ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ, ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ, ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ ՍՊՈՐՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐՔԸ. ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (ԻՐԱՎԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՏԱՐԱՆ)

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌՑԱՆՑ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ՝ ՆՎԻՐՎԱԾ ՇՈՒՇԻԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ 100-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑԻՆ

(ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՇՈՒՇԻ ՔԱՂԱՔ, 2020 Թ. ՀՈՒԼԻՍԻ 15-16)

ԷԴԻԹ ՊՐԻՆՏ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2021

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ, НАУКИ, КУЛЬТУРЫ И СПОРТА РЕСПУБЛИКИ АРЦАХ

ГЕНОЦИДАЛЬНОЕ ПОВЕДЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ (ОТ ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ ОЦЕНКИ К МЕЖДУНАРОДНОМУ СУДУ)

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ ОНЛАЙН КОНФЕРЕНЦИЯ,ПОСВЯЩЁННАЯ 100-ЛЕТИЮ ГЕНОЦИДА АРМЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ

(15-16 ИЮЛЯ 2020Г., Г. ШУШИ, РЕСПУБЛИКА АРЦАХ)

ИЗДАТЕЛЬСТВО ЭДИТ ПРИНТ
ЕРЕВАН 2021

MINISTRY OF EDUCATION, SCIENCE,
CULTURE AND SPORT OF THE REPUBLIC OF ARTSAKH

GENOCIDAL BEHAVIOR OF AZERBAIJAN: HISTORY AND MODERNITY
(FROM THE POLITICAL AND LEGAL ASSESSMENT OF CRIMES TO THE INTERNATIONAL COURT)

INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL ONLINE CONFERENCE ON THE 100TH ANNIVERSARY OF THE MASSACRES OF ARMENIANS IN THE CITY OF SHUSHI

(JULY 15-16, CITY OF SHUSHI, REPUBLIC OF ARTSAKH)

PUBLISHING EDIT PRINT
YEREVAN 2021

ՀՏԴ 94(479.25)
ՀՏԴ 94(479.25)(082)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)g43
Ա 211

Գիրքը հրատարակվել է
Հայ Եկեղեցու Գերմանիայի Թեմի ֆինանսավորմամբ

Ա 211 Ադրբեջանի ցեղասպանական վարքը. պատմություն և արդիականություն (իրավաքաղաքական գնահատականից մինչև միջազգային դատարան): Միջազգային առցանց գիտաժողով՝ նվիրված Շուշիի հայ բնակչության ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին (Շուշի, 2020 թ. հուլիսի 15-16), զեկուցումների ժողովածու, կազ. և խմբ.՝ Մ. Ա. Հարությունյան, Երևան, «Էդիտ պրինտ» հրատ., 2021, 552 + 32 էջ ներդիր:

Գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածուն պարունակում է թեմային առնչվող և դրա ամենատարբեր տեսանկյունները պարզաբանող ու արդիականություն ունեցող երեք տասնյակ աշխատություն՝ անհրաժեշտ եզրահանգումներով, աղբյուրագիտական ու փաստական հարուստ հիմքով ու թեմատիկ լայն ընդգրկումով: Երեք լեզուներով տրված են զեկուցումների ամփոփումները, կազմկոմիտեի (գիտախմբագրական հանձնաժողովի) կազմը, գիտաժողովի ծրագիրը և ընդունած բանաձևը: Հայաստանի ազգային արխիվի տրամադրած նյութերի ներդիրն ամբողջացնում է լուսաբանված թեմաների վերաբերյալ պատկերացումները:

Նախատեսված է մասնագետների, Արցախի Հանրապետության պատմությամբ հետաքրքրվողների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

ՀՏԴ 94(479.25)(082)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)g43

ISBN 978-9939-75-636-3

© «Էդիթ պրինտ» հրատարակչություն, 2021
© «Կաճառ» գիտական կենտրոն, 2021

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Այսրկովկասի մարգարիտը համարվող Շուշի քաղաքը 1920 թ. մարտ–ապրիլ ամիսներին դարձավ Թուրքիայի և Ադրբեջանի կազմակերպած ու նրանց զինված ուժերի իրականացրած ցեղասպանության հերթական թիրախը: Մի քանի օրում հրո ճարակ դարձան շուրջ երկու դարերի ընթացքում շուշեցի հայերի ստեղծած համամարդկային արժեքները՝ հայ ժողովրդի մշակութային ժառանգության բացառիկ գոհարներ, ճարտարապետական կոթողներ, շուրջ 7.000 տարաբնույթ շինություններ, որոնց նյութական արժեքը ցայսօր դեռ գնահատված չէ: Ցեղասպանությանը զոհ գնացին շուրջ 8 հազար հայ խաղաղ բնակիչներ, մոտ 12 հազար մարդ դարձավ փախստական, անօթևան՝ չունենալով ապրուստի միջոցներ:

Ադրբեջանն անպատիժ շարունակել ու այսօր էլ շարունակում է իր ցեղասպանական քաղաքականությունը: Խորհրդային իշխանության գրեթե յոթ տասնամյակների սպիտակ եղեռնը և արմենոցիդը պատմական Հայաստանի երբեմնի երկրամասերում՝ Նախիջևանում, Արցախում և ԱդրԽՍՀ–ին բռնակցված այլ մարզերում ու քաղաքներում, 1988–1994 թթ., 2016 թ. և 2020 թ. Ադրբեջանի նախաձեռնած ագրեսիվ, ահաբեկչական ու զավթողական պատերազմներն ասվածի ապացույցն են:

Արցախի Հանրապետության կրթության, գիտության և մշակույթի նախարարության, ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի և «Մշակույթ և ապագա» հիմնադրամի (ՌԴ) համատեղ նախաձեռնությամբ հուլիսի 15–16–ը տեղի ունեցավ միջազգային առցանց գիտագործնական կոնֆերանս՝ «Ադրբեջանի ցեղասպանական վարքը. պատմություն և արդիականություն (իրավաքաղաքական գնահատականից մինչև միջազգային դատարան)» խորագրով՝ նվիրված Շուշիի հայ բնակչության ցեղասպանության 100–րդ տարելիցին:

Ներկայացված զեկուցումները նպատակաուղղված էին հայոց մշակութային ու լուսավորչական կենտրոններից մեկում՝ Շուշիում, 1920 թ. թուրքերի իրականացրած հայերի ցեղասպանության դրդապատճառների, բուն ընթացքի և հետևանքների վերհանմանը: Պահանջված են Ադրբեջանի կազմակերպած ոճրագործության մասին բարձրաձայնելը, հիմնահարցի վրա միջազգային հանրության ուշադրությունն սևեռելը և սահմանված ընթացակարգով համապատասխան միջազգային ատյաններ դիմելու, Ադրբեջանին իրավական ու քաղաքական պատասխանատվության ենթարկելու անհրաժեշտությունն իրավասու մարմիններին ներկայացնելը:

Գիտաժողովին մասնակցության հայտ էին ներկայացրել հիմնախնդրով զբաղվող մասնագետներ Ռուսաստանի Դաշնությունից, Ֆրանսիայից, Անգլիայից, Հայաստանի Հանրապետությունից և Արցախից:

Գիտաժողովի շրջանակներում առաջնահերթ քննարկման համար նախատեսվել են հետևյալ ուղղությունների թեմաները. 1) Շուշիի ողբերգական դեպքերի վերահիմաստավորման պատմական ու քաղաքագիտական տեսանկյունները, 2) Շուշիի ողբերգության ժողովրդագրական ու ազգագրական հետևանքները, 3) Ճարտարապետական կոթողների և արվեստի գործերի ոչնչացումը Շուշիում, 4) Շուշիի ողբերգության թեման գրականության ու բանահյուսության մեջ, 5) Շուշիում ադրբեջանցի վանդալներից անվերադարձ տուժած հոգևոր–մշակութային արժեքները, 6) Շուշիի կործանման վերաբերյալ փաստերի աղբյուրագիտական ու փաստագրական հիմքերը, 7) Շուշիի անկման ռազմագիտական տեսանկյունները:

Թեև զեկուցումները տպագրության են ընդունվել գիտաժողովում փորձարկելուց և գիտախմբագրական հանձնաժողովի հավանությանն արժանանալուց ու գրախոսվելուց հետո, **ներկայացրած նյութի բովանդակության ու փաստերի արժանա–**

հավատության համար պատասխանատու են հեղինակները:

Գիտաժողովը նախատեսված էր 2020 թ. մարտի 22–25–ը, սակայն համավարակով պայմանավորված սահմանափակումների պատճառով այն հետաձգվեց: Այդ ընթացքում գիտաժողովին մասնակցելու կամ իրենց հետազոտությունների արդյունքները տպագրելու ցանկություն հայտնեցին մեր գործընկերները, որոնց սիրով ընդառաջեցինք՝ թեման ավելի համակողմանի լուսաբանելու հնարավորությունն առավելագույնս օգտագործելու նպատակով:

Կոպտորեն խախտելով միջազգային իրավունքի «Ուժ և ուժի սպառնալիք չգործադրելու» սկզբունքը, հերթական անգամ տորպեդահարելով խաղաղ կարգավորման գործընթացը և ոտնահարելով ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների միջնորդական ջանքերը՝ Ադրբեջանը 2020 թ. սեպտեմբերի 27–ին վերսկսեց ագրեսիվ, զավթողական ու ահաբեկչական պատերազմը Արցախի Հանրապետության դեմ: 1994 թ. մայիսյան զինադադարից հետո, օգտվելով միջազգային հանրության երկակի ստանդարտներից ու Ադրբեջանի Հանրապետության ռազմական հանցագործությունների վրա աչք փակելու արատավոր պրակտիկայից, ադրբեջանական կողմը մինչև ատամները սպառազինվեց և Թուրքիայի անթաքույց աջակցությամբ, միջազգային ահաբեկիչների ներգրավմամբ ագրեսիվ, ահաբեկչական պատերազմ սկսեց Արցախի Հանրապետության դեմ՝ այն ոչնչացնելու և հայ բնակչությանը ցեղասպանության ենթարկելու ակնհայտ նպատակներով: Այդ մասին են վկայում ահաբեկչական ու զավթողական պատերազմի 44–օրերի ընթացքում Ադրբեջանի ԶՈՒ ռազմական հանցագործությունները, սադիզմը, վանդալիզմը, մի խոսքով՝ այն նույն մեթոդները, որոնք գործադրվել են պատմական Հայաստանի արևմտյան ու արևելյան ընդարձակ շրջաններում և Այսրկովկասի ու Օսմանյան Թուրքիայի մյուս հայաբնակ վարչատարածքային միավորներում: 2020 թ. աշնանը և զինադադարի վերաբերյալ եռակողմ հայտարարությունից հետո տեղ գտած զարգացումները, հատկապես մեր պետականությանը և հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությանը նետված մարտահրավերները հիշեցնում են 100 տարի առաջ մեր հայրենիքում և նրա շուրջ ծավալված ռազմաքաղաքական ու գաղտնի–դիվանագիտական իրադարձությունները, որոնք աղետալի հետևանքներ ունեցան Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար: Պատճառների փնտրտուքը և անցյալի դասերի վերհանումը տասնամյակներ շարունակ զբաղեցրել են հայագիտության մշակների միտքը: 2020 թ. հուլիսի 15–16–ի առցանց գիտաժողովում ներկայացված զեկուցումներում բավական արժեքավոր բացահայտումներ կան մեր նախնիների ձախողումների վերաբերյալ, որոնց վերահիմաստավորումը կարևոր ուղերձներ է պարունակում գալիք սերունդներին: 44–օրյա պատերազմի և զինադադարին հաջորդած դառնաղի իրողություններից հնարավոր էր խուսափել, եթե ժամանակին մեր պետական ու ռազմական գործիչներն ականջալուր լինեին այդ ուղերձներին: Դրանք պահպանում են իրենց արդիականությունը, դեռ ավելին՝ դարձել են պահանջված ստեղծված ճգնաժամից դուրս գալու և կորցրածը հետ բերելու ուղիների որոնումներում: Այս տեսակետից նաև գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածուի հրատարակումն ունի ոչ միայն գիտաճանաչողական, այլ նաև գործնական-կիրառական նշանակություն:

Մեր Հարությունյան

Գիտաժողովի կազմակերպիչներ

Արցախի Հանրապետության կրթության, գիտության և մշակույթի նախարարություն
ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի Հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունք, Պատմության ինստիտուտ
«Մշակույթ և ապագա» հիմնադրամ (Ռուսաստան)

Գիտաժողովի գործընկերներ

Արցախի գիտական կենտրոն (Արցախի Հանրապետություն)
«Խաչմերուկ» սոցիոլոգիական և քաղաքագիտական նախաձեռնությունների հասարակական կազմակերպություն (Երևան)
Հայաստանի ազգային արխիվ
ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտ
«Կաճառ» գիտական կենտրոն (Արցախի Հանրապետություն)
«Օրբելի» վերլուծական հետազոտությունների կենտրոն (Երևան)
«Հայաստանի հետ բարեկամության և համագործակցության ընկերակցություն» (ՌԴ)
Շուշիի տեխնոլոգիական համալսարան (Արցախի Հանրապետություն)

ԿԱԶՄԿՈՄԻՏԵ

Լուսինե Ղարախանյան, *Արցախի Հանրապետության կրթության, գիտության և մշակույթի նախարար*

Յուրի Սուվարյան, *ՀՀ ԳԱԱ Հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար*

Աշոտ Մելքոնյան, *ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն*

Արամ Սիմոնյան, *ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի տնօրեն*

Մելանյա Բալայան, *Արցախի Հանրապետության կրթության, գիտության և մշակույթի նախարարի խորհրդական*

Արմեն Մարուքյան, *ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Հայոց հարցի և Հայոց ցեղասպանության բաժնի վարիչ*

Ստեփան Դադայան, *Արցախի գիտական կենտրոնի գիտաշխատող*

Վահան Բաբախանյան, *Սոցիոլոգիական և քաղաքագիտական նախաձեռնությունների «Խաչմերուկ» հասարակական կազմակերպության (Երևան) նախագահ, ռուս-հայկական կազմակերպությունների համակարգող խորհրդի անդամ (Սանկտ Պետերբուրգ, ՌԴ)*

Վալերի Ավանեսյան, *Արցախի պետական համալսարանի պրոռեկտոր*

Միեր Հարությունյան, *«Կաճառ» գիտական կենտրոնի ղեկավար, Շուշիի տեխնոլոգիական համալսարանի Հումանիտար ամբիոնի վարիչ, Կազմկոմիտեի պատասխանատու քարտուղար*

Соорганизаторы конференции:

Министерство образования, науки и культуры Республики Арцах
Отделение арменоведения и общественных наук,
Институт истории Национальной Академии наук Республики Армения
Фонд "Культура и будущее" (Россия)

Партнеры конференции:

Научный центр Арцаха (Республика Арцах)
Общественная организация социологических и политологических инициатив "Хачмерук" (Ереван)
Национальный Архив Республики Армения
Институт арменоведческих исследований Ереванского государственного университета
Научный центр "Качар" (Республика Арцах)
Центр аналитических исследований "Орбели" (Ереван)
Российское общество дружбы и сотрудничества с Арменией (Россия)
Технологический университет Шуши (Республика Арцах)

ОРГКОМИТЕТ

Лусине Караханян, *министр образования, науки и культуры Республики Арцах*

Юрий Суварян, *академик-секретарь Отделения арменоведения и общественных наук НАН РА*

Ашот Мелконян, *директор Института истории НАН РА*

Арам Симонян, *член-корреспондент НАН РА, директор Института арменоведческих исследований ЕГУ*

Мелания Балаян, *советник министра образования, науки и культуры Республики Арцах*

Армен Марукян, *заведующий отделом Истории Армянского вопроса и Геноцида армян Института истории НАН РА*

Степан Дадаян, *научный сотрудник Научного центра Арцаха*

Ваган Бабаханян, *председатель общественной организации социологических и политологических инициатив "Хачмерук" (Ереван), член Координационного Совета российско-армянских организаций (Санкт-Петербург)*

Валерий Аванесян, *проректор Арцахского государственного университета*

Мгер Арутюнян, *руководитель Научного центра "Качар", Заведующий Гумманитарной кафедры Шушинского технологического университета, ответственный секретарь Оргкомитета*

Conference organizers

Ministry of Education, Science and Culture of the Republic of Artsakh
Division of Armenology and Social Sciences,
Institute of History of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Foundation "Culture and Future" (Russia)

Conference partners

Scientific center of Artsakh
Public organization of sociological and political science initiatives "Crossroad" ("Khachmeruk")
National Archive of the Republic of Armenia
Scientific center "Kachar" (Republic of Artsakh)
Institute of Armenian Studies of Yerevan State University
"Orbeli" Analytical Research Center (Armenia)
"Association of Friendship and Cooperation with Armenia" (Russia)
Shushi University of Technology (Republic of Artsakh)

ORGANIZING COMMITTEE

Lusine Gharakhanyan - *minister of Education, Science and Culture of the Republic of Artsakh*

Yuri Suvaryan - *academic secretary of the Department of armenology and social sciences of NAS RA*

Ashot Melkonyan - *director of the Institute of history of NAS RA*

Aram Simonyan - *corresponding member of NAS RA, director of the Institute for Armenian Studies of Yerevan State University*

Melania Balayan - *advisor to the minister of Education, Science and Culture of the Republic of Artsakh*

Armen Marukyan - *head of the Department of history of the Armenian Question and the Armenian Genocide, Institute of history of NAS RA*

Stepan Dadayan - *Researcher at Scientific center of Artsakh*

Vagan Babakhanyan - *chairman of the public organization of sociological and political science initiatives "Khachmeruk" (Yerevan), member of the Coordinating Council of Russian-Armenian Organizations (Saint Petersburg)*

Valery Avanesyan - *vice-rector of the Artsakh State University*

Mher Harutyunyan - *head of the Scientific Center "Kachar", head of the chair of Humanities in Shushi University of Technology, Executive secretary of the Organizing Committee*

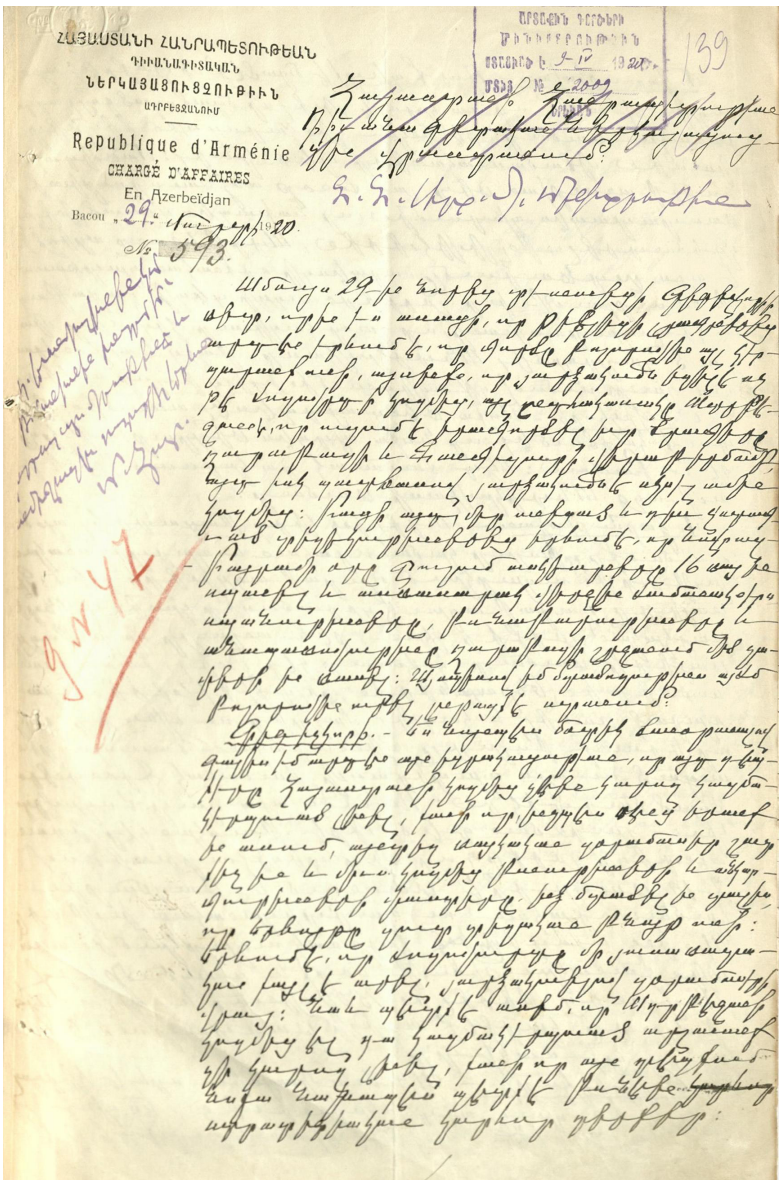

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ԴԻՒԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉՈՒԹԻՒՆ
ԱԴՐԲԵՋԱՆՈՒՄ

Republique d'Arménie
CHARGÉ D'AFFAIRES
En Azerbeïdjan

Բաքու „29" մարտի 1920
№ 393.

139

Հարգելի Պարոն Նազարբեկեան

Անցեալ 29-ը նորոգ դրուեցաւ Գեգեչկորի հետ, որը խնդրեց, որ մենք մեր դիտողութիւնները գրենք, որ նա կարենայ դրանց մասին զեկուցանել, ապացուցեցինք, որ ադրբեջանցիներն ինքն են հրահրել հայերի ջարդերը, որ ադրբեջանցիներն ինքն են ոչնչացրել Գանձակի հայերի մեծ մասը, որ Ադրբեջանի կառավարութիւնը ոչ միայն չի հետաքրքրուել հայերի ոչնչացմամբ, այլ ընդհակառակը, ուրախ է եղել դրանով, որ Գանձակի գաւառի հայերի մեծ մասը ոչնչացուեցաւ: Բացի այդ, մենք ապացուցինք, որ Ադրբեջանի կառավարութիւնը դիտմամբ դադարեցրեց գործերը մարտի 16-ին, երբ ուզում էր ամբաստանել հայերին ոչնչացրածներին, թալանողներին և հրկիզողներին: Գեգեչկորը հաստատեց մեր բոլոր դիտողութիւնները: Նա խոստացաւ մեզ հետ գրել Ադրբեջանի կառավարութեանը:

Գեգեչկորը. – Ես ուզում եմ ձեզանից մի բան խնդրել. մենք ունենք այնպիսի տեղեկութիւններ, որ դուք դեռևս Հայաստանի կառավարութեան կողմից հանձնարարուած չեք, բայց որ դուք արդեն ստանձնել եք, ինչպես ասում է կառավարութիւնը, Ադրբեջանի հայերի ներկայացուցիչի պարտականութիւնները: Մենք գիտենք, որ Ադրբեջանում դուք մեծ ազդեցութիւն ունեք, ազդեցութիւն, որ ստացաք դուք ոչ թե ինչպես դիպլոմատ, այլ ինչպես հայերի ներկայացուցիչ: Մենք պահանջում ենք, որ Ադրբեջանի կառավարութիւնը դադարեցնի հայերի ջարդերը, բայց որ այդ դադարեցնելու համար մենք Ձեզանից պահանջում ենք ամենաեռանդուն աջակցութիւն:

Գեգեչկորի հետ զրուցելուց հետո մենք գնացինք Հայաստանի կառավարութեան դիւանագիտական ներկայացուցչութիւն, որտեղ ինձ ներկայացրեցին Ադրբեջանի հայերի ներկայացուցիչ:

Հարգանքով՝ Ս. Հարությունյան

Հայաստանի Հանրապետութեան դիւանագիտական ներկայացուցիչ Ադրբեջանում

Հայաստանի Հանրապետութեան Գիտութիւնների Ակադեմիայի Գրադարան
Մուտքագրուած է 3-IV 1920 թ.
№ 2009

Ս. Հ. Արզումանի, Աշխարհագրութիւն

Ադրբեջանում հայերի ջարդերի հարցի քննարկումներ

Հայաստանի Հանրապետութեան դիւանագիտական ներկայացուցիչ Ադրբեջանում

Հայաստանի Հանրապետութեան դիւանագիտական ներկայացուցիչ Ադրբեջանում

Հ. Հ. Արզումանի, Աշխարհագրութիւն

Հ. Ն. Ղազարեան

Ադրբեջանում հայ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանի գրությունը հայ արտաքին գործերի մինիստրությանը՝ Գեգեչկորիի հետ ունեցած հանդիպման, Արցախում Ադրբեջանի կազմակերպած հայերի կոտորածների հանգամանքների քննարկման մասին, 29 մարտի 1920 թ.(ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 417, թ. 139):

Записка дипломатического представителя РА в Азербайджане М. Арутюняна министерству иностранных дел РА о состоявшейся встрече с Гегечкори, обсуждении организованной Азербайджаном резни армян в Арцахе, 29 марта 1920 г. (НАА, ф. 200, п. 1, д. 417, л. 139).

RA Diplomatic Representative in Azerbaijan M. Harutyunyan's letter to the RA Ministry of Foreign Affairs about the meeting with Gegechkori, the discussion of the circumstances of the Armenians' massacres organized by Azerbaijan in Artsakh, March 29, 1920 (NAA, f. 200, l. 1, w. 417, p. 139).

ԱՀ ԿԳՄ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ ՄԵԼԱՆՅԱ ԲԱԼԱՅԱՆԻ ԲԱՑՄԱՆ ԽՈՍՔԸ

Գերաշնորհ Սրբազան հայր

Գիտագործնական համաժողովի հարգելի մասնակիցներ, տիկնայք և պարոնայք

Թույլ տվեք ջերմորեն ողջունել ձեզ՝ «Ադրբեջանի ցեղասպանական վարքը. Պատմություն և արդիականություն (իրավաքաղաքական գնահատականից մինչև միջազգային դատարան)» Շուշիի հայ բնակչության ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջազգային գիտագործնական առցանց համաժողովի բացման կապակցությամբ:

Սույն գիտագործնական համաժողովը պետք է կայանար Շուշիում մարտի 23-25-ը, սակայն հայտնի պատճառներով հետաձգվել է: Ի վերջո, ստիպված ենք հեռավար հարթակում անցկացնել կարևոր այս միջոցառումը, որը կոչված է ուղիղ մեկ դար հետո վերհանելու XIX դարի և XX դարասկզբին հայկական մշակութային ու լուսավորչական կյանքի և ազատամիտ ոգու առաջատար ջահակիրներից մեկում՝ Շուշիում 1920թ. մարտի 23-ին թուրքերի կողմից իրականացված հայերի ցեղասպանության դրդապատճառները, բուն ընթացքը և հետևանքները:

1920թ. ոչնչացվեց Շուշիի հայության մեծ մասը, իսկ դրան հաջորդած խորհրդային ժամանակներում հայոց բերդաքաղաքը բազում անակնկալների ու հակասությունների հանգուցակետ դարձավ: Ջնջել հայկական հետքը, սպանել հայոց բերդաքաղաքի ֆենոմենը, այնուամենայնիվ չհաջողվեց:

Լիահույս եմ՝ ներկայացված գիտական աշխատանքների քննարկումների արդյունքը և ընդունված եզրակացության կարևոր ուղերձը կդառնա «Ազգային միասնությամբ դեպի նոր վերածնունդ ու հզոր ազգային պետականություն» գաղափարը, որը մեր ազգային կորուստների հատուցման, ինչպես նաև մխիթարանքի կարևորագույն երաշխիքն ու գործոնն է: Այո՛, ներկայում հսկայական գործ ունենք կատարելու՝ կանխատեսելի ապագայի համար: Այն ուսումնասիրությունները, որ կատարվել և կատարվում են, դրանց արդյունքում ստացված գաղափարները, որոնց մի մասն էլ այս օրերին կներկայացվեն ինչպես հանրության դատին, այնպես և միջազգային համապատասխան կառույցներին, պետք է գործնական կիրառություն ստանան:

Երախտագիտությամբ ուզում եմ ներկայացնել գիտագործնական համաժողովի կազմակերպիչներին՝ ՀՀ Ազգային Ակադեմիայի հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքը և պատմության ինստիտուտը, Ռուսաստանի Դաշնության «Մշակույթ և ապագա» հիմնադրամը և Արցախի Հանրապետության կրթության, գիտության և մշակույթի նախարարությունը:

Մեր աշխատանքների ծրագիրը հրապարակված է, բայց և այնպես հակիրճ ներկայացնեմ ընթացակարգը:

Հաջորդելու են լիագումար նիստը, այնուհետև մասնախմբային աշխատանքները, որոնց բոլորս մասնակցելու հնարավորություն ունենք: Զեկուցումների համար նախատեսված է առավելագույնը 10 րոպե: Նախապես մեր խնդրանքն է ընդունված ժամանակաչափի պահպանումը:

Գիտագործնական կոնֆերանսի վերջնափուլում ակնկալում ենք մասնախմբերի ղեկավարների կողմից ամփոփիչ քննարկում աշխատանքների արդյունքների վերաբերյալ:

Թույլ տվեք ևս մեկ անգամ երախտագիտության խոսք ասել գիտագործնական համաժողովի նախաձեռնողներին, աջակցողներին, մասնակիցներին և մաղթել բեղմնավոր ու արդյունավետ աշխատանք:

Համոզված եմ, որ գիտաժողովի ընթացքում կայանալիք քննարկումները կլինեն հետաքրքիր ու օգտակար, իսկ գիտաժողովի մթնոլորտը՝ նպաստավոր նոր գաղափարների առաջադրման համար:

Համաժողովի հարգելի մասնակիցներ

Ադրբեջանի կողմից հաճախակի կրկնվող սադրիչ գործողությունները, նրա ղեկավարության կողմից հակահայկական և ռազմատենչ հռետորաբանությունը այս պահին էլ վկայում են, որ Ադրբեջանի նպատակներն ու գործելաոճը չեն փոխվել:

Մեր վստահությունն ու զորակցությունն ենք հայտնում պաշտպանության դիրքերում ամուր կանգնած մեր զինվորներին ու հրամանատարությանը: Համոզված ենք, որ Հայոց բանակը միշտ անպարտ կանգնած կլինի մեր հայրենիքի սահմաններին:

Համաժողովի աշխատանքները սկսելուց առաջ ուզում եմ խնդրել 1 րոպե լռությամբ մեր խոնարհումը և հարգանքի տուրքը մատուցել հայրենիքի պաշտպանության համար Տավուշի մարզում նահատակված մեր զինվորականներին, նաև վերջերս երկրային կյանքին հրաժեշտ տված մեր պատվարժան գործընկերներ պ.գ.դ. պրոֆեսորներ Համլետ Գևորգյանին և Համլետ Հարությունյանին, որոնք ևս պետք է մասնակցեին համաժողովին:

Շնորհակալություն:

ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ ԱՐԱՅԻԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ ՈՒՂԵՐՁԸ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՄԱՍՆԱԿԻՑՆԵՐԻՆ

Գիտաժողովի հարգելի մասնակիցներ

Սիրելի հայրենակիցներ

Ուզում եմ ողջունել բոլորիդ և Շուշիի հայ բնակչության ցեղասպանության հարյուրերորդ տարելիցին նվիրված միջազգային առցանց գիտաժողովի կազմակերպման կապակցությամբ հայտնել իմ գոհունակությունը: Նման թեմաներով հետազոտությունների և գիտաժողովների անցկացումը չափազանց կարևոր է առաջին հերթին մեր ժողովրդի բազմադարյան պատմության ընթացքում տեղի ունեցած շրջադարձային իրադարձություններն ավելի խոր ու համապարփակ վերաիմաստավորելու, դրանց պատճառներն ու հետևանքները վեր հանելու և բազմակողմանիորեն վերլուծելու և, իհարկե, այդ ամենից դասեր քաղելու առումով: Իսկ գլխավոր դասն անկասկած մեկն է. հավատալ ու ապավինել սեփական ուժերին, լինել հզոր ու միասնական, աչքի լույսի պես պահել ու պահպանել մեր պապերի հողը և գալիք սերունդների համար կառուցել հուսալի ապագա:

Շուշին հայ ժողովրդի ճակատագրի կրողն է ու մարմնացումը՝ իր վայրիվերումներով, իր կորուստներով ու հաղթանակներով, իր հոգևոր ու մշակութային, գիտակրթական, տնտեսական հարուստ ժառանգությամբ: 1920 թ. Շուշիի հայ բնակչության զանգվածային կոտորածները հայոց ցեղասպանության շարունակությունն էին, որոնց տասնամյակներ անց հաջորդեցին ադրբեջանահայության կոտորածներն ու բռնագաղթը: Այդ ցեղասպանական գործողությունները շարունակվեցին, քանի որ չստացան միջազգային հանրության համապատասխան իրավական ու քաղաքական գնահատականները: Աշխարհի առաջադեմ մարդկությունը պետք է անի ամեն ինչ ցեղասպանությունները անվերապահորեն դատապարտելու և կանխելու ուղղությամբ:

Հայ ժողովրդի հանդեպ Ադրբեջանի ռազմատենչ ու ֆաշիստական քաղաքականությունը չի փոխվել նաև այսօր: Մենք պարբերաբար ականատես ենք պաշտոնական Բաքվի հայատյաց ու սադրիչ գործողություններին ողջ հայության դեմ Արցախում, Հայաստանում և արտերկրում: Սակայն մենք այլևս երբեք թույլ չենք տա, որ կրկնվեն 100 տարի առաջ տեղի ունեցած ոճրագործությունները: Դրա երաշխիքը հայոց զինված ուժերն են, մեր հաղթական բանակը, սահմանին կանգնած հայ զինվորը: Դրա ապացույցը օր օրի զարգացող ու բարգավաճող

հինավուրց բերդաքաղաքն է: Միավորելով համայն հայության տարբեր հատվածների, տարբեր սերունդների ջանքերը՝ 1992 թ. ազատագրեցինք Շուշին՝ դարձնելով այն բոլոր հայերի համար ոգեշնչման աղբյուր և միասնության ու խիզախության խորհրդանիշ: Ես լավ գիտեմ այդ պատմական ու փառավոր հաղթանակի գինը, այն պահելու ու ամրագրելու հրամայականը: Շուշիի երբեմնի փառքի վերականգնումը մեզ համար պատվի ու պատասխանատվության խնդիր է՝ խոստում ու երդում հանուն մեր բոլոր նահատակների անմար հիշատակի: Այդ երդումն անխախտ է և ուղենիշ մեր պետականության ամրապնդման, մեր հայրենիքի շենացման ու հզորացման ճանապարհին:

Հարգելի բարեկամներ, մեկ անգամ ևս ողջունում եմ գիտաժողովի բոլոր մասնակիցներին և մաղթում հաջող ու արդյունավետ աշխատանք:

ՀՀ ԳԱԱ ՆԱԽԱԳԱՀ, ՀՀ ԳԱԱ ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ՌԱԴԻԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԻ ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԽՈՍՔԸ

Միջազգային գիտաժողովի հարգելի մասնակիցներ

Այս օրերին աշխարհասփյուռ հայությունը հարգում է 100 տարի առաջ Շուշիում հայ բնակչության կոտորածի զոհերի հիշատակը: Հիշատակի օր է ոչ միայն մեր անմեղ նահատակներին օրհնելու և սրբացնելու, այլ նաև ոգեկոչման և հետագա պայքարի կոչելու համար: 1918 թ. մայիսի վերջերին Այսրկովկասի 3 հանրապետությունների հռչակումից հետո քաղաքական քարտեզում տեղ փնտրող արհեստածին Ադրբեջան պետության մուսավաթական կառավարությունը, երիտթուրքերի և նրանց հաջորդած քեմալականների հովանու ներքո, նպատակադրեց արևելահայության ցեղասպանության ճանապարհով իրականացնել համաթուրքականության ծրագրով նախատեսված օղուզական պետության՝ Սև ծովից մինչև Կասպից ծով ընկած տարածքում այսպես կոչված «Մեծ Ադրբեջան» պետության ստեղծումը, որը պետք է կամրջեր թուրքական պետությունը Կովկասի և Միջին Ասիայի թրքախոս ժողովուրդների հետ, ինչը տեղավորվում էր Մեծ Թուրան ստեղծելու հեռագնա նկրտումների մեջ: Առաջնորդվելով ծավալապաշտական քաղաքականությամբ՝ Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունը հավակնում էր բռնազավթել նաև պատմական Հայաստանի մի շարք տարածքներ, այդ թվում նաև հայոց հինավուրց Արցախ աշխարհը: Եվ որքան ուժեղանում էին Ադրբեջանի իշխանությունների ճնշումներն ու բռնությունները, այնքան ավելի անկոտրում էին դառնում Արցախի հայության անկախ ու ազատ ապրելու և իր պատմությունն ինքնուրույն կերտելու կորովն ու կամքը: Ուստի Ադրբեջանն ի դեմս Զանգեզուր-Ղարաբաղի գեներալ-նահանգապետ հայատյաց Խոսրով բեկ Սուլթանովի՝ փորձեց նախահարձակ լինել և երիտթուրքերի ոճրագործ օրինակով ցեղասպանության ճանապարհով ընկճել Լեռնային Ղարաբաղի հայության դիմադրությունը: 1919 թ. հունիսի 4-ին, 5-ին Շուշիի մերձակա Հայբալիշեն գյուղի հայության բնաջնջումից հետո անպատիժ մնացած թուրք-մուսավաթականները 1920 թ. մարտի 22-26-ը կազմակերպեցին նաև Շուշիի հայության զանգվածային ջարդը, որին զոհ գնաց ավելի քան 10 հազար հայ, ոչնչացվեց մշակույթին հսկայական ժառանգություն: Հայ բնակչությունը ցեղասպանության ենթարկվեց իր բնօրրանում, այնպես ինչպես երիտթուրքերն իրագործեցին արևմտահայերի բնաջնջումը 1915-1916 թթ. Արևմտյան Հայաստանում: Ուստի թուրք-մուսավաթականների կիրառած

քաղաքականությունը պետք է որակել որպես արևմտահայերի ցեղասպանության շարունակություն և բաղկացուցիչ մաս: Քանզի հայոց ցեղասպանությունն իր աշխարհագրական ընդգրկմամբ՝ Կիլիկիայից մինչև Բաքու, համաթուրքականության ամբողջական ծրագրի իրականացման հետևանք էր: Սակայն ի դերև ելան իր պատմական բնօրրանից ցեղասպան քաղաքականության միջոցով արցախահայերին արմատախիլ անելու՝ Ադրբեջանի ղեկավարության բոլոր ջանքերը: Արցախայությունը զենքով դիմագրավեց իր անվտանգության վրա ծանրացած սպառնալիքին: Այս և հետագա տարիների ազգային-ազատագրական հուժկու պայքարում 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին ծնվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը:

Լիահույս եմ, որ «Ադրբեջանի ցեղասպանական վարքը. պատմություն և արդիականություն» խորագիրը կրող գիտաժողովին ներկայացվող զեկուցումները գիտաքաղաքական առումով իրենց նպաստը կբերեն Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման, դատապարտման և հատուցման գործընթացին:

ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ, ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՆԱԽԱՐԱՐ ԼՈՒՍԻՆԵ ՂԱՐԱԽԱՆՅԱՆԻ ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԽՈՍՔԸ

Արցախի Հանրապետության մեծարգո՛ Նախագահ

Բարձրաշնո՛րհ Սրբազան

Ազգային ժողովի հարգարժա՛ն նախագահ, գիտաժողովի հարգելի՛ մասնակիցներ

Պատմության պարուրաձև զարգացման օրինաչափությամբ անպատասխան մնացած հարցադրումները կրկին առաջադրվում են: Ցեղասպանությունների անպատժելիությունը, իրավաքաղաքական գնահատականն ուրանալը ճանապարհ են հարթում մարդկության դեմ նոր ոճրագործությունների իրագործման համար: Այսօրվա գիտագործնական համաժողովի զեկուցումները նպատակաուղղված են վեր հանելու հայոց մշակութային և լուսավորչական կենտրոններից մեկում՝ Շուշիում, 1920 թվականին թուրքերի կողմից իրականացված հայերի ցեղասպանության քաղաքական դրդապատճառները, բուն ընթացքն ու հետևանքները, վերագնահատելու պատմական այդ իրողության էությունը:

1920 թվականի Շուշիի կոտորածը անպատիժ մնացած Թուրքիայի ցեղասպան վարքագծի շարունակությունն է, ծանոթ և երբևէ փոփոխություն չկրող ձեռագիր, ցեղասպան վարքագիծ՝ իր անատոմիական կառույցով, դրանից բխող բնազդային մղումներով ու նկրտումներով, որը, ըստ էության, չի փոխվել և չի փոխվելու: Պարզապես պատմության դասերն ուսանելի են և հղումներ են տալիս այն մասին, որ հարևան Ադրբեջանի բարոյական ու գաղափարական գերակայությունների մակարդակը սկսվում և ավարտվում է ջարդարարական և զավթողական նկրտումներով:

1920 թվականի Շուշիի կոտորածի թեմայով բազմակողմանիորեն, համապարփակ պետք է գեներացվի ադրբեջանցիների ցեղասպան վարքագծի թեման: Միջազգային հանրության ուշադրությունը բոլոր հնարավոր ու անհնարին միջոցներով պետք է սևեռվի այս հիմնահարցի վրա, իրավասու մարմինները պետք է դիմեն համապատասխան միջազգային ատյաններ՝ Ադրբեջանին իրավական ու քաղաքական պատասխանատվության ենթարկելու պահանջատիրու-

թյամբ: Ազգային ճանապարհի պատմաքննական հայացքը թելադրում է՝ թշնամու հետ հարաբերվել միմիայն ուժի լեզվով, և սա պետք է լինի մեր ազգային դիվանագիտության միջուկը: Աշխարհաքաղաքական ներկա իրավիճակում, դժբախտաբար, բարեկրթությունը, քաղաքակրթությունը, իրավապաշտության և օրինապահության թույլատրելի սահմանում լինելը այլևս վճռորոշ չեն:

Հարգարժան գիտաժողովականներ

Այսօր հարյուրամյա հեռավորությունից մենք խնկարկում ենք Շուշիի անմեղ զոհերի հիշատակը մեր գիտական խոսքով, մեր պետականաշինությամբ, մեր հայրենիքի անվտանգությունն ու տարածքային ամբողջականությունը անխոցելի պահելու ուխտյալ վճռականությամբ, մեր համազգային նպատակների կենսահաստատմամբ: Մենք հավաքական իմաստնությամբ զորացած ժողովուրդ ենք, մեր կամքն անզիջում է, և անցյալում պետք է մնա միմիայն արտաքին ուժերին հավատալու կամ ապավինելու անհեռատես քաղաքականությունը:

Ողջունում և շնորհակալություն եմ հայտնում գիտաժողովի բոլոր մասնակիցներիդ: Հաջողություն եմ մաղթում ձեր աշխատանքներին:

ՀՀ ԳԱԱ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔԻ ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ-ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ, ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ՅՈՒՐԻ ՍՈՒՎԱՐՅԱՆԻ ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԽՈՍՔԸ

Ողջունում եմ գիտաժողովի բոլոր մասնակիցներին: Արձանագրենք, որ վաղուց սպասված միջազգային գիտաժողովը վերջապես կայանում է՝ դատելով ծրագրից և զեկուցումների պատկառազդու հեղինակների և թեմատիկ ընդգրկման լայն շրջանակից: Կարելի է հուսալ, որ մեր գիտաժողովի հիմնական նպատակը, որը, իմ կարծիքով, 100 տարի առաջ տեղի ունեցածը գնահատելն է, դրա պատճառները, ցեղասպանության հանցագործության հետևանքները և պանթուրքիզմի հեռագնա նպատակները պարզաբանելը, կկարողանանք իրագործել: Այսօր, ավելի քան հրատապ է համապատասխան գնահատականներ տալու հենքի վրա դիմել միջազգային հանրությանը, որպեսզի ձեռնարկվեն մարդասպանների նկատմամբ համապատասխան իրավական միջոցառումներ, և նաև ապահովվի հատուցում 1915 թ. և հետագա ցեղասպանությունների կորուստների համար:

100 տարի առաջ՝ մարտի 23-ին տեղի է ունեցել մի ահավոր սպանդ. Շուշիում հրդեհվել են հայ բնակչության 7000 տներ: Երբեմնի ծաղկուն 7000 տուն՝ ականատեսների ու պատմաբաների տեղեկություններով: Շուրջ 35 հազար հայ՝ բնակչության մի զգալի մասը՝ ոչնչացվել է: Երևի մեր աղետյալ ժողովրդի բախտը մի փոքր բերել է նրանով, որ այդ օրը Քարինտակի ձորում մառախուղ էր, որի քողի տակ ոմանք կարողացել են փրկվել: Ի դեպ, հայրս նույնպես 1912 թ. ծնվել է Շուշիում, 8 տարեկան էր, երբ ականատես է եղել այդ ջարդերին: Մշուշի տակ քողարկվելու հնարավորությունից օգտվելով՝ տատս մի կերպ փրկել է իր երեխաներին՝ փախչելով դեպի Քարինտակ: Շատերը, որոնց հետագայում ես հանդիպել եմ, օրինակ՝ պրոֆեսոր Առաքելյանը, որ այն ժամանակ թեմական դպրոցի դասատու էր, հետո դարձավ մանկավարժական համալսարանի արտասահմանյան գրականության ամբիոնի վարիչ, անձամբ է պատմել, թե ինչ սոսկալի վիճակում էր Շուշին այդ օրերին, և թե ինչպես է ժողովրդի մի մասը կարողացել մազապուրծ փախչել: Ի դեպ, եթե կարդաք շուշեցի Վաղարշ Վաղարշյանի հուշերը, որոնք վերնագրված են՝ «Ընկերներս, բարեկամներս և ես», արժեքավոր տեղեկություններ կիմանաք ընդհանրապես Շուշիի կյանքի և, մասնավորապես, այն մասին, թե ինչպես են նրա հորը՝ հացթուխ Բոգդանին, սպանել ու գցել իրենց

բակի ջրհորը: Սարսափելի դաժանություն, բայց դա թուրքի ձեռագիրն էր, որը մեզ հայտնի էր վաղուց: Ո՞րն էր թուրքերի ոճրագործությունների պատճառը: Դրա պատճառը, ըստ իս, ուղղակի այն էր, որ հայ ազգին պատկանող բնատարածքը թուրքերը փորձում էին զավթել: Թուրքական զավթողական քաղաքականության շարունակություն էր նաև Շուշիի կործանման հիմնական պատճառը: Սպասվում էր մեկ ամիս հետո՝ ապրիլի 28-ին, Ադրբեջանում բոլշևիկյան կարգերի հաստատումը: Նոր իշխանությունների պայմաններում գուցե կդժվարանար այդ ոճրագործությունը կատարելը: Պատմական Արցախը չէր մտնում Ադրբեջանի արհեստականորեն ստեղծված հանրապետության կազմի մեջ, որի ռեակցիոն կառավարությունը գտնում էր, որ եթե այդպես շարունակվի, ապա պատմական Արցախի՝ որպես ռազմավարական տարածքի նկատմամբ իրենց անհիմն հավակնությունները ի դերև կելնեին, ուստի նպատակադրվել էին հայ բնակչության այդ հատվածը ոչնչացնել, ինչպես 1915 թ. Թուրքիայում, որպեսզի տարածքը կարողանային զավթել: Եվ հանցագործի սառնասրտությամբ նրանք ավերեցին Շուշին՝ դարձնելով այն ուրվականների քաղաք: Տակավին անցած դարի 60-ականների վերջերին ես անձամբ տեսել եմ Շուշիի սրտակեղեք ավերակները: Թուրք ջարդարարները և ադրբեջանցիների հանցագործ նախնիներն անողոքաբար ավերեցին, թալանեցին երբեմնի ծաղկուն քաղաքը, կոտորեցին հայ ազգաբնակչությանը, բայց իրենց գերնպատակին չհասան, որովհետև արցախցիներն ամուր են և մինչև այսօր պայքարում են իրենց երկրի անկախության, մայր Հայաստանին միանալու համար: Ի դեպ, արցախցիների այդ պահանջը շատ բնական է, որովհետև դեռ սկսած V դարից, երբ Արշակունյաց թագավորությունը վերացավ, ստեղծվեց հայկական մի պետություն, բոլորդ գիտեք, Արցախի և Ուտիքի պետությունը՝ Վաչագան Բարեպաշտի թագավորությամբ, դրան հաջորդեց Խաչենի իշխանությունը, հետո հաջորդեցին Խամսայի մելիքությունները, այսինքն մինչև 1813 թ. կիսանկախ կերպով Արցախի բնակչությունը ապրում էր, գոյատևում, արարում, ոչ մի դեպքում չէր կարող հանդուրժել հետամնաց, թափառական ցեղերի արհեստականորեն ստեղծված պետության կազմի մեջ մտնելը: Հենց այդ պետության ղեկավարները 1920 թ. մարտին ձեռնարկեցին քստմնելի քայլը՝ ցեղասպանության ոճրագործությունը: Դա դարձավ արցախյան հիմնախնդրի սկիզբը, և Շուշիի հայ բնակչության ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի առթիվ մենք նաև պիտի արձանագրենք, որ միևնույն ժամանակ դա Արցախյան շարժման ավելի քան մեկ դարն է, որովհետև 1918 թ. սկսված պայքարի գագաթնակետը 1920 թ. մարտյան եղեռնագործությունն էր. թաթարները և թուրքերը միասին կարծում էին, թե խնդիրը կլուծեն այդ եղանակով: Բայց խնդիրը չկարողացան և չէին էլ կարող լուծել, որովհետև, թեև Շուշին դատարկվեց, հայ բնակչության մի մասը փախավ հարևան գյուղերը, մյուս մասը՝ Հյուսիսային Կովկաս, բայց Արցախի մնացած շրջանների գյուղական բնակչությունը քիչ չէր, որը շարունակեց պայքարը, որի արդյունքում հասանք հիմնախնդրի միջանկյալ լուծման. 1923 թ. պատմական Արցախի միայն մի մասի վրա ստեղծվեց ինքնավար մարզ: Ինքնավար մարզի հայ ազգաբնակչության հանդեպ արդեն Ադրբեջանական ԽՍՀ իշխանությունների ահաբեկչական, խտրական ու բռնատեղահանման քաղաքականությունը տարբեր դրսևորումներով

ու հնարներով գործադրվեց խորհրդային իշխանության տարիներին:

Մայր Հայաստանին վերամիավորվելու շարժումը, որը միշտ էլ ընդհատակում շարունակվում էր, նորից արտահայտվեց 1988-ին, արդեն բացահայտ, իսկ 1990-ականների սկզբին ազատագրական պայքարով հայ ազգաբնակչությունն իր հայրենակիցների աջակցությամբ կարողացավ նվաճել Արցախի անկախությունը: Բայց այդ պայքարի սկիզբը կարելի է համարել 1918-1920 թթ., այսինքն՝ Արցախյան շարժումը ոչ թե սկսվել է, ինչպես կարծում են ոմանք, միայն 1988-ին, այլ 102 տարի առաջ: Եվ Շուշիի խնդրո առարկա ոճրագործությունը պետք է դիտարկել այդ համատեքստում:

Կարծում եմ, որ առցանց գիտաժողովին ներկայացված զեկուցումներն առանցքագաղափարային այդ հունով էլ գնալու են: Գիտաժողովի կազմկոմիտեն մշակել է բանաձևի շատ սուր ու հիմնավորված տեքստ, որի նախագիծը ձեզ կներկայացվի և բոլոր մասնակիցների հավանությանն արժանանալուց պետք է դառնա այս գիտաժողովի ընդունած հանրագումարային փաստաթուղթը: Ի դեպ, մի անգամ էլ ընդգծեմ, որ այս ողբերգական իրադարձությանը երբեք այսպիսի լուրջ գիտաժողովի մակարդակով անդրադարձ չի կատարվել, և կարծում եմ, որ այս առցանց գիտաժողովի արդյունավետ աշխատանքով կստեղծվի նման եղանակով անցյալի դասերը վերաիմաստավորելու ավանդույթ:

Հաջորդ խնդիրը պիտի լինի այն, որ գնանք ոճրագործությունների հետքերով, միջազգային հանրությունից պահանջենք ցեղասպանության այդ ակտի դատապարտում և հատուցում: Հայաստանում՝ Երևանում գործող մասնագիտացված թանգարան-ինստիտուտում ստեղծենք մի առանձին սրահ՝ նվիրված Շուշիի ցեղասպանությանը, որին մեծ թվով մարդիկ են զոհ գնացել:

Արդիական է մնում Արցախյան շարժումը շարունակելը և իր տրամաբանական ավարտին հասցնելը, քանի որ անկախության համար պայքարը, ըստ էության, դեռ չի ավարտվել, քանի որ Ադրբեջանն անընդհատ փորձում է հարցը սրել, ձգտում է նորից վերանվաճել պատմական Արցախը, ոչնչացնել այնտեղ արդեն շուրջ երեք տասամյակ արարվող հայկական պետականությունը:

Մենք պետք է մեր զեկուցումները, մեր հարցադրումները կառուցենք այդ ոգով և մեր ծանրակշիռ խոսքը հասցնենք միջազգային հանրության գիտակցությանը, որ սա նոր խնդիր չէ, սա ուղղակի ազգային-ազատագրական պայքար է, ինքնորոշման իրացման համար պայքար է, հետևաբար այս խնդիրը մենք պիտի միշտ պահենք հրատապ վիճակում, անընդհատ անդրադառնանք դրա իրավաքաղաքական ու պատմական փաստարկներին և դրանք հանրահռչակելու, միջազգային գիտական համակարգում ինտեգրելու նպատակով կազմակերպենք նման գիտաժողովներ:

Շուշին, իհարկե, XIX դարում Հարավային Կովկասում՝ պատմական Հայաստանի տարածքում, խոշոր մշակութային կենտրոն էր, երկրորդը Թբիլիսիից հետո. թեև փխուր փաստ է, բայց այդպես է, միակը մինչև 1920 թվականը: Այնտեղ է գործել հռչակավոր Խանդամիրյան թատրոնը, իսկ մինչ այդ թատերական խմբերի ձևով այդտեղ են բեմել XIX դարի խոշորագույն հայ արտիստները, որոնց անունները գիտեք, ես չեմ ուզում թվարկել: Այնտեղ է գործել ռեալական ուսումնարանը,

որը փվել է աշխարհին հռչակավոր գիտնականներ, որոնք սովորելով եվրոպական երկրներում, Ռուսաստանում, դարձել են խոշոր գործիչներ: Մի խոսքով՝ Շուշիի ներդրումը հայ մշակութային, գիտական կյանքում վիթխարի է, և չի կարելի երբևիցե հանդուրժել, որ Շուշիին նորից վիճակվի մի ճակատագիր, որը շատ տխուր է, անընդունելի. այն, Արցախի հետ միասին, երբեք չպիտի լինի Ադրբեջանի կազմում:

ՀՀ ԳԱԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՏՆՕՐԵՆ, ՀՀ ԳԱԱ ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆԻ ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԽՈՍՔԸ

Այսօրվա հանդիպման առիթը 100 տարի առաջ Շուշիի հայ բնակչությանը պատուհասած ողբերգությունն է: Մենք պարտավոր ենք մեզ պարտադրված քարոզչական պատերազմում հակահարված հասցնել մեր հարևաններին, առավել ևս հենց հիմա՝ այս պահին, երբ հերթական անգամ սահմանին իրավիճակը սրված է: Մեզ մեղադրում են մի բանի մեջ, որով, ըստ էության, զբաղվել է Ադրբեջան կոչված պետությունը շուրջ 100 տարի: Ինչու՞ չէ, դրանից առաջ՝ 1905-1906 թթ. թաթարա-հայկական ընդհարումների ժամանակ թաթարներն իրենց իսկական դեմքը ցույց տվեցին: Նրանք հարձակումներ գործեցին հայաբնակ թաղամասերի վրա և խաղաղ բնակիչների նկատմամբ ցեղասպանության հանցագործություններ կատարեցին: Դրանք սկսվեցին 1905 թ. փետրվարի 6-ին Բաքվի կոտորածներով, որոնք շուտով տարածվեցին Այսրկովկասի այլ շրջաններում. Երևանի նահանգ, Զանգեզուրի գավառ, Արցախ և այլ շրջաններ: Այդ ցեղասպանական հանցագործությունները Ադրբեջան կոչված պետության ստեղծման նախաշեմին կրկնվեցին 1918թ. մարտ, ապրիլ, մայիս ամիսներին Արեշի, Նուխիի այլ շրջաններում, իսկ 1918 թ. սեպտեմբերին արդեն թուրքական բանակը ներխուժեց Բաքու և կազմակերպեց Բաքվի սոսկալի կոտորածը:

Այդ սոսկալի ցեղասպան քաղաքականությունը շարունակվեց արդեն Ադրբեջան պետության կողմից Խոսրով-բեկ Սուլթանովին գեներալ-նահանգապետ նշանակելուց հետո՝ 1920 թ. մարտին, հատկապես Շուշիում, որին զոհ գնացին բազմահազար հայեր: Այդ քաղաքականությունը շարունակվեց նաև խորհրդային իշխանության տարիներին՝ շատ անթեղված ձևով հայ բնակչությանը իր բնօրրանից դուրս մղելու նպատակով, երբ պարզվեց, որ 95 տոկոս հայ բնակչություն ունեցող Լեռնային Արցախի էթնիկական պատկերը՝ դեմոգրաֆիան, ասպիճանաբար փոխվեց. Արցախյան շարժման նոր փուլի նախաշեմին՝ 1988 թ., այն արդեն դարձել էր 74-75 տոկոս:

Այնուհետև այդ քաղաքականությունը շարունակվեց նաև Խորհրդային Ադրբեջանի գոյության վերջին տարիներին, երբ, ինչպես հայտնի է, կազմակերպվեցին ու անպատիժ կերպով իրականացվեցին Սումգայիթի, Կիրովաբադի (1988 թ.),

Բաքվի (1990 թ.) հայ բնակչության կոտորածներ, որոնք նմանվում էին 100 տարի առաջ նույն Բաքվում տեղի ունեցած ոճրագործություններին:

Այս քաղաքականությունը շարունակվում է անպատիժ կերպով. 2016 թ. ապրիլին ադրբեջանական ներխուժման հետևանքով տեսանք, թե ինչ տեղի ունեցավ: Այս ամենն ամփոփելով՝ կարող ենք ասել, որ երբեք վերադարձ չի կարող լինել դեպի անցյալ: Ադրբեջանի այն սպասումներն ու ակնկալիքները, թե ինչ-որ կարգավիճակով Արցախը նորից կհայտնվի Ադրբեջանի տիրապետության տակ, երբեք չեն իրականանա, որովհետև մենք՝ գիտության ոլորտի աշխատակիցներս ու գիտաշխատողներս, շատ լավ գիտենք, որ դա միանշանակ ենթադրում է ցեղասպանություն, և հաղթահարված տարիների պատմական փորձը հուշում է, որ ամեն մի վերադարձ դեպի անցյալ ենթադրում է արցախահայության ցեղասպանություն, որը երբեք հայ ժողովուրդը թույլ չի տա:

Այսօրվա մեր գիտաժողովի նպատակներից մեկն էլ այն է, որ համաշխարհային հանրությանը ցույց տանք իրականությունը և վերջում մեր ընդունած բանաձևի մեջ, որի նախագիծն արդեն տարածված է, հատկանշվում է, որ ցեղասպան երկրի հետ հայ ժողովուրդն անելիք չունի, իսկ մենք մեր իրավունքները վաղուց հաստատել ենք մեր հաղթական զենքի զորությամբ:

ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՐՑԱԽԻ ԹԵՄԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՊԱՐԳԵՎ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԻ ՕՐՀՆՈՒԹՅԱՆ ԽՈՍՔԸ

Բարի ողջույն կրկին անգամ բոլորիդ

Նախ իմ երախտագիտությունը միջազգային առցանց գիտաժողովի նախաձեռնողներին, աջակիցներն և բոլոր մասնակիցներին: Առաջին հերթին բարի երթ եմ մաղթում այս մեր կարևոր, խիստ պահանջված գիտաժողովին: Եվ հայցում Աստծո օրհնությունը, Աստծո հատուկ օրհնությունը: Եվ աղոթում եմ 100 տարի առաջ կատարված ցեղասպանության անմեղ զոհերի համար: 1918 թ. երիտթուրքերը իրենց կուսակցության մասնաճյուղը ստեղծեցին Բաքվում, Ադրբեջանում մուսավաթ (մուսա-մովսեական) կուսակցությունը, որը նույն ձեռագրով շարունակեց ցեղասպանությունը: Մինչև այսօր էլ Տավուշում ոմբակոծվում են մեր խաղաղ բնակավայրերը, ոճրագործի այդ ձեռագիրը չի փոխվում: Դրա պատասխանը մեկն է՝ ունենալ անկախ պետականություն և կազմակերպված բանակ: Սա է մեր պաշտպանության ձևը և եղանակը: Եվ ես հույս ունեմ, որ ձեր զեկույցների շնորհիվ մենք կկարողանանք միջազգային ամենաբարձր ատյաններ բարձրացնել այս հարցը, ներկայացնենք և վերջ տանք ցեղասպան այս քաղաքականությանը: Մարդկության դեմ գործված մեղքը վաղեմության ժամանակ չունի. 100 տարի, թե 200 տարի: Բայց կա ավելի կարևոր հանգամանք՝ հետևողական պիտի լինենք, անընդհատ պիտի բախենք բոլոր դռները: Ավետարանում՝ «Անիրավ դատավորի առակում» մի ուսուցողական դրվագ կա. այրի կինն այնքան է գալիս կաշառակեր դատավորի մոտ, որ վերջինս ասում է. «լավ, ով կին, արի՛, ես քո հարցը կքննեմ»: Մենք չպիտի հոգնենք, անընդհատ պիտի բախենք բոլոր դռները մինչև մեր հարցը քննեն և դատապարտեն: Եվ սա կլինի մեր մարդկային ներդրումը աշխարհում ցեղասպանության հանցագործությունները հետագայում կանխարգելելու գործում: Մեր այս պայքարը միայն մեզ համար չէ, այլ նաև քաղաքակրթության համար է: Աշխարհի բոլոր ազգերի համար է, որ իրենց զերծ պահենք մարդկային, պատմական և մշակութային ցեղասպանությունից:

Բոլորիդ հաջողություն եմ մաղթում, թող Աստված օրհնելով օրհնի. մենք կարողանանք մեր սուրբ նահատակների հիշատակով կասեցնել այդ ցեղասպան ձեռագիրը:

Այսօր Էրդողանն ու Ադրբեջանի իշխանությունը, սկսած Լիբիայից մինչև Չինաստան, փորձում են Հայաստանի, Վրաստանի, Արցախի վրայով անցկացնել պանթուրանիզմի իրենց այդ կամուրջը: Դա նրանց չի հաջողվի, իսկ մեզ բոլորիս հաջողություն և Աստծո օգնություն: Ամեն:

ԳԼՈՒԽ Ա

ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԾ՝ ՇՈՒՇԻԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ, ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ, ՓՈՒԼԵՐԸ ԵՎ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

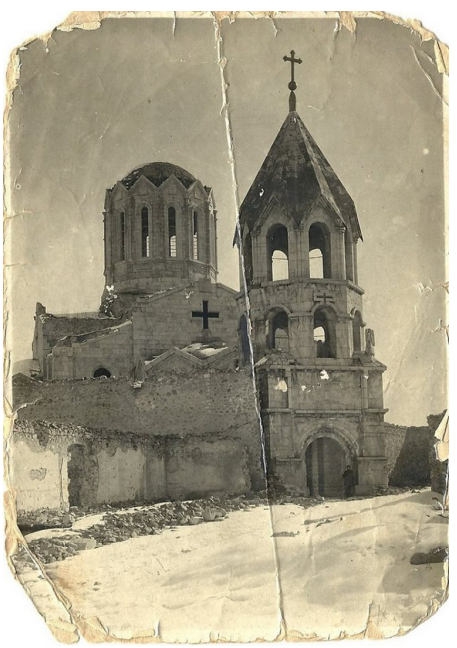

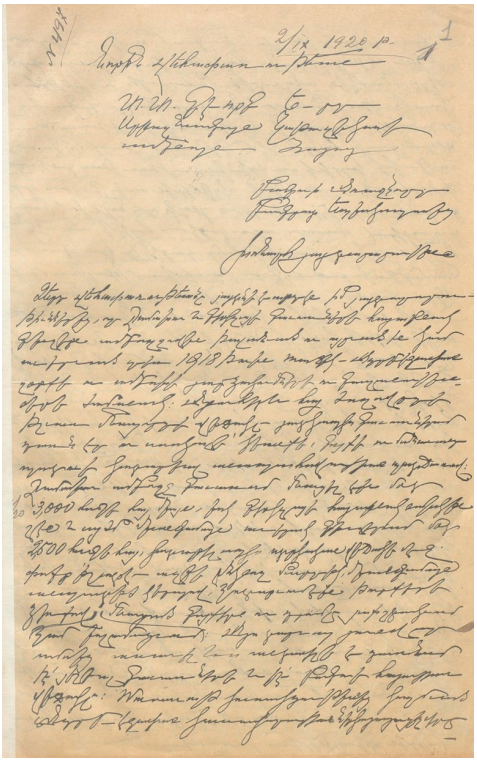

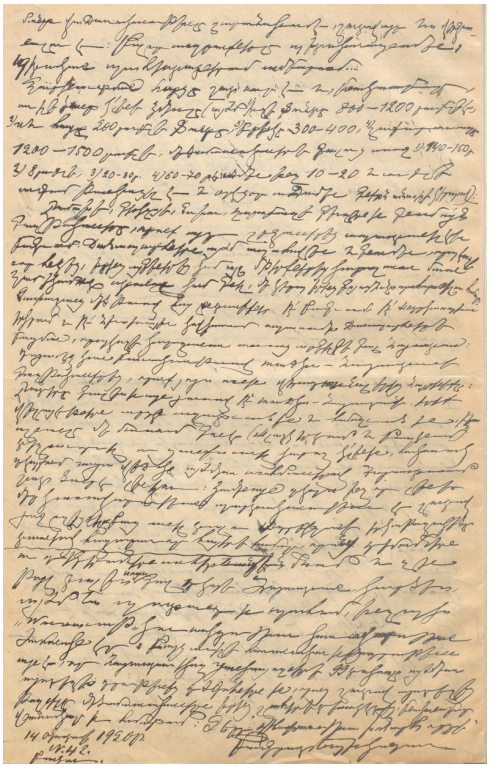

Բաքվի թեմական առաջնորդ Բագրատ եպիսկոպոսի գրությունը Գևորգ Ե կաթողիկոսին՝ Ադրբեջանում և Արցախում թուրքերի կազմակերպած վայրագությունների, 1920 թ. մարտի 23-ի Շուշի քաղաքի հայերի կոտորածի, հայության գոյատևմանան բարենպաստ պայմանների մասին, 14 օգոստոսի 1920 թ.(ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 2053, թ. 1):

Записка предводителя Бакинской епархии епископа Баграта Католикосу всех армян Геворгу V о бесчинствах, организованных турками в Азербайджане и Арцахе, резне армян города Шуши 23 марта 1920 года, о благоприятных условиях существования армянства, 14 августа 1920 г. (НАА, ф. 57, п. 2, д. 2053, л. 1).

The letter of the diocesan leader of Baku, Bishop Bagrat, to Catholicos Gevorg V about the atrocities organized by the Turks in Azerbaijan and Artsakh, the massacre of Armenians in the city of Shushi on March 23, 1920, and the unfavorable conditions for the survival of the Armenians, August 14, 1920 (NAA, f. 57, l. 2, w. 2053, p. 1).

ВАЛЕРИЙ МИХАЙЛОВИЧ АВАНЕСЯН
проректор по науке и международному сотрудничеству, д.и.н., профессор Арцахского государственного университета
эл. адрес: vm.avanesyan@yahoo.com
Статья представлена 10.04.2021, рецензирована 10.04.2021. принята к публикации 20.04.2021

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В 1918–1920 ГГ. И ТРАГЕДИЯ АРМЯН В ГОРОДЕ ШУШИ: УРОКИ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Историческая правда зависит от того,
что общество предпочитает помнить
и что оно предпочитает забыть
Наполеон Бонапарт

Предисловие

Когда проходила в режиме on-line международная научная конференция, посвященная 100-летию шушинской трагедии в городе, который являлся колыбелью армянской истории, религии, театра, языка и литературы, мы не знали тогда, что разразится 44-х дневная война, и город Шуши станет азербайджано-турецким и историки вновь будут задаваться извечным вопросом «почему это произошло» и нужно провести много конференций в будущем, чтобы мучительно искать ответы. Нам кажется, что такое предисловие является необходимым к представленной статье, ведь Азербайджан и Турция развязали войну в «благоприятной» для них международной обстановке и неблагоприятной для армянской стороны.

11 ноября 1918 г. ранним утром пять минут шестого было подписано перемирие в Компьенском лесу между Францией от имени Антанты с одной стороны и Германией[1] – с другой, которая остановила отсчет времени самой жестокой, кровопролитной войны в истории человечества до той поры. Перемирие предпола-

[1] За месяц до этого Германия приняла за основу перемирия 14 пунктов 28 президента США Вудро Вильсона от Демократической партии.

гало созыв некой конференции, где необходимо было оформить юридически окончание Первой мировой войны и создать новую систему[1] в международных отношениях. Местом конференции в конечном итоге был выбран Париж. В мировой историографии тема послевоенного устройства мира и формирование версальско-вашингтонской системы является классической и достаточно изучена исследователями. Поэтому автор не ставил цель вступать в историографические дискуссии по выдвинутым проблемам, а предполагал на основе дипломатических документов и, используя подписанные перемирия и договора проанализировать и собрать воедино позиции основных акторов, региональных и мировых, которые прямо или косвенно имели отношение к армянской проблеме, то есть мы попытались создать международный фон накануне трагических событий в марте 1920 г. в г. Шуши. При исследовании темы были использованы методы комплексного и сравнительного анализа и объективного историзма. Исходя из того, что в небольшой статье невозможно рассмотреть международные отношения в полном объеме, тем более в таких ограниченных по времени рамках, мы решили остановиться на армянском, греческом, турецком, русском вопросах и в этом контексте изучить позиции США, Франции, Великобритании и Италии.

Международные отношения в 1918-1920 гг. прошли под знаком завершения Первой мировой войны, распада империй, созыва Парижской мирной конференции, образования независимых государств и, в частности, в Закавказье возникновения территориальных споров. Причем, чаще всего региональные проблемы становились предметом обсуждения на международном уровне.

В 1917 году произошли события, которые стали судьбоносными не только для всей системы международных отношений, но и в истории армянского народа. Это выход России из мировой войны, а в последующем заключение сепаратного мира с германским блоком, членом которого была Османская Турция. Ведь с началом войны Россия стала главным участником на всех театрах военных действий и соглашения для участников Антанты никак не предусматривала заключение сепаратного мира, поэтому Франция и Англия назвали этот акт “предательством интересов союзников”, потому что еще 5 сентября 1914 г. в Лондоне была подписана англо-франко-русская “Декларация о не заключении сепаратного мира”, которая свидетельствовала о намерении союзников вести войну до победы. В том же году США вошли в мировую войну, хотя с ее началом в 1914 году объявили о своем нейтралитете. Даже предвыборная кампания в 1916 г. демократа Вудро Вильсона проходила под знаком “США вне войны”.

Принятие Парижской мирной конференцией Устава Лиги Наций сыграло важную роль в подведении итогов мировой войны, послевоенного устройства и формировании новой системы международных отношений. Дело в том, что Устав был включен в мирные договора с побежденными странами. Страны – победители

[1] до Версальско-Вашингтонской системы в международных отношениях действовали Вестфальская система, созданная по итогам Тридцатилетней войны (1618-48гг.) и Венская как результат наполеоновских войн (1814-15-1914гг.)

по-разному воспринимали идею о подобной международной организации. Если для В.Вильсона учреждение Лиги Наций стало "квинтэссенцией американской внешнеполитической концепции"[1], то Д. Ллойд Джордж и Ж. Клемансо не рассматривали ее как главный инструмент мира, полагаясь на традиционные дипломатические средства, и включили рассмотрение данного вопроса в конце повестки конференции. Вильсон, пригрозив покинуть конференцию, добился его обсуждения и принятия решения в первоочередном порядке. Вообще идея создания Лиги Наций принадлежит лорду Грею[2], министру иностранных дел Великобритании, который обратился к Вильсону в сентябре 1915 г. с тем, чтобы вовлечь США в войну. Общеизвестно, что США с началом первой мировой войны объявили о своем нейтралитете. Грей прекрасно понимал, что философия, заложенная в его обращении, соответствовала убеждениям президента США. В результате в мае 1916 Вильсон выступил с планом создания всемирного сообщества народов, по которому формируется такой международный порядок, основанный на демократии, коллективной безопасности и самоопределении. Важно подчеркнуть: Грей выдвинул также тезис о том, что все члены предложенной им всемирной организации должны взять на себя обязательство противостоять любой агрессии и наказывать нации, отвергающие мирное урегулирование споров.

8 января 1918 г. Вильсон выступил на совместном заседании палат конгресса с изложением американских целей войны, представив их в виде "Четырнадцати пунктов". В рамках мирной конференции были образованы несколько комиссий, в том числе комиссия по выработке Устава Лиги Наций[3], которую возглавил лично В. Вильсон. Представили для обсуждения несколько проектов - американский, английский и французский. Париж требовал включения в Устав пункта о создании международных вооруженных сил, которые способны поддерживать безопасность в Европе. Против французов выступили Вильсон и Ллойд Джордж, предварительно объединив свои проекты. Дело в том, что Вильсон торопил комиссию завершить свою работу к 13 февраля, чтобы после рассмотрения проекта Устава Лиги Наций на пленарном заседании мирной конференции успеть представить его в сенатскую комиссию по иностранным делам конгресса США.

Встреча президента с членами сенатской комиссии по иностранным делам состоялась в Белом доме 26 февраля, на ней президенту стало ясно, что влиятельная оппозиция в лице республиканцев в высшем законодательном органе страны будет ожесточенно сопротивляться его планам в отношении Лиги Наций. Еще до прибытия Вильсона, оппозиция, возглавляемая сенатором республиканцем Лоджем призывала отклонить идею создания Лиги Наций, утверждая, что эта организация заставит США отказаться в пользу других стран от права вести торговлю оружием и амуницией и, кроме того, противоречит доктринам Вашингтона

---

[1] Киссинджер, Генри. Дипломатия. Москва, 1997. с.198.

[2] Основы будущего объединения народов, т.е. Лиги Наций, выразил еще Иммануил Кант в своем трактате "К вечному миру" в 1795 году, где предлагал осуществлять контроль над возникающими конфликтными ситуациями и прилагать усилия к сохранению и укреплению мира между государствами.

[3] иначе она называлась комиссией отеля "Крийон", где проходили заседания

(Америке не следует вмешиваться в запутанные дела европейцев) и Монро (Америка не вмешивается в дела Европы, но и не позволяет европейцам вмешиваться во внутренние дела Америки с целью изменения республиканского строя).

Накануне отъезда Вильсона в Париж по инициативе Лоджа и других оппозиционеров в Сенат была внесена резолюция, подписанная 37 сенаторами (количество подписей превышало то, которое требовалось для провала Устава Лиги Наций в Сенате[1]). В резолюции было сказано, что Устав Лиги Наций в форме, предложенной ныне мирной конференцией, не будет принят Соединенными Штатами и что вопрос об этой международной организации следует рассматривать только после заключения мира с Германией.

Однако Вильсон был уверен в том, что американский народ поддерживает его политику. Следующие факты говорят об этом. В марте 1919 г. 32 из 48 законодательных палат Штатов и 33 губернатора поддерживали Вильсона в данном вопросе. Из 1377 издателей газет выступали в пользу Лиги Наций 718 и только 181 из них были против[2]. После поездки в США Вильсон убедился в том, что если в Устав не внести некоторых изменений, Сенат не ратифицирует его. Поэтому ему пришлось согласиться с поправками демократа Хитчхока, независимого республиканца Тафта и вышеупомянутого Лоджа. Суть всех этих поправок сводилась к фиксированию условий выхода из Лиги Наций, сохранению за США прав и интересов, вытекающих из доктрины Монро, невмешательству Лиги Наций во внутриполитические вопросы.

Статья 22 Устава Лиги Наций предусматривала решение колониального вопроса посредством создания системы мандатных территорий. В первом пункте отмеченной статьи было сказано: “Следующие принципы применяются к колониям и территориям, которые в итоге войны перестали быть под суверенитетом государств, управляемых ими перед тем, и которые населены народами, еще не способными самостоятельно руководить собой в особо трудных условиях современного мира. Благосостояние и развитие этих народов составляет священную миссию цивилизаций и подобает включить гарантии осуществления этой миссии в настоящий Устав”[3]. Второй пункт уточняет: “Лучший метод практически провести этот принцип – это доверить опеку над этими народами передовым нациям … , которые согласны ее принять: они осуществляли бы эту опеку в качестве мандатариев и от имени Лиги”[4].

Рассмотрим предысторию вопроса. В годы первой мировой войны Великобритания и Франция, будучи крупнейшими державами, имеющими многочисленные колонии, остро дискутировали по этому вопросу. Разработал же основные положения мандатной системы и отразил в проекте под названием Южно-Африканского Союза премьер-министр Ян Смэтс при содействии личного секретаря и советника Ллойд Джорджа по международным вопросам Филиппа Керра. Затем,

[1] по конституции США любая резолюция, касающаяся международных договоров, принимается 2/3 голосов.
[2] Роль Вудро Вильсона в организации Парижской мирной конференции 1919г. Stud.wiki
[3] Лига Наций и ее историческая роль. Приложение. Устав Лиги Наций studwood.tu
[4] Мандатная систем и распределение мандатов, studwood.ru

в январе 1919 г. его приняли на Парижской конференции.

Важное значение мандатной системе придавал В.Вильсон, который предлагал передать управление над бывшими колониями "передовым нациям", тем самым помешать Великобритании, Франции, Италии присоединить указанные территории. По мнению историков, программа Вильсона предусматривала цель открыть для американской торговли и капиталовложений закрытые до этого части Азии и Африки. Устав Лиги Наций был одобрен мирной конференцией 28 апреля 1919 г. и вошел в качестве составной части во все мирные договора с Германией и ее европейскими союзниками – Версальский, Сен-Жерменский, Трианонский и Нейиский, а позже и Севрский. Мандаты лишь делились на три категории: А, В и С. "С" был самым широким и позволял мандатарию не допускать проникновения в подмандатную территорию иностранного контингента. Тип мандата зависел от оценки великими державами степени развития территории, в отношении которой он применялся. К классу "А" были отнесены территории Порты, к классу "В" – владения Германии в восточной Африке – Того, Камерун, к классу "С" – юго-западная Африка и острова Тихого океана. Мандат класса "С" позволял мандатарию управлять подмандатной территорией по своим национальным законам, что фактически превращало опекаемые территории в часть государства – мандатария. Важно подчеркнуть различие между государством – протекторатом и государством-мандатарием. Государство, которому выдавали мандат, было ограничено обязательством перед Лигой Наций. Подмандатные территории фактически не имели суверенитета во внутренних делах и полностью управлялись получившим мандат государством. Суверенитет протектората (защищаемое государство), частично делегируется протектору: защищаемое государство не полностью суверенно во внешнеполитических делах при почти полном сохранении суверенитета во внутренних делах.

Рассмотрим греческий вопрос. Малоазийский поход или Малоазиатская кампания, так в греческой историографии называют Вторую греко-турецкую войну 1919-1922 гг.[1] Она имеет свою предысторию. После приобретения независимости Греции от Османской империи в 1830 г. с помощью великих держав Великобритании[2], России и Франции там установилась вначале династия Виттельсбахов (Бавария), а затем – Глюксбургов (Дания). С восстановлением греческой не-

[1] В 1897 году разразилась первая война между Грецией и Турцией за освобождение греческих земель, все еще оставшихся под властью турок. Она известна также как Тридцатидневная война и Черный 97 в Греции. Причины войны были вызваны восстанием христианского населения против турецкого ига на острове Крит. В итоге Греция потерпела поражение, и был заключен Константинопольский мир, по которому Крит получил автономию.

[2] поддерживая в Европе и Америке восстания против тирании деспотических абсолютистских правительств экономически отсталых стран, британская политика добивалась политического подчинения себе освобождающихся наций и колоний, извлекая из этого весьма реальные экономические выводы для английской торговли и промышленности. Достаточно вспомнить классическое изречение Дж. Каннинга, министра иностранных дел (1822-1827гг.), премьер-министра (1827) Великобритании по поводу восстания южно-американских колоний против испанского владычества, "Испанская Америка будет свободной, а если мы неплохо поведем дело, то она сделается английской". Цит. по: Европейские державы и Греция в эпоху мировой войны (по секретным материалам министерства иностранных дел с приложением копий и дипломатических документов) Москва. 1922. стр. 5-6.

зависимости главным национальным мотивом стала идея восстановления Византийской империи, т.е. собирание всех земель, на которых жили греки (Megali Idea). Но эти земли находились в основном в составе Османской империи и неизбежным следствием такой политики стало возникновение противоречий между двумя сторонами. Однако Великобритания и Франция не желали распада Османской империи, т.е. не поддержали греческое королевство в их стремлении. Что касается России, то она сама добивалась установления своего господства в Константинополе и проливах. По этой причине возникали русско-турецкие войны. Экономически же (финансовые инвестиции, экспорт, импорт) Греция зависела от Великобритании, Франции и России.

В Первой и Второй Балканских войнах (1912-1913 гг.) Греция вышла победителем, увеличив свою территорию на 70%, а население с 2.7 до 4.8 млн. В этих войнах определялись противники (Болгария, Турция) и союзники (Сербия, Румыния, Черногория, страны Антанты) в будущей мировой войне.

Накануне войны политическая жизнь Греции не отличалась стабильностью. Общество было расколото на сторонников правительства Э. Венизелоса, лидера Либеральной партии, настроенного проантантски и короля Константина, державшегося скорее нейтрального курса, который был в данном случае выгоден Германии. Если иметь в виду известную формулу, что «внешняя политика является продолжением внутренней», то этот раскол в верхах предопределили судьбу королевства в годы Первой мировой войны и после нее.

С началом войны Греция объявила о своем нейтралитете. Однако была втянута в войну не по своей воле. В октябре 1915 г. в Салониках на севере Греции высадились британская и французская дивизии, создав новый фронт. По существу с введением войск Антанты суверенитет Греции над территорией Салоник и вдоль северной границы был потерян. Кроме того, на Балканах расширение вступало в противоречие с такими планами Болгарии и Сербии, которые также претендовали на османские территории.

Логическим завершением такого положения стало вынужденное отречение Константина I от престола под давлением командования союзных войск, особенно французского. Вообще король Константин был связан с Германией через свое происхождение, брак и образование. Его супругой была София, родная сестра императора (кайзера) Вильгельма II. Кроме того, король пользовался поддержкой со стороны армии, высшие чины которой полагали, что необходимо сохранять нейтралитет, с целью сохранения территорий, недавно приобретенных в балканских войнах.

В июне 1917 г. Греция вступила в войну на стороне Антанты, а 300т. ее солдат готовы были пополнить Армию Востока («Armée d' Orient») .

18 января 1919г. в Париже открылась мирная конференция, где должны были юридически оформить окончание мировой войны. Греческая делегация, возглавляемая премьер-министром Э. Венизелосом, добивалась реализации внешнеполитических интересов в районе Балкан, Малой Азии и Средиземноморья, в част-

ности, предусматривался переход к Греции Восточной Фракии, Северного Эпира, Смирны (в мае 1919 г. Греция получила согласие держав Антанты на занятие Смирны, которая перешла под греческий контроль после высадки греческого десанта прилегающих территорий побережья Малой Азии и Додеканезских островов). Преданность Греции державам Антанты проявилась в отправке экспедиционного корпуса на юг России в составе многонациональных сил против большевиков.

Как видим, для относительно маленькой Греции решение грандиозных задач было сопряжено с определенными трудностями внутриполитического и внешнеполитического характера. Уже было отмечено, что внутренняя политика Греции не отличалась стабильностью по причине противоборства двух политических сил – венизелистов и монархистов. С 1917 по 1920 гг. политический вес премьер-министра Э. Венизелоса был достаточно сильным. Благодаря его энергичным усилиям на мирной конференции Греция превратилась в балканскую и средиземноморскую державу. Но, 25 октября 1920г. произошло событие, которое перевернуло судьбу греческого королевства. Король Александр, прогуливаясь по фамильному владению (Татой) с немецкой овчаркой по кличке Фриц, наткнулся на обезьяну-макаку, которая укусила короля за ногу. Укус оказался смертельным, и он скончался от сепсиса. На престол вступил Константин I , отец Александра I , который правил Грецией до него. Придя к власти, Константин I решил, что силы эллинского оружия будет достаточно, чтобы довести греко-турецкую войну до победы, тем самым отказываясь от помощи Антанты. Парламентские выборы в Греции в ноябре 1920 г. завершились поражением Либеральной партии Э. Венизелоса, который подал в отставку с поста премьер-министра и покинул страну. Что касается внешнеполитических трудностей, то они сводились к следующему. Как известно, союзники возложили на Грецию роль ударной силы по подавлению националистического движения, возглавляемого Кемалем. особенно усердно старался в этом деле английский премьер-министр Д. Ллойд Джордж. Франция и Италия вначале, руководствуясь решениями Парижской конференции, также оказывали поддержку Греции. Однако интересы союзников в районе Средиземноморья и Ближнего Востока не совпадали и разногласия среди них усилились. Франция и Италия превратились из туркофобов в туркофилы. Да и Англия начала заигрывать с кемалистами. Ясно было, что Греция могла рассчитывать на серьезные успехи в противостоянии с Турцией в средиземноморском балканском регионе, если союзные державы окажут ей сильную поддержку. Однако этого не произошло, и Греция осталась один на один с растущей мощью кемалистов и потерпела в последующем сокрушительное поражение.

Таким образом, не решение греческого вопроса в том ключе, в каком оно начиналось, то есть сохранение за собой зоны оккупаций по Мудросскому, превратившись в ведущую державу в восточной части Средиземноморья, отрицательно сказалось и на судьбе армянского вопроса.

В системе международных отношений в этом регионе образовалась дыра,

поскольку Греция выпала из нее и этот вакуум заполнила кемалистская Турция, которую признали бывшие союзники, изменив свою стратегическую ориентацию.

В системе международных отношений восточный вопрос занимал особое место на протяжении XIX в. Квинтэссенцией английской политики явилось противодействие царской России установлению своего господства на Балканах и в проливах, т.е. Великобритания выступала геополитическим противником России. Лишь единожды тройка ведущих держав в составе Великобритании, России и Франция выступила единым фронтом за независимость Греции. В сохранении территориальной целостности Османской империи, "больного человека" Европы, велика "заслуга" Великобритании, хотя отклонения были. Речь идет о европейских владениях Османской империи. В русско-турецкой войне 1877-1878 гг., в результате которой Румыния, Черногория получили независимость, а Болгария в формате вассалитета, а в восточной Анатолии к России отошли Карс, Ардаган, Батум. Балканские войны в начале XX в. вновь сократили европейские владения Османской империи. Турция, руководящаяся младотурками, вступила в Первую мировую войну в ноябре 1914г. на стороне Германии и Австро-Венгрии (Болгария участвовала в войне с 1915г.), преследуя агрессивные цели: разрушить Россию, присоединив Закавказье, Северный Кавказ, Крым, а в перспективе Поволжье, Южную Сибирь и Туркестан. Младотурки назвали этот безумный план Туран йолу ("Путь в Туран")[1]. Но реализовать этот авантюристический план турки не смогли. К 1916г. русские заняли всю Восточную Турцию, вышли в Иранский Курдистан и очистили Западную Персию. Англичане, опираясь на помощь арабов, освободили Палестину, Сирию, Ливан, Месопотамию, Хиджаз. Не спасли Турцию перемирие большевиков с Четверным союзом. Агония наступила в 1918 г. 30 октября в порту Мудрос (о.Лемнос), когда было заключено Мудросское перемирие между представителями Антанты и Турции. Это означало, что Турция потерпела поражение в войне 1914-1918 гг. и независимое существование Турции было упразднено. Далее началось обсуждение турецкой проблемы на Парижской мирной конференции. В конце января 1919 г. Верховный Совет Антанты принял решение об отделении Армении, Сирии, Палестины, Аравии и Месопотамии от Османской империи. Важно отметить, что за долю наследства Оттоманской Турции боролись четыре государства – Великобритания[2], Франция, Италия и Греция. По Мудросскому перемирию они же разделили внутренние районы Малой Азии на зоны оккупации. Проект мирного договора с Турцией союзники обсуждали на апрельской конференции в Сан-Ремо (Италия) и июльской Спа (Бельгия). Затем отправили турецкому правительству для подписания, но они ответили протестом по поводу статей и изложили их в ноте. Турция считала что "ее ответственность в мировой войне меньше, чем ответственность ее союзников, что она не соверша-

---

[1] см. Турецкий фашизм и "советская" Турция zen.yandex.ru

[2] По существу Великобритания из сторонника сохранения территориальной целостности превратилась в апологета раздела всех владений Османской империи, включая Северную Африку, арабские территории, и даже собственно турецкие владения в Малой Азии. Это нашло свое отражение в соглашении Сайкса-Пико с участием Великобритании, России, Франции, а позднее Италии.

ла никаких опустошений и, исходя из этого, заслуживает снисходительного обращения. А это вызвало возмущение у представителей Англии, Франции, Греции. В своем выступлении Л. Джодж говорил: "...турок является постоянным источником бед в Европе и Азии. Он – сама неприятность и проклятье... Фактически турок – самый большой преступник из всех наших врагов". А. А. Мильеран добавил: "чтобы ответ Союзников в Турции был простым и ясным заявлением о том, что они не могут согласиться с протестом, изложенным в ноте".

В проекте ответа Турции союзники пошли еще дальше: "Союзникам ясно, что настало время, когда необходимо покончить раз и навсегда с владычеством турок над другими народами... Союзные Державы полны решимости освободить от турецкого правления все районы, населенные нетурецким большинством. Было бы несправедливо, равно как и не способствовало бы прочному миру на Ближнем Востоке. Если бы значительные массы нетурецкой национальности вынуждены были остаться под турецким правлением... Верно, что договор (Севрский – В. А.) лишает Турцию империи, которой ее правители столь печально и плохо управляли"[1].

Примечательна позиция Великобритании на этих конференциях. В частности, на заседании от 7 июля 1920 года, где ее представлял Л. Джордж, премьер-министр, Францию – А. Мильеран, председатель Совета министров, Италию – князь Сфорца, министр иностранных дел, Японию – виконт Шинда, Грецию – Венизелос, бывший премьер-министр, и приведем несколько высказываний английского премьера: "Англия и Франция и другие державы постоянно подпитывали и поддерживали Турцию. В 1878 г. Великобритания с помощью Франции спасли Турцию от развала. Европейские державы оказывали финансовую поддержку Турции. И каков же результат? Как только началась война (первая мировая – В. А.), турки захлопнули дверь перед носом тех, кто постоянно проявлял дружелюбие по отношению к Турции"[2]. В ответе проекта мирного договора было подчеркнуто: "По мнению союзников, Турция добровольно вступила в заговор против свободы всех стран, в то время, когда тираническая цель заговора стала очевидной для всех. Они (союзники – В. А.) считают, что Турция тем самым виновна в особенном предательстве по отношению к Державам, которые в течение более чем полувека являлись ее преданными друзьями. Турция вступила в войну, не имея никакого оправдания или повода. Союзники обратились к Порте с заявлением о том, что если Турция сохранит свой нейтралитет в течение войны, то союзники гарантировали бы целостность турецких владений. Турецкое правительство игнорировало это заявление, подтвердив тем самым, что амбиции, а не безопасность были целью ее вступления в войну"[3]. О судьбе турецких владений говорилось в 13 пункте "14 пунктов" Вудро Вильсона. На Лондонской конференции в декабре 1918

---

[1] www.genocide.ru/lib/barsegov/responsibility/v1/443-460
Печатается по: Documents on British Foreign Policy. 1919-1939. First series. vol VIII, 1920,Londom, 1958 P. 443-449, 543-546, 553-556

[2] Великобритания надеялась, что Османская Турция отблагодарит ее вхождением в войну, на стороне Антанты.

[3] www.genocide.ru

г., где вырабатывали повестку дня Парижской мирной конференции, затрагивалась и эта проблема. Но важнейшие обсуждения и решения были приняты во время мирной конференции. Итоговый документ был принят в Севре 10 августа 1920 г. Этой проблематикой также занимались на апрельской конференции союзных держав в Сан-Ремо (Италия) и июньской в Спа (Бельгия).

Рассматривая турецкую проблему нельзя не учитывать одно важное обстоятельство: перемирия, обсуждения на конференциях и, наконец, подписание Севрского договора имело место только с участием султанского правительства, которое теряло свою значимость и влияние, начиная с 1918г. Параллельно набирало мощь кемалистское движение, претендуя на роль освободителя турецких территорий от оккупированных сил. С чего это началось? Еще в 1915г. младотурецкое правительство, опасаясь оккупации Турции державами Антанты начало подготовку структур для развертывания партизанской войны. Эти структуры стали впоследствии основой для создания обществ защиты прав, которые начали кемалистскую революцию. В конце 1918 – начале 1919г. в Анатолии началось движение против оккупации Антантой ряда районов, а когда в мае 1919г. Греция по решению Верховного Совета Антанты заняла Измир, движение переросло в освободительную войну. В городах Эрзурум и Сивас состоялись конгрессы, в которых участвовали офицеры и провинциальные чиновники, которые провозгласили план "спасения Отчизны". На конгрессах создали руководящий центр – Представительный комитет во главе с Мустафой Кемалем.

Резолюции носили антигреческий и антиармянский характер. Кемалисты потребовали созвать парламент в Стамбуле, который принял декларацию о независимости Турции ("Национальный обет"). А когда оккупационные власти разогнали этот парламент, тогда Представительный комитет созвал в Анкаре Великое национальное собрание Турции (ВНСТ) провозгласившие себя единственной законной властью в стране. Естественно, ослабевшее султанское правительство не имело достаточное количество военное силы для подавления этого движения, согласилось на то, чтобы державы Антанты начали открытую вооруженную интервенцию в Турцию, главная роль в осуществлении которой отводилась греческой армии. Параллельно, страны оказывали давление на султанское правительство с целью вынудить его подписать Севрский договор.

В этой обстановке М.Кемаль обратился за помощью к Советской России. В письме от 26 апреля 1920г. М.Кемаль обратился к В.Ленину с предложением "... установить дипломатические отношения и разработать общую военную стратегию на Кавказе. Чтобы защитить новую Турцию и Советскую Россию от империалистической опасности в Причерноморье и на Кавказе... он надеется на содействие Советской России для борьбы против напавших на Турцию империалистических врагов". Как видно из письма Турцию и Россию объединяет антиимпериализм. Письмо примечательно во многих отношениях.

Мустафа Кемаль предложил совместный план действий с Советской Россией в отношении Закавказья: "Первое, мы принимаем на себя обязательство соеди-

нить всю нашу работу и все наши военные операции с российскими большевиками. Второе, если Советские силы предполагают дипломатическим путем, посредством своего влияния заставят Грузию войти в союз и предпринять изгнание англичан с территории Кавказа, турецкое правительство берет на себя военные операции против империалистической Армении и обязывается заставить Азербаджанскую Республику войти в круг советских государств (подчеркнуто мною – В.Аванесян). Третье, Чтобы, во-первых, изгнать империалистические силы, которые занимают нашу территорию, и, во-вторых, чтобы укрепить нашу внутреннюю силу (подчеркнуто мною – В.Аванесян) для продолжения нашей общей борьбы против империализма, мы просим Советскую Россию в виде первой помощи дать нам... (далее идет перечисление необходимой военной продукции)[1]. Данное письмо примечательно в трех аспектах: Позиция Москвы кардинально изменилась, и она отказалась от декрета Совнаркома "О Турецкой Армении (11 января 1918г.) по которому Советская Россия поддерживала право армян этого региона (Западная Армения) на самоопределение и на создание единого армянского государства. Кемалистская Турция, получив значительную военную помощь от России, подготовила почву для отказа от статей Севрского договора, тем самым доказывая султанскому правительству, что именно они являются общенациональным правительством. Наконец, кемалистская Турция при содействии Советской России успешно реализовала второй пункт письма в отношении Армении и Азербайджана.

Важно подчеркнуть, что ввод кемалистских войск на армянские земли сопровождался новой волной геноцида. Согласимся с академиком Р.Сафрастяном, что кемалистский режим и кемалистская идеология унаследовали все черты младотурок – крайний национализм и расизм. "Кемалистское движение, по сути, было движением младотурок... Кемаль своей деятельностью продолжил реализацию младотурецкой программы, основной целью которой было уничтожение армянского народа, армянской государственности", – отмечал тюрколог[2].

Царская Россия вступила в мировую войну, будучи одним из трех "учредителей" военно-политического блока Антанты. Ведь до англо-французского соглашения первым шагом в этом направлении стал франко-русский союз 1891-1893 гг. Решение "русского вопроса" нужно рассматривать в динамике. Вступившие в войну державы преследовали свои интересы. Априори победившие страны должны были "поживиться" за счет побежденных. И когда закончилась война, Парижская мирная конференция была организована не как Генеральная Ассамблея всех европейских государств, а как конгресс победителей. Все главные решения принимались советом десяти, затем – советом четырех, а на определенном этапе тройкой лидеров США, Франции, Великобритании. Этого было достаточно, чтобы сложилось впечатление диктата или "навязанного решения".

---

[1] topwar.ru

[2] выступление на конференции, посвященной 100-летию Севрского договора в НАН РА и с повесткой "Турция: очная ставка с Севром: геополитические размышления".

Главной задачей Российской империи было получить выход к черноморским проливам и обезопасить себя от удара с южного направления. С этой целью в апреле 1915 г. было заключено тайное англо-франко-русское соглашение, которое предусматривало передачу Босфора и Дарданеллы под контроль России. В октябре того же года переговоры были продолжены в Лондоне: с французской стороны бывший генеральный консул в Бейруте, а с английской Марк Сайкс, советник лорда Китченера по Ближнему Востоку. Ведь на повестке дня стоял вопрос разграничения зон влияния именно на Ближнем Востоке. В марте 1916 г. переговорщики отправились в Россию для согласования плана раздела Малой Азии. К Черноморским проливам и Константинополю царское правительство потребовало аннексии турецких территорий, оккупированных русской армией в ходе войны: Трабзона, Эрзрума, Вана, Битлиса и Муша. К маю 1916 г. союзники сумели достичь договоренности по последнему разделу Османской империи.

Февральская и октябрьская революции изменили ситуацию в отношении русского вопроса. Прежде всего, в апреле 1917 Временное правительство заявило о том, что оно поддерживает независимость отдельных народов. Это было ударом по политике Запада, потому что они рассматривали России как "единую и неделимую". Более того, союзники направили свои войска в Россию, чтобы поддержать своего распадающегося союзника и сохранить Восточный фронт против Центральных держав и защитить уже поставленное оружие, чтобы оно не попало в руки немецких войск. Октябрьская революция, установив большевистскую диктатуру, подтвердила желание национальных районов существовать самостоятельно. Если сравнить Великую французскую революцию конца XVIII-го века с Октябрьской, то можно отметить следующее: Великая французская революция начала с объявления республики "единой и неделимой". Этому принципу были принесены в жертву тысячи жизней, и французское единство было спасено. Русская революция берет лозунгом: "Россия разъединенная и раздробленная". Мы замечаем унитаризм во Франции и самоопределение в России.

Западные послы определили в качестве самой большой опасности для России – распад государства по национальному признаку. Но ситуация менялась. Если в 1917 г. большевики после Октября выступали за права наций на самоопределение по итогам плебисцита, то они одновременно выступали за скорейшее заключение мира без аннексий и контрибуций[1], а если государства Антанты откажутся пойти на всеобщий мир, они были готовы начать переговоры о мире сепаратном.

Кроме того, Советская Россия на начальном этапе проводила идеологизированную внешнюю политику. Дело в том, что большевики были уверены в мировой революции вслед за Октябрьской. Поэтому оказание помощи мировой революции они считали основной задачей, но не регулирование межгосударственных отношений. Наглядным примером такой политики стала политическая и воен-

[1] большевики отказались от всех секретных договоренностей царского правительства. Среди документов, опубликованных большевиками, наиболее сенсационным был проект русско-германского договора в Бьерке (1905г.), англо-русское соглашение 1907г. о Персии, соглашение Сайкса-Пико о разделе Турции. На Вильсона особое впечатление произвел Лондонский договор Антанты с Италией (1915г.)

ная поддержка кемалистской революции в Турции. Польско-Советская война 1919-1920 гг. находилась в той же логике: связать революция в России с революцией в Германии, а для этого надо пройти по Польше.

Попробуем связать 14 пунктов В.Вильсона с Брест-Литовским сепаратным миром и, в особенности, с шестым пунктом, в котором выдвигалась идея как решить проблему России. Позиция американского президента заключалась в следующем: вывод всех иностранных войск и, в частности, германских с оккупированных территорий единой и неделимой России, возможность независимого определения своего собственного политического развития, приглашение в будущую всемирную организацию (Лига Наций). В.Вильсон надеялся на то, что Россия не возвратится в Брест-Литовск[1], где их ожидают устрашающие условия сепаратного мира.

Таким образом, мы замечаем два противоположных подхода: США, в лице ее президента выступала за "единую и неделимую Россию", а кайзеровская Германия намеревалась раздробить Россию. В связи с этим Кайзер объявил "Брест-Литовский мир одним из величайших триумфов мировой истории, значение которого в полной мере оценят лишь наши внуки"[2]. Чтобы спасти свою революцию, Россия вынуждена была пойти на заключение сепаратного мира. В марте 1918 г. Представители Великобритании, Франции, Японии, Италии, Румынии и Сербии подписали коллективную ноту, в которой выразили протест против нарушения договора от 5 сентября 1914 г.[3], запрещающего союзникам заключение сепаратного мира или перемирия. По существу западные союзники отвергли Брест-Литовск как договор, навязанный силой.

Поскольку мы будем рассматривать армянский вопрос, обратимся к IV статье Брестского мира: Россия сделает все от нее зависящее, чтобы обеспечить скорейшее очищение провинции Восточной Анатолии и их упорядоченное возвращение Турции; Округа Ардаган, Карс и Батум также незамедлительно очищаются от русских войск. Россия не будет вмешиваться в новую организацию государственно-правовых и международно-правовых отношений этих округов, а предоставит населению этих округов установить новый строй в согласии с соседними государствами, в особенности, с Турцией[4].

Следующий этап в динамике - это определение позиций основных игроков по русскому вопросу после Бреста.

Запад, когда убедился, что невозможно восстановить Восточный фронт, начал выходить на прямые переговоры с большевистским правительством, тем самым предупредить возможный союз Германии и России против Запада. Вильсон пошел по этому пути дальше, считая, что пришло время для официального признания большевистского режима.

Германия думала иначе (Людендорф и его окружение) и, в частности, расчле-

---

[1] переговоры шли 22 декабря 1917 г. – 2 марта 1918

[2] цит. по redstory&ru/war/utkin/08-09html

[3] 5 сентября 1914 г. в Лондоне была подписана англо-франко-русская "Декларация о не заключении сепаратного мира"

[4] ru.m.wikisource.org

нить Россию и укрепить сепаратистские силы на границе. В русской политике Германии говорилось: «Необходимо укрепить, насколько это возможно, силы сопротивления живущих на границах народов, поскольку война с восстановившим свои силы русским колоссом начнется рано или поздно»[1].

В русском вопросе Франция заняла самую жесткую позицию. После перемирия в Компьене она отворачивается от России, делая ставку на Польшу и Румынию, границы которых должны быть увеличены за счет России. С другой стороны, Франция прекрасно понимала, что ни Польша, ни Румыния, ни другое государство в Восточной Европе не смогут стать противовесом вечному рейнскому врагу, поэтому она в принципе желала восстановления консервативного строя в сильной России. В Великобритании стратегическая линия была иной. Дело в том, что война сокрушила могущество Германии, Россия уже не могла претендовать на наследство Оттоманской империи, что является для Британии чрезвычайно благоприятным обстоятельством, можно было не опасаться давления на Индию с севера, а возможное сближение между Россией и Францией близко к нулю. В Лондоне задумались над тем, кто в будущем станет сдерживать посягательство на гегемонию в Европе – французы или немцы. Анализ показал, что британская политика должна учитывать потенциальную опасность со стороны Германии. В создавшейся ситуации Д. Ллойд Джордж полагал, что лучшим курсом было бы предоставить русским решать свои противоречия между собой. Так будет восстановлен восточный вал против немцев, а вступившая в полосу депрессии британская промышленность получит крупный рынок.

Таким образом, В. Вильсон и Л. Джордж склонялись к тому, чтобы иметь дело с большевиками как де-факто правительством России. Французы и итальянцы, Клемансо, Пишон и Соннино отрицали любую возможность контакта с правительством большевиков. Японцы поддержали позицию французов и итальянцев. Однако, рассматривая позиции этих государств нельзя не учитывать фактор гражданской войны в России.

Принято считать, что гражданская война началась с разгона Учредительного собрания 5 января 1918 г. Большевики, которые были представлены всего 25%, применили силу и разогнали его, т.е. не приняли многопартийную систему. По существу Россия разделилась на два лагеря: большевиков и «других».

Первой иностранной державой, принявшей решение вмешаться в гражданскую войну в России, была Япония. В начале 1919 г. «других» поддерживали не менее 180 тысяч войск интервентов из Англии, Франции, Италии, Греции, Сербии, Японии, США и Чехословакии. Силы интервентов соединялись с армиями Колчака, Деникина, Юденича, Врангеля, к ним прибавилась польская армия Пилсудского. Большевики считали, что гражданская война и иностранная интервенция прошли две фазы. Первая фаза (1918-1919гг.) знаменовалась двумя наступлениями белых на Советскую Россию со всех сторон: Генерал Юденич с запада в Эстонии, адмирал Колчак с востока в Сибири, генерал Деникин с юга на Украи-

[1] Redstory&.ru/war/utkin/08-09html

не. Большевики отчаянно боролись за то, чтобы удержать центральные районы страны во главе с Москвой и отразить по очереди все наступавшие армии. Вторая фаза, начавшаяся зимой 1919-1920гг. ознаменовалась тем, что Красная Армия перешла в контрнаступление, преследуя одну за другой отступавшие армии белых, а затем, круша по очереди все национальные республики, тем более, убедившись в том, что Центральная и Западная Европа не пойдут по пути рискованного социального эксперимента. Политика большевиков была нацелена на то, чтобы восстановить рухнувшую Российскую империю в новом коммунистическом обличии, т.е. Запад дал возможность большевикам восстановить потерянные территории, в том числе за счет Украины, Белоруссии, Закавказья. Что касается Польши, Финляндии, Латвии, Литвы и Эстонии, то их независимость Запад признал сразу же.

Наконец, рассмотрим обсуждение "русского вопроса" на Парижской конференции и Верховном Совете держав Антанты где, как уже отмечалось, проблемы послевоенного устройства мира решала "Великая тройка" лидеров США, Великобритании и Франции.

Ж. Клемансо считал, что правительство новой России предало дело союзников, поэтому они не имеют юридических обязательств приглашать российских представителей на конференции.

С другой стороны, на конференции представлены государства – победители, а Россия – страна, побежденная в войне. И в третьих, приглашение на конференцию означало бы фактическое ее признание.

Л. Джордж полагал, что поскольку немцы в рамках перемирия отказались от условий Брест-Литовского мирного договора, то представителей Советской России следовало бы пригласить в состав миротворцев. По "русскому вопросу" обозначились два подхода на Парижской конференции. Одну возглавляла Франция, которая ратовала за интервенцию против России. Эту точку зрения поддержал главнокомандующий союзными войсками Фердинанд Фош. США и Великобритания выступили за приглашение.

В январе Л. Джордж вынес "Русский вопрос" на рассмотрение Верховного Совета держав Антанты, предложив три варианта решения: уничтожить, изолировать и пригласить "русских" представителей, в том числе большевиков. В.Вильсон поддержал Л. Джорджа по поводу приглашения, министры иностранных дел Франции и Италии воздержались. В конечном итоге остановились на том, чтобы переговоры с участием правительства большевиков и белогвардейцев на нейтральной территории, хотя и эта идея провалилась.

В понятие "русский вопрос" каждое государство вкладывало свой смысл и по-разному воспринималось как среди победителей, так и побежденных. Одни подразумевали под этим целостность государства, другие – его раздробленность. Обе стороны задавались вопросом: Какие политические силы (монархисты, либералы, анархисты, социалисты) представляют русских? Кого считать представителем России: большевиков или разношерстное белое движение или русских эми-

грантов, в том числе бывших членов царского и временного правительств? Однозначных ответов не нашлось. Когда была созвана мирная конференция, единственным надежным каналом для сообщения с Петроградом и Москвой был Стокгольм, где большевики имели своего представителя. Почему именно эти города? Потому что в определенный период большевики могли контролировать только эти города.

В международных отношениях армянский вопрос рассматривался как часть восточной проблемы. В результате русско-турецкой войны 1877-78 гг. в Сан-Стефано и Берлине усилиями европейских держав вопрос приобретает самостоятельный характер и превращается в международную проблему в системе международных отношений. Предпринятые шаги в деле решения армянского вопроса, носившие не всегда настойчивый характер, наталкивались на противодействие со стороны Османской империи и не увенчались успехом. Напротив, османы ужесточили политику в отношении армян и приступили к их физическому истреблению. В Первую мировую войну армяне вступили в составе двух империй Российской и Османской, в последней правили младотурки, которые руководствовались националистической и расистской идеологией. Каждая империя придерживалась агрессивной политики. Российская империя, как уже отмечалось, в случае победы захватила бы наряду с Константинополем и проливами территории Западной Армении (соглашение Сайкс-Пико), а младотурки – Закавказье, Крым и другие территории России, населенные мусульманами. В первом и во втором случаях армяне потенциально не рассматривались как фактор независимости. Обострение армянского вопроса произошло в 1915 г., когда младотурецкое правительство по заранее запланированному плану решило истребить целый народ[1] коренных жителей Малой Азии, т.е. армян. Резко отреагировали на этот акт союзники по Антанте – Великобритания, Франция и Россия – и приняли по инициативе России декларацию, назвав это злодеяние “преступлением против человечества и цивилизации”[2]. Обострение армянского вопроса отразилось на восточноармянских землях Российской империи, где появилось 350 т. беженцев, которые спасались от геноцида[3], а в Западной Армении Османской империи, где поэтапно начали истреблять армян, вначале интеллигенцию, затем мужчин призывного возраста, которых призвали в турецкую армию, разоружали и уничтожили, и на заключительном этапе депортировали женщин, стариков и детей в Сирийскую пустыню и, наконец, тотально отказались от содеянного.

После Октябрьской революции ситуация в Закавказье некоторое время раз-

[1] убийство целого народа – так назвал действие турецкого правительства в 1915 г. титан исторической науки Арнольд Тойнби. см. Барсегов Ю. Геноцид армян и совтременность . armenianhouse.org

[2] см. Значение совместной декларации держав Антанты от 24 мая 1915г. в вопросе массового истребления армян и ее воздействие на власти Османской империи. cyberleninka.ru, а также см. Британский документ об планомерном уничтожении армян в исторической Армении от 23 мая 1915 года, где было отмечено: “Ввиду этих преступлений, совершаемых Турцией против человечества и цивилизации, союзные правительства заявляют Блистательной Порте, что они возлагают на всех членов османского правительства, а также на ее агентов, личную ответственность за армянскую резню. vstrokax.net

[3] см. Российская империя спасла 350 тысяч армян от геноцида. По личному приказу Николая Второго была приоткрыта русско-турецкая граница – и было спасено 350 т. армян из Турции. tsargrad.tv

вивалась в отрыве от европейских и российских событий. Кратко остановимся на них. Прежде всего, был созван в феврале 1918 г. Закавказский сейм – парламент, который должен был сформировать органы власти для региона. Османская Турция, получив карт-бланш по Брест-Литовскому договору, начала присоединять не только Батум, Карс и Ардаган, но и Закавказские территории. Параллельно шли переговоры в г. Трапезунд между представителями Закавказского сейма и Османской Турцией, которая требовала признания Брест-Литовского договора и объявления независимости Закавказья от России.

Закавказский сейм принял декларацию о независимости и создал Закавказскую Демократическую Федеративную республику (ЗДФР)[1]. Турция, выходя за рамки Бреста, потребовала не только территории Эриванской и Тифлисской губерний, но и ликвидации ЗДФР. Грузия "откинулась" покровительством со стороны Германии, и провозгласила свою независимость. Армения приобрела ее в результате героических битв под Сардарапатом, Каракилисом, Баш-Апараном. Что касается Азербайджана, то в результате тайных переговоров между Турцией и кавказскими татарами, которые проводились в Стамбуле, было создано "Второе турецкое государство" т.е. внешний фактор стал определяющим в этом процессе[2].

В Мудросском перемирии содержались статьи (4, 11, 16, 24), в которых затрагивались интересы Армении, как восточной, так и западной частей. Прежде всего, должны были быть выведены турецкие войска из Закавказья (ст.11), все военнопленные и интернированные армяне должны быть собраны в Константинополе, чтобы без всяких условий передать союзникам (ст. 4), предусматривали уход турецких войск из Киликии (ст.11). " В случае беспорядков в одном из армянских вилайетов союзники сохраняют за собой право занять часть его", – говорилось в ст. 24. Следует заметить, что не все статьи Мудросского перемирия адекватно отражали сложившуюся ситуацию, в частности, турецкие войска не выводились из армянских вилайетов, а союзные войска не были введены туда, а кавказская исламская армия , состоящая из османских регулярных войск, расформированная пополняла ряды первой азербайджанской дивизии, которая стала инструментом теперь в руках новосозданного Азербайджана.

Таким образом, армянский вопрос был решен созданием государства на восточноармянских землях в урезанном виде. Нагорный Карабах, руководствуясь принципом самоопределения народов, объявил о своей независимости и приступил к созданию органов власти и сил самообороны. Побудительной причиной такого шага стало нежелание Карабаха "войти в пределы Азербайджана"[3]. Республика Армения после приобретения независимости обратилась к властям Азербайджана с призывом признать Карабах частью Армении и тем самым мирно решить все спорные территориальные вопросы, однако получила отказ. Важно подчеркнуть, что оспариваемая территория намного больше территории, на ко-

[1] см. Подробнее: Котанджян Т. Нагорно-Карабахский конфликт в начале 20 века. Часть 1 (1918 г.), часть 2 (1919 г.) часть 3 (1920-1921 годы). Карабах: 1918-1921 гг. министерство иностранных дел. республика Арцах.
[2] Карабах: 1918-1921 гг. nkr.am
[3] цит. по. Котанджян Т. Нагорно-Карабахский конфликт... vk.com

торой в 1923 г. советским руководством была создана Нагорно-Карабахская автономная область (НКАО).

При обсуждении армянского вопроса в указанные хронологические рамки (в 1918-1920-е годы) создавалось впечатление, что идея объединённого государства и западной и восточной частей исторической Армении может стать реальностью. Об этом говорили и следующие факты: восстановление государственности в Восточной Армении в 1918 году, наличие декрета Совнаркома «О турецкой Армении», где предусматривалось самоопределение и создание единого армянского государства, обсуждение на Парижской мирной конференции этой проблемы, распад Османской империи, принятие Устава Лиги Наций и в частности статьи 22, по ней создавалась система мандатных территорий и предполагалось установить по отношению к Армении мандат, обращение к президенту США В. Вильсону определить ее границы, обличительные речи Л. Джорджа, Ж. Клемансо, А. Мильерана и представителей Италии против турецких зверств в отношении армян. Но, по существу, эти факты в вялотекущей форме действовали до мая 1920-го года, то есть до той поры, когда Республика Армения подала заявку о вступлении в Лигу Наций, в надежде, что эта мировая организация защитит ее от вторжений Турции. Великобритания, Италия и Франция отклонили ее под предлогом того, что Севрский договор не подписан. Далее события развивались по нисходящей линии, что касается армянского вопроса. После подписания Севрского договора султанским правительством страны-участницы Лиги Наций объявили, что границы, начерченные В. Вильсоном настолько растянуты, что они «с трудностью могли бы принять ответственность по их обеспечению и защите»[1]. Не ратификация американским конгрессом Устава Лиги Наций, куда составной частью входил Севрский договор, а также отрицательная позиция Конгресса по вопросу передачи мандата на Армению заставила В. Вильсона отказаться от этой идеи. Франция и Италия превратились из туркофобов в туркофилы, а Великобритания начала заигрывать с кемалистами. Происходило сближение между Турцией и Советской Россией, а это, в свою очередь, вызвало опасение западных держав потерять свое влияние в Турции. И когда в октябре 1920-го года кемалистская Турция вторглась в пределы Армении, правительство обратилось за помощью к Лиге Наций, и пока это обсуждалось, в Армении была установлена Советская власть. Идея создания «национального очага» в турецкой Армении отпала.

Подведем некоторые итоги. Рассматривая международный фон накануне шушинской трагедии, выскажем смелое предположение, что такое могло случиться в результате неудач в решении армянского вопроса. Очевидно, что новосозданный руками кемалистов Азербайджан продолжил геноцидальную политику младотурок в отношении армян. Крайний национализм и расизм, присущий им стал сопутствующей идеологией. В новой системе международных отношений решения армянского, греческого, турецкого, русского вопросов в том виде, в каком поли-

[1] Армения в документах международной дипломатии и советской внешней политики, Москва, 1972 год, стр. 691

тические силы пришли к власти, вынуждены были вольно или невольно отказаться от реализаций первоначальных замыслов, а позиции США, Великобритании, Франции и Италии способствовали этому. Государственные интересы также изменились. «Реальная политика» вышла на первый план. Известная дефиниция о том, что «внешняя политика» является продолжением «внутренней», только иными средствами нанесла непоправимый ущерб, прежде всего в реализации армянского вопроса. Ведь никакого осуждающего отклика на шушинскую трагедию не последовало со стороны ведущих держав Запада. В связи с этим, хотелось бы вспомнить об одном поучительном историческом факте. В Юго-Западной Африке в 1904-1907-х годах немецкими войсками в ходе подавления восстания было уничтожено около 65000 человек из племени гереро и 10000 человек из племени нама. В 1985 году ООН признала уничтожение племен актом геноцида. В 2004 году акт геноцида признала и Германия.[1] Вот так.

ЛИТЕРАТУРА

1. Армения в документах международной дипломатии и советской внешней политики, Москва; 1972.
2. Барсегов Юрий, Геноцид армян и современность armenianhouse.org
3. Брестский договор 1918 года. Текст утвержден Лениным 23 февраля diak-kuzaev.livejournal.com/775395.html
4. Всемирная история: учебник для студентов / под редакцией Г. Б. Поляка, А. Н. Марковой, 3-е изд. Перераб. и доп. – Москва; 2009
5. Джордж Л. Д., Москва, 1957 год, Правда о мирных договорах, т. 2.
6. Дингилиши С. В., Армянский вопрос на Парижской мирной конференции, elar.urfu.ru
7. Европейские державы и Греция в эпоху мировой войны (по секретным материалам Министерства иностранных дел с приложением копий и дипломатических документов) Москва; 1922.
8. Захаров В., Севрский договор: в чьих интересах, noev-kovcheg.ru.
9. Кант И., К вечному миру, электронная библиотека “Гражданское общество” URL:http://www.civisbook.ru/files/kant.K_vechnomu_miru.pdf
10. Киссинджер, Генри, Москва; 1997, Дипломатия.
11. Конференция, посвященная 100-летию Севрского договора в НАН.РА и с повесткой “Турция: очная ставка с Севром: геополитические размышления”.
12. Лига Наций и ее историческая роль. Приложение. Устав Лиги Наций studwood.ru
13. Мандатная система и распределение мандатов, studwood.ru
14. Мирный договор между союзными державами и Турцией, подписанный в Севре 10 августа 1920 года genocide.ru/treaties/14.html
15. Никольсон Г., Москва; 1945, Как делался мир в 1919 г.
16. Оганян Д., Иллюзии Севрского договора, soc-armen.livejournal.com/13791.html
17. Парижская мирная конференция ru.wikipesia.org
18. Роль Вудро Вильсона в организации Парижской мирной конференции 1919г. Stud.wiki

[1] Всемирная история: учебник для студентов / под редакцией Г. Б. Поляка, А. Н. Марковой, 3-е изд. Перераб. И доп. – Москва; 2009 год, стр. 539

19. Севр, 1920 год. Время, когда сошлись интересы советские и турецкие. 17 августа 2020 topwar.ru
20. Севрский договор: миф и реальность soc-armen.livejournal.com/13791.html
21. Соглашение Сайкса-Пико 1918г. Lugovsa.tripod.com/russian/supplements/sykes-picot.htm
22. Турецкий фашизм и “советская” Турция zen.yandex.ru
23. Условия международного перемирия, заключенного 30 октября 1918г. History.wikireading.ru/267616

Резюме

Международные отношения в 1918–1920 гг. и трагедия армян в городе Шуши: уроки и последствия

Валерий Аванесян

В статье рассматривается подведение итогов Первой мировой войны и формирование новой системы международных отношений. Важными аспектами этой системы являются обсуждения на различных конференциях в 1918-1920-х годах армянского, греческого, турецкого, русского вопросов. Позиции ведущих держав Запада также нашли свое отражение в исследовании. Автор не обошел вниманием дискуссии по Уставу Лиги Наций.

Ключевые слова: *армянский, греческий, турецкий, русский вопросы, позиции США, Великобритании, Франции, Италии, Парижская мирная конференция.*

Ամփոփում

Միջազգային հարաբերությունները 1918–1920 թթ. և հայերի ողբերգությունը Շուշի քաղաքում. դասերը և հետևանքները

Վալերի Ավանեսյան

Հոդվածում քննարկվում են Առաջին համաշխարհային պատերազմի արդյունքների ամփոփումը և միջազգային հարաբերությունների նոր համակարգի ձևավորումը: Այս համակարգի կարևոր ասպեկտներն են 1918-1920-ական թթ. տարբեր խորհրդաժողովներում հայկական, հունական, թուրքական, ռուսական հարցերի քննարկումները: Հետազոտության մեջ իրենց արտացոլումն են գտել Արևմուտքի առաջատար տերությունների դիրքորոշումները: Հեղինակը չի շրջանցել նաև Ազգերի լիգայի կանոնադրության շուրջ քննարկումները:

Հիմնաբառեր. *հայկական, հունական, թուրքական, ռուսական հարցեր, ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի դիրքորոշումներ, Փարիզի խաղաղ կոնֆերանս:*

Abstract

International Relations in 1918–1920 and the Tragedy of Armenians in the City of Shushi: Lessons and Consequences

Valery Avanesyan

The article deals with the summary of results of the First World War and the formation of a new system of international relations. The important aspects of this system are the discussions of Armenian, Greek, Turkish, and Russian issues at various conferences in the 1918-1920s. The positions of the leading Western powers are also reflected in the study. The author did not ignore the discussion on the Charter of the League of Nations.

Keywords: *Armenian, Greek, Turkish, Russian issues, positions of the USA, Great Britain, France, Italy, Paris peace conference.*

ВИКТОР АНАТОЛЬЕВИЧ НАДЕИН-РАЕВСКИЙ,
кандидат философских наук, директор Института политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона им. В.Б. Арцруни, старший научный сотрудник ИМЭМО РАН (Россия)
Статья представлена 10.04.2021, рецензирована 10.04.2021, принята к публикации 20.04.2021

ГЕНОЦИД АРМЯН В ШУШИ И СОВРЕМЕННАЯ ГЕОПОЛИТИКА

Факты и подробности геноцида в арцахском городе Шуши армянские историки хорошо изучили и, опираясь на исследования армянских историков, следует остановиться на геополитическом аспекте геноцида армян в Шуши. Шуши, точнее именно ее армянские кварталы трижды подвергались погромам, в том числе и в конце XX века.

Напомним, что первое преступление со стороны кавказских татар, как их называли в то время, было совершено в 1905 году, когда местные мусульмане устроили погромы в армянских кварталах города. Таким образом события марта 20-го года, столетие которых мы сейчас вспоминаем, были далеко не первым преступлением против мирного армянского населения города. И каждый раз это была резня, совершаемая с колоссальной жестокостью и животным зверством. Отметим, что оценка этого преступления иногда сводится к случайному характеру этих событий. Однако это совершенно неверная оценка.

В истории всех геноцидов, организованных и проведенных против армян не было «случайных» действий. То же самое касается и Османской империи, когда еще при Абдул-Хамиде II, в конце XIX века было организовано массовое истребление армян[1]. Затем пришел 1915 год – основной этап большого геноцида. Но ведь эти события были продолжением османской политики, но уже при младотурках из партии «Единение и прогресс».

В чем же была подоплека этих преступлений, какая идеология лежала в их

[1] Общее число убитых армян в 1895-1896 гг. оценивается минимум в 300 тысяч человек. См.: Степанян С. С. (ред.) 1991, 9.

основе? Прежде всего в том, что самосознание тогдашнего населения империи у многих его представителей не изменилось и по сей день. Имеется в виду именно формирование самосознания турецкого народа. Об этом писали и турецкие ученые. Так, один из наиболее интересных и глубоких мыслителей Танер Акчам, связывал геноцид с этим самосознанием, становлением турецкого национального «Я»[1]. Когда народ не просто не готов признать права представителей других национальностей, народов, миллетов, как они в Турции называют. В массовом сознании турок немусульмане – христиане, езиды – как бы недочеловеки. Термин, который позже взяли на вооружение нацисты, но на практике именно таким подходом руководствовались османские турки, а потом, в значительной степени и турки республиканского периода. Таким образом, особой разницы в массовом сознании по отношению к национальным меньшинствам как Османской империи, так и республиканской Турции не было.

Однако и в османский период был один грандиозный проект, который появился в середине XIX века, а позже оказал определяющее влияние на изменение национального самосознания этнических турок – пантуранизм, как идея объединения народов уральской и алтайской языковой семьи, а несколько позже – пантюркизм – идея создания империи тюркских народов.

В восприятии турок развал империи воспринимался болезненно. Неспокойные христианские регионы воспринимались как «чужие» Когда империя потеряла Балканы – регион, населенный славянскими народами все было понятно: это христиане, чего еще можно было от них ожидать?

Затем «предателями османской родины» стали арабы, несмотря на идею панисламизма, которую при Абдул-Хамиде II усердно пропагандировали в Османской империи. Казалось бы, эта доктрина давала возможность скрепить на этой основе всю империю. Но в политической практике эта идея не была воспринята мусульманским населением империи. Арабы-мусульмане были тоже недовольны османским владычеством и высокомерием, с которым к ним относились в Османской империи. В арабоязычных регионах все чаще поднимали восстания против стамбульских властей.

Что же оставалось турецким националистам появившимся в этот критический период Османской империи? Появилась идея опереться на этнических турок, которых обычно считали какой-то низшей частью общества – пастухами, крестьянами. Слово турок было воплощением именно этого понимания для «элиты османов». Какие-то кочевники Малой Азии... А тут мы –османы, интеллектуалы, образованная и «продвинутая элита». Но вот сознание поменялось – элита нацелилась на выживание. Наконец-то начали писать на турецком языке. На турецком, а не османском, стали писать стихи, литературные произведения[2]. И вот тогда начал появляться не османский, а турецкий национальный дух. Но он был гипертрофированным изначально. Турками они считали всех тюрок от Адриатики до

[1] Танер Акчам 1995.
[2] Гордлевский В. А. 1912, 104.

Тихого океана, всех, кто говорил на тюркских языках. И вот так была заложена мина замедленного действия под самосознание самого народа.

И поэтому после того, как произошла революция в 1908 году, произошли события, которые подробно описал профессор Раймон Кеворкян в своей книге «Геноцид армян. Полная история»[1]. Когда армянские фидаи спустились с гор во время младотурецкой революции, их с оркестрами встречали в касабах, в маленьких турецких городках. Даже армянские фидаи поверили в то, что империя изменится и все народы вне зависимости от национальности и религии получат равные права. Однако эти надежды не оправдались. Партия «Единение и Прогресс» («Иттихад ве Терраки») постепенно узурпировала власть и начала кампанию по выдавливанию всех национальных и религиозных меньшинств из властных структур империи. Между тем в середине 19 века армяне составляли значительную часть населения Османской империи.

Таким образом, Младотурецкая революция не оправдала надежды христианского населения империи на уравнения христиан в правах с мусульманами.

В 1914 году началась Первая мировая война, и турки в нее вступили на стороне германского блока. Почему? Да потому что Германия поддержала турецкое устремление на Восток, в тюркские регионы, туда, где, по их мнению, проживают турки – узбекские, казахские, киргизские, как их называют в Турции. Впрочем, в тот период существовал только Туркестан.

На турецкие планы был отклик и из Российской империи. Целая плеяда турецких националистов выросла на земле Российской империи. По нашим подсчетам выходцами из Российской империи являются 24 ведущих пантюркиста, судя по «Энциклопедии жизни», выпущенной в Турции. Это были татары, башкиры будущие азербайджанцы, потому что тогда не было этого названия, оно появилось только в 1918 году. Например, великий турецкий националист Зеки Велиди Тоган – башкир по национальности, а членом Великого национального собрания Турции после образования республики был Аяз Исхаки (Гаяз Исхаков) – почитаемый в Татарии известный национальный поэт, пантюркист по убеждениям.

Эти люди вообще-то с презрением относились к интересам своих народов. Они считали свои языки просто диалектами, а великий османский язык должен был стать основой среднего и высшего образования. Эта пропаганда с призывами «освободить турок» от власти российского императора нашла живой отклик в рядах пришедших к власти турецких националистов[2]. Вот с этим багажом Турция вступила в Первую мировую войну. И Германская империя поддержала турецкие претензии, обещав османским союзникам поддержку экспансии на Восток.

Сама теория, пантюркистская доктрина создания некоей империи «Великий Туран» строилась на завоевании огромной территории, практически до Тихого океана. А причем тут, казалось бы, азербайджанцы? Да при том, что еще с XIX века во всех мечетях Российской империи шла массированная пропаганда среди

---

[1] Кеворкян Р. 2015.

[2] Подробнее этот процесс описан нами в: Надеин-Раевский В. А. 2017, С. 19-20.

мусульман с призывами перебраться под длань халифа всех мусульман – султана Османской империи. Эта пропаганда шла в том числе и среди бакинских и шушинских татар, как их тогда называли. Это всё подогревало антирусские настроения, и безусловно, антиармянские. Ситуация в Елизаветпольской губернии всегда была крайне неспокойной и опасной. В 1905 году проходили массовые армянские погромы, а потом и в 1920 году турки послали туда свою военщину. когда армяне оказались беззащитны. Их попытки самообороны против поддержанных турками бандитов не смогли уберечь от массовых погромов и в Шуши были убиты десятки тысяч армян. С точки зрения турок это было продолжением истребления армянского клина, который разрезал «единый тюркский мир» и был препятствием на пути осуществления идеи создания «Великого Турана».

Казалось бы, это трагедия армянского народа вековой давности, но играет ли она свою роль в современной геополитике и какую? Представляется, что эта роль по-прежнему крайне важна.

Разве в наши дни пантюркизм утратил свою актуальность и ушел в далекое прошлое? Нет, эта доктрина или «национальный идеал» турок вновь обрел свою актуальность. Более того, после распада СССР турки почувствовали себя хозяевами на постсоветском пространстве. Были открыты десятки университетов, лицеев, было выделено 26 тысяч стипендий для обучения турецких или «тюркских» студентов в турецких вузах. И к настоящему времени этот стипендиальный фонд был полностью использован. В Турции проходили обучение разного рода технические специалисты, менеджеры, государственные служащие.

Какие же идеи вкладывали в голову этим школьникам и студентам? Идею любви к Турции, нелюбви к Европе, да и к русским. Вот это было самое главное. Своеобразно преподавалась и история. В основном это была история Османской империи и Турецкой республики, а знание российской истории в российских «турецких лицеях» изучалось крайне поверхностно. Россия спохватилась довольно поздно, в России эти лицеи были закрыты только в 2006 году, правда многие из них переформатировались в частные школы, чтобы так или иначе сохраниться. Но дело уже было сделано. В тюркских республиках на постсоветском пространстве выросла новая протурецкая элита. Элита антироссийская, антиармянская. Обратите внимание, как решаются вопросы, связанные с Арменией, какой бывает позиция тюркоязычных республик. Как правило, мягко выражаясь, эта позиция весьма недружелюбна по отношению к Армении.

Таким образом, понимание геополитической ситуации, взгляда на мир в целом, носит откровенно протурецкий характер, что крайне позитивно турецкой экспансии. В настоящее время в Турции в понимании своего места в мире доминируют три идейные доктрины. Это так называемый неоосманизм, к которому причастен бывший глава МИД, а позже и премьер-министр Турецкой Республики Ахмет Давутоглу[1]. Его взял на вооружение и Эрдоган[2]. Кроме того, идеология базирует-

[1] Davutoğlu A. 2012.
[2] Аватков В. А. 2014, Неоосманизм. Базовая идеологема и геостратегия Турции // Сободная мысль. № 3. – С. 71-78.

ся на идеях «умеренного исламизма». Но грань между умеренным исламизмом и радикальным (террористическим) очень тонкая. При этом в идейном багаже турецкой верхушки сохранился и пантюркизм – доктрина, от которой турки не отказывались.

Что изменилось на Кавказе с точки зрения геополитики? В свое время Армения рассекала как бы единый «тюркский мир» на две части, отделяя турок от остальных тюркских народов и, как бы мешая создать некое «единое тюркское пространство». Сейчас есть два армянских государства: собственно Республика Армения и мужественный Нагорный Карабах (Республика Арцах). То есть по-прежнему геополитически «армянский клин», но теперь уже два армянских государства по-прежнему разделяют «тюркский мир». Именно так относятся турки к этой реальности.

У нас, к сожалению, не все до конца осознают эту особенность построения этого геополитического пространства. Произошли изменения в самой Турции, вошли в конфликт Гюлен и Эрдоган. Роль Фетхуллаха Гюлена в проведении политики «мягкой силы» Турции была крайне высока. Он проводил в жизнь идею построения новой системы образования, воспитания «нового турка» через турецкие лицеи и университеты. В рамках системы образования подконтрольной системе Движения «Хизмет» удалось воспитать «нового турка» не только в самой Турции, но и на постсоветском пространстве. Конечно, Гюлен и Эрдоган поссорились, но от этого экспансия не прекратилась[1].

Отмечу и то, что турки по-прежнему отрицают, как и прежде, сам факт геноцида армян. Но отметим появление новых документов, освещающих это преступление. В прошлом 2019 году при поддержке Константина Затулина, Института стран СНГ удалось выпустить крайне интересную книгу на русском языке под названием «Приказы убивать» турецкого автора Танера Акчама[2], который сумел убедительно доказать, что те телеграммы, которые в процессе организации властями геноцида армян в Османской империи и которые не были введены в научный оборот, поскольку турки доказывали, что этих телеграмм не было, что они были придуманы самими армянами, являются подлинными. Танер Акчам доказал, что шифры которыми пользовался Талаат-паша, а тогда, в условиях мировой войны все телеграммы шифровывались, полностью соответствуют шифрам телеграмм, направленных Талаатом по другим вопросам внутренней политики в самые разные регионы империи.

Танер Акчам привел часть этих телеграмм, в том числе указания Талаата чиновникам – что делать в Алеппо с армянскими сиротами, а там было более полутора тысяч армянских детей-сирот только в одном из приютов. По мнению Талаат-паши, тех, кому было меньше четырех лет нужно распределить по турецким приютам, потому что их можно отуречить и они не будут помнить своих родителей. При этом всех, кто старше – этапировать в Дейр-Эз-Зор, что было равнозначно

[1] Надеин-Раевский В. А. 2018.
[2] Танер Акчам 2019.

смертному приговору[1]. Именно эти приказы и были исполнены. Показательны и возмущенные телеграммы Талаата местным властям с весьма характеным содержанием: почему все дороги завалены трупами? Почему не убираете? Немедленно привести все в порядок. Талаата возмущало, что там постоянно путешествуют представители иностранных консульств и видят всю эту картину[2].

Много страшных документов приведено в этой книге. Таким образом, доказательная база по геноциду армян в Османской империи существенно дополнена свидетельствами того, что именно османское государство организовало это преступление и следило за его последовательным исполнением.

Более того, есть и другие абсолютно неопровержимые доказательства этой государственной политики уничтожения. В период Османской империи была создана 31 правительственная комиссия по «тюркизации брошенной армянской и греческой собственности»[3]. При этом во время геноцида 2015 года пострадали не только армяне, но и греки, и айсоры и езиды. Но эти комиссии не смогли справиться с грабежом собственности уничтоженных и депортированных жертв геноцида и эта работа была продолжена в республиканский период. В период правления Мустафы Кемаля, то есть в республиканский период было создано 29 комиссий «по тюркизации брошенной собственности», которые продолжили ту же работу османского периода[4]. Обратил бы внимание и на название комиссий – «брошенной» или «оставленной» собственности: вроде бы владельцы все бросили или оставили и куда-то ушли… Сколько бы ни говорили разные доброхоты, что это дела давно минувшие и незачем все это вспоминать, но уже совершенные преступления против человечности, сам факт которых упрямо отрицается потомками преступников требует называть вещи своими именами, а преступления квалифицировать именно как преступления.

Геноцид в Шуши – это продолжение политики османов уже рухнувшей империи и, соответственно, их приспешников, из местных «кавказских татар». Но методы действий и человеконенавистничество стали непременной частью формирующегося самосознания и этих преступников, ставших исполнителями чужих, турецких устремлений, которые воспринимались как часть собственного самосознания, собственных устремлений.

На современном геополитическом пространстве мы видим прежние устремления претендентов на региональную гегемонию и ориентацию на достижение своих целей с использованием прежних геноцидальных методов.

---

[1] Танер Акчам 2019, 183-193.
[2] Танер Акчам 2019, 212-214.
[3] Onaran 2013-11(1).
[4] Onaran 2013-11(2).

ЛИТЕРАТУРА

1. Гордлевский В. А. 1912, Очерки по новой османской литературе. // Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским ин-том восточ. языков. Вып. XXXIX/ Москва: Типогр. Крестнаго колендаря. С. 104.
2. Кеворкян Р. 2015, «Геноцид армян. Полная история» Центр арменоведческих исследований «Анив», «Яузакаталог», Москва. Издание осуществлено попечением заслуженного строителя РФ Вардкеза Арцруни.
3. Надеин-Раевский В. А. 2017, «Пантюркизм: идеология, история, политика. Экспансионистская доктрина: от Османской империи до наших дней и судьбы Турции, России и Армении». Москва: Издательство «Русская панорама». С. 19-20.
4. Надеин-Раевский В. А. 2018, «Пантюркизм: от Османской империи до наших дней и судьбы Турции, Армении и России» (Москва, ИМЭМО РАН им. Е.М. Примакова Институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Армавирский государственный педагогический университет, Научно-педагогическая Кавказоведческая Школа В. Б. Виноградова).
5. Степанян С. С. 1991(ред.), Германские источники о геноциде армян.: Период первой мировой войны: Сб. док и мат. в 2-х томах. / Сост.: С.С. Степанян, Н.К. Бандасарян. – Т. 1. –Ереван: Айястан.
6. Танер Акчам 1995. Турецкое национальное «Я» и армянский вопрос. Москва: АО «Арио-Никс».
7. Танер Акчам 2019, Приказы убивать. Перевод с английского. Под редакцией Надеина-Раевского В. А. Библиотека Лазаревского клуба. Институт стран СНГ (Институт диаспоры и интеграции). Москва.
8. Davutoğlu A. 2012, Stratejik Derinlik. Türkiye'nin Uluslararasi Konumu. – İstanbul: Ср.: Аватков В. А. 2014, Неоосманизм. Базовая идеологема и геостратегия Турции // Свободная мысль. № 3. – С. 71-78.
9. Onaran, Nevzat. 2013-11(1) Osmanli'da Ermeni ve Rum Mallarinin Türkleştirilmesi (1914-1919) Evrensel Basim Yayin.
10. Onaran, Nevzat. 2013-11(2) Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum Mallarinin Türkleştirilmesi. (1920-1930). Inceleme arastirma. Evremsel Basim Yayin.

Резюме

Геноцид армян в Шуши и современная геополитика

Виктор Надеин–Раевский

Первое преступление со стороны кавказских татар против армянского населения было совершено в 1905 году – это были погромы в армянских кварталах города. Геноцид марта 20-го года был продолжением политики уже рухнувшей Османской империи и был нацелен на реализацию пантюркистской идеи создания империи «Великий Туран». Это была

спланированная и осуществлявшаяся под контролем османского государства политика. Геноцид в Шуши был продолжением геноцида армян в Османской империи, начатым в 1915 г. и перенесенным на территорию распавшейся Российской империи. Основной целью пантюркистских военных и политических кругов Турции оставалась реализация «национального идеала» турок – создания Туранского государства. С точки зрения пантюркистских лидеров единству «турецкого мира» мешал «армянский клин», и его ликвидация представлялась важным этапом создания единого тюркского пространства.

В современном геополитическом измерении сохранилась ситуация, при которой созданию единого «тюркского мира» мешают уже два армянских государства – Армения и Арцах. Именно поэтому необходимо помнить о геноциде в Шуши.

Ключевые слова: *Геноцид, Шуши, «Единение и Прогресс», пантюркизм, «Великий Туран», Танер Акчам, Гюлен, Эрдоган, Талаат, «брошенная собственность».*

Ամփոփում

Հայոց ցեղասպանությունը Շուշիում և ժամանակակից աշխարհաքաղաքականությունը

Վիկտոր Նադեին-Ռևևսկի

Հայ բնակչության դեմ կովկասյան թաթարների առաջին հանցագործությունը կատարվել է 1905 թվականին. դրանք ջարդեր էին քաղաքի հայկական թաղամասերում: Մարտի 20-ի ցեղասպանությունն արդեն քանդված Օսմանյան կայսրության քաղաքականության շարունակությունն էր և նպատակ ուներ իրականացնել «Մեծ Թուրանի» կայսրությունը ստեղծելու համաթուրքական գաղափարը: Դա օսմանյան պետության վերահսկողության ներքո պլանավորված և իրականացվող քաղաքականություն էր: Շուշիի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության շարունակությունն էր, որը սկսվեց 1915-ին և տեղափոխվեց քայքայված Ռուսական կայսրության տարածք: Թուրքիայի պանթուրքական ռազմական և քաղաքական շրջանակների հիմնական նպատակը մնում էր թուրքերի «ազգային իդեալի» ՝ Թուրանական պետության ստեղծումը: Պանթուրքական առաջնորդների տեսանկյունից «հայկական սեպը» խանգարում էր «թուրքական աշխարհի» միասնությանը, և դրա վերացումը, կարծես, կարևոր փուլ էր միասնական թյուրքական տարածքի ստեղծման գործում:

Ժամանակակից աշխարհաքաղաքական հարթությունում մնացել է նույն այն իրավիճակը, երբ արդեն երկու հայկական պետությունները՝ Հայաստանը և Արցախը, խոչընդոտ են համարվում միասնական «թյուրքական աշխարհի» ստեղծման համար: Այդ պատճառով անհրաժեշտ է հիշել Շուշիում տեղի ունեցած ցեղասպանության մասին:

Հիմնաբառեր. *Ցեղասպանություն, Շուշի, «Միասնություն և առաջընթաց», պանթուրքիզմ, «Մեծ Թուրան», Թաներ Աքչամ, Գյուլեն, Էրդողան, Թալեաթ, «լքված սեփականություն»:*

Abstract

Armenian Genocide in Shushi and Modern Geopolitics

Victor Nadein-Raevskiy

The first crime against the Armenian population was organized by Caucasian Tatars in 1905 who committed massacres in the Armenian parts of the city. The genocide of March 20 was a continuation of the policy of the already collapsed Ottoman Empire and was aimed at realizing the Pan-Turkish idea of creating the "Great Turan" empire. It was a policy planned and implemented under the control of the Ottoman state. The genocide in Shushi was a continuation of the Armenian genocide in the Ottoman Empire, which began in 1915 and was exported to the territory of the destroyed Russian Empire.

The main goal of the pan-Turkish military and political circles of Turkey was to realize the "national ideal" of the Turks - the creation of Turanian state. From the point of view of Pan-Turkish leaders the "Armenian wedge" hindered the unity of the "Turkish world" and the latter's elimination seemed to be an important stage in the creation of a united Turkish territory.

In the current geopolitical dimension, the situation remains the same, when the two Armenian states, Armenia and Artsakh, are already hindering the creation of a united "Turkic world". That is why it is necessary to remember the genocide in Shushi.

Keywords: *Genocide, Shushi, "Unity and Progress", Pan-Turkism, "Great Turan", Taner Akcam, Gulen, Erdoğan, Talaat, "abandoned property".*

ԱՐԱՄ ՀՐԱՉԻԿԻ ՍԻՄՈՆՅԱՆ
պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ,
Հայագիտական հետազոտությունների
ինստիտուտի տնօրեն
Հոդվածը ներկայացվել է 10.08.2020,
գրախոսվել է 12.08.2020,
ընդունվել է տպագրության 20.04.2021

ՇՈՒՇԻԻ ԱՎԵՐՈՒՄԸ, ՆՐԱ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՋԱՐԴԸ. ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ, ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԱՍԵՐԸ

2020 թ. մարտի վերջին լրացավ հայկական Շուշիի ավերման, նրա հայ ազգաբնակչության ջարդի 100 տարին:

Հայ ժողովրդի համար XX դարի առաջին երկու տասնամյակները հիրավի դարձան աներևակայելի ողբերգության տարիներ, երբ մենք իրապես կանգնեցինք իսպառ ոչնչացման եզրին: Անվերջանալի ու սոսկալի իրադարձությունների շարանի մի օղակ էր «Կովկասի Փարիզ» անվանված, հայոց տնտեսության ու մշակույթի երևելի կենտրոն Շուշի քաղաքի հայաթափումը:

Շուշին բնակատեղի է եղել անհիշելի ժամանակներից, սակայն որպես մշտական և բազմամարդ գյուղաքաղաք հայտնի է 1752 թվականից, իսկ քաղաքի կարգավիճակ ստացել է Ռուսական կայսրության իշխանությունների կողմից՝ 1840 թվականին: Մինչ այդ Շուշին հայտնի էր որպես պաշտպանական հզոր կառույց՝ շնորհիվ իր քարաշեն բերդի, որը հայկական սղնախների հին պատնեշների վրա կառուցել է Ղարաբաղի Փանահ խանը:

XVIII դարի վերջից Շուշին դարձավ մեր ժողովրդի գոյության անքակտելի մասը: Քաղաքի հայ ազգաբնակչությունն էր, որ համառ ու հերոսական դիմադրություն ցույց տվեց պարսից Աղա Մուհամեդ խանի 1795 և 1797 թթ. արշավանքներին: 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական առաջին պատերազմի ժամանակ՝ 1805 թ., Շուշին գրավվեց ռուսական զորքի կողմից: Դրան մեծապես աջակից եղան քաղաքի հայ բնակիչները: 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին կնքված Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրով ամբողջ Արցախը Շուշիի հետ միասին անցավ

Ռուսական կայսրության տիրապետությանը: Սկսվեց քաղաքի վերընթաց շրջանը, և այն աստիճանաբար դարձավ Կովկասի արհեստավորաառևտրական և մշակութային երևելի կենտրոն: Շուշին դեպի իրեն ձգեց ոչ միայն Արցախի, Զանգեզուրի, Սևանի ավազանի, Նախիջևանի, այլև նույնիսկ հյուսիսային Իրանի բազմաթիվ հայ բնակիչների: Քաղաքը հիմնականում բաղկացած էր հայկական և թուրք-թաթարական թաղերից: Հայկական թաղամասերը, որոնք ավելի մաքուր ու բարեկարգ էին, սկզբնական շրջանում ձևավորվել էին նաև ըստ բնակիչների գաղթած վայրերի և կոչվում էին դրանց անուններով՝ Ագուլեցոց, Ղազանչեցոց, Մեղրեցոց, Թավրիզեցոց թաղեր և այլն: Հետագայում՝ XX դարասկզբին, դրանք ընդլայնվեցին և ստացան հետևյալ անվանումները՝ Գյավուր-Ղալայի, Կազարմայի, Քամու աղացի, Ղամլուղի, Հին հանգստարանի, Բաղունց ձորերի:

Հայկական և թուրքական թաղերի սահմանում գտնվում էր հայերի շուկան՝ Մեծ մեյդանը կամ Թոփխանան: Այստեղից մինչև Հին հանգստարանի թաղը, Աղաբեկանց ձորը և Ցածի մեյդանը ձգվում էին Թատրոնի, Ագուլեցոց եկեղեցու ու Փոստի փողոցները, որոնք հասնում էին մինչև թուրքական թաղեր: Սրանք Շուշիի ամենագեղեցիկ և ամենահարուստ փողոցներն էին[1]:

1821 թ. տվյալներով Շուշիում 500 տուն հայ բնակիչ էր ապրում[2]: Ստորև ներկայացնում ենք Շուշի քաղաքի բնակչությունն ըստ տարեթվերի:

Աղյուսակ 1

Շուշի քաղաքի բնակչությունը[3]

Տարեթիվ	Բնակչության ընդհանուր թվաքանակ	Հայեր	Թուրք-թաթարներ	Այլազգիներ
1875	19945	-	-	-
1880	19945	-	-	-
1884	24552	-	-	-
1897	25881	14420	10778	683
1904	34847	-	-	-
1906	25656	-	-	-
1910	38879	20664	17617	598
1917	42687	-	-	-

դարավերջին Շուշին բնակչության թվաքանակով Այսրկովկասի չորրորդ քաղաքն էր՝ Բաքվից, Թիֆլիսից և Գանձակից հետո:

Ստորև ներկայացնում ենք այդ քաղաքի տարածքն ու բարեկարգ կարգավիճակը բնորոշող որոշ տվյալներ, որոնք ավելի քան խոսուն են, և ի թիվս Ռուսական կայսրության շատ այլ քաղաքների՝ Շուշին առանձնացնում են որպես ժամանակի ներկայանալի բնակավայրերից մեկը (տես աղյուսակ 2): Քաղաքի ջրամատա-

[1] Տես **Ա-ԴՕ**, Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թթ.), Երևան, 1907, էջ 149, **Սիմոնյան Հ.**, Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք I, Երևան, 2003, էջ 368-369:

[2] Տես http://hy.wikipedia.org/wiki/ Շուշի, էջ 10:

[3] Русский календарь на 1875 год, Москва, 1875, с. 103; тоже на 1880 год, Москва, 1880, с. 198; тоже на 1884 год, Москва, 1884, с. 153; тоже на 1906 год, Санкт-Петербург, 1906, с. 124; тоже на 1917 год, Петербург, 1916, с. 111; Первая всеобщая перепись Российской империи 1897 года, том Елисаветпольская губерния в 1904 году, Санкт-Петербург, 1906, орд VII, табл. I, с. 220-221; тоже в 1910 году, Санкт-Петербург, 1914, отд. VII, табл. I, с. 891, 914, 915.

կարարումը կատարվում էր և՛ ջրմուղի, և՛ ջրհորների միջոցով, գործում էր կոյուղի, որը քչերից մեկն էր երկրամասում[1]:

Աղյուսակ 2

Շուշի քաղաքը[2]

	1904 թ.	1910 թ.
Բնակելի տարածքը (քառակուսի վերստ) *	3.6	4.0
Բնակելի շինություններ քարից	2742	-
Բնակելի շինություններ այլ նյութերից	241	-
Ընդամենը	2983	4216
Բնակելի տներ թիթեղյա տանիքով**	1191	3406
Բնակելի տներ փայտյա կամ խառը (փայտից և թիթեղից) տանիքով	1289	810
Բնակելի տներ կղմինդրե տանիքով	139	-
Բնակելի տներ հողե տանիքով	364	-
Սալահատակ փողոցներ (վերստ)	100	170
Սալահատակ մայթ (վերստ)	25	-
Հրապարակների թիվը	25	9
Փողոցային կերոսինե լամպերի թիվը	310	-

Ռուսական տիրապետության հաստատումից հետո Շուշին տնտեսական լուրջ վերելք ապրեց: Քաղաքում արագորեն զարգացան արհեստներն ու առևտուրը, հատկապես մետաքսաթելի, գործվածքների, արծաթյա, ոսկյա, փայտե իրերի արտադրությունը, գորգագործությունը և այլն: Երկուստեք առևտրական աշխույժ հարաբերություններ հաստատվեցին Կենտրոնական Ռուսաստանի, Սիբիրի, լեհական նահագների, Միջին Ասիայի, Իրանի, Թուրքիայի, անգամ Չինաստանի և եվրոպական երկրների հետ: Ռուսական և եվրոպական կենցաղն արագորեն մուտք էր գործում Շուշիի հայկական թաղամասեր: Քաղաքի նշանավոր շուկայում կարելի էր գնել այնպիսի ապրանքներ, որոնք գործածվում էին Եվրոպայի և Ռուսաստանի ունևոր մարդկանց տներում:

1904 թ. տվյալներով քաղաքում գործում էին 870 արհեստանոց, 3000 արհեստավոր, 2000 առևտրական: 1910 թ. տվյալներով այստեղ կային նաև երկու արդյունաբերական փոքր ձեռնարկություններ՝ 18 բանվորով: Քաղաքն ուներ կրեդիտային մեկ ընկերություն և մի քանի ապահովագրական ընկերությունների ներկայացուցիչներ[3]: Քաղաքի բյուջեն հիմնականում հավասարակշռված էր և մուտքերի ու ծախսերի մասով կազմում էր 1904 թ. 91.5 հազար ռուբլի, իսկ 1910 թ. թե՛ մեկ և թե՛ մյուս մասով կտրուկ անկում էր ապրել և կազմում էր ընդամենը 49.7 հազար և 48.2 հազար ռուբլի[4]: Բյուջեի անկման պատճառը բացատրվում էր

[1] Տես Города России в 1904 году, Санкт-Петербург, 1906, отд. VII, табл. III, с. 232, 298:
[2] Տես Города России в 1904 году, Санкт-Петербург, 1906, VII отд., табл. II, III, с. 226, 227, 232; Города России в 1910 году, Санкт-Петербург, 1914, VII отд., табл. II, с. 298, 299:
* Աղբյուրում նշված է 396 դեսյատին, որը կազմում է 3,9 քառակուսի վերստ:
** Այս չափանիշով Շուշին Կովկասում երևելի տեղ էր գրավում:
[3] Տես Города России в 1904 году, Санкт-Петербург, 1906, VII отд., табл. XVI, с. 278, таб. XVIII, с. 284; тоже в 1910 году, Санкт-Петербург, 1914, отд. VII, табл. XVII, с. 977, табл. XIX, с. 989:
[4] Տես Города России в 1904 году, отд. VII, табл. XVIII, с. 291; тоже в 1910 году, отд. VII, табл. XIII, с. 1000:

ռուսական առաջին հեղափոխության և հայ-թաթարական ընդհարումների թողած տնտեսական ավերումով, քաղաքի ունևոր-հարկատու հայ բնակչության մի որոշակի մասի՝ Շուշիից հեռանալով կամ սնանկացմամբ: Շուշիի առևտրաարհեստագործական աշխույժ հարաբերությունների արտահայտությունն էին նաև երեք հյուրանոցները, 18 (1910 թ. տվյալներով՝ 34) իջևանատներն ու հասարակական սննդի 94 օբյեկտները[1]:

Քաղաքում գործում էին մեկ ուղղափառ, չորս հայ-լուսավորչական եկեղեցիներ, մեկ հայկական վանք, երկու մզկիթ, մուսուլմանական մի քանի աղոթատներ[2]: Շուշին ուներ մեկ հիվանդանոց, իսկ բնակչության բուժօգնության պատկերը հետևյալն էր.

Աղյուսակ 3[3]

Բուժօգնության կազմակերպման պատկերը

	1904 թ.	1910 թ.
Հիվանդանոցի մահճակալների թիվը	28	34
Բժիշկներ	8	9
Ատամնաբույժներ	0	3
Մանկաբարձուհիներ	4	3
Բուժակներ	0	4
Այլ բուժանձնակազմ	0	3
Դեղատներ	3	4
Դեղատնային խանութներ	3	2
Հիվանդանոցային մեկ մահճակալի հարաբերակցությունը քաղաքի բնակիչների թվին	1245	1144

XIX դարի 20-ական թվականներից Շուշիի կյանքում տեղի ունեցան մշակութային լուրջ տեղաշարժեր: 1825 թ. Բազելի Ավետարանական ընկերության բողոքական քարոզիչների եռանդուն ջանքերով քաղաքում բացվեց առաջին դպրոցը՝ կից տպարանով, որտեղ տպագրվեց հիմնականում կրոնաբարոյական բովանդակությամբ մեծ թվով գրականություն: Ու թեև դպրոցը և տպարանը 1837 թ. փակվեցին, սակայն «առաջին ծիծեռնակն» իր դերը խաղաց՝ զարկ տալով Շուշիի կրթական գործի զարգացմանը: Բողոքական քարոզիչների գործը շարունակեցին 1831 թ. և 1838 թ. հիմնված ռուսական գավառական, ապա հայկական թեմական ուսումնարանները, որոնք մեծ լումա ունեցան երիտասարդ սերնդի կրթության և դաստիարակության գործում: Ռուսական դպրոցը XIX դարի 70-ական թվականներն վերափոխվեց քաղաքային պետական դպրոցի, իսկ հայկական թեմականը դարձավ ապագա հայ առաջադեմ մտավորականության սկզբնական դարբնոց՝ երկամյա դպրոցից վերածվելով քառամյա հաստատության: Նրա սաներից շատերը հետագայում իրենց ուսումը շարունակեցին ռուսական ու եվրոպական առաջավոր քաղաքների ուսումնական հաստատություններում՝ հա-

[1] Տես Города России в 1904 году, отд. VII, табл. VII, с. 248; тоже в 1910 году, отд. VII, табл. VII, с. 931:
[2] Տես Города России в 1904 году, отд. VII, табл. XI, с. 263; тоже в 1910 году, табл. XII, с. 956:
[3] Տես Города России в 1904 году, отд. VII, табл. V, с. 242, 243; тоже в 1910 году, отд. VII, табл. V, с. 922, 923:

մալրելով հայ ժողովրդի սերուցքը հանդիսացող գործիչների շարքերը:

1864 թվականից հիմնվեց Մարիամյան օրիորդաց վարժարանը, որը, ինչպես և թեմականը, գործեց մինչև Շուշի հայկական քաղաքի ավերումը 1920 թվականին: Մարիամյան դպրոցը ծխական էր: Սակայն հետագայում՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, արդեն Շուշիում կային երկու օրիորդաց միջնակարգ դպրոցներ՝ Մարիամ-Ղուկասյան և Հռիփսիմյան հաստատությունները:

Քաղաքի կրթական գործը նոր որակ ստացավ 1881 թ. ռեալական դպրոցի հիմնադրումով: Եթե մինչ այդ Շուշիի պետական դպրոցները կրթություն էին մատուցում նախագիմնազիայի և գիմնազիայի հումանիտար ծրագրերով, ապա ռեալականը բնագիտատեխնիկական յոթամյա կրթություն էր ապահովում: XIX դարի վերջերից Շուշիում նախագիմնազիայի ծրագրով սկսեց գործել ռուսական օրիորդաց Մարինսկու դպրոցը: Տարբեր տարիների Շուշիում գործել են տարրական-ծխական, այդ թվում՝ կարուձևի երկու մասնավոր դպրոցներ: XIX դարի 90-ական թվականների կեսերին կային երկու պետական, երկամյա և ավելի կրթական ծրագրեր ունեցող վեց մասնավոր դպրոցներ՝ 13 ուսուցիչներով և 785 աշակերտներով (487 տղա ու 298 օրիորդ)[1]:

Բացի այդ՝ գոյություն ունեին գրագիտություն սովորեցնող 14 հաստատություններ՝ 524 աշակերտներով, որոնք մեծիմասամբ թուրք-թաթարներ էին[2]:

Հատկանշական է, որ Շուշիի կրթական հաստատություններից միայն մի քանիսը կարողացան ապահովել շարունակական գործունեություն: Մյուսները կարճ կյանք ունեցան և արագ փակվեցին: Այնուամենայնիվ XX դարասկզբին Շուշիում կրթական գործունեություն իրականացնում էին հետևյալ պետական հաստատությունները:

Աղյուսակ 4[3]

Կրթական հաստատություն	թվական 1904				թվական 1910			
	ուսուցիչ	աշակ.	այդ թվում		ուսուցիչ	աշակ.	այդ թվում	
			տղա	աղջիկ			տղա	աղջիկ
Արական միջնակարգ ուսումնարան (I)	19	478	-	-	50	658	407	251
Արական միջնակարգ ուսումնարան (II)	-	-	-	-				
Իգական միջնակարգ ուսումնարան	-	-	-	-				
Տարրական ուսումնարան*	46**	1175**	872**	303**	27	972	699	273

[1] Տես Начальное народное образование в России, т. I, под ред. Г. Фальборка и В. Чарноульского, Санкт-Петербург, 1900, табл. II, с. 29, табл. VIII, с. 74, 252:

[2] Տես նույն տեղում, табл. LVI, с. 372:

[3] Տես Города России в 1904 году, отд. VII, табл. XV, с. 274, 275; тоже в 1910 году, отд. VII, табл. XVI, с. 972, 973:

* 1904 թվականին՝ ինը հաստատություն, 1910 թվականին՝ ութ:

** Ոչ լրիվ տվյալներ են:

Դպրոց-ուսումնարանների մի մասն ուներ գրադարաններ, բացի այդ Շուշիում գործում էին հանրային գրադարան-ընթերցարաններ, որոնք բաց էին բոլոր ցանկացողների համար[1]:

Շուշիում տարբեր ժամանակ գործել են դատարաններ, թատրոն, լույս են տեսել մեկուկես տասնյակ* պարբերականներ՝ «Հայկական աշխարհ» թերթը (1874), «Գործ» ամսագիրը (1882-1884), «Կոկոն» թերթը (1895-1896), «Ազգագրական հանդեսի» Ա գիրքը (1896), «Կռունկ» թերթը (1898-1900), «Ղարաբաղ» եռօրյա թերթը (1911-1912), «Աշակերտ» թերթը (1913), «Պայքար» թերթը (1914-1917), «Փայլակ» շաբաթաթերթը (1915-1917), «Ծիածան» ամսագիրը (1916), «Եռանդ» թերթը (1917), «Նեցուկ» թերթը (1917), «Ապառաժ» երկշաբաթաթերթը (1917-1919), «Աշխատանք» թերթը (1917), «Ասպարեզ» թերթը (1917), «Արցախ» շաբաթաթերթը (1919), «Ղարաբաղի սուրհանդակ» թերթը (1919), «Նոր կյանք» թերթը (1919)[2]: Դրանք մեծ ազդեցություն ունեցան քաղաքի հասարակական կյանքի վրա՝ հայ մտավորականությանը սերմանելով առաջադեմ գաղափարներ, խթանեցին ազգային-ազատագրական շարժման արմատավորումը երիտասարդության շրջանում:

Վերահաս 1905-1907 թթ. ռուսական առաջին հեղափոխությունը, ցարիզմի հայահալած, բիրտ ու նենգ քաղաքականությունը, նրա հրահրած հայ-թաթարական ընդհարումները ծանր հարված հասցրին Շուշի քաղաքի տնտեսական ու մշակութային կյանքին՝ անդառնալի կորուստներ պատճառելով հայ բնակչությանը: Առաջադիմության ուղին կամաց-կամաց բռնած շուշեցի հայը կանգնեց ունեցվածքն ու կյանքը կորցնելուն դեմ հանդիման:

Ցարական ինքնակալությանը ընդհանուր առմամբ հաջողվեց Այսրկովկասի որոշ վայրերում (Բաքվի, Երևանի, Ելիզավետպոլի նահանգներ, Կարսի մարզ) բնակչության լայն զանգվածներին մեկուսացնել ռուսական առաջին հեղափոխության պայքարի հորձանուտից: Դրան էր ուղղված, մասնավորապես, թուրք-հայկական ընդհարումներ կազմակերպելու դիվային ծրագիրը, որ հղացավ և իրականացրեց Ռուսաստանի իշխանական վերնախավը: Այդ ընդհարումների ջատագովը նախևառաջ Կովկասի փոխարքա, հայտնի հայատյաց իշխան Գ. Գոլիցինն էր: Իշխանությունների վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ ոգևորիչ եղավ թուրքերի համար: Նրանց մեջ այն կարծիքը ստեղծվեց, թե կարելի է անպատիժ կերպով թալանել հայերին և ենթարկել ջարդերի:

Ցարիզմը Կովկասում ամենահեղափոխական տարր համարում էր հայությանը, իսկ կայունության երաշխիք՝ թուրքերին: Ահա թե ինչու հենց վերջիններիս միջոցով էին ցանկանում երկրամասը զերծ պահել համառուսաստանյան հեղափոխական շարժումներից: Դրա համար, Գոլիցինի կարծիքով, պետք էր զինել թուրքերին ընդդեմ հայերի:

---

[1] Տես Города России в 1904 году, отд. VII, табл. XII, с. 265, тоже в 1910 году, отд. VII, табл. XIII, с. 961:

* Սա վրիպակ պետք է համարել, որովհետև բերված իսկ ցանկում 18 պարբերականի անուն է: Մեր ուսումնասիրությունների արդյունքում երևան ենք հանել շուրջ երեք տասնյակ պարբերականներ, որոնք տարբեր ժամանակամիջոցներում լույս են տեսել Շուշիում (տես **Հարությունյան Մ**., Արցախի պարբերական մամուլի պատմությունից: Արցախի պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1874-2009 թթ.), Պատմաքննական ներածությամբ, ծանոթագրություններով, մեկնաբանություններով, Ստ., «Դիզակ պլյուս», 2010, էջ 42-52) (**Խմբ.**):

[2] Տես Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1794-1967), Երևան, 1970, էջ 342, Հայ պարբերական մամուլը: Մատենագիտական համահավաք ցուցակ 1794-1980, Երևան, 1986, էջ 411-449:

Նիկոլայ II-ը և նրա շրջապատը ամբողջությամբ պաշտպանում էին հայակեր կառավարչապետի մտադրությունը: Դիվային ծրագրում ներառվել էին երկրամասի ռուսական իշխանությունները, բանակը, ոստիկանությունն ու ժանդարմերիան, մուսուլման հոգևորականությունը, թուրք խաներն ու բեկերը, թուրք-քրդական խուժանը և, իհարկե, պանիսլամիզմի և թուրքականության ախտով վարակված այսպես կոչված «մտավորականությունը»:

Հայատյաց ու բարբարոս քաղաքականության զսպանակը արագությամբ սկսեց բացվել: Բաքվի 1905 թ. ջարդերին հետևեցին թուրք-հայկական ընդհարումները Բաքվի, Գանձակի, Երևանի նահանգների քաղաքներում և գյուղերում: Բացառություն չէր նաև Շուշին: Քաղաքի ոստիկանապետ Սախարովը ամեն ինչ անում էր թշնամացնելու Շուշիի հայերին և թուրքերին:

Նրա հակահայ գործունեությունը այնքան բացահայտ ու լկտի դարձավ, որ հայտնի հեղափոխական, ազնիվ ու նվիրված հայրենասեր, գորիսեցի Յապոնացի Սաքոն Զանգեզուրից անցավ Շուշի և գնդակահարեց հանցագործ ոստիկանապետին ու նրա պրիստավ Շումակևիչին[1]: 1905 թ. գարնանն ու ամռանը թուրք-հայկական աղետալի ընդհարումներ տեղի ունեցան Զանգեզուրում, որոնց կրակը անցավ Շուշի: Սկզբում ընդհարումները սահմանափակ էին և երկուստեք ջանքերով արագորեն մարվում էին: Բայց քաղաքի ռուսական իշխանությունները, զինելով թուրք բնակիչներին, դրդեցին նրանց սադրիչ գործողությունների: Շուշիում ու նրա շրջապատի թուրքական գյուղերում թուրք և քուրդ բեկերի ու ավազակապետների ղեկավարությամբ կազմավորվեցին զինված ջոկատներ, որոնք խնդիր ունեին Գանձակի ու Շուշիի գավառներում հայ բնակչության ջարդ իրականացնել:

Կատաղի մարտեր ընթացան Խաչենում, Առաջաձոր գյուղի մատույցներում, Շուշի-Եվլախ ճանապարհին թալանվեցին ու հոշոտվեցին բազմաթիվ հայեր, և այդ բոլորը՝ իշխանությունների աչքի, առջև հաճախ նրանց թելադրանքով:

Իհարկե, արցախահայությունը հանգիստ նստած չէր սպասում, այլ ՀՅԴ տեղական կոմիտեի և Գանձակի նահանգում հայկական ուժերի ընդհանուր հրամանատար Խանասորի Վարդանի (Սարգիս Մեհրաբյան) գլխավորությամբ ակտիվորեն զինվում էր՝ պատրաստվելով օրհասական կռվի:

Սակայն ցավով պետք է նշել, որ, ի տարբերություն թուրքերի, հայ մեծահարուստները, նամանավանդ Բաքվում և այլ քաղաքներում ապրող ունևոր շուշեցիները զարմանալի անտարբերություն ցուցաբերեցին հայրենի եզերքի ճակատագրի նկատմամբ՝ դժկամությամբ և ոչ բավարար նյութական օգնություն հատկացնելով զենք-զինամթերք հայթայթելու կարևորագույն գործին:

Ինքնապաշտպանության հրամանատարությունը Շուշիի հայկական թաղամասերում ստեղծեց մարտական գործողությունները ղեկավարող օղակներ՝ բանիմաց և զինվորական գործին գիտակ անդամներով: Մի շարք վայրերում կազմակերպվեցին ամրացված պաշտպանական դիրքեր:

Օգոստոսի 7-ի, լույս 8-ի գիշերը անհայտ անձանց կողմից սպանվեց մի թուրք լապտերավաճառ: Դա թուրքերի շրջանում հակահայ հիստերիա առաջացրեց:

---

[1] Տես «Դրոշակ», 1927, թիվ 10 (163), հոկտեմբեր, էջ 319, «Հայրենիք», 1925, թիվ 1 (37), նոյեմբեր, էջ 34, **Սիմոնյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 253:

Սկսվեց երկուստեք մեղադրանքների, ալան-թալանի ու բռնությունների շարան, որը օգոստոսի 16-ին հեշտությամբ վերածվեց կատաղի զինված բախման: Իշխանությունները, այդ թվում՝ զորքը, դիտորդի դերում էին, մինչդեռ աստիճանաբար ավելանում էր երկուստեք զոհերի թիվը: Օգոստոսի 17-ին նոր թափով վերսկսվեց երկուստեք հրաձգությունը: Թուրքերը մեծ թվով կորուստներ ունեցան, մահով ընկան նաև մի շարք անվեհեր հայ մարտիկներ, այդ թվում՝ հայտնի հեղափոխական, շուշեցի Մարգար Ժամհարյանը (Մռավ)[1]:

Օգոստոսի 18-ի վաղ առավոտյան կռիվը նորից թեժացավ: Թուրքերին Աղդամից օգնության էին եկել նոր ուժեր, որոնց հաջողվեց նեղել հայ պաշտպաններին: Սակայն դա երկար չտևեց: Մեր մարտիկները հակագրոհով խուճապի մատնեցին խուժանին: Թուրքերը, տալով բազմաթիվ զոհեր, աճապարանքով նահանջեցին, սակայն հասցրին հրո ճարակ դարձնել հայկական թաղամասերը: Մոխրի վերածվեցին 400-ից ավելի տուն, խանութներ, արհեստանոցներ, պահեստներ, հայկական թատրոնի շենքը, հիվանդանոցը, Մարիամյան դպրոցը և այլն[2]:

Օգոստոսի 20-ի կեսօրին կռիվը դադարեց: Հայերից սպանվել էր 40, վիրավորվել 68 մարդ, թուրքերի կորուստները շատ ավելին էին: Միայն սպանվածները շուրջ 500-ն էին, իսկ վիրավորները շատ մեծաթիվ էին[3]: Հայ մարտիկները զենքի ուժով և նախահարձակ գործողություններով կարողացան զսպել նաև Աղդամի շրջանի թուրք հրոսակներին[4]:

Հաղթանակը շոշափելի էր, սակայն Շուշին ավերվել էր, տնտեսապես քայքայվել, ողջ մնացած հայերից շատերը լքել էին քաղաքը, խորացել էին հայերի և թուրքերի միջև թշնամանքն ու անվստահությունը: Շուտով թե՛ քաղաքում և թե՛ գավառի հայկական գյուղերում վրա հասավ սովը: Հայ բնակչության համար ողբերգություն դարձավ նաև այն, որ ռուսական պատժիչ զորքը իր ամբողջ ատելությունը թափեց անմեղ հայ գյուղացու գլխին՝ նրան ենթարկելով ավերի ու կողոպուտի, շատերին ձերբակալելով ու տեղահանելով հայրենի օջախներից: Եղան բազմաթիվ զոհեր:

Օգտվելով ռուսական կազակական և ոստիկանական ջոկատների անթաքույց աջակցությունից՝ թուրքական խուժանը փակեց Շուշի տանող ճանապարհները, գերեվարեց և սպանեց բազմաթիվ հայերի: Հայատյաց լկտի քաղաքականությամբ հատկապես աչքի ընկավ Գանձակի նահանգի պատժիչ ջոկատների ընդհանուր հրամանատար, երդվյալ հայակեր, գեներալ Գոլոշչապովը:

Սակայն արցախահայությունը չընկրկեց. «…նոր աղետները, տմարդի հարևանի հարձակումները,– հայ ժողովրդի սոցիալական տարբեր խավերին, նրա տարբեր հատվածներին մղեցին համերաշխ գործակցության, ամրապնդվեց ազգային գիտակցությունը, ուժեղացավ միմյանց սատար կանգնելու ձգտումը»[5]:

Թուրք-հայկական ընդհարումների վերջին փուլը սկսվեց 1905 թ. կեսերից և

---

[1] Այս մասին տես **Սիմոնյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 367-371:
[2] Տես **Լեո**, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 159, **Սիմոնյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 372-373:
[3] Տես **Սիմոնյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 373:
[4] Տես նույն տեղում, ինչպես նաև «Դրոշակ», 1905, թիվ 13 (166), դեկտեմբեր, էջ 203-204:
[5] **Սիմոնյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 713:

դարձյալ ընդգրկեց նաև Շուշին: Շուշեցիները, սակայն, այս անգամ ևս հանկարծակիի չեկան: Թուրքերը, որ 1905 թ. օգոստոսին շոշափելի կորուստներ էին կրել, ամենևին խելքի չեկան և նորից նպատակադրվեցին հայաթափ անել քաղաքը: Զինվելու հետ մեկտեղ՝ նրանք դարձյալ դիմեցին քանիցս փորձված մեթոդի՝ ամենուր աղաղակելով, թե հայերը պատրաստվում են իրենցից մաքրել Շուշին: Միաժամանակ նրանք օգտագործեցին հայ ազգաբնակչության համար մշտական պատուհաս դարձած թուրք և քուրդ անասնապահ խուժանի քոչը, որի ուղիներից մեկն անցնում էր Շուշիի մատույցներով: Օգտվելով քոչի ընձեռած հնարավորությունից՝ թուրք զինված բաշիբոզուկները Շուշին մեկուսացրին շրջակա հայկական գյուղերից և պատրաստվեցին ոչնչացնել նրա հայ բնակչությանը[1]: Թուրքերին ոգևորում էր նաև այն հանգամանքը, որ ռուսական իշխանությունները, ինչպես միշտ, դարձյալ նրանց թիկունքում էին և ակտիվ պատժիչ գործողություններ կիրառելով՝ փորձում էին հայտնաբերել ու ձերբակալել ընդհատակում գործող դիմադրական շարժման հայ կազմակերպիչներին, առաջին հերթին ՀՅԴ ներկայացուցիչներին, որոնք ղեկավարում էին Շուշիի հայ բնակչության ինքնապաշտպանության գործը:

Նախքան Շուշիի վրա գրոհելը թուրքերը հարձակումներ գործեցին քաղաքից կտրված հայկական բնակավայրերի վրա՝ ալան-թալանի ենթարկելով դրանք: Մազապուրծ բնակչությունը լցվեց Շուշի՝ ավելի տագնապալի դարձնելով վիճակը[2]: Կարծելով, թե հայ բնակչությունը անզեն ու վեհերոտ է և խուսափում է պաշտպանական միջոցառումներ ձեռնարկելուց, 1906 թ. հուլիսի 12-ին Շուշին շրջապատող խուժանը ներսում գտնվող ցեղակիցների հետ միասին (1000-ից ավելի զինված բարբարոս ղոչիներ) դիմեց հարձակման: Սկզբում քաղաքի ռուս զինվորականությունը պաշտպան կանգնեց հայ բնակչությանը, սակայն մեր ռազմիկների կազմակերպած հակահարվածի հաջողությունը տեսնելով՝ փոխեց մտադրությունը և անցավ թուրքերի կողմը: Բայց արդեն ուշ էր: Վերջիվերջո հայ քաջամարտիկները մտան թուրքական թաղամասերը և կրակի մատնեցին դրանք՝ կիրառելով թշնամու որդեգրած միևնույն մարտավարությունը: Ի վերջո հուլիսի 22-ին հրաձգությունը դադարեց, հայերի հաղթանակը կատարյալ էր: Միայն սպանված թուրքերի թիվը 190-ից ավելի էր: Հաղթանակը կոփվեց հայ մարտիկների անձնազոհության, հմտության և կազմակերպվածության շնորհիվ: Շուշին հերոսաբար դիմադրեց և կարողացավ փրկել հայ բնակչությանը զանգվածային թալանից ու կոտորածից[3]:

Սակայն ավերն ու զոհերը ծանր նստեցին հայության վրա: Շուշիի, Արցախի և ամբողջ հայության համար այս ընդհարումները քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական լուրջ հետևանքներ ունեցան: Հայաթափ եղան բազմաթիվ բնակավայրեր, զոհվեցին բազմաթիվ անմեղ մարդիկ: Անկում ապրեց տնտեսությունը, սաստկացավ սովը հատկապես գյուղական շրջաններում: Առավել ողբերգական դարձավ լեռնային շրջանների հայ բնակչության դրությունը: Ընդհարումները հնարավորություն չտվեցին գյուղական ցանքս կատարելու, չկային սերմնացու, նյութական

---

[1] Տես **Սիմոնյան Հ.**, Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք II, Երևան, 2003, էջ 16:
[2] Տես նույն տեղում, էջ 19:
[3] Տես **Սիմոնյան Հ.**, նշվ. աշխ., գիրք II, էջ 20-25, «Դրոշակ», 1906, թիվ 81 (174), օգոստոս, էջ 115:

այլ միջոցներ: Տեղի ունեցավ անասունների զանգվածային անկում: Քաղաքներում մեծ չափերի հասավ գործազրկությունը, ետընթաց ապրեցին առևտուրն ու արհեստները: Դա հատկապես նկատելի դարձավ հայաշատ քաղաքներում՝ Բաքվում, Գանձակում և իհարկե, Շուշիում: Շատ հայ արհեստավորներ և առևտրականներ թողեցին քաղաքը և գաղթեցին Կովկասի ու Կենտրոնական Ռուսաստանի տարբեր վայրեր, ապա՝ Թավրիզ և Իրանի այլ քաղաքներ: Դադարեց մշակութային ու կրթական օջախների գործունեությունը, դանդաղեց երիտասարդ սերնդի կրթության ու դաստիարակության գործը: Ռուս հասարակական-քաղաքական շրջանակներում հայությունը սկսեց դիտվել որպես ռուսական միջավայրին խորթ, անհանգիստ ու վտանգավոր տարր, գնալով խորացավ անարդար ու անհիմն կասկածանքը հայ ժողովրդի նկատմամբ: Ուժեղացավ բռնությունների և հալածանքի ալիքը հայ մտավորականության նկատմամբ: Գործին քիչ օգնեց նաև Կովկասի նոր կառավարչապետ կոմս Վորոնցով-Դաշկովի վարած ավելի մեղմ ու չափավոր քաղաքականությունը: Սակայն ընդհարումների շնորհիվ արթնացավ հայի ազգային գիտակցությունը: Նա սկսեց հասկանալ իր ազգային արժանապատվությունը զենքով պահպանելու արժեքը: Համերաշխության, միասնության գաղափարը սկսեց դիտվել որպես անհրաժեշտություն: Եկեղեցական գույքի բռնագրավումը և այնուհետև թուրք-հայկական ընդհարումները ուժեղացրին ազգային գիտակցությունը: Ամրապնդվեց արևմտահայ-արևելահայ համագործակցությունը[1]:

Մի փոքր անդրադառնանք թուրք-հայկական ընդհարումների պատճառներին: Դրանց սկզբից ռուսական և եվրոպական մամուլն ու հասարակական քաղաքական գործիչները նշում էին հայերի և թուրքերի սոցիալ-տնտեսական առանձնահատկությունները, հանիրավի շեշտում, որ ընդհարումների բուն պատճառը մի կողմից երկրամասի հայ տարրի բարեկեցիկ կյանքով ապրելն ու ունևոր լինելն էր, մյուս կողմից՝ թուրքի աղքատ, հարստահարված լինելը: Այս տեսակետը այնքան էր արմատացել, որ դրան տուրք էին տալիս նաև շատ առաջադեմ գործիչներ և մամուլի օրգաններ, որոնց մեջ քիչ չէին սոցիալ-դեմոկրատական աշխարհայացք ունեցողները:

Սա միանգամայն անարդար մոտեցում էր հետևյալ պատճառով: Նախ Կովկասի ամենահարուստ տարրը հենց թուրք խաները, բեկերն ու աղալարներն էին, որոնք իրենց ձեռքում կենտրոնացրել էին հողային հսկայական տարածքներ, տասնամյակներով ավազակությամբ ու ավարչությամբ զբաղվելով, հատկապես հայ բնակչությանը ալան-թալանի ենթարկելով՝ կուտակել էին հսկայական հարստություն: Այլ բան է, որ այդ անլուր միջոցները «մեռած» էին, վերածված գանձի և տնտեսական հարաբերությունների մեջ դեր չէին խաղում: Նրանցից բացի՝ և՛ Շուշիում, և՛ այլ քաղաքներում ու հատկապես Բաքվում կապիտալիստական տնտեսահարաբերություններում ներգրավված էին ոչ քիչ թվով թուրք գործարարներ, որոնք հաջողությամբ ներդրումներ էին անում, այսպես ասած «պտտեցնում» իրենց գումարները: Ոչ քիչ հարստություն էին կուտակել շատ թուրք քոչվոր անասնապահներ:

---

[1] Տես **Սիմոնյան Հ.**, նշվ. աշխ., գիրք II, էջ 63-65:

Հայերի ունևոր և մրցակցության մեջ ավելի հաջողակ լինելը չէր բուն պատճառը, այլ դրա հետևանքով առաջացած թունոտ այն նախանձը որ պատել էր թուրքին, ներսից կերել նրան և նախաձեռնող, աշխատող ու ստեղծագործ, դատող հային դարձրել աչքի փուշ: Նույն ատելությունը հաճախ համակել էր նաև թուրք բանվորությանը, որի գերակշռող մասը սևագործ էր՝ ի տարբերություն որակյալ հայ բանվորության: Կույր, գազանային ատելության օբյեկտ էր դարձել հայ մտավորականությունը՝ ուսուցիչը, ինժեները, բժիշկը, փաստաբանը, գյուղատնտեսը:

Սրան պետք է ավելացնել նաև թուրքի բարբարոս, ոճրագործ ցեղային հոգեբանությունը, քոչվորի հանցավոր բնազդը, որոնք նրա պատմական զարգացման առանձնահատկությունն էին: Թալանն ու ավազակությունը, «գյավուրին» խոշտանգելն ու սպանելը տգետ և խավարամտության մեջ խարխափող թուրքի համար տղամարդկության յուրատեսակ նշան էին, հպարտության առարկա: Թուրքական այսպես կոչված «պոետիկ պատումները» լի էին նմանօրինակ «հերոսությունների» նկարագրություններով: Թուրք-հայկական ընդհարումների պատճառներից են երկու ժողովուրդների քաղաքակրթական հայացքների (քաղաքական, գաղափարական, մշակութային ու կրոնական) առանձնահատկություններն ու տարբերությունները: Թուրքական վերնախավը ձգտում էր գերիշխանության Կովկասում: Այդ նկրտումները աջակցություն էին ստանում Թուրքիայից, ինչ-որ չափով նաև Իրանից ու ռուսական ինքնակալությունից: Առաջին երկու երկրների ցանկություններն ավելի հեռուն էին տարածվում: Նրանք չէին կորցնում կովկասյան թուրքերի միջոցով երկրամասը նորից ձեռք գցելու հույսը: Գործի էր դրվել դրա իրագործման զենքը՝ կրոնական անհադուրժողականությունը և այդ հիմքի վրա տարածված պանիսլամիզմի գաղափարախոսությունը, որը լայն արձագանք էր գտել թուրք մոլլաների, հողատերերի, նավթարդյունաբերողների և այսպես կոչված «թուրք մտավորականության» շրջանում: Թուրք-հայկական ընդհարումների գլխավոր պատճառներից էր ցարական ինքնակալության քաղաքականությունը: Կովկասը հնազանդ պահելու, ռուսական առաջին հեղափոխության ազդեցությունը երկրամասում չեզոքացնելու, ազատատենչ հայի երազանքը սպանելու նպատակով ցարիզմը կանգնեց թուրք հետադիմական ու խավարամիտ էթնոսի կողքին՝ կազմակերպելով և ուղղորդելով նրան դեպի հայերի սպանդի իրականացումը: Ինքնակալությունը այդ քայլով փորձեց հայ ազգային-ազատագրական շարժումը արմատից ոչնչացնել, սրել միջհամախմբային հակասությունները: Գործի դնելով ռուս ազգայնական մտավորականության՝ Սուվորինի, Վիտտեի, հետագայում Ստոլիպինի և նրանց գաղափարական զինակիցների ներուժը՝ ցարական իշխանությունները հայ ազգային կուսակցությունները հորջորջեցին ազգայնամոլ ու անջատողական, իսկ հայ ժողովրդին՝ անվստահելի էթնիկ տարր: Բարեբախտաբար ռուս մտավորականության շրջանում գտնվեցին շատերը (Ալ. Ամֆիտեատրով, Յու. Վեսելովսկի, Մ. Կովալևսկի և ուրիշներ), որոնք եվրոպացի առաջադեմ բազմաթիվ գործիչների հետ իրենց ձայնը բարձրացրին՝ ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի և նրա ոտնահարված իրավունքների:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը նոր, մինչ այդ չտեսնված ողբերգություն բերեց հայ ժողովրդին: Հայոց պատմության ամենասև էջին՝ Մեծ եղեռնին

հետևեց տագնապներով ու օրհասական կռիվներով լեցուն մի ժամանակաշրջան: Ռուսական ինքնակալության տապալումը նրա լծի տակ գտնվող ժողովուրդների մեջ ազատության ու դեմոկրատական զարգացման հույսեր ներշնչեց: Սակայն, ավա՜ղ, հայ ժողովուրդը նորից կանգնեց ֆիզիկական ոչնչացման եզրին: Ցարիզմի վերացումից հետո Կովկասը շատ շուտով կրկին վերածվեց ազգամիջյան կռիվների թատերաբեմի: Նորաստեղծ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունների միջև ծագեցին տարածքային վեճեր, որոնք մեծապես թուլացրին այդ երկրները, հող նախապատրաստեցին նրանց անկախության վերացման և խորհրդայնացման համար:

Իր կազմավորման հենց առաջին օրվանից Ադրբեջանի հանրապետությունը հայկական անկախ պետության նկատմամբ սկսեց վարել ագրեսիվ, նվաճողական քաղաքականություն: Մշտապես ունենալով Թուրքիայի աջակցությունը, անթաքույց հովանավորվելով Այսրկովկասի անգլիական կառավարչության և բրիտանական զորքերի կողմից՝ Ադրբեջանը պահանջեց իր տարածքներ ճանաչել Նախիջևանը, Արցախն ու Զանգեզուրը: Սկսվեց հիշյալ հայկական այդ հողերի հայ բնակիչների ազգային-ազատագրական պայքարի նոր փուլը ադրբեջանական զավթիչների նկրտումների դեմ:

Նորաստեղծ Հայաստանի հանրապետությունը, շրջապատված լինելով թշնամիներով, ըստ էության անկարող էր իրական և արդյունավետ օգնություն ցույց տալ վտանգված երկրամասներին: 1918 և 1919 թվականներին հայերը պաշտպանական հերոսամարտեր մղեցին մասնավորապես Զանգեզուրում և Արցախում՝ դիմակայելով ադրբեջանական ահագնացող վտանգին: Զորավար Անդրանիկի՝ Զանգեզուրից հեռանալն ավելի ծանրացրեց հայկական զույգ երկրամասերի դրությունը: 1919 թ. օգոստոսի 12-ին Շոշ գյուղում գումարվեց արցախահայերի 7-րդ համագումարը, որը հենց սկզբից մերժեց Ադրբեջանի կառավարության և անգլիացիների կողմից Արցախի ու Զանգեզուրի գեներալ-նահանգապետ նշանակված, հայ ժողովրդի ոխերիմ թշնամի Խոսրով-բեկ Սուլթանովի վերջնագիրը, որով պահանջվում էր 48 ժամվա ընթացքում ընդունել Ադրբեջանի գերիշխանությունը, հակառակ դեպքում երկրամասը կհպատակեցվի զենքի ուժով: Խուսափելով ազգամիջյան ընդհարումներից, հաշվի առնելով Նախիջևանի կորուստը և ծայրահեղ ծանր վիճակը՝ համագումարը վերջիվերջո օգոստոսի 22-ին որոշեց ընդունել Ադրբեջանի գերիշխանությունը: Համաձայնագիրը հայերն ընդունեցին մի պայմանով, որ Ադրբեջանն այդուհետ չէր միջամտելու Լեռնային Ղարաբաղի ներքին գործերին[1]: Ատելի Սուլթանովը տոնում էր իր հաղթանակը, սակայն բոլորովին ձեռք չէր քաշել Արցախն ու Զանգեզուրը հայաթափ անելու մտադրությունից: Ավելին, իր նպատակը իրագործելու համար նա ի սպաս դրեց իր տրամադրության տակ եղած բոլոր ուժերն ու հնարավորությունները:

Ճիշտ է, 1919 թ. նոյեմբերին Գորիսի մատույցներում թուրքական բանակն ու զինված խուժանը խայտառակ պարտություն կրեցին, սակայն Սուլթանովը մնաց անդրդվելի և ետ չկանգնեց Արցախն ու Զանգեզուրը զենքի ուժով հնազանդեցնելու իր ծրագրերից: Օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրը դիտելով լոկ ժամանակ

[1] Տես «Слово», 28 августа 1919, **Վրացեան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Թեհրան, 1982, էջ 322-323:

շահելու միջոց՝ նշանավոր հայակերը փորձում էր մի կողմից ջլատել հայկական ուժերը, տնտեսական շրջափակման ենթարկել Արցախի բնակավայրերը՝ սովի ու թշվառության մատնելով դրանց բնակիչներին, մյուս կողմից զինում ու վարժեցնում էր իր ձեռքի տակ եղած թուրք և քուրդ բաշիբոզուկներին՝ պատրաստվելով վճռական գոտեմարտի:

1919 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, այնուհետև 1920 թ. սկզբին Ադրբեջանի զինված ուժերն ու թուրքական խուժանը լուրջ պարտություն կրեցին Զանգեզուրում՝ Գարեգին Նժդեհի ղեկավարած ուժերի կողմից: Այս հանգամանքը ոգևորիչ եղավ արցախահայության համար: Սակայն ջախջախիչ պարտությունից գազազած թուրքերը տենդագին պատրաստվեցին զենքով վերջնականապես լուծում տալու խնդրին: Գարնան սկզբին թշնամին Ղարաբաղում և նրա շուրջ կուտակեց 10 հազարից ավելի կանոնավոր զորք, ինչպես նաև քրդական ղոչիներից կազմված հեծելազոր: Այդ զորամասերի ընդհանուր հրամանատար էր նշանակվել օսման թուրք Նուրի փաշան, օգնական՝ զորավար Նևրուզովը: Նրանց տրամադրության տակ էին բազմաթիվ թուրք սպաներ[1]: Պետք է հատուկ նշել, որ Ադրբեջանը, շնորհիվ զինվորական նախարար Սամեդբեկ Մեհմանդարովի եռանդուն և բանիմաց ջանքերի, կարողացել էր կարճ ժամանակամիջոցում ստեղծել լավ զինված ու մարտունակ բանակ, որը պատրաստվում էր իրականացնելու Արցախի վերջնական հպատակեցումը: Արցախահայությունը ելավ օրհասական պայքարի: Հայկական փոքրաթիվ ուժերը պատրաստվեցին նախահարձակ ապստամբության: Սարուշեն գյուղում կենտրոնացավ ինքնապաշտպանական ջոկատների շտաբը: Նախապատրաստական աշխատանքները ղեկավարում էին Արսեն Միքայելյանը, գնդապետ Զախար Մեսյանը, Դալի Ղազարը (Միքայել Բադալքյոխյան), Արսեն Հովհաննիսյանը, Ասատուր Ավետիսյանը, Հովակ Ստեփանյանը, կապիտան Մարտիրոսյանցը[2]:

Նշված ղեկավար գործիչները Երևանի կառավարությունից ու հատկապես Դրոյից ստացել էին խիստ հրահանգ՝ գործել զգույշ և ծածուկ, գաղտնի պահել ապստամբելու իրենց մտադրությունը թուրքերից: Սակայն հայ զինվորական ղեկավարությունը տեղերում սկսեց գործել բացեիբաց, միանգամայն լեգալ և ցուցադրական: Ադրբեջանական կողմին իսկույն պարզ դարձավ, որ հայերը պատրաստվում են զինված ելույթների:

1920 թ. փետրվարի 19-ին Սուլթանովը վերջնագրով դիմեց արցախահայությանը: Այն քննարկելու համար փետրվարի 22-ին Շոշ գյուղում գումարվեց Ղարաբաղի 8-րդ համագումարը, որը կտրուկ մերժեց Սուլթանովի վերջնագիրը և քվեարկեց Հայաստանի Հանրապետությանը միանալու օգտին: Դրան հակառակ՝ Շոշում հավաքվեց 45-50 պատգամավորներից կազմված մեկ այլ «համագումար», որն ընդունեց վերջնագիրը՝ ճանաչելով Ղարաբաղն իբրև Ադրբեջանի մաս[3]: Այնուամենայնիվ Սուլթանովը խիստ դժգոհ մնաց արցախցիների որոշումներից՝ կրկնապատկելով իր եռանդը:

[1] Տես «Ժողովուրդ», 26 մարտի 1920:
[2] Տես Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, թթ. 21-24, **Սիմոնյան Ա.**, Զանգեզուրի գոյամարտը 1917-1921 թթ., Երևան, 2017, էջ 429:
[3] Տես **Վրացեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 372, **Գևորգյան Հ.**, Դրո, Երևան, 2014, էջ 562-563:

Թուրքերը նախ ամրացրին Շուշին և Խանքենդ ավանը, ապա գրավեցին Ասկերանի անցուղին և դրանով իսկ ապահովեցին Ադրբեջանի կապը Շուշիի հետ: Ադրբեջանական նախահարձակների հաջորդ քայլը եղավ այն, որ զորքերը կենտրոնացրին ոչ միայն Ջևանշիրի սահմաններում, Ասկերանում, Խանքենդում, Շուշիում, այլև Կարյագինոյում, Ջաբրայիլում, Աղդամում և այլ վայրերում[1]:

1920 թ. մարտի 20-ին Սուլթանովը նոր վերջնագիր ներկայացրեց արցախահայությանը՝ ընդունել Ադրբեջանի վերջնական և համընդհանուր գերիշխանությունը, բայց դարձյալ մերժում ստացավ: Մարտի 21-ին դրությունը կտրուկ լարվեց. Թարթառ ավանում կողոպտվեցին հայերի խանութները, իսկ Մարաղա, Չայլու և Թալիշ գյուղերի սահմաններում թուրքերը սկսեցին քշել ու տանել հայերի նախիրը, ոտնատակ տալ արտերը: Ասկերանի շուրջը և Խանքենդում ադրբեջանական զորքերը նոր բախումների առիթ տվեցին, իսկ Շուշիում Սուլթանովը պահանջեց հայերի զինաթափում: Քաղաքի հայկական մասի սահմաններում թուրքական նորանոր զորքերը դիրքեր գրավեցին, չնայած հայկական մասում վաղուց առկա էին թուրք զորամասեր: Բոլոր քայլերը վկայում էին, որ Ղարաբաղի հարաբերական խաղաղությունն ապրում է իր վերջին ժամերը:

Մարտի 22-ին մուսուլմանների կրոնական տոնն էր՝ բայրամը, որն արագացրեց դեպքերը: Մարտի 22-ի լույս 23-ի գիշերը հայերը՝ Դալի Ղազարի (Միքայել Բադալքյոխյան) գլխավորությամբ, հարձակվեցին Ասկերանի վրա, ջարդեցին թուրքերից և դաղստանցիներից բաղկացած ստորաբաժանումը: 50 ասկյարներից փախուստի դիմելով ազատվեցին 15-ը[2]: Գրավելով Արցախի գլխավոր միջանցքը՝ հայ մարտիկները Շուշին այդպես կտրեցին Ադրբեջանից: Դա սպասվող դեպքերի կանխման փորձ էր: Հայկական ուժերը հարձակվեցին նաև Խանքենդի վրա, որտեղ ևս գտնվում էին թուրքական զորքերը, պաշարեցին այն և կտրեցին Շուշիի հետ նրա կապը ևս: Հարձակում եղավ նաև Թարթառ ավանի վրա[3]:

Նշված դեպքերն իրենց արձագանքն ունեցան Շուշիում, որտեղ միամիտ հայերը հույսը դրել էին Սուլթանովի՝ քաղաքի հայերին պաշտպանելու ազնիվ խոսքի վրա:

Մարտի 23-ի լուսաբացին քաղաք մտան 35 զինված հայ մարտիկներ և հանդուգն հարձակում գործեցին 600-ից ավելի զինվոր ունեցող թուրքական զորանոցի վրա: Հարձակումը հանդիպեց ուժգին դիմադրության, և դա ազդանշան եղավ, որ թուրքական զորքերը տարբեր ծայրերից միահամուռ հարձակվեն քաղաքի հայկական մասի վրա: Սկսվեց իրարանցում: Հայկական մասում հրդեհ ծագեց, որը շուտով տարածվեց ամենուր: Հայությունը խուճապի մատնվեց, թուլացավ նրա առանց այն էլ անբավարար ինքնապաշտպանությունը, ժողովուրդը ահաբեկված բռնեց փախուստի ճանապարհը:

Շատերը մնացին բոցերի մեջ, իսկ մուսավաթական զինվորները և մուսուլմանական մոլեռանդ ամբոխը անցան ծրագրված ջարդարար գործողությունների ու թալանի: Այդ օրը սպանվեց մի քանի հազար մարդ՝ կանայք, ծերեր և երեխաներ: Բարբարոս զորքի ու խուժանի ձեռքով սրախողխող ընկան հասարակական, քա-

[1] Տես «Слово», 27 марта 1920, **Վրացեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 372, **Սիմոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 429:
[2] Տես ՀԱԱ, ֆ. 200, g. 1, գ. 606, թ. 27, ֆ. 206, g. 1, գ. 84, թ. 34, **Սիմոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 430:
[3] Տես ՀԱԱ, ֆ. 206, g. 1, գ. 84, թ. 34, «Յառաջ», 7 ապրիլի 1920, թիվ 73, Հայաստանի պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ., էջ 480, **Սիմոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 430:

ղաքական, կրոնական, մշակութային բազմաթիվ գործիչներ:

Երկու օրվա ընթացքում Շուշիի հայկական մասը՝ շուրջ 2000 տուն, բազմաթիվ խանութներ և արհեստանոցներ, հրդեհի ճարակ դարձան: Քաղաքում կանգուն մնացին միայն 25 շինություն, այդ թվում՝ թեմական դպրոցը, Բեգլարյանի շքեղ տունը և մի քանի այլ արժեքավոր շենքեր:

Հետագա մի քանի օրերին մուսավաթականներն ու խուժանը շարունակեցին անսանձ կամայականությունները, բռնություններն ու անպատիժ սպանությունները, Արցախի ազգային խորհուրդը դադարեց գործել: Շուշիում Բեգլարյանի և մյուս չայրված տներում ապաստանած ավելի քան 5000 հոգի՝ կին ու երեխա, գերվեցին և նետվեցին բանտերը: Այս վիճակում Շուշին մնաց երկու շաբաթ: Ոճրագործ Սուլթանովը, գտնվելով մեկուսացած ու պաշարված դրության մեջ, զգուշանում էր կոտորել հայ գերիներին:

Պաշարված, բայց կանգուն էր մնացել նաև Խանքենդը՝ այդտեղ գտնվող թուրք զորքերով, որոնք հրետանու շնորհիվ կարողացան պահել իրենց դիրքը: Հայերը վաղուց քաշվել էին այդտեղից[1]:

Զանգեզուրից մեծ դժվարությամբ զինյալներ և ռազմամթերք հասցվեց հայկական ուժերին: Բայց հրամանատարությունը և նամանավանդ զանգեզուրյան մարտիկների ղեկավար, գնդապետ Ա. Թարվերդյանը անվճռական ու ապաշնորհ գտնվեցին, որի հետևանքով ավերներն ու կոտորածը շարունակվեցին: Ճիշտ է, Դիզակում հայ ինքնապաշտպանական ուժերը հաջողության հասան, բայց թուրքերը կարողացան մեծ թափով առաջ շարժվել:

Ամենուրեք շարունակվում էին համառ կռիվները, դրանք մեծ թափ էին ստացել հատկապես Ջևանշիրում և Գանձակի գավառում: Մարտի 24-ին ադրբեջանական զորքերը թուրք խուժանի աջակցությամբ Ջևանշիրի շրջանում (Ինջա գետից սկսած) դիմեցին հարձակման: Հայերը, որ առաջացել էին մինչև Թարթառ ավանը, քաշվեցին Մարաղա, Չայլու և Թալիշ գյուղերը, որոնց շուրջ տեղի ունեցավ համառ կռիվ: Հայերը, խնայելով փամփուշտները, հետզհետե թողեցին Մարաղան, երկու Չայլուները, Մարգուշավանն ու կենտրոնացան Թալիշում:

Ադրբեջանական մեկ այլ զորամաս՝ թնդանոթներով զինված, խուժանի ուղեկցությամբ մարտի 25-ին հարձակվեց Գանձակի գավառի Կարաչինար և Էրքեջ գյուղերի վրա: Այս շրջանի զինված հայերը՝ Տեր-Անանյանի ղեկավարությամբ, դուրս եկան թշնամուն դիմադրելու: Երկու օրվա համառ կռվից հետո զինամթերքի բացակայության պատճառով հայկական զինված ուժերը ստիպված թողեցին Կարաչինարը, Խարխափուտը, Պարիսը, Էրքեջը, Մանաշիդը և Ներքին Շենը: Մտնելով այդ գյուղերը՝ թուրքերը անլուր չարագործություններ կատարեցին բնակչության նկատմամբ: Ապրիլի 2-ին ընկավ Թալիշը, ավերումի ու ջարդի ենթարկվեցին Գանձակի գավառի գյուղերը՝ Չարդախլուն, Բանանցը, Գետաշենը, Սուլուկը[2]:

Երկարատև պաշարումից հետո՝ ապրիլի 3-ին, ընկավ Ասկերանի բերդը՝ եզ-

---

[1] Տես ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 263, թ. 69, 163-164, գ. 423, թ. 9, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 461, թ. 145, «Հառաջ», 12 մայիսի, 1920, **Վրացեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 372-373, Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Ереван, 1992, с. 416, **Գևորգյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 569, **Սիմոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 430-431:

[2] Տես **Սիմոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 434-435:

ռափակելով ինքնապաշտպանական կռիվների անհաջողությունը: Ադրբեջանը ցնծության մեջ էր, ամենուր կոչեր էին լսվում. «Ղարաբաղը լիովին մաքրենք գյավուր հայերից»: Բայց թուրք բարբարոսների անհուն ուրախությունը Շուշիի հայաթափումն ու ավերումն էր:

Ապրիլի 6-ին Ադրբեջանի զորքերը արշավով մտան Շուշի: Միաժամանակ պաշարումից ազատվեցին Խանքենդի զորամասը, Շուշիի զորքը և ինքը՝ Սուլթանովը[1]: Դրանից հետո նրա և Հաբիբ բեյ Սելիմովի թողտվությամբ սկսվեց Շուշիում կենդանի մնացած անզեն ու անպաշտպան հազարավոր հայերի նկատմամբ բռնությունների, բռնաբարությունների, տանջանքների ու սպանությունների մի եղկելի շարան, որպիսին դժվար է պատկերացնել: Շուշիի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոսին և թեմական դպրոցի տեսուչ, նշանավոր բոլշևիկ Ալեքսանդր Ծատուրյանին (Ռուբենի) գլխատեցին և նրանց գլուխները, ի ցույց բոլորի, բարձրացրին ձողերի վրա:

1920 թ. մարտի 23-ից մինչև ապրիլի 6-ը թուրքերը և քրդերը Շուշիում սպանեցին կամ բռնատեղահանեցին գրեթե ամբողջ հայությանը: Քաղաքի 35 հազար բնակիչ ունեցող հայկական թաղամասը ոչնչացվեց, ավերված Շուշիի տերը դարձավ 23 հազար բնակիչ ունեցող թուրքական մասը[2]: Քաղաքի ճակատագիրը մեկընդմիշտ որոշված էր: Երբեմնի ծաղկուն ու շենշող բնակավայրը վերածվել էր մոխրակույտի: Ղարաբաղի վարչական ու մշակութային կենտրոնի հրդեհումը և ավերումը անդառնալի կորուստ էին տարածաշրջանի ամբողջ հայության և ընդհանրապես հայ մշակույթի համար:

Որո՞նք էին Շուշիի անկման և արցախահայության 1920 թ. սկզբի պարտության պատճառները: Մուսավաթական հրոսակախմբերին հաջողվեց հսկայական ավերներ կատարել Արցախում այն պատճառով, որ հայերն ապստամբել էին իրենց համար աննպաստ պայմաններում առանց լուրջ ու բազմակողմանի նախապատրաստության՝ չունենալով ամուր կարգապահությամբ կանոնավոր զորք, անհրաժեշտ քանակի ռազմամթերք ու զենք: Մարտ-ապրիլյան դեպքերը եկան հաստատելու դեռևս 1920 թ. փետրվարի 2-ին Դիզակի Հարար գյուղում հրավիրված Արցախի ազգային խորհրդի մի քանի անդամների և զինված ջոկատների հրամանատարների խորհրդակցությունում արձանագրված այն կանխատեսումը, թե «Ղարաբաղում եղած սակավաթիվ ռազմամթերքով կռվի դեպքում երեք օր միայն կարող ենք դիմանալ»[3]:

Այնինչ ռուս, թուրք գեներալների ու սպաների միջոցով Ադրբեջանը կարողացել էր հատկապես 1919 թ. դեկտեմբեր-1920 թ. մարտ ամիսներին զգալի առա-

---

[1] Տես **Վրացեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 373, **Գևորգյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 571, 577, 578, **Սիմոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 436:

[2] Տես ՀԱԱ, ֆ. 57, g. 5, գ. 417, թթ. 139-140, գ. 563, թ. 67, ֆ. 278, g. 1, գ. 30, թթ. 1-2, ՀԱԱ, ֆ. 113, g. 3, գ. 27, թ. 55, «Слово», 16 апреля 1920, **Սիմոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 438:

[3] Տես ՀԱԱ, ֆ. 1457, g. 1, գ. 606, թ. 30: Համլետ Գևորգյանը, իր արժեքավոր մենագրության մեջ վկայակոչելով Եղիշե Իշխանյանին, Հովակ Ստեփանյանին և դեպքերի ականատես ու մասնակից այլ գործիչների, իրավացիորեն նշում էր, որ Արցախի ողբերգությունն ու նամանավանդ Շուշիի կործանումը հետևանք էին արցախյան մարտական ջոկատների ղեկավարներ Դալի Ղազարի, Արսեն Միքայելյանի, Զախար Մեսյանի, ռոտմիստր Տեր-Մարտիրոսյանի և նրանց մի շարք գործընկերների հապճեպ կազմակերպած, վատ փոխհամաձայնեցված, չկշռադատված, տաքարյուն ու անմիտ գործողությունների (տես **Գևորգյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 565-569):

ջընթաց ունենալ բանակաշինության ուղղությամբ, և այդ գործում անուրանալի էր ռազմական նախարար, գեներալ-մայոր Սամեդբեկ Մեհմանդարովի դերը:

Մուսավաթական «Բակինեց» թերթը, անդրադառնալով բանակի կազմակերպման ուղղությամբ ձեռք բերված հաջողություններին, գրում էր. «Ադրբեջանը պարտավոր է կենդանության ժամանակ անձեռակերտ հուշարձան կանգնեցնել իր առաջին և անփոփոխ ռազմական նախարար գեներալ Մեհմանդարովի համար: Միայն զինվորական գործի այդպիսի գիտակը կարող է կարճ ժամանակում ոչնչից ստեղծել բանակ, որը պատիվ կբերեր եվրոպական ցանկացած փոքր պետության: ... Իհարկե, ոչ ոքի չի զարմացնում Վրաստանի և Հայաստանի հանրապետությունների զորքերի օրինակելի վիճակը, որքանով որ վրացիներն ու հայերը ծառայության են անցել ռուսական բանակներում և զինվորական ոգին նրանց մոտ բարձր է: Եվ գեն[երալ] Մեհմանդարովի մեծ աշխատանքը հենց նրանով էլ բարձր է, որ, ի պատիվ մեր կառավարության, պետք է ասել, որ սա միշտ և ամեն ինչում աջակցել է իր ռազմական նախարարին բանակի կառուցման համար՝ նրան տրամադրելով դիկտատորական իրավունքներ և անսահմանափակ վարկեր»[1]:

Եվ դա այն դեպքում, երբ Արցախի ու Զանգեզուրի հայ պաշտպանների համար զենք ու զինամթերք ձեռք բերելը կապված էր անասելի դժվարությունների հետ: Մարտիկներն իրենց ստացած փամփուշտներն օգտագործում էին խիստ խնայողաբար: Հայաստանը չէր կարողանում բավարար քանակությամբ զինամթերք առաքել Զանգեզուր, իսկ Արցախն ընդհանրապես Երևանից ոչինչ չէր ստանում: Արցախցիների միակ հույսը շարունակում էր մնալ Զանգեզուրը, որն իր սուղ հնարավորություններից, այնուամենայնիվ, բաժին էր հանում նրանց:

Արցախահայերի պաշտպանական խմբերը ապստամբությանը պատրաստվում էին անկազմակերպ, հախուռն, ոչ ծածուկ, այլ ցուցադրական ձևով, որը չէր կարող վրիպել հակառակորդի ուշադրությունից: Պարտության մեջ իրենց լուրջ մեղքի բաժինն ուներ հայկական ուժերի ղեկավարությունը, որն ակնհայտորեն թերագնահատեց թշնամու ուժերը, լրջորեն չմշակեց ապստամբության ռազմական պլանը, զինվորական պրոֆեսիոնալիզմը փոխարինեց խիզախ, բայց տաքարյուն և անհաշվենկատ գործելակերպով:

Հերթական անգամ իր դերը խաղաց մեր անմիաբան, ոչ միասնական լինելը, հակառակ թշնամու, որը կարողացավ համախմբել իր բոլոր ներքին ուժերը՝ արդյունավետ կերպով իրականացնել հակահայ քարոզչություն, Ադրբեջանի հասարակության լայն խավերին միավորել մի ընդհանուր գաղափարի՝ հայ ժողովրդի և մասնավորապես արցախահայության նկատմամբ ատելության ներքո:

Շուշիի անկումը, նրա հայ բնակչության կոտորածը թողել են ուսանելի պատմական դասեր:

Հայ ազգի գոյությունը և անխաթար զարգացումը ապահովող ամենակարևոր գործոնը մեր եռամիասնությունն է՝ Հայաստանի Հանրապետություն, Արցախի Հանրապետություն և Սփյուռք: Մեր միաձույլ հասարակությունն է միայն, որ տեր կկանգնի ժողովրդի կյանքին ու պատվին, հայ էթնոսի ամբողջ ներուժը կծառայեցնի այդ կարևորագույն գործին:

[1] «Бакинец», 29 марта 1920.

Մենք դատապարտված ենք ստեղծելու քաղաքականապես, տնտեսապես ու բարոյահոգեբանական տեսակետից միաձույլ և ուժեղ հասարակություն, որը վստահորեն կընթանա դեմոկրատական առաջընթացի, չորրորդ տեխնոլոգիական հեղափոխության, հայ ազգային գաղափարի վրա խարսխված Հայոց պետականության նպատակների ու իղձերի իրականացման ճանապարհով:

Մեր էթնոսի և պետականությունների գոյատևման երաշխավորողը եղել է, կա ու լինելու է Հայոց հզոր բանակը, որը պետք է գտնվի մեր մշտարթուն հոգածության ներքո:

Յուրաքանչյուր հայ մարդու սրբազան պարտքը պետք է դառնա ծննդյան օրվանից սկսած՝ նորելուկ սերնդի կրթության ու դաստիարակության ազնիվ գործը: Մեր երիտասարդությանը մշտապես պետք է ներարկել բարոյական բարձր ոգի, հայրենասիրություն, անհուն նվիրվածություն սեփական ժողովրդին, հայրենի եզերքը պաշտպանելու անկոտրում կամք ու վճռականություն: Յուրաքանչյուրի մեջ անհրաժեշտ է արթնացնել ոգու անհատական բարձր հատկանիշներ, սերմանել ագրեսորի, կեղեքիչի, բարբարոսի դեմ անկոտրում պայքարելու, նրան անպայման պատժելու անսանձ ցանկություն:

Հայ մտավորականությունը մի կողմ պետք է թողնի սեփական, երբեմն-երբեմն ի հայտ եկող երկչոտությունը, պոտենցիալ վտանգների նկատմամբ բարեհոգի վերաբերմունքը, նեղ, եսասիրական բնազդները և լրջորեն ծրագրի ու իրականացնի սեփական պետականությունների և ժողովրդի օրավուր բարդացող խնդիրների և իրական մարտահրավերների արդյունավետ ու թիրախավորված լուծումը: Մտավորականությունը պետք է գիտակցի, որ մեր նկատմամբ հստակ նպատակադրված քարոզչությունը մեծագույն վտանգ է մեր ազգային անվտանգությանը, և դրա անտեսումը կամ լուրջ չընդունելը ծանր հետևանքներ կարող է ունենալ:

Միջազգային ասպարեզում հետամուտ պետք է լինենք հայի դրական կերպարի անդուլ քարոզին՝ մեր երկու պետականության նկատմամբ դրական կարծիք հաստատելու կարևորագույն նպատակին: Անհրաժեշտ է օգտագործել լոբբիստական յուրաքանչյուր հնարավորություն, հայասեր մթնոլորտ ստեղծելու, մեր անկախության, ազատ զարգացման, արցախահայության խնդիրը հայ ժողովրդի իղձերին համապատասխան լուծելու համար: Այս դժվարին խնդիրները հաջողություն կունենան միայն գրագետ արտաքին քաղաքականություն վարելու ճանապարհով՝ հատկապես գերտերությունների, դեմոկրատական բոլոր ուժերի հետ հարաբերվելիս:

Մեր պետականություններն ու հասարակությունը դժվարին խնդիր ունեն լուծելու: Դա թուրքալեզու երկու հարևանների հետ խաղաղ գոյակցելն է: Հստակ է, որ մեր քաղաքակրթական ճանապարհները տարբեր են, և թուրքի գիշատիչ, կրոնական անհանդուրժողականության ու պանթուրքիստական բնազդները ոչ մի տեղ չեն կորել: Ելնելով թուրք ժողովրդի ցեղային հատկանիշներից՝ Թուրքիան միշտ լինելու է Ադրբեջանի կողքին՝ ընդդեմ Հայաստանի: Մենք՝ հայերս, հստակ պետք է գիտակցենք, որ այս երկու ազգակից ժողովուրդների հետ հարաբերություններում շատ հաճախ քաղաքակրթության մշակված բարոյական նորմերը արժեք չեն ունենում:

Դեռևս Առաջին հանրապետության հռչակման առաջին պահերից և արցախյան ճգնաժամի օրերին Հայաստանի ղեկավարությունը, ցավոք, հետևողականորեն առաջնորդվում էր միջազգային իրավունքի և համընդհանուր բարոյականության սկզբունքներով, մի բան, որ արդարացված չէր, երբ հայությունն իր դիմաց ուներ բարոյականությունից գաղափար չունեցող Տաճկաստան և Ադրբեջան, որոնք հարմար պահի, առանց բոպե անգամ վարանելու ոտնատակ էին տալիս այդ սկզբունքները: Թե՛ Հայաստանի Հանրապետությունում և թե՛ Զանգեզուրում ու Արցախում, իհարկե, կային գործիչներ, որոնք մշտապես նախազգուշացնում էին նման գործելակերպից բխող վտանգների մասին և առաջարկում գործել այնպես, ինչպես գործում է թշնամին՝ անողոք ու դաժան: Բայց նրանք կառավարական շրջաններում եղանակ չէին ստեղծում: Նման գործելակերպը ծանր նստեց հայության վրա: Օրինակ՝ 1918 թ. վերջերին Գորիսից դեպի Շուշի արշավանքը դադարեցնելու և անգլիացիների ճնշման տակ Զաբուղի ձորից վերադառնալու մասին Անդրանիկի որոշումը դրա ակնառու ապացույցներից մեկն էր: Գարեգին Նժդեհն էր, որ, Զանգեզուր գալով, վճռականապես փոխեց թշնամու դեմ կռվելու մարտավարությունը և այստեղ հրապարակ բերեց «ակն ընդ ական» սկզբունքը:

Միանշանակ պետք է գիտակցենք, որ ադրբեջանական պետության հետ հարաբերվելիս քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական բոլոր վիճակներում այս պետությունը Հայաստանի Հանրապետության և հայ ժողովրդի նկատմամբ հանդես է գալու տարածքային-նվաճողական հավակնություններով, փորձելու է հագեցնել մեր ունեցվածքին ու մշակութային արժեքներին տեր դառնալու անկոտրում ծարավը:

Ամուր, բարեկամական հարաբերություններ պետք է զարգացնենք հարևան Իրանի հետ: Ամեն ինչ պետք է անենք՝ ապահովելու նրա չեզոք, իսկ լավագույն դեպքում մեզ համար բարենպաստ դիրքորոշումը Արցախի հարցում:

Հայաստանի արդի և ապագա շահերը սերտորեն միահյուսված են Ռուսաստանի շահերին: Հայ ժողովրդի համար ապացուցման կարիք չունի այն ճշմարտությունը, որ դեմոկրատական Ռուսաստանն է մեր միակ ու անփոխարինելի ռազմավարական դաշնակիցը: Բոլոր տեսակի մեծ ու փոքր հակառուսական տրամադրությունները պետք է վճռականորեն և վերջնականապես արմատախիլ արվեն հայ հասարակության միջից:

Ամփոփում

Շուշիի ավերումը, նրա հայ բնակչության ջարդը. պատճառները, հետևանքներն ու պատմական դասերը

Արամ Սիմոնյան

XVIII դարի վերջից Շուշի քաղաքը դարձել է հայ ժողովրդի կյանքի անբաժանելի մասը: Ռուսական կայսրությանը միանալուց հետո Շուշին սկսեց ակտիվորեն զարգանալ և XX դարի սկզբին վերածվեց Կովկասյան տարածաշրջանի խոշոր կենտրոններից մեկի: Առաջին ռուսական հեղափոխության ժամանակ Շուշին վերածվեց ադրբեջանա-հայկական բախումների ասպարեզի: Քաղաքի հայ բնակչությունը ոտքի ելավ պայքարելու իր գոյության նկատմամբ ծայրահեղ ազգայնական և հակահայ ադրբեջանցի հրոսակների ոտնձգությունների դեմ, որոնց հստակորեն աջակցում էին ցարական սատրապները: Չնայած ուժերի անհավասարությանը՝ քաղաքի հայերը կարողացան պաշտպանել իրենց գոյության իրավունքը: Բայց, այնուամենայնիվ, այս արյունալի բախումները և ցարիզմի հակահայկական քաղաքականությունը զգալի բացասական քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական հետևանքներ ունեցան Կովկասի հայ բնակչության համար: Դժվար կացությունում է հայտնվել նաև Արցախը, այդ թվում՝ Շուշի քաղաքը: Առաջին համաշխարհային պատերազմը, Ռուսական կայսրության փլուզումը և Անդրկովկասում անկախ պետությունների ստեղծումը ծայրահեղորեն սրել են ազգամիջյան հարաբերությունները կովկասյան տարածաշրջանում: Իր կազմավորման առաջին օրերից Ադրբեջանի Հանրապետությունը սկսեց վարել կատաղի հակահայկական քաղաքականություն, որն առաջին հերթին սպառնալիք էր ներկայացնում Արցախի և Զանգեզուրի հայ բնակչության գոյության համար: Այս բարբարոսական, անմարդկային քաղաքականության գագաթնակետը Շուշիի ոչնչացումն էր: 1920 թ. մարտի 23-ից ապրիլի 6-ը ադրբեջանական թուրքերի և Ադրբեջանի Հանրապետության քրդերի զինված կազմավորումները կոտորեցին Շուշիի գրեթե ամբողջ հայ բնակչությանը: Արցախի վարչական ու մշակութային կենտրոնի անկումն անփոխարինելի կորուստ դարձավ ողջ հայ էթնոսի համար: Շուշիի անկումը և նրա բնակչության ցեղասպանությունը արյունոտ հետք թողեցին մեր հիշողության մեջ և տվեցին պատմության լուրջ դասեր. հայ ազգի գոյության և զարգացման գրավականը Հայաստանի Հանրապետության, Արցախի և Սփյուռքի (Հայկական Սփյուռք) անխորտակելի միասնությունն է, մենք «դատապարտված ենք» ստեղծելու ուժեղ հասարակություն ՝ միավորված քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, բարոյական և հոգեբանական առումներով, մեր էթնոսի և երկու հայկական պետությունների գոյության երաշխավորը հայկական բանակն է և կլինի: Միշտ պետք է հիշել, որ բոլոր քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական իրավիճակներում Ադրբեջանը հանդես կգա տարածքային պահանջներով ընդդեմ Հայաստանի և հայ ժողովրդի, հայ ժողովուրդը պետք է ամուր, բարիդրացիական հարաբերություններ զարգացնի Իրանի Իսլամական Հանրապետության հետ և անընդհատ գիտակցի, որ մեր միակ մշտական դաշնակիցը եղել ու կլինի Ռուսաստանի Դաշնությունը:

Հիմնաբառեր. *Հայկական Շուշիի ավերում, հայահալած քաղաքականություն, ցարիզմի քաղաքականություն, թուրք-հայկական ընդհարումներ, արցախահայերի պաշտպանական խմբեր, ընդհարումների պատճառներ, պատմական դասեր*

Резюме

Разрушение Шуши, погром армянского населения: причины, последствия и уроки истории

Арам Симонян

С конца XVIII века город Шуши стал неотъемлемой частью жизни армянского народа. После вхождения в состав Российской империи Шуши стал активно развиваться и в начале XX века превратился в один из крупных центров Кавказского края. В годы Первой русской революции Шуши превратился в арену азербайджано-армянских столкновений. Армянское население города поднялось на борьбу против посягательств на его существование со стороны крайне националистически и антиармянски настроенных азербайджанских громил, явно поддерживаемых царскими сатрапами. Несмотря на неравенство сил, армяне города смогли отстоять свое право на существование. Но, тем не менее, эти кровавые столкновения и антиармянская политика царизма имели значительные отрицательные политические и социально-экономические последствия для армянского населения Кавказа. Тяжелым оказалось и положение Арцаха, в том числе и Шуши. Первая мировая война, крушение Российской империи и создание независимых государств в Закавказье до крайности обострили межнациональные отношения в Кавказском крае. Азербайджанская республика с первых дней своего образования начала проводить ярую антиармянскую политику, которая в первую очередь представляла угрозу для существования армянского населения Арцаха и Зангезура. Кульминацией этой варварской, бесчеловечной политики стало уничтожение Шуши. С 23-го марта по 6-е апреля 1920 г. вооруженные формирования турок-азери и курдов Азербайджанской республики вырезали почти все армянское население Шуши. Тридцатипятитысячное армянское население города перестало существовать. Некогда цветущий и лучезарный город и знаменитый очаг армянской культуры превратился в руины. Разгром административного и культурного центра Арцаха стал невосполнимой утратой для всего армянского этноса. Падение Шуши и геноцид его населения оставили кровавый след в нашей памяти и преподали серьезные уроки истории: гарантия существования и развития армянской нации – это нерушимое единство Республики Армения, Арцаха и Спюрка (армянской диаспоры); мы «обречены» на создание сильного общества, сплоченного в политическом, социально-экономическом и нравственно-психологическом отношении; гарантом существования нашего этноса и двух армянских государств является и будет являться Армянская армия; необходимо всегда помнить, что Азербайджан во всех политических, социально-экономических ситуациях в отношении Армении и армянского народа будет выступать с территориальными претензиями; армянский народ должен развивать крепкие, добрососедские отношения с Исламской Республикой Иран и постоянно осознавать, что единственным нашим неизменным союзником является и будет являться Российская Федерация.

Ключевые слова: *разрушение армянского Шуши, политика преследования армян, политика царизма, турецко-армянские столкновения, отряды защиты арцахских армян, причины конфликтов, исторические уроки.*

Abstract

The destruction of Shushi, the massacre of its Armenian population: reasons, consequences and lessons from history

Aram Simonyan

Since the end of the 18th century the city of Shushi has become an integral part of the life of the Armenian people. After joining the Russian Empire, Shushi began to actively develop and at the beginning of the XX century became one of the major centers of the Caucasus region. During the First Russian Revolution, Shushi turned into an arena of Azerbaijani-Armenian clashes. For the sake of its existence the Armenian population of the city rose up to fight against the encroachments of extreme nationalist and anti-Armenian Azerbaijani bandits, who were openly supported by the satraps of the tsar. Despite the inequality of forces, the Armenians living in the city were able to defend their right to exist. Nevertheless, these bloody clashes and the anti-Armenian policy of tsarism had significant negative political and socio-economic consequences for the Armenian population of the Caucasus. Artsakh, including the city of Shushi, was also in a difficult situation. The First World War, the collapse of the Russian Empire and the creation of independent states in Transcaucasia extremely aggravated interethnic relations in the Caucasus region. From the first days of its formation, the Republic of Azerbaijan began to pursue a fierce anti-Armenian policy, which, first of all, posed a threat to the existence of the Armenian population of Artsakh and Zangezur. The culmination of this barbaric, inhuman policy was the destruction of Shushi. From March 23 to April 6, 1920, the armed formations of the Azeri Turks and the Kurds living in the Azerbaijan Republic massacred almost the entire Armenian population of Shushi. The fall of the administrative and cultural center of Artsakh became an irrevocable loss for the entire Armenian ethnos. The fall of Shushi and the genocide of its population left a bloody trace in our memory and taught serious history lessons: the guarantee of the existence and development of the Armenian nation is the indestructible unity of the Republic of Armenia, the Artsakh and Spyurk (Armenian Diaspora); we are "doomed" to create a politically, socioeconomically, morally and psychologically cohesive and strong society; the guarantee of the existence of our ethnos and the two Armenian states is and will be the Armenian Army; it must always be remembered that in all political, socio-economic situations, Azerbaijan will make territorial claims against Armenia and the Armenian people; the Armenian people should develop strong, good-neighborly relations with the Islamic Republic of Iran and constantly be aware that the Russian Federation is and will be the only reliable ally forever.

Keywords: *the destruction of the Armenian Shushi, the policy of persecution of the Armenians, the policy of tsarism, the Turkish-Armenian clashes, defense groups of the Artsakh Armenians, the causes of conflicts, historical lessons for history*

ԱՇՈՏ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
պատմաբան, Շուշի քաղաքի պատմության թանգարանի վարիչ, «Կաճառ» գիտական կենտրոն» ՀԿ վարչության անդամ,
history.of.shushi@gmail.com,
ashot.harutiunyan@yahoo.com,
Հոդվածը ներկայացվել է 10.04.2021, գրախոսվել է 10.04.2021, ընդունվել է տպագրության 20.04.2021

ՇՈՒՇԻ ՔԱՂԱՔԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՁԱԽՈՂՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ ՀՀ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ԱՐՍԵՆ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅԱՄԲ

1. ԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ ՄԻՆՉԵՎ ԻՊՄ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Ըստ Ա. Միքայելյանի՝ պատմական Հայաստանի արևելյան մասում հայերի և եկվոր-զավթիչների՝ թյուրք-թաթարների հարաբերությունների լարման սկիզբը 1905-1906 թթ. հայ և թաթար-թյուրքական ընդհարումներն էին[1]:

Տողերիս հեղինակի խորին համոզմամբ՝ XIX դարում Այսրկովկասում հայ և թյուրք-թաթարական շահերի հակամարտության սկիզբ պետք է ընդունել 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմը, որում ռուսական զենքի փայլուն հաղթանակներն արդյունք էին նաև հայ կամավորականների մատուցած անգնահատելի աջակցության[2]: Այդ աջակցությունը բորբոքեց տեղի մահմեդականների թշնամանքը, որն ավելի սրվեց գեն. Կրասովսկու Ժամանակավոր վարչության կողմից Հայաստանի արևելյան շրջաններից Պարսկաստան բռնի տեղահանվածների վերադարձը կազմակերպելուն զուգընթաց: Հայրենադարձությունը և ռուսական ցարի 1828 թ. մարտի 21-ի հրամանագրով Հայկական մարզի ստեղծումը՝ կայսրությանը միացված Երևանի և Նախիջևանի նահանգների ընդգրկ-

[1] Հայրենիք 1923, մայիս, № 7, 156, հմմտ.՝ Բեհբուդեան 2001, 778:
[2] Հովհաննիսյան 2018, 204-205:

մամբ[1]*, հայ վերնախավի մեջ Ռուսաստանի աջակցությամբ անկախ պետականությունը վերականգնելու սին հույսեր արթնացրին: «Անկախական շարժումը» մարելու համար «բաժանիր, որ տիրես» նշանաբանով ղեկավարվող ցարը 1840 թ. ապրիլի 10-ի օրինագծով վերացրեց Հայկական մարզը և գաղութացված Հայաստանի արևելյան տարածքները տարրալուծեց այդ նահանգների մեջ. Զանգեզուրն ու Արցախը որպես Ղարաբաղի գավառ մտցրեց Կասպիական մարզի մեջ, իսկ Երևանն ու Նախիջևանը Վրաց-իմերեթական նահանգի մեջ: 1844 թ. հիմնվեց Կովկասի փոխարքայությունը, իսկ 1846 թ. տարածաշրջանը ենթարկվեց նոր վարչական բաժանման. ստեղծվեցին Թբիլիսիի (1846-1918), Քութայիսիի (1846-1918), Շամախիի (1846-1859) և Դերբենդի (1846-1860) նահանգները: Միայն 1849 թ. ռուս-թուրքական հարաբերությունների լարման ազդեցության տակ Թբիլիսիի նահանգից առանձնացվեց Երևանի նահանգը՝ Մեղրիի և Տաշիրի ընդգրկմամբ: 1859-1860 թթ. ստեղծվեցին Բաքվի նահանգը (1859-1918) և Դաղստանի մարզը (1860-1918), իսկ 1868 թ.՝ Ելիզավետպոլի նահանգը, որի մեջ էին մտցվել Ղազախի և Ելիզավետպոլի գավառները՝ Թբիլիսիի, Շուշին և Զանգեզուրը՝ Բաքվի նահանգներից:*

Երկրորդ լարումը կապված էր Բալկանյան պատերազմի հետ, երբ Ռուսաստանն իր սահմանների մեջ ընդգրկված Հայաստանի հայությանը դեպի իրեն գրավելու համար շահարկեց Թուրքահայաստանի (Թուրքիայի կողմից բռնազավթված տարածքների) բարենորոգումների խնդիրը: Այսրկովկասի թյուրք-թաթարական վերնախավը ռուս կառավարության «հայասիրական ընթացքին» պատասխանեց հայատյացության ծավալուն քարոզչությամբ, քանի որ Թուրքիայի հետ կապված էին ազգային, կրոնական և համաթուրանական քաղաքական կապերով:

Ըստ Միքայելյանի՝ հայ և թյուրք-թաթարական շահերի հակամարտությունը սրվեց մանավանդ Այսրկովկասում Զեմստվո կազմելու համար *(1864 թ. զեմստվոյական ռեֆորմի և 1890 թ. զեմստվոյական նոր կանոնադրության համաձայն կազմվել էին տեղական ինքնավարության մարմիններ. - Ա.Հ.)* եղած խորհրդակցությունների ժամանակ, երբ անհրաժեշտ եղավ գավառների և շրջանների աշխարհագրական-ցեղագրական սահմանները գծել, և երբ հայությունն իր ներկայացուցիչների միջոցով կամենում էր ապահովել հայկական շրջանները՝ իբրև զեմստվոյական միություն, իսկ թաթարներն ու վրացիները միացյալ ճակատով փորձում էին պահել արդեն գոյություն ունեցող վարչական բաժանումները, որոնց մեջ իրենք թվական մեծամասնություն էին կազմում:

Հայատյացությունն առավել ծավալվեց առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին, երբ կովկասահայությունը *նորից* նետվեց ռուսական քաղաքականության գիրկը՝ իր կամավորական խմբերով[2]:

Ցարի գահընկեցությունից հետո ստեղծված Ժամանակավոր կառավարությունը *պատերազմը մինչև հաղթական ավարտ շարունակելու համար առերես* հայտարարեց ազգությունների լայն ինքնորոշման սկզբունքի մասին: *Հայ քաղաքական վերնախավը հերթական անգամ խաբվեց այդ դիվանագիտական ձեռնար-*

---

[1] Ուլուբաբյան 1994, 180:
[2] Հայրենիք 1923, մայիս, № 7, 157:

կով, բայց չկարողացավ «հայ դատի ջերմ բարեկամ Կերենսկու»[1] *միջոցով աշխարհամարտի տարբեր ճակատներում կռվող 300 հազար հայ ռազմիկներից*[2] *(որոնցից 120 հազարը զորակոչվել էր Ռուսաստանի գաղութացրած Հայաստանից) գոնե կեսին բերել հայ-թուրքական ռազմաճակատ: Հայտնի է, որ հայկական վեց հրաձգային գումարտակներում 1917 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ ծառայում էր 5179 մարդ, որից 174-ը՝ սպա, իսկ 1917 թ. նոյեմբերին կազմավորված հայկական Առանձին բանակային կորպուսում՝ 20 հազար մարդ՝ գեներալ-լեյտենանտ Թովմաս Նազարբեկովի հրամանատարությամբ*[3]*: 1918 թ. մարտի դրությամբ արևմտահայ կանոնավոր և անկանոն ուժերը միասին ունեին 25 հազար անձնակազմ*[4]*: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Ֆրանսիայի, Անգլիայի և ԱՄՆ-ի բանակներ զորակոչված հայ մարտիկների թիվն անցնում էր 50 հազարից*[5]*: Վերոհիշյալ թվերը վկայում են, որ եթե հայ քաղաքական վերնախավը կովկասյան դաշնություն ստեղծելու ցնորամտության փոխարեն հետամուտ լիներ ազգային պետականության ստեղծմանը,ապա Թուրքիայի դեմ կարելի էր մոբիլիզացնել հարյուր հազարից ոչ պակաս զորախումբ:*

Բոլշևիկյան հեղափոխությամբ թուրքական ճակատը լքած ռուսական զորքերի՝ իրենց ռազմամթերքի և պահեստների մեծ մասը Վրաստանին ու Ադրբեջանին թողնելու տվյալը ապատեղեկատվություն է, քանի որ *իրականում վրացիներն ու թյուրք-թաթարները զինաթափել են նահանջող ռուսական զորամասերին, ինչը զլացան անել հայերը*: Հայաստանին մնացին ճակատի վրա թուրքական արշավող զորամասեր, թիկունքում՝ ատելությամբ լցված Ադրբեջանի[6] *թյուրք-թաթարներ,* իսկ *ներսում՝ սովյալ* գաղթականություն:

Այդ ժամանակամիջոցում Այսրկովկասում գոյություն ունեցող երեք *գերիշխող* ազգությունների միացյալ Սեյմը իրական ուժ չուներ իր տրամադրության տակ *(՞)* և ոչ էլ բաղձանք ՝ դիմադրելու *հայության* արտաքին թշնամուն՝ *Թուրքիային*: *Դեռ ավելին,* Սեյմն անուղղակի կերպով օժանդակում էր վերջինիս առաջխաղացմանը, որի արդյունքում «դաշնակից Հայաստանից» *զավթվեցին* Երզնկան, Էրզրումը: Թուրքերը հասան ռուս-թուրքական *1914 թ.* սահմանին, զավթեցին Սարիղամիշը և մոտեցան Ղարսի ամրոցին: *Հայ քաղաքական վերնախավի անիրատեսական* «մեկ և ուժեղ ճակատ» կազմելու մտադրությունը հօդս ցնդեց: Սեյմի կառավարությունը Ղարսը թուրք զավթիչներին հանձնելու հրաման արձակեց[7]:

Թուրքիայի գաղտնի գործակալները Հայաստանի արևելյան զանազան վայրերում՝ Նուխի, Գանձակ, Ղազախ, Շամախի ևն, բազմաթիվ *հայ-թաթարական և հայ-թյուրքական ընդհարումներ* հրահրեցին[8]: *Հայ քաղաքական ղեկավարությունը չէր կարողանում ստեղծված իրավիճակից փրկության ելք գտնել: Թյուրք-թաթարների աջակցությամբ* թուրքական զավթիչները գրավեցին *Բաքուն և բնիկ*

---

[1] Բեհբուդեան 2001, 779:
[2] Арутюнян 1971, 296.
[3] https://hy.wikipedia.org (բեռնման օրը 18. 08. 2020):
[4] Հայ զինվոր 2014, հունիս, № 23:
[5] Հայ ժողովրդի պատմություն 1981, Հ. 6, 547:
[6] Բեհբուդեան 2001, 779:
[7] Հայրենիք 1923, մայիս, № 7, 158:
[8] Բեհբուդեան 2001, 780

20000 հայերի[1] *ենթարկեցին ցեղասպանության*: *Եթե Բաքվի Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահ Սփ. Շահումյանին նամակներ հղելու փոխարեն Արցախի Կոմիսարների խորհրդի նախագահ Հայրապետ Մուսայելյանը*[2] *17*[3]*-20*[4,5]*-հազարանոց բանակին հրամայեր հարվածել արշավող թուրքական բանակի թիկունքին, ապա այսօր մենք, հավանաբար, կունենայինք բոլորովին այլ ռազմաքաղաքական իրողություն, սակայն աստեղային ժամը բաց էր թողնված անդառնալիորեն:* Թուրք *զավթիչների* օժանդակությամբ նորաստեղծ Ադրբեջանը զորքեր մտցրեց Շամախի, Նուխի և Գանձակ[6] *և այդ պատմական հայկական տարածքները, փաստորեն, բռնազավթեց*:

1918 թ. սեպտեմբերի 22-ին թուրք զավթիչների 4 հազարանոց զորքը՝ Նուրի փաշայի գլխավորությամբ, ներխուժեց նաև Արցախ: Արցախի Ժողովրդական խորհուրդը, զավթիչների դեմ ժողովրդական շարժում ծավալելու փոխարեն,սեպտեմբերի 25-ին թշնամու առջև բացեց մայրաքաղաք Շուշիի դռները (Ասկերան-Շուշի խճուղու շրջակայքում թուրքերին հաջողվեց անարյուն գրավել 8 հայկական գյուղեր): Ի հեճուկս մորթապաշտ իշխանավորների՝ հայ գյուղացիությունը Մամնայի ճակատամարտում ջարդեց թուրք զավթիչներին: Միջագետքի ուղղությամբ կրած պարտության արդյունքում թուրքական բանակների մի մասը ժամանակավորապես հեռացավ տարածաշրջանից, իսկ մյուս մասը՝ Նուրի փաշայի գլխավորությամբ, լրացրեց մուսավաթական բանակի շարքերը: Իր ուժին ապավինած հայ մշակները վերականգնեցին Արցախի անկախությունը, սակայն, ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, իշխանության եկածները հերոսական ժողովրդի անառակ զավակները դուրս եկան:

Անկախության հռչակագրից հետո ՀՀ կառավարության ամենակնճռոտ հարցը ***պատմական հողերի ազատագրման խնդիրն էր***, *որի իրականացման համար այն ժամանակներում չկային և առ այսօր մշակված չեն հեռակա և մոտակա ծրագրեր*: *Դիվանագիտության ասպարեզում պատմական հողերի վերամիավորման Հայաստանի արդարացի պահանջին Վրաստանն ու Ադրբեջանը հակադրեցին* ***վիճելի տարածքներ*** *չարաբաստիկ տերմինը: Արդի փուլում նրանց կողմից գործածության մեջ են դրված սահմանների անձեռնմխելիության, իսկ մեր կողմից՝ «անվտանգության գոտի» տերմինները:*

Վրաստանը հավակնություններ ներկայացրեց Հայաստանի Լոռու և Ախալքալաքի, իսկ Ադրբեջանը՝ Արցախի և Զանգեզուրի նկատմամբ: *Բնականաբար,* Հայաստանի կառավարությունը չէր կարող թույլ տալ 400000-ից ավելի հայ ազգաբնակչություն ունեցող *հայոց* մարզերի զավթումը: Անհրաժեշտ էր խափանել Ադրբեջանի և Թուրքիայի՝ Արցախ-Զանգեզուր-Նախիջևանի վրայով միանալու *թուրանական* ծրագիրը[7]: *Տողերիս հեղինակի խորին համոզմամբ՝ զավթիչներից*

---

[1] Հայրենիք 1923, մայիս, № 7, 158:
[2] Թումյան 2008, 50-51:
[3] Мелик-Шахназаров 1995, 9:
[4] Թումյան 2008, 93:
[5] Իշխանյան 1999, 209:
[6] Բեհբուդեան 2001, 780
[7] Հայրենիք 1923, մայիս, № 7, 159:

փարածքներ ազատագրելու և հայրենի հողերի համահավաք հնարավոր է իրագործել միայն ուժի դիրքերից՝ երկաթով և արյամբ[1]: Դա չարվեց, և մեր նախնիները որպես չլուծված ժառանգություն մեզ թողեցին նոր ընդհարումներ, կոտորածներ ու հալածանքներ: Անթույլատրելի է գորդյան հանգույցը որպես բեռ գցել հաջորդ սերունդների ուսին:

Արցախին ու Զանգեզուրին տեր դառնալու և Հայաստանի Հանրապետությանը զիջումների մղելու համար Ադրբեջանը գործակալներ ուղարկեց Նախիջևանի, Զանգիբասարի և Ղարսի շրջանները՝ *հակապետական խռովության* դրդելով դրանցում բնակեցված *թյուրք*, թաթար և *քուրդ* տարրերին: Միաժամանակ նեղում էր իր սահմանների մեջ ապրող հայերին՝ պարբերական կոտորածներով, թալանով և հայկական *բնակավայրերի ավերումով* Հայաստանի քաղաքականության վրա ազդելու համար: Բաքվի նավթի արտահանությունը դեպի Հայաստան դադարեցմամբ, երկաթուղիների շարժական կարողությունը նվազեցնելով և Վրաստանի հետ համախորհուրդ՝ շուկայի մեջ հայկական դրամներն անարժեք դարձնելով **տնտեսական ճնշմամբ**՝ Ադրբեջանը փորձում էր պարտադրել Հայաստանի կառավարությանը զիջումներ անել: Իր բարեկամությամբ Թուրքիայի հետ՝ մահացու սպառնալիք էր դարձել[2] *և այսօր էլ այդպիսին է Հայաստանի համար: Վտանգի դեմն առնելու համար* ***«որպեսզի Հայաստանն ապրի, Ադրբեջանը պետք է կործանվի»*** *նշանաբանը որքան հրապարակ, նույնքան էլ անիրագործելի մնաց սուբյեկտիվ ու օբյեկտիվ պատճառներով:*

Դաշնակից պետությունների հաղթանակից հետո Հայաստանի կառավարությունը բնականորեն կամեցավ օգտվել այդ հանգամանքից և վերջ տալ հարևանների ոտնձգություններին՝ *«հողային վիճելի խնդիրներին»*: Այդ առումով Հայաստանն իր տրամադրության տակ **«ուներ Բաքվի, Գանձակի և Թբիլիսիի հայության բարոյական և թվական ուժը, իսկ Լոռիի, Արցախի և Զանգեզուրի մեջ ուներ կազմակերպված համակիրների հոսանքը, որի վրա էլ կռթնած՝ առաջ կտաներ սահմանային վեճերի վերաբերյալ իր քաղաքականությունը»**[3]: ՀՀ-ում թաթարական գաղութների առկայությունը հնարավոր էր դարձնում Ադրբեջանի *հայատյաց* քայլերին պատասխանել *համարժեք* խստություններով:

Ըստ դեպքերի ականատեսի՝ կիսապատերազմական հարաբերություններն արդյունք էին գլխավորապես երկու խոշոր և հակընդդեմ ձգտումների՝ *պանթուրքական միության և ազգային անկախության գաղափարներին:*

Պանթուրքական տենչանք: Թուրքիայի ազդեցությունը շատ խոշոր էր Ադրբեջանի վրա, իսկ այնտեղ ապրող *թյուրք*-թաթարները վաղուց էին երազում թուրքական տիրապետության տակ անցնելու մասին: *Թյուրք*-թաթարական բոլոր կենտրոններում կազմակերպվել էին համա*թուրքա*կան գաղափարներ քարոզող զինվորաքաղաքացիական կորիզներ[4]:

Անտանտի պետությունների հաղթանակից հետո Թուրքիան զորքերը առերևույթ հանեց Այսրկովկասից, բայց Ադրբեջանին թողեց թնդանոթներ, հրացան-

[1] https://ru.wikipedia.org (բեռնման օրը 14. 08. 2020):
[2] Բեհբուդեան 2001, 780:
[3] Հայրենիք 1923, մայիս, № 7, 159:
[4] Բեհբուդեան 2001, 781:

ներ, ռազմամթերք, սպաներ և «կամավորականներ»: Թուրք հրահանգիչները Զանգիբասարում, Վեդիբասարում, Նախիջևանում և Ղարսում կազմակերպեցին «Ազգային խորհուրդներ», *թողեցին թուրք զորամասեր* և տրամադրեցին խոշոր դրամագլուխ: Նպատակն էր Ադրբեջան-*Արցախ*-Զանգեզուր-Նախիջևան-Թուրքիա տարածքային կապ ստեղծել և *թուրան*ական տիրապետությամբ օղակել Հայաստանի հանրապետությունը[1]: Նեղ սահմաններով ՀՀ-ն *դիմադրական ուժ և ուժեղ տնտեսություն չէր կարող ունենալ և ապագայում* չէր կարող լուրջ սպառնալիք դառնալ Թուրքիայի համար:

Ազգային անկախություն: ՀՀ կառավարությունը ազգային անկախության պահպանման *և պատմական տարածքների հավաքագրման գաղափարով՝ ձգտում էր* վերակազմել և ուժեղացնել բանակը, վերջացնել *հարևան հանրապետությունների հետ ծագած* սահմանային խնդիրները, ստեղծել պետական արդյունավետ գործող մեքենա և ուժեղ տնտեսություն:

Ախալքալաքի, Լոռու, Արցախի և Զանգեզուրի մարզերում ապրող 400000-ից ավելի հայ բնակչությունը Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում մնացել էր համեմատաբար անվնաս թե՛ տնտեսապես և թե՛ ֆիզիկապես: Ադրբեջանում և Վրաստանում բնակվում էին ևս «կես միլիոն ընդունակ, առողջ և ձեռներեց հայեր, որոնց կարիքն այնքան զգալի էր Հայաստանի վերաշինության գործի» և *հայոց* նորակազմ բանակի ամրացման համար[2]: Ղարսի, Ալեքսանդրապոլի, Երևանի տնտեսապես ավերված գավառներով, մի քանի հարյուր հազար գաղթականներով *(300-350 հազարից մինչև 650 հազար. պետք էր խթանել Ռուսաստան անցած 600 հազար հայերի վերադարձը)*[3] և Բայազետի սակավահող շրջանով նորաստեղծ հայոց կառավարությունը չէր կարող իր գոյությունը երկարատև դարձնել: *Դրան պետք է գումարել նաև* 1919 թ. հոկտեմբերի 29-ին թուրք-ադրբեջանական զինակցության դաշինքը, որն իր սուր ծայրով ուղղված էր Հայաստանի հանրապետության դեմ[4]:

1918 թ. դեպի Բաքու արշավող թուրքական բանակը լուրջ սպառնալիք էր համարում Արցախը և Զանգեզուր մտած *գեներալ-մայոր* Անդրանիկի զորամասը: Թուրք զավթիչները հասել էին Ասկերան և վերջնագիր ներկայացրել Շուշի քաղաքի և շրջանի հայությանը՝ անձնատուր լինելու պահանջով[5]: *Գորիս-Շուշի խճուղին թուրք-մուսավաթական զորքերից մաքրելու և երթևեկությունն անվտանգ դարձնելու Արցախի ժամանակավոր կառավարության նախաձեռնած անհաջող զորաշարժից հուսալքված* Շուշին ընդառաջ գնաց վերջնագրին և Նուրի փաշային հավատարմություն հայտնեց՝ խոստանալով ազդել նաև Զանգեզուրի հայության վրա[6]:

---

[1] Հայրենիք 1923, մայիս, № 7, 159:
[2] Բեհբուդեան 2001, 782:
[3] Դանիելյան 2002, 112-117:
[4] Հայրենիք 1923, մայիս, № 7, 160:
[5] Բեհբուդեան 2001, 783:
[6] Հայրենիք 1923, մայիս, № 7, 163:

1918 թ. սեպտեմբերի 26-ին[1] (24[2], 25-ը[3,4,5], 27[6,7], *հոկտեմբերի 8-ին) թուրք զավթիչների հազար*[8,9] (2 հազար[10], 3 հազար[11], «6000-անոց Գալլիպոլյան դիվիզիան, 9 դաշտային թնդանոթներով, 66 գնդացիրներով և 3 զրահապատ ինքնաշարժերով»[12]) զինվորից բաղկացած մի զորամաս մտավ Շուշի, որից 200-300-ը տեղափոխվեցին Խանքենդի[13]: Սակայն ազատատենչ հայ *գյուղացիները* չճանաչեցին թուրք *զավթիչների* իշխանությունը[14]: *Վարանդայի Մամնա գյուղի մոտ հայկական ԻՊՈՒ-երը շրջապատեցին շուրջ 400 թուրք զավթիչների և ջարդեցին նրանց, գրավե*ցին երկու թնդանոթ և մի քանի գնդացիրներ: Հաղթական ճակատամարտի լուրը ոգևորեց Արցախի ողջ հայությանը:

Հոկտեմբերի 26-ին Արցախի զինվորականները զոր. Անդրանիկին հայտնեցին, թե պատրաստ են 15000 կռվողներ տրամադրելու, եթե *գեներալ-մայորը* մտնի Արցախ: *Զանգեզուրի հայության համագումարի որոշումով* 1918թ. նոյեմբերի 29-ին գեներալ-մայոր Անդրանիկը Հարվածող զորամասով և արցախցիների գնդով շարժվեց դեպի Զաբուղ: Նոյեմբերի 30-ից դեկտեմբերի 1-ը տևած համառ կռիվների արդյունքում Մարքիզ լեռան բարձունքները գրավվեցին, և բացվեց Գորիս-Բերդաձոր խճուղին: *Մնում էր Շուշիից քշել ադրբեջանական զավթիչներին և Արցախը միավորել Զանգեզուրի հետ:* Սակայն անգլիացիների հանդեպ Արցախի քաղաքական վերնախավի հավատքը[15], *Շուշիի վերնախավի կողմից գեներալ-մայոր Անդրանիկին գրված աննրբանկատ նամակը* և գեն. Թոմսոնի պահանջագիրը՝ դադարեցնել հետագա առաջխաղացումը, շեղեցին հայությանը շիտակ ճանապարհից[16]:

Դարերով թրծված թուրքական դիվանագիտությունը կարողացավ ի չիք դարձնել հայության ռազմական հաղթանակները:

Զոր. Անդրանիկը հետ քաշվեց Գորիս՝ փոխանակ ճամբար խփելու Մարքիզ լեռան տարածքում և կայազորներ տեղադրելու արդեն ազատված բնակավայրերում: Այս ռազմավարական սխալն օգտագործեց թշնամին: *Թյուրք-թաթար-քրդական գրոհայիններ* մտցվեցին հայոց զորքերի լքած բնակավայրերն ու կարևոր ռազմավարական դիրքերը: *Արցախ*ը կտրվեց ՀՀ-ի հետ հաղորդակցության կապից[17]:

Այսպիսով՝ *չնայած հայ զինվորության թափած արյան լճերին և ռազմական*

[1] Իշխանյան 1999, 239:
[2] Աբրահամյան 1991, 10:
[3] Բեհբուդեան 2001, 784:
[4] Բալայան 2002, 298:
[5] Բալայան 2012, 89:
[6] Ուլուբաբյան 1994(1), 32:
[7] Կիսիբեկյան 2011, 337:
[8] Ուլուբաբյան 1994(2), 207
[9] Ուլուբաբյան 1994(1), 32:
[10] Աբրահամյան 1991, 10:
[11] Թումյան 2008, 165:
[12] Իշխանյան, 1999, 239:
[13] Թումյան 2008, 169:
[14] Мелкумян 2000, 66:
[15] Հայրենիք 1923, մայիս, № 7, 163:
[16] Բեհբուդեան 2001, 784:
[17] Հայրենիք 1923, մայիս, № 7, 163:

ակնառու հաջողություններին՝ Արցախի հարցը հայ մանկամիտ դիվանագիտության մեղքով մնաց առկախ և՝ «վիճելի տարածքներ» Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև: Այսօր էլ հայկական դիվանագիտությունը չի կարողանում «վիճելի տարածքների» գորդյան հանգույցից գլուխ հանել: Հայ զինվորության թափած արյունն ու աննկարագրելի հաղթանակները զանց առնելով՝ երկչոտ փորձեր են կատարվում գոնե «սպատուս քվո» տերմինով դուրս մղելու չարաբաստիկ «վիճելի տարածքներ» հասկացությունը:

Հայ քաղաքական վերնախավը աշխատավոր զանգվածին անիրատեսական հույս էր ներշնչում, թե 1918 թ. հետո խոսքը ոչ թե զենքին, այլ ճարպիկ դիվանագիտությանն է պատկանում, և անհրաժեշտ է, որ «մեր վիճելի խնդիրները ռազմաճակատէն տանինք դէպի խորհրդաժողուներու կանաչ սեղանները»[1]:

Իրականությունն էլ այն էր, որ անգլիական գաղութարարները չէին կամենում վերջ տալ երեք հանրապետությունների և չճանաչված Արցախի պետության միջև եղած «վիճելի հողամասերի խնդրին»:

Ադրբեջանը պետական ահաբեկչության ենթարկեց Շամախու, Նուխիի և Գանձակի շրջանների հայությանը և կտրեց Բաքու-Թբիլիսի երկաթուղով կապը Հայաստանի հետ: Գրոհայինների միջոցով Եվլախ-Շուշի խճուղին դարձրեց *«մղձավանջային գոտի»*. հայերն այլևս չէին կարող ազատ երթևեկել և տնտեսապես զարգացնել *Արցախը*: Կազմակերպվեց **տնտեսական բոյկոտ**՝ թյուրք-թաթարներին արգելվեց նավթ, հագուստեղեն, շաքար ևն ծախելը *Արցախի* հայության վրա[2]: *Թուրքական դիվանագիտության աջակցությամբ շրջանառության* մեջ դրվեց *Արցախը* Ադրբեջանի տնտեսական անբաժանելի մաս լինելու գաղափարը, որն էլ որպես խայծ կուլ տվեցին այնտեղ հավաքագրված որոշ հայ բոլշևիկներ:

Արդյունքում հայության խախուտ միասնական ճակատն *Արցախում* պառակտվեց երկու՝ *ադրբեջանական գաղութարարների կամակատարների և գաղութային ռեժիմի դեմ պայքարող հայրենասերների հոսանքների*: Թոմսոնի հրահանգով *Արցախից* աքսորվեցին վերջին հոսանքի ղեկավարները:

Այս պայմաններում էլ *Արցախի* հայության 7-րդ համագումարը կայացրեց Ադրբեջանի կառավարության հետ ***խայտառակ, անձնատվական և սեպարատ*** համաձայնություն. «Նկատի ունենալով, որ Լեռնային Ղարաբաղի վիճակը պիտի որոշվի հաշտության վեհաժողովի կողմից, որ **ամեն ընդհարում կործանարար ազդեցություն կունենա Ղարաբաղի ազգաբնակչության համար**[3] *(ժողովրդական շարժումը գլխավորելու անընդունակությունն արդարացնելու անհիմն փորձ է. - Ա. Հ.)*, որ *Արցախի* հարցը որևէ տեսակ վճռվելով՝ հայերը և թուրքերը պետք է ապրեն միասին, *Արցախի* հայերի 7-րդ համագումարը, 1919 թ. օգոստոսի 15-ին իր առավոտյան նիստում որոշեց կանգ առնել Ադրբեջանի հանրապետության կառավարության հետ ունեցած հետևյալ ժամանակավոր համաձայնության վրա:

ա) Երկու կողմերն ընդունում են ներկա ժամանակավոր համաձայնությունը *(ակնհայտ է, որ ադրբեջանական գաղութարարները դեռևս վստահ չէին իրենց*

---

[1] Բեհբուդեան 2001, 785:
[2] Հայրենիք 1923, մայիս, № 7, 164:
[3] Բեհբուդեան 2001, 785:

ուժերի վրա.-Ա. Հ.) մինչև այդ հարցի՝ հաշտության համաժողովի կողմից վճռվելը, որ պարտադիր է երկու կողմերի համար:

բ) **<u>Ղարաբաղի</u> <u>լեռնային</u> <u>մասի</u>**՝ Շուշիի, Ջիվանշիրի և Ջիբրայելի (Դիզակ, Վարանդա, Խաչեն, Ջրաբերդ) գավառները իրենց հայ ազգաբնակչությամբ ժամանակավորապես պիտի մնան Ադրբեջանի հանրապետության սահմանների մեջ:

գ) Շուշիի, Ջիվանշիրի և Ջիբրայելի նահանգները կանջատվեն *Արցախի* գեներալ-նահանգապետությունից՝ որպես վարչական առանձին միավոր,և **հայոց լեռնական կազմակերպության վարչությունը կկազմվի հայերից՝ այն պայմանով, որ նկատի առնվեն փոքրամասնության իրավունքները**: *(Կոպիտ և աններելի դիվանագիտական սխալ էր ադրբեջանական գաղութարարների ներմուծած տարրերին «ազգային փոքրամասնություն» որակելը. - Ա.Հ.):*

դ) *Արցախի* լեռնային մասի (Դիզակ, Խաչեն, Վարանդա և Ջրաբերդ) վարչական պաշտոնատար անձերը կնշանակվեն Հայոց խորհրդի անդամների առաջարկությամբ *(հիմք է ստեղծվում կամակատար, ազգուրաց պաշտոնյաների միջոցով ժողովրդական շարժումը խեղդելու հազկերտյան փորձված քաղաքականության համար. - Ա.Հ.):*

ե) *Արցախի* գեներալ-նահանգապետության մեջ կհիմնվի վեց հոգուց բաղկացած խորհուրդ՝ երեք հայ և երեք թուրք: *(Սա Արցախի հայության շահերը պաշտպանելու կոչված ներկայացուցիչների համագումարի անձնատվություն էր: Ոտնահարվում էր բնիկ ազգային մեծամասնության իրավունքը, քանի որ հաղթողի կեցվածք ընդունած եկվոր «ազգային փոքրամասնությունը» համահավասար ներկայացուցիչներ ունենալու իրավունք էր ստանում. - Ա.Հ.):*

զ) Խորհրդի հայ անդամները կընտրվեն **<u>Լեռնային</u> <u>Արցախի</u>** հայ ազգաբնակչության համաժողովի կողմից: Համաժողովները վերընտրության իրավունք ունեն:

է) Միջազգային բնույթ կրող բոլոր սկզբնական հարցերը չեն կարող կիրառվել առանց Խորհրդի քննության:

ը) Խորհուրդը շինարարական և գեն.-նահ.-եան կառավարության հարցերի մեջ նախաձեռնության իրավունք ունի:

թ) **Խորհուրդն իրավունք ունի վերահսկելու գեն.-նահանգապետության վարչությունը, առանց խառնվելու վարչության գործունեության մեջ**:*(Սա հաղթողի քամահրական վերաբերմունքի դրսևորում էր պարտվողի նկատմամբ: Ի՞նչ լծակներով Խորհուրդը պիտի վերահսկեր գեն.-նահանգապետության վարչությունը. - Ա.Հ.):*

ժ) Կհիմնվի գեն.-նահանգապետի քաղաքացիական օգնականի պաշտոն, և այդ պաշտոնում կնշանակվի մի հայ:

ժա) Գեն.-նահանգապետի քաղաքացիական օգնականի համար համագումարը Ադրբեջանի կառավարությանը կառաջարկի երկու թեկնածու, որոնցից մեկը պիտի հաստատվի պաշտոնի մեջ: *(Պաշտոնակռիվը մոռացության է մատնում գերակա ազգային շահերը: Մեր թշնամիները լավ են յուրացրել Դարեհ 1-ինի պատգամը հայերին պառակտելու վերաբերյալ. - Ա.Հ.):*

ժբ) ***Արցախի* հայերն ունեն կուլտուրական ինքնորոշման իրավունք**:

ժգ) Կուլտուրական ինքնորոշումը կիրականացվի *Արցախի* Ազգային Խորհր-

դի կողմից, որը կընտրվի հայերի պարբերական համաժողովների կողմից:

ժդ) Ադրբեջանի հանրապետության կառավարությունը կվերահսկի հայոց Ազգային Խորհրդի գործունեությունը՝ լիազորված հայերի միջոցով:

ժե) Զինվորական մասերը կբնակվեն Խանքենդիի և Շուշիի մեջ, խաղաղ ժամանակվա կազմով: *(Սուլթանովին Շուշիում և Խանքենդում զորամաս պահելու իրավունք տալը ռազմավարական անհեռատես և պարտվողական քայլ էր: Դրանով նա վերջնականապես դարձավ դրության տերն ու գործընթացների թելադրողը: Գոնե, որպես այլընտրանք, կարելի էր պահանջել, որ զորամասերը բաղկացած լինեին հավասար քանակությամբ հայ և թաթար զինվորներից ու սպաներից. - Ա.Հ.):*

ժզ) Զորամասերի ամեն մի տեղափոխությունը դեպի *Արցախի* լեռնային մասը՝ Շուշիի, Ջիբրայելի և Ջիվանշիրի գավառները, ուր կբնակվեն հայեր, կարող է տեղի ունենալ Խորհրդի անդամների երկու երրորդի համաձայնությամբ:

ժէ) Քաղաքական համոզման համար ոչ ոք չի կարող հետապնդվել, ոչ դատական և ոչ էլ վարչական կարգով:

ժը) Բոլոր հայերը, որոնք քաղաքական պատճառներով ստիպված են եղել հեռանալ *Արցախից*, կարող են նորից իրենց տեղերը վերադառնալ»[1]:

Այս համաձայնությունը, որը կազմվեց Հայաստանի կառավարությունից անջատ, եղավ Ադրբեջանի դիվանագիտական խոշոր հաղթանակը: Նախ՝ այն ի չիք դարձրեց Հայաստանի հանրապետության հետ վերամիավորվելու մասին նախորդ համագումարների որոշումները, ինչը խոսում էր 7-րդ համագումարի պատգամավորների վիպական, անջատողական և անձնատվական տրամադրությունների գերիշխման մասին:

Ազգադավ այդ համաձայնության մեջ շեշտված «բ», «ժա» և «ժդ» կետերը իրավաբանական հիմք ստեղծեցին Ադրբեջանի կողմից, Հայաստանի Հանրապետությանը շրջանցելով, *Արցախի* ներքին կյանքին միջամտելու և արցախահայ վերնախավի *պաշտոններ ստացած ներկայացուցիչների* միջոցով հայ ազգաբնակչության մեջ ազգադավ դիրքորոշում քարոզելու համար[2]: *Դիվանագիտական փաստաթղթով գործածության մեջ դրվեցին «Ղարաբաղի լեռնային» մաս և «Լեռնային Ղարաբաղ» տերմինները, որով կասկածի տակ դրվեց Արցախ նահանգի տարածքային ամբողջականությունը: Սա ազգադավ, կենտրոնախույս գործիչների միջոցով զավթիչների կողմից ՀՀ ներքին գործերին անօրեն կերպով միջամտելը օրինականացնելու դասական օրինակ է: Ցավալին այն է, որ վերոհիշյալ տերմիններն այսօր էլ գործածում են հայ դիվանագիտությունը և օրենսդիրները:*

Երկու երկրների հասարակական և պետական գործիչների մեջ գոյություն ունեին ակտիվիստների հոսանքներ, որոնք ղեկավարում էին հասարակական կարծիքը և ազդում կառավարությունների ընթացիկ քաղաքականության վրա[3]: *(Ա. Միքայելյանը փորձում է գումարել «X»-ն ու «Y»-ը: Եթե Ադրբեջանի զավթողա-*

---

[1] Հայրենիք 1923, մայիս, № 7, 164-165:
[2] Բեհբուդեան 2001, 787:
[3] Հայրենիք 1923, մայիս, № 7, 165:

կան և Հայաստանի ***հայրենի տարածքների միավորման*** *ծրագրերի միջև հավասարության գիծ դներ Թոմսոնը, ապա կարելի էր փորձել հասկանալ նպատակը, բայց հայ ժողովրդի ծոցից ելած և ազգային արժանապատվությունն ու շահերը գիտակցող մտավորականը բարոյական իրավունք չուներ դա անելու. - Ա.Հ.):*

Ադրբեջանի ակտիվիստներից էին *ծայրահեղ ռասիստներ* իթթիհատական Խան-Խոյսկին և մուսավաթական Խոսրով բեկ Սուլթանովը:

1920 թ. փետրվարին Իթթիհատի Բաքվում կայացած «Համագումարը բարձրաձայն հայտարարում և պահանջում է մինչև պատերազմը գոյություն ունեցած Թուրքիայի տարածքի լիակատար անձեռնմխելիությունը»[1]:*(Այսօր էլ Ադրբեջանի հիմնական կռվանը տարածքների անձեռնմխելիությունը և ամբողջականությունն է: Հարկ է, որ հայկական դիվանագիտությունը դրան հակադրի Արցախի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության և անձեռնմխելության իրավունքի թեզը. - Ա.Հ.):*

Ադրբեջանի կառավարության զավթողական նկրտումների մասին է վկայում «Ադրբեջան» թերթի 1920 թ. հունվարի 26-ի խմբագրականը. «Զանգեզուրը Ադրբեջանի ամենաարժեքավոր և անբաժան մասն է: Նրա նկատմամբ ամեն մի ոտնձգություն ողջ Անդրկովկասի մեջ կայծակի արագությամբ հուզում կառաջացնի»[2] (*Ակներև է, որ Ադրբեջանի ահաբեկչական քաղաքականությունը ուժի դիրքերից ճնշում գործադրելու միջոց է եղել, որն ուղեկցվել է խաղաղ հայ ազգաբնակչության կոտորածներով ու այլ բռնարարքներով.-Ա.Հ.)*: Ծայրահեղ ազգայնամոլները նպատակ ունեին զենքի միջոցով վերջ տալու *Արցախ*-Զանգեզուրի հարցին: Սրանց կուռքն էր Խ. Սուլթանովը, որն **«անկախ կառավարութեան կամքէն»** *(՞)* կավերեր հայկական գյուղեր և իր կազմակերպած *գրոհայիններով* սարսափի մեջ կպահեր թէ Եվլախ-Շուշի խճուղին և թէ նրա շուրջը բնակվող խաղաղ հայ աշխատավորությանը[3]: *(Մի՞թե Արցախի ինքնապաշտպանության գործին լծված Ա. Միքայելյանն իրոք հավատում էր,որ Սուլթանովը գործում էր ինքնագլուխ: Մեր օրերում էլ սումգայիթյան ցեղասպանությունը՝ որպես պետական ահաբեկչության դասական փաստ, ադրբեջանական քարոզչական մեքենան ներկայացնում էր իբրև Ադրբեջանի իշխանությունների անգիտությամբ իրականացված վայրագություն: Գուցե այն ժամանակվա Ազգային խորհրդի, ԻՊ Մարմնի որոշ անդամներ և 1988-ի շարժման որոշ գործիչներ ադրբեջանական պետական ահաբեկչությանը վերաբերվում էին որպես «գործին օգուտ» երևույթ՝ միջազգային հանրության միջամտության ակնկալիքով. - Ա.Հ.):*

Հայաստանի ակտիվիստները կառավարությունից պահանջում էին գործուն քայլերի դիմել Արցախ-Զանգեզուրի հարցին վերջ տալու համար և «…առիթ չէին փախցներ՝ քննադատելու կառավարության թույլ քաղաքականությունը»[4]: Այդ հոսանքն ավելի ուժեղացավ 1919 թ. ամառը, Ղայբալի գյուղի հայերի կոտորածից…, *Արցախի* Ազգային Խորհրդի մի քանի գործիչների բռնի աքսորից հետո: 1919 թ. Զանգեզուրում Ադրբեջանի զորամասերի նկատմամբ տարած հաղթանակը ուժ

[1] Հայրենիք 1923, մայիս, № 7, 165:
[2] Բեհբուդեան 2001, 787:
[3] Հայրենիք 1923, մայիս, № 7, 166:
[4] Բեհբուդեան 2001, 788:

ներշնչեց հայ ակտիվիստներին, որոնք «միայն զէնքի միջոցով» էին տեսնում *Արցախի* հարցի լուծումը և կառավարությունից պահանջում էին քայլեր անել հենց այդ ուղղությամբ:

Օգոստոսյան ազգադավ համաձայնությունը նոր քննադատությունների դարպաս բացեց: Ակտիվիստներին հայտնի էր, որ *Ադրբեջանը քայլ առ քայլ քանդում էր արցախահայության դիմադրական ճակատը*՝ 50 միլիոն ռուբլի դրամագլուխ հատկացնելով հայերից զենքեր գնելու և հայ քաղաքական վերնախավի պաշտոններ ստացած մասի աջակցությունը ապահովելու համար: Կազմակերպված էր լրտեսական հզոր ցանց *Արցախի* գյուղերի մեջ, և նավթը, շաքարն ու աղը միջոցներ էին հայ բնակչության քաղաքական տրամադրության վրա ազդելու համար: «*Արցախի* Ազգային Խորհուրդն էլ կվերահսկվեր, մանավանդ որ բոլոր **պաշտոնյաները աշխատավարձ կստանային Ադրբեջանից**[1]:

Ակտիվիստների հոսանք կար նաև 2-րդ գնդի զինվորականների մեջ, որոնք առաջարկեցին կառավարությանը՝ «թույլ տալու, որ իրենք երթան *Արցախ*՝ արգելելու անոր ենթարկումը Ադրբեջանի լուծին»: Երևանի *Արցախցիների* հայրենակցական միությունը դիմեց ՀՀ կառավարությանը՝ զգուշացնելով, որ. «... պատրաստվում է Հայաստանի վերջին անվնաս մնացած շրջանի ոչնչացումը... Խնդրում ենք վճռական քայլեր առնել թրքական էմիսարների և Ադրբեջանի շովինիստական շրջանների արյունալի ագրեսիվ նպատակների առաջն առնելու համար»:

Վրաստանի հայ ակտիվիստների կարծիքով, «... հայությունը ... չի համաձայնի իր վիզը թեքել թրքական յաթաղանի հանդեպ... *Արցախի* փրկությունը նրա կազմակերպված կամքն է և կատարյալ վճռականությունը՝ ամեն գնով ապահովել իր ազատությունը...»[2]:

2. ՇՈՒՇԻԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔՆ ՈՒ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

Ադրբեջանի ազդեցությանը հակազդելու և ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու նպատակով 1919 թ. դեկտեմբերի 7-ին Արսեն Միքայելյանը և գնդ. Հ. Մեսյանը մտան Արցախ:

Գյուլիստանի բացառապես հայ բնակչությունը, չկամենալով Գանձակի նահանգին միանալ, բազում դիմումներ էր հղել դաշնակից պետությունների Այսրկովկասյան ներկայացուցիչներին և Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը՝ խնդրելով իրենց շրջանը միացնել *Արցախին* : Նրանք ստեղծել էին ԻՊ և Զինվորական մարմիններ, նշանակել էին իրենց ճակատների հրամանատարների և պատրաստ էին զենքով դիմադրելու Ադրբեջանի *գաղութարարների* յուրաքանչյուր ոտնձգության:

Ջիվանշիրի Մեծ Շեն գյուղում դեկտեմբերի 18-ին տեղի ունեցավ խորհրդակցություն, որին մասնակցում էին նաև Վանքի շրջանի և Խաչենի 9-11 աչքի ընկնող գործիչներ: Պարզվեց, որ այդ շրջանի ինքնապաշտպանության մարմինների կազ-

[1] Հայրենիք 1923, մայիս, № 7, 166:
[2] Բեհբուդեան 2001, 788-789:

մակերպությունները համեմատաբար թույլ են[1] (՞):

Դեկտեմբերի 24-ին *Ա.Միքայելյանն ու գնդ. Զ.Մեսյանն անցան* Վանք գյուղը՝ ուսումնասիրելու ՀՀ-ի հետ Բասարգեչար-Զօդի կարճ ճանապարհով կապ պահպանելու հնարավորությունը:

Դեկտեմբերի 28-ին Սեյտի-Շեն գյուղում շրջանի 12 աչքի ընկնող գործիչներ նրանց ներկայացրին Խաչենի տնտեսապես անմխիթար դրությունը: Խաչենը գտնվում էր մշտական վտանգի տակ՝ Եվլախ-Շուշի խճուղուն և Աղդամին շատ մոտ գտնվելու պատճառով[2]:*(Սա չափազանցություն է: Տեղանքին քաջածանոթ լինելով, կարող եմ վկայել, որ ռազմաշունչ բնակչություն ունեցող, անտառապատ ձորերով և բարձունքներով հարուստ տարածքը հնարավորություն է ստեղծում կազմակերպելու ամուր պաշտպանություն: 1990-92 թթ. այդ բնագիծը թվական գերազանցություն ունեցող ադրբեջանական բանակի համար անանցանելի բնագծի էր վերածվել ընդամենը 60-ի մոտ ֆիդայիների ջանքերով. - Ա. Հ.):* Շրջանը ռազմականապես շատ թույլ էր, սակայն բնակչության մեծ մասը սպասում էր Ադրբեջանի լծից ազատվելուն և ՀՀ-ին միանալուն: Քննարկվեց կենտրոնական մարմին ստեղծելու և նրա շուրջը ուժեր համախմբելու, ժողովրդի ԻՊ-ն հզորացնելու և գալիք անակնկալները դիմագրավելուն պատրաստվելու հարցերը:

1920 թ. հունվարի 3-ին նրանք Վարանդայի Տռնավարզ գյուղում հանդիպեցին ԻՊ մարմնի անդամներին, Վարանդայի, Դիզակի և Շուշի քաղաքի մի քանի գործիչների և Զանգեզուրից Արցախ մտած մի քանի կազմակերպիչների հետ: Հունվարի 4-ին խորհրդակցությունում որոշվեց կազմել ԻՊ և զինվորական մարմինների ներքին կանոնագիր:

Հանձնարարվեց քաղաքի ներկայացուցիչներ Խ. Ե.-ին և բժ. Գ.-ին կազմակերպել ԻՊ մարմին, ցուցակագրել կռվող ուժերը և զենքի քանակը և այդ բոլորի մասին տեղեկագրել Ինքն. կենտր. մարմնին[3]:

1920 թ. հունվարի 3-4-ին մասնավոր և ընդհանուր խորհրդակցությունների ընթացքում Արցախը բաժանվեց վեց շրջանների՝ Գյուլիստան, Ջիվանշիր, Խաչեն, Դիզակ, Վարանդա և Շուշի քաղաք՝ իրենց լիազորներով: Նրանք պետք է կազմակերպեին ԻՊ մարմիններ, *զինեին բնակչությանը*, *ձեռք բերեին* ռազմամթերք, կապ պահպանեին կենտրոնի հետ և հսկեին կանոնագրի անշեղ գործադրությանը: Զինվորական *գործը* ենթարկվեց զինվորական ընդհանուր հրամանատարին: Որոշվեց պահել 7 սուրհանդակ՝ Գյուլիստան-Ջիվանշիր՝ 1, Ջիվանշիր-Խաչեն՝ 1, Խաչեն-Վարանդա՝ 1, Վարանդա-Շուշի՝ 1, Վարանդա-Դիզակ՝ 1, Արցախ-Զանգեզուր՝ 2:

ԻՊ կենտրոնական մարմնի անդամներ նշանակվեցին՝ Ա. Շ., Պ. Ա., Ա. Ա., Զ. Մ. և Ա. Մ.: *(Անուններն ու ազգանունները պարզելն այս ուսումնասիրության նպատակի մեջ չի մտել.- Ա. Հ.):*

1919 թ. նոյեմբերի 23-ին Հայաստանի և Ադրբեջանի կառավարությունների միջև, դաշնակիցների ներկայացուցիչների ջանքերով և մասնակցությամբ,

---

[1] Բեհբուդեան 2001, 790 – 791:
[2] Հայրենիք 1923, յունիս, № 8, 111:
[3] Բեհբուդեան 2001, 791-792

կայացավ համաձայնություն, ըստ որի երկու կողմերը զենքի ուժին չպիտի դիմեին՝ «<u>վիճելի</u> <u>հողամասերի</u> <u>խնդիրը</u> կարգադրելու համար»[1]: *(Հայ դիվանագիտության առաջին սխալներից մեկն էլ պատմական հայկական հողերը որպես վիճելի հողամասեր ընդունելն էր: Հենց այն ժամանակներում էր անհրաժեշտ Ադրբեջանին հայտարարել Հայաստանի տարածքային ամբողջականության դեմ ոտնձգություններ կատարող ագրեսոր.-Ա. Հ.):*

Սակայն Ադրբեջանը ծրագրել էր *Արցախի* ուղղությամբ ճամփա հարթել դեպի Զանգեզուր, Հայաստանի հանրապետության սահմանների մեջ գտնվող Նախիջևանի թաթար գրոհայիններով մաքրել այդ շրջանը և Զանգեզուրի սահմանային հայկական գյուղերը հայ ազգաբնակչությունից:

1919 թ. դեկտեմբերի 18-ին Օրդուբադի և Նախիջևանի թաթարները շրջապատեցին Ներքին Ագուլիսը, կրակի մատնեցին տները, կողոպտեցին ազգաբնակչությանը, սպանեցին 70-ի չափ հայեր, իսկ մնացածներին քշեցին դեպի Վերին Ագուլիս գյուղը:

Դեկտեմբերի 24-ին՝ ժամը 15:00-ին, թաթարները Ագուլիսում անկանոն կրակ բացեցին և միաժամանակ գյուղի զանազան մասերում հրդեհեցին հարուստների տները: Ժամը 17:00-ին Օրդուբադի պարետ Էդիլ-բեյը հայերին տեղափոխեց թաթարական թաղը: Հաջորդ օրն առավոտից ժանդարմները ապաստանած հայերին քշեցին փողոցները և համազարկերով կոտորեցին նրանց՝ նախապես զատելով կանանց և օրիորդներին՝ իրենց գլխավորների համար: **Կոտորածին մասնակցում էին գավառապետը, տեղի և Նախիջևանի թաթարները, բազմաթիվ պաշտոնյաներ, սպաներ՝ իրենց զորամասերով»**[2]:

Ագուլիսի *ցեղասպանությունը* Ադրբեջանի կառավարությունը բացատրեց այսպես. «Զանգեզուրի գավառի 40-ի չափ մուսուլման գյուղերը՝ թալանված հայերի և հայկական զորքի կողմից և զրկված տներից և կարողությունից, փախել են Նախիջևանի գավառ: Թուրք փախստականները, կոտորվելով ցրտից և սովից, զայրացած հայերի դեմ, կառավարության համար անսպասելի կերպով շարժվեցին դեպի Ագուլիս և գրավեցին վերոհիշյալ գյուղերի հայկական տները»[3]:

Ակնհայտ է, որ Ադրբեջանի ղեկավարությունը սատարում էր իր գրոհայիններին՝ Հայաստանին պատկանող Նախիջևանում բնիկ հայերին ցեղասպանելու, տարածքի էթնիկ պատկերը բռնի փոխելու հարցում, ինչը չենք կարող արձանագրել Արցախի քաղաքական գործիչների մասին՝ թևանականների շարժման պահով:

Ագուլիսի հայերի ցեղասպանությանն ի պատասխան՝ 1920 թ. հունվարի 5-ին տումեցի խմբապետ Թևանը, «Դրօի հրամանով», հարձակվեց շրջանի Ալիանլու գյուղի վրա, իսկ հունվարի 19-ին, Զանգեզուրի ԻՊՈՒ-երը Շռուխը մաքրեցին թաթարական *բանդաներից*: *Սակայն Արցախում ԻՊ Կենտր. Մարմինը, փոխանակ սատարելու և ընդլայնելու թևանական շարժումը,* կտրուկ միջոցներով վերջ տվեց թևանականների «վտանգավոր արկածախնդրություններին», և Թևանին «խիստ և սպառնական դիտողություն արվեց»[4]: *Այս քայլով Արցախի ԻՊ կենտրոնական*

[1] Հայրենիք 1923, յունիս, № 8, 111:
[2] Բեհբուդեան 2001, 794:
[3] Հայրենիք 1923, յունիս, № 8, 115:
[4] Բեհբուդեան 2001, 794:

մարմնի գործիչները կաշկանդեցին թափ առնող ազգային-ազատագրական պայքարը և հայ բնակչությանը ներքաշեցին Ադրբեջանի դրածո Սուլթանովի հետ հաշտ ապրելու արկածախնդրության մեջ: Վերջինս էլ Թևանի նկատմամբ կիրառված պատժամիջոցներն ընկալեց որպես հայ քաղաքական շրջանակների կողմից իր իշխանության սպարում:

Ադրբեջանի արտգործնախարար Խան-Խոյսկին Շռուխի դեպքերին արձագանքեց հետևյալ *սպառնական* նոտայով՝ ուղղված ՀՀ կառավարությանը. «Պարտքս եմ համարում ձեզ տեղեկացնել, որ մահմեդական խաղաղ *(՞)* ազգաբնակչության դեմ ռազմական գործողությունները չդադարեցնելու դեպքում իմ կառավարությունը ստիպված կլինի վճռական միջոցներ ձեռք առնել պաշտպանելու համար իր քաղաքացիների կյանքն ու գույքը՝ դրանց առաջանալիք ամբողջ պատասխանատվությունը թողնելով հայկական կառավարության վրա»[1]:

Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ապրող թաթարներին Ադրբեջանի քաղաքացիներ հայտարարող այս նոտայից ուսանելի դասեր կարող են քաղել նաև այսօրվա հայ դիվանագետներն ու քաղաքական վերնախավը:

Դիվանագիտական սպառնալիքներից Ադրբեջանը անցավ նաև ուժի ցուցադրման: 1920 թ. հունվարի 20-ին Գանձակից «… մի քանի զորամասեր … արշավում են դեպի Զանգեզուր…»[2]: Հունվարի 25-ին «Շուշի-Գորիս խճուղով Ադրբեջանն անց է կացրել 3 հատ երեք մատնաչափ տրամագիծ ունեցող դաշտային թնդանոթներ *(1902 թ. նմուշի՝ ռուսական 76,2 մմ թեթև դաշտային արագ կրակող հրանոթ: Քանի որ մեկ գնդի համար նախատեսված էր մեկ հրանոթ, ապա կարելի է եզրակացնել, որ հունվարի 20-ին Զանգեզուրի ռազմաճակատ են տեղափոխվել ադրբեջանական երեք գունդ)…* Հունվարի 27-ին Շուշի են ժամանել Նուրի փաշան, տաճկական սպաներ և գեներալ Նովրուզովը՝ ադրբեջանյան զորքերի հետ»[3]: *Հայկական հետախուզությունից ստանալով այս տեղեկությունները՝* ՀՀ արտգործ. նախարարը հետևյալ *երկչոտ* նոտան է հղել *Ադրբեջանին.* «Հայաստանի կառավարության ստացած պաշտոնական տեղեկությունների հիման վրա՝ Շուշիում և *Արցախում* կենտրոնանում են մեծ քանակությամբ ադրբեջանական զորքեր՝ հրամանատարությամբ *թուրք*ական և ադրբեջանական գեներալների՝ *Արցախը* գրավելու համար: Հակառակ … նոյեմբերի 23-ի համաձայնության՝ մի քանի զորասյուներ արդեն սկսել են շարժվել… Հայաստանի կառավարության անունից խնդրում եմ Ադրբեջանի կառավարությունից ձեռք առնել ամենաշտապ միջոցներ կասեցնելու համար ծրագրված հարձակումը»[4]:

Համեմատելով երկու հանրապետությունների նոտաները՝ տեսնում ենք հայկական դիվանագիտության անհարկի զգույշ ռազմավարությունը, որն ընդունված և հարգված չէ ասիական վայրենաբարո միջավայրի՝ մասնավորապես զավթումների ուղին որդեգրած Ադրբեջանի հետ տարվող քաղաքականության մեջ: Ըստ երևույթին, թշնամին այս նոտան ընկալել է որպես բողոքող կողմի թուլության արտահայտություն: Պատմությունը կրկնվում է նրանից դասեր չքաղողների հա-

[1] Հայրենիք 1923, յունիս, № 8, 116:
[2] Բեհբուդեան 2001, 796:
[3] Հայրենիք 1923, յունիս, № 8, 116:
[4] Հայրենիք 1923, յունիս, № 8, 116-117:

մար: Ապրիլյան պատերազմը և ադրբեջանական կողմի վերջերս արած ռազմատենչ հայտարարությունը՝ 64 ժամում լուծելու Արցախի հարցը, վկայում են, որ մեր հակառակորդը հասկանում է միայն ռազմական ուժի լեզուն:

Ադրբեջանի ռազմական պատրաստությունները և մոտալուտ վտանգը զգաստացրել էին գավառին և ենթարկեցրել ղեկավարող Կենտրոնական մարմնին: Սակայն Շուշիի քաղաքական գործիչները չէին մտածում միանալ գավառի ուղուն *(՞)*:**Հայ բոլշևիկները** *Արցախը* Ադրբեջանին միացնելու տեսակետը պատճառաբանում էին, թե Շուշի-Եվլախ խճուղով արցախահայությունը տնտեսապես ավելի կապված է համեմատաբար հարուստ Ադրբեջանի հետ, քան Զանգեզուրի լեռներով՝ աղքատ Հայաստանի հետ[1]: Նրանց նպատակն էր *Արցախը* դարձնել բոլշևիկյան Ռուսաստանի հենակետ՝ ՀՀ-ը բոլշևիկացնելու համար[2]: **Սոցիալ-հեղափոխականները** ևս այդ գաղափարի ջատագովներ էին (Արսեն Հովհաննիսյան և Ռուբեն Տեր-Գասպարյան): *(Միքայելյանը փաստացի խոստովանում է, որ պայքար էր գնում արևմտամետների և հյուսիսամետների միջև, որի արդյունքում հայ գործիչները չէին կարողանում հաշվի առնել փոփոխվող միջազգային պայմաններն ու հայ ազգի իրական շահերը.-Ա. Հ.):*

Սոց-դեմոկրատները համակրում էին *Արցախը* ՀՀ-ին կցելուն, բայց դեմ էին որևէ զինված ընդհարման: Միայն որոշ անհատներ նրանց մեջ ջերմորեն կողմնակից էին *Արցախի* ազատագրմանը: Ծայրահեղ ազգայնական **Ժողովրդական կուսակցության** Հայաստանի ղեկավարությունը *Արցախը* Հայաստանին միացնելու կողմնակից էր, և ժամանակակցի պնդումը, թե Շուշիի նրանց հետևորդ Ռուբեն Շահնազարյանը համագործակցում և սատարում էր Խ. Սուլթանովի քաղաքականությանը[3], կարիք ունի ստուգման:

ՀՅԴ-ն գավառում վարում էր *Արցախն* Ադրբեջանի լծից ազատագրելու և ՀՀ-ին կցելու ուղեգիծ: Սակայն Շուշիի դաշնակցականները, շրջապատված լինելով լրտեսների բազմությամբ, իրենց դեմ ունենալով Սուլթանովի կասկածամտությունը, մասնակցում էին միջկուսակցական ժողովներին և դիմումների ժամանակ չէին զատվում մյուսներից, բայց գավառի գործիչներին հայտնում էին, որ իրենք համակիր չեն ընդունված բանաձևերին և առաջարկություններին[4]: *Ա. Միքայելյանի տեղեկությունն այս հարցում ևս ճշման կարիք ունի: Ըստ իս՝ ժողովրդականները ևս, ՀՅԴ-ի պես, առերես լավ հարաբերություններ էին պահում ադրբեջանական գաղութարարների հետ՝ իրենց ազգայնական հայացքները թաքցնելու համար*: Եթե ՀՅԴ-ի *առերես* *քաղաքականությունն ուղեկցվեր քրիստափորյան «հարատև կռվի» գաղափարի իրականացմամբ և Շուշի քաղաքի ԻՊ լիարժեք կազմակերպմամբ, ապա Արցախը, ամենայն հավանականությամբ, այլ քաղաքական ճակատագիր կունենար*:

1920 թ. հունվարի 24-ին, Ագուլիսի և Շռուխի դեպքերից և Թևանի «ավանտյուրայից» հետո, քաղաքի միջկուսակցական ժողովի կողմից պատգամավորություն ուղարկվեց (1 բոլշևիկ, 1 սոց-հեղափոխական և 1 դաշնակցական) Ճարտար՝ գա-

[1] Դավիթ Հովհաննեսի Տեր-Դանիելյանը հերքել է այս մոլորությունը. հմմտ.՝ Դավիթ Անանուն 1920, 684-690:
[2] Բեհբուդեան 2001, 796:
[3] Հայրենիք 1923, յունիս, № 8, 117:
[4] Բեհբուդեան 2001, 797:

վառից պահանջելով դրսից եկած գործիչներին հեռացնել *Արցախից*: Նրանց պատասխանեցին, որ *Արցախի* գավառի գործիչները որոշել են ձեռք առնել ԻՊ միջոցներ, և շատ ցավալի է, որ քաղաքի կուսակցական պարագլուխները բացասական վերաբերմունք են ցույց տալիս դեպի այս դրական աշխատանքը: *Արցախում* դրսի գործիչներ չկան, և ոչ ոք իրավունք չունի հեռացնելու տեղական գործիչներին իրենց հայրենիքից: Պատվիրակությունը խոստացավ ԻՊՄ համագործակցության առաջարկը ներկայացնել Շուշի՝ կուսակցությունների ներկայացուցիչներին, և կարճ ժամանակում պատասխան տալ[1]:

1919 թ. հունվարին Սուլթանովի հրամանով Բալլուջա են ժամանում երկու հայ գավառապետներ՝ իրենց ոստիկաններով՝ ձերբակալելու համար *Խենթ* Մահրասային, Ալեքսան դայուն և ուրիշների: Ղազարը (Միքայել Բաղալքյոխյանը՝ 1886-1920 թթ.) զինաթափում է գավառապետներին և հրահանգում, որ լուր տանեն Սուլթանովին, թե չկարողացան ձերբակալել *Խենթ* Մահրասային և իր ընկերներին[2]: *(Այս միջադեպը մի օրինակ է,թե իրականում ինչպիսի վճռականությամբ պիտի աշխատեր ԻՊ մարմինը.-Ա.Հ.):* Սակայն վերջինս կարծես թե տեղյակ էլ չէր Ղազարի՝ Արցախ մտնելու և Բալլուջայի միջադեպի մասին:

Ադրբեջանի պատրաստություններին[3] և գավառի աշխատանքներին զուգընթաց առաջ էր տարվում նաև Շուշի քաղաքի ինքնապաշտպանության գործը: Գավառի տեղական գործիչները չէին կարող Շուշի մտնել, որտեղից ամիսներ առաջ փախել էին՝ Ադրբեջանական ոստիկանների հսկողությունից ազատվելու համար: **Շուշիում կային բավական հին և հեղափոխական անհատներ, որոնց էլ հանձնված էր քաղաքի ԻՊ գործի կազմակերպումը:** Արցախի ԻՊ կենտրոնական մարմնի պահանջով հունվարի 27-ին Յ. Ս[4].-ն ներկայացրեց Շուշիի ԻՊ ծրագիրը, որի համաձայն քաղաքն ուներ շուրջ 100 զինված կռվողներ, որոնք **անհրաժեշտության դեպքում պիտի գրավեին կարևոր դիրքերը**: ԻՊՄ-ն անհրաժեշտ համարեց վտանգի րոպեին դրսից 100 հոգի ևս օգնության ուղարկել, որոնց պիտի միանային նաև Հայոց թաղի 30-40 ոստիկանները: 240 հոգով **հնարավոր էր ապահովել քաղաքի ինքնապաշտպանությունը**[5]: *Ընդամենը մեկ տարի առաջ Շուշիում տեղակայված անգլիական զորքերի քանակը վկայում է, որ խելացի ծրագիր մշակելու դեպքում քաղաքը կարելի էր պաշտպանել նաև 100 զինվորով: Երկու պատերազմների փորձն ու տեղանքին քաջատեղյակ լինելը թույլ են տալիս ասել, որ իրարից բարձր պատերով և նեղ փողոցներով անջրպետված թաղամասերը փոքրիկ ամրոցներ են հիշեցրել, և դրանք պաշտպանելու համար մեծ ուժեր պետք չեն: 1918-19 թթ. Շուշիի թաղամասերում տեղի ունեցած ընդհարումներն էլ վկայում են,որ փոքրաթիվ ուժերով բազմիցս անցնելով հակահարձակման, հայերը խուճապի են մատնել ադրբեջանական գաղութարարների ուժերին*: Անհրաժեշտ էր քաղաք մտցնել նաև բավական թվով ռազմամթերք և ձեռքի ռումբեր: Շուշիի ԻՊ Մարմնի կարծիքով՝ ոստիկանապետ Ավետիս Տեր-

---

[1] Հայրենիք 1923, յունիս, № 8, 118
[2] ՀՅԴ ԿԱ, թղ. 1649, գ. 1, թ. 21:
[3] Հայրենիք 1923, յուլիս, № 9, 116-119:
[4] Յովակ Ստեփանյանը:
[5] Հայրենիք 1923, սեպտեմբեր, № 11, 118:

Ղուկասյանին անհրաժեշտ էր ծանոթացնել կատարված աշխատանքներին և համոզել, որ նա ստանձնի ԻՊ ուժերի ընդհանուր հրամանատարությունը:

Արցախի ԻՊ կենտր. մարմինը «կայացրեց հետևյալ որոշումները. 1) ամեն ջանք թափել քաղաքի 100 կռվողների թիվը բարձրացնելու, 2) կռվի նախօրյակին քաղաք մտցնել Վարանդա գավառի երկու հայ գավառապետներին՝ 40-ական ոստիկաններով. նկատի էր առնվում այն հանգամանքը, որ ոստիկաններն ավելի դյուրություն ունեին քաղաք մտնելու, իսկ գավառի գյուղացիները *չէին ուզում պաշտպանել ԻՊ դավաճանած և Սուլթանովի հետ համագործակցող շուշեցիներին*: 3) անպայման բանակցել և գավառ հրավիրել քաղաքի հայ ոստիկանապետ Ա. Տեր-Ղուկասյանին՝ նրան հանձնելու համար Շուշիի թե՛ ինքնապաշտպանությունը և թե՛ ղեկավարությունը, 4) 1918 թ. Մսմնայում թուրքերից խլված երկու թնդանոթները կարգի բերել և անհրաժեշտ պարագայում դրանցով ռմբակոծել քաղաքի թուրքաց թաղը, 5) ռազմամթերքի փոխադրությունը արագացնել և թելադրել, որ իրենց տրամադրության տակ եղած գումարով փամփուշտներ գնեն»[1]:

Արցախի ԻՊ կենտր. մարմինը Զանգեզուրից խնդրել է վտանգի պարագայում օգնության հասնել *արցախցիներին*:

Սակայն Արցախում Ադրբեջանի նահանգապետ նշանակված Խ. Սուլթանովն *ավելի եռանդով էր գործում:* Նախ նա հզորացնում է Թարթառի շրջանի զորամասը, ապա ավելացնում Կարյագինի ուղղությամբ ադրբեջանական գրոհայինների թիվը:

Զգուշանալով հայերի վրեժխնդրությունից՝ նա Շուշիի Հայոց թաղից տեղափոխվում է մահմեդական մասը: Հունվարի 29-ին իր մոտ կանչելով նահանգապետության կից խորհրդի հայ անդամներին՝ հայտնում է, որ Ադրբեջանի կառավարությունը վճռել է գրավել Մարգուշևանի շրջանի Յուզբաշովկան՝ Ավան Յուզբաշյանի կալվածքը[2]: Այդ պահանջը նա պատճառաբանում է ՀՀ-ից ակնկալվող արշավանքով և Թարթառի թուրքական զորամասի սպաների բնակության հարմարություններն ապահովելու մտադրությամբ: Նա առաջարկում է այդ հարցը լուծել հատուկ պատգամավորության միջոցով՝ համոզելով շրջանի գյուղացիությանը: Քաղաքի վերնախավը ինքնագլուխ կերպով, *Ադրբեջանի գործակալ* Գիգի աղա Քալանթարյանի գլխավորությամբ, պատգամավորություն ուղարկեց Ջիվանշիր:

Թարթառի շրջանի թաթարական զորամասի սպայակույտը Յուզբաշովկա մտնելու թույլատրության վերջնագիր ներկայացրեց Ջիվանշիրի հայերին: Ջիվանշիրի ԻՊ մարմնի ներկայացուցիչները Վանք գյուղում գտնվող գնդապետ Զ. Մեսյանի խորհրդով դիմում են Ադրբեջանի զորամասի սպայակույտին՝ մի քանի օր ժամանակ տալու՝ շրջանի համագումար հրավիրելու, գյուղացիության և Վարանդայի ԻՊ կենտր. մարմնի անդամների կարծիքն իմանալու համար: Վանք գյուղից գնդացիր է տեղափոխվում Մարտակերտ, որպեսզի *ոգևորեն շրջանի հայությանը:*

Փետրվարի 1-2-ը Հարավ գյուղում կայացավ Արցախի ԻՊ կենտր. մարմնի անդամների խորհրդակցություն՝ քննելու ստեղծված կացությունը: (*Զանգվածների*

---

[1] Բեհբուդեան 2001, 800:

[2] Հայրենիք 1923, սեպտեմբեր, № 11, 118-119:

մարտական տրամադրությունները չարտացոլող որոշման ընդունումը *վկայում էր Արցախի ԻՊ կենտրոնական մարմնի անդամների անվճռականությունն ու կտրվածությունը հեղափոխականացած զանգվածից. - Ա. Հ.):*

ա) Մարգուշևանը և Յուզբաշովկան զիջել Ադրբեջանին, բ) ոչ մի ընդդիմություն ցույց չտալ, որովհետև համապատասխան ուժ չունենք, և Զանգեզուրն էլ անտեղյակ է ու անպատրաստ՝ մեզ օգնության հասնելու համար, գ) ավելի ընդլայնել զինվորական կազմակերպությունները, որովհետև Մարգուշևանի դեպքերը «սկիզբն է երկանց»,

դ) ցուցակագրել բոլոր սպաներին և ապահովել նրանց ակտիվ մասնակցությունը,

ե) բոլորի մասին տեղեկագրել Զանգեզուր՝ հայտնելով միաժամանակ մեր կազմակերպության, զինվորական ուժի մասին և այն, որ Արցախում առկա սակավաթիվ ռազմամթերքով որևէ կռվի ժամանակ միայն երեք օր կարելի է դիմանալ»[1]:

Ա. Միքայելյանի ե) կետը *չի դիմանում քննադատության: Եթե ընդունելու լինենք, որ Արցախն ուներ 20 հազարից ավելի հրացանակիր՝ յուրաքանչյուրը 100-200 փամփուշտով[2] (2-4 մլն), իսկ Աղդամում կուտակված Նուրի փաշայի Գելիբոլու դիվիզիան ուներ 6 հազար զինվոր[3]՝ ամեն մեկին շարքից հանելու համար կար 333 փամփուշտ: Անգամ ընդունելով 3 հազար մարտիկների թիվը, միևնույն է, Նուրի փաշայի դիվիզիայի ամեն մի զինվորի դեմ կմնար 50-200 գնդակ: Անգամ ընդունելով, որ Ադրբեջանը արցախյան ռազմաճակատ էր նետել 80 հազար[4] զինվոր՝ ամեն մի թշնամու զինվորի վերացնելու համար մնում է 25-50 փամփուշտ, իսկ Արսենի տարբերակով՝ 3,75-7,5 փամփուշտ: Պիտի նշենք,որ Արցախի ԻՊՄ-ի աշխատանքային տեմպերով բազում տարիներ էին անհարժեշտ ԻՊ կազմակերպելու համար: Իսկ թշնամին չէր սպասում և օրըստօրե սեղմում էր օղակը: Ադրբեջանա-արցախյան 1988-1994 թթ. պատերազմի փորձը վկայում է, որ ծավալվող ընդհարումների պայմաններում ԻՊ ուժեր կազմակերպելն ավելի արագ է ընթանում, քանի որ վտանգի առկայությունը ստիպում է զենք ու զինամթերք հայթայթել նույնիսկ ռազմական և մարդկային տվյալներով բազմիցս գերազանցող թշնամուց:* **Սակայն այն ժամանակ *Արցախի բախտը տնօրինողները* բարվոք համարեցին այդ շրջանը, որքան էլ այն կարևոր լինի, զիջել առանց կռվի[5]:**

Իսկ դեպքերը զարգացան նրանց կամքին հակառակ: Ջիվանշիրի հայերը գրավեցին կարևոր ռազմական դիրքերը: Ոչ Գիգի աղան, և ոչ էլ Զ. Մեսյանի նամակը ԻՊ կենտր. մարմնի անունով, ազդեցություն չունեցան Մարգուշևանի *ըմբոստ և ռազմաշունչ ոգի ունեցող* հայ գյուղացիության վրա*: (Գրասենյակային վերնախավը թերագնահատել էր դյուցազուն ժողովրդի հնարավորությունները.- Ա.Հ.):* Փետրվարի 3-ին՝ առավոտյան դեմ, Ջիվանշիրի շրջանի հայ *զինյալները մերժեցին Յուզբաշովկան հանձնել Թարթառի զորամասի սպայակույտին*՝ այն որակելով որպես զորամասերի տեղափոխության *մասին* օգոստոսյան համաձայ-

---

[1] Բեհբուդեան 2001, 801:
[2] Իշխանյան 1999, 192:
[3] Իշխանյան 1999, 239:
[4] Թումյան 2008, 283:
[5] Բեհբուդեան 2001, 801- 802:

նության խախտման փորձ[1]:

Զենքի ուժով հայի արժանապատիվ ապրելու իրավունքը պաշտպանելու Մարգուշևանի միջադեպը, որը ոգևորիչ տպավորություն էր առաջ բերել Արցախի ազատատենչ հայերի և գործիչների մեջ, վախեցրեց ադրբեջանական գաղութարարներին և ստիպեց նրանց անցնել զիջման քաղաքականության:

Արցախի ԻՊ կենտր. մարմինը Սարուշեն գյուղում գումարված փետրվար 5-ի նիստում որոշեց.

ա) Ավելի ընդարձակել և լայնացնել զինվորական կազմակերպությունները, մասնակի կերպով կատարելով զինական մարզանքներ և զինվորական համախմբումներ:

բ) Անմիջապես ցուցակագրել բոլոր սպաները և գրել քաղաք՝ Յ. Ս.-ին, որ այնտեղ գտնվող սպաների անունները հաղորդի և բանակցի՝ գավառ անցնելու համար:

գ) Ռազմամթերքի տեղափոխության գործը արագացնել՝ գոյություն ունեցող մեկ խումբը բաժանելով երկուսի, զինաբերների թիվն ավելացնել:

դ) Նախօրոք պատրաստություններ տեսնել դեղորայքի, ծխախոտի, գարիի, ալյուրի, խոտի, որպեսզի կռիվների ժամանակ անակնկալների և դժվարությունների չհանդիպենք:

ե) Բժշկական մասի կազմակերպությունը հանձնել բժշկական ուսանող և ԻՊ մարմնի անդամ Ա. Ա.-ին:

զ) Գարի, ալյուր ևն հավաքել թշվառ և աղքատ գյուղացիներին օգնելու անվան տակ՝ ամեն պահեստ տեղական ԻՊ մարմնի հսկողութեան տակ թողնելով:

է) Անհրաժեշտ դեպքում կենտրոնական պահեստատեղիներ պիտի հանդիսանան՝ Դիզակի մեջ՝ Հադրութ և Տումի, Վարանդայի Ա. շրջան՝ Սարգսաշեն և Հարավ, Վարանդայի Բ. շրջան՝ Կղարծի, **Շուշի՝ թողնել տեղական ԻՊ մարմնին**, Խաչեն-Ջվանշիր-Գյուլիստան՝ թողնել Ջ. Մ.-ի հայեցողությանը[2]:

Հունվարի 27-ին Շուշի է ժամանում Նուրի փաշան գեներալ Նովրուզովի և ադրբեջանական մի քանի հազարանոց բանակի հետ: Փետրվար 6-7-ին, Խ. Սուլթանովը, քննադատելով արցախցիների համառությունը՝ Ադրբեջանին չմիանալու հարցում, հայտարարել էր, թե. «10-12 օրվա ընթացքում Զանգեզուրի և Արցախի հարցը վերջացած կլինի»[3]: *Նույնիսկ այս սպառնալիքը չարթնացրեց երկչոտ հայ վերնախավին խոր արջաքնից՝ կազմակերպելու ոչ միայն Շուշիի ինքնապաշտպանությունը, այլև դուրս քշելու քաղաքը զավթած ադրբեջանական զավթիչներին:*

ՀՀ կառավարությունը փետրվարի 20-ին դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչներին հայտնում էր, որ «Ադրբեջանը որոշել է իրագործել այն պլանը, որ առաջ չէր հաջողվել... Հայաստանի ազգաբնակչության բոլոր խավերում առաջ է եկել մեծ հուզում»[4]: Փետրվարի 22-ի գիշերը, հայկական Բարեկենդանի օրը, Ադրբեջանական կանոնավոր զորամասերը հարձակվում են Խանքենդու հայերի վրա, սպանում մոտ 100 հոգի, վիրավորում շատերին, թալանում տները, առևանգում

[1] Բեհբուդեան 2001, 802:
[2] Հայրենիք 1923, յուլիս, № 9, 115-116:
[3] Հայրենիք 1923, յուլիս, № 9, 117:
[4] Բեհբուդեան 2001, 802:

կանանց և օրիորդների: Իսկ հայերի մնացած մասը գիշերով կարողանում է փախուստի դիմել և անցնել հայկական գյուղերը: Խանքենդու հայ բնակչությունը բռնատեղահանվում է[1]:

Ասկերանի միջով անցնող Եվլախ-Շուշի խճուղու մոտ գտնվող 2-3 ջրաղացներում սպանվում են 8-10 քյաթուկցի հայեր: Աղտամում առևտրի գնացած 12-15 խաչենցի հայեր զոհ են գնում թաթարական վայրագություններին[2]:

Ադրբեջանի պետական ահաբեկչության հետևանքով հայերից մաքրվում է Եվլախ-Աղդամ-Ասկերան-Խանքենդի-Ղայբալի-Թթու ջուր ճանապարհը, որպեսզի զավթիչների զորքերի տեղափոխությունը դեպի Զանգեզուր աննկատելի մնա:

Այս բոլորից հետո Սուլթանովն առաջարկում է Ազգային խորհրդին, որ վերջինս իր համաձայնությունը տա ադրբեջանյան զորք մտցնել *Արցախ*՝ Զանգեզուրի և Բասարքեչարի կողմից Հայաստանի Հանրապետության ծրագրած հարձակումները դիմագրավելու համար:

Փետրվարի 19-ին՝ Խանքենդու կոտորածից երեք օր առաջ, Սուլթանովը թիվ 1927 գրությամբ Ազգային Խորհրդից պահանջում է. «…որպես սկզբունքային հարց՝ քննության դնել *Արցախը* վերջնականապես Ադրբեջանին միացնելը՝ իբր նրա տնտեսական անբաժանելի մաս»[3]:

Այսպիսով՝ Արցախի վերնախավի երկչոտ, անհեռատես և ոչ արժանապատիվ քաղաքականությունը երկիրը կանգնեցրեց անխուսափելի պատերազմի առջև՝ Շուշիի հայության համար բավականին անբարենպաստ պայմաններով: Փետրվարի 28-ին 8-րդ համագումարի՝ Արցախն Ադրբեջանին վերջնականապես միացնելու վերջնագիրը ցույց տվեց հայ վերնախավի անհեռատես իբր դիվանագիտության կրախը:

Ադրբեջանի ուժգին պատրաստություններին զուգընթաց՝ հայոց կողմի տարած աշխատանքների շրջանակը բավականին ուռճացված և իրականությանը չհամապատասխանող է ներկայացված Ա. Միքայելյանի հուշերում: Ըստ նրա՝ գոյություն ունեցող ԻՊ մարմինների անդամների թիվն ավելանում էր, շրջանի կազմակերպողները և գործիչները՝ կրկնապատկվում: Գյուղերում ստեղծվել էին մարմիններ, և կար նորմալ կապ: Ուժեղ պայքար էր սկսվել *(չի նշվում պայքարի գոնե մեկ օրինակ.-Ա.Հ.)* Ադրբեջանի լրտեսների և հատկապես հայ փերեզակների դեմ, որոնք Շուշիից գավառ էին անցնում՝ Բաքվից բերած էժան ապրանքներով, պտտվում գյուղերը, ծախում կամ փոխանակում այդ իրերը, շփման մեջ մտնում գյուղացիների հետ, ծանոթանում ընդհանուր կացությանը, վերադառնում քաղաք, իրենց հավաքած տեղեկությունները հաղորդում Սուլթանովին[4] :

Առաջ էին տարվում պահեստների պատրաստությունները: Հրահանգված էր տեղական ԻՊ մարմինների միջոցով հրավիրել գյուղի ունևորներին ու համակիրներին և նվազագույն քանակությամբ, առանց պարտադրելու, կամավոր կերպով, ցորեն, ալյուր, գարի և խոտ հավաքել՝ աղքատների և ԻՊ մարմինների առօրյա հոգսերի համար: ԻՊ մարմինները միաժամանակ պարտավոր էին ցորենը աղալ

[1] Հայրենիք 1923, յուլիս, № 9, 118:
[2] Բեհբուդեան 2001, 805:
[3] Հայրենիք 1923, յուլիս, № 9, 118:
[4] Հայրենիք 1923, յուլիս, № 9, 119-120:

և ալյուրի վերածել: Շրջաններում ստեղծվում են կենտրոնավայրեր, որոնք մոտ պիտի գտնվեին ռազմաճակատներին և նախ պիտի արձանագրեին գրաստներ, որպեսզի փոխադրության դեպքում դժվարություններ չծագեին:Պահեստները բավական չէին: Անհրաժեշտ էր մտածել նաև դեղորայքի մասին, որի կարիքն այնքան զգալի էր, և որ կենսականորեն անհրաժեշտ պիտի լիներ ապագա հավանական ընդհարումների ընթացքում: Անհրաժեշտ էր Շուշիից, Աղդամից և այլ վայրերից դեղորայք գնել և փոխադրել գավառ: Այդ գործը հանձնարարված էր բժշկական ուսանողներից մեկին, որ միաժամանակ Արցախի ԻՊ կենտր. մարմնի անդամ էր:

Բավական ուշադրություն էր դարձվում **ծխախոտի և աղի** վրա: Անհրաժեշտ էր կապ պահպանել թաթարական առևտրական կենտրոնների հետ և դրամով կամ ցորենով փոխանակել: Ադրբեջանի պատրաստություններն առաջ են բերում տենդային (՞) աշխատանքներ հայ գյուղացիության մեջ: Յուրաքանչյուր ոք զգում էր մոտալուտ վտանգը և տեսնում ռազմագործողությունների ուրվականը: Եռանդուն կերպով տեղի են ունենում թյուրքերից փամփուշտի և հրացանների գնում: Ինքնաբերաբար և կազմակերպված*(՞)* կերպով խմբեր են անցնում Զանգեզուր՝ ռազմամթերքի տեղափոխության համար: Այնուամենայնիվ տասնյակ հազարավոր փամփուշտներ չէին բավականացնում ՝ որևէ լուրջ կռվի ժամանակ դիմագրավելու թշնամուն՝ եթե Զանգեզուրի կողմից զինվորական օժանդակություն չհասներ մեզ[1]: *(Այլ ականատեսների վկայություններից կարելի է դատել, որ լավ կազմակերպելու դեպքում եղած ռազմամթերքը բավարար էր և մի բան էլ ավելի: Ծավալված մարտերը վկայեցին, որ չկար զինամթերքի նկատմամբ խնայողական վերաբերմունք, քանզի որպես կանոն շատ էին աննպատակ կրակոցները: Ադրբեջանա-արցախյան 1988-1994 թթ. և 2016 թ. ապրիլյան պատերազմների փորձն էլ նույնն է վկայում[2]):*

Արսենը խոստովանում էր, որ ինքնապաշտպանության գործը սկսվել է ուշացումով: Շուշիում բավականին ուշ սկսեցին զգալ գալիք վտանգը: Շուշիի հայ վերնախավը մատնվել էր խուճապի, սակայն ինքնակազմակերպվելուն խանգարում էին գաղութարարների կամակատարները[3]:

Ըստ Միքայելյանի՝ հայ քաղվերնախավի երկվությունը մեծապես վնասեց *Արցախի* ԻՊ գործին: *Ավելացնենք, որ Արցախի ԻՊՄ-ի անվճռականությունը թույլ տվեց Սուլթանովին նախաձեռնությունը վերցնել իր ձեռքը և թելադրել դեպքերի հետագա ընթացքը: Շուշիի մեջ ՀՀ-ն կողմնակիցներն անկարող գտնվեցին արդյունավետ ԻՊ աշխատանքներ կատարելու, թեև Հայոց թաղի թաղամասերն ունեին պաշտպանվելու հարմար դիրքեր և հնարավորություններ՝ մահմեդական թաղամասի ակտիվությունը ճնշելու և այն լրիվությամբ վերացնելու համար:*

Գավառի գործիչները համոզված էին, որ անհրաժեշտ է *Արցախը* միացնել ՀՀ-ին և երկիրն ազատել անորոշ և անկանոն վիճակից: *(Այսօր էլ, Ռուսաստանի և ԱՄՆ-ի ծավալապաշտության նկատելի աճի պայմաններում, նման տրամադ-*

[1] Բեհբուդեան 2001, 806:
[2] 2020 թ. 44-օրյա պատերազմում վիթխարի քանակությամբ զենք ու զինամթերք թողնվեց ոսոխին, ինչին կանդրադառնանք այն դեպքում, երբ կատարվեն անհրաժեշտ ուսումնասիրություններ:
[3] Հայրենիք 1923, յուլիս, № 9, 120:

ությունն Արցախի Հանրապետությունում գնալով ակտիվանում են.-Ա.Հ.): Նրանց մի մասը ՀՀ կառավարությունից պահանջում էր ավելի վճռական լինել: Դժվարությունը կապում էին գարնան եղանակի հետ, երբ Զանգեզուրի և *Արցախի* միջև գտնվող Հագարի գետը կարող է հորդել և դժվարացնել ակնկալվող օժանդակությունը: Ուստի այդ մտավորականները առաջարկում էին **մինչև գարուն լուծել *Արցախի* հարցը**[1]**:** *Միքայելյանի այս վկայությունը հերքում է ադրբեջանական քաղաքական գործիչների և նրանց ջրաղացին ջուր լցնող հայ պատմաբանների այն թեզը, որ Շուշիի հայերի մարտի 23-ի ցեղասպանությունն իբր հայկական ապստամբության պատասխանը և հետևանքն էր:*

Գյուղացիությունը ավելի արմատական էր տրամադրված և *արդարացիորեն* ձգտում էր փոխվրեժի Խանքենդու դեպքերի համար: Կար մտադրություն հարձակվելու թաթարական Մալիբեկլու և Ավդալ-Գյուլափլու գյուղերի վրա: Մթնոլորտը էլեկտրականացած էր և ԻՊՄ-ն *տարերային շարժմանը կազմակերպված ընթացք տալու և ղեկավարելու փոխարեն* զսպում էր այն՝ մոտալուտ համագումարի պատճառաբանությամբ և սպասում ավելի պատեհ առիթի[2]: *(Ակնհայտ է, որ ժողովրդին համակող ոգևորության պահը ձեռքից բաց թողնվեց.-Ա.Հ.):*

1920թ. փետրվարի 22-ից մարտի 4-ը Շոշ գյուղում տեղի է ունեցել Արցախի հայության 8-րդ համագումարը: Շուշիի կուս. ներկայացուցիչները չկարողացան համաձայնության եզր գտնել համագումարի տեղի մասին: Սուլթանովը սպառնում էր և հրահանգում, որ ներկայացուցիչները հավաքվեն Շուշիում՝ խոստանալով պատգամավորների անձեռնմխելիություն և խոսքի կատարյալ ազատություն:

Երկու օր շարունակ տեղի են ունենում անարդյունք բանակցություններ գավառի և քաղաքի միջև: Քաղաքի 50 ներկայացուցիչներից 7-8 հոգի գնում են Շոշ գյուղ: Շոշի համագումարը վերջին նիստին ունենում է 96 պատգամավոր, և բանաձևերն էլ անցնում են միաձայն[3]: Շուշիի համագումարի *անջատողականները* 23 ձայնով «վճռում են Արցախը համարել Ադրբեջանի անբաժան մասը, որի վրա հենվելով, Ադրբեջանի ԶԼՄ-ները պահանջում էին «ժողովրդի արտահայտած կամքի» համաձայն *Արցախը* միացնել Ադրբեջանին: Ըստ երևույթին էլ, 1920 թ. այս որոշումն էլ հիմք է դարձել Արցախը Ադրբեջանի կազմում թողնելու՝ որպես ինքնավար մարզ:

Սակայն Արցախի 8-րդ, *օրինական* համագումարը ընդունել է հետևյալ բանաձևը.

«1919 թ. օգոստոսի 15-ին, Ղարաբաղի հայ ժողովրդի ամբողջ ներկայացուցչությունը 7-րդ համագումարում, մանրամասն քննելով Ղարաբաղի քաղաքական վիճակը, այն իրավական հողի վրա էր կանգնած, որ վիճելի երկրամասերի՝ այս կամ այն պետության հետ վերջնականապես կցվելու խնդիրը կախված է վեհաժողովի որոշումից, և հետևապես իզուր արյունահեղության տեղիք չտալու և հարևան ժողովրդի հետ խաղաղ համակեցության համար անհրաժեշտ է կյանքի այնպիսի

---

[1] Հայրենիք 1923, սեպտեմբեր, № 11, 110:
[2] Բեհբուդեան 2001, 808:
[3] Հայրենիք 1923, սեպտեմբեր, № 11, 111:

ճանապարհ գծել, որ երկու ժողովուրդներն էլ համերաշխ և հանգիստ ապրեն:

Այդ հիման վրա Արցախի հայության 7-րդ համագումարը, Ադրբեջանի կառավարության ներկայացուցիչների հետ որոշ հասկացողության գալով, մշակեց 26 կետից բաղկացած ժամանակավոր համաձայնության մի կանոնագիր: Հայ ժողովրդի ներկայացուցչությունն այն հույսն ուներ, թե այդ համաձայնությամբ երկու ժողովուրդներն էլ հաշտ ու համերաշխ կապրեն համատեղ առանց աչառության, Ադրբեջանը երկու ժողովուրդներին էլ համահավասար վերաբերմունք ցույց կտա և կարգ ու կանոնը կպահպանի:

8-րդ համագումարի՝ Շոշում հավաքված պատգամավորները դժբախտաբար ստիպված են մատնանշել այն տխուր և միանգամայն ցավոտ հանգամանքը, որ համաձայնությունը կայացնելուց մինչև այսօր Ադրբեջանի կառավարությունը ոչ մի կարգ ու կանոն չկարողացավ պահպանել Արցախում, այլ ընդհակառակը պատճառ եղավ անիշխանության:

«…» Ժամանակավոր համաձայնության ամենագլխավոր կետերը խախտված են Ադրբեջանի կառավարության կողմից: Առաջին կետը պարզ ասում է. «Ներկա ժամանակավոր համաձայնությունը ընդունվում է կողմերից մինչև այդ հարցի որոշումը խաղաղության վեհաժողովում, որի որոշումը պարտադիր է երկու կողմերի համար էլ»: Մինչդեռ Արցախի ժամանակավոր գեներալ-նահանգապետն իր սույն տարվա փետրվարի 19-ի գրությամբ, թիվ 1927, հանուն Շուշիի Ազգային խորհրդի, հայտնում է հետևյալը. «… օրակարգի իբրև առաջին կետ, կխնդրեմ քննության դնել *Արցախի* հարցի քաղաքական մասը՝ միանալու Արցախը Ադրբեջանի հետ, իբրև նրա տնտեսական անբաժանելի մասը»[1]:

«…» Ժամանակավոր գեներալ-նահանգապետ Սուլթանովը սույն թվի փետրվարի 14-ի՝ Ազգային Խորհրդի, իր խորհրդի հայ անդամների և հայ ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչների պաշտոնական խորհրդակցության մեջ «…» արտահայտվել է.

«Ինչպես կնայի Ազգային խորհուրդը *Արցախի* ապագայի վրա: Խաղաղության վեհաժողովն արդեն գոյություն չունի. Ֆրանսիան և Իտալիան չեն կարող իրենց ապուրը եփել, ուր մնաց մեր կերակուրը, և մենք ինքներս պետք է դուրս գանք այս աննորմալ դրությունից»:

«…» Հասկանալի է, որ Սուլթանովը «…» խախտում է մեր պայմանների հենց առաջին կետը: Համաձայնության 7-րդ կետն ասում է. «Միջազգային բնույթ կրող բոլոր սկզբունքային հարցերը չեն կարող կիրառվել՝ առանց Խորհրդի նախնական քննության»: «…» Փետրվարի 18-ի դրությամբ ժամանակավոր գեներալ նահանգապետ Սուլթանովը Շուշիի Ազգային խորհրդին «…» առաջարկում է «…» Արցախի վիճակը ընդմիշտ կապել Ադրբեջանի հետ:

«…» Հետևապես և ամբողջապես խախտված է համաձայնության կետը:

Համաձայնության 15-րդ կետը հետևյալն է. «Զինվորական մասերը բնակվում են Խանքենդում և Շուշիում՝ խաղաղ ժամանակվա կազմով», բայց ամբողջ ամսվա ընթացքում այդ կետը չի պահպանված: Զանգեզուրի դեմ երկու անգամ արշավելու դեպքում թէ՛ Խանքենդ և թէ՛ Շուշի են մտել մի քանի գնդեր, որոնք եկել

[1] Հայրենիք 1923, սեպտեմբեր, № 11, 112:

են Գանձակից, Բաքվից և Զաքաթալայից: Եվ այդ գնդերը ահագին հուզում են առաջ բերել Արցախի ժողովրդի մեջ:

16-րդ կետն ասում է. «Զորական բոլոր տեղափոխությունները **Լեռնային Ղարաբաղի** շրջանում՝ Շուշիի, Ջիվանշիրի և Ջիբրայիլի գավառներում, որոնք հայերով բնակված են, կրնան տեղի ունենալ Խորհրդի անդամների երկու երրորդի համաձայնությամբ»: Համաձայնության այս կետը հիմնովին խախտված է՝ սկսած 1919 թ. հոկտեմբեր ամսից մինչև այժմ: Ադրբեջանը մոտ 12 հազար զինվոր է անցկացրել Ասկերանից, Խանքենդուց և Շուշիից, հոկտեմբեր ամսին, դեպի Զանգեզուր, մինչդեռ այսպիսի մի կարևոր խնդիր պետք է քննության առնվեր խորհրդում և որոշվեր ձայների երկու երրորդի մեծամասնությամբ:

Բացի դրանից Ադրբեջանի կառավարությունը պաշտոնապես հայտնել է Ազգային խորհրդին և Ջիվանշիրի հայ ժողովրդին, որ Ավան-Յուզբաշյանի կալվածքում զորք պիտի կենտրոնացնի. մի հանգամանք, որ միանգամայն խախտում է ամբողջ ժամանակավոր համաձայնությունը:

Արցախի հայության 8-րդ համագումարը, քննության առնելով *Արցախի* ներկա քաղաքական վիճակը և մանրամասն ծանոթանալով բոլոր վերոհիշյալ փաստերին, հետևյալ եզրակացության եկավ.

Լեռնային Ղարաբաղի հայության 8-րդ համագումարը՝ բաղկացած 96 պատգամավորներից՝ Գյուլիստանի, Ջիվանշիրի, Խաչենի, Վարանդայի և Դիզակի շրջաններից, որը տեղի ունեցավ Շոշ գյուղում, 1920 թ. փետրվարի 28-ից մինչև մարտի 4-ը, մանրամասն և բազմակողմանի քննության առնելով Լեռնային Ղարաբաղի ներկա քաղաքական դրությունը, գտնում է, որ 7-րդ համագումարից հետո (22 օգոստոս, 1919 թ.) Ադրբեջանի կառավարությունը պարբերաբար խախտել է ժամանակավոր համաձայնության ամենագլխավոր կետերը: 8-րդ համագումարը, համաձայն պատգամավորների իրենց ընտրած ժողովրդի տված մանդատի, հետևյալ որոշումները կայացրեց.

1. Ադրբեջանի կառավարությունը պարբերաբար խախտել է *Արցախի* ժամանակավոր համաձայնության ամենագլխավոր կետերը.

2. 1920 թ. փետրվարի 22-ին Խանքենդում, Ասկերանում և Շուշի-Եվլախ խճուղու վրա կառավարության զորքերի և ագենտների ձեռքով ակնհայտ նպատակով կոտորվել են մի քանի հարյուր հայեր, թալանվել են Խանքենդու հայերի բնակարանները և տարվել նրանց ունեցվածքը.

3. 8-րդ համագումարը, հավատարիմ մնալով 7-րդ համագումարի որոշումներին և երկուստեք ստորագրված ժամանակավոր համաձայնությանը, մինչև վեհաժողովի վերջնական որոշումը Արցախի և առհասարակ Անդրկովկասյան հանրապետությունների սահմանների վերաբերյալ, պահանջում է Ադրբեջանի կառավարությունից ժամանակավոր համաձայնության կետերի ամբողջական կիրառումը կյանքի մեջ.

4. Վճռականապես բողոքում է ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի առաջ՝ Խանքենդում, Ասկերանում և Շուշի-Եվլախ խճուղու վրա տեղի ունեցած անլուր կոտորածների առթիվ և կոչ է անում քաղաքակիրթ աշխարհի խղճին՝ վերջ տալու Ադրբեջանի նման քաղաքականությանը.

5. Հայտնում է, որ նման դեպքերի կրկնությունը կստիպի Արցախի հայությանը իր կյանքի և պատվի պաշտպանության համար համապատասխան միջոցների դիմել.

6. Միաժամանակ 8-րդ համագումարը կոչ է ուղղում Ադրբեջանի թյուրք գյուղացիությանն իր բողոքի ձայնը միացնելու Արցախի հայության բողոքին, ինչպես նաև դիմում է անում մամուլին.

7. Եվ վերջապես որոշում է այս բանաձևի պատճենը ուղարկել դաշնակից պետությունների Անդրկովկասի ներկայացուցիչ Հասկելին, դաշնակից պետությունների դիվանագիտական և զինվորական ներկայացուցիչներին, ինչպես նաև Արցախի ժամանակավոր գեներալ-նահանգապետին:

Նախագահ Ղարաբաղի հայության 8-րդ համագումարի՝ Դ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

Մարտի 6, 1920թ.[1]:

Յոթերորդ կետը XIX դարի վերջի հայ քաղաքական ուժերի կողմից որդեգրած կործանարար՝ Եվրոպայի ուշադրությունը հայկական հարցի վրա հրավիրելու ոչ իրատեսական գործելաոճի շարունակման արտահայտությունն էր: Ցանկալի էր, որ համագումարի 3-րդ և 5-րդ կետերը լրացնեին իրար և լինեին ավելի արմատական, օրինակ. Սուլթանովն ու նրան ենթակա զինված կազմավորումները համարվեին օրենքից դուրս, ընտրվեր Արցախի հեղափոխական կառավարություն, հայտարարվեր համընդհանուր զորակոչ, և մտցվեր արտակարգ դրություն:

Ծանոթանալով 8-րդ համագումարի որոշումներին՝ Սուլթանովն անցավ ավելի վճռական գործողությունների: Մարտի 1-ին Սուլթանովի հատուկ հրամանով ցուցակագրվում են *աշխարհամարտին մասնակցած շուշեցի* հայ սպաներն ու *վետերանները,* և արգելվում է նրանց անցնելը դեպի գավառ[2]: *Հրամանից կարելի է եզրակացնել, որ Սուլթանովն ուներ իր լրտեսները նաև Արցախի ԻՊ մարմնում, որը գաղտնի հրահանգել էր Շուշիի ԻՊ մարմնին աշխարհամարտի սպաներին ուղարկել գավառ, որպեսզի նրանք ստանձնեն գործուն դեր ԻՊ կազմակերպմանը:*

Մարտի 4-ին Խ. Սուլթանովի նախաձեռնությամբ ադրբեջանական բանակի սպաների և 2-3 ուղեկցող զինվորների տեղավորումը հայերի կարևոր դիրք ունեցող տների մեջ նշանակում էր Շուշիում վերսկսել ադրբեջանական զավթիչների չհայտարարված պատերազմը: Ուժեղացվում է նաև հայկական թաղի թյուրք ոստիկանների կազմը[3]: Մարտի 7-13-ին *Ադրբեջանի ծավալած պետական ահաբեկչության հետևանքով* Խանածախի ճանապարհին սպանվում են 6, Եվլախ-Շուշի խճուղում՝ 10, *Շուշի-Հունտ սայլուղու* Հարամ Ջուր կոչվող վայրում՝ 2, Քարին Տակ գյուղի ճամփին՝ մեկ քարինտակցի հայեր: Մարտի 8-9-ին Շուշի քաղաքից գաղտնի հեռանում են էսէռների պարագլուխ Արսո Հովհաննիսյանը և ՀՅԴ-ական Հով. Ստեփանյանն իրենց ընտանիքներով՝ բավական խուճապ առաջացնելով ժողովրդի մեջ: Մարտի 12-ին Սուլթանովը Շուշի է մտցնում հաճի-սամլվեցի 150 *քուրդ գրոհայինների* ՝ ահաբեկելով հայ բնակչությանը:

Մարտի 13-ին Սուլթանովը հատուկ հրահանգ է ուղարկում *Արցախի* հայ-

[1] Յառաջ 2020, 4 ապրիլի, № 71 (Ամբողջական տեքստը՝ https://www.aniarc.am/2020/03/06/karabakh-armenians-8th-congress-1920-text/), հմմտ.՝ Հայրենիք 1923, սեպտեմբեր, № 11, 112-114:

[2] Բեհբուդեան 2001, 813:

[3] Հայրենիք 1923, սեպտեմբեր, № 11, 116:

կական շրջանի հայ ոստիկանապետներին, որ իրենց ոստիկաններով կազմ ու պատրաստ վիճակի մեջ մարտի 23-ին քաղաք գան՝ նահանգապետի տոնը շնորհավորելու[1]: Այս հրահանգը ժամանակակիցներն էլ են դիտարկել իբրև որոգայթ՝ գավառի հայ զինված ոստիկանությունը՝ թվով 250 հոգի, զինաթափելու, ձերբակալելու և *ոչնչացնելու* համար: *Հրահանգը և մարտի 23-ին Շուշի մտնող ոստիկանական խմբի գնդակոծումը ադրբեջանական կայազորի կողմից վկայում են, որ քաղաքի բնիկ հայերի ցեղասպանությունը նախօրոք ծրագրված էր, և ապստամբության տեսությունը հորինված էր այն արդարացնելու համար:*

Միաժամանակ Սուլթանովը հրահանգում է Մուսուլմանլարի կայազորի պետին «հողի երեսից մաքրել Խծաբերդ, Տումի և Հին Թաղեր գյուղերը (հայաշատ և ռազմունակ գյուղեր, որոնց միջոցով Արցախի հայությունը կապ էր պահպանում Զանգեզուրի հետ)[2]:

Այսպիսով՝ մինչ ԻՊՄ-ն խաղաղ կերպով առաջ էր տանում ԻՊ աշխատանքները, Ադրբեջանի կառավարությունը նախապատրաստական զինվորական ցույցեր էր կատարում *Արցախում*, Օրտուբաթի կողմից՝ Զանգեզուրի ուղղությամբ և ՀՀ ներսում՝ թաթարական ապստամբությամբ: Այդ բոլորը նշաններ էին, որ պատրաստություն է տեսնվում *լայնածավալ պատերազմով զավթելու Արցախն ու* Զանգեզուրը:

Արցախի ԻՊ կենտր. մարմնի որոշմամբ հետևյալ *կանխարգելիչ և* անհրաժեշտ քայլերն արվեցին.

ա) Մասնակի սպանությունների, թաթարական ավազակային խմբերի գործունեության առաջն առնելու և Ադրբեջանի հանկարծակի հարձակումները կանխելու նպատակով գիշերային պահակներ նշանակվեցին գյուղերի և կարևոր ճակատների ապահովության համար, բ) մի քանի կարևոր կենտրոնների մեջ կատարվեցին զինվորական համախմբումներ: գ) 1918 թ. թուրքական արշավանքի ժամանակ Մմնա գյուղի ձորում թուրքական զորագնդից խլված թնդանոթները Տումիից տեղափոխվեցին Սարուշեն, ուր վարպետը օրն ի բուն աշխատում էր դրանց վրա: դ) Շուշիի մեր ներկայացուցիչների ջանքերի շնորհիվ գավառ տեղափոխվեց մի տպարան և հիմք դրվեց «Ղարաբաղի Լրաբեր»-ի, որ վերանվանվեց «Ազատ Ղարաբաղ» օրաթերթի, շատ փոքրիկ ծավալով, ժողովրդին տեղյակ պահելու ստեղծված կացությանը, պայքարելու տարածվող և էլեկտրականացնող սադրիչ լուրերի ազդեցության դեմ: ե) Զինվորական ներկայացուցիչների հատուկ խորհրդակցության մեջ, որին մասնակցում էր և քաղաքի ԻՊ Մարմնի անդամ զինվորական գլխապետ Յ. Ս.-ն, որոշվում է, **կռվի պարագայում** *(ևս մի փաստ, որ ապստամբության տեսությունը սնանկ է. - Ա.Հ.)* ուժերը դասավորել հետևյալ կերպով.

Ասկերան: Ղազարը, Խաչենի և Քյաթուկի շրջանի 250 զինվորներով, պիտի գրավեր և պաշտպաներ Ասկերանի կիրճը:

Խանքենդի: Գնդապետ Զ. Մ. 450 զինվորներով պիտի գրավեր Խանքենդին, որտեղ կենտրոնացած էր թաթարական մի զորագունդ և բավական թվով ռազ-

---

[1] Բեհբուդեան 2001, 814:
[2] Հայրենիք 1923, սեպտեմբեր, № 11, 116:

մամթերք: Միաժամանակ 100 հոգի պիտի գրավեին Ղայբալի գյուղի բարձունքները՝ արգելելու *Հաջի Սամլուի* կողմից թյուրքերի հարձակումը[1]:

Մարտակերտի և Թարթառի շրջանում, 350 զինվորով, գլխապետ Յ. Տեր-Մարտիրոսյանը, պիտի հսկեր այդ շրջանի ադրբեջանական զինվորների շարժումները: Խծաբերդի շրջանի 450 զինվորներ՝ գլխապետ Հ. Ստեփանյանի հրամանատարությամբ, պարտականություն ունեին կապ պահպանելու Զանգեզուրի հետ և գրավելով որոշ դիրքեր՝ նպաստելու հայկական զորքերի առաջխաղացմանը: *(Պարզորոշ երևում է, որ Արցախի ԻՊ մարմինը նախահարձակ մարտավարություն չէր որդեգրել և ամբողջ հույսը դրել էր Զանգեզուրից սպասվող զորքերի հարձակման վրա: Եվս մի կռվան է ապստամբության ադրբեջանական վարկածի դեմ):*

Զանախչու գումարտակը՝ 500 հոգի, գլխապետ Ն. Ա.-ի ղեկավարությամբ, պիտի կտրեր դեպի Զանգեզուր տանող խճուղին և պաշտպաներ Շուշիի թիկունքը[2]: *Այս զորաշարժին կարելի էր հատկացնել ընդամենը 150-200 հոգի,իսկ մնացած 300 հոգին անհրաժեշտ էր Քարինտակի արահետով մտցնել Շուշի: Նման մարտավարության դեպքում սուլթանովականները ստիպված կլինեին անցնել քաղաքի մահմեդական մասը, և հայ բնակչությունը կփրկվեր ցեղասպանությունից:*

Շուշիի ԻՊ մարմնի տվյալներով զենքի տակ կային 120 երիտասարդներ և 40 ոստիկաններ: (*Մարտի 23-ին այդ ուժերի գործողությունների մասին ոչինչ հայտնի չէ. - Ա.Հ.*): **Անհրաժեշտ էր, սակայն, դրսից օգնություն հասցնել քաղաքին՝ ավելի ապահովելու համար: Այդ նպատակով Վարանդայի երկու ոստիկանապետները 45-ական զինված ոստիկաններով և 160 զինված գյուղացիներով պիտի գաղտնի ներս մտնեին քաղաք՝ Ն. Ա.-ի հսկողությամբ: Այդ ամբողջ զինված ուժերը՝ թվով *410 հոգի*, պիտի գտնվեին քաղաքի ԻՊ մարմնի և ոստիկանապետ *Ավետիս Տեր-Ղուկասյանի* հրամանի տակ[3]:** *Ռազմավարական սխալն ակնհայտ է: 250 զինյալների՝ Երևանյան մուտքով, ադրբեջանական զինվորների կողմից գրավված զորանոցի մոտով Շուշի աննկատ մտցնելն անհնարին էր: Նպատակահարմար էր դրանց մի մասը Կաշկառով և Քարինտակի արահետով մտցնել Նոր, Մելիքենց,Մեղրեցոց և Բարութխանայի թաղերը և վնասազերծել հայերի տներում գտնվող սպաներին ու զինվորներին: Որից հետո կարելի էր մոտենալ զորանոցին՝ վերևից կրակի տակ պահելով այն, աջակցել Երևանյան մուտքով մտնողներին: Համենայն դեպս այս դեպքում զորանոցից դուրս գալու ադրբեջանական կայազորի ցանկացած փորձ կդատապարտվեր անհաջողության:*

Այդ ակտիվ ուժերից զատ, որոնց թիվը հասնում էր մոտ 2500 հոգու, կային նաև մոտ 500 զինվոր Գյուլիստանի, Ղզղալայի և այլ շրջաններում:

Փաստորեն Արցախի ԻՊ մարմինը 2,5 ամսվա ընթացքում Արցախի զինվորական ուժը հասցրել էր 3000 հոգու, որը, պատկառելի թիվ լինելով, բավական չէր «միայնակ որոշ քայլերի դիմելու»՝... առանց Զանգեզուրի օգնության[4]:

[1] Բեհբուդեան 2001, 815:
[2] Հայրենիք 1923, սեպտեմբեր, № 11, 118:
[3] Բեհբուդեան 2001, 816:
[4] Հայրենիք 1923, սեպտեմբեր, № 11, 118:

Ասվածը նորից հաստատում է,որ ապստամբության վարկածը կոչված է եղել քողարկելու 1920 թ. մարտի 23-ին Արցախի դեմ սկսված ադրբեջանական բացահայտ ինտերվենցիան: Արցախի ԻՊՄ-ում չկային ոչ Նիկոլ Դումաններ, ոչ Խանասորի Վարդաններ և ոչ էլ Համազասպներ, որոնք փոքր և հաջող ռազմագործողություններով ոգևորեին և ապստամբության մղեին ժողովրդին: Զինվորականության թիվը նվազ ներկայացնելու միտումն էլ Միքայելյանի մոտ ակնհայտ է, որը հակասում Ստ. Շահումյանին և զոր. Անդրանիկին 15-20 հազարանոց զորք տրամադրելու այն ժամանակվա իշխանությունների պատրաստակամությանը: Արցախի ԻՊ մարմնի մեջ հավաքվածները Տոնավարզի *խորհրդակցության անունից դիմեցին* զանգեզուրցիներին՝ շեշտելով, որ առանց Զանգեզուրի օգնության « որևէ լուրջ կռվի ատեն *Արցախն* անկարող է երեք օրեն ավելի դիմադրել: Ուստի և խնդրեցինք պատրաստ ըլլալ՝ մեզ օժանդակելու համար»[1]: *Ինչպես զոր. Անդրանիկի արշավանքի, այնպես էլ հետագա իրադարձությունների ժամանակ մենք չենք նկատում Արցախի գործիչների ակտիվ ռազմավարական որևէ գործողություն: Իսկ առանց դրա հնարավոր չէր պայքարել Ադրբեջանի զավթողական ծրագրերի դեմ, որի մասին վկայում են 1988-1994 թթ. Ադրբեջանա-արցախյան պատերազմի ռազմաճակատներում տարած մեր փառավոր հաղթանակները: Երևի նշված հանգամանքը նկատի առնելով է, որ* Ա. Միքայելյանը Արցախի ԻՊ-ն ստանձնածներին թուլամորթ և անգործունյա է համարում: Զանգեզուրից հուսադրեցին, « որ իրենք ամեն պատրաստություն տեսած են՝ Արցախին օգնության հասնելու, որ որոշ ուղղությամբ իրենք էլ ուժեր են կենտրոնացնում: Հրահանգում էին մեր ուժերն էլ կենտրոնացնել և հատկապես ուշադրություն դարձնել Ասկերանի վրա»[2]:

Արցախը զինաթափելու և վերջնականապես գրավելու նպատակով 1920 թ. մարտի 23-ին Ադրբեջանը լայնածավալ ագրեսիա սկսեց: Ֆիզիկական բնաջնջումից փրկվելու համար արցախցիներն անցան տարերային ինքնապաշտպանական կռիվների:

Կռիվների ղեկավարությունը կենտրոնացած չէր մեկ անհատի ձեռքում. պարենավորման ընդհանուր վարիչն էր Հարություն Թումյանը (որը հետո Ասկերանի շտաբի վարիչն էր), Վարանդայի պարենավորման վարիչներ՝ Բյուզանդ Վարդապետ, Մարտիրոս Արզումանյան և Դանիել Առաքելյան (վերջինս հետո հիսուն հոգով միացավ Ղազարին): Կղարծի-Հացի-Ղզղալայի շրջանի պարենավորման վարիչ՝ Խաչատուր Մելքումյան, Դիզակի պարենավորման վարիչ՝ Ասլան Շահնազարյան՝ երկու օգնականներով՝ Արմենակ Տեր-Բաղդասարյան և Աբրահամ Աթաբեկյան, Սարուշենի ռազմամթերքի և հետո պարենավորման վարիչ՝ Խաչատուր Եղիազարյան, բժշկական մասի վարիչ՝ Ասատուր Ավետիսյան,Կենտրոնական շտաբի պետ՝ Բագրատ Բարաղամյան: Թնդանոթի հսկող Կոստիա Աթայան, Ճարտար-Սոսի շրջանի պարենավորման վարիչ՝ ճարտարեցի Գևորգ: **Շուշի քաղաքը ենթարկվում է իր ԻՊ մարմնին և Արցախի ԻՊՄ-ի հետ կապ էր պահում Ա. Միքայելյանի միջոցով:**

Աղդամի կողմից սկսված ադրբեջանական ագրեսիան կասեցնելու նպատակով

---

[1] Բեհբուդեան 2001, 816:
[2] Հայրենիք 1923, սեպտեմբեր, № 11, 119:

Ղազարը մոտ 350 զինվորներով Քյաթուկից իջնում և գրավում է Ասկերանի կիրճն ու Խոջալլու կայանը, զինաթափ անում այնտեղի ադրբեջանական կայազորին: Կտրվում է Շուշի քաղաքի հաղորդակցությունը Աղդամի ու Բաքվի հետ:

Մարտի 27-28-ին Ադրբեջանի զորամասերը ուժեղ հարձակում սկսեցին Ասկերանի դիրքերը գրավելու համար, բայց տալով մի քանի հարյուր սպանվածներ՝ նահանջեցին: Ղազարի զինվորները հետապնդում են նրանց գրեթե մինչև Աղդամ: Այնուհետև Ղազարը դիրքեր է փորում և սպասում թշնամու հարձակմանը և հայկական օժանդակ զորամասերի ժամանմանը: Նրա զորամասի թիվը աճում է մինչև 700 հոգու[1]: *(Սա մի անգամ ևս հաստատում է փոքրաթիվ ուժերով և մասնակի հաղթանակներով բնակչությանը ոգևորելու և ինքնապաշտպանության գործում ներգրավելու մարտավարության մեր վարկածի ճշմարտացիությունը.-Ա.Հ.):*

Մարտի 31-ին Սարուշեն է հասնում Զանգեզուրի հայկական զորամասի գնդացրային մի խումբ, որն իսկույն ուղարկվում է Ասկերան: Ապրիլի 1-ին Սարուշեն է հասնում Զանգեզուրի հայկական զորամասի պետ Ա. Թարվերդյանը՝ իր շտաբով և 100 ձիավորներով: Ապրիլի 2-ին նա ճանապարհվում է դեպի Դաշուշեն՝ ուսումնասիրելու Խանքենդին այդ կետից ռմբակոծելու կարելիությունը և ապա՝ գնալու Ասկերան՝ խորհրդակցելու համար Ղազարի և Զ. Մեսյանի հետ[2]:

Ապրիլի 3-ին, առավոտյան ժամը 7-ից Ադրբեջանի զորքերը հարձակվում են Ասկերանի վրա: Թշնամին կիրառում է թնդանոթներ, բայց նրա մի քանի հարձակումներ հետ են մղվում: Կռիվը տեղի է ունենում մոտ 50 քայլ հեռավորության վրա:

«…Ղազարը խնդրում է փամփուշտ հասցնել իրեն: Մոտ 10000 փամփուշտ բարձած ավանակների, ջորիների և ձիերի վրա»… ճանապարհի դժվարությունների հետևանքով Զանգեզուրից ուշ ստացվեց, որն էլ հանդիսանում է «Ասկերանի անկման ամենաողբերգական պատճառներից մեկը»[3]: *Սա ԻՊ մարմնի անհոգության խոստովանություն է: 1918-20 թթ., 1988-1994 թթ. և 2016 թ. ապրիլյան պատերազմներում ադրբեջանական զավթիչների դեմ մղված հերոսամարտերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մեր մարտիկները, աննկարագրելի խիզախություն և տոկունություն ցուցաբերելով հանդերձ, աննպատակ փամփուշտներ շատ էին կրակում, որն էլ պատճառ էր դառնում զինամթերքի սպառմանը: Հայ զինվորը պետք է գիտակցի յուրաքանչյուր փամփուշտի գինը և աննպատակ կրակելու փոխարեն վարժվի «մի գնդակ՝ մի թշնամի» նշանաբանով: Մյուս կողմից՝ 2020 թ. 44-օրյա պատերազմի առանձին տեղամասերում մեր զորքերի ունեցած անհաջողությունների պատճառների նախնական վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ կռվելու կամք չցուցաբերած որոշ զինվորականներ արդարացում են գտնում «փամփուշտների սակավության» ավանդական պատճառաբանության մեջ:*

Ասկերանի բերդի ուղղությամբ ընթացող թեժ մարտերի ընթացքում Խաչենի թևի կռվողները սկսում են հետ նահանջել: Ա. Թարվերդյանը, Ղազարի հրահանգի հիման վրա, իր ձիավորներից 50 հոգու ուղարկում է օգնության: *Ադրբեջանա-*

---

[1] Հայրենիք 1923, հոկտեմբեր, № 12, 118:
[2] Բեհբուդեան 2001, 818:
[3] Հայրենիք 1923, հոկտեմբեր, № 12, 119:

կան թնդանոթները ավերում էին *փորված խրամատները և սանրում* Խաչենի մարտիկների շարքերը: Փամփուշտների պակասության պատճառով կռվողները հետ են նահանջում: Ասկերանի ռազմաճակատի կենտրոնը կռվում էր աներեր, որովհետև այնտեղ էին Ղազարը և Զ. Մեսյանը:

Ապրիլի 3-ին՝ երեկոյան մոտ ժամը 4-ին, Զ. Մեսյանը հրահանգում է անմիջապես գրավել երկու բարձունքները՝ կռվողների *անկորուստ* նահանջն ապահովելու համար: *Զավթիչների հեծելազորն* անցնում է հարձակման: Մութը վրա է հասնում Ասկերանի անկումից հետո: Ղազարն ընկնում է հերոսաբար[1]:

Ադրբեջանական բանակի և Խանքենդու 1500 զինվորից բաղկացած կայազորի միացումը կանխելու համար գնդապետ Զ. Մեսյանը, Ալեքսան Դայու և սպա Լալայանի հետ միասին, մոտ 400 զինվորներով, մարտի 22-ի գիշերը շրջապատում է ներկայիս Ստեփանակերտի ադրբեջանական զորանոցը: Զավթիչները շրջապատված պահվել են մինչև ապրիլի 3-ը՝ Ասկերանի անկումը: *Ասկերանի անկման լուրը հուսալքում է* հայ կռվողներին, և նրանք խումբ-խումբ քաշվում են դեպի Խնածախի դիրքերը[2]: Եվլախ-Շուշի խճուղու վրա գտնվող մոտ 10 հայկական գյուղեր ավերվում են ադրբեջանական զավթիչների կողմից:

Դիզակի ռազմաճակատի հրամանատար Հովակ Ստեփանյանը մոտ 450 զինվորներով առաջանում է դեպի Զանգեզուր, գրավում Մուսուլմանլարը: Մարտի 24-ին մեր առաջապահ սուրհանդակները՝ ղարաղշլաղեցի Եղիշի առաջնորդությամբ, հանդիպում են Զանգեզուրի առաջապահներին: *Մարտի 25-ին* գնդապետ Ա. Թարվերդյանը ՝ *500 հետևակով* և *100 ձիավորներով*, 6 թնդանոթով, 12 գնդացիրներով և բավականաչափ փամփուշտներով, թողնում է դիրքերը և անցնում Զանգեզուրի մի այլ ճակատ, որտեղից թշնամու գերազանց ուժերը սպառնում էին Գորիսին[3]:

Շուշիի ԻՊ մարմնի և նախօրոք եղած առաջարկի հիման վրա Արցախի ԻՊԿՄ-ն կատարում է իր վրա դրված պարտականությունները՝ քաղաք ուղարկելով Վարանդայի երկու շրջանի ոստիկանապետներին՝ իրենց զինված ոստիկաններով (90 հոգի), 160 զինված գյուղացիներ՝ Ն. Ա.-ի (*սպա Ներսես Ազիզբեկյանի.-Ա.Հ.*) և Գ.-ի ղեկավարությամբ (ընդհանուր ղեկավարն էր *Աղապարոն Դանիելբեկյանը.-Ա.Հ.):* Քաղաքն այդ կռիվների ժամանակ իր տրամադրության տակ ուներ մոտ 400 զինված կռվողներ, որոնց օգտագործումը կախված էր քաղաքի ԻՊ մարմնից և ոստիկանապետ Ա. Տ. Ղուկասյանի հրահանգներից:

Սակայն ԻՊ մարմինը անգիտակ էր իրերի կացությանը, իսկ Ա. Տ. Ղուկասյանն էլ՝ անտարբեր: Օգնական ու ներսի ուժերը գործում են աներդաշնակ: *(Սա ինքնաարդարացման և արթնացած խիղճը թմրեցնելու թույլ փորձ է. - Ա.Հ.):*

Շուշիում Գարնանամուտի (Նովրուզի) տոնակատարության ժամանակ Բաք-

---

[1] Բեհբուդեան 2001, 819:

[2] Հայրենիք 1923, հոկտեմբեր, № 12, 120: Հովակ Ստեփանյանը անհաջողությունը կապել է Ալեքսան դայու արդեն հանձնված թշնամիների վրա կրակ բացելու և նրա ու սպա Լալայանի սպանվելու հետ (ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ. 3, թ. 27-28):

[3] Բեհբուդեան 2001, 820, Հայրենիք 1923, հոկտեմբեր, № 12, 121: Պարզ չէ՝ խոսքը ծանր պահին Արցախը թողնելու գնդապետ Թարվերդյանի մասին է, թե ոչ: Եթե այո, ապա նրա ճանապարհը Դիզակի սահմանագլխին փակել է Թևան Ստեփանյանը և պահանջել հետ գնալ ռազմաճակատ (ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1469, գ. 1, թ. 38):

վի 5-րդ գնդի հարբած և թմրանյութերի ազդեցության տակ գտնվող սպաներն ու զինվորները հրդեհել են իրենց բնակած հայերի տները և անկանոն հրացանաձգություն կատարել՝ խուճապի մատնելով քնից արթնացած խաղաղ հայ բնակիչներին:

Ներսես Ազիզբեկյանի գումարտակի և քաղաքի ԻՊ մարտիկները ապահովեցին 8-15000 հայ ազգաբնակչության անվտանգ նահանջի ճամփան՝ Քարինտակի լեռնային արահետով և Հունոտով դեպի Վարանդայի գյուղերը: Այս ժամանակ է, որ տխրահռչակ ադրբեջանական գործակալ Գիգի աղան խուճապի մատնված ժողովրդին հայտարարում է, թե նրանք, ովքեր հավաքվեն Բեկլարյանցի բակում, Սուլթանովը ձեռք չի տա և կապահովի նրանց կյանքը: Մոտ 2-3000 կին, երեխա և այլ անօգնական բնակիչներ հավաքվում են հիշյալ տան բակում՝ իբրև «ապահով» վայրում: Սուլթանովը, դրժելով խոստումը, բանտերն է լցնում իրեն վստահություն հայտնած խաղաղ քաղաքացիներին: Ապրիլի 4-ին՝ Ասկերանի անկումից հետո, Շուշի մտած թյուրք զինվորներն ու գրոհայինները թրատում և կացնահարում են բանտարկվածների մի մասին: Սուլթանովը *չի խնայում նույնիսկ* հայտնի բոլշևիկ և *Արցախը* Ադրբեջանին կցելու ջատագով, քննադատ-գրող Ալ. Ծատուրյանին: Շուրջ 2 հազար պատանիներ ու աղջիկներ բռնի մահմեդականացվում են[1]:

Այսպիսով՝ մարտի 23-ից ապրիլի 4-ը իրականացված՝ Շուշիի հայերի ցեղասպանության հետևանքով 7[2]-12[3] հազար անմեղ հայ մարդիկ մորթվում են և քաղաքի փառաշուք մասից՝ հայկական թաղից մնում են 7 հազար կողոպտված և ավերված տներ՝ 40 հազար մեռյալ պատուհաններով[4]:

3. ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ՇՈՒՇԻԻ ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀԵՏՈ

Շուշիի կործանումից հետո Գյուլիստանի, Ջիվանշիրի և այլ ճակատների վրա մղվում էին տեղական բնույթի կռիվներ: Ապրիլի 4-ին Տոնավարզ գյուղում տեղի է ունեցել մի խորհրդակցություն, որին մասնակցում էին Հ. Թումյանը, Ա. Թարվերդյանը, Զ. Մեսյանը, Կ. Աթայանը, Ա. Ավետիսյանը, Ա. Միքայելյանը և այլք: *Ընդունվել է* հետևյալ որոշումը.

ա) գնդապետ Թարվերդյանին ճանաչել Արցախի զինված ուժերի հրամանատար,

բ) շարունակել ԻՊ կռիվները:

Խորհրդակցությունից հետո ամրացվում են ռազմաճակատները, և կազմակերպվում Զանգեզուրից փամփուշտի փոխադրության գործը: Ապրիլի 4-5-ին երկու կողմերն էլ պատրաստություններ են տեսնում. Ադրբեջանը՝ հարձակման, իսկ Արցախը՝ ինքնապաշտպանության համար:

Ապրիլի 6-7-ին Շուշիից թաթարները սկսում են ռմբակոծել Շոշ և Քարինտակ

---

[1] Հայրենիք 1923, հոկտեմբեր, № 12, 121-122:
[2] Լեո 1925, 438:
[3] Шагинян 1927, 38:
[4] Ուլուբաբյան 1994(1), 79-80:

գյուղերը: Ադրբեջանի բանակը կատաղի հարձակման է անցնում Դաշուշենի ուղղությամբ: Թշնամու գերակշիռ ուժերի դեմ մղված համառ կռիվներից հետո ապրիլի 8-ին մեր զորքերը նահանջում են Տռնավարզի դիրքերը[1]:

Ապրիլի 9-ի առավորտյան 7-ից մինչև երեկոյան 7-ը տեղի ունեցած օրհասական կռիվների ընթացքում *մեր զորքերը,* չնայած փամփուշտի պակասությանը, *հետ են մղում թշնամու բոլոր հարձակումները* Տռնավարզի դիրքերի վրա: Ապրիլի 11-ին հետ մղվեց թշնամու *վերջին խոշոր հարձակումը*: Գիշերը ժամը 11-12-ի կողմերը 20 մարտիկներ, գնդապետ Զ. Մեսյանի գլխավորությամբ, գաղտնագողի մոտենում են Սզնեքի բարձունքներում գտնվող թաթար զինվորների դիրքերին և հարձակվում թշնամու խրամատների վրա[2]: Գիշերային խելահեղ այդ հարձակումը անակնկալի է բերում զավթիչներին և ստիպում նրանց ճողոպրել դեպի խճուղի և Շուշի: *Մեր զորքերը որպես ռազմավար* վերցնում են բավականաչափ փամփուշտներ և մեկ գնդացիր:

Փոքրաթիվ ուժերով գերակշիռ զավթիչների դեմ պայքարում հաջողության միակ գրավականը գիշերային հարձակումների մարտավարության որդեգրումն է: 1988-1994 թթ. պատերազմի փորձն էլ ցույց է տվել դրա առավելությունները: Նման մարտավարությունը թույլ է տալիս լուծել ամենաբարդ խնդիրներ և խուսափել անտեղի զոհեր տալուց:

Դժբախտաբար տարածաշրջանային անբարենպաստ զարգացումները խանգարում են հայկական ուժերին ազատագրելու Շուշին: Կովկասում տեղի են ունենում զինվորական և քաղաքական խոշոր դեպքեր. Դենիկինը պարտվում է, և բոլշևիկյան Ռուսաստանի զորքերը *մոտենում են Ադրբեջանի սահմաններին*:

Ապրիլի 17-ին Արցախ մտած Դրոյի[3] *զինվորների աչքի առջև բացվեցին շուրջ 20 օր տևած ռազմական գործողությունների ահավոր հետևանքները.* Գյուլիստանի շրջանի ռազմաճակատային մի քանի հայ գյուղեր դատարկվել էին, իսկ ազգաբնակչությունը գաղթել էր դեպի անվթար և ապահով Ջիվանշիր: Խաչենի մոտ 10 գյուղերի բնակչությունը տեղափոխվել էր Վանքի շրջանը: Վարանդայի առաջին շրջանի գյուղերից Քարինտակը, Շոշը և Քարաշենը գտնվում էին թշնամու ձեռքում: Վարանդայի երկրորդ շրջանը մնացել էր ապահով: Շուշի քաղաքի հայկական մասը այրվել և ավերվել էր,իսկ Դիզակը մնացել էր կանգուն: Բազմաթիվ գաղթականներ հացի և բնակարանի կարիք ունեին: Զինվորական ուժերը կազմալուծված վիճակում էին, և միայն Թարվերդյանի զորամասը կար իբրև ատաղձ ապագա զինվորական կազմակերպության համար[4]:

Դրաստամատ Կանայանը, մի քանի խորհրդակցություններից հետո, կազմակերպեց քաղաքացիական իշխանություն՝ հետևյալ կազմով. Ա. Շահնազարյան՝ վարիչների խորհրդի նախագահ, Ա. Ավետիսյան՝ ներքին գործոց վարիչ, բժ. Տեր-Գրիգորյան՝ առողջապահական մասի վարիչ, Խ. Մելքումյան՝ պարենավորման վարիչ, Հար. Թումյան՝ գաղթականության մասի վարիչ, Արշ. Քամալյան՝ գյուղատնտեսության վարիչ, Գր. Ղարագյոզյան՝ լուսավորության վարիչ. Ա. Միքա-

[1] Հայրենիք 1923, հոկտեմբեր, № 12, 122:
[2] Բեհբուդեան 2001, 821:
[3] Հայրենիք 1923, հոկտեմբեր, № 12, 123:
[4] Բեհբուդեան 2001, 823:

յելյան՝ քաղաքացիական ու զինվորական իշխանությունների միջև կապ պահպանող[1]:

Վարիչների խորհրդի պարտականությունն էր ՝ վարել ներքին կյանքի վերաբերյալ բոլոր գործառությունները, նպաստել զինվորական իշխանության գործունեությանը և պարենավորել թե՛ բանակը և թե՛ գաղթականներին:

Դրոն ստանձնում է զինվորական գործը և ձեռնարկում է բանակի վերակազմությունը: Վարիչների խորհրդի համաձայնությամբ և գործակցությամբ հայտարարում է Վարանդայում և Դիզակում 21-25 տարեկանների զորահավաք և կարճ ժամանակում զինում մոտ 3000 հոգու[2]:

Վարիչների խորհրդի միջոցով սկսվում են ցորենի, գարու և խոտի, դարմանի գնումներ ու բռնագրավումներ զինվորների համար: Դրվատանքի է արժանի արցախահայ գյուղացիությունը, որը մարտի 22-ից մինչև մայիսի 26-ը անտրտունջ կերակրում էր հազարավոր կռվողների և այդ բոլորի փոխարեն ստանում էր չնչին գումար «…» հայկական կտրոններով:

Դրոյի ջանքերով հեռախոսային ցանցով պատվեց Վարանդայի և Դիզակի շրջանը: Ստեղծվեց ուղիղ գծով կապ Զանգեզուրի հետ: Դիզակի շրջանում տեղավորվում է Նժդեհը՝ Ղափանի իր զորամասով:

Ապրիլի 24-ին Խաչեն-Ջիվանշիր են ուղարկվում գնդապետ Զ. Մեսյանը և Գ. Ղարագյոզյանը՝ զինվորական և քաղաքացիական իշխանություններ կազմակերպելու համար:

Ապրիլի 25-ին Թաղավարդ գյուղում տեղի է ունենում արցախահայության ներկայացուցիչների 9-րդ[3] համագումարը՝ գլխավորապես 3 կարևոր նպատակների համար.

ա) հաստատել և ընդունել վարիչների խորհրդի գոյությունը և կազմը.

բ) նպաստել զորահավաքին և պարենին.

գ) որոշել Արցախի քաղաքական դիրքը Հայաստանի հանդեպ և ընտրել ներկայացուցիչներ՝ անդրկովկասյան խորհրդաժողովում Արցախի դատը պաշտպանելու համար[4]:

Այս հաղորդումից կարելի է եզրակացնել, որ Ա. Միքայելյանը, ըստ երևույթին, ներկա չի եղել համագումարին և տեղյակ չի եղել վերջինիս ընդունած որոշմանը: Սակայն որոշումը պատմական է, ուստի մեջբերում ենք այն.

9-րդ համագումարը միաձայն ընդունել և հռչակել է հետևյալ որոշումները.

- Չեղյալ հայտարարել արցախահայության 7-րդ համագումարի Ադրբեջանի հետ կնքված ժամանակավոր համաձայնությունը:

- Հռչակել Արցախի միացումը ՀՀ-ին՝ որպես նրա անբաժան մաս:

- Խնդրել ՀՀ Մոսկվայում գտնվող պատվիրակությանը՝ համագումարի որոշման մասին հայտնել Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությանը[5]:

Որոշման երկրորդ կետը, ըստ իս, զգացմունքային էր. հաշվի չեն առնվել փո-

---

[1] Հայրենիք 1923, հոկտեմբեր, № 12, 123:
[2] Գևորգյան Հ. 2014, 592:
[3] Աբրահամյան 1991, 39:
[4] Հայրենիք 1923, հոկտեմբեր, № 12, 124:
[5] Աբրահամյան 1991, 39:

փոխված միջազգային պայմանները: Կարելի էր 2-րդ կետով Արցախը հռչակել բոլշևիկյան Ռուսաստանի բարեկամ, և Սուլթանովի իշխանությունը՝ որպես թուրք զավթիչների կամակատարի՝ լուծարել: Սակայն, հաշվի առնելով 1988-ի արցախահայության ազատագրական պայքարի նախօրյակին Հայաստանի ադրբեջանականացման մակարդակը, դրական ենք համարում 9-րդ համագումարի որոշումն ու դեպքերի հետագա ընթացքը: Այդ զարգացումների շնորհիվ եղավ 1988-1994 թթ. ադրբեջանա-արցախյան պատերազմի արդյունքում առաջ եկած ստատուս քվոն:

Շուշիի *հայության ցեղասպանությունից* և Ասկերանի անկումից հետո, դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչների նախաձեռնությամբ, 1920թ. ապրիլ 11-ին, Թբիլիսիում տեղի է ունենում Անդրկովկասյան պետությունների խորհրդաժողովը, որի առաջին նիստում ընդունված բանաձևը ստատուս-քվոյի պահպանման փորձ էր.

«Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի հանրապետությունների խորհրդաժողովը, սկսելով իր աշխատանքները, որոշում է նախ՝ անմիջապէս դադարեցնել բոլոր արյունալի ընդհարումները, որոնք տեղի են ունենում Ղազախում, Նախիջևանում, Օրդուբադում և *Արցախում*... Ն. Աղաև, Ս. Մամիկոնյան և Ե. Գեգեչկորի»[1]:

Ապրիլի 12-ի նիստում ընտրվում է 6 հոգուց բաղկացած հանձնաժողով, որը պետք է.

1) Տեղում հսկի խորհրդաժողովի որոշումները՝ արյունալի ընդհարումները դադարեցնելու և նախկին գոյավիճակը վերականգնելու,

2) հետազոտի տեղի ունեցած ընդհարումների պատճառներն ու պատկերը:

Այդ հանձնախմբի անդամներից էին Ա. Պապովյանը, Ռ. Յուզբաշյանը, Ալշիբայան և Վեքիլովը[2]:

Հանձնաժողովը *Արցախ* է հասնում ապրիլի 22-ի կողմերը: *Արցախ* հասնելուց հետո հանձնախմբի անդամների միջև տեղի են ունենում տարաձայնություններ: Թյուրքերը պնդում են, թե նախ և առաջ պետք է այցելել թաթարական ավերված Ավդալ-Գյուլափլու և Զանգեզուր, իսկ հայերը՝ թե պետք է քննել Շուշիի *հայերի ցեղասպանությունը* և հայկական գյուղերի ավերածությունը: Հանձնախումբը ապրիլի 25-ին գրավոր ազդարարություն է ուղարկում գավառ, որ ապրիլի 27-ին պիտի անցնի գավառ՝ ծանոթանալու ընդհանուր կացությանը:

Վարիչների խորհուրդը ընտրում է երկու հոգի՝ բանակցելու հանձնախմբի հետ և ժամադրավայր է նշանակում Չանախչի գյուղը: Քանի որ այդ նամակին պատասխան չի ստացվում, ստիպված Արցախի ժամանակավոր կառավարության անունից գրվում է երկրորդ նամակը, որին ի պատասխան ստացվում է հետևյալ բովանդակությամբ նամակ.

«Հեղափոխական *Արցախը*, միշտ էլ կողմնակից լինելով Ադրբեջանի պրոլետարիատի շահերի պաշտպանությանը,սպասել է Ադրբեջանի կողմից խորհրդային իշխանության ճանաչմանը, կապիտալի բռնություններից նրա պրոլետարիատի ազատագրմանը և այդ իմանալով՝ մեր հայացքներն ուղղված են եղել դեպի

[1] Բեհբուդեան 2001, 824:
[2] Հայրենիք 1923, հոկտեմբեր, № 12, 124:

Խոր. Ռուսաստանի հետ ունեցած միության: Արցախի դեմոկրատիան խորապես համոզված է և հավատում է Անգլիայից և Արևմուտքի մնացած իմպերիալիստական պետություններից աշխատավոր ժողովրդի ազատվելուն՝ Խոր. Ռուսաստանի, Ադրբեջանի և *Թուրքիայի* Դաշնակցության ջանքերով:

Կեցցեն Խորհրդ. Ադրբեջանը, Խորհրդ. Ռուսաստանը և *Թուրքիան*, կարմիր բանակն ու պրոլետարիատի առաջնորդները:

Արցախի Ռևկոմի նախագահ՝ Խ. Սուլթանով, 1920, 29 ապրիլ, Շուշի»[1]:

Այս կոչի հետ միասին հանկարծ «հեղափոխականացած» Սուլթանովն ուղարկում է մի հրահանգ, որով Արցախի վարիչների խորհուրդը հայտարարում է լուծված և հրամայում է այդ կոչը տարածել շրջաններում՝ հնարավորություն տալով, որ աշխատավոր գյուղացիությունը ներկայացուցիչներ ընտրի՝ Շուշիի հեղկոմի համար:

Դրոն հրավիրեց վարիչների խորհրդի միացյալ խորհրդակցական ժողովը, որը որոշեց պատասխանել «Ռևկոմին» և նրա միջոցով Մոսկվա ուղարկել մի հեռագիր.

Ա) *Արցախի* հայ աշխատավոր ժողովուրդը երկար տարիների ընթացքում պայքարել է ռուս ցարական կառավարության և Ադրբեջանի խան-բեկական իշխանության դեմ.

Բ) *Արցախի* ժողովուրդը բարեկամական զգացմունք ունի հանդեպ Ռուսաստանի մեծ զանգվածի, բայց չի հավատում մի հեղափոխության, որ արյունռուշտ Սուլթանովների միջոցով և ղեկավարությամբ է առաջ տարվում.

Գ) *Արցախի* հայ ժողովրդի կամքն է միանալ Հայաստանի Հանրապետությանը[2]:

Անկասկած Սուլթանովը թույլ չէր տա նման բովանդակությամբ հեռագրի հղումը Լենինին:

1920 թ. ապրիլի 30-ին Խոր. Ադրբեջանը, իսկ մայիսի 1-ին ՌԽՖՍՀ-ը ՀՀ-ին առաջարկում են «անհապաղ դադարեցնել ամեն տեսակի ռազմական գործողությունները Խորհրդային Ադրբեջանի տարածքում և իր զորքերը դուրս բերել նրա սահմաններից: Դա պետք է կատարվի այս առաջարկությունը ստանալուց հետո՝ քսանչորս ժամվա ընթացքում: Հակառակ պարագայում այն կիրագործվի Ռուսաստանի կարմիր բանակի ուժերով, և դրա հետևանքների համար ամբողջ պատասխանատվությունն ընկնում է Հայաստանի կառավարության վրա[3]:

Քանի որ Դրոյի և Նժդեհի զորքերը դուրս չբերվեցին Արցախից, ուստի Ռուսաստանը փոխեց իր կոշտ դիրքորոշումը: 1920 թ. մայիսի 4-5-ին Վարանդա են գալիս կարմիր բանակի ներկայացուցիչներ Լևանդովսկին և Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը՝ բանակցելու Դրոյի և Վարիչների խորհրդի հետ: Նրանք պահանջում են դատարկել *միայն Արցախը* և անցնել Հաքարի գետի մյուս կողմը՝ Զանգեզուր, որովհետև Ռուսաստանը մտադիր է *Արցախ* մտցնել կարմիր զորամասեր և այն հայտարարել չեզոք գոտի[4]*: Փաստորեն կարմիրները ակնարկում էին ապագայում*

[1] Բեհբուդեան 2001, 824-825:
[2] Հայրենիք 1923, հոկտեմբեր, № 12, 125:
[3] ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 218, թ. 137:
[4] Բեհբուդեան 2001, 825:

Ադրբեջանին և Հայաստանին զսպելու համար Արցախին տրվելիք գործուն դերի մասին:

Դրոն պատասխանում է, որ *Արցախ* է մտել իր կառավարության հրահանգով այն ժամանակ, երբ Ադրբեջանը սկսել է կոտորել Շուշի քաղաքի անզեն բնակչությանը և ավերել հայկական գյուղերը: Կհեռանա միայն այն ժամանակ, երբ համապատասխան հրաման ստանա իր կառավարությունից: Այն ժամանակ Լևանդովսկին և Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը առաջարկում են Վարիչների խորհրդի իշխանությունը տարածել միայն Վարանդայի և Դիզակի վրա: *Այս առաջարկին Դրոյի տված միևնույն՝ վերոհիշյալ պատասխանը վկայում է քաղաքական ճկունության պակասի մասին: Փաստորեն Ռուսաստանը ՀՀ-ի կառավարությանը՝ ի դեմ Դրոյի, առաջարկում էր բոլշևիկացում՝ Արցախի Վարանդա և Դիզակ գավառների դիմաց*[1]*:*

Ադրբեջանի բոլշևիկացումը, Խորհրդ. Ռուսաստանի ներկայացուցիչների երևալը, Հայաստանի բոլշևիկյան հեղաշրջման մասին տարածված լուրերը և բոլշևիկյան գործակալների աշխատանքները առաջ են բերում *Արցախի* հայ ժողովրդի մեջ տրամադրության բեկում: *Նույնիսկ* Վարիչների խորհրդի մի քանի անդամների մեջ տրամադրություն է ստեղծվում Խորհրդային Ռուսաստանի հետ հասկացողության գալու[2]:

Մայիսի 14-18-ը Խաչեն գավառը բոլշևիկացվում է: Մայիսի 21-ին Ջիվանշիրի հայ բոլշևիկները՝ միացած ռուսական կարմիր բանակի մի հարյուրյակ ձիավորների հետ, հարձակվում են Վանք գյուղի վրա՝ Զ. Մեսյանին ձերբակալելու, բայց չեն կարողանում:

Այդ ժամանակամիջոցում ռուսական որոշ զորամասեր են տեղափոխվում դեպի Շուշի և Զանգեզուր: Այսպիսով՝ հակառակ Դրոյի և Վարիչների խորհրդի թափած ջանքերի և կազմակերպած բանակին՝ *Արցախը* դրվում է նոր անակնկալի առջև[3]:

Մայիսի 24-ին Զանախչի գյուղում Դրոն, Նժդեհը, գնդապետ Միրիմանյանը և Ա. Միքայելյանը *հրավիրում են* խորհրդակցություն և արձանագրում.

Ա) Որ *Արցախի* ժողովրդի տրամադրությունները զգալի փոփոխության են ենթարկվել և աստիճանաբար կարող են վերածվել թշնամության.

Բ) Որ մայիս 12-ից սկսած Հայաստանի կառավարությունից «…» ոչ մի տեղեկություն չի ստացվել: Ուրեմն Հայաստանի Հանրապետությունը գտնվում է օրհասական վտանգի մեջ.

Գ) Որ Նժդեհի Ղափանի զորամասը չի կարող երկար մնալ *Արցախում*, որովհետև բոլորն էլ գյուղացիներ են և կամավոր, ուստի կկամենան վերադառնալ հայրենիք՝ դաշտային աշխատանքների լծվելու.

Դ) Որ ռուսական բանակի որոշ զորամասեր խճուղու վրայով գրավում են կարևոր դիրքեր, որով կտրում են *Արցախի* հայկական զորամասի նահանջի ճամփան:

---

[1] Դիվանագիտական ճկուն քաղաքականության հնարավորությունների քննարկումը չի մտնում մեր այս ուսումնասիրության շրջանակների մեջ:
[2] Հայրենիք 1923, հոկտեմբեր, № 12, 126:
[3] Բեհբուդեան 2001, 825:

Այս բոլորը նկատի առնելով՝ որոշվում է *Արցախում* իշխանությունը հանձնել հայ բոլշևիկներին՝ նրանց տրամադրության տակ թողնելով բավական թվով ռազմամթերք, հեռախոսներ և մեկ գնդացիր՝ ժողովրդի ինքնապաշտպանության համար, և բանակի, սպաների ու վտանգված գործիչների հետ միասին անցնել Զանգեզուր:

Մայիսի 26-ին իշխանությունը հանձնվում է բժ. Համբարձումյանին, և հայկական զորամասը՝ Դրոյի առաջնորդությամբ, Քիրսի վրայով անցնում է դեպի Խծաբերդ և ապա՝ Զանգեզուր[1]:

Այսպիսով՝ կարելի է ենթադրել, որ Խորհրդային իշխանությունը ոչ միայն Բաքվի հայությանն ազատեց նախապատրաստվող ցեղասպանությունից, այլև արցախահայությանը շունչ առնելու և իր մղած պայքարը վերագնահատելու ժամանակ տվեց:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սույն աշխատանքով հնարավորինս փորձել ենք վերահիմաստավորել 1920 թ. մարտի 23-ին Ադրբեջանի իրականացրած՝ Շուշիի հայերի ցեղասպանության պատճառահետևանքային կապը՝ մեր մտորումները հիմնավորելով իրադարձությունների անմիջական մասնակցի հուշերով, որին հաճախ մեղադրում են ճակատագրական սխալներ գործելու և արկածախնդրության հասնող որոշումներ ի կատար ածելու անհաջող փորձերի մեջ:

Մասնակից-ականատեսից մեջբերումներ կատարելով՝ հերքել ենք ադրբեջանական քարոզչության ասպարեզ նետած և քաղաքական հոտառության պակաս ունեցող հայ պատմագիրների կողմից գործածվող «մարտյան ապստամբության» վարկածը:

Տողերիս հեղինակի խորին համոզմամբ՝ հայ և թյուրք-թաթարական շահերի հակամարտության սկիզբ պետք է ընդունել ոչ թե 1905-1906 թթ. հայ և թաթար-*թուրքական* ընդհարումները, ինչպես դա արել է Ա. Միքայելյանը, այլ *1840 թ. Այսրկովկասի վարչական բաժանումը, երբ ցարիզմը, ըստ երևույթին, հիմք ընդունելով 1555 թ. Ամասիայի թուրք-իրանական* ***զավթողական*** *պայմանագիրը*[2] *որպես միջազգային փաստաթուղթ, Հայաստանի արևելյան տարածքները մտցրեց Վրացա-Իմերեթական նահանգի և Կասպիական մարզի մեջ:* Ադրբեջանական պատմաբաններն էլ, հիմք ընդունելով 1868 թ. Ելիզավետպոլի նահանգի ստեղծումը, որի մեջ մտցվել էին Ղազախը, Շուշին և Զանգեզուրը, Արցախի նկատմամբ ներկայացնում են զավթողական նկրտումներ:

Ներկա ուսումնասիրությամբ քաղաքագետների ուշադրությունը փորձել ենք կենտրոնացնել այն կարևոր փաստի վրա, որ Այսրկովկասում պետականություն կերտելու առաջին փորձ կատարվել է Արցախի Շուշի կենտրոնում 1917 թ. սեպտեմբերի 18-ին: Եվ այն ժամանակ ՀՀ կառավարությունը, *Արցախի անկախության ճանաչմամբ և փոխօգնության պայմանագրի կնքմամբ,* կարող էր թույլ չտալ 400000-ից ավելի հայ ազգաբնակչություն ունեցող տարածքների զավթումը թուրք-

[1] Հայրենիք 1923, հոկտեմբեր, № 12, 127:
[2] https://hy.wikipedia.org/wiki/Ամասիայի_պայմանագիր(բեռնման օրը 14. 08. 2020):

ադրբեջանական զավթիչների կողմից:

Անչափ կարևորում ենք, որ 1918 թ. դեպի Բաքու արշավող թուրքական բանակի համար լուրջ սպառնալիք էր Արցախը՝ իր ներուժով և Զանգեզուր մտած գեներալ-մայոր Անդրանիկը՝ իր զորամասով: Ա. Միքայելյանի տվյալներին մոտեցել ենք քննական վերլուծությամբ, քանի որ սուբյեկտիվ պատճառներով նա ԻՊ կանոնավոր ուժերի ստեղծումը վերագրում է իրեն և Մեսյանին: Այնինչ, դեռևս 1918 թ. հոկտեմբերի 26-ին արցախցիները զոր. Անդրանիկին հայտնել էին, թե պատրաստ են 15000 կռվողներ տրամադրելու, եթե նա մտնի Արցախ: Դրան հավատալով է, որ 1918 թ. նոյեմբերի 29 - դեկտեմբերի 1-ը գեներալ-մայոր Անդրանիկը Հարվածող զորամասի և արցախցիների գնդի զորաշարժով զավթիչներից ազատագրեց Զաբուղը, Մարքիզ լեռան բարձունքները և բացեց Գորիս-Բերդաձոր խճուղին: Ինչո՞ւ առասպելական հերոսը չշարունակեց ադրբեջանական զավթիչների դուրս քշելը Շուշիից և ավարտին չհասցրեց Արցախի միավորելը Զանգեզուրի հետ՝ մինչ այսօր էլ մնում է առեղծված: Ա. Միքայելյանը դա վերագրում է դարերով թրծված թուրքական դիվանագիտության խափանարարական գործունեությանը: Կարծում ենք, որ պետք է պարզել, թե ինչո՞ւ Արցախից օժանդակող զորաշարժ չեղավ կամ, թե ինչո՞ւ Արցախի գործիչները թույլ տվեցին Թոմսոնի ներկայացուցիչներին անվտանգ այցելել զոր. Անդրանիկին: Անհասկանալի է նաև, թե ինչու գեներալ-մայոր Անդրանիկը, *փոխանակ ամրանար Մարքիզ լեռան տարածքում և կայազորներ տեղադրեր արդեն ազատագրված բնակավայրերում՝ հետագայում ուժի դիրքից պայմաններ թելադրելու ակնկալիքով,* հետ քաշվեց Գորիս*: Ոչ միայն Ա. Միքայելյանը, այլև ժամանակի գործիչները փաստում են միայն, որ այս ռազմավարական սխալից օգտվելով՝ թշնամու գրոհայինները շրջափակմամբ Արցախը* կտրեցին Զանգեզուրից:

Հիրավի, չնայած հայ զինվորության թափած արյան լճերին և ռազմական ակնառու հաջողություններին՝ Արցախի հարցը 1918-1920 թթ. հայ վերնախավի մեղքով մնաց «վիճելի տարածք» Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև: *Մեր օրերում էլ հայ վերնախավը չի կարողանում «վիճելի տարածքների» գորդյան հանգույցից արժանապատիվ ելք գտնել:*

Խորապես համոզված ենք, որ թուրքական դիվանագիտության աջակցությամբ շրջանառության մեջ դրված *Արցախն* Ադրբեջանի տնտեսական անբաժանելի մաս լինելու գաղափարի ազդեցության տակ է արցախահայության 7-րդ համագումարը, ՀՀ-ից անջատ, Ադրբեջանի հետ կնքել ազգադավ, «ժամանակավոր համաձայնություն», որով և, իրավաբանական հիմք է ստեղծվել Ադրբեջանի կողմից Արցախի ներքին կյանքին միջամտելու և **Ադրբեջանից աշխատավարձ ստացող** *պաշտոնյաների* միջոցով, հայ ազգաբնակչության մեջ ադրբեջանական կողմորոշում քարոզելու համար: Հենց այն ժամանակներում են *շրջանառվել «Դաշտային և Լեռնային Ղարաբաղ» տերմինները՝ կասկածի տակ դնելով Արցախի տարածքային ամբողջականությունը:*

Փորձառու և ժողովրդականություն վայելող Համազասպի փոխարեն գրասենյակային *գնդ. Զ. Մեսյանին Արցախ գործուղելը վկայում է, որ* ՀՀ կառավարությունը հիմնականում մտահոգված էր Նախիջևանի ազատագրման և *ադրբեջանա-*

կան զավթիչների դեմ պայքարի ելած արցախցիներին այնտեղ տեղափոխելու ցնորամիտ ծրագրի իրականացմամբ:

Շուշիի ԻՊ կազմակերպման վերաբերյալ Միքայելյանի տեղեկությունները վիճահարույց են: Ըստ նրա քաղաքում կային շուրջ 100 զինված կռվողներ և Հայոց թաղի 30-40 ոստիկաններ: *Անշուշտ, նեղ փողոցներում կռվելու համար մեծ ուժեր պետք չեն: 1918-1919 թթ. ընդհարումներն էլ վկայում են, որ փոքրաթիվ ուժերով հայերը ոչ միայն պաշտպանվել, այլև անցել են հակահարձակման, խուճապի մատնել թշնամուն Շուշիի հայ-թուրքական ռազմագծի ողջ երկայնքով: Ա. Միքայելյանի վկայությամբ՝* Շուշիի զինյալների ընդհանուր հրամանատարությունը ստանձնած Ավետիս Տեր-Ղուկասյանին պակասում էր նահանգապետ Խ. Սուլթանովի *վճռականությունը:* Վերջինս հզորացնում էր Թարթառի և Կարյագինի շրջանների գրոհայիների քանակակազմը նաև քուրդ գրոհայիններով, Հայոց թաղից տեղափոխվում է թուրքական մասը: Սակայն ականատեսը չի նշում, որ Ադրբեջանի ***պետական ահաբեկչության հետևանքով*** կատարվել են Եվլախ-Ասկերան-Շուշի ճանապարհի շրջակայքի բնակավայրերի բնակչության ոչ միայն զանգվածային ***սպանություններ ազգային հողի*** վրա, այլև ***բռնի տեղահանություններ***:

Կարծում ենք՝ **1920 թ. փետրվարի 22 - մարտի 4-ը Շոշի և Շուշիի** համագումարների որոշումները էական տարբերություններ չունեն: Միակ տարբերությունն այն է, որ *Շոշի համագումարը* պահանջում էր Ադրբեջանից ժամանակավոր համաձայնության կետերի ամբողջական կիրառում: *Արմատական որոշում կլիներ, եթե ստեղծվեր Ազգային փրկության կառավարություն, Սուլթանովը համարվեր օրենքից դուրս և ձերբակալվեր, հայտարարվեր համընդհանուր զորահավաք և այլն*:

Ա. Միքայելյանը քաղաքական գնահատականներ չի տվել Սուլթանովի մարտի 1-13-ը արձակած հրամաններին ու ծավալած ագրեսիվ գործունեությանը: Այնինչ դրանք զավթիչներին բնորոշ բռնաճնշումներ, բռնարարքներ էին: Սուլթանովը սրտացավությամբ չէր ղեկավարվել, երբ պահանջել էր *հայ ոստիկաններին ներկայանալ Շուշի,այլ նրանց զինաթափելու և կոտորելու մտադրությամբ*: Եվ սա *ևս մի փաստ է, որ մարտի 23-ի Շուշիի հայության ցեղասպանությունը նախօրոք մշակված հրեշավոր մի ծրագիր էր, և այն արդարացնելու համար էլ, Ադրբեջանը կառավարական մակարդակով նախօրոք հորինել էր ապստամբության տեսությունը:*

Ըստ Ա. Միքայելյանի՝ ցեղասպանության նախօրյակին Շուշիի ԻՊՈԽ-ի թվակազմը պիտի հասցվեր *410 հոգու*:

Համոզված ենք, որ ռազմավարական սխալ էր այն, որ ԻՊՄ-ն հույսը դրել էր Զանգեզուրից ակնկալվող օգնության վրա: Այնինչ կարելի էր հաջող և փոքր ռազմագործողություններով ոգևորել ժողովրդին, արագացնել զորամիավորումների կազմավորումը և թշնամուց ձեռք բերել ռազմավար՝ զինամթերքի և հանդերձանքի տեսքով:

Մեր պատմագրությունը պետք է լրջորեն աշխատի Ադրբեջանի բանակի 1920 թ. մարտի 23-ի սադրիչ գործողությունները Արցախի դեմ լայնածավալ ռազմական ագրեսիա համարելու ուղղությամբ: Միքայել (Ղազար) Բադալքյոխյանի՝ մոտ 350

զինվորներով Ասկերանի կիրճի գրավումը և Խոջալու կայանի ադրբեջանական կայազորի զինաթափումը ոչ թե արկածախնդրություն պետք է որակել, այլ ագրեսորի առաջխաղացումը կասեցնելու խիզախում:

Ասկերանի դիրքերի վրա մարտի 27-28-ին ադրբեջանական զավթիչների նկատմամբ տարած հաղթությունից ոգևորված ևս 350 հոգու միանալը Մ. Բադալքյոխյանի մարտիկներին վկայում է *փոքրաթիվ ուժերով և մասնակի հաղթանակներով բնակչությանը ոգևորելու և ինքնապաշտպանության գործում ներգրավելու մարտավարության տողերիս հեղինակի վարկածի ճշմարտացիությունը:*

Ապրիլի 3-ին՝ առավոտյան ժամը 7-ից, Ադրբեջանի զորքերը՝ Խալիլ փաշայի հրամանատարությամբ, թնդանոթների կատաղի կրակի աջակցությամբ, հարձակվել էին Ասկերանի վրա: Ըստ Ա. Միքայելյանի՝ ոչ միայն փամփուշտների պակասությունը, այլև Արցախի ԻՊ-ն ստանձնածների թուլամորթությունը և անգործունյա լինելը հանդիսացան Ասկերանի անկման հիմնական պատճառները: Մ. Բադալքյոխյանն ընկավ հերոսի մահով, իսկ ողջ մնացած հայ մարտիկները լքեցին Ասկերանը:

Մարտի 22-ի գիշերը զինամթերք ձեռք բերելու ակնկալիքով Արցախի ԻՊՈՒ-ի հարձակումը զավթիչների՝ Վարարակնում (Խանքենդում) տեղակայված կայազորի վրա անհաջող ելք ունեցավ:

Շուշիի ինքնապաշտպանության ձախողման վերաբերյալ մեր եզրահանգումները հետևյալն են.

1. Մահմեդական գարնանային տոնակատարության ժամանակ, նախօրոք տրված ազդանշանով, Շուշին ռազմակալած Բաքվի 5-րդ գնդի թուրք սպաներն ու զինվորները հրդեհել են իրենց հյուրընկալած հայերի տները և անկանոն հրացանաձգություն կատարել՝ խուճապի մատնելով քնից արթնացած խաղաղ հայ բնակիչներին:

2. Հավատ ընծայելով ՀՀ կառավարության և Ադրբեջանի, ինչպես նաև Սուլթանովի հետ ձեռք բերված համաձայնությանը, ըստ որի ոչ մի պարագայում մարտական գործողություններ Շուշիում չպիտի ծավալվեին, քաղաքի 120-550 զինյալների զգալի մասը տարվել էր Վարարակնի զորանոցի գրոհին մասնակցելու:

3. Արցախի ԻՊ կենտր. մարմինը ուշացումով Շուշիին օգնության է ուղարկել երկու ոստիկանապետների՝ 90 ոստիկաններով և 160 զինված գյուղացիներով՝ Աղապարոն Դանիելբեկյանի ղեկավարությամբ: Գավառից օգնության հասած մի այլ գումարտակ՝ սպա Ներսես Ազիզբեկյանի հրամանատարությամբ, զբաղեցրել է Քերծի թաղի հատվածը: Ոստիկաններն ու Ա. Դանիելբեկյանը չեն կարողացել կատարել իրենց վրա դրված առաջադրանքը՝ շրջափակել զորանոցն ու զբաղեցնել Կուսանաց վանքի հարակից թաղամասերի դիրքերը:

4. Իրենց հերթին, քաղաքի ԻՊ մարմինը և Ա. Տ. Ղուկասյանն անընդունակ են գտնվել ոչ միայն համաձայնեցնելու Շուշիի ներսի և օգնական ուժերի գործողությունները, այլև կազմակերպելու դեռևս 1919 թ. գոյություն ունեցող Շուշիի հայ-թուրքական ռազմագծի պաշտպանությունը, որից էլ օգտվել են թվական գերազանցություն ունեցող ադրբեջանա-թուրքական զավթիչները:

5. Քերծի թաղի հատվածը զբաղեցրած Ն. Ազիզբեկյանի գումարտակը չի ծա-

վալվել դեպի Մեղրեցոց և Ամենափրկիչ եկեղեցու թաղամասերը, ինչը թույլ կտար փրկել գոնե Շուշիի մի մասը: Այնուամենայնիվ, վերջինիս մարտիկներին հաջողվել է ապահովել շուրջ 8000 հայ ազգաբնակչության անվտանգ նահանջի ճամփան՝ Քարինտակի լեռնային արահետով և Հունոտով: Այդ ընթացքում քաղաքի Ամենափրկիչ եկեղեցուն հարող թաղամասերում զավթիչների առաջխաղացումը կասեցվել է փոքրաթիվ ԻՊ ուժերի կողմից: Եթե Շուշիից ԻՊ ուժերը չհանվեին, և օգնության հասածները միանային նրանց, ապա այսօր մենք, հավանաբար, կունենայինք այլ պատմական իրավիճակ: Ցավոք, պատմական անցյալը փոխել չենք կարող, սակայն կարող ենք նրա էջերից դառը, բայց օգտակար դասեր քաղել:

Սուլթանովի հրամանով բանտարկված են 2-3 հազար քաղաքացիներից Դրոյի պահանջով ազատ արձակվածներից բացի, տուժածները մոտ 2-2,5 հազար շուշեցիներ բռնի մահմեդականացվել են, իսկ մոտ 500 քաղաքացիների դեռևս ապրիլի 4-ին գազանաբար սպանել են Գանձակից Շուշի մտած ադրբեջանական բանակի զինվորները:

Այսպիսով՝ Շուշիի հայերի ցեղասպանությունը ադրբեջանական կառավարության կազմակերպած պետական ահաբեկչության տխրահռչակ օրինակ է, որը շարունակելու մղումով ապրիլի 6-7-ին թշնամին հարձակվել է Քարաշենի վրա: Օրհասական կռիվներ մղելով թշնամու ահռելի ուժերի դեմ՝ ապրիլի 8-ին մեր զորքերը նահանջել են դեպի Տռնավարզ: Ապրիլի 9-ին ամբողջ օրը արյունալի կռիվներ են ծավալվել Տռնավարզի դիրքերի համար: Թշնամին չի կարողացել հաղթահարել հայ մարտիկների դիմադրությունը:

Գիշերը ԻՊ ուժերը անցել են հակահարձակման և ռազմական նախաձեռնությունը վերցրել իրենց ձեռքը: *Անշուշտ, թվաքանակով և զինվածությամբ գերազանցող զավթիչների դեմ գիշերային հարձակման ռազմավարությունը գերադասելի է ցերեկային մարտերից*

Չանախչիի 1920 թ. մայիսի 24-ի խորհրդակցությունն անհրաժեշտ էր գումարել մինչև Ադրբեջանի խորհրդայնացումը: Երևի այդ դեպքում խորհրդային իշխանությունը ոչ միայն Բաքվի հայությանը, այլև արցախահայությանը կազատեր նախապատրաստվող ցեղասպանությունից:

Անժխտելի փաստ է, որ խորհրդայնացումը հայությանը շունչ առնելու և իր մղած պայքարը վերագնահատելու ժամանակ տվեց:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 218:
2. ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ. 1 (Բալաեան Գ., Յոլեան Զ., Ղարաբաղի դէպքերի վերաբերյալ սկսած 1918 թ. յունիս ամսից մինչև 1920 թ. մայիսի 26-ը), թթ. 1-41:
3. ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ. 3 (Ստեփանյան Յ., Յոլյան Զ., ՀՅԴ գերագույն դատարանին, 20.08. 1923 թ.), թթ. 1-36:
4. Աբրահամյան Հ. 1991, Արցախյան գոյամարտ, Երևան, Գիտելիք,175 էջ:
5. Բալայան Վ. 2002, Արցախի պատմություն, Երևան, Ամարաս, 440 էջ:
6. Բալայան Վ. 2012, Դրվագներ արցախահայության ազատագրական պայքարի և պե-

տականակերտման պատմության (1813-2007 թթ.), Ստեփանակերտ, Սոնա, 416 էջ:
7. Բեհբուդեան Ս. 2001, Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, Գիրք Թ, Հայ առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը (1813-1933 թթ.), Երևան, էջ 778-827:
8. Գևորգյան Հ. 2014, Դրո, Երևան, ԵՊՀ, 920 էջ:
9. Դանիելյան Է. 2002, Անդրկովկասում ապաստանած արևմտահայ գաղթականության թվաքանակի հարցի շուրջ (1914-1917թթ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, № 2, էջ 112-119, էլեկտրոնային տարբերակը՝ http://lraber.asj-oa.am/803/1/2002-2(112).pdf):
10. Դավիթ Անանուն 1920, Ղարաբաղ, Հայաստանի կօօպերացիա, սեպտեմբերի 15, № 17, էջ 684-690:
11. Թումյան Հ. 2008, Դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում 1917-1920 թթ. (պատմական ակնարկ), Երևան, Անտարես, 336 էջ:
12. Իշխանյան Ե. 1999, Լեռնային Ղարաբաղ (1917-1920), Երևան, Հայաստան, 732 էջ:
13. Լեո 1925, Անցյալից. հուշեր, թղթեր, դատումներ, Թիֆլիս, Խորհրդային Կովկաս, 480 էջ:
14. Կարապետյան Մ. 2014, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և հայերը, Հայ զինվոր, 19.06.-25.06., № 23 (1041):
15. Կիսիբեկյան Ա. 2011, Հուշեր, հ. 1, Երևան, Առասպել ինդեքս, 519 էջ:
16. Հայ ժողովրդի պատմություն 1981, Հ. 6. Խմբ. կոլ.՝ Աղայան Ժ. Պ., Բարսեղյան Խ. Հ., Երկանյան Վ. Ս., Համբարյան Ա. Ս., Հովհաննիսյան Ա. Գ., Հովհաննիսյան Ռ. Փ., Մուրադյան Դ. Ա.: ՀՍՍՀ ԳԱ Պատմության ինստ., Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1052 էջ:
17. Հովհաննիսյան Է. 2018, 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմը Ղարաբաղում (ըստ «Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերի»), «Պատմություն և մշակույթ» (հայագիտական հանդես), Երևան, ԵՊՀ, էջ 203-209:
18. Միքայէլեան Ա. 1923, Ղարաբաղի վերջին դէպքերը, Հայրենիք (Բոսթոն),մայիս, № 7, էջ 156-167:
19. Միքայէլեան Ա. 1923, Ղարաբաղի վերջին դէպքերը, Հայրենիք (Բոսթոն), յունիս, № 8, էջ 110-123:
20. Միքայէլեան Ա. 1923, Ղարաբաղի վերջին դէպքերը, Հայրենիք (Բոսթոն), յուլիս, № 9, էջ 117-121:
21. Միքայէլեան Ա. 1923, Ղարաբաղի վերջին դէպքերը, Հայրենիք (Բոսթոն), սեպտեմբեր, № 11, էջ 110-119:
22. Միքայէլեան Ա. 1923, Ղարաբաղի վերջին դէպքերը, Հայրենիք (Բոսթոն), հոկտեմբեր, № 12, էջ 118-127:
23. Յառաջ օրաթերթ 1920, 4 ապրիլի, № 71:
24. Ուլուբաբյան Բ. 1994 (1), Արցախյան գոյապայքարը, հ. Ա, Երևան, Գիր գրոց, 300 էջ:
25. Ուլուբաբյան Բ. 1994 (2), Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Երևան, Մ. Վարանդեան, 378 էջ:
26. Арутюнян А. 1971, Кавказский фронт 1914 -1917. Ереван, Айастан, 416 с.
27. Мелкумян Н. (ред.) 2000, Нагорно-Карабахская Республика: путь к вершинам, Степанакерт, МИД НКР, 258 с.
28. Мелик-Шахназаров З. 1995, Записки карабахского солдата: Воспоминания участника событий 1918-1920 гг. в Нагорном Карабахе. Москва-Ереван, М. Шварц: Центр рус.-арм. инициатив, 79 с.
29. Шагинян М. 1927, Нагорный Карабах. Очерк. Москва-Ленинград, Государственное издательство, 42 с.

ՀԱՄԱՑԱՆՑԱՅԻՆ ՀՂՈՒՄՆԵՐ

1. https://hy.wikipedia.org/wiki/Ամասիայի_պայմանագիր (բեռնման օրը՝ 14. 08. 2020):
2. https://hy.wikipedia.org/wiki/Հայերի_մասնակցությունը_Առաջին_համաշխարհային_պատերազմին#cite_note-18 (բեռնման օրը՝ 18. 08. 2020):
3. Железом и кровью.https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%96%D0%B5%D0%BB% D0%B5%D0%B7%D0%BE%D0%BC_%D0%B8_%D0%BA%D1%80%D0%BE%D0%B2%D1%8C%D1%8E (բեռնման օրը՝ 14. 08. 2020):
4. Ղարաբաղի հայության 8-րդ համագումարի բանաձևը. 22 փետրվար - 4 մարտ, 1920 թ., Շոշ. https://www.aniarc.am/2020/03/06/karabakh-armenians-8th-congress-1920-text/ (բեռնման օրը՝ 10. 08. 2020):

Ամփոփում

Շուշի քաղաքի ինքնապաշտպանության ձախողման պատճառները ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանի մեկնությամբ

Աշոտ Հարությունյան

Անցյալ դարի 80-ական թվականներից մինչ օրս շարունակվող ադրբեջանա-արցախյան «գորդյան հանգույցի» լուծման հայեցակարգ մշակելու համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել նախկինում Հայկական բարձրավանդակի արևելյան տարածքներում տեղի ունեցած նմանատիպ իրավիճակների պատմական փորձը: Ուսումնասիրելով 1919-20-ականների ադրբեջանա-արցախյան հակամարտության ականատեսներից մեկի՝ Արսեն Միքայելյանի հուշերի եզրափակիչ մասը՝ փորձել ենք քննադատական վերլուծությամբ 1920 թ. մարտի 23-ին Հայաստանի Արցախ նահանգի անառիկ ամրոց Շուշի քաղաքում Ադրբեջանի կողմից իրականացված հայոց ցեղասպանության պատմությունից դասեր տալ հայ քաղաքական վերնախավին՝ հետագա ցեղասպանությունները կանխելու հույսով: Միևնույն ժամանակ, համեմատելով անցյալի և ներկայի հակամարտությունները՝ տողերիս հեղինակը ներկայացրել է դրանցում առկա նմանությունները՝ փորձագետների ուշադրությունից վրիպած այն գործոնները, որոնք հանգեցրել են մեր հաղթանակին, ինչպես նաև Արցախի և Ադրբեջանի միջև հակամարտությունը «ուժի կիրառմամբ» լուծելու հայեցակարգը՝ Միացյալ Հայաստանի տեսլականի տեսանկյունից: Միքայելյանի կողմից հաճախակի օգտագործվող Ղարաբաղ օտարահունչ տեղանվանումը փոխարինել ենք հայահունչ Արցախով: Շեղատառերով առանձնացված են տողերիս հեղինակի դատողությունները:

Թեմայի նպատակն է Ա. Միքայելյանի վկայություններով հերքել ադրբեջանական քարոզչության կողմից մշակված և նույնիսկ որոշ հայ պատմաբանների կողմից օգտագործվող «մարտյան ապստամբության» վարկածը և լույս սփռել այն իրադարձությունների վրա, որոնց հետևանքով տեղի ունեցավ Շուշիի հայերի ցեղասպանությունը:

Հիմնաբառեր. *պատմական Հայաստան, Ադրբեջան, թյուրք-թաթարներ, հայատյացություն, հողային վեճեր, ցեղասպանություն, մղձավանջային գոտի*

Резюме

Причины провала самообороны в городе Шуши в интерпретации представителя правительства РА Арсена Микаеляна

Ашот Арутюнян

Чтобы разработать концепцию азербайджано-арцахскского «гордиева узла», существующего с 1980-х годов, необходимо учитывать исторический опыт подобных ситуаций, имевших место в прошлом на восточных территориях Армянского нагорья. Изучая мемуары одного из свидетелей азербайджано-арцахского конфликта 1919-20 гг. Арсена Микаеляна: «Последние события в Арцахе», мы попробовали с критическим анализом преподать урок армянской политической элите из истории геноцида армян, совершенного Азербайджаном 23 марта 1920 года в городе Шуши, неприступной крепости Арцаха, провинции Армении, с надеждой предотвратить повторение дальнейших преступлений против человечества. В то же время, сравнивая прошлые и настоящие конфликты, автор моих строк представил сходство в них, выпавшие из внимания экспертов факторы, приведшие к победе, и концепцию «применения силы» для урегулирования конфликта между Арцахом и Азербайджаном с точки зрения идеала Единой Армении.

Цель этой статьи, по мнению А. Микаеляна, опровергнуть версию «мартовского восстания», разработанную азербайджанской пропагандой и даже применяемую некоторыми армянскими историками.

Ключевые слова: *историческая Армения, Азербайджан, тюрко-татары, армянофобия, земельные споры, геноцид.*

Abstract

Reasons for the Failure of Self–defense in the City of Shushi Interpreted by the Representative of Armenian Government Arsen Mikayelyan

Ashot Harutyunyan

In order to develop the concept of the Azerbaijani-Artsakh “Gordian knot” which has been going on since the 1980s, it is necessary to take into account the historical experience of similar situations that took place in the past in the eastern territories of the Armenian Highlands. Studying the final part of the memoirs of Arsen Mikayelyan who is one of the eyewitnesses of the Azerbaijani-Artsakh conflict of 1919-1920, we tried to teach a lesson through critical analysis to the Armenian political elite illustrating the Armenian Genocide committed by Azerbaijan on March 23, 1920, in Shoushi, the impregnable fortress in the Artsakh province of Armenia. It

aimed to prevent the repetition of further genocides. Comparing past and present conflicts, the author of my lines presented their similarities and the factors that escaped the attention of the experts that led to our victory, as well as the concept of resolving the conflict between Artsakh and Azerbaijan by “use of force”, from the point of view of the ideal of United Armenia.

We have replaced the foreign name "Karabakh” frequently used by Mikayelyan with Armenian-sounding “Artsakh”. The judgments of the author of my lines are separated by italics.

The purpose of this article is to contradict by means of Mikayelyan's testimonies the version of the “March uprising” developed by Azerbaijani propaganda and even used by some Armenian historians, to shed light on the events that led to the genocide of the Armenians of Shushi.

Keywords: *Historical Armenia, Azerbaijan, Turkic-Tatars, Armenophobia, land dis putes, genocide, nightmare zone*

ՄՀԵՐ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, պահեստազորի մայոր, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի տնօրեն, Շուշիի տեխնոլոգիական համալսարանի հումանիտար ամբիոնի վարիչ
Արցախի Հանրապետություն, Շուշի, Մուրացան 2
Էլ. հասցե՝ kachar.gk.shushi@mail.ru
Հոդվածը ներկայացվել է 10.08.2020, գրախոսվել է 08.08.2020, ընդունվել է տպագրության 20.08.2020

ՇՈՒՇԻՈՒՄ 1920 Թ. ՄԱՐՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ ԵՎ ԱՐԴԻ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐԸ (ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՈՒ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՏԵՍԱՆԿՅՈՒՆՆԵՐ)[1]

Ներածություն

Մեկ դար առաջ Այսրկովկասի ծաղկուն քաղաքներից, հայ հոգևոր-մշակութային ու քաղաքական կենտրոններից մեկը՝ Շուշի քաղաքը, դարձավ ինքնահռչակ Ադրբեջանի դեմոկրատական հանրապետության (այսուհետև՝ ԱԴՀ) կանոնավոր զորքերի և թուրք-քրդական զինված հրոսակախմբերի ռազմական հանցագործության զոհը: Մի քանի օրում հրո ճարակ դարձան Շուշի քաղաքի ոսկեդարի (1820-1920 թթ.) ընթացքում արարված համամարդկային նշանակություն ունեցող արժեքները, հայ ժողովրդի մշակութային ժառանգության բացառիկ գոհարներ, ճարտարապետական կոթողներ, իսկ այդ ամենն արարած հայ ազգաբնակչությունը ցեղասպանության ենթարկվեց. գազանաբար հոշոտվեցին հազարավոր խաղաղ քաղաքացիներ, առևանգվեցին և հետագայում մահմեդականացվեցին հարյուրավոր աղջիկներ ու երեխաներ, զնդաններում տանջամահ կամ սրախողխող արվեցին հարյուրավոր երևելի ու անմեղ մարդիկ: Մարդկության դեմ իրագործված այդ ոճրագործությունից ու ռազմական հանցագործությունից անգամ

[1] Հետազոտությունն իրականացվել է ԱՀ ԿԳՍ նախարարության տրամադրած ֆինանսական աջակցության շնորհիվ՝ N 18 AK-007. «Ռազմարվեստի զարգացման արդի փուլի առանձնահատկությունները Արցախում» գիտական թեմայի շրջանակում:

100 տարի անց հայ պատմագրությունն այդպես էլ սպառիչ պատասխաններ չի տվել Արցախում 1920 թ. ռազմաքաղաքական զարգացումների և թուրք-ադրբեջանական զավթիչների դեմ պայքարի, Ալեքսանդր Խատիսյանի կառավարության քաղաքականության, ընդհանրապես Արցախի և, մասնավորապես, հայ դիմադրական շարժման կենտրոն Շուշիի ինքնապաշտպանության հետ առնչվող բազմաթիվ հարցերի:

Ձեռնարկելով սույն հոդվածը՝ նպատակ ենք ունեցել 1920 թ. գարնանային ռազմարշավում Շուշի քաղաքի ինքնապաշտպանության ձախողման պատճառների վերաբերյալ հայ պատմագրության գնահատականների քննական վերլուծության հիման վրա վեր հանել դրանց պատմական, քաղաքական, իրավական ու ռազմական տեսանկյունները և արդի մարտահրավերների հետ համադրմամբ կատարված համապատասխան հետևություններն ու անհրաժեշտ եզրահանգումները ներկայացնել ուսումնասիրողների ուշադրությանը:

Առաջադրված նպատակին հասնելու համար հետամուտ ենք եղել հետևյալ կոնկրետ խնդիրների լուծմանը.

ա) ներկայացնել թեմայի ուսումնասիրվածության աստիճանը, ինչը թույլ կտա որոշարկել սույն հոդվածի հեղինակի տեղն ու դերը հիմնախնդրի ձևակերպման ու գիտականորեն պարզաբանման գործում,

բ) սահմանել Շուշիի ինքնապաշտպանության ձախողման պատճառների շուրջ հայ պատմագրության առաջադրած գաղափարների ու տեսակետների վերլուծության ռազմագիտական բաղադրիչները,

գ) վեր հանել թույլ տրված սխալների ու բացթողումների իրական, հաճախ լռության մատնված, չքաղաքականացված ու չնենգափոխված պատճառները՝ պատմության դասերը սերունդներին ավանդելու, հետևաբար՝ պատմագիտության հիմնական գործառույթներից մեկն իրականացնելու նպատակով:

գ) զուգահեռներ անցկացնել հարյուր տարի առաջ տեղ գտած ռազմաքաղաքական դեպքերի ու արդի մարտահրավերների միջև, որպեսզի անհրաժեշտ եզրահանգումներով նպաստենք ժամանակակից պետական-քաղաքական ու անվտանգային-պաշտպանական ճիշտ օրակարգի և ապագա զարգացումների ինտեգրելի տեսլականի ձևավորմանը:

Նմանօրինակ հարցադրումը և շրջանառվող ու նորահայտ փաստերի ռազմագիտական-քննական վերլուծության հիման վրա միանգամայն նոր եզրահանգումները և, ընդհանրապես, հետազոտական արդյունքները կազմում են սույն հոդվածի գիտական նորույթի առանցքը:

Թեմայի ուսումնասիրվածության աստիճանը

Թեև Շուշիի մարտյան եղեռնագործության թեման անկախության շրջանի հայ պատմագրության ուշադրությանն է արժանացել, սակայն Շուշիի ինքնապաշտպանության գործում լուրջ թերացումների ու կոպիտ սխալների, ժամանակի քննությանը չդիմացած մարտավարության ողբերգական հետևանքների և հարակից այլ հարցերի մասին առանձին ու ընդհանրացված գիտական ուսումնասի-

րություն դեռևս չկա: Կարծում ենք, որ հիմնախնդրի պատմագրության համառոտ տեսության ներկայացումը հնարավորություն կընձեռի պատկերացում կազմելու ինչպես հիմնախնդրի լուսաբանման նախորդ փորձերի, այնպես էլ դրա գիտական մշակման ասպարեզում ուսումնասիրության կարոտ հարցերի շրջանակի և առաջնահերթությունների մասին:

Արցախյան շարժման քաղաքական փուլի տարիներին հակամարտության ակունքների հանդեպ հետաքրքրության աճին զուգընթաց ստեղծված մեծածավալ գրականության էջերում արծարծվել են 1918-1921 թթ. իրադարձությունների ամենատարբեր կողմերն ու տեսանկյունները[1]: Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Խիկար Բարսեղյանը ավելի քան երեք տասնամյակ առաջ էր նշել Շուշիի եղեռնագործությունն ուսումնասիրելու անհրաժեշտության մասին՝ գրելով, որ այն «իհարկե, սպասում է իր գիտակ հետազոտողին[2]: Թեև Շուշիի ողբերգությանը հաջորդած տարիներին և մինչև Արցախյան շարժման քաղաքական փուլի մեկնարկը ևս անդրադարձներ եղել են 1920 թ. մարտյան ոճրագործությանը, սակայն մնալով 1918-1921 թթ. իրադարձությունների ետնախորշում՝ այն առանձնահատուկ ուշադրության չի արժանացել:

Ականատեսների՝ պարբերական մամուլում հրապարակված հավաստի վկայությունները որոշակի լույս են սփռել 1920 թ. մարտյան դեպքերի վրա[3], սակայն շրջանցել են Շուշի քաղաքի ինքնապաշտպանության հիմնախնդիրները, դրանց հետևանքով ունեցած անհաջողությունների խորքային պատճառները:

Դրանք առանձին ուսումնասիրության նյութ է դարձրել տողերիս հեղինակը[4]: Այնուհետև, լայն քննարկման նյութ դարձնելու մտադրությամբ հրապարակումներ ենք ունեցել նաև պարբերական մամուլում[5]: Շուշիում 1920 թ. մարտյան եղեռնագործության պատճառները, ինքնապաշտպանության կազմակերպման թերությունները և հատկապես «ապստամբության» առասպելի խնդիրը քննվել, ու արդյունքները հրապարակվել են նաև գիտական հրատարակություններում[6]: Իհարկե, մինչ այդ էլ եղել են տարբեր հեղինակների առանձին հրապարակումներ, սակայն դրանցում, ակներևաբար, կոնկրետ հարցադրումների պատասխանները դժվար է գտնել[7]:

Հիմնախնդրի երկարատև ուսումնասիրությունների արդյունքում մենք հանգել էինք այն եզրակացության, որ Շուշիի մարտյան եղեռնագործությունը պետք է դիտարկել արևմտահայության զգալի մասի բնաջնջումից կամ իր բնօրրանից՝ Արևմտյան Հայաստանից նրա դեպորտացիայից հետո նաև Արևելյան Հայաս-

---

[1] Այդ շրջանի համապատասխան գրականության տեսությունը տես Հարությունյան 2019, 44-47, 169-184:
[2] Սովետական Հայաստան 1989, 9 ապրիլի:
[3] Մշակ 1920, № 9, Մշակ, 1920, № 37, Ավանգարդ 1990, № 45, Ավանգարդ 1991, №№ 34-35 և այլն:
[4] Հարությունյան 1994:
[5] Ազատ Արցախ 1999, 23 մարտի, № 33, Ազատ Արցախ 1999, 24 օգոստոսի, № 99, Մարտիկ 2000, 20-24 մարտ, № 12, Ազատ Արցախ 2005, 24 մարտի, № 34, հմմտ. Մարտիկ 2005, 19-26 մարտ, № 11, Азат Арцах 2005, 26 марта, № 20:
[6] Հարությունյան 2008, № 1, 71-78, հմմտ. Հարությունյան 2009, 135-146, 215-220, Հարությունյան 2015, 37-51, Հարությունյան 2015, № 3, 12-20, Հարությունյան 2020, № 1, 93-105 և այլն:
[7] ԼՂ Հանրապետություն 1995, № 4, № 7 հմմտ. ԼՂ Հանրապետություն 1997, № 11, ԼՂ Հանրապետություն 1996, № 159, ԼՂ Հանրապետություն 1996, 10 սեպտեմբերի, Երեկոյան Երևան 1989, 4 դեկտեմբերի, ԼՂ Հանրապետություն 1995, 1 ապրիլի և այլն:

տանում և Այսրկովկասի հայաբնակ այլ վայրերում հայ ժողովրդի ցեղասպանության՝ Թուրքիայի շարունակական քաղաքականության համատեքստում[1]: Այդ գաղափարը տարիներ անց դարձել է առանձին հոդվածների վերնագրեր[2]: Թյուրըմբռնումից խուսափելու համար հատկանշենք, որ ժամանակի պարբերական մամուլում («Մշակ», «Նոր աշխատավոր», «Հառաջ» և այլն) ընդհանրապես Արևելյան Այսրկովկասում, այդ թվում Հայաստանի արևելյան շրջաններում և մասնավորապես Արցախում, մանավանդ Շուշիում Թուրքիայի ու Ադրբեջանի կազմակերպած ցեղասպանությունը դիտարկվել է Հայաստանի արևմտյան նահանգներում և Օսմանյան կայսրությունում իրականացված հայ ազգաբնակչության եղեռնի համատեքստում: Շուշիում 1920 թ. մարտին մուսավաթական կառավարության կազմակերպած եղեռնագործությունները մարդկության դեմ գործված հանցագործության տեսանկյունից դիտարկելով՝ ցեղասպանություն է անվանել նաև Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ԽՄԿԿ ամբիոնի դոցենտ, պատմական գիտությունների թեկնածու, ծննդով Դիզակի (այժմ՝ Արցախի Հադրութի) շրջանի Կարմրակուճ գյուղից Սուրեն Բաղդասարյանը (1911-1989) ԽՄԿԿ կենտկոմին, ԽՍՀՄ ղեկավարությանը, ԿԿ գլխավոր քարտուղար Մ. Ս. Գորբաչովին և XXVII համագումարին հասցեագրված դիմումներում[3]:

Արցախի 1918-1923 թթ. պատմության հիմնահարցերն արտացոլող առաջին, առավել ամբողջական հրատարակություն կարելի է համարել Հայաստանի ԳԱ պատմության ինստիտուտի, ՀՀ ՄԽ առընթեր գլխավոր արխիվային վարչության և Երևանի պետական համալսարանի Հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի համատեղ կազմած փաստաթղթերի ու նյութերի հաստափոր ժողովածուն՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վ. Միքայելյանի ղեկավարությամբ ու խմբագրությամբ[4]: Ժողովածուն ամփոփել է Երևանի ու Մոսկվայի հինգ արխիվներից և պարբերական մամուլից երևան հանված փաստաթղթեր ու նյութեր, որոնցից շատերը հրապարակվել են առաջին անգամ: Ժողովածուն կարելի է համարել ադրբեջանական կողմի քարոզչական ակտիվության և պատմական փաստերի կամայական մեկնաբանությունների[5] հաջողված պատասխանը: Ադրբեջանական ժողովածուի հիմնարար քննադատությամբ իր ժամանակին մամուլում հանդես է եկել պատմական գիտությունների դոկտոր Էդ. Զոհրաբյանը[6]:

Քննարկվող թեմայի լուսաբանման համար արժեքավոր հրատարակություններից հատկանշելի են Հայաստանի ազգային արխիվի լույս ընծայած փաստաթղթերի ժողովածուները[7]: Թեմային առնչվող հետաքրքիր փաստաթղթեր ու նյութեր կան Արցախի թեմին նվիրված «Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության» մատենաշարի իններորդ գրքում[8]: Մեզ հետաքրքրող հարցերի լուսաբանման համար

---

[1] Հարությունյան 2008, № 1, 71-78, Հարությունյան 2010, 45, Հարությունյան 2015, 37-51, Հարությունյան 2015, № 3, 12-20 և այլն:
[2] Հմմտ. Բալայան 2015, № 6, 31-42, Balayan 2016, № 2, 95-105:
[3] Կաճառ 2020, 26-28, 38, 51, 65:
[4] Микаелян 1992:
[5] Гулиев 1989:
[6] Երեկոյան Երևան 1989, 28 հոկտեմբերի, № 248:
[7] Վիրաբյան 2003, Վիրաբյան 2012:
[8] Բեհբուդեան 2001:

հետաքրքրություն ներկայացնող առանձին փաստաթղթեր հրապարակվել են տարբեր պարբերականներում[1]:

Զգալի փաստական նյութ են պարունակում պարբերական մամուլում հրապարակված դեպքերի մասնակիցների և ժամանակակիցների օրագրություններն ու հուշագրությունները, ինչպես նաև դրանց հիման վրա կազմված և վերջին երկտասնամյակի ընթացքում լույս ընծայված կամ վերահրատարակված գրքերը[2]:

Վիճահարույց որոշ հարցերի պատասխանների բազմազան տարբերակների ու առանձին վարկածների կարելի է հանդիպել 1918-1921 թթ. իրադարձությունների մասին պատմող տարաբնույթ հրապարակումներում, երկերում ու գրքերում[3]:

Հայ պատմագրության մեջ այս կամ այն կերպ արծարծված, բայց դեռևս միասնական կարծիքի չարժանացած հիմնահարցերից կարելի է հատկանշել Շուշիից նահանջող ռուսական ստորաբաժանման հանդեպ վերաբերմունքը, զենքի և զինամթերքի, կռվող ուժի պակասը, նախանշանակման վայր Շուշիի գնդի տեղափոխումը, ռազմավարական նշանակություն ունեցող Բերդաձորի անկումը, հայերի դիմադրության կարևոր կենտրոններից մեկի՝ Բաքվի կորուստը, զորավար Անդրանիկի արշավանքի ընդհատումը, կառավարման ու անվտանգության ապահովման ոլորտներում թույլ տրված կոպիտ սխալները, հատկապես ինքնապաշտպանության սխալ ռազմավարությունը, նախահարձակ մահմեդականների հետ գոյակցության հնարավորության մասին պատրանքները, ռազմաքաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական մի շարք գործոնների անտեսումը և այլն: Սակայն, մեր կարծիքով, ամենահրատապ խնդիրը այսպես կոչված «ապստամբության» առասպելի և հայկական կողմին նախահարձակ ներկայացնելու ադրբեջանական նենգափոխման բացահայտումն է: Այս խնդրին վերստին անդրադառնալը հրատապ է այն ցավալի իրողության առումով, որ թեև վերոհիշյալ գիտական հրապարակումներում բազմիցս ցույց ենք տվել «ապստամբության» առասպելի անհարկի շրջանառության ռազմաքաղաքական ու գիտաճանաչողական բացասական հետևանքները, սակայն հայ պատմագրության մեջ համառորեն շարունակում են նախորդների սխալների վերարտադրության ակամա կամ միտումնավոր փորձերը[4]:

Մեր կարծիքով՝ հիմնահարցի ճշգրիտ գնահատմանը խանգարում էր այն հան-

---

[1] Արցախի և Զանգեզուրի պաշտպանությունը 1920 թ., «Երկիր», 7 հոկտեմբերի 1994 թ., Газиян А., "... Но в Карабахе войн не станет меньше" - свидетельствуют письма убийц и мародеров после Шушинской резни 1920 г., "Голос Армении", 30 марта 2004 г.,№ 32, с. 1-2:

[2] Հայրենիք 1923, № 7, 156-167, № 8, 110-122, № 9, 115-121, № 11, 110-119, № 12, 118-127 (այն արտատպվել է. Բեհբուդեան 2001, 778-827), Հայրենիք 1935, №№ 3-7, Հայրենիք 1929, Յունիս, № 8, արտատպված է՝ Դրօշակ 1990, մարտ, 78-96, Հայրենիք 1934, № 5, Լեռ 1925 (վերահրատարակվել է 2009 թ., Երևանում), Мелик-Шахназаров 1995, Melik-Shahnazarow 1996, Տեր-Դանիելյան Մ. (Արամայիս) 1993, Իշխանյան 1999, Թումյան 2008, Կսիբեկյան 2011 և այլն:

[3] Գրիգորյան 1996, № 1, 88-111, Գևորգյան 2014, Խատիսյան 1968, Կարապետյան 1990, Հովհաննիսյան 1966, № 3, 66-75, Հովհաննիսյան 1971, Ղարիբյան 2007, 205-217, Մելիք-Շահնազարյան 1990, №№ 5-6, 25-29, Միրզոյան, Սարգսյան 1991, № 2, էջ 90-95, Պողոսյան 1990, № 8, 58-62, Սարգսյան 1989, № 3, 63-104, Սարգսյան 1964, Սիմոնյան 1991, Սողոմոնյան 1968, № 1, 113-128, Սողոմոնյան 1972, № 1, 185-196, Վիրաբյան 2011, Տեր-Գասպարյան 1993, Քաջազնունի 1923, Микаелян, Хурщудян 1988, № 4, 43-56, Мкртчян, Давтян 1997 (նույնը հայերեն և անգլերեն տպագրվել է 2008-ին, Երևանում), Галоян 1988, Эвоян, Баликян 1989, № 1, с. 86-130, Баликян 1990, № 2, с. 256-258, Hovannisian 1972, Hovannisian 1996, Карабахский вопрос: история и сущность в документах и фактах, С., 1989, Атаджанян 1989 և այլն:

[4] Հարությունյան 2013, № 1, էջ 22-43, Հարությունյան 2015, № 1, էջ 50-69, Բալայան 2015, № 6, 31, հմմտ. Balayan 2016, № 2, 95, Գևորգյան 2014, 563-564, 568-569, Աբրահամյան 2003, 178-183 և այլն:

գամանքը, որ ողբերգական իրադարձություններին հաջորդած առաջին մի քանի տարիներին, կապված «նոր կարգերի» հաստատման, դրանց «առավելության» առասպելի հաստատման և նախկին իշխանությունների վարկաբեկման որդեգրված ուղեգծի հետ, ինչել են միայն փոխադարձ մեղադրանքներ: Ժամանակի հայազգի գործիչների ու հեղինակների անսկզբունքային մոտեցման պատճառով երկրորդ շնչառությունն ստացավ հրեշավոր եղեռնագործությանը զուգընթաց դիվանագիտական խողովակներով ԱԴՀ-ի շրջանառության մեջ դրած հայերի «ապստամբության» մասին ստահոդ վարկածը, ըստ որի մուսավաթական կառավարության կազմակերպած ոճրագործությունը ներկայացվում էր որպես հայերի հուսահատ ընդվզման հետևանք:

Շուշիում կատարված ոճրագործությունների վերաբերյալ դեռևս 1920 թ. մարտի 30-ին «մուսավաթի» խորհրդի ընդհանուր ժողովի, իսկ ապրիլի 1-ին Ադրբեջանի պառլամենտի ընդունած բանաձևերում լկտիաբար մեղադրվել են հայերն ու Հայաստանի կառավարությունը: Փորձելով քավության նոխազ դարձնել մի խումբ ապստամբների՝ ԱԴՀ-ն չի մոռացել նաև սպառնալ, որ «**հետագայում ավելին կարվի, եթե Ղարաբաղի հայությունը խոհեմ ու հնազանդ չպահի իրեն**[1]», ինչն աներկբա բացահայտում է մուսավաթական կառավարության հանցագործ ու ֆաշիստական բնույթը (ընդգծումը մերն է.- Մ. Հ.): Նման մերկապարանոց մեղադրանքներով հեղեղված էին նաև այն ժամանակվա պաշտոնական հաղորդագրությունները, դիվանագիտական գրագրությունները և պարբերական մամուլի էջերը: Սակայն անհերքելի փաստերի ծանրության տակ ակնհայտ է դառնում Թուրքիայի ծրագրած և ԱԴՀ-ի պետականորեն կազմակերպած ու իրագործած ցեղասպանության քաղաքականությունը, որի հերթական զոհը դարձավ նաև ծաղկուն Շուշի քաղաքը:

Ալեքսանդր Խատիսյանի կառավարության ու ՀՅԴ ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանը, որի խղճին, դատելով ժամանակակիցների արժանահավատ վկայություններից ու գնահատականներից, ծանրացած է Շուշիի ինքնապաշտպանության աղետաբեր ձախողումը[2], թվարկելով հակառակորդի ագրեսիվ գործողությունները և ներկայացնելով վճռական բախման անխուսափելիությունը, ջանում էր ապացուցել, որ բավարար ուժեր կային բնակչության ինքնապաշտպանության ու անվտանգության ապահովման համար, սակայն առկա հնարավորությունները չօգտագործվեցին[3]:

Մեր հայրենակից Լեոն, ծանր տանելով հարազատ ծննդավայրի կորուստը, դառնաղի խոսքերով է գնահատում ողբերգությունը՝ մեղադրելով Դաշնակցություն կուսակցությանը և ՀՀ կառավարության ու ՀՅԴ բյուրոյի ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանին աններելի արկածախնդրության ու «տղայամտության» համար[4]: Անշուշտ, տեղի սղությունը հնարավորություն չի տալիս անդրադառնալու բոլոր

---

[1] Азербайджан 1920, 2 апреля, № 67:
[2] ՀՅԴ ԿԱ, թղ. 1649, գ. №№ 1- 6, ՀՀ ԲԿԱ (Հայաստանի հանրապետության Բոստոնի կենտրոնական արխիվ), ֆ. Ս. Վ. (Սիմոն Վրացյան), թղ. 8, գ. № 10, 3: Հմմտ. Hovannisian 1996, 149-151, Իշխանյան 1999, 614-615, Գևորգյան 2014, 563-565:
[3] Հայրենիք 1923, № 11, 118, № 12, 121:
[4] Լեո 1925, 437-438:

կարծիքներին, բայց և այնպես, այս երկուսը, թերևս, տիպական են շրջանառվող երկու հիմնական տեսակետների համար: Ի դեպ, «ապստամբության» մասին պնդող խնդրո առարկա դեպքերին ժամանակակից ամենահայտնի հայ հեղինակները, որպես կանոն, մարտի 23-ին Շուշի քաղաքից բավական հեռու են եղել (Հարություն Թումյանը Ասկերանում էր, Աբրահամ Կիսիբեկյանը՝ Հադրութում, Եղիշե Իշխանյանը՝ Հայաստանի հանրապետությունում, Լեոն՝ Թիֆլիսում, և այսպես շարունակ):

Այս հիմնախնդիրն արծարծելով՝ չենք կարող անտեսել 1922 թ. հունիսին Արցախի և Զանգեզուրի գործիչների մասնակցությամբ Թավրիզում տեղի ունեցած ժողովի նախագահ Գերասիմ Բալայանի և քարտուղար Զաքար Յոլյանի ստորագրությամբ «Ղարաբաղի դէպքերի պատմութիւն» խորագրով զեկուցագիր-տեղեկագրի[1] արձանագրումները, որոնք փաստում են Շուշիի կործանմանը ՀՀ կառավարության և ՀՅԴ բյուրոյի մեղսակցությունը: Այդ փաստը չեն անտեսել ՀՅԴ հայտնի գործիչ, անաչառ հուշագրող Եղիշե Իշխանյանը[2] և պատմաբան Համլետ Գևորգյանը[3]: Վերջինս, մասնավորապես, գրել է. «Արցախում տեղի ունեցած իրադարձությունները ներկայացնող վավերագրերի հավաստմամբ՝ այդ գործում հիմնական մեղավորները Արցախ գործուղված ՀՅԴ բյուրոյի գործիչներն էին»[4]: Այսպիսով՝ ակնհայտ է դառնում, որ ժամանակին այդ կուսակցության ապիկար գործիչները կամ լիազոր-ներկայացուցիչները ոչ միայն գործիք դարձան Ադրբեջանի մուսավաթական իշխանությունների ձեռքին Արցախի ինքնապաշտպանությունը ձախողելու և Շուշի քաղաքը կործանելու գործում, այլ նաև հետագայում իրենց անպատասխանատու շաղակրատություններով ջուր էին լցնում ադրբեջանական քարոզչության ջրաղացին՝ հայերին որպես սադրիչներ մեղադրելու և Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները պարտակելու չարանենգ ձեռնարկումներում:

Հարկ է նշել, որ տարաբնույթ ու զանազան ծագում ունեցող փաստաթղթերում հանդիպող տեսակետները, իրար հակասող տեղեկություններն իսկական խառնաշփոթ են ստեղծել և գրեթե անհնար դարձրել միանշանակորեն որևէ վարկած պնդելը, մանավանդ՝ ապացուցելու հաջողությունը: Այս խառնիճաղանջությունը, ցավոք, նկատելի է նաև հետագա ուսումնասիրողների աշխատություններում: Այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ արխիվային փաստաթղթերը հաճախ օգտագործվել են ոչ քննադատաբար, առանց դրանց ծագման բնույթի հաշվառման (խոսքը, օրինակ, փաստաթղթի միտումնավոր կամ վարկաբեկիչ, քաղաքական պատվեր, ոչ իրազեկ կամ աչառու հեղինակի ձեռքի գործ լինելու մասին է) և բանաքաղված տեղեկությունների ստուգման:

Ուսումնասիրելով այդ շրջանին վերաբերող բազմաթիվ փաստաթղթեր ու վավերագրեր, որոնց մեծ մասը հրապարակվել է առանձին ժողովածուներում, գիտական հանդեսներում ու աշխատությունների հավելվածներում՝ կարելի է գալ

[1] ՀՅԴ ԿԱ, թղ. 1649, գ. №№ 1-6 (վերջապես մեզ հաջողվեց ծանոթանալ այդ բնագրերի պատճեններին, իսկ մինչ այդ դրանց մասին որոշակի պատկերացում էինք կազմել հիշյալ գործերի նյութերից պատմաբաններ Ռիչարդ Հովհաննիսյանի և Համլետ Գևորգյանի ընդարձակ մեջբերումների շնորհիվ. հմմտ.՝ Hovannisian 1996, 153, Գևորգյան 2014, 566):

[2] Իշխանյան 2009, 548, 552-554, 577 և այլն:

[3] Գևորգյան 2014, 563-565:

[4] Գևորգյան 2014, 566:

այն եզրահանգման, որ դրանցում ապակողմնորոշող ու գիտականության պահանջները չբավարարող, ինչու չէ, նաև անարժանահավատ տեղեկություններ շատ կան, որոնց սարդոստայնում չխճճվելու համար հարկ է քննախույզ մոտեցում ցուցաբերել և դրանք օգտագործել զգուշորեն՝ կիրառելով պատմահամեմատական մեթոդը և, որ կարևոր է՝ իրադարձությունների զարգացման տրամաբանությանը համապատասխան: Անշուշտ, դրանով չենք ուզում ասել, թե նախորդ ուսումնասիրողներն այս ամենը չեն նկատել և, առավել ևս, մտադիր չենք նշույլ անգամ նսեմացնելու կամ ստվեր գցելու նրանց կատարած շնորհակալ ու տքնաջան աշխատանքի վրա: Բայց նաև չենք կարող չարտահայտել նրանց երկերից մեր ստացած տպավորությունը, որոնց ընդհանուր թերությունը, մեր կարծիքով, քաղաքագիտական մտքի ու գնահատականների պակասն է: Սա հատկապես ակնհայտ է, այսպես կոչված «ապստամբության» առասպելի տարփողման ու անհարկի ուռճացման պարագայում, մինչդեռ չենք կարծում, թե ամեն ինչ եղել է այնպես, ինչպես հաճախ ներկայացվում է՝ ակամա տրվելով հակառակորդի ասպարեզ հանած հերթական քաղաքական սադրանքին: Պատահական չէ, որ ուսումնասիրողներից, օրինակ, Բագրատ Ուլուբաբյանը, փորձել է խուսանավել երկու տեսակետների միջև[1] (այսինքն՝ ապստամբությու՞ն, թե՞ զինված ինքնապաշտպանություն նախահարձակ եղած ադրբեջանական զորքերից): Ընդհանուր մտայնությունն այն է, որ էլեկտրականացված (լարված) մթնոլորտում Սուլթանովը և մյուս դահիճներն առիթի էին սպասում հայերի վաղուց ծրագրված բնաջնջումն իրականացնելու համար: Սա ևս կարելի է ընդունել: Սակայն ոչ համոզիչ ու անտրամաբանական է ադրբեջանական կողմի շրջանառության մեջ դրած այն թյուր վարկածը, թե իբր «հայկական կողմն է տվել այդ առիթը»: Այդ քարոզչական վարկածը որևէ կերպ չի տեղավորվում այն ակնհայտ ու անհերքելի փաստի մեջ, որ մուսավաթական Ադրբեջանի կանոնավոր զորքերի և թուրք-թաթարներից ու քրդերից կազմավորված ավազակախմբերի հարձակմանը հայերը պատասխանել են զինված ինքնապաշտպանությամբ, ինչը Ադրբեջանի քարոզչական մեքենան ներկայացրել է որպես ապստամբություն՝ հետևանքը պատճառի նենգափոխելու միջոցով միջազգային հանրությանը մոլորեցնելու և երբեմնի ծաղկուն Շուշի քաղաքի ավերումն ու հայ բնակչության ցեղասպանությունն արդարացնելու նպատակով[2]:

Ուսումնասիրելով խնդրո հարցի վերաբերյալ բազմաթիվ վավերագրերն ու վկայությունները՝ կարելի է համոզվել, որ հայ ժողովրդին այդպես էլ չհաջողվեց լիարժեքորեն ինքնակազմակերպվել և ամբողջովին չեզոքացնել բնիկների դանդաղ ոչնչացման կամ ուծացման թուրքական քաղաքականությունը: Այս տեսանկյունից մանավանդ վերահմաստավորման կարիք ունի բախտորոշ ժամանակներում ժողովրդի ղեկավարման ղեկը ստանձնած քաղաքական կուսակցությունների ու առանձին գործիչների գործունեությունը: Սա դյուրին խնդիր չէ, որովհետև նրանք հասցրել են տասնամյակներ շարունակ հեղեղել հայ տեղեկատվական ու գաղափարական ամբողջ տարածությունն իրենց երևակայական ու մտացածին պատմություններով՝ ինքնարդարացման և քաղաքական ընդդիմախոսներին մե-

[1] Ուլուբաբյան 1994, 78-83:
[2] Հարությունյան 2015, 32:

ղադրելու (ավելի ճիշտ՝ մեղքը նրանց գլխին բարդելու) մի խոսքով՝ պատասխանատվությունից խուսափելու նպատակներով: Սակայն ակներև է, որ ոչ ոք չի կարող խուսափել պատասխանատվությունից և յուրաքանչյուր գործիչ վաղ թե ուշ կանգնելու է պատմության դատաստանի առաջ:

Ինչ վերաբերում է Ադրբեջանի մուսավաթական պարագլուխների ցեղասպանական քաղաքականությանը, որին զոհ գնաց նաև Շուշի քաղաքը, ապա այդ մասին վկայող փաստերը շատ են: Ըստ այն ժամանակվա վավերագրերի՝ արդեն 1920 թ. սկզբներին Ադրբեջանում գլուխ էին բարձրացրել իթթիհատականները և ագրեսիվ քարոզչություն ու տրամադրություններ էին տարածում և՛ կառավարության, և՛ ողջ մահմեդական բնակչության շրջանում[1]: Սա նաև Արևելյան Այսրկովկասում հայ ազգաբնակչության ցեղասպանության, այդ թվում՝ Շուշիի կործանման թուրք-ադրբեջանական նախապատրաստությունների մասին մեր տեսակետը հաստատող ևս մեկ փաստարկ է:

Ուսումնասիրելով այն ժամանակվա վավերագրերը և ականատեսների ու մասնակիցների վկայությունները՝ ընդունելի ենք համարում ողբերգական իրադարձությունների հետևյալ վերականգնումը. Սուլթանովի հրամանով մուսավաթական զորքերը հարվածել են հայության գլխավոր կենտրոնին՝ Շուշիին: Միաժամանակ, Աղդամում կենտրոնացված զորքը և սպառազինված ամբոխը, ինչպես և կանխատեսված էր, սկսել են արշավանքն Ասկերան-Խոջալու-Խանքենդ-Շուշի երթուղով՝ նպատակ ունենալով համալրել ու ըստ ամենայնի աջակցել Շուշիի հայությանը «հնազանդեցնող» (իրականում՝ բնաջնջող) ոճրագործներին: Բացի այդ երթուղուց ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի դեմ բացահայտ պատերազմ սկսած ԱԴՀ-ի զորքերը՝ ուժեղացված զինավառ ավազակներով, լայնածավալ հարձակման էին անցել նաև Գանձակի, Շամքորի և այլ ուղղություններով՝ հայ ազգաբնակչության բռնի տեղահանության ու էթնիկական զտման նպատակով:

Արցախի հայ ազգաբնակչությանն ահաբեկելու, սարսափազդու կոտորածներով ընկճելու՝ ԱԴՀ-ի պետական քաղաքականության իրականացումը Սուլթանովը պատահաբար չէր Շուշիից սկսել, քանի որ Արցախի մայրաքաղաքի բնակչությունն առնվազն 1919 թվականից պատանդի կարգավիճակում էր (Լեռ) և, ինչպես վավերագրերն են հաստատում, այդ դիմադրական կենտրոնին տիրելը հակառակորդը համարում էր Արցախը նվաճելու կարևոր գործոն: Այդ մասին է վկայում նաև հետևյալ վավերագիրը. «Հուսով եմ,- Ադրբեջանի նախարարների խորհրդի նախագահի անունով զեկուցագրում պնդում էր տխրահռչակ Սուլթանովը,- որ Շուշի քաղաքում Կենտրոնի և հայկական շարժման պաշտոնապես ենթարկեցումով, Ղարաբաղում հայերի ենթարկեցման հարցը արագ կընդունի բարեհաջող ավարտ»[2]:

Համաձայն նախապես ծրագրված մարտավարության (կամ ռազմական տերմինաբանությամբ՝ պաշտպանության մտահղացման), ինքնապաշտպանության ուժերը 1920 թ. մարտի 23-ին դուրս շպրտեցին ադրբեջանցի զավթիչներին և ազատագրեցին Արցախի ռազմաստրատեգիական հենակետերից մեկը՝ Ասկե-

[1] Վիրաբյան 2003, փաստ. № 362 (թիվ 132 առ 30 հունվարի 1920 թ., Բաքու), 434:
[2] Микаелян 1992, док. № 153, 238:

րանը, ինչպես Աղդամից ադրբեջանական զորքերի հետագա առաջխաղացումը կասեցնելու, այնպես էլ կենաց-մահու պայքարում Շուշիում ու Խանքենդում ադրբեջանական զորքերից պաշտպանվող աշխարհազորայինների թիկունքն ապահովելու համար: Առանց Խանքենդի մուսավաթական կայազորի շրջապատման ու մեկուսացման հնարավոր չէր լուծել Ասկերանի և Շուշիի թիկունքն ապահովելու խնդիրը: Հենց ինքնապաշտպանությունից բխող այս քայլերն են ադրբեջանցիները նենգափոխել «ապստամբություն» հասկացությամբ, մի կողմից՝ իրենց ոճրագործությունները «արդարացնելու», իսկ մյուս կողմից՝ ցեղասպանությունը ուրանալու, ապա և՝ ժխտելու նպատակով:

Ռազմաքաղաքական գործընթացների հեղեղի հորձանուտում գլուխը կորցրած քաղաքական կուսակցության մերօրյա հետևորդները ցինիկաբար խոսում են այն մասին, որ իբր Շուշիի կորուստը դեռ Արցախի կորուստ չէր (ոմանք շատ հեռու գնալով ակնարկում են Շուշին հանուն Արցախի «զոհաբերելու» վարկածի մասին[1]), մինչդեռ Շուշիի կորուստը, ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, զգալի նահանջ էր առանց այն էլ սաղմնային վիճակում գտնվող պաշտպանական-անվտանգային բաղադրիչների ապահովման դիրքերից:

Այսպիսով՝ Շուշիի եղեռնագործության լուսաբանման հիմնահարցերի վերոհիշյալ քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանց մի մասը, և հատկապես «ապստամբության» առասպելը հայ պատմագրությունն իներցիայով շրջանառում է՝ ակամա հայտնվելով ցեղասպանության քաղաքականությունն ուրացող մեր հակառակորդների նենգափոխումների սարդոստայնում: Դա հատկապես ակնհայտ է պատմությունը որպես քաղաքական զենք Հայաստանի դեմ օգտագործող նրա հարևանների վարած տեղեկութային պատերազմի համատեքստում: Բարեբախտաբար, հայրենական պատմագրության մեջ վերջին շրջանում նկատելի է այն ուսումնասիրողների տեսակարար կշռի աճը, որոնք դա լավ հասկանում են և, ըստ այդմ, վերանայում են նախորդ սխալ մոտեցումները[2]:

Շուշի քաղաքի ինքնապաշտպանության ձախողման պատճառներին առանձին անդրադառնալը պայմանավորված է պատմագրության հիմնախնդիրները ճիշտ հասկանալու և պատճառահետևանքային կապի մեջ դիտարկելու անհրաժեշտությամբ:

Ռուսական կայսրության տրոհումից հետո Արցախի նկատմամբ կովկասյան թաթարների (որոնք հետագայում հորջորջվեցին ադրբեջանցիներ) հավակնութ-

---

[1] Советский Карабах 1988, 20 июля, Ազատ Արցախ 1999, 8 հունիսի, № 66, Ազատ Արցախ 1999, 2 նոյեմբերի, № 129:

[2] Հմմտ. Ղուլյան 2009, 308, Բաղդասարյան 2015 (թվային տարբերակ. http://theanalyticon.com/?p=6079#more-6079 [ներբեռնումը՝ 18.02.2020 թ.]): 2018 թ. ԱրՊՀ-ում՝ Ղարաբաղյան շարժման 30-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովում, պ. գ. դ., պրոֆեսոր Հրանտ Աբրահամյանը, որը մասնագիտացել էր Արցախի պատմության 1918-1923 թթ. Ժամանակահատվածի ուսումնասիրությամբ, խոստովանեց, որ «մինչև հիմա սխալվել է՝ գրելով 1920 թ. մարտյան ապստամբության մասին: Փաստերը խեղաթյուրելով՝ դա շրջանառության մեջ են մտցրել մուսավաթական Ադրբեջանի պաշտոնյաները, իսկ հետագայում լայնորեն տարածել ադրբեջանցի պատմաբաններն ու մյուս հեղինակները (պատմաբանը ծանոթացել էր նրանց 80-ից ավելի գործերին), որպեսզի Շուշիում հայ ազգաբնակչության հանդեպ իրականացված եղեռնագործությունն արդարացնեն և դրանում մեղադրեն հայերին»: Մեր պարտքը համարեցինք անհապաղ արձանագրել, որ այդ մասին շարունակաբար գրում ենք արդեն տասը տարի, սակայն սառույցը տեղից չի շարժվում: Եվ Հրանտ Աբրահամյանի այս արձագանքն առաջինը կարելի է համարել անհրաժեշտ տեղաշարժի մեկնարկի համար (հմմտ. Հարությունյան 2020, 104, ծ. 32):

յունների առանցքում առանձնահատուկ տեղ էր հատկացվում Շուշիին: Նոր հնչեղություն էր ստացել «Շուշիին տիրողը տերն է ամբողջ Արցախի» հին իմաստնությունը: Մասամբ դրանով է բացատրվում այն, որ իրար հաջորդող զավթիչները՝ տաճկական զորքերը, անգլիացիները, նրանց հետևից մուսավաթականները և ապա կարմիր բանակը ձգտում ու մղվում էին դեպի Արցախի հինավուրց ոստանը: Ռազմավարական նշանակություն ունեցող Շուշիի կորուստը բացասաբար ազդեց Ադրբեջանի զավթողական նկրտումներին դիմագրավելու, Արցախը Հայաստանի առաջին հանրապետության կազմում պահելու ժողովրդական լայն զանգվածների հավաքական իղձերի իրականացման վրա: Ընդսմին, այդ ողբերգության պատճառների վերհանումը հնարավորություն կտա լույս սփռել նաև այն մութ ու խճողված հարցի վրա, թե երկարատև պայքարով իր ինքնուրույնությունը պահպանած արցախահայությունն ինչպես հանկարծ հանիրավի հայտնվեց Հայաստանի վարչական սահմաններից դուրս, մինչև անգամ մեկուսացվեց մայր երկրից:

Մենք ժամանակին անդրադարձել ենք Շուշիի մարտյան ողբերգության թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին պատճառներին: Ներքին պատճառներից առանձնացրել ենք այն ժամանակվա ղեկավար մարմինների, քաղաքական գործիչների՝ որոշ դեպքերում թույլ տված վրիպումներն ու սխալները, թերացումներն ու չափազանց զգուշավորությունից եկող անվճռականությունը: Ժամանակի ղեկավար գործիչներից մեկի՝ Եղիշե Իշխանյանի արժեքավոր հուշագրության մեջ խոսուն փաստեր կան Արցախում և ամբողջ Հայաստանում քաղաքական առանձին կազմակերպությունների ու գործիչների, ինքնապաշտպանության որոշ ղեկավարների թույլ տված այնպիսի սխալների մասին, որոնք ծանր կորուստների պատճառ են դարձել, ունեցել անուղղելի հետևանքներ: Հիրավի, պատմական դասեր են պարունակում կադրերի սխալ ընտրության, քաղաքական մենաշնորհի հետևանքով ձևավորված կառավարության ու դրա չկայացած անդամների արկածախնդրության պատճառած վնասները: Ոչ պակաս վնասակար եղան Արցախի հայ ազգաբնակչության զանգվածային վերաբնակեցման մասին անիրական մտքերը, որ ունեին Հայաստանի ղեկավար մի քանի գործիչներ, ինչը, ակներևաբար, խանգարում էր ինքնապաշտպանության ու երկրի կառավարման արդյունավետ կազմակերպմանը[1]: Համարձակություն պետք է ունենալ խոստովանելու, որ այդ ամենը հաճախ դյուրացրել է հակառակորդի չար դիտավորությունների իրագործումը, խոչընդոտել ճիշտ ու նպատակասլաց վճիռների կայացումը, անհրաժեշտ նախաձեռնությունների ու գործողությունների պատեհաժամորեն կատարումը: Հենց այս թերություններով են պայմանավորված բազմաթիվ ձախողումները, այդ թվում նաև Արցախի կառավարության չարդարացված խաղաղասիրական, հաշտվողական քաղաքականությունը: Հարևան մահմեդականները (ներկայիս ադրբեջանցիների նախնիները) չարաշահեցին հայ ղեկավարների բարյացակամությունը և հանդուրժողականությունը, ինչպես նաև օգտվեցին հայերի որդեգրած ինքնապաշտպանության կրավորական ռազմավարությունից և ռազմական նախաձեռնությունը վերցրին իրենց ձեռքը: Թերացումների ու անվճռականության արտա-

[1] Իշխանյան 1999, VIII:

հայտություններ էին նաև ռուսական սահմանապահ 6-րդ գնդի շարանակարգից հետ ընկած ստորաբաժանումների չզինաթափելը[1], Բերդաձորի պաշտպաններին անհրաժեշտ օգնություն չհասցնելն ու Թիֆլիսում կազմավորված Շուշիի (կամ Արցախյան) գնդի նախանշանակման վայր տեղափոխումը ժամանակին չկազմակերպելը, Զորավար Անդրանիկի արշավանքին արդյունավետորեն չնպաստելը, դրաձո գեներալ-նահանգապետին և Վարարակնում (ներկայիս Ստեփանակերտում) ու Շուշիիում հիմնավորվող ադրբեջանական զինված կազմավորումներին լրջորեն ու ժամանակին չընդդիմանալը, 1919 թ. հունիսի սկզբներին Շուշիում Սուլթանովի արյունոտ սադրանքները, մոտակա Ղայբալիշեն, Կրկժան, Փահլուլ (Վարդութ), Դաշուշեն գյուղերի ավերումներն ու բնակիչների կոտորածներն անպատիժ թողնելը, զինված պայքարին անբավարար նախապատրաստվելը և այլն: Ինչ խոսք, այդ ամենի մասին առանձին-առանձին կարելի է խոսել ավելի երկար՝ մանրամասները դիտարկելով օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ հանգամանքների ամբողջության մեջ, սակայն իրավիճակը պատկերացնելու համար նպատակահարմար ենք գտնում համառոտ անդրադառնալ մեր կարծիքով առավել կարևոր արտաքին գործոնների ու աշխարհաքաղաքական անբարենպաստ զարգացումների ռազմագիտական բաղադրիչներից մի քանիսի վրա:

Շուշիի ողբերգության պատճառներից թերևս ամենագլխավորը և, ընդհանրապես, Արցախի ինքնորոշման իրավունքի իրացման խնդրի չլուծման խոչընդոտը տաճկական գործոնն էր: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, մանավանդ ռուսական հեղափոխությունից հետո, տաճկական գործակալներ էին վխտում հավատակիցներով խիտ բնակեցված շրջաններում՝ հետամուտ լինելով Այսրկովկասում հենարան ունենալու և ռուսական կովկասյան բանակի թիկունքին սպառնալիք ստեղծելու, իսկ բարենպաստ պայմանների պարագայում՝ նաև իրենց զավթողական ծրագրերն ավելի դյուրությամբ իրագործելու հեռագնա նպատակներին: Տաճկական զորքերի բացահայտ ագրեսիայի հետևանքով 1918 թ. սեպտեմբերին ոչ միայն ընկավ Բաքուն, այլև սրի քաշվեց տեղի հայ բնակչության մի մասը, ինչը ևս ծանր նստեց ու բացասաբար անդրադարձավ Արցախի ինքնապաշտպանության կազմակերպման վրա: Տրամաբանական կլիներ, եթե ոչ միայն արցախահայության ուշքն ու միտքը սևեռվեր դեպի նավթարդյունաբերական ու հայկական դիմադրական կենտրոնը՝ հույս փայփայելով, թե տաճիկները ջարդուփշուր կլինեն Բաքվի պաշտպանության հիմնական ծանրությունն ուսած հայկական ուժերից, այլև ջանքերը կենտրոնացվեին իրենց հայրենակիցներին հնարավորինս աջակցելու վրա: Դա կարող էր դրսևորվել ըստ ամենայնի խոչընդոտներ հարուցելով դեպի Բաքու արշավող թուրք զավթիչների առաջ, որոնք, ինչպես ժամանակակիցն է իր համար պարզել հետագայում, իրենց էքսպանսիան պատճառաբանում էին Եռյակ (Քառյակ) զինակցության նավթի ու բենզինի սուր կարիքը բավարարելու ձգտմամբ[2]: Փաստորեն թուրքերը կարողացան Դաշինքի շահերը ծառայեցնել իրենց կայսերապաշտական շահերին և լուծել պանթուրքական խնդիրներ: Անկասկած, մեծ էր Բաքվի ռազմավարական նշանակութ-

[1] Իշխանյան 1999, 92-93:
[2] Իշխանյան 1999, 162:

յունը: Կորցնելով Բաքուն՝ հայերը, ցավոք, ձեռքից բաց թողեցին նավթի տնտեսական ու քաղաքական հզոր գործոնը, ինչն ունեցավ անուղղելի բացասական հետևանքներ: Ժամանակը ցույց տվեց, որ Բաքվի անկումը հնարավորություն է տվել թուրք զավթիչներին արշավելու նաև Արցախի վրա և սողոսկելու Շուշի: Այս տեսակետից, թերևս, ճիշտ կլիներ Արցախից մարտական գործողությունների սկսման նշաններ ցույց տալ, շեղել տաճկաթաթարական ուժերի ուշադրությունը և թեթևացնել Բաքվի պաշտպանների, դրանով իսկ՝ Արցախի ինքնապաշտպանության գործը: Սակայն, դժբախտաբար, ոչ Արցախից, ոչ էլ Գանձակից նման տարաշարժեր չձեռնարկվեցին: Բաքվի պաշտպանները մեկուսի կռվեցին ու պարտվեցին: Հենց դրանից հետո տաճկական զորքերը հնարավորություն ստացան ներխուժելու Արցախ, որի կենտրոն Շուշին հանձնվեց առանց լուրջ դիմադրության: Ինչքան էլ ջանանք արդարացնել կամ հիմնավորել ժամանակի քաղաքական գործիչների՝ Շուշիի հանձնման որոշումը՝ փաստելով պատերազմում Թուրքիայի վերահաս պարտության ակներևությունն ու ոմանց ակնկալությունները, ինչպես նաև բնակչության զինաթափման և բանտարկության միջոցով ազատագրական շարժման ակտիվիստների մեկուսացման հետևանքների պայմանական թեթևությունը կամ տանելիությունը, միևնույն է, տաճկական զորքերի մուտքը ծանր հարված էր Շուշիի ինքնապաշտպանությանը, ինչը բարոյահոգեբանական ճնշող ներգործություն ունեցավ ու երկարատև բացասական նստվածք թողեց մարդկանց գիտակցության մեջ, իսկ դրան հակառակ՝ բարձրացրեց մահմեդական բնակչության մարտական ոգին ու ընդլայնեց նրա հավակնությունների շրջանակը: Սխալված չենք լինի, եթե արձանագրենք, որ Շուշիի մարտյան եղեռնագործության սկիզբը դրեցին տաճկական (օսմանյան կամ թուրք) զավթիչները հենց 1918 թ. սեպտեմբերի 25-ին:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից ու Մուդրոսում զինադադարի պայմանագրի ստորագրումից (1918 թ. հոկտեմբերի 30) հետո, երբ տաճկական զորքերը հարկադրված էին հեռանալ Այսրկովկասից, բազմաթիվ տաճիկ սպաներ, անգամ երիտթուրքական պարագլուխներ ու ռազմական հրահանգիչներ[1] մնացին մահմեդականներով բնակեցված շրջաններում և շարունակեցին իրենց սև գործը՝ բորբոքելով հավատակիցների մոլեռանդությունը, դավագրգռելով նրանց այլազգիների ու այլադավանների դեմ: Թուրքական (տաճկական) բանակի հրամանատարական կազմի բազմաթիվ բարձրաստիճան, միջին ու կրտսեր սպաներ ծառայության էին ընդունվել Ադրբեջանի զինված ուժերում և, փաստորեն, գլխավորում էին հայերի ցեղասպանության թուրքական քաղաքականությունը նաև Արցախում: Ադրբեջանի զինված ուժերում թուրքական բանակի բարձրաստիճան սպաների ընդգրկման (անձնակազմին ուսուցանելու և հայկական խաղաղ բնակավայրերի վրա զինված հարձակումները գլխավորելու նպատակով) մասին վկայում են իրազեկ ժամանակակիցները: Այսպես, օրինակ, Թիֆլիսում ադրբեջանական պատվիրակության հետ ոչ պաշտոնական հանդիպման մասնակից, Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լևոն Եվանգուլյանը գրել է. «Իսկ մենք մեր կողմից անվանեցինք Նուրի և Խալիլ փաշաներին և Խալիլ բեյին և

[1] Այդ մասին են վկայում արխիվային փաստաթղթերը: Հմմտ. Արցախ 1989, № 1, 89:

ուրիշներին, որոնք, լինելով տաճիկ կառավարության սպաներ, իրոք հանդիսանում են իբրև դրսի ագիտատոր, որոնք գրգռում են տեղական ժողովրդին Ղարաբաղում և Շարուր-Նախիջևանում Հայաստանի կառավարության դեմ, և պահանջեցինք դրանց հեռացումը հիշյալ վայրերից»: Այս վկայության հատկապես հետևյալ հատվածը հաստատում է Ադրբեջանի զինված ուժերում թուրքական բանակի ռազմական հանցագործներին ծառայության ընդունելու հաստատ ոչ եզակի փաստերը: «Ադրբեջանի պատվիրակները փորձեցին պաշտպանել այդ անձանց,-շարունակել է Լևոն Եվանգուլյանը,- առարկելով, որ նրանք ներկայումս այլևս կապ չունեն թուրք կառավարության հետ և լոկ իբրև զինվորականներ մտել են Ադրբեջանական ծառայության մեջ»[1]:

Դրանից բացի՝ մինչև հեռանալը տաճիկները հասցրել էին լուծել մի շարք ռազմավարական խնդիրներ, մասնավորապես, մուսավաթականների հետ համագործակցությամբ ծանր հարվածներ էին հասցվել հայկական դիմադրական կարևոր կենտրոններին՝ Բաքվին, Շուշիին՝ հող նախապատրաստելով նորաթուխ Ադրբեջանի կայացման, այսինքն՝ Կովկասում տաճկական առաջնադիրքի (ֆորպոստի) հաստատման համար: Հետագա, մանավանդ 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմին և Մոսկվայի ու Կարսի չարաղետ պայմանագրերին հաջորդած իրադարձություններն անառարկելիորեն ապացուցում են ոչ միայն Թուրքիա-Ադրբեջան հանցավոր կապերը, այլև բացահայտում տաճկական ռազմամոլների հեռագնա նպատակները Ադրբեջանի ստեղծմամբ Կովկասում իր մշտական աջակիցն ու հենարանն ունենալու, Իրանի նկատմամբ իր հավակնություններին հագուրդ տալու և, վերջնական արդյունքում, համաթուրանական ծավալապաշտ զառանցանքները կենսագործելու համար: Արցախյան պատերազմի տարիներին ժամանակակից Թուրքիայի բռնած բացահայտ հակահայկական դիրքը, իսկ վերջին շրջանում, Ադրբեջանում ու հատկապես՝ Նախիջևանում իր ռազմաքաղաքական ազդեցության մեծացումը գալիս են մեկ անգամ ևս փաստելու աշխարհաքաղաքական զարգացումներում, ազդեցության գոտիների համար պայքարում ու շահերի բախման կիզակետում Ադրբեջան-Թուրքիա ագրեսիվ համագործակցության ակունքներն ու հարաճուն վտանգը:

Կարելի է առանձնացնել այսպես կոչված թուրք-ադրբեջանական տանդեմի ևս մի քանի դրսևորումներ: Անգլիացիների օժանդակությամբ ու պաշտպանությամբ գեներալ-նահանգապետության հաստատումն Արցախում հող նախապատրաստեց Ադրբեջանի զավթողական նկրտումների իրականացման և բռնապետության հաստատման համար: Այդ ճանապարհին Ադրբեջանը չէր կանգնում ոչնչի առաջ՝ սկսած տնտեսական բոյկոտից ու շրջափակումից, վերջացրած բնակավայրերի ու խաղաղ բնակչության ֆիզիկական բնաջնջմամբ: Ի դեպ, նկատենք, որ XX դարասկզբի այս մեթոդներն էին կիրառվում նաև դարավերջին՝ արցախահայության օրինական շարժումը բռնաճնշելու փորձերի ընթացում:

Ի վերջո, իրադարձությունների զարգացումը հասցրեց նրան, որ Ադրբեջանը պատերազմ սկսեց ու բացահայտ ագրեսիա ձեռնարկեց Արցախի դեմ: Ծավալված

[1] ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 212, թ. 42 (հմմտ.՝ Յալանուզյան Մ., Ադրբեջանը պատրաստ է գրոհել, https://republic.mediamax.am/story/98/[ներբեռնումը՝ 21.02.2020 թ.]):

ծանր մարտերը Շուշիում, Վարարակնում, ապա և Ասկերանում հիմնականում անհաջող էին ընթանում հայ աշխարհազորայինների համար, որովհետև զգացվում էր զենքի ու զինամթերքի պակասը, իրենց բացասական ազդեցությունն էին ունենում կազմակերպական թերությունները: Մյուս կողմից էլ Ադրբեջանը Արցախի դեմ էր հանել իր գրեթե ամբողջ զինուժն ու զինանոցը, ինչի հետևանքով էլ, թերևս, ապրիլի 28-ին XI կարմիր բանակը, առանց լուրջ դիմադրության, գրավեց Բաքուն:

Վճռորոշ էր նաև անգլիական գործոնը: Տաճիկներին փոխարինած անգլիացիները հակված էին Արցախն ու Զանգեզուրը տեսնել Ադրբեջանի, իսկ Նախիջևանն ու Կարսի մարզը՝ Հայաստանի կազմում: Հայերը չկարողացան օգտվել թուրքական զորքերի դեմ մարտնչելու, դրանով իսկ դաշնակից երկրների հաղթանակին նպաստելու քաղաքական փաստարկումից, այդ միջոցով անգլիացիներին սիրաշահելու և իրենց կողմը գրավելու հնարավորությունից: Ընդհակառակը, Բաքվում հաստատված անգլիական առաքելությունը, մշտապես գտնվելով մուսավաթականների քարոզների ու շողոքորթությունների ազդեցության տակ, ադրբեջանամետ քաղաքականություն էր վարում, մանավանդ, որ Անգլիան ու նրա դաշնակիցները, ինչպես իրենց ախոյան Զինակցությունը, նավթամթերքների կարիք էին զգում և զուտ շահադիտական նպատակով հակված էին գոհացնել ադրբեջանցիների թեկուզ և ապօրինի ու հավակնոտ պահանջները: Կռահել կարելի է, թե ինչ միջոցներով էին ադրբեջանցիների պարագլուխներն իրենց ընդդիմախոսներին «սևացնում» անգլիացիների աչքին՝ մեղադրելով հայերին բոլշևիկյան գաղափարների տարածման, ռուսասիրության մեջ: Ադրբեջանական կողմը ներշնչում էր անգլիացիներին, թե իբր Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչները հակաանգլիական միտումներ են մտցնում ժողովրդի մեջ[1]: Չանտեսվեց նաև Բաքվի կոմունայում հայերի տեսակարար կշռի հանգամանքը, ինչը ևս մուսավաթականները վարպետորեն շահարկում էին: Անշուշտ, այս ամենն ուժեղացնում էր անգլիական ֆինանսատնտեսական և այլազան շահերի գործոնի ցայտունությունը[2]:

Արտաքին ու ներքին գործոնների միջակայքում կարելի է առանձնացնել Հայաստանի Հանրապետության կրավորական դիրքը և գործնական օգնության ուշացումը, մանավանդ Արցախի ինքնապաշտպանության գործի արհեստավարժորեն կազմակերպման ու ընդհանուր թշնամու դեմ համատեղ պայքարելու ռազմավարության ու մարտավարության հստակեցման անհետաձգելի գործում թերացումը: Արցախի ինքնապաշտպանության անմիջական պատասխանատու Դրաստամատ Կանայանի և Կապանի, Արևիքի ու Գողթանի (Կապարգողթի) ընդհանուր հրամանատար Գարեգին Նժդեհի զորամասերի ուշացած միջամտությունը եղավ այն ժամանակ, երբ արդեն Շուշին ավերված էր և Ադրբեջանը պատերազմական գործողություններ էր վարում Արցախի մյուս շրջաններում: Իհարկե, ճիշտ չէր լինի անտեսել թեկուզ ուշացված օգնության ունեցած որոշակի նշանակությունը

[1] Իշխանյան 1999, 84:
[2] Այդ մասին, բրիտանական արխիվների նյութերի հիման վրա, արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Ռիչարդ Հովհաննիսյանը: Հմմտ. Hovannisian 1972, 156-161:

(որը, կարծում ենք, կարող էր ավելի մեծ լինել, եթե Դրաստամատ Կանայանն ընդուներ Շուշին մուսավաթականներից անհապաղ ազատագրելու մարտավարության Գարեգին Նժդեհի առաջարկությունը), թեև ներքին անհամերաշխությունը և հայ բոլշևիկների առճակատումը, ինչպես նաև կարմիր բանակի սպառնալից մոտիկությունը և չկանխատեսված այլ գործոններ ի չիք դարձրին հնարավոր դրական տեղաշարժերն ու ակնկալված հաջողությունները:

Դժվար է միանշանակ համաձայնել այն կարծիքներին, թե Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարության մայրամուտին ժամանակ շահելու դեպքում հնարավոր էր խուսափել Շուշիի ավերումից ու բնակչության սրածումից: Բազմաթիվ փաստեր գալիս են հաստատելու, որ Սուլթանովը և Ադրբեջանի ղեկավարներն ակտիվորեն նախապատրաստվում էին զենքի ուժով Արցախը նվաճելուն, իսկ այդ նպատակի համար գլխավոր թիրախ էր ընտրված հենց Շուշի քաղաքը: Ժամանակակիցներից մեկի վկայությամբ՝ «Կամենալով մեկընդմիշտ վերջ տալ Արցախի ինքնուրույնությանը՝ մուսավաթականները 1920 թ. մարտի սկզբներին իրենց գրեթե ամբողջ կանոնավոր զորքերը և բազմաթիվ զինված ավազակախմբերը նետեցին լեռնային երկրամասի սահմանների ուղղությամբ, իսկ մարտի 20-ին հայ ազգաբնակչությանը զինաթափվելու վերջնագիր ներկայացրին»[1]:

Ադրբեջանի նախահարձակ լինելու մտադրությունների մասին այլ վկայություններ էլ կան: «Մարտ ամսվա սկզբներին, նոր համալրումներով կրկին ուժեղացվեցին Շուշիի, Խանքենդու և Աղդամի կայազորները: Շուշիում երևացին թուրք սպաներ՝ գեներալ Խալիլ փաշայի գլխավորությամբ[2]: Հույժ գաղտնիությամբ հանդերձ՝ մինչև անգամ տեղեկություններ էին շրջանառվում այն մասին, որ մինչ այդ Շուշի էին ժամանել Նուրի փաշան[3] և Նովրուզովը: Ադրբեջանի կառավարությունը նրանց պարտավորեցրել էր գործել «լայն մասշտաբով և ենթարկել տալ Ղարաբաղ-Զանգեզուրը»[4]: Այս ամենը վկայում է, որ Շուշիի աղետն առանց առիթի էլ, վաղ թե ուշ, լինելու էր, քանի որ Ադրբեջանն Արցախը զավթելու այլ ճանապարհ չէր ուզում տեսնել, բացի հայ ազգաբնակչության ցեղասպանության միջոցով նրա տարածքների բռնագրավումից:

Շուշիի ողբերգության պատճառների շարքին կարելի է դասել տնտեսական գործոնը: Շուշիի տնտեսական անկումը[5], ինչը, անկասկած, ազդում էր նաև բնակչության կարողությունների ու դիմադրական ոգու վրա, պարարտ հող նախապատրաստեց այն հեշտությամբ կործանելու հրեշավոր ծրագրի իրականացման համար:

Օբյեկտիվ պատճառներից էին նաև հաղորդակցության ճանապարհների արդյունավետ օգտագործման հնարավորության սահմանափակվածությունը, կապի միջոցների բացակայությունը, երբեմնի ռուսական կայսրության այլ շրջաններից տնտեսապես կախված լինելը և այլն:

Սուբյեկտիվ պատճառներից զուտ ռազմական գործի կազմակերպման թերա-

---

[1] Микаелян 1992, док. № 153, с. 238:
[2] Атаджанян 1989, 27:
[3] Յառաջ 1920, 26 փետրվարի, № 42:
[4] Հովհաննիսյան 1971, 142:
[5] Տեր-Գասպարյան 1993, 60-63:

ցումներից պետք է առանձնացնել հայկական կանոնավոր ստորաբաժանումների ու ինքնապաշտպանության համակարգի ու ղեկավարող կառույցների չկատարելագործումը[1], հետախուզության ու հակահետախուզության բացակայությունը, թշնամու վարձած լրտեսների անարգել գործունեությունը, գաղտնիության կանոնների անտեսումը, ծաղկող բերանբացությունը, թշնամու նկատմամբ վերահսկողության բացակայությունը, նրա ծրագրերի ու գործողությունների չիմացությունը, իրավիճակին չտիրապետելը, դանդաղկոտությունը և այլն:

Հայկական Շուշի բերդաքաղաքի կործանումը, որ մի պահ հարցականի տակ դրեց ամբողջ Արցախի բազմադարյան պատմության անշեղ ընթացքը, դարձավ մեր ժողովրդի մշտամորմոք ու արնածոր վերքը՝ կոչված արթուն պահելու մեր պատմական հիշողությունը և զգոնությունը նենգ ոսոխի ոտնձգություններին պատեհաժամորեն հակահարված հասցնելու, ագրեսիվ նկրտումները զսպելու համար: Խոսքը դարերի ընթացքում փորձարկված ու խոստումնալից ռազմավարության մասին է, որի արդեն դասական համարվող օրինակը Շուշի բերդաքաղաքի ազատագրման 1992 թ. մայիսի 8-9-ի ռազմական գործողությունն էր:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աբրահամյան Հ. 1995, Հայոց Շուշին հրե բոցերի մեջ, «ԼՂ Հանրապետություն», № 4, էջ 3, № 7, էջ 3:
2. Աբրահամյան Հ. 1996, Ինչու՞ Շուշին հանձնվեց թուրք զավթիչներին, «ԼՂ Հանրապետություն», № 159, էջ 5, 8:
3. Աբրահամյան Հ. 1996, Թե ինչու Զորավար Անդրանիկը չմտավ Ղարաբաղ, «ԼՂ Հանրապետություն», 10 սեպտեմբերի, էջ 7:
4. Աբրահամյան Հ. 1997, Հայոց Շուշին հրե բոցերի մեջ, «ԼՂ Հանրապետություն», № 11, էջ 4:
5. Աբրահամյան Հ. 2003, Մարտնչող Արցախը 1917-2000, գիրք Ա (1917-1923), Երևան, Զանգակ-97, 340 էջ:
6. Ավագյան Ս. 1989, Ղարաբաղ. փաստերի տրամաբանությունը (պարբերական մամուլի նյութերով), «Երեկոյան Երևան», 4 դեկտեմբերի, էջ 3:
7. Արցախի և Զանգեզուրի պաշտպանությունը 1920 թ., «Երկիր» 1994, 7 հոկտեմբերի, էջ 6:
8. «Արցախ» հանդես, Ստեփանակերտ, 1989, № 1, էջ 84-89:
9. Բալայան Վ. 2015, 1920 թ. մարտի 23-ի Շուշիի ջարդերը որպես 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության անպատժելիության հետևանք, «Հայագիտական ուսումնասիրություններ», Ստեփանակերտ, ԱրՊՀ հրատ., № 6, էջ 31-42:
10. Բաղդասարյան Գ., Շուշիում հայերի կոտորածի չպարզաբանված երեք հանգամանք, «Անալիտիկոն», մարտ, 2015 (թվային տարբերակ. http://theanalyticon.

[1] Արցախի պատմությանն իրազեկ, այժմ հանգուցյալ Շահեն Մկրտչյանն անցած հարյուրամյակի վերջերին մեզ հետ ունեցած առանձնազրույցի ժամանակ պատմել է, որ մեր երկրամասի ռազմական կոմիսար Հարություն Թումյանը նրան խոստովանել էր 1918-1920 թթ. Արցախի ինքնապաշտպանության կազմակերպման ու ղեկավարման լուրջ թերությունների, սուբյեկտիվ պատճառներով բացթողումների ու ինքնահոսի մատնված գործընթացների, ինքնագլուխ և անմտածված քայլերի մասին, որոնց հանրագումարը դարձավ Շուշիի սրտակեղեք կորստի ու բազմաթիվ այլ աղետների պատճառներից մեկը:

com/?p=6079#more-6079 [ներբեռնումը՝ 18.02.2020 թ.]):
11. Բաղդասարյան Մ. 1995, Գազանաբար խոշտանգված թագուհին (Շուշիի 1920 թ. մարտյան եղեռնի 75-ամյակի առթիվ), «ԼՂ Հանրապետություն», 1 ապրիլի:
12. Բարսեղյան Խ. 1989, Պատմությունն անհնար է կեղծել... (Գրախոսության փոխարեն: Փաստեր, մտորումներ), «Սովետական Հայաստան», 9 ապրիլի, էջ 3:
13. Բեհբուդեան Ս. 2001, Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան. գիրք Թ, Հայ առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը (1813-1933), Երևան, էջ 977:
14. Գրիգորյան Ռ. 1996, Թուրք մուսավաթական զորքերի ոճրագործությունները Անդրկովկասի հայաբնակ շրջաններում 1918-1920 թթ., «ԲՀԱ», № 1, էջ 88-111:
15. Գևորգյան Հ. 2014, Դրո: Պատմագիտական աշխատություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 936 էջ:
16. Դէպքերը Ղարաբաղում. Շուշու կոտորածը, «Մշակ», 1920 թ., № 9:
17. Զոհրաբյան Էդ. 1989, Հին զենքը նոր ձեռքերում կամ այն մասին, թե ինչպես են կեղծվում արխիվային փաստաթղթերն Ադրբեջանում, «Երեկոյան Երևան», 28 հոկտեմբերի, № 248:
18. Թումյան Հ. 2008, Դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում. 1917-1920 թթ., պատմական ակնարկ, խմբ.՝ Ա. Բ. Սարգսյան, Երևան, «Անտարես», 332 էջ:
19. Իշխանյան Ե. 1999, Լեռնային Ղարաբաղ. 1917-1920, խմբ.՝ Հ. Ա. Աբրահամյան, Կ. Հ. Ղահրամանյան, Երևան, «Հայաստան», 732 էջ:
20. Լեո 1925, Անցյալից: Հուշեր, թղթեր, դատումներ, խմբ.՝ Ա. Կարինյան, Թիֆլիս, հրատ. «Խորհրդային Կովկաս»-ի, 482 էջ:
21. Լեո 2009, Անցյալից: Հուշագրություն: Առաջաբ., խմբ., ծանոթագր.՝ Մ. Հայրապետեան, Երևան, «Շեմ», 498 էջ:
22. Խատիսյան Ալ. 1968, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, տպ. Համազգային, 488 էջ:
23. Կարապետյան Բ. 1990, Հարյուր տարվա երկխոսություն, Երևան, «Հայաստան», 224 էջ:
24. Կիսիբեկյան Ա. 2011, Հուշեր, 2 գրքով, գիրք I, Երևան, 519 էջ:
25. Կիսիբեկյան Ա. 2011, Հուշեր, 2 գրքով, գիրք II, Երևան, էջ:
26. ՀԱԱ, ֆ. 275, g. 5, գ. 212, թ. 42 (հմմտ.՝ Յալանուզյան Մ., Ադրբեջանը պատրաստ է գրոհել, https://republic.mediamax.am/story/98/[ներբեռնումը՝ 21.02.2020 թ.]):
27. Հարությունյան Հ. 2013, Շուշին Արցախյան գոյապայքարում(1918–1920 թթ.), «ՊԲՀ», № 1, էջ 22-43:
28. Հարությունյան Հ. 2015, Շուշիի հայության կոտորածները (1919 թ. հունիս և 1920 թ. մարտ), «Բանբեր հայագիտության» (հայագիտական միջազգային հանդես), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., N 1, էջ 50-69:
29. Հարությունյան Մ. 1994, Շուշիի մեծ ողբերգությունը (1920 թ. մարտ), դիպլոմային աշխատանք, Ստեփանակերտ, Լեռնային Ղարաբաղի Պետական համալսարան (այժմ պահվում է «Կաճառ» գիտական կենտրոնի արխիվում, ֆ. № 34, գ. № 5), 42 էջ:
30. Հարությունյան Մ. 1999, Խորհրդածություն Շուշիի մեծ ողբերգության շուրջ, «Ազատ Արցախ», 23 մարտի, № 33, էջ 4,7:
31. Հարությունյան Մ. 1999, ... Թե ով է հանիրավի մեղադրանքի հեղինակ, «Ազատ Արցախ», 24 օգոստոսի, № 99, էջ 3:
32. Հարությունյան Մ. 2000, Շուշիի ողբերգության մի քանի պատճառների մասին, «Մարտիկ», 20-24 մարտ, № 12, էջ 3:

33. Հարությունյան Մ. 2005, Արմենոցիդի քաղաքականության ուրացումը և ապստամբության առասպելը (Շուշիի մարտյան ողբերգության 85-րդ տարելիցի առթիվ), «Ազատ Արցախ», 24 մարտի, № 34:
34. Հարությունյան Մ. 2005, Արմենոցիդի քաղաքականության ուրացումը և ապստամբության առասպելը (Շուշիի մարտյան ողբերգության 85-րդ տարելիցի առթիվ), «Մարտիկ», 19-26 մարտ, № 11, էջ 4:
35. Հարությունյան Մ. 2008, Արմենոցիդի քաղաքականության ուրացումը և ապստամբության առասպելը, «Լրատու» (գիտական հոդվածների ժողովածու), Ստեփանակերտ, № 1, էջ 71-78:
36. Հարությունյան Մ. 2009, Հայաստան-Արցախ. պատմության և արդիականության զուգահեռներում, հոդվածների ժողովածու, գիրք առաջին, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլյուս» 2009, 272 էջ:
37. Հարությունյան Մ. 2010, Արմենոցիդի քաղաքականության ուրացումը և ապստամբության առասպելը, «Լրատու» (գիտական հոդվածների ժողովածու), Ստ., 2008, հմ. 1, էջ 71-78:
38. Հարությունյան Մ. 2010, Շուշիի մարտյան ողբերգության պատմագրության հիմնահարցերը, «Ադրբեջանի պետական ահաբեկչությունը և էթնիկական զտումների քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղի դեմ», 2010 թ. մարտի 21-24-ը Ստեփանակերտում և Շուշիում կայացած միջազգային գիտագործնական կոնֆերանսի զեկուցումներ: Խմբ. Մ. Ա. Հարությունյանի «Կաճառ» տարեգիրք, գիրք 4 (47-58), Շուշի, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատ., էջ 45-60:
39. Հարությունյան Մ. 2015, Անցյալը մեզ հետ է. վերագնահատումներ, խորհրդածություններ, Շուշի, «Կաճառ» գիտական կենտրոն, 96 էջ:
40. Հարությունյան Մ. 2015, Հայերի ցեղասպանության թուրքական քաղաքականության դրսևորումը Շուշիում, «Դպրատուն» (Գիտական հոդվածների ժողովածու), № 3, 12-20:
41. Հարությունյան Մ., Արցախյան շարժման պատմագրության հիմնահարցերը, մաս 1-ին, Շուշի, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատ., 2019, 392 էջ:
42. Հարությունյան Մ. 2020, Շուշիի ինքնապաշտպանության (1920 թ.) ձախողման պատճառների լուսաբանումը հայ պատմագրության մեջ, «Դպրատուն», Ստեփանակերտի «Գրիգոր Նարեկացի» պետհավատարմագրված համալսարանի Հասարակական գիտությունների հանդես, Երևան, «Դիզակ պլյուս», 2020, № 1, էջ 93-105:
43. ՀՀ ԲԿԱ (Հայաստանի հանրապետության Բոստոնի կենտրոնական արխիվ), ֆ. Ս. Վ. (Սիմոն Վրացյան), թղ. 8, գ. № 10, էջ 3:
44. ՀՅԴ ԿԱ, թղ. 1649, գ. №№ 1-6:
45. Հովհաննիսյան Ա. 1966, Հուշեր անցյալից, «ԼՀԳ», № 3, էջ 66-75:
46. Հովհաննիսյան Գ. 1971, Սովետական իշխանության հաստատումը Լեռնային Ղարաբաղում, Երևան, Եր. համալս. հրատ., 296 էջ:
47. Հովհաննիսյան Բ. 1990, Շուշվա կոտորածը ականատեսի աչքերով, «Ավանգարդ», № 45, էջ 5:
48. «Յառաջ», 26 փետրվարի 1920 թ., № 42:
49. Ղազարյան Վ. 1999, Մի հանիրավի մեղադրանքի առթիվ, «Ազատ Արցախ», 8 հունիսի, № 66, էջ 6:
50. Ղազարյան Վ. 1999, Անցյալը պահանջում է հարգալիր և անաչառ մոտեցում, «Ազատ Արցախ», 2 նոյեմբերի, № 129, էջ 6:

51. Ղարիբյան Ա. 2007, Շուշիի 1920 թ. կոտորածը, Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան: Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Երևան, էջ 205-217:
52. Ղուլյան Յու. 2009, Հայաստան-Ադրբեջան հարաբերությունների պատմությունից. 1918-1920 թթ., Երևան, «Եգեա», 452 էջ:
53. Մելիք-Շահնազարյան Զ. 1990, Թուրքական ագրեսիան Ղարաբաղում Բաքվի կոմունայի անակումից հետո «Արցախ» հանդես, Ստեփանակերտ, №№ 5-6, էջ 25-29:
54. Միքայելյան Ա. 1923, Ղարաբաղի վերջին դեպքերը, «Հայրենիք», Բոստոն, № 7, էջ 156-167, № 8, էջ 110-122, № 9, էջ 115-121, № 11, էջ 110-119, № 12, էջ 118-127:
55. Միրզոյան Ս., Սարգսյան Կ. 1991, Անցյալ չկորուսյալ (Արցախ՝ փրկության ելքը. 1918-1920), «Գարուն», № 2, էջ 90-95:
56. Շուշու տրագեդիան. խուճապ, «Մշակ», 1920 թ., № 37 (արտատպություն «Սիւնիք» թերթից):
57. Պողոսյան Հ. 1990, Անդրանիկ զորավարի մի նամակը գեներալ Բագրատունուն, «Մանկավարժ», № 8, էջ 58-62:
58. Սարգսյան Ա. 1989, Լեռնային Ղարաբաղի պատմությունից (1918-1921 թթ.), «ԲՀԱ», № 3, էջ 63-104:
59. Սարգսյան Ե. 1964, Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1914-1918 թթ., Երևան, «Հայաստան», 537 էջ:
60. Սարուր (Քիրս Սարոտ) 1929, Ղարաբաղի կցումը Ադրբեջանին, «Հայրենիք», Բոստոն, Յունիս, № 8, հմմտ. Սարուր (Քիրս Սարոտ) 1990, Ղարաբաղի կցումը Ադրբեջանին, «Դրօշակ», մարտ, էջ 78-96:
61. Սարուր (Քիրս Սարոտ) 1934, Ղարաբաղի կռիվների շուրջ, «Հայրենիք», Բոստոն, № 5, էջ 126-136:
62. Սիմոնյան Հ. 1991, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 632 էջ:
63. Սողոմոնյան Մ. 1968, Սովետական իշխանության հաստատումը Լեռնային Ղարաբաղում, «ԲՀԱ», № 1, էջ 113-128:
64. Սողոմոնյան Մ. 1972, Լեռնային Ղարաբաղում թուրքական ինտերվենցիայի հարցի շուրջը (1918 թ.), «ԲՀԱ», № 1, էջ 185-196:
65. Ստեփանեան Յ. 1934, Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմութիւնը, «Հայրենիք», Բոստոն, № 1, էջ 87-95, № 2, էջ 83-93, № 3, էջ 83-93:
66. Ստեփանեան Յ. 1935, Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմութիւնը, «Հայրենիք», Բոստոն, № 3, էջ 103-113, № 4, էջ 89-101, № 5, էջ 80-89, № 6, էջ 100-108, №7, էջ 122-131:
67. Վիրաբյան Ա. 2003, Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում. 1918-1920 թթ., կազմ.՝ Միրզոյան Ս., Ղազիյան Ա., Երևան, ՀՀ պատմութ. արխիվ, 523 էջ:
68. Վիրաբյան Ա. 2012, Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում. 1918-1920 թթ., փաստաթղթերի ժողովածու, գիրք II, կազմ.՝ Միրզոյան Ս., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2012, 592 էջ:
69. Վիրաբյան Վ. 2011, Արցախ-Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը անդրկովկասյան հանրապետությունների 1920 թ. ապրիլյան վեհաժողովում, Գիտաժողովի նյութեր: Միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված ԼՂՀ և ՀՀ անկախության հռչակման 20-րդ տարեդարձին:

Խաղաղ Կովկասը տարածաշրջանի զարգացման գործոն / ԼՂՀ ԿԳՆ: Մեսրոպ Մաշտոց համալսարան, Երևան, «Լիմուշ» հրատ., էջ 275-290:
70. Տեր-Գասպարյան Ռ. 1993, Շուշի քաղաքը [Շուշիի հիմնադրման պատմությունը], պատ. խմբ.՝ Պ.Մ. Մուրադյան, Պ.Ա. Չոբանյան, Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատ., 125 էջ:
71. Տեր-Դանիելյան Մ. (Արամայիս) 1993, Ղարաբաղի տագնապը (պատմության համար). օրագրություն (26 ապրիլի-26 հուլիսի 1919 թ.), խմբ.՝ Մ. Մ. Արշակյան, Երևան, «Հայաստան», 116 էջ:
72. Տեր-Սարգսյան Մ. (Միտսար) 1991, Լեռնային Ղարաբաղ, «Ավանգարդ», 21 մարտի, № 34, 23 մարտի, № 35, էջ 3:
73. Ուլուբաբյան Բ. 1994, Արցախյան գոյապայքարը, Երևան, «Գիր գրոց», 300 էջ:
74. Քաջազնունի Հ. 1923, ՀՀ դաշնակցությունն անելիք չունի այլևս, Թիֆլիս, 111 էջ:
75. Азербайджан 1920, 2 апреля, № 67:
76. Арутюнян М. 2005, Отступление от политики арменоцида и миф о восстании (К годовщине мартовской трагедии в Шуши), «Азат Арцах», 26 марта, № 20, с. 4:
77. Баликян О. 1990, К политике Азербайджанской республики в феврале 1920 г., «ВАА», № 2, с. 256-258.
78. Газарян В. 1988, Двух истин не бывает, «Советский Карабах», 20 июля,
79. Газиян А., «… Но в Карабахе войн не станет меньше» свидетельствуют письма убийц и мародеров после Шушинской резни 1920 г., «Голос Армении», 30 марта 2004 г.,№ 32, с. 1-2:
80. Гулиев Д. (ред.) 1989, К истории образования Нагорно Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918 1925: Документы и материалы. Баку, «Азернешр», 334 с.:
81. Атаджанян В. А. (ред) 1989, Товмасян В. А., Нерсисян Ю. Б. (сост.), Карабахский вопрос: история и сущность в документах и фактах, 2-е перераб. изд., Степанакерт, Изд.-во «Арцах», 159 с.
82. Мелик-Шахназаров З. 1995, Записки карабахского солдата: Воспоминания участника событий 1918-1920 гг. в Нагорном Карабахе, Москва, Шварц: Центр рус.-арм. инициатив, 79 с.
83. Микаелян В., Хурщудян Л. 1988, Некоторые вопросы истории Нагорного Карабаха, «ВОН», № 4, с. 43-56:
84. Мкртчян Ш. Давтян Щ. 1997, Шуши. город трагической судьбы, Ереван, «Амарас», 160 с.
85. Галоян. Г., Худавердян К. (ред.) 1988,Нагорный Карабах (Историческая справка), Ереван, Изд. АН Арм. ССР, 96 с.
86. Микаелян В. А.(ред.) 1992, Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Сборник документов и материалов, Ереван, Изд-во АН Армении, 756 с.
87. Атаджанян В. А. (ред) 1989, Правда о Нагорном Карабахе. Сост. В. А. Товмасян, Ю. Б. Нерсисян. Степанакерт, «Арцах», 132 с.
88. Факты о геноцидной политике Азербайджана. Составитель, ответственный редактор, автор вступительной статьи и комментария кандидат исторических наук, доцента М. А. Арутюнян. Качар (Ежегодник НЦК). Книга 12 (143-154), 2018, Шуши, Издательство научного центра «Качар», 2020, 240 с.
89. Эвоян В., Баликян О., Из истории Нагорного Карабаха (1918-1921 гг.), «ВАА», 1989, № 1, с. 86-130:

90. Balayan V. 2016, The Massacre of the Armenians of Shushi on March 23, 1920 as a Consequence of Impunity of the Armenian Genocide in 1915, Journal of Armenian Studies (International Review of Armenian Studies), Y., Printing House of the NAS RA, , № 2, p. 95-105:
91. Hovannisian R. 1972, The Republic of Armenia. v. 1. The first year, 1918 1919. University of California press, B.. L.A. L., 592 p.
92. Hovannisian R. 1996, The Republic of Armenia. v. 3. FromLondon to Sevres, February-August, 1920. University of California press, B. L.A. L., 535 p.
93. Melik Shahnazarow Z. 1996, Sketches of Karabakh soldier, Moscow, 103 p.

Ամփոփում

Շուշիի 1920 թ. մարտյան եղեռնագործության պատճառները և արդի մարտահրավերները (պատմական, քաղաքական, իրավական ու ռազմական տեսանկյուններ)

Միեր Հարությունյան

Ձեռնարկելով սույն հոդվածը՝ նպատակ ենք ունեցել քննական վերլուծության ենթարկելու 1920 թ. գարնանային ռազմարշավում Շուշի քաղաքի ինքնապաշտպանության ձախողման պատճառների վերաբերյալ հայ պատմագրության գնահատականները և արդի մարտահրավերների հետ համադրմամբ կատարված համապատասխան հետևությունների ու անհրաժեշտ եզրահանգումների վրա հրավիրելու ուսումնասիրողների ուշադրությունը:

Հայ պատմագրության մեջ այս կամ այն կերպ արծարծված, բայց դեռևս միասնական կարծիքի չարժանացած հիմնահարցերից կարելի է հատկանշել Շուշիից նահանջող ռուսական ստորաբաժանման հանդեպ վերաբերմունքը, զենքի և զինամթերքի, կռվող ուժի պակասը, նախանշանակման վայր Շուշիի գնդի տեղափոխումը, ռազմավարական նշանակություն ունեցող Բերդաձորի անկումը, հայերի դիմադրության կարևոր կենտրոններից մեկի՝ Բաքվի կորուստը, զորավար Անդրանիկի արշավանքի ընդհատումը, կառավարման ու անվտանգության ապահովման ոլորտներում թույլ տրված կոպիտ սխալները, հատկապես ինքնապաշտպանության սխալ ռազմավարությունը, նախահարձակ մահմեդականների հետ գոյակցության հնարավորության մասին պատրանքները, ռազմաքաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական մի շարք գործոնների անտեսումը և այլն:

Շուշի քաղաքի ինքնապաշտպանության ձախողման պատճառներին առանձին անդրադառնալը պայմանավորված է պատմագրության հիմնախնդիրները ճիշտ հասկանալու և պատճառահետևանքային կապի մեջ դիտարկելու անհրաժեշտությամբ:

Հիմնաբառեր. *Շուշի, մարտյան եղեռնագործություն, Զանգեզուր, Արցախ, Հայաստան, Ադրբեջան, գեներալ-նահանգապետ, Այսրկովկաս, ինքնապաշտպանություն, ՀՅԴ*

Резюме

Причины мартовского арменоцида 1920 г. в г. Шуши и современные вызовы (исторические, политические, правовые и военные аспекты)

Мгер Арутюнян

Работая над статьей, мы стремились критически анализировать оценки армянской историографии о причинах провала самообороны города Шуши во время весенней кампании 1920 года и обратить внимание исследователей на соответствующие выводы и необходимые заключение, сделанные в сочетании с современными вызовами.

Из проблем, поднятых в армянской историографии тем или иным образом, но еще не удостоившись единого мнения, можно отметить отношение к российскому подразделению, отступившему из Шуши, дефицит оружия и боеприпасов, нехватка боевой силы, транспортировка Шушинского полка до места назначения, падение имеющего стратегическое значение Бердадзора, потеря одного из важнейших центров армянского сопротивления Баку, прерывание маневра генерала Андраника, грубые ошибки в сфере управления и обеспечения безопасности, особенно неправильная стратегия самообороны, иллюзии возможности сосуществования с агрессивно настроенными мусульманами, пренебрежение рядом военно-политических и социально-экономических факторов и т. д.

Акцент на причинах провала самообороны Шуши связан с необходимостью правильно понять проблемы историографии и рассмотреть их в причинно-следственной связи.

Ключевые слова: *Шуши, мартовский геноцид, Зангезур, Арцах, Армения, Азербайджан, генерал-губернатор, Закавказье, самооборона, АРФД*

Abstract

Causes of the March Armenocide of 1920 in Shushi and Modern Challenges (historical, political, legal and military aspects)

Mher Harutyunyan

Undertaking this article, we aimed to analyze the estimations of Armenian historiography on the reasons for the failure of self-defense of Shushi in the spring of 1920 military campaign, to draw the researchers' attention to the relevant findings and necessary conclusions made in combination with modern challenges.

Among the keywords that have been mentioned in Armenian historiography in one way or another, but have not yet received a common opinion, are the attitude towards the Russian unit retreating from Shushi, the lack of weapons, ammunition and fighting force, transportation of

the Shushi regiment to its destination, the fall of Berdadzor, which is of strategic importance, the loss of Baku which was one of the most important centers of Armenian resistance, the interruption of General Andranik's invasion, gross mistakes in the sphere of management and security, especially the wrong strategy of self-defense, the illusions about the possibility of coexistence with aggressive Muslims, the neglect of a number of military-political and socio-economic factors, etc.

Referring to the reasons of the failure of Shushi's self-defense separateley is associated with the need to correctly understand the problems of historiography and consider them in a causal connection.

Keywords: *Shushi, March genocide, Zangezur, Artsakh, Armenia, Azerbaijan, Governor-General, Transcaucasia, self-defense, ARF*

ՀԱՄԼԵՏ ՄԱՐՏԻԿԻ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ,
Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարանի հասարակագիտության ամբիոնի պրոֆեսոր, պ.գ.դ.
Հոդվածը ներկայացվել է 22.04.2020,
գրախոսվել է 10.04.2021,
ընդունվել է տպագրության 20.04.2021

ՇՈՒՇԻԻ 1920 Թ. ՋԱՐԴԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԵՐԸ

1918 թ. հունիսի 4-ին, երբ Անդրկովկասյան Սեյմի ու Կոմիսարիատի լուծարմամբ կնքվեց Բաթումիի հաշտության պայմանագիրը, Հարավային Կովկասում ձևավորվում են երեք անկախ հանրապետություններ՝ Հայաստան, Վրաստան և Արևելակովկասյան մուսուլմանական հանրապետություն, որը Թուրքիայի ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի եղբոր՝ Նուրի փաշայի և Ջեմալ Ջահիդ բեյի գլխավորած թուրքական զորքերի կողմից 1918 թ. սեպտեմբերին Բաքու քաղաքը գրավելուց հետո կոչվեց Ադրբեջանի դեմոկրատական հանրապետություն:

Բաթումիի պայմանագրով Հարավային Կովկասում ձևավորված երեք հանրապետություններն ի սկզբանե ունեին որոշակի հակասություններ, որոնք վերածվում են բացահայտ թշնամական գործողությունների, անգամ պատերազմի:

Հարկ է նշել, որ հայ և հարավկովկասյան թուրքերի, իսկ Բաթումիի պայմանագրից հետո Հայաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունների փոխհարաբերություններում վիճելի տարածքների հարցում առավել դժվարն ու անլուծելին Արցախի, Զանգեզուրի ու Շարուր-Նախիջևանի խնդիրն էր. այդ գավառների նկատմամբ Ադրբեջանի իշխանությունները, հատկապես ռուսական զորքերի կողմից Կովկասյան ռազմաճակատը պարպելուց հետո, ավելի ուժգնությամբ էին շարունակում դրսևորել իրենց զավթողական ձգտումները:

Հայաստանը թեպետ հռչակել էր իր անկախությունը, սակայն տնտեսական և ռազմաքաղաքական առումով դեռևս չափազանց թույլ էր և բոլորովին ի զորու չէր որևէ լուրջ քայլեր ձեռնարկել՝ պետականությունը հզորացնելու ու վիճելի տարածքների հարցը հօգուտ հանրապետության լուծելու ուղղությամբ:

Իրենց որդեգրած ծրագրերի իրագործման գործում նախաձեռնությունն ու հնարավորությունն այդ ժամանակահատվածում թուրքական կողմինն էր: Պատե-

ռազմը շարունակվում էր, և թուրքական զորքերը, լավագույնս օգտվելով ռուսական զորքերի զանգվածաբար հեռանալու պատճառով ռազմաճակատի մերկացումից, առանց մեծ ջանքեր գործադրելու, Թուրքիայի պաշտպանության նախարար Էնվեր փաշայի եղբոր՝ Նուրի փաշայի գլխավորությամբ 1918 թ. մայիսի կեսերին մուտք են գործում Հարավային Կովկաս[1]:

Ռիչարդ Հովհաննիսյանի բնութագրմամբ՝ «Այնժամ Ադրբեջանի հանրապետությունը մոտակա Ելիզավետպոլը (Գյանջա) ընտրեց որպես իր ժամանակավոր մայրաքաղաք և դիմեց թուրքական օգնությանը, որպեսզի իր գերիշխանությունը հաստատի Բաքվի նահանգում և Ելիզավետպոլի նահանգի մնացած մասում՝ Ղարաբաղում և Զանգեզուրում»[2]:

Հարավային Կովկաս թուրքական զորքերի մուտք գործելուց հետո թուրք իշխանությունների հանձնարարությամբ Նուրի փաշան Գանձակում կազմակերպում է իսլամական բանակը, որը պիտի սատար կանգներ ինքնահռչակ Արևելակովկասյան մուսուլմանական հանրապետությանը՝ բռնազավթելու հայկական նահանգները, այդ թվում՝ նաև Զանգեզուրն ու Արցախը[3]:

Հաստատվելով Գանձակում՝ Նուրի փաշան վերջնագիր է ներկայացնում արցախահայության 1-ին համագումարի մասնակից պատգամավորների կողմից 1918 թ. հուլիսի 22-ին ընտրված Արցախի ղեկավար մարմնին՝ Արցախի կառավարությանը (Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարություն) և պահանջում ընդունել Ադրբեջանի գերիշխանությունը:

Արցախի 1-ին համագումարի մասնակից պատգամավորները, քննարկելով Նուրի փաշայի՝ իրենց առաջադրած Ադրբեջանի գերիշխանությունն ընդունելու առաջարկությունը, մերժում են ընդունել այն: Ռիչարդ Հովհաննիսյանի ամփոփ բնութագրմամբ՝ «1918 թ. օգոստոսի սկզբներին արցախահայությունն իր գումարած առաջին համագումարում մերժում է ընդունել իրեն ներկայացրած Նուրի փաշայի վերջնագիրն ու հետ է վերադարձնում նրա պատվիրակներին»[4]:

Նույն տարվա սեպտեմբերի 12-ին Արցախի ժողովրդական կառավարությունը ստանում է Ջամալ-Ջահիդ փաշայի ստորագրությամբ վավերացված հետևյալ վերջնագիրը.

Ա. Ընդունել Ադրբեջանի գերիշխանութիւնը

Բ. Յանձնել ժողովրդի մօտ գտնուող ռազմամթերքը

Գ. Բանալ Ասկերան-Շուշի խճուղին…[5]:

Ստեղծված իրավիճակում Արցախի կառավարությունը պիտի անհրաժեշտ քայլեր ձեռնարկեր դիմակայելու իր անվտանգությանը սպառնացող մարտահրավերներին: Այդ նպատակով արցախահայությունը 1918 թ. սեպտեմբերի 6-ին Շուշիում հրավիրում է երկրորդ համագումարը, որ ի թիվս քննարկվող մի շարք հրատապ հարցերի՝ պիտի իր վերաբերմունքն ու գնահատականը հայտներ Արցախի ժողովրդական կառավարության գործունեության վերաբերյալ:

---

[1] Յուսաբեր, 1918, թիւ 235:
[2] Հովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 88:
[3] Տես նույն տեղում:
[4] Տես Հովհաննիսյան Ռ., Նշվ. աշխ., էջ 88:
[5] Յուսաբեր, 1918, թիւ 240:

Համագումարի որոշմամբ Արցախի ժողովրդական կառավարությունը հետայսու կոչվելու էր Արցախի Հայոց Ժողովրդական (Ազգային) Խորհուրդ, որը բաղկացած էր 10 անդամներից:

Խորհրդի որոշմամբ՝ իր անդամների կեսը մեկնելու էր գյուղերը, իսկ մյուս կեսը պիտի մնար քաղաքում[1]:

Եղիշե Իշխանյանի հավաստմամբ՝ երկրորդ համագումարի պատգամավորները երեք-չորս օր քննարկում են վերջնագիրը և որոշում, որ «Ղարաբաղի հայութիւնը չի կարող ճանաչել Ադրբէջանի գերիշխանութիւնը, եւ որ Ղարաբաղի հարցը Բաթումի խորհրդաժողովի որոշումով պէտք է լուծում ստանայ Պոլսի խորհրդաժողովում, մինչեւ այդ Ղարաբաղը պէտք է մնայ ինքնուրոյն»[2]:

Թուրք հրամանատարության ու Ադրբեջանի իշխանությունների՝ Արցախին ներկայացրած վերջնագրերը լուսաբանող սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունն աներկբա ցույց է տալիս, որ արցախահայության հրավիրած համագումարների մասնակից պատգամավորներն իրենց ներկայացված վերջնագրին մերժողական կամ խուսափողական պատասխան տալու համար, որպես կանոն, վկայակոչում են Պոլսում կայանալիք խորհրդաժողովը, որը կոչված է որոշելու վիճելի տարածքների, այդ թվում նաև Արցախի կարգավիճակի, պատկանելիության հարցը: Անտարակույս, Արցախի կողմից համանման մարտավարությամբ առաջնորդվելը պայմանավորված է ինչպես իր ներքին կյանքում տիրող իրավիճակի, այնպես էլ Հայաստանում տիրող կացության թելադրանքով:

Թուրքերի՝ Արցախին տիրելու նկրտումներն ավելի գործնական բնույթ են կրում հատկապես Բաքվի անկումից հետո: Թուրքական զինուժը սեպտեմբերի 14-ին գրավում է Բաքուն ու սրի քաշում հայ բնակչությանը: Իր ուշադրությունն առավելագույնս կենտրոնացնելով Զանգեզուրի ու Արցախի վրա՝ թշնամին ծրագրում է իր առաջադրած վերջնագիրը չընդունելու դեպքում զենքի ուժով լուծել խնդիրը:

1918 թ. սեպտեմբերի 19-ին Արցախի կառավարությունը ստանում է Նուրի փաշայի երեք լեզուներով՝ թուրքերեն, ֆրանսերեն և հայերեն գրված վերջնագիրը, որի միջոցով թուրք հրամանատարությունը հերթական անգամ առաջարկում է ընդունել Ադրբեջանի գերիշխանությունը և արգելք չհանդիսանալ զորքի Շուշի մուտք գործելուն՝ միաժամանակ սպառնալով, որ հակառակ պարագայում արցախահայության հետ կվարվեն այնպես, ինչպես վարվել են Սասունի և Զեյթունի հետ[3]:

Այդ նույն օրերին շարունակվում էին Արցախի 3-րդ համագումարի աշխատանքները: Համագումարի երկրորդ օրը շրջաններից հաղորդագրություններ են հասնում, որոնք հայտնում են Վարանդայի և Խաչենի ուղղությամբ դեպի Արցախ թուրքական զորքերի առաջխաղացման մասին: Նուրի փաշան, կանխատեսելով, որ Արցախը դարձյալ կարող է մերժել իր առաջադրած վերջնագիրը, հրամայում է, որ Աղդամում վաղօրոք կենտրոնացած Ջամիլ Ջահիդ բեյի գլխավորած դիվի-

[1] Տես Մշակ, 1919, 27 փետրվարի:
[2] Հայրենիք ամսագիր, 1933, թիւ 11, էջ 89:
[3] Տես Կիսիբեկյան Ա., նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 337:

զիան պատրաստվի ներխուժել Արցախ: Կարելի է ասել, որ Ասկերանի անկումից հետո թուրքերի համար բացվում է դեպի Շուշի տանող ուղին: Հարց է ծագում, ինչպիսի՞ ռազմական կարողություններ ու ինքնապաշտպանական ուժեր ուներ Շուշին, և արդյո՞ք հայ բնակչությունը մարտական ու բարոյահոգեբանական պատրաստվածությամբ ի զորու էր կազմակերպել քաղաքի ինքնապաշտպանությունը և խոչընդոտել թուրքական զորամասի մուտքը Շուշի: Վստահաբար կարելի է պնդել, որ եթե ադրբեջանցիները փորձեին միայն իրենց ռազմական ուժերով ներխուժել Շուշի, ապա քաղաքի հայ բնակչությունը, չնայած ունեցած զենք ու զինամթերքի սահմանափակությանը, այնուամենայնիվ կարող էր դիմել ինքնապաշտպանության ու խոչընդոտել թուրքերի մուտքը քաղաք: Բայց իրավիճակը կտրուկ փոխվում է, երբ ասպարեզում է հայտնվում Ջամիլ Ջահիդ բեյի՝ զրահատեխնիկայով զինված կանոնավոր զորամասը:

Պիտի ասել, որ Շուշին առանձնահատուկ նշանակություն ուներ ոչ միայն հայության համար, այլև թուրք հրամանատարության հետապնդած ծրագրերում:

Գերասիմ Բալայանի և Զախար Յոլյանի խմբագրած «Ղարաբաղի դեպքերի վերաբերյալ՝ սկսած հունիս ամսից 1918 թ. մինչև մայիս ամսի 26-ը 1920 թ.» խորագիրը կրող զեկուցագրի ուշագրավ բնութագրմամբ՝ «Շուշին հանդիսանում էր միակ կուլտուր-կրթական կենտրոնը թէ՛ Ղարաբաղի և թէ՛ Զանգեզուրի հայութեան համար իր միջնակարգ դպրոցներով, գրադարաններով և հասարակական և այլ կազմակերպութիւններով, ուր մօտ 100 տարւայ ընթացքում շատ սերունդներ էին կրթւել: Շուշին միակ շաղկապն էր 300.000 հայ բնակչութեան, և ներկայումս, երբ չկայ այդ քաղաքը, չկայ ուրեմն նաև կրթական կենտրոն ահագին թւով բնակչութեան համար, չկայ մարմնի սիրտը, չկայ Ղարաբաղին և Զանգեզուրին մտաւոր կեանքի մատակարարողը»[1]:

Թուրքական կողմը, անշուշտ, չէր կարող չիմանալ Արցախի և Զանգեզուրի հայության կյանքում Շուշիի ունեցած անգնահատելի ու վճռորոշ դերն ու նշանակությունը և այդ պատճառով Կովկասում հաստատվելու առաջին իսկ օրից իր գլխավոր ուշադրությունը բևեռում է նախ և առաջ Շուշի քաղաքին տիրելուն:

Պատրաստվելով ներխուժել Շուշի՝ քաղաքի մահմեդական մասի պարետ Հասան Բասրի բեյը Ջամիլ Ջահիդ բեյի հրամանով պարիսպների հարևանությամբ կենտրոնացնում է զգալի քանակությամբ մարտական ուժեր և հրահանգում հայկական քաղաքամասին հավաքել ու հանձնել իր մոտ գտնվող զենքը:

Այս իրավիճակում իր բարձրության վրա է գտնվում Ազգային խորհուրդը: Վաղօրոք տեղեկանալով թուրք հրամանատարության մտադրության մասին և շատ լավ հասկանալով, որ դրանով թուրքական կողմը ձգտում է զինաթափել ու հեշտությամբ բռնազավթել Շուշին՝ Ազգային խորհուրդը գաղտնի հրահանգում է բնակչությանը թաքցնել զենքը, իսկ թուրք պարետին հանձնել միայն հնացած բերդան հրացանները: Կատարելով Ազգային խորհրդի հրահանգը՝ հայկական քաղաքամասի հայերը հավաքում են բերդան հրացանները, և այն պահին, երբ ուզում են բարձել սայլերը, հանկարծ վրա են հասնում մի խումբ երիտասարդներ,

[1] ՀՅԴ ԿԱ (Հ.Յ. Դաշնակցության Բոստոնի Կենտրոնական Արխիվ, թղ. (թղթածրար), 1649, գ. 1, էջ 5:

գողանում են ամբողջ զենքն ու արագորեն անհետանում[1]:

«Այդ դեպքին տեղեկանալուց հետո,- գրում է Արցախի կառավարության ռազմական մասի վարիչ Հարություն Թումյանը,- թուրքերը այլեւս անօգուտ համարեցին զենք պահանջել քաղաքի հայերից: Նրանք բավականացան հայտարարելով, որ զենք պահողները խստիվ կպատժվեն»[2]:

Սեպտեմբերի 25-ին Ջամիլ Ջահիդ բեյի գլխավորած 6000 զինվորներից բաղկացած Գալիպոլյան դիվիզիան, իր կազմում ունենալով նաև 3 զրահապատ ինքնաշարժ, 66 գնդացիր ու 9 դաշտային թնդանոթ, ճանապարհին ռմբակոծելով ու զինաթափելով հայկական գյուղերը, ներխուժում է Շուշի[3]:

Առանց դիմադրության գրավելով Արցախի մայրաքաղաք Շուշին՝ Ազգային խորհրդի մի քանի անդամների ու մտավորականների ձերբակալելուց հետո Ջամիլ Ջահիդ բեյը ձգտում է նույնպիսի հաջողությամբ և առանց ավելորդ ջանք ու եռանդ գործադրելու՝ գրավել նաև Արցախն ամբողջությամբ, բայց գավառը, ինչպես աներկբա ցույց տվեց ժամանակը, բնավ տրամադրված չէր որևէ դեպքում, առանց դիմադրության հանձնվել թուրք-ադրբեջանական զորամասերին ու մանավանդ ընդունել Ադրբեջանի գերիշխանությունը:

Ավելին՝ Արցախի բնակավայրերը ներխուժած թուրք-ադրբեջանական ռազմական ուժերի դեմ մղած մի շարք կռիվներում արցախայության ինքնապաշտպանական ուժերը տոնում են անժխտելի հաղթանակներ ու խափանում գավառը բռնազավթելու թշնամու բազմիցս կրկնվող ձեռնարկումները:

Հարկ է ընդգծել, որ այդ ժամանակահատվածում, բացի Շուշի քաղաքից, գավառը թուրք ադրբեջանցիների համար մնում էր բացարձակապես անձեռնմխելի[4]:

Արցախն ու Զանգեզուրը բռնազավթելու նորահռչակ Ադրբեջանի իշխանությունների նկրտումները նախկին սցենարով դրսևորվում են նաև Առաջին աշխարհամարտից հետո, երբ Հարավային Կովկասում հաստատվում են հաղթող Անտանտի տերությունները, որոնց շարքում առավել ազդեցիկն ու գերիշխողը Անգլիայի դիվանագիտական ու ռազմական ներկայացուցչությունն էր, որն ի սկզբանե որդեգրել էր, կարելի է ասել, հակահայ, ադրբեջանամետ քաղաքականություն:

Պատմական տվյալ ժամանակահատվածում Արցախում և Զանգեզուրում տեղի ունեցած դեպքերի ուսումնասիրությունն աներկբա հավաստում է, որ Ադրբեջանի իշխանությունների ու անգլիական կողմի համար գաղտնիք լինել չէր կարող Զանգեզուրն ու Արցախը խաղաղ ճանապարհով Ադրբեջանին ենթարկելու իրողությունը: Անցյալի փորձը, Զանգեզուրի և Արցախի հայության անկոտրում կամքն ու մարտական ոգին միանշանակ հավաստում են, որ հակառակորդ կողմը հարցի լուծումը տեսնում էր միմիայն զենքով:

Այս կապակցությամբ արտահայտելով Արցախի նկատմամբ Ադրբեջանի իշխանությունների որդեգրած քաղաքականությունը՝ Ադրբեջանի զինված ուժերի շտաբի պետ, ցարական բանակի գեներալ-լեյտենանտ Սուլկևիչը Խոսրով բեկ

---

[1] Տես Թումյան Հ., նույն աշխ., էջ 170:
[2] Նույն տեղում:
[3] Տես ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ. 1, էջ 5:
[4] Տես Գևորգյան Հ., ՀՀ կառավարության մարտավարությունը Սյունիքում և Արցախում 1918-1920 թթ., Երեւան, 2018, էջ 510 631:

Սուլթանովին հասցեագրած հրահանգում գրում է. «Գլխից հանել ու դեն շպրտել Ղարաբաղի հարցի խաղաղ լուծման վերաբերյալ հասկացողությունը»[1]:

Ավելին՝ հստակ ներկայացնելով Արցախի խնդիրը բացառապես զենքի ուժով լուծելու Ադրբեջանի պաշտոնական դիրքորոշումը՝ Սուլկևիչը միաժամանակ խորհուրդ է տալիս «...աբդուլհամիդյան հեծելագնդերի օրինակով քրդերից կազմակերպել զինված ջոկատներ և դրանք ամենուրեք օգտագործել հայերի դեմ»[2]:

Ստանալով կառավարության հանձնարարությունն ու ֆինանսական անհրաժեշտ միջոցները՝ Խոսրով բեկ Սուլթանովը թուրք սպաների աջակցությամբ կազմակերպում է քրդական հատուկ զինված հեծյալ խմբեր, որոնք կոչվում էին ջանբեզարներ (կյանքից հոգնած, հուսահատված) և դրանք կենտրոնացնում է Շուշիում ու Արցախի սահմանամերձ շրջաններում (Աղդամ, Ջևանշիր, Ջեբրայիլ): Ուշագրավ է, որ քրդական հեծելախմբերի հրամանատարությունը Խոսրով բեկ Սուլթանովը վստահում է իր եղբայրներին՝ Սուլթան բեկին և Իսկանդեր բեկին[3]:

Սպառելով արցախահայության՝ Ադրբեջանի գերիշխանությունը հոժարակամ ընդունելուն միտված բոլոր փորձերը՝ Խոսրով բեկ Սուլթանովը 1919 թ. մայիս-հունիս ամիսներին դիմում է զենքի:

Սթափ գնահատելով ու համակողմանիորեն հաշվարկելով Արցախի համար Շուշիի ունեցած ռազմավարական դերն ու նշանակությունը՝ Սուլթանովը վճռում է նախ և առաջ լուծել քաղաքին լիովին տիրելու խնդիրը: Նրա նախաձեռնությամբ Ադրբեջանի բանակի մի քանի կանոնավոր զորամասեր, ինչպես նաև իր եղբոր՝ Սուլթան բեկ Սուլթանովի գլխավորած քրդական ու մահմեդական հրոսակախմբերը մայիսի 3-ին կենտրոնանում են Շուշիի շրջակայքում և փակում են դեպի քաղաքը ձգվող ուղիները: Միաժամանակ, ադրբեջանական կանոնավոր զորախմբերը գրավում են հայկական թաղամասի կարևորագույն դիրքերն ու հրամանատարական բարձունքները, դրանով քաղաքամասը կտրում դրսի աշխարհից:

Սուլթանովի տենդագին պատրաստությունները, ինչ խոսք, չէին կարող աննկատ մնալ. հայկական կողմը նույնպես որոշակի քայլեր է ձեռնարկում դիմակայելու ադրբեջանական հարձակումներին:

Հովակ Ստեփանյանի իրազեկմամբ՝ Զինվորական շտաբի հանձնարարությամբ իրենց հաջողվել էր մի քանի տասնյակ զինվորներ մտցնել Շուշի, նրանցից ամենաընտիր 60 զինվորների Ազգային խորհրդի կարգադրությամբ տեղաբաշխում են քաղաքի ամենակարևոր ու իշխող դիրքում՝ զորանոցում: Դարձյալ իր սև գործն է կատարում գեներալ Շատելվորդը: Հենց նրա գործուն աջակցությամբ ու հրահանգով հունիսի 4-ին Շուշիում գտնվող անգլիական առաքելության զինվորները հայերից խաբեությամբ բռնագրավում են քաղաքին տիրապետող ամենալավ դիրքը՝ զորանոցը, ու այն հանձնում թուրք զինվորների տնօրինությանը, ապա թմբուկների և զուռնայի նվագակցությամբ թուրքական թաղից թուրք զինվորներին բերում ու տեղաբաշխում են Շուշիի հինավուրց բերդի հայկական զորանոցում, ապա նաև գրավում քաղաքի հայկական մասը[4]:

---

[1] Սկյան Վ., Շուշի, Երևան, 1991, էջ 74:
[2] Նույն տեղում:
[3] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 74-75:
[4] Տես ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ. 3, էջ 2:

«Շուշիի մեջ,- նշում է Լեոն,- սկսվեց վերջին ժամանակները սովորական դարձած երեւույթը՝ հրացանաձգությունը թուրք եւ հայ թաղերի միջեւ: Հայերը շտապեցին մտնել իրենց դիրքերի մեջ՝ պաշտպանվելու համար: Բայց եկան անգլոհնդիկ զորքերը, հանեցին հայերին դիրքերից եւ տարան նրանց քաղաքից դուրս: Հայերը, այսպիսով, մնացին անպաշտպան՝ թուրքերի կամայականությանը մատնված»[1]:

Խոսրով բեկ Սուլթանովը Շուշին լիովին տիրելու նպատակով ավելացնում է քաղաքում գտնվող թուրք զինվորների քանակը և խիստ հսկողություն սահմանում գավառից դեպի Շուշի ձգվող ուղիների վրա: Բացի այդ ամենից՝ հենց Սուլթանովի նախաձեռնությամբ քաղաքում տեղաբաշխված անգլիական առաքելության հնդիկ զինվորների թիվը հասցնում են 300-ի, որոնց մեծ մասը մուսուլմաններ են[2]:

Սուլթանովի ձեռնարկած պատրաստությունները պարզորոշ հուշում էին, որ Շուշիի հայ բնակչությանը սպասում է մի նոր, նախորդների համեմատությամբ առավել դժվարին մարտահրավերներ:

Հայկական զինուժի զգալի մասը թեպետ անգլիացիների գործուն մասնակցությամբ դուրս էր բերվել Շուշիից, բայց քաղաքում մնում են ոչ մեծ քանակությամբ մարտական ուժեր, որոնք պատրաստ էին մինչև վերջին փամփուշտը դիմակայել հակառակորդի հարձակումներին:

Պետք է նկատել, որ հայ մարտական ուժերի ամենախոցելի տեղը ռազմամթերքի պակասությունն էր, նրանք կռվում էին՝ ունենալով խիստ սահմանափակ քանակությամբ ռազմամթերք:

Սուլթանովը, վաղօրոք ստանալով Շուշիում անգլիական զինվորական ներկայացուցիչ մայոր Մոնկ Մեզոնի համաձայնությունը, հունիսի 4-ին հրամայում է թուրքական քաղաքամասից կրակ տեղալ հայկական քաղաքամասի վրա, ապա գրոհի է նետում քաղաքում գտնվող ադրբեջանական զորամասը, նրան աջակցող Հաջի Սամլուի քրդական հեծելագունդն ու թուրք քոչվորների հրոսակախմբերը:

Ե. Իշխանյանի վկայությամբ՝ «Մեր փամփուշտի պաշարը իւրաքանչիւր հրացանակիրի համար փամփուշտակալների մէջ եղածն էր՝ 150-200 հատ: Մեր մարտիկներին խստիւ արգելւած էր աննպատակ հրացան արձակելը, և թուրքերի կրակած 1500-2000 փամփուշտին պատասխանում էին մէկ ու անվրէպ գնդակով: Մեր զուսպ լինելը աւելի էր գազազեցնում թուրքերին, որոնք աւելի և աւելի էին ուժեղացնում կրակը: Մեր մօտաւոր հաշւով այն օրը՝ յունիսի 4-ին, թուրքերը երկու հարիւր հազարից աւելի փամփուշտ էին պարպել՝ շփոթ առաջ բերելու նպատակով, բայց իզուր»[3]:

Այդ օրը Շուշիում ընթացող կռվում ունենալով սահմանափակ քանակությամբ ռազմամթերք ու թվակազմով զգալիորեն զիջելով հակառակորդին՝ արցախցի քաջակորով մարտիկները մարտում դրսևորած իրենց անբասիր վարպետության ու մարտական հզոր, անկոտրում ոգով, հերթական անգամ ապացուցում են, որ

---

[1] Լեո, Անցյալից, 2009, էջ 390:
[2] Տես Թումյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 223:
[3] Իշխանեան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ. 1917-1920, Ե., 1999, էջ 450:

հաղթանակներ նվաճելու գլխավոր պայմանը բոլորովին էլ թվաքանակն ու զինվածության գերակշռությունը չէ:

Ռմբակոծության հետևանքով հայկական քաղաքամասի բնակչության մեջ թեպետ ծայր է առնում խուճապը, սակայն հայկական մարտական ուժերը համապատասխան դիրքեր են գրավում և դիպուկ համազարկերով պատասխանելով թուրքերի կրակահերթերին ու հարձակումներին՝ անկասելի գրոհ են ձեռնարկում ու դիրքերից դուրս մղում թուրք զինվորներին, որոնք, լքելով մարտադաշտը, դիմում են փախուստի:

Որպես ռազմավար՝ հայ մարտիկները հակառակորդից առգրավել են երկու գնդացիր, հրացաններ, ատրճանակներ և զինամթերք: Հայկական կողմը ունեցել է ութ վիրավորներ, որոնցից մահացել են երկուսը, իսկ կռվի ժամանակ զոհվել է հարյուրյակի լեգենդար հրամանատար, «Գեորգիևյան խաչ» շքանշանի լրիվ ասպետ մայոր Բագրատը, որն անձամբ է առաջնորդել հարյուրյակի գրոհն ու առաջինն է ներխուժել թուրք զինվորների հենակետը[1]:

Դժվար է ասել, թե հետագայում ինչպիսի ուղղվածությամբ պիտի զարգանային Շուշիում տեղի ունեցող կռիվները, եթե չմիջամտեին ծավալվող դեպքերին ակնդետ հետևող անգլիական առաքելության զինվորները:

Հարություն Թումյանի վկայությամբ՝ «Կռվի տաք ժամանակ, երբ սկսել էր ուժեղանալ խուճապը թուրքական դիրքերում, հնդկական զինվորների շղթան, արագ երթով մոտենալով հայկական պաշտպանական կետերին թիկունքից, հայ մարտիկներին ստիպեց հեռանալ դիրքերից: Հայերի ամբողջ պաշտպանական գիծը գրավվեց անգլիական զինված ուժերի կողմից»[2]:

Գ. Բալայանի և Զ. Յոլյանի կազմած զեկուցագրում այդ դեպքի մասին նույնպես նշվում է. «Յունիսի 4-ին 1919 թ. Ադրբէջանը ուժեղ զինուորական ցոյց է կազմակերպում և անգլիացիների միջոցով գրաւում է հայկական մասում գտնուող զօրանոցը: Անգլիացինրի միջոցով հեռացնում են դիրքերում գտնուած հայ մարտիկներին և քաղաքի պաշտպանութիւնը վերցնում իբրև իրենց ձեռքը»[3]:

Բրիտանական առաքելության ճնշմամբ հրացանաձգությունը դադարեցվում է հունիսի 5-ին, ժամը 16-ին:

Թուրքերը, օգտվելով անգլիացի զինվորների օգնությունից, վերականգնում են մարտաշարքերն ու ավելի սաստկացնում հայկական քաղաքամասի վրա տեղացող կրակն ու ռմբակոծությունը, իսկ հայկական ուժերը հայտնվում են ծանրագույն իրավիճակում:

Աբրամ Կիսիբեկյանի մեկնաբանմամբ՝ հայտնվելով ծանրագույն կացությունում՝ Շուշիի հայերը քաղաքի ռմբակոծությունը դադարեցնելու խնդրանքով ճարահատյալ դիմում են անգլիացիներին, որոնք, ի զարմանս դիմողների, պատասխանում են. «Ադրբէջանի կառավարութիւնը պահանջում է, որ Դաշնակցության ականավոր գործիչներ Եղիշե Իշխանյանը, Հարություն Թումյանը և Աստվածատուր Ավետիսյանը հեռանան Ղարաբաղից, որից հետո կդադարի քաղաքի ռմբա-

[1] Տես Թումյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 39:
[2] Նույն տեղում, էջ 223:
[3] ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ. 1, էջ 11:

կոծումը, իսկ մենք նրանց ապահով Թիֆլիս կհասցնենք: Ուրիշ ելք չկար. նրանք ներկայացան ու անգլիական փակ ավտոյով անգլիացիների հսկողությամբ քաղաքից դուրս տարան այդ երեք անձնավորությանը: Մի ժամից հետո ռմբակոծությունը դադարեց[1]:

Ռմբակոծությունը, ճիշտ է, դադարում է Շուշիում, բայց գավառի շրջաններում դեպքերը զարգանում են միանգամայն հակառակ ուղղվածությամբ:

Քանի որ Արցախին զինական ու ֆինանսական օգնություն ցույց տալու գործում Հայաստանի հանրապետության հնարավորությունները խիստ սահմանափակ էին, ուստի Հայաստանի կառավարությունը ի սկզբանե քայլեր է ձեռնարկում զուտ դիվանագիտական ճանապարհով աջակցել Արցախին, և այդ նկատառումով ՀՀ վարչապետներ Հովի. Քաջազնունին ու Ալ. Խատիսյանը, ինչպես նաև արտաքին գործերի նախարարները բազմիցս դիմել են հաղթող Անտանտի տերություններին՝ հայցելով նրանց միջամտությունն ու օգնությունը:

Հայաստանի հանրապետության արտաքին գործերի նախարարը, Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում ՀՀ պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանի միջոցով Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարին հասցեագրած դիմումում ներկայացնելով Ադրբեջանի իշխանությունների գործադրած բռնարարքների հետևանքով Արցախում տիրող աղետալի կացությունը, նշում է. «Ադրբեջանի կառավարությունը, օգտվելով գործելու լրիվ իրավունքի ազատությունից, իր բոլոր ջանքերը թափեց, որպեսզի զինվորական ձևով գրավի այն բոլոր շրջանները, որտեղ հայերը բնակչության հսկայական մեծամասնություն են կազմում:

Անցյալ հունվար ամսից ի վեր ադրբեջանական բանակը կրկնակի հարձակում գործեց Հայկական Ղարաբաղի դեմ, որի ժողովուրդը միաձայն որոշել էր իր ընդհանուր ժողովում միանալ մայր հայրենիքին՝ Հայաստանին:

Որպեսզի հայ լեռնականների դիմադրությունը ընկճի՝ ադրբեջանական կառավարությունը, որ իր զորքերով արդեն գրավել էր ռազմագիտական գլխավոր կետերը, իսկական դարան կազմակերպեց:

1919 թ. հունիս ամսի առաջին շաբաթում չորս գյուղեր սոսկալի կորուստներ կրեցին: Հայ կանայք ու աղջիկներ բռնաբարվեցին: Անզեն ժողովուրդը սրի անցկացվեց: Այդ անկարգությունների ընթացքում 580 մարդ սպանվեց...»[2]:

Այդ օրերին Արցախում կատարված դեպքերի մասին ուշագրավ տեղեկություններ են պարունակվում Գանձասար գյուղի բնակիչ Աթանես Ղահրամանյանի վկայությունում: Աթանես Ղահրամանյանը Խաչենից անցել է կռիվների շրջան ու այնտեղ ականատես է եղել ադրբեջանական կանոնավոր զորքերի ու նրանց համագործակցող քրդական հրոսակախմբերի կողմից հայկական գյուղերում իրականացված անմարդկային գործողություններին: Նա հունիսի 17-ին հասնում է Թիֆլիս ու իր տեսածն է պատմում Վրաստանում Հայաստանի հանրապետության ներկայացուցչության տեղեկատու բյուրոյին[3]:

Ըստ Ա. Ղահրամանյանի վկայության՝ հունիսի 4-ին, երբ ադրբեջանական

---

[1] Աբրամ Կիսիբեկյան, նշվ. աշխ., էջ 357:
[2] Նախիջևան Շարուր 1918 1921 թթ., էջ 190:
[3] Տես ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 8/8, գ.19, էջ 1:

զինուժը ռազմական գործողություններ է սկսում Շուշի քաղաքում, քրդական հեծյալ հրոսակախմբերը Սուլթան բեկ Սուլթանովի գլխավորությամբ կազմ ու պատրաստ սպասում են Խանքենդի մերձակայքում, որպեսզի անհրաժեշտության դեպքում օգնության շտապեին քաղաքում գործող Խոսրով բեկ Սուլթանովի առաջնորդած զորախմբին, եթե հայերը դուրս քշեին նրան Շուշիից: Անգամ չսպասելով Շուշիում Խոսրով բեկ Սուլթանովի առաքելության ավարտին՝ Սուլթան բեկի գլխավորած քրդական հրոսակախմբերն անսպասելիորեն հարձակվում են Ղայբալլու գյուղի վրա ու սրի քաշում հայ բնակչությանը: Կոտորածից հրաշքով փրկվում են ընդամենը 18 կին ու երեխա: Ղայբալու գյուղի կոտորածի լուրն առնելուն պես Կրկժան, Փահլուլ, Ջամիլու, Ղլիշբաղ և Խանաբադ գյուղերի բնակիչները, մատնվելով ահ ու սարսափի, գաղթում են Ասկերանի շրջանի Խնածախ և Բալուջա գյուղերը[1]:

Հաջորդ օրը՝ հունիսի 5-ին, քրդական հրոսակախմբերը թուրքական զորամասի գործուն աջակցությամբ հարձակվում են Խնածախ գյուղի վրա: Արժանին պիտի մատուցել Խնածախի մարտիկներին. դույզն-ինչ տեղիք չտալով իրենց գյուղի վրա գրոհող թշնամու գերակշռող ուժերի ճնշմանը՝ անկոտրում պաշտպանությամբ դիմագրավում են հակառակորդի հարձակումներին: Անհաջողությունից հետո նույն ուժերը, ստանալով համալրում, հունիսի 6-ին և 7-ին շարունակում են գրոհները, բայց հայ ինքնապաշտպանական ուժերը, դիմելով հակահարձակման, հետ են մղում թշնամու ձեռնարկած բոլոր գրոհները:

Հունիսի 7-ին մարտադաշտում հայտնվում է անգլիական մի վաշտ, որի պետը պահանջում է, որ իրեն ներկայանա հայկական զինուժի հրամանատարը: Ի պատասխան անգլիական վաշտի հրամանատարի՝ հայերը հայտնում են, որ իրենք զինվորներ չեն, այլ հասարակ գյուղացիներ ու չունեն հրամանատար:

Ավելի քան տարօրինակ է ու զայրացուցիչ անգլիական վաշտապետի պահվածքն ու հետևյալ հայտարարությունը. «...գիւղացիները պէտք է հպատակուեն Ադրբէջանին, ու այդ դէպքում նրանց ֆիզիկական գոյութիւնը ապահովուած է. իսկ եթէ նրանք երկու օրուայ ընթացքում չհամաձայնուեն ենթարկուելու, ապա անգլիացիք վերցնում են իրենցից պատասխանատուութիւնը, եթէ կոտորածներ լինեն»:

Հայկական կողմը անգլիացի վաշտապետին պատասխանելու համար մատնանշում է թուրքերի ու քրդերի կողմից իրականացված Ղայբալու գյուղի կոտորածը, սակայն անգլիացիք պատասխանում են, որ դա Ադրբէջանի ներքին գործն է եւ իրենք այդպիսի գործերին չեն խառնւում»[2]:

Զուգահեռաբար Ադրբեջանի իշխանությունները բազմիցս ռազմական գործողություններ են ձեռնարկում՝ Զանգեզուրը բռնազավթելու նպատակով, բայց չարաչար պարտվում են՝ հանդիպելով զանգեզուրյան մարտական ուժերի անկոտրում դիմադրությանը:

Զանգեզուրում 1919 թ. նոյեմբերի 4-7-ը տեղի ունեցած քառօրյա հերոսամարտում կրած պարտությունից և հաջորդ տարվա հունվար-մարտյան դեպքերից հե-

[1] Նույն տեղում:
[2] Նույն տեղում:

տո ադրբեջանական իշխանությունները եռանդով նախապատրաստություններ են տեսնում զենքի ուժով մեկընդմիշտ լուծելու Արցախի խնդիրը, և այդ գործում Ադրբեջանի թիկունքում դարձյալ կանգնած էր Թուրքիան, որ թեպետ պարտվել էր 1-ին աշխարհամարտում, բայց շարունակում էր ինչ-ինչ միջոցներով սատար կանգնել իր կրտսեր եղբորը:

Համաիսլամական ու համաթուրանական շարժումը շարունակում էր գործել, որի արտահայտությունը կարելի է համարել Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև 1919 թ. հոկտեմբերի 29-ին կնքված դաշինքը, որի հոդվածներից կարելի է հիշատակել. «Իսլամի Խալիֆայութեան ներկայացուցիչ օսմանեան կառավարութեան եւ Ադրբէջանի միջեւ, որ ճգնում է ձեռք բերել իր անկախութիւնը, սկզբունքով համաձայնութիւն կայացաւ, որ որեւէ յարձակման կամ Ադրբէջանի բնական սահմաններու պահպանման տեսակէտով առաջանալիք որեւէ վտանգի դէպքում օսմանեան կառավարութիւնը կարիք եղած պարագային իր զինուորական աջակցութիւնը պիտի տայ, եւ երկու մահմետական երկրներն իրար փոխադարձաբար նեցուկ պիտի ըլլան...»:

Համաձայն Մուդրոսի համաձայնագրի, երբ Թուրքիան պարտավորվում էր իր զորքերը դուրս բերել գրավյալ շրջաններից ու նաև Արցախից, այդ տարածքներում թողեց հսկայական քանակությամբ զենք ու զինամթերք, ինչպես նաև պատերազմի բովով անցած փորձառու սպաներ: Որևէ կասկած լինել չի կարող, որ դրանով Թուրքիան հետապնդում էր կանխամտածված, հեռահար նպատակներ:

Արցախում ծավալվող հետագա դեպքերը եկան ապացուցելու, որ Ադրբեջանի հանդեպ Թուրքիայի ստանձնած պարտավորությունն ավելի քան իրական էր ու կշռադատված:

Զանգեզուրյան մարտական ուժերը 1920 թ. հունվար-մարտ ամիսներին լիովին մաքրել էին Զանգեզուրի տարածքը մահմեդական բնակչությունից և դեպքերի զարգացմամբ պիտի լուրջ ուշադրություն բևեռեին Արցախի վրա: Քանի որ արդեն բացվել էին Զանգեզուրի տարածքով դեպի Արցախ տանող ուղիները, ուստի ՀՀ կառավարությունը կարող էր որոշակի մարտական ուժեր ուղարկել արցախահայությանն օգնության ու վերջնականապես լուծել գավառը Մայր հայրենիքին միավորելու խնդիրը:

Այսուհանդերձ, այդ նույն ժամանակահատվածում, երբ զանգեզուրյան մարտական ուժերը Զանգեզուրի տարածքը մաքրում էին թուրք բնակչությունից, Արցախում տիրող իրավիճակը ավելի և ավելի էր լարվում ու շիկանում:

Արցախում տիրող կացությունը ավելի պայթյունավտանգ է դառնում, երբ Ադրբեջանի կառավարությունը Անգլիայի ներկայացուցչության ղեկավար գեներալ Թոմսոնի համաձայնությամբ 1919 թ. հունվարի 15-ին Զանգեզուր-Արցախի գեներալ-նահանգապետ է նշանակում դոկտոր Խոսրով բեկ Սուլթանովին, որն առավելապես հայտնի էր իր բռնապետական հակումներով ու հայության նկատմամբ դրսևորած թշնամական վերաբերմունքով[1]:

Հիշյալ ժամանակահատվածում Հայաստանի հանրապետությունում, ինչպես նաև Զանգեզուրում ու Արցախում տիրող իրավիճակը հրամայաբար թելադրում

[1] ՀՅԴ ԲԿԱ, թղ. 3/3 3.3, գ.3, թ. 2:

էր, որ այս հարցում ՀՀ կառավարության մարտավարությունը նույնպես պիտի լիներ միանշանակ, առավելագույնս կշռադատված և համահունչ Հայաստանում, Զանգեզուրում և Արցախում տիրող կացությանը:

ՀՀ կառավարության գործունեությունն ու որդեգրած մարտավարությունը բնութագրող փաստերը մատնանշում են, որ վիճելի հարցերը վճռելիս ՀՀ վարչապետ Ալ. Խատիսյանի գլխավորած Հայաստանի կառավարության համար առավել նախապատվելին եղել է խաղաղության ուղին, այսինքն՝ վիճելի հարցերը լուծել ոչ թե զենքի միջոցով ու արյունահեղությամբ, այլ քաղաքական դաշտում՝ խաղաղ ճանապարհով: ՀՀ վարչապետ Ալ. Խատիսյանի ներկայացրած տեղեկություններից պարզվում է, որ նա այդ օրերին խաղաղություն հաստատելու, ինչպես նաև Արցախի հարցով դիմել է ոչ միայն Ադրբեջանի կառավարության նախագահ Ուսուբեկովին, այլև Փարիզում գտնվող Հայաստանի հանրապետության պատվիրակությանը, որպեսզի նրա միջոցով Խաղաղության վեհաժողովին ներկայացներ Արցախում տեղի ունեցած դեպքերի իրական պատկերն ու շուտափույթ վճիռ կայացվեր Արցախի վերաբերյալ[1]:

Իզուր էին Արցախի հարցը քաղաքական դաշտում խաղաղ ճանապարհով վճռելու ՀՀ կառավարության վարչապետի ձեռնարկած քայլերը: Դեպքերը Արցախում զարգանում էին միանգամայն այլ սցենարով ու բոլորովին այլ ուղղվածությամբ:

Հայոց Ազգային խորհուրդը, ապա նաև ՀՀ կառավարությունը, ի դեմս Շուշիի գնդի և ֆինանսական միջոցների, աջակցել էին Արցախին, բայց այդ օգնությունը, պիտի ասել, այնքան էլ ծանրակշիռ ու բավարար չէր, որպեսզի ապահովեր արցախահայության ապստամբության հաղթանակը:

Քանի որ ՀՀ կառավարությունը դեռևս ի զորու չէր բավարար քանակությամբ ռազմական ուժեր, զենք ու զինաթերք առաքել Արցախ, ուստի ՀՅԴ բյուրոյի համաձայնությամբ այնտեղ է գործուղում Արսեն Միքայելյանին ու գնդապետ Զ. Մեսյանին, որոնց հետագայում միանում է ՀՀ բանակի մայոր Սերյոժա Դալի Ղազարը, որոնք պիտի կազմակերպեին ու առաջնորդեին արցախահայության զինված պայքարը:

Արցախ գործուղված Արսեն Միքայելյանն ու գնդապետ Մեսյանը 1919 թ. դեկտեմբերի 19-ին հասնում են Գյուլիստան, որտեղից պիտի անցնեին Արցախ:

Արցախի Ազգային խորհրդի ռազմական մասի վարիչ Խաչատուր Մելքումյանի վկայությամբ՝ չանցած երկու օր Սուլթանովը տեղեկանում է Արցախում ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչների գտնվելու մասին և նահանգապետին կից խորհրդին հայտնում, որ ինչ-որ կասկածելի մարդիկ են անցել Ջիվանշիրի շրջան (Գյուլիստան, Ջրաբերդ):

Հայկական խորհուրդը կտրականապես ժխտում է, որ նման բան չկա, և միաժամանակ հայտնում է ՀՅԴ Ապառաժի կենտր. կոմիտեին, որ եթե իրոք որևէ լուրջ գործ է կատարվում, ապա ցանկալի ու նպատակահարմար կլինի, որ այն կատարվի գաղտնի[2]:

---

[1] Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Համազգային, 1968, էջ 197:
[2] ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ. 4, էջ 9 10:

ՀՀ կառավարության և ՀՅԴ բյուրոյի ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանը գնդապետ Մեսյանի ընկերակցությամբ Արցախ էր գործուղվել ու հանձնարարություն ստացել, որպեսզի Արցախի Ազգային խորհրդի ու Արցախի ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտեի համագործակցությամբ, առանց ցուցադրական ելույթների, հնարավորինս անաղմուկ, լռելյայն և պատշաճ մակարդակով նախապատրաստեին ու առաջնորդեին արցախահայության ազատագրական պայքարը:

Հարց է առաջանում՝ Արցախին անծանոթ գործիչներն ինչպե՞ս, ի՞նչ հիմունքներով պիտի առաջնորդվեին, որպեսզի կարողանային կազմակերպել ու առաջնորդել արցախահայության ազատագրական պայքարը, որը, անտարակույս, լինելու էր դժվարագույնն ու լեցուն բազմաթիվ չնախատեսված երևույթներով ու անակնկալներով:

Այդ հանգամանքը, բնականաբար, չէր կարող չմտահոգել Արցախի պատասխանատու գործիչներին, որոնք ստեղծված կացության թելադրանքով 1920 թ. հունվարի 1-ին գումարում են ՀՅԴ Ապառաժի կենտր. կոմիտեի արտակարգ նիստ, որտեղ լսում ու քննարկում են Զանգեզուրից եկած ներկայացուցիչների և Ներսես Նասիբյանի զեկուցումներն ու կայացնում հետևյալ որոշումը. «Կ. Կոմիտէն, անցիալում և այժմ էլ կանգնած լինելով այն տեսակետի վրայ, որ հայկական Ղարաբաղը ինչ գնով էլ ուզում է լինի, պիտի ազատագրել և միացնել Հայաստանին, բայց նկատի ունենալով, որ Հայաստանից եկած ներկայացուցիչները պայմաններին ծանոթ չեն, որ առանց տեղական ընկերների մասնակցութեան չեն կարող որևէ գործ սկսել և յաջողութեամբ առաջ տանել, այդ իսկ պատճառով առաջարկում է Հայաստանից եկած ներկայացուցիչներին առանց Կ.Կ.-ի համաձայնության Ղարաբաղում ոչ մի գործ չը սկսել»[1]:

Այո, ՀՅԴ Ապառաժի կենտրոնական կոմիտեի որոշումը շատ ճիշտ էր ու կշռադատված և համահունչ Արցախում տիրող կացությանը: Գործի շահերը պահանջում էին, որ բոլոր նրանք, ովքեր կոչված էին կազմակերպելու և առաջնորդելու արցախահայության ազատագրական պայքարը, գործեին առավելագույնս փոխհամաձայնեցված ու խորապես կշռադատված և հաշվարկված մարտավարությամբ:

Ինչպիսի՞ հանձնարարությամբ էին Արցախ գործուղվել Ա. Միքայելյանն ու գնդապետ Զ. Մեսյանը, և ո՞րն էր տվյալ ժամանակահատվածում Արցախի հարցում ՀՀ կառավարության ծրագրած մարտավարությունը:

Հովակ Ստեփանյանի տեղեկացմամբ՝ Ա. Միքայելյանն իր հետ կայացած զրույցներից մեկի ժամանակ հետևյալ տեսակետն է պնդում. «քանի որ Հայաստանը խուսափում է արտաքին պատերազմից, ապա միայն Արցախին ապստամբեցնելն է հնարավորություն ընձեռելու Զանգեզուրից արշավելու Արցախ՝ արցախահայությանն օգնելու պատրվակով»[2]:

Եթե, իրոք, Ա. Միքայելյանը համանման տեսակետ է հայտնում, ապա կարելի է եզրակացնել, որ նա Արցախ էր եկել հենց այդ նպատակով, այսինքն՝ ապստամբություն առաջ բերելու հանձնարարությամբ:

---

[1] Նույն տեղում, էջ 11:
[2] Տես ՀՅԴ ԿԱ, թղ. 1649, գ. 3, էջ 5:

Ա. Միքայելյանն ու Զ. Մեսյանը ՀՅԴ բյուրոյից խիստ հրահանգ էին ստացել գաղտնի պահել, սկզբնական շրջանում չբացահայտել իրենց ստացած հանձնարարությունը և միայն անհրաժեշտ պահին այդ մասին տեղեկացնել Արցախի գործընկերներին:

Պատմական հիշյալ ժամանակահատվածում Արցախում տեղի ունեցած դեպքերը լուսաբանող սկզբնաղբյուրների հավաստմամբ՝ արցախահայության ազատագրական պայքարը կազմակերպելու ու առաջնորդելու գործում ի սկզբանե այնքան էլ հարթ չեն ընթացել ՀՅԴ բյուրոյի ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանի և Արցախի պատասխանատու գործիչների փոխհամագործակցությունն ու միմյանց նկատմամբ դրսևորած վերաբերմունքը: Իսկ այդ անցանկալի ու տհաճ երևույթը չէր կարող իր բացասական ազդեցությունը չգործել Արցախում ծավալվող դեպքերի վրա:

Նրանց փոխհարաբերություններում առկա անհամաձայնությունը դրսևորվում է Վարանդայի Տռնավարզ գյուղում կայացած հանդիպման ժամանակ: Այդ հանդիպման ժամանակ, ինչպես որ սպասվում էր, ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչներն ու Ինքնապաշտպանական մարմնի անդամները հիմնականում քննարկում են Արցախի ազատագրական պայքարը հուսալիորեն կազմակերպելուն առնչվող հարցերը և հանգում ընդհանուր հայտարարի՝ գտնելով, որ անհրաժեշտ է միասնական ուժերով առաջ տանել ինքնապաշտպանական գործն ու ընտրել կենտրոնական ինքնապաշտպանական մարմին:

Իսկ ի՞նչ սկզբունքով, ինչպե՞ս կատարել կենտրոնական ինքնապաշտպանական մարմնի անդամների ընտրությունը:

ՀՅԴ Ապառաժի կենտրոնական կոմիտեի առաջարկությամբ՝ Արցախի Կենտրոնական ինքնապաշտպանական մարմնի կազմում պիտի ընդգրկվեին Հայաստանից եկած երկու ներկայացուցիչները ու մեկական ներկայացուցիչ ՀՅԴ կենտր. կոմիտեի և Ինքնապաշտպանական մարմնի կազմից: Կենտրոնական ինքնապաշտպանական մարմնի պարտականությունն էր համադրել ու ղեկավարել գավառի տարբեր շրջաններում գործող զինվորական և ինքնապաշտպանական մարմինների գործունեությունն ու անհրաժեշտ տեղեկությունները ժամանակին հաղորդել Ազգային խորհրդին:

Արսեն Միքայելյանը չի համաձայնվում ՀՅԴ Ապառաժի կենտրոնական կոմիտեի առաջարկած տարբերակով կազմել Կենտրոնական ինքնապաշտպանական մարմին, բայց ասում է, որ առանց տեղական ընկերների մասնակցության և համաձայնության ոչինչ չի ձեռնարկելու[1]:

Խաչատուր Մելքումյանի խոստովանությամբ՝ ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանը այնքան էլ հաշվի չէր առնում ՀՅԴ Ապառաժի կենտր. կոմիտեի կարծիքը, քանի որ ինքն ավելի մեծ լիազորություններով էր գործուղվել Արցախ[2]:

Պարզվում է, որ Ա. Միքայելյանի համանման կեցվածքն ունի որոշակի հիմք, և այն բոլորովին պատահական չէր: Նա Խ. Մելքումյանին ցույց է տալիս ՀՅԴ

[1] Տես ՀՅԴ ԿԱ, թղ. 1649, գ. 4, էջ 12-13:
[2] Նույն տեղում, էջ 9:

բյուրոյից տրված մի փոքրիկ թղթի վրայ գրված լիազորագիր, որի բովանդակությունը հետևյալն է. «Միքայելեանը հանդիսանում է Ղարաբաղում Բիւրօն: Բոլոր կուսակցական մարմինները ենթարկվում են նրան»[1]:

ՀՅԴ բյուրոյի կողմից տրված լիազորագիրը ստորագրել է Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, որն այդ ժամանակ, կարելի է ասել, ամենաազդեցիկ դեմքն էր ՀՅԴ բյուրոյում:

Թեպետ Տռնավարզ գյուղում կայացած հանդիպման ընթացքում Ա. Միքայելյանի ժխտողական վերաբերմունքն առաջացնում է ընկերների դժգոհությունը, բայց փետրվարի 3-ին և 4-ին տեղի ունեցած ժողովների ժամանակ ընտրվում են հատուկ հանձնախմբեր, որոնք պիտի կազմեին Ինքնապաշտպանական ու Զինվորական մարմինների ներքին կանոնագիրը:

Եթե ընդհանրացնենք ու գնահատենք 1920 թ. հունվարի 3-4-ին Վարանդայի շրջանի Տռնավարզ գյուղում տեղի ունեցած հանդիպման ընթացքում ՀՀ կառավարության, ՀՅԴ բյուրոյի ներկայացուցիչների և ՀՅԴ Ապառաժի կենտր. կոմիտեի անդամների համատեղ աշխատանքի ձեռք բերած արդյունքը, ապա պիտի նշել, որ մշակվեցին համաձայնության, գործունեության ընդհանուր սկզբունքները, կատարվեց աշխատանքի բաժանում, որոշվեցին ինքնապաշտպանական և զինվորական մարմինների լիազորներն ու ներկայացուցիչները՝ իրենց համապատասխան աշխատավարձով, ընդունվեց Ինքնապաշտպանական ու Զինվորական մարմինների կանոնագիրը:

Խորհրդակցության մասնակիցները ընտրում են Կենտրոնական ինքնապաշտպանական մարմնի հինգ անդամներին, որոնցից երկուսը Արսեն Միքայելյանն ու գնդապետ Զ. Մեսյանն են[2]:

Կենտրոնական ինքնապաշտպանական մարմինը, համաձայն ՀՀ կառավարության և Ազգային խորհրդի հրահանգի, պիտի նախապատրաստական աշխատանքները տաներ հնարավորինս անաղմուկ ու լռելյայն և ձգտեր խուսափել անցանկալի զինված բախումներից ու միջադեպերից: Շատ կարևոր էր, որ այդ ընթացքում Արցախում պահպանվեր խաղաղ կարգավիճակ: Բայց այն օրերին, երբ Տռնավարզ գյուղում արդեն դեռ նոր-նոր էր ավարտվել խորհրդակցությունը, մասնակիցները նամակ են ստանում, որի հեղինակը հայտնում է, որ հունվարի 4-ին Դիզակի Տումի գյուղի խմբապետ Թևանն իր մի քանի զինակիցներով հարձակվել է նույն շրջանի թուրքական Ալիանլու գյուղի վրա՝ թալանի նպատակով, բայց հայտարարում է, որ այդ ամենը կատարում է Դրոյի հրամանով: Թևանը միաժամանակ հայտարարում է, որ շուտով հարձակվելու են հայկական զորքերը, և Արցախը կազատագրվի ու կմիացվի Հայաստանին:

Թուրքական գյուղի վրա Թևանի զինախմբի հարձակումը կարող էր տեղիք տալ լուրջ հետևանքների: Թուրքերը կարող էին դիմել պատասխան գործողությունների, և այդ պարագայում չէր բացառվում, որ անխուսափելի (՞.- Խմբ.) դառնային ազգամիջյան զինված բախումները, ինչը բնավ ձեռնտու չէր Արցախին, որը դեռևս պատրաստ չէր զինված առճակատման ու ընդհարումների:

---

[1] Տես նույն տեղում, էջ 13:
[2] Տես նույն տեղում, էջ 114:

«Նորընտիր Ինքն. Կեդր. Մարմինը, խորհրդակցութեան միւս անդամներու հետ,- գրում է Ա. Միքայելյանը,- նկատի առաւ այդ նամակը եւ որոշեց, որ բոլորս ալ խումբ-խումբ ճամբայ ելնենք դէպի Տումի գիւղը, տեղւոյն վրայ քննենք Թեւանի արկածախնդրութեան մանրամասնութիւնները եւ կտրուկ միջոցներու դիմելով՝ ջանանք առաջին իսկ մեր քայլով վերջ տալ նման վտանգաւոր արկածախնդրութիւնը»[1]:

Կենտրոնական Ինքնապաշտպանական մարմնի մի քանի անդամներ մեկնում են Տումի և շնորհիվ գնդապետ Զաքար Մեսյանի ջանքերի՝ հարթվում է միջադեպը, ապա խիստ դիտողություն է արվում Թևանին, ու թուրքերից նրա բռնագրաված ապրանքները վերադարձնում են տերերին[2]:

Արցախի ինքնապաշտպանական մարմինները, որքան էլ աշխատեին գործել ծածուկ ու լռելյայն, Խոսրով բեկ Սուլթանովը, այնուամենայնիվ, շնորհիվ իր բազմաթիվ լրտեսների ու մատնիչների զեկուցումների, տեղեկանում էր գավառում գտնվող ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչների ու նրանց ծավալած գործունեության մասին:

Այդ փաստը պարզորոշ երևաց հունվարի վերջերին, երբ Դալի Ղազարը Գանձակի վրայով անցնում է Խաչենի շրջան և Բալուջա գյուղում անսպասելիորեն հանդիպում է Սուլթանովի առաջին հայ օգնական Բագրատ Մելիք-Շահնազարյանին, շրջանային կոմիսարներ Բագրատ Միքայելյանին և Աղապարոն Դանիելբեկյանին և մոտ 20 ձիավոր միլիցիոներների: Դալի Ղազարն առանց որևէ հրահանգի և տեղեկություն ունենալու Ղարաբաղում տիրող իրավիճակի մասին, զինաթափում է բոլորին և խստորեն հրահանգում, որ չհամարձակվեն մյուս անգամ մտնել հայկական գյուղերը, և հրամայում է նրանց վերադառնալ Շուշի[3]:

Բալուջա գյուղում տեղի ունեցած դեպքի պատճառով գազազած Սուլթանովը ժողովի է կանչում Շուշիի բոլոր հայ գործիչներին, միջկուսակցական խորհրդի անդամներին և սպառնալիքով պատվիրում, որ նրանք մեկնեն գավառ և պահանջեն Հայաստանից եկածներին անհապաղ թողնել Արցախի սահմաններն ու հեռանան:

Արցախում Հայաստանի ներկայացուցիչների գտնվելու փաստը խորը անհանգստություն է պատճառում Ադրբեջանի իշխանություններին և, իհարկե, Խ. Սուլթանովին, որոնք հարմար պատրվակ էին փնտրում ձեռնարկելու առավել վճռական գործողություններ՝ Արցախն առանց որևէ պայմանի վերջնականապես գրավելու և իր անբաժանելի մասը դարձնելու նպատակով: Արցախում Հայաստանի ներկայացուցիչների գտնվելու փաստն ու Դալի Ղազարի կողմից թուրք ոստիկաններին զինաթափելու դեպքն ավելի քան բավարար էին, որպեսզի Ադրբեջանն ու Խ. Սուլթանովը Արցախի նկատմամբ ձեռնարկեին առավել վճռական ու ազդու գործողություններ:

Նախորդ փորձերից Ադրբեջանի իշխանություններն արդեն խորապես համոզվել էին, որ Արցախը երբեք չի համաձայնվելու ճանաչել Ադրբեջանի իշխա-

---

[1] Նույն տեղում, էջ 114:
[2] Տես նույն տեղում, էջ 115:
[3] Տես նույն տեղում, էջ 17:

նությունը ու առավել ևս համակերպվելու նրա կազմում ընդգրկվելու ու նրա անբաժանելի մասը կազմելու իրողությանը: Այդ պատճառով Ադրբեջանը պատրաստվում է անհրաժեշտության դեպքում դիմել զենքի և անթաքույց հայտարարում է, որ «Ադրբէջանի շահերի պաշտպանութեան տեսակէտից անհարաժեշտ է համարում զորքեր մտցնել Հադրութ, Մարգուշևան և Քիրսի դիրքերը՝ ապագայ յարձակումներից Բասար Բիլարի և Զանգեզուրի կողմից ապահովելու Ադրբէջանի սահմանները»[1]:

Զուգահեռաբար Ադրբեջանի կառավարությունը հերթական անգամ վերջնագիր է ներկայացնում Արցախին և խստագույնս հրահանգում գումարել նոր համագումար: Ընդառաջելով Ադրբեջանի առաջարկությանը՝ Արցախի Ազգային խորհուրդը փետրվարի 28-ը նշանակում է համագումարի օր և պաշտոնական գրություններ է ուղարկում բոլոր շրջաններ: Համագումարի աշխատանքներին մասնակցում են Արցախում գործող կուսակցությունների, անգամ բոլշևիկների ու էսեռների ներկայացուցիչների մի մասը, ինչպես նաև Դիզակի, Վարանդայի, Խաչենի, Ջիվանշիրի և Գյուլիստանի հայ բնակչության կողմից ընտրված պատգամավորները[2]:

Արցախը պիտի գումարեր իր հերթական՝ 8-րդ համագումարը, իսկ ինչպիսի՞ն է ՀՀ կառավարության դիրքորոշումը: Այդ հարցում ՀՀ վարչապետ Ալ. Խատիսյանը Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին ուղղված բողոք-ուղերձում հայտնում է, որ Ղարաբաղը կազմում է Հայաստանի անբաժանելի մասը, և նրա բռնակցումը մեկ այլ պետութեան ամբողջովին հակասում է ազգերի ինքնորոշման սկզբունքին[3]:

Ինչպես նախորդ համագումարների հրավիրման ժամանակ, այս անգամ ևս Խ. Սուլթանովը պահանջում է, որ 8-րդ համագումարը տեղի ունենա Շուշի քաղաքում: Շուշին, ինչպես արդեն հայտնի է, գտնվում էր նրա ազդեցության ոլորտում, և եթե անհրաժեշտ լիներ ճնշում գործադրել համագումարի պատգամավորների վրա և նրանց ստորագրել տալ իր պահանջը, այն է՝ անվերապահ ընդունել Ադրբեջանի գերիշխանությունը, ապա Սուլթանովը կարող էր օգտագործել քաղաքում տեղաբաշխված զորքի ուժը:

Իհարկե, Արցախի տարբեր շրջաններից ընտրված պատգամավորները քաջ գիտակցում էին համագումարը Շուշիում գումարելու Սուլթանովի նպատակը և ջանքեր էին գործադրում, որ այն տեղի ունենա ոչ թե Շուշիում, այլ նրա մերձակա Շոշ գյուղում:

Այս գործում, պետք է ընդգծել, որ զգալի է Արսեն Միքայելյանի դերակատարությունը:

Որպեսզի խոչընդոտի, թույլ չտա, որ համագումարը գումարվի և ընթանա նահանգապետ Խոսրով բեկ Սուլթանովի գրած սցենարով, Արսեն Միքայելյանը փետրվարի 28-ին մի ծածկագիր նամակ է ուղարկում Խաչիկ Մելքումյանին, որտեղ գրում է. «Ադրբէջանը փետրուարի 28-ին համագումար է նշանակել Շուշի

---

[1] Նույն տեղում:
[2] Տես ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 29:
[3] Տես նույն տեղում, գ. 50 (մաս 1), թ. 124:

քաղաքում մի շարք հայտարարություններ անելու: Նկատի ունենալով Ադրբէջանի և բոլշևիկների ազդեցութիւնը քաղաքում և միւս կողմից էլ այն հանգամանքը, որ մի շարք ներկայացուցիչներ չեն կարող Շուշի գնալ, այդ պատճառով ամէն կերպ աշխատեք 28-ի համագումարը խանգարել և կայացնել Շոշ գիւղում»[1]:

Անհրաժեշտ էր գավառի տարբեր շրջաններից, նույնիսկ Շուշիից ընտրված պատգամավորների ճնշող մեծամասնությունը կենտրոնացնել Շոշ գյուղում ու կատարված փաստի առաջ կանգնեցնել Խ. Սուլթանովին: Այդ նպատակով Ա. Միքայելյանը փետրվարի կեսերին նամակ է ուղարկում Շուշիում գտնվող Հովակ Ստեփանյանին և հայտնելով, որ դեպքերն արդեն հասունանում են՝ առաջարկում է, որ նա հեռանա Շուշիից ու անցնի գավառ:

Արցախում սպասում էին Դրոյին: Փետրվարի 15-ին Վարանդայի Հարավ գյուղում տեղի է ունենում զինվորական գաղտնի ժողով, որի մասնակիցները Դրոյին ու ՀՀ կառավարությանն են ուղարկում Արցախում ռազմական գործողություններ ձեռնարկելու իրենց առաջադրած ծրագիրն ու նախագիծը:

Ճիշտ է՝ Արցախում սպասում էին Դրոյին, բայց այդ ժամանակ օրակարգում համագումարի հրավիրման խնդիրն էր, որը, Ա. Միքայելյանի գնահատմամբ, պիտի տեղի ունենար ոչ թե Սուլթանովի առաջարկած Շուշի քաղաքում, այլ Շոշ գյուղում:

Փետրվարի 28-ին Շոշ գյուղում են հավաքվում Վարանդայի, Խաչենի, Ջիվանշիրի և Գյուլիստանի ներկայացուցիչները՝ բացի բոլշևիկներից: Շոշ գյուղում կայացած համագումարին Դիզակի շրջանից մասնակցում է ընդամենը մեկ ներկայացուցիչ, մյուսները գնում են Շուշի ու միանում բոլշևիկներին:

Այսպիսով՝ Արցախի պատգամավորները բաժանվում են երկու խմբի, և 8-րդ համագումարը տեղի է ունենում Շուշի քաղաքում և Շոշ գյուղում: Սուլթանովի սպառնալիքով Շուշիում հավաքված պատգամավորները բազմիցս փորձում են Շոշ գյուղում հավաքված պատգամավորներին համոզել, որ տեղափոխվեն Շուշի, բայց նրանց ջանքերն անցնում են ապարդյուն:

Խ. Մելքումյանի բնութագրմամբ՝ «Շուշի են հաւաքւում հայ ժողովրդի տականքները և բոլշևիկեան հովերով տարուածները. թվով 45 հոգի, իսկ Շոշու գիւղումն են հաւաքւում 96-ից աւելի ներկայացուցիչներ, որոնք միշտ էլ պայքարել են Ադրբէջանի դէմ և մեծ յոյսեր էլ չեն ունեցել բոլշևիկներից»[2]:

Համագումարի աշխատանքներին մասնակցել են նաև ՀՀ կառավարության և գավառի գործիչները: Շուշի քաղաքում և Շոշ գյուղում նույն օրերի կայացած համագումարներն ընդունում են, կարելի որակել, հակոտնյա, իրարամերժ որոշումներ:

Շոշ գյուղում տեղի ունեցած համագումարի պատգամավորները, նկատի ունենալով Ադրբեջանի կողմից հայկական բնակավայրերում իրականացված կոտորածները, ավարառության բազմաթիվ դեպքերը, ինչպես նաև օգոստոսյան համաձայնագրի մի շարք կետերի խախտումները, կայացնում են հետևյալ որոշումը. «…ի նկատի ունենալով, որ Ադրբէջանի կառավարութիւնը բազմիցս խախ-

[1] Տես ՀՅԴ ԿԱ, թղ. 1649, Նույն տեղում, գ. 4, էջ 19-20:
[2] Նույն տեղում, էջ 22:

տել է 7-րդ համագումարի համաձայնագրի գլխաւոր կետերը՝ զօրք տեղափոխելով, կոտորածներ կազմակերպելով և կատարեալ անիշխանութեան ենթարկելով գաւառը, բողոքում է այդ բոլորի դէմ և պահանջում է Ադրբեջանի կառավարութիւնից սրբութեամբ կատարել համաձայնագրի կէտերը, և 8-րդ համագումարը կանգնած է 7-րդ համագումարի որոշումների վրայ[1]:

Շուշի քաղաքում հավաքվածները ներկայացնում են հետևյալ որոշումը. «Քանի որ Ղարաբաղի լեռնային մասը տնտեսապէս կապւած է Եւլախ-Շուշի խճուղիով Ադրբէջանի հետ, ուստի համագումարը որոշում է, որ նա պէտք է լինի Ադրբեջանի անբաժանելի մասը, և միջոցներ պետք է ձեռք առնել Հայաստանից եկած գործակալներին հեռացնելու Ղարաբաղից»[2]:

Երկու մասի բաժանված համագումարի տարբեր ուղղվածություն ունեցող որոշումները ներկայացնում են Սուլթանովի դատին:

Խ. Սուլթանովին, իհարկե, չէր կարող բավարարել այն, ինչ տեղի ունեցավ: Նա ձգտում էր համագումարից կորզել Ադրբեջանի իշխանությունը ճանաչելու և նրա անբաժանելի մասը կազմելու որոշումը: Շուշիում կայացած համագումարը թեպետ ընդունեց համանման որոշում, բայց նրա գնահատմամբ առավել կարևորը Շոշ գյուղի համագումարն էր, որի աշխատանքներին մասնակցում էին ավելի մեծ թվով պատգամավորներ, որոնք մերժեցին ընդունել Շուշիում հավաքվելու իր պահանջն ու չընդունեցին այնպիսի որոշում, ինչպիսին էր՝ Շուշիում հավաքված պատգամավորների ընդունածը: Նրա համար, թերևս, առավել մտահոգիչը Շոշ գյուղում կայացած համագումարում Հայաստանի ներկայացուցիչների ներկայության փաստն է:

Ադրբեջանի և Սուլթանովի համար այլևս այլընտրանք գոյություն ունենալ չէր կարող, նրանք պիտի շարունակեին նախապատրաստվել, բայց այս անգամ՝ առավել լրջությամբ:

Համագումարի աշխատանքները լուսաբանող սկզբնաղբյուրների տեղեկացմամբ՝ համագումարի ավարտից հետո Արցախում այլևս չէր նկատվում Ադրբեջանի իշխանության և ոչ մի նշույլ: Արցախի վարչությունը փաստորեն ենթարկվում է Ա. Միքայելյանին: Եթե Ադրբեջանի իշխանությունները որևէ գործի հարցով դիմում էին իրենց ենթակա հայ պաշտոնյաներին, ապա նրանք պարտադիր ներկայանում էին Ա. Միքայելյանին և գործում նրա հրահանգներով: Շրջաններում կատարվող դեպքերի ու վեճերի մասին ինքնապաշտպանական մարմինները հայտնում էին Կենտրոնական մարմնին ու Ա. Միքայելյանին և փաստորեն չէին ենթարկվում Ադրբեջանին[3]:

Արցախի համար կարևորագույնն առանց որևէ արկածախնդրության և ցուցադրական երևույթների, համակողմանիորեն հաշվարկված ու կշռադատված մարտավարությամբ կազմակերպվելու ու գործելու խնդիրն էր:

Այսուհանդերձ, 8-րդ համագումարի ավարտից հետո անգամ, ինքնապաշտպանության գործին մասնակից տեղական գործիչները, նույնիսկ ՀՅԴ Ապառաժի

[1] Նույն տեղում, էջ 23:
[2] Նույն տեղում:
[3] Տես ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1469, գ. 1, 2, 3, 4:

կենտր. կոմիտեի անդամները դեռևս հստակ չգիտեին իրենց գործունեության բուն նպատակն ու ուղղվածությունը, իրենք ինչի՞ էին պատրաստվում՝ ինքնապաշտպանության, թե՞ ապստամբության:

Թեպետ Ա. Միքայելյանը Արցախի գործընկերներին չէր հայտնում ՀՀ կառավարության ու ՀՅԴ բյուրոյի կողմից իրեն տրված հանձնարարության բուն նպատակը, սակայն գավառում ծավալած նրա բացարձակ գործունեությունը, այն է՝ Զանգեզուրից զենք ու զինամթերքի տեղափոխությունը, զանազան շրջաններում պարենավորման և դեղորայքի պատրաստություններ տեսնելն արդեն խոսուն փաստեր էին[1]:

Այս հարցում փոքր ինչ անհասկանալի է տեղացի գործիչների արտահայտած դժգոհությունը Ա. Միքայելյանից, որը ինչ-ինչ պատճառաբանությամբ բացեիբաց նրանց չէր հայտնում իր գործունեության բուն նպատակն ու ուղղվածությունը: Եթե անգամ հպանցիկ ուշադրությամբ դիտենք Տոնավարզ գյուղում փետրվարին տեղի ունեցած ժողովի կողմից ընտրված հատուկ հանձնախմբերի կազմած Ինքնապաշտպանական ու Զինվորական մարմինների ներքին կանոնագիրը, ապա միանգամայն պարզ ու հասկանալի է դառնում, որ Ա. Միքայելյանն ու Զ. Մեսյանը ՀՀ կառավարության և ՀՅԴ բյուրոյի հանձնարարությամբ Արցախ էին եկել՝ առաջ բերելու արցախահայության ապստամբությունը:

Գավառի տարբեր շրջանների ինքնապաշտպանական մարմինների անդամները, կարծես ըմբռնելով Արսեն Միքայելյանի գործունեության իրական նպատակը, գալիս են նրա մոտ ու հայտնում, որ այդպիսի գործունեությունը Արցախին անխուսափելիորեն կտանի դեպի կործանում: Նրանց պնդմամբ՝ եթե Զանգեզուրում գտնվող Հայաստանի զորամասը երեք օրվա ընթացքում Արցախ չմտնի, ապա Արցախը միմիայն իր սեփական ուժերով ու այդպիսի պատրաստությամբ ոչ միայն անզոր կլինի հարձակում ձեռնարկելու, այլև չի կարողանալու երկար ժամանակ պաշտպանվել[2]:

Հարկ է ընդգծել, որ նրանց նշած Զանգեզուրում գտնվող հայկական զորամասը վերաբերում է Դրոյի գլխավորած ընդամենը 600 մարտիկներից բաղկացած զորամասին, որի հրամանատարն այդ օրերին գտնվում էր մարտադաշտում և կռիվներ էր մղում իր հայրենի Սուրմալու գավառը ներխուժած քուրդ հրոսակախմբերի դեմ:

Բացի Դրոյի գլխավորած զորամասից՝ Զանգեզուրում այդ ժամանակ Հայաստանի մեկ այլ զորամաս գոյություն չուներ:

Մի հարցում նրանց հարցադրումը տեղին է ու հիմնավորված:

Ռազմամթերքի քանակը Արցախում խիստ սահմանափակ էր: Պարզվում է, որ Արսեն Միքայելյանը երկուս ու կես ամիսների ընթացքում կարողացել էր Զանգեզուրից Արցախ տեղափոխել ընդամենը 60.000 փամփուշտ և երկու գնդացիր[3]:

Հասկանալի է, որ տևական կանոնավոր կռիվների բռնկման պարագայում, ինչպես իրավացիորեն նշում են շրջանների ինքնապաշտպանական մարմինների անդամները, այդպիսի պատրաստվածությամբ Արցախը ոչ միայն անզոր կլինի

---

[1] Տես ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ. 1, էջ 28:
[2] Տես նույն տեղում, գ. 1, էջ 28:
[3] Տես նույն տեղում, գ. 3, էջ 16:

հարձակում ձեռնարկելու, այլև չի կարողանալու երկար ժամանակ պաշտպանվել:

Արցախում ծավալվող դեպքերը լուսաբանող սկզբնաղբյուրների հավաստմամբ՝ գավառում իրավիճակը կտրուկ կերպով փոխվում է, երբ այնտեղ է հաստատվում Դալի Ղազարը, և Ա. Միքայելյանի հաստատած մենիշխանությունը փոխարինվում է երկիշխանության: Համաձայն սահմանված կարգի՝ Արցախի ռազմական ուժերը պիտի գործեին Զ. Մեսյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ, սակայն Դալի Ղազարը կարողանում է իր ձեռքը վերցնել զինվորական գործը, և գավառում կազմակերպված զինվորական ուժերն առավելապես գործում են նրա որդեգրած մարտավարությամբ:

Պատմական տվյալ ժամանակահատվածում Արցախում տիրող իրավիճակն ու այնտեղ տեղի ունեցած դեպքերը լուսաբանող սկզբնաղբյուրների հավաստմամբ՝ Ա. Միքայելյանն ու Դալի Ղազարը գործում են ոչ թե լռելյայն, առանց աղմուկի և ցուցադրական գործողությունների, այլև ճիշտ հակառակ մարտավարությամբ ու ուղղվածությամբ: Նրանց գործունեությունը կրում էր բացահայտ տեսանելի, ցուցադրական բնույթ, և այդ ամենը, անկասկած, չէր կարող վրիպել նրանց գործողություններին ակնդետ հետևող Ադրբեջանի իշխանությունների ու Խ. Սուլթանովի տեսադաշտից[1]:

Հ. Թումյանի մեկնաբանմամբ՝ Արցախի ապստամբությունը թույլ կազմակերպելու ու չկշռադատված մարտավարությամբ գործելու հարցում իր մեղքի մեծ բաժինն ունի ՀՀ ռազմական մինիստր Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, որը Հայաստանի կառավարության հանձնարարությամբ պիտի լրջորեն զբաղվեր Արցախի խնդրով: Միաժամանակ, համաձայն ՀՀ կառավարության կողմից նրան տրված հանձնարարականների, նախ և առաջ պիտի խորապես ուսումնասիրեին Արցախում տիրող իրավիճակը, ապա պահպանելով խիստ զգուշավորություն՝ հանգիստ ու լռելյայն կազմակերպեին արցախահայության ինքնապաշտպանությունը[2]: Իրականում տեղի է ունենում ճիշտ հակառակը: Նրա ընտրությամբ՝ Արցախ գործուղված գործիչները փոխանակ իրենց գործունեությունը ծավալեին՝ հիմք ունենալով ՀՀ կառավարության առաջադրած հանձնարարականները, գործում էին ճիշտ հակառակ ուղղվածությամբ՝ բացահայտ ու միահեծան և բոլորովին հաշվի չէին առնում անգամ Կենտրոնական ինքնապաշտպանական մարմնի և ՀՅԴ Ապառաժի կենտր. կոմիտեի անդամների կարծիքը:

Ըստ Հ. Թումյանի՝ համաձայն ՀՀ կառավարության հանձնարարականի, Ռուբենը Արցախ պիտի ուղարկեր լուրջ, շրջահայաց, փորձված գործիչներ: Միաժամանակ նա պարտավոր էր Ադրբեջանի կողմից Արցախի վրա հարձակում ձեռնարկելու դեպքում Զանգեզուրի միջոցով անհապաղ ռազմական օգնություն տալ Արցախին: Բայց չեն կատարվում ոչ մեկը և ոչ էլ մյուսը:

«Սակայն,- նշում է Հ. Թումյանը,- հետագայում միայն պարզվեց, որ Տեր-Մինասյանն ունեցել է գործողությունների իր կործանարար ծրագիրը, որը նա աշխատել էր թաքցնել ղեկավար մարմիններից»[3]:

---

[1] Տես ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ. 1, 3, 4, 5:
[2] Տես Թումյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 273:
[3] Նույն տեղում:

Ո՞րն է, և ի՞նչ հանգամանքներով է պայմանավորված ՀՀ ռազմական նախարարի կործանարար ծրագիրը:

Հ. Թումյանի փաստարկմամբ՝ Ռուբենի անմիջական նպատակների մեջ էր մտնում Հայաստանին միացնել ոչ թե Արցախը, այլ Նախիջևանը, որն ըստ նրա ծրագրի՝ հայկական զորքերը պիտի գրավեին 1920 թ. գարնանը: Բայց ինչպե՞ս, չէ՞ որ Նախիջևանում ռազմական մեծ ուժեր էին կենտրոնացած Նուրի, Խալիլ, Քյազիմ և մյուս փաշաների ու բեկերի ձեռքում, իսկ Ադրբեջանը երբեք չէր կարող թույլ տալ, որ Նախիջևանի նման ռազմավարական կարևորագույն նշանակություն ունեցող շրջանն անցնի Հայաստանի հանրապետությանը: Որպեսզի հնարավորություն ընձեռվեր Հայաստանին միացնելու Նախիջևանը, անհրաժեշտ էր չեզոքացնել Ադրբեջանի անխուսափելի ռազմական միջամտությունը, այսինքն՝ պիտի Հայաստանն ապահովել Ադրբեջանի հարձակումից, բայց ինչպե՞ս, ի՞նչ միջոցներով:

«Հայաստանի ռազմական մինիստրը,- պնդում է Հ. Թումյանը,- մտածեց օգտագործել Ադրբեջանի եւ Հայկական Ղարաբաղի միջեւ ստեղծված լարված հարաբերությունները եւ «Ղարաբաղի հայության զինված ուժերը նետել Ադրբեջանի դեմ առանց նախապես ապահովելու այդ ուժերը զինամթերքով եւ պարենով[1]:

Հարկ է նկատել, որ ավելի քան տարակուսելի է ու ոչ համոզիչ Հ. Թումյանի արտահայտած «Ղարաբաղի հայության զինված ուժերը նետել Ադրբեջանի դեմ առանց նախապես ապահովելու այդ ուժերը զինամթերքով եւ պարենով» դատողությունը: Մի՞թե Ռուբենը չէր հասկանում, որ Արցախում ապստամբություն առաջ բերելու համար առավել օգտակար ու արդյունավետ կլիներ, եթե Ադրբեջանի կանոնավոր զորամասերի հարձակումներին դիմակայեր զենք ու զինամթերքի բավարար քանակությամբ զինված բանակը: Անտարակույս, եթե արցախյան մարտական ուժերին հաջողվեր կանգնեցնել Ադրբեջանի կանոնավոր զորքերի հարձակումը, ապա Ադրբեջանը հարկադրված կլիներ իր ուշադրությունն առավելապես կենտրոնացնել Արցախի վրա, և այդ դեպքում Նախիջևան արշավող հայկական զորքերին առավել մեծ հնարավորություն էր ընձեռվում ազատագրելու Նախիջևանն ու վերջնականապես լուծելու մաքրամաքուր հայկական նահանգը Հայաստանին միավորելու խնդիրը:

Պատմական տվյալ ժամանակահատվածը լուսաբանող սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունը միանշանակ մատնանշում է, որ հայ պետական և ռազմական գործիչներից Նախիջևանի, ինչպես նաև Արցախի խնդրում առավել մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերել Դրոն: Նա բազմիցս փորձել է իր առաջնորդած զորամասով արշավել Նախիջևան ու զենքի ուժով լուծել գավառը Հայաստանին միավորելու խնդիրը, սակայն միշտ էլ հանդիպել է ՀՀ կառավարության հարուցած արգելքներին, բայց ոչ երբեք Ռուբենի աջակցությանը: Փոքր-ինչ առաջ անցնելով՝ նշենք, որ 1920 թ. օգոստոսին, երբ Դրոն պատրաստվում էր գեներալ Շելկովնիկյանի զորամասի զինակցությամբ արշավել Նախիջևան, ստանում է ՀՀ զինվորական նախարար Ռուբենի անսպասելի ու կտրուկ հետևյալ հրամանը. «Զինուորական նախարարը, նկատի ունենալով այն պարագան, որ Արցախից Գորիս անցած

[1] Նույն տեղում, էջ 274:

բոլշևիկեան հեծեալ մի գունդ Նախիջևան էր գնացել թուրքերին օգնութեան, որպեսզի Հայաստանը չգրաւի Նախիջևանը, գտնում էր, որ այդպէս շարժւելը նշանակում էր պատերազմ յայտարարել Ռուսաստանին, ինչ որ անխոհեմութիւն է»[1]:

Հ. Թումյանի համոզմամբ՝ Ռուբենը դիտավորյալ էր ընտրում Ա. Միքայելյանին, որպեսզի նրա միջոցով կարողանար իրականացնել Արցախի նկատմամբ իր լրջորեն չկշռադատված ծրագիրը: Այդ նշանակումը Ռուբենը թաքցրել է անգամ Երևանում գտնվող Արցախից արտաքսված գործիչներ՝ Եղիշե Իշխանյանից, Հարություն Թումյանից ու Աստվածատուր Ավետիսյանից, որոնք քաջատեղյակ էին Արցախում տիրող կացությանն ու կարող էին անհրաժեշտ ու օգտակար խորհուրդներ տալ:

Կարելի է նկատել. եթե Արցախի գործիչներից Դալի Ղազարի գործունեության ամենաընդգծված քննադատը Հովակ Ստեփանյանն է, ապա Արսեն Միքայելյանինը՝ Հարություն Թումյանը, որի գնահատմամբ՝ Ռուբենը Արցախ է ուղարկում մի մարդու, որը նոր էր վերադարձել Հյուսիսային Ամերիկայից և ոչ միայն բան չէր հասկանում զինվորական գործերից, այլեւ լուրջ անձ չէր: Նա թեթեւ էր բնավորությամբ, մեծամիտ էր եւ ինքնահավան: Հետեւապես որեւէ երաշխիք լինել չէր կարող, որ այդպիսի մեկը իր արկածախնդրական թեթևամիտ գործողություններով ծանր փորձությունների պատճառ չէր դառնա դժբախտ Ղարաբաղի համար[2]:

ՀՀ կառավարության և Արցախի կենտրոնական մարմնի հանձնարարությամբ Արցախի մարտական ուժերը պիտի գործեին գնդապետ Զ. Մեսյանի հրամանատարությամբ, և ցավ չէ, որ Ա. Միքայելյանը բան չէր հասկանում զինվորական գործերից, բայց ավելի քան պարսավելի են ու չկշռադատված նրանց գործունեության մարտավարությունը, արկածախնդրական թեթևամիտ ցուցադրական գործողությունները:

Ելակետ ունենալով Արցախում կատարված դեպքերը պատկերող հուշագրությունների և վավերագրերի վկայությունները՝ կարելի է ասել, որ Դալի Ղազարի ժամանմամբ Արցախում հաստատվում է մի նոր իրավիճակ, որտեղ գործող գլխավոր անձը դառնում է հենց Դալի Ղազարը: Խ. Մելքումյանի տեղեկացմամբ՝ Դալի Ղազարը իր ձեռքն է վերցնում զինվորական գործը և շրջելով շրջանները՝ օրը ցերեկով հրապարակավ զորահանդեսներ է կազմակերպում ու ոգևորված ճառեր արտասանում: Նրա ներկայությունը լուրջ ազդեցություն է գործում ու որոշակիորեն փոխում Ա. Միքայելյանի գործունեության ուղղվածությունը: Նա նույնպես, հետևելով իր գործընկերոջ օրինակին, գործում է բացահայտ և երբեմն ոչ միայն մասնակցում է Դալի Ղազարի կազմակերպած զորահանդեսներին, այլև ինքն է նախաձեռնում համանման զորահանդեսներ[3]:

Հ. Ստեփանյանը նշում է, որ ինքը՝ որպես զինվորական, Ա. Միքայելյանի առաջարկությամբ ու ընկերակցությամբ մեկ անգամ մեկնել է՝ դիտելու Ղարաբուլաղի մերձակայքում նշանակված մեծ զորաշարժը, որին մասնակցում էին չորսհինգ վաշտ արցախցի զինվորներ: Իսկ այս նույն օրը Վարանդայի Ճարտար

---

[1] Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Իմ յիշելի յուշերը, հ. 1, էջ 161:
[2] Թումյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 274:
[3] Տես ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ. 4, էջ 24:

գյուղում զորահանդես է անցկացնում Դալի Ղազարը[1]:

Եղիշե Իշխանյանը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Զանգեզուրում, անդրադառնալով Արցախում տեղի ունեցած դեպքերի գնահատմանը, իր քննադատական վերաբերմունքն է արտահայտում ապստամբության կազմակերպիչների ոչ ծանրակշիռ, ցուցադրական գործողությունների նկատմամբ և որպես ապացույց իր քննադատական դիտողությունների՝ նշում է. «Ապստամբութիւնից առաջ մի անգամ Դալի Ղազարի առաջարկութեամբ Արցախի ձիաւոր մարտիկ ուժերի ընդհանուր ցուցադրում է կատարւում. բոլոր շրջաններից ձիաւոր մարտիկները կենտրոնանում են որոշեալ վայրում, հազարից ավելի հեծեալներ: Դալի Ղազարը չափազանց ոգևորւում է ձիաւորներով ու բացականչում. այսքան ձիաւոր ուժ միատեղ հաւաքւած մեր կառաւարութիւնը չունի. այս ձիաւորներով կարելի է ամբողջ Մուղանի դաշտը գրաւել»[2]:

Ինչ խոսք, որ համանման ելույթները, Արցախի մի շարք վայրերում բազմիցս կրկնվող բացահայտ զինվորական մարզումները և այլ բնույթի ցուցադրական ձեռնարկումները չէին կարող չգրավել ադրբեջանական իշխանությունների ուշադրությունը:

«Արսեն Միքայելյանը,- շարունակում է Ե. Իշխանյանը,- Դալի Ղազարը և Մեսեանը թերագնահատել էին Ադրբեջանի զինուորական ուժը և ունեցած նիւթական կարողութիւնը: Եւ Արցախի հայութեան հասած դժբախտութիւնը ամբողջովին այդ թերագնահատման արդիւնքն է»[3]:

Արցախ գործուղված ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչները քաջատեղյակ էին, որ իր կազմավորման առաջին իսկ օրից Ադրբեջանի կառավարությունը, օգտվելով Հայաստանի հանրապետության դեռեւս ոչ այնքան կայուն վիճակից և Թուրքիայի, ապա նաև Անդրկովկասում հաստատված դաշնակից տերությունների աջակցությունից, հաստատակամորեն նպատակադրվել էր բռնությամբ զավթել Արցախը և դրանով իսկ մեկընդմիշտ արմատախիլ անել Հայաստանին վերամիավորվելու արցախահայության ձգտումները:

Միաժամանակ, Ադրբեջանի իշխանությունները, շրջափակման մեջ վերցնով Արցախը, ձգտում են սովամահության սպառնալիքով իրենց կամքը թելադրել արցախահայությանը: Կառավարության հրահանգով խստորեն արգելվում է արցախցիներին վաճառել հացահատիկ, գյուղատնտեսական ուրիշ մթերքներ եւ այլն:- Կառավարության որոշմամբ՝ կախաղան էր սպառնում բոլոր նրանց, ովքեր կհամարձակվեին խախտել հրահանգն ու որեւէ մթերք վաճառել հայերին:

Արցախի նկատմամբ կիրառած վերոհիշյալ գործողությունների հետեւանքով Միայն Բերդաձոր, Հարար և Փարաջանց գյուղերի 5000 գաղթականներից բոյկոտի օրերին մահացավ 1500 մարդ:

Ժամանակակիցների վկայությամբ Ղարաբաղի բոլոր գյուղերում սովը համաճարակի նման կոտորում էր հատկապես ծերերին ու երեխաներին: Այսպես՝ Ծամձոր գյուղում, որ ուներ ընդամենը 120 ընտանիք, երկու շաբաթվա ընթացքում

---

[1] Նույն տեղում, գ. 3, էջ 20-21:
[2] Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 614:
[3] Նույն տեղում, էջ 615:

սովամահ եղան 90 մարդ[1]:

Այսուհանդերձ, արցախցիները, չհանդուրժելով մուսավաթականների զավթողական պահանջները, բազմիցս գումարված համաժողովներում արտահայտելով ողջ արցախահայության կամքն ու ցանկությունները, մշտապես Հայաստանի հանրապետությանը վերամիավորվելու որոշումներ էին կայացնում: Հայոց հինավուրց Արցախ աշխարհում բազում անընդմեջ արյունալի բախումներ էին տեղի ունեցել հայերի ու թուրքերի միջև:

1919 թ. նոյեմբերին Զանգեզուրում կրած խայտառակ պարտությունից և հաջորդ տարվա հունվար-փետրվարյան դեպքերից հետո ադրբեջանական իշխանությունները եռանդով նախապատրաստություններ են տեսնում զենքի ուժով լուծելու Արցախի խնդիրը:

Արցախում ՀՀ կառավարության և ՀՅԴ բյուրոյի ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանը, ահազանգելով Արցախին սպառնացող իրական վտանգի մասին, Դրոյին հետևյալն է գրում. «Զանգեզուրի ռազմական գործողությունները սոսկալի յուզմունք են առաջ բերում Ադրբէջանի թրքութեան մէջ: Անմիջապէս զօրքեր են տեղափոխում: Թրքութիւնը զինւում, կամաւորական խմբեր է կազմում և նախապատրաստական աշխատանքի է դիմում՝ յարձակուելու Զանգեզուրի և Արցախի հարցը ընդմիշտ լուծելու համար: Ի նկատի ունենալով Շուռնուխի գործողությունների հետևանքով Արցախում ստեղծուած դրութեան բարդութիւնը՝ Արցախի ներկայացուցիչները խնդրում են Դրոյին, միշտ պատրաստ լինել՝ Ադրբէջանի յարձակման դէպքում օգնութեան հասնելու: Մինչ այդ պահանջում են ուղարկել փամփուշտներ և դրամ[2]:

Դեպքերը զարգանում և իրար են հաջորդում չափազանց արագ: Եթե իրոք ադրբեջանական զորքերը Հաճի Սամլուի քրդական հեծելախմբերի համագործակցությամբ ներխուժեին Արցախ, ապա ի՞նչով և ի՞նչպես կարող էր Դրոն օգնել արցախցիներին:

Ավելին՝ նույն օրերին Դրոն իր հանձնարարությամբ Արցախ գործուղված իր ներկայացուցիչներից ստանում է հետևյալ ահազանգը. «Հայկական Ղարաբաղը զինուած է չափից դուրս թոյլ, իսկ ռազմամթերք կայ չնչին քանակութեամբ...»[3]:

Ի պատասխան արցախցիների դիմումի ու ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանի ու իր հանձնարարությամբ Արցախում գտնվող գործիչների ահազանգի՝ Դրոն հայտնում է հետևյալը. «... Ինչքան հնարաւոր է, իր ուժերի սահմաններում կօգնի ձեզ: Դրօն Արցախի գործիչներին տալիս է իր ապագայ գործողութիւնների ծրագիրը Արցախին օգնութիւն հասցնելու դէպքում, և առաջարկում է՝ Ադրբէջանի յարձակման դէպքում Արցախի ինքնապաշտպանութեան գործողութիւնների տեղական նախագիծը ուղարկել իրեն: Դրօն յայտնում է, որ իր տրամադրութեան տակ եղած դրամի ու ռազմամթերքի պաշար շատ քիչ կայ, ուստի Գորիսից մեկնում է կարճ ժամանակով Քեշիշքենդ (Վայոց Ձոր), որտեղից ուղիղ գծով կապվելու է Հայաստանի կառավարութեան հետ՝ արագացնելու փամ-

[1] Տես Սայան Վ., նշվ. գիրքը, էջ 75:
[2] Տես ՀՀ ԲԿԱ,, թծ. 8, գ. 10:
[3] ՀՅԴ ԲԿԱ, թծ. 1469, գ. 1, էջ 24:

փուշտի և դրամի առաքումը Արցախի համար և վերջնականապէս ստանալու կառաւարութեան հաւանութիւնը Արցախի գործողութիւնների սկսման վերաբերեալ և ծանօթանալու ընդհանուր քաղաքականութեան հետ»[1]:

Եթե Զանգեզուրում, ապա նաև Արցախում ծավալվող գործողությունները պիտի կենսագործվեին ՀՀ կառավարության համաձայնությամբ ու որոշմամբ, ապա որևէ հարկ չպետք է լիներ, որ Դրոն վերոհիշյալ նպատակով մեկներ Քեշիշքենդ (Վայոց Ձոր), իսկ այնտեղից՝ Երևան: ՀՀ կառավարությունը պարտավոր էր ակնդետ հետևել Զանգեզուրում ծավալող գործողություններին ու պատրաստ լիներ ժամանակին Արցախ մեկնող զորամասերին ապահովելու անհրաժեշտ զենք ու զինամթերքով: Այսինքն՝ այս դեպքում պիտի անխափան ու արդյունավետ գործեին թիկունքի, այն է՝ այս պարագայում Հայաստանի ու ռազմաճակատի, այն է՝ Զանգեզուրի ու Արցախի կապն ու հաղորդակցության ուղիները: Հավանաբար, ՀՀ կառավարությունը դեռևս ինչպես հարկն է չէր հաղթահարել նախորդ տարում Թուրքիայի և Ադրբեջանի բազմապիսի աջակցությամբ հանրապետության գրեթե ողջ տարածքում բռնկված մահմեդական բնակչության զանգվածային զինված ելույթների պատճառով հանրապետությանը հարուցած ծանրագույն հետևանքները:

Արցախցիների դիմումը և Դրոյի պատասխանն ու ձեռնարկած քայլերը մատնանշում են, որ Հայաստանի կառավարությունը, գլխավոր ուշադրությունը բևեռելով մահմեդական բնակչության զինված ելույթների խաղաղեցման, ապա նաև Զանգեզուրը թուրք բնակչությունից մաքրելու հույժ կարևոր խնդիրների կենսագործմանը, դեռևս ինչպես հարկն է չէր նախապատրաստել անհրաժեշտ միջոցներ՝ վերջնականապես լուծելու նաև Արցախի հարցը: Այդ պատճառով հայկական մարտական ուժերի մուտքը Զանգեզուրից Արցախ ձգձգվում է, թեպետ այնտեղ ծավալվող դեպքերն, ընդհակառակը, թելադրում էին գործել առավելագույնս արագ և կազմակերպված:

Զանգեզուրում և Արցախում ծավալվող հետագա դեպքերը միանշանակ մատնանշում են, որ Ադրբեջանը, երբեք չհրաժարվելով Զանգեզուրն ու Արցախը բռնազավթելու նկրտումներից, զանգեզուրյան հունվարյան դեպքերից հետո դույզն-ինչ մատնված չէր անգործության: Այդ մասին աներկբա հավաստում են ՀՀ արտաքին գործոց նախարարությանը հասցեագրված՝ Ադրբեջանում հավատարմագրված ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության զեկուցագրերը: Ներկայացրած զեկուցագրերում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությունը բազմիցս տեղեկացնում ու ահազանգում է Ադրբեջանի կառավարության ռազմական ձեռնարկումների իսկությունը, մասնավորապես Զանգեզուրի և Արցախի սահմանամերձ տարածքներում զորքերի կենտրոնացման փաստերը[2]:

1920 թ. հունվարի 22-ի թվագրյալ հաղորդագրությունում Ադրբեջանում հավատարմագրված ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության աշխատակից Առաքելյանը հաղորդում է. «Այսօր Սուլթանովը հատուկ առաջադրանքով մեկնել է Ղարաբաղ: Հուսալի աղբյուրների տեղեկացմամբ՝ պարզվում է, որ նա մեկնում է Վարանդա և Զանգելան՝ այնտեղ զորքեր կենտրոնացնելու նպատակով, իբր թե

[1] ՀՀ ԲԿԱ, թղ. 8, գ. 10:
[2] Տե՛ս Нагорныи Карабах в 1918-1923 гг., Ереван, 1992, с. 355-362:

կանխելու Զանգեզուրից սպառնացող վտանգը»[1]:

Ադրբեջանի տենդագին նախապատրաստությունը, ինչ խոսք, չէր կարող գաղտնիք լինել ՀՀ կառավարության համար:

1920 թ. մարտի 6-ին ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Ալեքսանդր Խատիսյանը Արցախի հայրենակցական միության անունից հեռագրում է Ամերիկյան զինվորական կոմիսարին, իսկ կրկնօրինակները՝ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի ներկայացուցիչներին և տեղեկացնելով Ադրբեջանի իշխանությունների իրականացվող ռազմական պատրաստությունների մասին՝ խնդրում է շտապ միջոցների դիմել՝ կանխելու ադրբեջանական կանոնավոր զորամասերի մասնակցությամբ Արցախի վրա ձեռնարկվող հարձակումը[2]:

Ամերիկյան զինվորական կոմիսարին հայտնելով Արցախին սպառնացող վտանգը՝ Ալ. Խատիսյանը հույս է հայտնում, որ գերագույն կոմիսարը, ունենալով «...մեծ հեղինակություն, եվրոպական մշակույթ, չի հաշտվելու Ադրբեջանի հյուսած խարդավանքների հետ և կձեռնարկի հնարավոր բոլոր միջոցները՝ նպաստելու մայր հայրենիքին՝ Հայաստանին Արցախի քաղաքական վերամիավորմանը: Մեկ անգամ ևս հիշեցնում ենք Ձեզ, որ ադրբեջանցիները չեն համարվում Արցախի և Հայաստանի որևէ մասի բնիկներ: Օգտվելով Թուրքիայի քաղաքական և նենգ քաղաքականությունից՝ Ադրբեջանը ձգտում է բռնազավթել մեր հայրենիքի այս կամ այն տարածքը: Այդ քաղաքականությունն ուղղված է մեր հայրենիքի միասնականության դեմ և առաջ է բերում պատերազմի մշտական իրավիճակ:

Խոնարհաբար խնդրում ենք՝ Ձեր միջամտությամբ վերջ տալու Թուրքիայի և Ադրբեջանի դավերին ու խարդավանքներին:

Նախագահ՝ Անանուն, քարտուղար՝ Հարությունյան»[3]:

Ընդամենը երկու օր անց՝ մարտի 8-ին, Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Ալ. Խատիսյանն ուղերձ է հղում Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարին և նրա ուշադրությանը ներկայացնելով Ադրբեջանի կանոնավոր զորամասերի կողմից Արցախին սպառնացող իրական վտանգը՝ ՀՀ կառավարության անունից «...կտրուկ բողոք է հայտնում ընդդեմ Խանքենդի և Աղդամի անմեղ խաղաղ հայ բնակիչների կոտորածի ու ադրբեջանական կառավարության ագրեսիվ գործունեության կապակցությամբ, որն անխուսափելիորեն հանգեցնելու է մեծածավալ արյունահեղության»[4]:

ՀՀ կառավարության անունից Ադրբեջանին հայտնելով կտրուկ բողոքը՝ Ալ. Խատիսյանն ընդգծում է.

«...խնդրում եմ ձեռնարկել Ձեզանից կախված բոլոր հնարավոր միջոցները՝ կանխելու ադրբեջանական զորքերի ներխուժումը Արցախի խորքերը, որը սպառնում է անխուսափելի արյունահեղ ընդհարումներ»[5]: ՀՀ կառավարությունն Արցախի հարցով, ինչպես արդեն նշվել է, բազմիցս էր դիմել դաշնակից տերությունների միջամտությանն ու օգնությանը, բայց անգամ ամենաճակատագրական

[1] Նույն տեղում, с. 362:
[2] Տես Нагорный Карабах в 1918-1922 гг., с. 382-383:
[3] Նույն տեղում:
[4] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թ. 117:
[5] Նույն տեղում:

պահին, ինչպես հարկն է, չէր ստացել ակնկալվող աջակցությունը: Բացառություն չէր կարող կազմել նաև այդ դիմումի պատասխանը:

Պատմական հիշյալ ժամանակահատվածում Արցախի և Զանգեզուրի իրական կացությունը լուսաբանող սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ համաձայն Ադրբեջանի իշխանությունների որդեգրած մարտավարության՝ զորքերը Արցախի ու Զանգեզուրի վրա հարձակումը պիտի ձեռնարկեին մի քանի ուղղությամբ ու միաժամանակ, ընդսմին առավել մեծաքանակ մարտական ուժեր նախատեսվում էր կենտրոնացնել Արցախի ուղղությամբ: Համանման մարտավարությամբ, այն է՝ մեծաքանակ զորքերի մասնակցությամբ հզոր հարձակումների ձեռնարկմամբ՝ Ադրբեջանի իշխանությունները ձգտում էին ու լիահույս էին արագորեն ընկճել արցախահայության դիմադրությունը, որից հետո ավելի դյուրին կլիներ լուծել Զանգեզուրը բռնազավթելու խնդիրը:

Ադրբեջանական իշխանությունների ձեռնարկած միջոցառումների մասին ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչներ Արսեն Միքայելյանն ու Կ. Աթանեսյանը Զանգեզուրի իշխանությանը հասցեագրած նամակում հայտնում են, որ «Ադրբեջանը խոշոր ուժեր է կենտրոնացնում 1. Ջեբրայիլ-Զանգեզուր ուղղութեամբ, 2. Նախիջևանի և Օրդուբադի ուղղություններով՝ շրջափակելու Զանգեզուրը...

Միաժամանակ Ադրբեջանը խոշոր ուժեր է մտցնում Թարթառի հովիտը»[1]:

Զանգեզուրի իշխանություններին տեղեկացնելով Արցախին սպառնացող վտանգի իրողությանը՝ նրանք հավատացած էին, որ ժամանակին կստանան ՀՀ մարտական ուժերի աջակցությունը:

Ստանալով նամակը՝ Ս. Մելիք-Յոլչյանը Ա. Միքայելյանի ու Կ. Աթանեսյանի հաղորդածի մասին տեղեկացնում է ՀՀ վարչապետին ու սպարապետին և պատասխան նամակում գրում է. «Դրօն այստեղ չէ, սպասեցեք նրա վերադարձին, որովհետև Ղարաբաղի գործերի ղեկավարութիւնը մտնում է նրա իրաւասութիւնների մէջ, մանաւանդ որ մեզ մօտ չկա ոչ մի փամփուշտ ու ոչ մի դրամ:

Ս. Մելիք-Յոլչյանը միաժամանակ նրանց հիշեցնում է Դրոյի հրահանգը. «...ինչքան կարելի է իրենց գործունեութիւնը տանեն գաղտնի, որ Ադրբեջանը չջղայնանա...»[2]:

Ինչ պիտի արվեր. ՀՀ կառավարությունն այդ պահին չէր կարող օգնություն հասցնել Արցախ: Գործի շահերը հրամայաբար պահանջում էին, որ Արցախի ապստամբության կազմակերպիչները գործեին սթափ, կշռադատված ու անպայման հաշվի առնեին արցախահայության հնարավորություններն ու Դրոյի կողմից իրենց տրված անաղմուկ ու առանց ցուցադրական ելույթներով գործելու հրահանգը:

Ըստ Գ. Բալայանի և Զ. Յոլյանի կազմած վերոհիշյալ զեկուցագիր-տեղեկագրի՝ Զանգեզուրից Հայաստանի հանրապետության վարչապետ Ալ. Խատիսյանի հաղորդած «Զանգեզուրի ուժերի գլխաւոր ուշադրութիւնը պէտք է դարձնել Օրդուբաթի և Նախիջևանի վրայ» տեղեկությունը ստանալուց հետո Ա. Միքայելեանը Դալի Ղազարի հետ սկսում են իրենց պատասխանատուութեամբ ինքնագլուխ

[1] ՀՀ ԲԿԱ, ֆ. Ս. Վ. (Սիմոն Վրացեան), թղ. 8, գ. 10, էջ 3:
[2] Նույն տեղում:

գործել: Ա. Միքայելեանը իր ստացած տեղեկութիւններին իրազեկ չէ անում տեղական ինքնապաշտպանութեանը գործակցող գործիչներին...»[1]:

Մարտի սկզբներին Արսեն Միքայելյանի, Դալի Ղազարի և Հովակ Ստեփանյանի մասնակցությամբ տեղի է ունենում զինվորական գաղտնի ժողով, որտեղ ընտրվում է զինական ուժերի հրամանատարական կազմը և որոշվում, չսպասելով Զանգեզուրից սպասվող օգնությանը, մարտի 23-ին սկսել ապստամբությունը:

Ըստ ՀՅԴ Ապառաժի կենտր. կոմիտեի անդամ Խ. Մելքոնյանի, որը միաժամանակ Ա. Միքայելյանի հրահանգով նշանակվել էր Վարանդայի լիազոր, «Արցախում ապստամբություն սկսելու որոշումը, տեղյակ չպահելով անգամ գավառի ինքնապաշտպանական շրջանների հրամանատարներին ու առանց նրանց համաձայնության, կայացվել է Ա. Միքայելյանի, Դալի Ղազարի և Դիզակի ինքնապաշտպանական շրջանի հրամանատար Հովակ Ստեփանյանի համատեղ համաձայնությամբ ու վճռով: Այդ նրանք են որոշել ապստամբությունը սկսել մարտի 16-ին, ապա փոխել են օրն ու նշանակել մարտի 23-ին»[2]:

Ավելին՝ ըստ նրա պնդման՝ «Ղարաբաղի ապստամբութիւնից ես ոչ մի տեղեկութիւն չեմ ունեցել:Ապացույց դորան, որ մարտի 22-ին ես պատահմամբ գալիս եմ Սարուշեն և նոյն օրը վերադառնում Կղարծի, կես ժամ չանցած, ինձնից յետոյ գալիս է Աւդուռ-Միւրիշէնի ճակատի հրամանատար սպայ Միքայել Պարսեղեանը և յայտնում, որ այս գիշեր պիտի Չրախլուի դիրքերը բռնենք և արդէն ինքը Դալի Ղազարի դիսպոզիցեան ունի ստացած»[3]:

Մարտի 22-ի գիշերը Խ. Մելքումյանը 120 զինվորներով Կղարծի գյուղից մեկնում է Մյուրիշեն, ապա Միքայել Պարսեղեանի գլխավորած մարտախմբի հետ գրավում են Չրախլուի բոլոր դիրքերն ու սպասում Դալի Ղազարի հրահանգին:

Հարկ է նկատել, որ ավելի քան անհասկանալի է ՀՀ կառավարության և ՀՅԴ բյուրոյի ներկայացուցչի նախաձեռնությամբ տեղի ունեցած զինվորական ժողովի կայացրած՝ Արցախում տիրող կացությանը ոչ համահունչ, միանգամայն չկշռադատված ու վնասակար այդօրինակ որոշումը:

Ըստ Խ. Մելքոնյանի՝ Արցախում թույլ կազմակերպված ապստամբության վաղաժամկետ բռնկման գլխավոր մեղսագործներից մեկը, եթե ոչ ամենագլխավորը, եղել է Դալի Ղազարը՝ իր անխոհեմ, չկշռադատված ու ցուցադրական գործողություններով: Դալի Ղազարը, որն իր ձեռքն էր վերցրել Արցախի զինվորական գործը, փոխանակ, համաձայն իրենց տրված հրահանգի, գաղտնիորեն ու անաղմուկ նախապատրաստեր մարտական ուժերը, շրջել է շրջաններում և հրապարակավ ու ցուցադրաբար կազմակերպել Արցախի մարտական ուժերի զորահանդեսներ[4]:

Դիզակի զինվորական շրջանի հրամանատար Հովակ Ստեփանյանի բնութագրմամբ՝ «... ազատ լեռներում օդ ծծող Դալի Ղազարը, Արսէն Միքայէլեանը, Զախար Մեսեանն ու ռոտմիստր Տէր-Մարտիրոսեանը կազմակերպում են օրը ցերեկով պարատներ (զօրատես) և հազարաւոր զինուած հայ գիւղացիների վաշտերը թմբկահարութեամբ զինավարժութիւններ են կատարում Վարանտայում և

[1] Նույն տեղում, էջ 3-4:
[2] ՀՅԴ ԿԱ, թղ. 1649, գ, 4, էջ 22:
[3] Նույն տեղում, էջ 28:
[4] Տես նույն տեղում, էջ 22:

Ջիւանշիրում ու Խաչէնում»[1]:

Իրականում գնդապետ Զախար Մեսյանը չի կազմակերպել զորահանդեսներ, այդ մասին, բացի Հ. Ստեփանյանի մեջբերումից, չկա որևէ մեկ այլ փաստաթուղթ, որը մատնանշեր ցուցադրական գործողություններին նրա մասնակցությունը:

Դալի Ղազարի չկշռադատված ու ցուցադրական վերոհիշյալ գործողությունների իրողությունը, ինչպես արդեն նշվել է, վկայակոչում է նաև Եղիշե Իշխանյանը:

Իհարկե, քնած չէին Արցախում կատարվող իրադարձություններին ակնդետ հետևող Ադրբեջանի իշխանությունները:

«...Դալի Ղազարի գալուց յետոյ,- գրում է Խ. Մելքոնյանը,- Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական գործը այլ պատկեր է ստանում: Կամաց-կամաց ռազմականի է անցնում և ամբողջը յայտնի է դառնում Սուլթանովին: Այն, որ մինչև Դալի Ղազարի գալը գաղտնի էր, յետոյ յայտնի է դառնում, որովհետև հրապարակի վրայ էր ամէն ինչ»[2]:

Ավելին, Խ. Մելքոնյանի գնահատմամբ՝ «...խորապէս համոզված եմ, որ եթէ Դալի Ղազարը այդ օրերին չգար Ղարաբաղ, երբեք Ա. Միքայելյանը յանձն չէր առնել առանց Զանգեզուրի և Դրոյի կարգադրութեան այդպիսի պատասխանատու գործ սկսել, անգամ եթէ ցանկանար էլ...»[3]:

Ադրբեջանը տեղյակ էր Արցախում տիրող կացությանն ու զորքեր է կենտրոնացնում՝ հերթական անգամ զենքի կիրառմամբ արցախահայությանը պարտադրելու ընդունել իր իշխանությունը:

Հայաստանի զորքերի գլխավոր հրամանատար - գլխավոր շտաբի պետ, գնդապետ Վեքիլովի և գեներալ զորաբնակարանապետ (квартирмейстр) գնդապետ Պրիմատովի կազմած՝ Հայաստանի ռազմաքաղաքական իրավիճակը (հունվարի 1-ից մինչև ապրիլի 1-ը 1920 թ.) ներկայացնող համառոտ տեղեկագրի վկայությամբ՝ թեպետ նոյեմբերի 22-ին կայացած հայ-ադրբեջանական համաձայնագիրը չլուծեց Արցախի հարցը, սակայն Հայաստանի կառավարությունը հույս ուներ, որ այդ հարցը լուծվելու էր գարնանը Փարիզում կայանալիք կոնֆերանսում[4]:

1920 թ. գարնանը Ադրբեջանի իշխանությունների ձեռնարկած քայլերն ու Զանգեզուրին և Արցախին սպառնացող աղետը հրամայաբար թելադրում էին ՀՀ կառավարությանը, որ անհրաժեշտ է ձերբազատվել այդ հարցում դրսևորած հանգիստ ու սպասողական կարգավիճակից և գործել առավել վճռական մարտավարությամբ, մանավանդ որ քաջատեղյակ էր Զանգեզուրն ու Արցախը զենքի ուժով զավթելու նպատակով Ադրբեջանի տենդագին ռազմական նախապատրաստությանը:

ՀՀ կառավարությունը Զանգեզուրի ու Արցախի վրա Ադրբեջանի հարձակումը կանխելու նպատակով, հավատարիմ իր դավանած մարտավարության, դիմում է ոչ միայն դաշնակից տերություններին, այլև որպես միջնորդի՝ Վրաստանի կառավարությանը:

Հայաստանի վարչապետ Ալ. Խատիսյանը Վրաստանի արտաքին գործերի

[1] ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ, 3, էջ 8:
[2] Նույն տեղում:
[3] Նույն տեղում:
[4] Տես ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427 (մաս 1), թ. 179:

նախարար Գեգեչկորիին հասցեագրած դիմումում նախ հիշեցնում է, որ Անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների ընդհանուր համաձայնությամբ Թիֆլիսում նախատեսվում էր հրավիրել կոնֆերանս, որը կոչված էր լուծելու ոչ միայն վիճելի տարածքների, այլև Զանգեզուրի և Արցախի հարցը: Հակառակ դրան՝ Ադրբեջանի կառավարությունը խախտում է 1919 թ. օգոստոսի 22-ին Արցախի Ազգային խորհրդի հետ կնքած համաձայնագիրը և որոշում է զենքի ուժով բռնագրավել Զանգեզուրն ու Արցախը:

Ալ. Խատիսյանի տեղեկացմամբ՝ Ադրբեջանի կառավարությունը, կենտրոնացնելով կանոնավոր զորամասեր ու հրոսակախմբեր, մարտի 20-ին Արցախի հայ բնակչությանը ներկայացրել է զինաթափվելու վերջնագիր: Արցախի բնակչությունը մերժում է ընդունել իրեն ներկայացրած վերջնագիրը՝ գտնելով, որ դրանով Ադրբեջանը խախտում է օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրը, իսկ զինաթափումը հավասարազոր է կոտորածի[1]:

Ըստ Հայաստանի հանրապետության զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պատասխանատու աշխատակիցներ գնդապետ Վեքիլովի և գնդապետ Պրիմատովի կազմած տեղեկագրի՝ «Գարնան առաջին նշանները ցույց են տալիս, որ Ադրբեջանը պատրաստվում է Արցախի հարցը լուծել զենքի միջոցով: Մարտի 11-ին և 12-ին Բաքվից Ղարաբաղ և Զանգեզուր (Ջեբրայիլի տարածքով) է ուղարկել զորքերի համար անհրաժեշտ բոլոր տեսակի զենքերով բարձած 90 վագոն: Ղարաբաղի զինաթափման հարցը վճռված է»[2]:

Ալ. Խատիսյանը Վրաստանի արտաքին գործերի նախարար Գեգեչկորիին ուղղված վերոհիշյալ դիմումում հայտնում է, որ Ադրբեջանը, ստանալով արցախահայության մերժողական պատասխանը, Արցախը զենքի ուժով զինաթափելու նպատակով ադրբեջանական կանոնավոր զորամասերի ու հրոսակախմբերի միջոցով ամբողջ ճակատով հարձակում է ձեռնարկում Զանգեզուրի և Արցախի վրա: Շուշիում կոտորվել է ողջ հայ բնակչությունը: Հակառակ հայ բնակչության կամքի ու ցանկության, Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի որոշման և Լորդ Քերզոնի վերջին հեռագրի՝ Ադրբեջանը ձգտում է վերջնականապես նվաճել Արցախն ու Զանգեզուրը:

Ալ. Խատիսյանի գնահատմամբ՝ օգտվելով Անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների միջև գոյություն ունեցող վիճելի հարցերը խաղաղ ճանապարհով լուծելու Հայաստանի կառավարության դրսևորած խաղաղասիրական դիրքորոշումից՝ Ադրբեջանի կառավարությունը Անդրկովկասում վերստին վառում է պատերազմի բռնկման կրակը, որը կարող է կործանարար ազդեցություն գործել բովանդակ Անդրկովկասի վրա[3]:

Վրաց արտաքին գործերի նախարարին ներկայացնելով վիճելի տարածքների, մասնավորապես Արցախի, Զանգեզուրի նկատմամբ Ադրբեջանի դրսևորած զավթողական նկրտումները՝ Ալ. Խատիսյանը նշում է. «Իմ կառավարության անունից խնդրում եմ, հանուն Անդրկովկասին սպառնացող վտանգի կանխման, ձեր կող-

---

[1] Տես ՀՀ ԲԿԱ, ֆ. ՍՎ, գ. 8/8, էջ 3:
[2] Տես ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427 (մաս 1), թ. 179:
[3] Տես ՀՀ ԲԿԱ, ֆ. ՍՎ, գ. 8/8, էջ 3:

մից Ադրբեջանի կառավարության վրա գործադրեք համապատասխան միջոցներ, որպեսզի անհապաղ դադարեցնեն Արցախի և Զանգեզուրի վրա իրականացվող հարձակումները և հրաժարվեն Արցախի հարցը զենքի ուժով լուծելու փորձերից»[1]:

Պիտի ընդգծել, որ Գեգեչկորին սթափ և կշռադատված է գնահատում հայ-ադրբեջանական պատերազմի բռնկման պարագայում Անդրկովկասին, այդ թվում Վրաստանին սպառնացող վտանգի հավանականությունը և հիմք ընդունելով Ալ. Խատիսյանի կողմից ՀՀ կառավարության անունից իրեն ներկայացրած խնդրանքը՝ նոյեմբերի 5-ին դիմում է Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի գլխավոր կոմիսարին, ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչ գնդապետ Հասկելին, Անդրկովկասում Բրիտանիայի գլխավոր կոմիսար Ուորդրոպին, Ֆրանսիայի և Իտալիայի առաքելությունների ներկայացուցիչներին հետևյալ ուղերձով.

«Ձերդ գերազանցութիւն,

Ըստ մեր ունեցած տեղեկութիւնների՝ Զանգեզուրի գավառում նախապատրաստվում են գործողութիւններ, որոնք կարող են ունենալ վատթարագույն հետևանքներ: Գտնում ենք, որ Անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև գոյութիւն ունեցող ամբողջ դժվարությունները կարելի է կարգավորել միայն խաղաղ համաձայնության միջոցով: Զենքի միջոցով վիճելի հարցերի լուծումը անցանկալի է ու վտանգավոր: Մենք ձգտում ենք հավաստիացնել Հայաստանին և Ադրբեջանին բարեկամաբար լուծել Զանգեզուրի գավառում իրենց միջև գոյութիւն ունեցող վիճելի հարցերը: Հույս ունենալով, որ մեր միջնորդությունը կարող է հանգեցնել ցանկալի արդյունքի, պատիւ ունենք խնդրել Ձեզ՝ գործադրել Ձեր ունեցած ողջ ազդեցութիւնը, կանխելու զինուած բախումը Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև:

Այդ նկատառումով՝ Վրաստանի արտաքին գործերի նախարարութիւնը գտնում է, որ ժամանակն է ձեռնարկել այնպիսի ազդեցիկ գործողութիւններ, որոնք կհանգեցնեն վիճելի հարցերի խաղաղ կարգավորմանը»[2]:

Ժամանակը միանշանակորեն ցույց տվեց, որ ՀՀ կառավարության կողմից դաշնակից տերություններին և Վրաստանի կառավարությանը ներկայացրած դիմումներն այս անգամ դարձյալ որևէ ցանկալի արդյունք չեն ունեցել և չէին կարող ունենալ: Զանգեզուրն ու Արցախը զենքի ուժով բռնազավթելու Ադրբեջանի իշխանությունների որդեգրած քաղաքականությունն ու նկրտումներն անբեկանելի էին:

Նույն տարվա մարտի 23-ին ադրբեջանական բազմահազարանոց բանակը, որին միանում են Հաջի Սամլուի քրդական հեծյալ հրոսակախմբերը, տարբեր ուղղություններով ներխուժում են Արցախ: Սկսվում են անհավասար, իսկ մի քանի ինքնապաշտպանական շրջաններում՝ հերոսական մարտերը:

Հաջորդ օրը՝ մարտի 23-ին, Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարար Խոյսկին Հայաստանում հավատարմագրված իրենց դիվանագիտական ներկայացուցչին հայտնում է. 22-ի գիշերը ամբողջ Ղարաբաղում բռնկվել է հայերի ապստամբությունը: Միաժամանակ, հայկական զինված ուժերը հարձակվել են Խանքենդի, Ասկերանի և այլ բնակավայրերի վրա: Հարձակումն առայժմ հետ է մղվել, հայ-

[1] Նույն տեղում:
[2] Նույն տեղում, էջ 8:

կական կողմի կորուստներն ավելի մեծ են: Շտապ հաղորդեք Վեդիբասարի և Նախիջևանի շրջաններում կայանալիք հետագա դեպքերի մասին: Անհրաժեշտ է հնարավոր բոլոր միջոցներով անհապաղ օգնել Վեդիբասարին ու Նախիջևանին և նրանց տեղեկացնել Ղարաբաղում ծավալվող դեպքերի մասին»[1]:

Միանգամայն պարզ է և հասկանալի Հայաստանի տարածքում գտնվող թուրքաբնակ շրջաններում, մասնավորապես Վեդիբասարում ու Նախիջևանում ծավալվող դեպքերի նկատմամբ Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարի ցուցաբերած հետաքրքրության բուն նպատակը: Հայաստանի թուրքաբնակ շրջանների զինված ելույթներն անտարակույս իրենց վրա կբևեռեին ՀՀ կառավարության ուշադրությունը, և Ադրբեջանն առավել դյուրին միջոցների գործադրմամբ՝ կարող էր հաղթահարել արցախահայության դիմադրությունն ու վերջնականապես լուծել գավառը Ադրբեջանի գերիշխանությանը ենթարկելու խնդիրը:

Իսկ այդ նույն ժամանակահատվածում ադրբեջանական զինվորական ուժերը Արցախում և մասնավորապես Շուշիում ձեռնարկած գործողություններին զուգընթաց, ինչպես արդեն նշվել է, հերթական անգամ հարձակում են գործում նաև Զանգեզուրի վրա: Այդ հարձակումը կարելի է համարել ադրբեջանական հրամանատարության ծրագրած մարտավարական քայլ, որի գլխավոր նպատակը նախ և առաջ Արցախի գրավումն էր: Եթե Ադրբեջանին հաջողվեր այդ հարձակմամբ Արցախը կտրել Զանգեզուրից, ապա Արցախը լիովին կհայտնվեր շրջափակման մեջ, և այդ դեպքում ադրբեջանական կանոնավոր զորամասերն ու նրանց զորակցող թուրք և քուրդ հրոսակախմբերը մեծ հնարավորություն էին ձեռք բերում առավել դյուրին միջոցների գործադրմամբ հաղթահարելու արցախահայության ինքնապաշտպանական ուժերի դիմադրությունն ու բռնագրավելու գավառը:

Ըստ ՀՀ զինվորական նախարարության հետախուզության բաժնի պետ կապիտան Տիգրան Դևոյանի կողմից Հայաստանի զինվորական ուժերի շտաբի պետին ներկայացրած զեկուցագրի՝ ադրբեջանական զինական ուժերը Զանգեզուրի վրա հարձակում են գործել երեք ուղղությամբ. 1. Մինքենդից դեպի Գորիս, 2. Կարլարայից Ղափանը Զանգեզուրից կտրելու նպատակով դեպի Ալի Ղուլի Ուշաղի և 3. Ջեբրայիլի կողմից[2]:

Զանգեզուրի մարտական ուժերը, ինչպես արդեն նշվել է, հերթական անգամ դրսևորելով մարտական անկոտրում ոգի և մարտնչելու անզուգական վարպետություն, մարտի 23-26-ին տեղի ունեցած կռիվներում ջախջախել են թնդանոթների և բազմաթիվ հրոսակախմբերի աջակցությամբ հարձակվող ադրբեջանական 5-րդ և 7-րդ գնդերին, որոնք վերջերս էին Բաքվից ու Լենքորանից տեղափոխվել Ջեբրայիլ[3]:

Համաձայն Ադրբեջանի բանակի 2-րդ դիվիզիայի շտաբի պետ, գնդապետ Սոկոլովի խոստովանության՝ ադրբեջանական կանոնավոր զորամասերի զինակցությամբ Զանգեզուրի վրա ձեռնարկված հարձակմանը մասնակցել են նաև Դաղստանի և լեզգիների գումարտակներն ու քրդական հեծյալ զորախմբերը,

---

[1] ՀԱԱ, Ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, թ. 214:
[2] Տես ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, թ. 242:
[3] Տես Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 432:

որոնք մասնակցել էին նախորդ տարվա նոյեմբերին տեղի ունեցած կռիվներին[1]:

Զանգեզուրում հերթական անգամ պարտություն կրելուց հետո Ադրբեջանի իշխանությունները իրենց ողջ ուշադրությունը կենտրոնացնում են Արցախի վրա:

Ինչպիսի՞ն էր Արցախի և ադրբեջանցիների մարտական ուժերի հարաբերակցությունը: Ըստ ՀՀ զինվորական նախարարության գլխավոր շտաբի կազմած վերոհիշյալ տեղեկագրի՝ հայկական բանակի գլխավոր շտաբը ամերիկյան հյուպատոսության ուշադրությանն է ներկայացնում Արցախի և ադրբեջանցիների մարտական ուժերի մոտավոր քանակը: Եթե հիմք ընդունենք տեղեկագրում ներկայացված տվյալները, ապա պարզվում է, որ այդ նույն ժամանակահատվածում Արցախում զինված տղամարդկանց քանակը հավասար է եղել մոտավորապես 30.000-ի: Տեղեկագրում նշված չէ, թե 30.000 զինված տղամարդկանցից քանիսն է մասնակցել Արցախի տարբեր շրջաններում ընթացող ինքնապաշտպանական մարտերին: Այս առումով տեղեկագրում համեմատաբար ավելի սպառիչ ու որոշակի են ներկայացված Արցախի վրա հարձակվող ադրբեջանական զորքերի քանակի մասին տվյալները[2]:

Արցախի վրա տարբեր ուղղություններից հարձակվող զորքերի քանակը կազմել է. «Ընդամենը՝ 4 հետևակային, 3 հեծյալ գնդեր և ռոտմիստր Սուլթանովի քրդական 4-5 ջոկատներից բաղկացած հեծյալ դիվիզիոնը: Սովորաբար ղարաբաղյան կռիվների ժամանակ ադրբեջանական գործող կանոնավոր զորքերի գնդերի անձնակազմը առավելագույնս համալրվում էր, և նրանց կազմում կարելի է հաշվել 8000 սվին և 2000 սուր»[3]:

Եթե հիմք ընդունենք այդ տվյալները, ապա ստացվում է, որ Արցախի վրա հարձակվող 4 հետևակային գնդերը իրենց կազմում ունեցել են 32.000, իսկ 3 հեծյալ գնդերը՝ 6000 զինվորները և այդ ամենին գումարած՝ ռոտմիստր Սուլթանովի քրդական 4-5 ջոկատներից բաղկացած հեծյալ դիվիզիան:

ՀՀ զինվորական նախարարության գլխավոր շտաբի կազմած տեղեկագրում ներկայացված տվյալները միանշանակորեն ցույց են տալիս, որ եթե նույնիսկ Արցախի 30.000 զինված տղամարդիկ ամբողջությամբ մասնակցեին մարտական գործողություններին, ապա դարձյալ զուտ քանակական առումով զգալիորեն զիջել էին թշնամու մարտական ուժերին:

Հ. Ստեփանյանի հավաստմամբ՝ կազմված էր ապստամբության բռնկման դեպքում արցախյան մարտական ուժերի գործողությունների մարտավարության նախագիծը, որի կրկնօրինակը ուղարկվել էր Դրոյին, սպարապետ գեներալ Թ. Նազարբեկյանին, իսկ նա այդ նախագիծը հանձնել է Զանգեզուրի զինվորական ուժերի հրամանատար գեներալ Ղազարյանին:

Եթե կառուցվածքային վերլուծության ենթարկենք նախագիծը, ապա պիտի առանձնացնել հետևյալը.

1.Ռոտմիստ Տեր-Մարտիրոսյանը պիտի զորահավաք կատարեր ու գրավեր Մարգուշևանն ու Թարթառը, ապա իր գլխավորած զորախմբի ուժը ցույց տալու

---

[1] Տես նույն տեղում:
[2] Տես ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, թ. 242:
[3] Նույն տեղում, թ. 174:

նպատակով առաջանար Աղդամ: Միաժամանակ ռոտմիստ Տեր-Մարտիրոսյանը պիտի մշտապես հսկեր ու իր ձեռքում պահեր Եվլախ-Աղդամ խճուղու այն մասը, որն անցնում էր Թարթառով ու դրանով խոչընդոտեր ադրբեջանական կանոնավոր զորքի տեղաշարժերը դեպի Շուշի:

2.Գնդապետ Զ. Մեսյանը Ջիվանշիրի ուժերի մի մասի ու Խաչենի ուժերով արշավում է Խանքենդ և գրավում է այդ ավանը, որտեղ գտնվող զինապահեստներում ամբարված էին մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք:

3.Դալի Ղազարը գրավում է Ասկերանի կիրճն ու Խոջալուն և կտրում Խանքենդի և Աղդամի կապը: Միաժամանակ Դալի Ղազարը պիտի քայլեր ձեռնարկեր՝ դրսից պաշտպանելու Շուշին, ու թույլ չտար, որ լրացուցիչ ուժեր տեղափոխվեին ու կենտրոնանային քաղաքում:

4.Դիզակի ռազմական ուժերը պետք է գրավեին Մուսուլմանլարի ամառանոցները և անակնկալ հարվածեին ադրբեջանական զորքի ու կամավորական խմբերի թիկունքին: Դրանով նրանք հնարավորություն կընձեռեին Դրոյի էքսպեդիցիոն զորամասին, որ նա առավել դյուրին ու արագորեն անցներ Զանգեզուրից դեպի Արցախ ձգվող ճանապարհն ու նշանակված ժամին հասներ նախանշված վայրը:

5.Գաղտնիք չէր, որ Արցախի ամենաթույլ կողմը Շուշիի պաշտպանությունն էր: Քաղաքի զորանոցում տեղաբաշխված էր թուրքական զորամասը, թուրք բնակչությունը զինված էր, իսկ հայերն անզեն ու անպաշտպան: Ավելին՝ Շուշիի հայկական քաղաքամասի ինքնապաշտպանական մարմնի տրամադրության տակ չկար գրեթե ոչինչ: Այդ դեպքում ինչպե՞ս, ի՞նչ միջոցներով կարելի էր փրկել Շուշիի հայությանը վերահաս աղետից:

Ըստ կազմած նախագծի՝ անհարժեշտ էր չորս կողմից շրջափակել քաղաքը և թույլ չտալ, որ ադրբեջանական բանակի հրամանատարությունը լրացուցիչ մարտական խմբերով ուժեղացներ քաղաքում գտնվող թուրքական զորամասը:

Այստեղ իր վճռական խոսքը պիտի ասեր Խանքենդի վրա հարձակվող գնդապետ Զ. Մեսյանի գլխավորած զորախումբը: Շուշիի փրկության գլխավոր երաշխիքը մեծապես պայմանավորված էր այդ ավանի գրավմամբ: Եթե գնդապետ Զ. Մեսյանը կարողանար ժամանակին գրավել Խանքենդը, ապա նրա զինապահեստներում մեծ քանակությամբ ամբարված զինամթերքն ու թնդանոթները կարելի էր գործադրել թուրքերի դեմ, և այդ պարագայում նրանք չէին հանդգնի կոտորածներ սանձազերծել քաղաքում:

6.Զուգահեռաբար գնդապետ Զ. Մեսյանը մեկ վաշտի և Վարանդայի հրամանատարի երկու վաշտերի ուժերով պետք է գրավեր համապատասխան դիրքերն ու խոչընդոտեր, թույլ չտար, որ Հաջի Սամլուի քուրդ զինյալները Խալիֆալլուի ձորով մտնեին Շուշի և օգնեին իրենց ազգական Խ. Սուլթանովին:

Հ. Ստեփանյանի հավաստմամբ՝ Ա. Միքայելյանն ու Դալի Ղազարը հավանություն են տվել նախագծին ու անառարկելիորեն ընդունել նախագծի առաջադրած բոլոր կետերը[1]:

Ավելին, Ա. Միքայելյանը հավատացրել է, որ «Խանքենտին գրավելուց յետոյ Զախարը (նկատի ունի գնդապետ Մեսյանին. - Հ. Գ.) մտնելու է Շուշի, այնպէս

[1] Տես ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ. 3, էջ 23-24:

որ այդքան մի մտածիր քաղաքի մասին, այլ գնա և կատարիր քո դժուարին խնդիրը Դիզակում, ուր չունենք կարող ոյժ, իսկ հայդուկ Սասունցի Մանուկը լաւ կռուող է, բայց չի կարող ղեկավարել, նա կլինի քո օգնականը»[1]:

Հարկ է ընդգծել՝ թեպետ նախագիծը վատ չէր մտածված, բայց Արցախում, հատկապես Շուշիում ծավալվող հետագա դեպքերը բոլորովին չեն կատարվում այնպես, ինչպես ներկայացված էր նախագծում:

Համաձայն ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչների ու Կենտրոնական ինքնապաշտպանական մարմնի որոշման՝ փոխվում է ապստամբության օրը. այժմ պետք է սկսվեր ոչ թե փետրվարի 16-ին, այլ փետրվարի 23-ին, որի մասին սուրհանդակների միջոցով անմիջապես հաղորդում են Զանգեզուրին: Միաժամանակ Զանգեզուրի հետ համաձայնեցնում են միմյանց հետ հաղորդակցվելու միջոցները, որի համաձայն «Խծաբերդի մօտի սարի գլխից ամսի 22-ին ցոյց տալ հինգ մեծ կրակ, պատասխանը Կոռնիձորից ստանալ մի մեծ կրակով, դա նշան կը լինի, որ Զանգեզուրը պատրաստ է օգնութեան գալու Ղարաբաղի հինգ ապստամբ գաւառամասերին, բացի այդ նշանից, երկու-երեք օր առաջ Զանգեզուրից գրաւոր պատասխան պիտի ստացէր համաձայնութեան համար, իսկ մարտի 22-ի առաւօտեան Կոռնիձորի դաշտից թնդանօթի մի հարւած պիտի աւետեր միւս օրը գաղտնի ապստամբութեան պատրաստութիւնը»[2]:

Համաձայնեցված բոլոր նշաններով՝ Զանգեզուրը տալիս է իր համաձայնությունը, և մարտի 23-ի առավոտյան ժամը 3-ին ապստամբությունը սկսվում է վաղօրոք սահմանված բոլոր շրջաններում: Մեծ հաջողությամբ բոլոր ճակատներում կտրում են հեռախոսային և հեռագրային թելերը, Դալի Ղազարը գրավում է Ասկերանը, իսկ ռոտմիստր Տեր-Մարտիրոսյանը՝ Թարթառը, բայց չի կարողանում շարժվել դեպի Աղդամ[3]:

Այդ հարցի վերաբերյալ իր հուշերում ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում դեպքերի անմիջական մասնակից Զարեհ Մելիք-Շահնազարովը:

Նրա իրազեկմամբ՝ «Արցախում ապստամբություն սկսելու ծրագիրն ու մարտավարության խնդիրները զինվորականները քննարկել են իրենց տանը կայացած խորհրդակցությունում: Նա այդ ժամանակ ծառայել է Արցախի բանակում, բայց հինգ օրով նրան բանակից հետ են կանչել, և իրենց տանը կայացած խորհրդակցության ժամանակ ինքն է գրի առել, սրբագրել խորհրդակցության մասնակիցների ելույթներն ու առաջարկությունները»[4]:

Խորհրդակցության մասնակիցները, ի թիվս մի շարք հարցերի, հիմնականում քննարկել են հույժ կարևոր հետևյալ խնդիրը. Արցախի ոռ շրջաններում պիտի սկսեին ապստամբությունը:

Զարեհի հավաստմամբ՝ Հայաստանի ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանը պնդել է, որ ապստամբությունը հարկավոր է սկսել երեք՝ Խանքենդ, Ասկերան և Ղարաբաղ-Գանձակ շրջաններում, և մարտական ուժերը պիտի տեղաբաշխել հենց այդ բնակավայրերում: Նրա գնահատմամբ՝ «...Շուշիի վրա պետք չէ հար-

[1] Նույն տեղում:
[2] Նույն տեղում. 1649, գ. 3, էջ 25-26:
[3] Տե՛ս նույն տեղում:
[4] Տե՛ս Мелик-Шахназаров З., Записки карабахского солдата, Москва, 1995, с. 52:

ձակում գործել, քանի որ այնտեղ թուրքերն իրենք կհանձնվեն»[1]:

Ի հակադրություն Ա. Միքայելյանի՝ Զարեհի հայրը՝ Սամսոն Մելիք-Շահնազարովը և Դալի Ղազարը պահանջել են նախ՝ սկսել Շուշիից, արագորեն գրավել Խանքենդը, ապա նոր շարժվել Ասկերան: Նրանց փաստարկմամբ՝ եթե Արցախի մարտական ուժերը կենտրոնանան Ա. Միքայելյանի մատնանշած ուղղություններում, այդ թվում նաև Ասկերանում, ապա Շուշին միանգամայն կմնա անպաշտպան, և դրանով հրաշալի հնարավորություն կընձեռվի հակառակորդին հեշտությամբ գրավելու ու ամրապնդվելու քաղաքում: Իսկ Շուշին իր աշխարհագրական դիրքով ունի անվիճելի գերիշխող դիրք ամբողջ Արցախի նկատմամբ:

Թեպետ խորհրդակցության մասնակիցները համառորեն փորձում են ապացուցել, որ առավել նպատակահարմար ու օգտակար կլինի, եթե Արցախի մարտական ուժերը գործեն իրենց առաջարկած մարտավարությամբ, սակայն ՀՀ կառավարության և ՀՅԴ բյուրոյի ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանը մնում է անդրդվելի:

Այս հարցում ավելի քան տարօրինակ է Ա. Միքայելյանի դիրքորոշումը. չէ՞ որ նա օրեր առաջ ընդունել էր Հովակ Ստեփանյանի ներկայացրած մարտավարության նախագիծն ու նրանում տեղ գտած՝ Շուշիի ազատագրմանը վերաբերող միջոցառումների պահանջները:

Անկարող լինելով կոտրել Արսեն Միքայելյանի համառությունը՝ Դալի Ղազարը պատասխանում է. «Ձեր հրամանը ես կկատարեմ և կվերցնեմ Ասկերանը, բայց իմացեք, որ Շուշին այդ ժամանակ կմնա անպաշտպան, և թուրքերը կգրավեն քաղաքը: Նրանց նույնիսկ հարկ չի լինի կռվով վերցնել քաղաքը: Դրա համար անգամ բավարար կլինի միայն հրդեհելը, հիշեցե՛ք իմ խոսքերը…»[2]:

Եթե հիմք ընդունենք Արսեն Միքայելյանի գործունեությունը բնութագրող սկզբնաղբյուրներում տեղ գտած տվյալները, ապա պիտի շեշտել, որ ավելի քան տարօրինակ է ու նաև պարսավելի ՀՀ կառավարության ներկայացուցչի պահվածքն ու գործելակերպը: Վճռվում էր Արցախի ճակատագիրը, և այդ բախտորոշ պահին ինչպե՞ս կարելի էր շրջանցել տեղացի գործիչների, անգամ Կենտրոնական ինքնապաշտպանական մարմնի անդամների կարծիքը ու միայնակ կայացնել կարևորագույն նշանակություն ունեցող վճիռներ, որոնք կարող էին պատճառ դառնալ անկանխատեսելի ու անշրջելի ողբերգության:

Անհասկանալի է, թե ինչու է ՀՀ կառավարության և ՀՅԴ բյուրոյի ներկայացուցիչների որոշմամբ փոխվել ապստամբության օրը. այն պետք է սկսվեր ոչ թե փետրվարի 16-ին, այլ մարտի 23-ին, որի մասին սուրհանդակների միջոցով անմիջապես հաղորդում են Զանգեզուրին:

1920 թ. մարտի 23-ին ուժեղ կռիվներ են սկսվում Արցախի հարավային և արևելյան սահմանների ամբողջ երկարությամբ՝ Դիզակից մինչև Գյուլիստան, առանձնապես կատաղի մարտեր են ծավալվում Ասկերանի ճակատում: Ասկերանի ուղղությունը զուտ մարտավարական առումով կարևորագույն նշանակություն ուներ և՛ ադրբեջանական, և՛ հայկական կողմերի համար: Շուշիում գտնվում էր

[1] Նույն տեղում:
[2] Նույն տեղում, էջ 53:

թուրքական զորանոցը, որտեղ տեղաբաշխված էին ավելի քան վեց հարյուր թուրք զինվորներ, բացի դրանից՝ թուրքական թաղամասը նույնպես զինված և կազմակերպված էր: Եթե քաղաքում բռնկվեին կռիվները, ապա որևէ կասկած լինել չէր կարող, որ թուրք զինված ամբոխը կմիանար կանոնավոր զորքին ու կհարձակվեր հայկական քաղաքամասի վրա: Կարելի է ասել, որ Շուշիում տնօրինում էր թուրքական կողմը: Դեպի քաղաք ձգվող հիմնական ուղին անցնում էր Ասկերանով: Գրավել Ասկերանը նշանակում էր փակել Շուշի տանող մայրուղին ու ավելի ապահովել ու ամրապնդել Շուշի հայերի պաշտպանությունը հնարավոր հարձակումից:

Ավելին, Ասկերանի աննկուն պաշտպանությունը կարող էր նախադրյալներ ստեղծեր Շուշի քաղաքի ուղղությամբ ազատագրական մարտեր մղելու համար:

Թուրք հրամանատարությունը, առանձնահատուկ կարևորություն տալով Ասկերանի ուղղությանը, Աղդամում կենտրոնացնում է զգալի քանակությամբ ադրբեջանական կանոնավոր ռազմական զորամասեր և բազմաթիվ թուրք ու քուրդ անկանոն ուժեր, այսպես կոչված՝ կամավորական խմբեր, որոնք կռիվները սկսվելու դեպքում 15 կմ ձգվող ճակատով՝ սկսած Վարազաբույնից մինչև Քարագլուխ, պիտի հարձակվեին Ասկերանի վրա[1]:

Կռիվները սկզբնական շրջանում Ասկերանի ճակատում, ինչպես արդեն նշվել է, հաջողությամբ էին զարգանում հայկական կողմի համար. հայ մարտական ուժերը Դալի Ղազարի հրամանատարությամբ մարտի 23-ին սրընթաց գրոհով գրավում են Ասկերանը: Թշնամին, մարտադաշտում թողնելով բազմաթիվ սպանված և վիրավոր զինվորներ ու զգալի քանակությամբ զենք և զինամթերք, դիմում է փախուստի[2]:

1920 թ. մարտի 23-ին, երբ Դալի Ղազարի գլխավորած մարտական ուժերը գրավում են Ասկերանը, այդ նույն ժամանակ հայկական մեկ այլ, թվակազմով ավելի թույլ մարտախմբեր փորձում են շրջապատել Շուշիի և Խանքենդի (ներկայիս Ստեփանակերտ, նախկինում՝ Վարարակն) թուրքական զորանոցները, որտեղ գտնվող զինվորները թվաքանակով զգալիորեն գերազանցում էին իրենց շրջապատելու փորձ անող հայ մարտիկներին[3]:

Արցախի մարտական ուժերի գործողությունների ուսումնասիրությունը միանշանակորեն ցույց է տալիս, որ դրանք, հատկապես Շուշիում, ձեռնարկվել են ոչ այնքան կազմակերպված ու փոխհամաձայնեցված և տեղիք տվել մեծ ողբերգության ու զոհերի: Նույն օրը, երբ հայ մարտական ուժերը մուտք են գործում Ասկերան, տեղի է ունենում Շուշիի ողբերգությունը:

Ե. Իշխանյանի հավաստմամբ՝ Շուշիի հայ բնակչության կոտորածը կատարվել է հայ մարտախմբերից մեկի չկշռադատված և անմիտ ինքնագործողության հետևանքով: Մարտի 22-ին երեսունհինգ զինյալներ Բագրատ Միքայելյանի գլխավորությամբ Երևանյան դռներից ներս են մտնում քաղաք և առանց շուշեցիներին տեղյակ պահելու՝ աննկատ մոտենում և շրջապատում են թուրք զինվորների զորանոցը, և համազարկեր տեղալով՝ պահանջում այնտեղ գտնվող ավելի քան 600 զինվորներին դուրս գալ ու հանձնվել:

[1] Տես Թումյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 281:
[2] Ասկերանի կռիվների մասին տես Գևորգյան Հ., ՀՀ կառավարության մարտավարությունը Սյունիքում և Արցախում 1918-1920 թթ., Երևան, 2018, էջ 788-795:
[3] ՀԱԱ, Ֆ. 120, ց. 1, գ. 563, թ. 173:

Բնական է, որ 600 զինվորներ հենց այնպես, առանց դիմադրության չէին կատարելու իրենց ներկայացրած՝ հանձնվելու պահանջը: Այստեղ էլ կատարվում է ամենասարսափելին ու ամենաողբերգականը. վեց հարյուր թուրք զինվորներ արագորեն դուրս են գալիս զորանոցից, հրացանազարկ անում, փախուստի մատնում իրենց շրջապատողներին և հարձակվում Շուշիի հայ բնակչության վրա[1]:

Բագրատ Միքայելյանի գլխավորած մարտախմբի չկշռադատված, անմիտ գործողության հետևանքով թուրք-ջարդարարների զոհն են դառնում Շուշիի հազարավոր հայ բնակիչներ: Բացի հազարավոր մարդկային զոհերից՝ արցախահայությունն ունենում է հսկայական նյութական կորուստներ, որոնց ընդհանուր գումարը հասնում է հարյուրավոր միլիոն ռուբլու[2]:

Շուշիի կոտորածին իրենց կազմած վերոհիշյալ տեղեկագրում անդրադառնում են նաև գնդապետ Վեքիլովն ու գնդապետ Պրիմատովը՝ նշելով. «Մարտի 22-ին ապստամբները գրավել են Ասկերանի բերդը և շրջափակել են Խանքենդի ու Շուշիի մուսավաթական կայազորները:

Թաթարները պատասխանել են Շուշիի գլխովին կոտորածով (մարտի 22-ին սպանվել է 8000 մարդ) և Զանգեզուրի վրա ձեռնարկած ընդհանուր հարձակումով...»[3]:

Ըստ Արցախի ինքնապաշտպանական մարմնի անդամ, Դիզակի ճակատի հրամանատար Հովակ Ստեփանյանի վկայության՝ Շուշիի մեծ ողբերգության պատճառը Խանքենդում նախօրեին տեղի ունեցած դեպքերն էին: Խանքենդը, որտեղ գտնվել են զենքի պահեստներն ու թնդանոթները, համարվել է Արցախի ապստամբության կենտրոնական ճակատը, որի հրամանատարությունը հանձնարարված էր գնդապետ Մեսյանին: Նրա գլխավորությամբ մարտական ուժերը պիտի հարձակվեին Խանքենդի վրա, գրավեին այնտեղ ամբարված զենքն ու զինամթերքը, թնդանոթները, ապա առաջանային դեպի Շուշի և պաշտպանեին քաղաքը հակառակորդի հնարավոր հարձակումներից: Սակայն դեպքերը զարգանում են վատթարագույն ուղղվածությամբ: Այն մարտական խումբը, որը մտնում է Խանքենդ, ինչ-ինչ պատճառներով առաջնորդում է ոչ թե անձամբ գնդապետ Մեսյանը, այլ Ալեքսան դային ու սպա Լալայանը, որոնք հաջողությամբ գրավում են ավանը, բայց չեն կարողանում իրենց ձեռքում պահել: Ալեքսան դային անձնատուր եղած թուրք զինվորների վրա կրակ է բացում, իսկ թուրք զինվորներից մի քանիսը, զենքի դիմելով, սպանում են նրան, ապա և սպա Լալայանին: Առաջնորդների կորուստը վճռական ազդեցություն է գործում: Արցախցի մարտիկները, խուճապի մատնվելով, լքում են մարտադաշտն ու դիմում փախուստի[4]:

Հ. Ստեփանյանի գնահատմամբ՝ «...այս դժբախտութիւնը պատճառ է դառնում Շուշւա մեծ տրագետիային, քանի որ Խանքենտու առատ ռազմամթերքը մնում է թշնամու ձեռքում, ինչպես և դաշտային թնդանօթները... ամենամեծ անյաջողութիւնը հէնց այդտեղ պատահեց: Միւս կողմից՝ դրսից մեծ յաջողութեամբ Շուշի մտած վառակիր Ներսէս Ազբէկեանը փոխանակ անմիջապէս գրաւելու զօրանոցը,

[1] Տես Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 612:
[2] Տես նույն տեղում:
[3] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427 (մաս 1), թ. 179:
[4] Տես ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ. 3, էջ 14, 14 բ:

բարձրանում է Ռիզին Բախչա կոչած վայրը և այնտեղից յիմարաբար համազարկեր տեղում քնած ասկեարների վրայ, որոնք զարթնելով դիմում են ինքնապաշտպանութեան, ապա և գնդացիրներից կրակ բաց անելով՝ զինուած հայերին փախուստի են մատնում: Գիւղացի առաջնորդները և զինուորները հեշտութեամբ նահանջում են՝ չմտածելով, թէ ինչ հանցաւոր քայլ են անում...»

«Շուշում, երբ թուրքերը հաստատ լուր են առնում Խանքենտու դեպքի մասին, իսկ քաղաք մտած հայ ոյժերի անշնորք գործողութիւնն էլ աւելի է երես տալիս նրանց, սկսում են կրակել տները, թալանել և կոտորել հայ բնակչութեանը: Հայ քաղաքացիների մեծամասնութիւնը ահաբեկւած թողնում է քաղաքը և նահանջող ոյժերի հետ մտնում գաւառ: Շուշում մնում են 3-4 հազար հայեր՝ Ռուբէն Շահնազարեանի յորտորներով: Դրանց մեծ մասը կոտորւում են և բռնաբարւում: Սպանւում է և թեմի առաջնորդը...»[1]:

Շուշիի կործանումը, կարելի է փաստել, ծանրագոյն ու անփոխարինելի կորուստ է Արցախի համար:

Գերասիմ Բալայանի և Զախար Յոլյանի կազմած տեղեկագրի գնահատմամբ՝ «Որպեսզի պարզ լինի, թէ Շուշի քաղաքի աւերումով ինչ վնաս է կրում տեղական հայութիւնը, բաւական է ասել, որ Շուշին հանդիսանում է միակ կուլտուր-կրթական կենտրոնը թէ Ղարաբաղի և թէ Զանգեզուրի հայութեան համար իր միջնակարգ դպրոցներով, գրադարաններով և հասարակական այլ և այլ կազմակերպութիւններով, ուր մօտ 100 տարւայ ընթացքում շատ սերունդներ էր կրթւել: Շուշին միակ շաղկապն էր 300.000 հայ բնակչութեան, և ներկայումս երբ չկայ այդ քաղաքը, չկայ ուրեմն նաև կրթական կենտրոն ահագին բնակչութեան համար, չկայ մարմնի սիրտը, չկայ Ղարաբաղին և Զանգեզուրին մտաւոր կեանքի մատակարարողը:

Ղարաբաղին հասցրած հարվածը խիստ անգութ էր և անփոխարինելի...»[2]:

Արցախում տեղի ունեցած դեպքերի ուսումնասիրությունն աներկբա հավաստում է, որ Արցախի ռազմական ուժերի հրամանատարությունը մարտական գործողությունների ընթացքը ծրագրելիս զուտ մարտավարական առումով թույլ էր տվել էական ու չկշռադատված սխալներ և վրիպումներ:

Այս առումով երիցս ճիշտ է և ուշագրավ Դրոյի տված գնահատականը:

«Դրոն,- գրում է Ա. Կիսիբեկյանը,- խիստ ջղայնացավ ու խիստ կարմրելով, ձեռքը մեկնելով դեպի Արսեն Հովհաննիսյանը (նկատի ունի ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանին.- Հ.Գ.)՝ ասաց.

Դուք բոլորդ՝ փոքրից մինչև մեծը, երեխաներ եք, ուրիշ ոչինչ: Ինչ եք մտածել, որ մտել եք Ասկերանի փոսի մեջ, և անուշադրության մատնելով՝ Շուշին թողել անտեր ու անտիրական: Միթե դուք այդքանը չեք հասկանում, որ Շուշին ում ձեռքին է գտնվում, նա էլ Ղարաբաղի տերն է...

Դուք ձեր բոլոր ուժերը պետք է կենտրոնացնեիք հենց Շուշվա վրա և այնտեղ մաքրեիք թշնամուց, որից հետո թշնամին Ղարաբաղի որևէ կետում չէր կարող կանգնել»[3]:

---

[1] Նույն տեղում:
[2] ՀՅԴ ԿԱ, թղ. 1649, գ. 1, էջ 3:
[3] Կիսիբեկյան Ա., նշվ., աշխ., էջ 503-504:

Զավեշտալի է, որ այն պահին, երբ այրվում է Շուշիի հայկական թաղամասը, կատարված դեպքերից անտեղյակ՝ Արսեն Միքայելյանը նամակով Խ. Մելքումյանին հայտնում է, թե «...յաջողութիւնները մեր կողմն են. Ասկերանը, Խանքենտին մեր ձեռքին է, և մեր թնդանօթների հրանոթից Շուշւա թուրքական թաղը այրւում է: Միւս օրը Սղնախի ճակատից եկողները պատմեցին, որ Շուշու հայկական թաղն է այրւում: Անմիջապէս մի սուրհանդակ եմ ուղարկում Սարուշէն և երկտողով հայտնում Ա. Միքայելեանին մանրամասն տեղեկութիւններ»[1]:

Շուշիի ողբերգական դեպքերի մասին պատմում է նաև Զարեհ Շահնազարովը, որը միակն է Շուշիի սպանդի փրկվածներից, որի վկայությունից պարզվում է, որ քաղաքում տեղի ունեցած կոտորածի ժամանակ, ճիշտ է, ոչ մեծ ընդգրկումով, բայց, այնուամենայնիվ, ինքնապաշտպանական մարտեր եղել են:

Ըստ Զարեհի պատմածի՝ 1920 թ. մարտի 13-ին իրենց գումարտակի հրամանատար, շտաբս - կապիտան Գարեգինը իրեն թույլատրում է զորամասից մեկնել տուն՝ Շուշի, և տեսակցել հիվանդ հորը՝ Սամսոն Շահնազարյանին: Մարտի 17-ին մահճակալին գամված Սամսոնը կանչում է որդուն՝ Զարեհին, և պատվիրում իր մոտ հրավիրել իրենց հարևանին՝ երաժիշտ Արտաշեսին՝ կլարնետով: Գալիս է երաժիշտը: Մահամերձ հայրը խնդրում է, որ նա նվագի «Դլե յաման»-ը: Արտաշեսը նվագում է, և այդ պահին երաժշտությունը լսելիս փոքր ինչ պայծառանում է հիվանդի դեմքը, բայց դա ընդամենը վայրկյաններ էին:

«Դլե յամանի» հնչյունները լսելիս Սամսոն Շահնազարյանը կնքում է իր մահկանացուն[2]:

Շուշիի կոտորածի նախօրեին Զարեհը փողոցում հանդիպում է թուրքական զորամասի զինվորներին ու նրանց առաջնորդին:

Զարեհի բնութագրմամբ՝ Խոսրով բեկ Սուլթանով, այդպես էին անվանում այդ սարսափելի դաժան մարդուն, հայերի երդվյալ թշնամուն, որը Անդրկովկասի մուսուլմանների առաջնորդներից մեկն էր: Սուլթանովը պատասխանատու է թուրք մուսուլմանների կողմից բռնազավթած Արցախի բնակավայրերում իրականացրած հայ բնակչության զանգվածային կոտորածների համար: Այդ նա էր, որի հրամանով կոտորեցին ծերերին, կանանց ու երեխաներին[3]:

Արցախի մարտական ուժերը գտնվում էին մարտական դիրքերում: Այն պահին, երբ Շուշիում սկսվում է հայ բնակչության կոտորածը, քաղաքում եղել են շատ քիչ թվով հայ զինվորներ:

Մարտի 23-ի առավոտյան ուժեղ հրացանաձգություն է սկսվում քաղաքի ամբողջ երկու սահմաններում՝ հայկական և թուրքական: Միաժամանակ բռնկվում է հրդեհը: Թուրքերը, տեսնելով, որ հայերը ցույց չեն տալիս կազմակերպված դիմադրություն, սկսում են հրդեհել տները, իսկ քամին, ի դժբախտություն հայ բնակչության, այդ պահին փչում էր հայկական քաղաքամասի ուղղությամբ: Չնայած հայերի բնակարանները քարաշեն էին, բայց կրակի բոցերով արագորեն բռնկվում են տների փայտյա ձեղնահարկերը, ու հրդեհը տարածվում է հայկական

[1] Նույն տեղում,թծ. 1649, գ. 3, էջ 30:
[2] Տե՛ս Заре-Мелик Шахназаров, նշվ. աշխ., էջ 40:
[3] Նույն տեղում, էջ 41:

ողջ թաղամասով: Հրդեհի բոցերից ազատվելու համար բնակիչները դուրս են գալիս տներից ու թափվում փողոցները:

Ճիշտ է, քաղաքում հայ զինվորների քանակը սահմանափակ էր, բայց կային 4-6 մարտիկներից բաղկացած մի քանի մարտական խմբեր, որոնք կարող էին դիմել կազմակերպված ինքնապաշտպանության, բայց, դժբախտաբար, քաղաքում չեն եղել փորձառու զինվորականներ, որոնք միավորեին ու առաջնորդեին մարտական խմբերն ու կազմակերպեին բնակչության պաշտպանությունը:Այդ պատճառով մարտախմբերը դուրս են եկել տներից ու գործել են միմյանցից անջատ, չփոխկապակցված ու չհամաձայնեցված:

Այս խոսուն փաստն ավելի քան բավարար է պնդելու, որ Արցախի ապստամբության կազմակերպիչների տեսադաշտից դուրս է մնացել ամենակարևորը՝ ողջ Արցախի համար ռազմավարական նշանակություն ունեցող կենտրոնի՝ Շուշիի ճակատագիրն ու քաղաքի հայ բնակչության պաշտպանության ու անվտանգության ապահովման խնդիրը:

Զարեհը 6 մարտիկներից կազմված խմբի կազմում աննկատ դուրս է գալիս այրվող տնից ու արագ տեղաշարժերով և օգտվելով հրդեհի հետևանքով առաջացած ծխածածկույթից՝ կարողանում է մի դիրքից տեղափոխվել մեկ այլ դիրք ու առաջ շարժվելու ընթացքում դիպուկ կրակոցներով գնդակահարում իրենց հանդիպած թուրք զինվորներին, որոնք այդ պահին տարված էին ոչ միայն խուճապի ու սարսափի մատնված հայերի գնդակահարությամբ, այլև ավարառությամբ, հայի ունեցվածքի թալանով[1]:

Բարեբախտաբար, մարտախմբի մարտիկները զինված էին հեռահար մոսիններով և ունեցել են մեծ քանակությամբ զինամթերք, որը նրանց հնարավորություն էր ընձեռում անընդմեջ կրակ տեղալով իրենց հանդիպած հակառակորդի վրա՝ առաջ շարժվել:

Նույն օրը՝ երեկոյան, անընդմեջ կռիվներ մղելով՝ մարտախումբը հասնում է քաղաքի մեծահարուստներից մեկի տանը, որտեղ հանդիպում են այնտեղ հավաքված տարբեր սեռի ու տարիքի 500-600 փախստական հայերի, որոնց այդ տեղում կանգնեցրել էր քաղաքի նախկին քաղաքագլուխ Գիգի աղան՝ խոստանալով փրկել նրանց կյանքն ու ապահովել անվտանգությունը:

Զարեհի խմբի անդամները դիմել են փախստականներին ու հորդորել, որ չլսեն ու չհավատան Գիգի աղայի տված կեղծ խոստումներին: Գիգի աղան իր հերթին դիմում է փախստականներին և գլխից հանելով փափախը՝ հարվածում է գետնին ու հավատացնում, որ նրանց հետ ոչ մի վատ բան չի պատահելու, եթե մնան քաղաքում, այլապես նրանք կենթարկվեն անխուսափելի կոտորածի: Փախստականները երկընտրանքի մեջ էին՝ ինչ պիտի անեին, ու՞մ լսեին:

«Այդժամ մեր ընկերները,- գրում է Զարեհը,- դիմում են երիտասարդությանը. Տղաներ, ով ուզում է մահից փրկվել, եկեք մեզ հետ»: Իսկ ես ասացի նախկին քաղաքագլխին. «Գիգի աղա, դուք կործանել եք ձեր որդուն, ինքդ խուսափել ես դաշնակցական գնդակից, իսկ այժմ ուզում եք կործանել հարյուրավոր անմեղ մարդկանց: Դու ինքդ կենդանի կմնաս, բայց նրանք ոչխարի պես կմորթվեն: Եվ

[1] Նույն տեղում:

ավելացրի բարձրաձայն, որպեսզի բոլորը լսեն. «Ես ձեզ եմ հարցնում, եղե՞լ է այնպես, որ ինչ որ հայ, որը ընկել է թուրքի կամ մուսուլմանի ձեռքը, փրկվել է նրանց յաթաղանից»[1]:

Դժբախտաբար, հավաքվածներից քչերն են հետևել Զարեհի խմբին ու փրկվել, իսկ մեծ մասը հավատացել է Գիգի աղայի խոստումներին ու մնացել քաղաքում: Հետագայում պարզվում է, որ նրանցից շատ քչերին է հաջողվել փրկվել, իսկ մեծամասնությանը կոտորել են ոչ միայն զինվորները, այլև քաղաքի թուրք բնակիչները, որոնք մեծ հաճույքով շրջում էին հայկական քաղաքամասում և այրված տներից ու մոխրակույտերի մեջից հավաքում հրդեհի ճիրաններից փրկված հայի ունեցվածքը:

«Խորտակված տրամադրությամբ,- Շուշիի ողբերգության պատմությունը եզրափակում է Զարեհը,- մենք իջանք Շուշիի մերձակայքում գտնվող հայկական գյուղի ուղղությամբ: Քաղաքը քանդված և հրդեհված՝ փռված էր մեր ոտքերի տակ: Մի քանի թաղամասեր դեռևս այրվում էին, և հսկայական հրդեհի ծուխը մի քանի կիլոմետր տրամագծով ծածկել էր քաղաքի շրջակայքը:

Ժամանակ առ ժամանակ ներքևում լսվում էին կրակոցներ և անհասկանալի աղմուկ...»[2]:

Ինչպիսի՞ն է Հայաստանի հանրապետության կառավարության գնահատականը Շուշիի ողբերգության և ընդհանրապես Արցախում տեղի ունեցող դեպքերի նկատմամբ:

ՀՀ վարչապետ Ալ. Խատիսյանի գնահատմամբ՝ մարտի 22-ին Շուշիում բռնկված ապստամբության սկզբնական շրջանում հաջողությունը ուղեկցել է հայկական կողմին, ու այդ պատճառով Ադրբեջանի վարչապետ, արտաքին գործերի նախարարը բողոքի նամակ է հղում ՀՀ կառավարությանը: Ադրբեջանի ներկայացրած բողոքին Ալ. Խատիսյանը տվել է խուսափողական պատասխան՝ հայտնելով, որ իր գլխավորած կառավարությունը որևէ մասնակցություն չունի ապստամբության բռնկման գործում:

Քանի որ ապստամբությունը Արցախում զարգանում է արցախահայության համար վատթարագույն ուղղվածությամբ, հետևաբար փոխվում են նաև ՀՀ կառավարության դիրքորոշումն ու կեցվածքը:

«...Ղարաբաղը,- շարունակում է Հայաստանի վարչապետ Ալ. Խատիսյանը, կապրէր սարսափելի օրեր: Ապստամբութիւնը ձախողվեցաւ, սկսան ճնշումները: Ապրիլի 6-ին գերագոյն կօմիսարներ՝ տը Մարտէկլ, Գաբա ու Ուորտրոպ (ֆրանսիական, իտալական և անգլիական) ուղարկեցին յանձնաժողով Շուշի և հրաւիրեցին խաղաղութեան խորհրդաժողով Թիֆլիսի մէջ:

... 13-ին ստորագրուեցաւ արձանագրութիւն բոլոր վիճելի հարցերը խաղաղութեամբ լուծելու համաձայնութեան մասին»[3]:

Ս. Վրացյանի հավաստմամբ՝ Արցախում բռնկված ապստամբությունը և Շուշիի հայ բնակչության կոտորածի լուրը ցնցող տպավորություն է գործել ոչ միայն

[1] Նույն տեղում, էջ 48:
[2] Նույն տեղում, էջ 51:
[3] Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 198:

Հայաստանում, այլև Թիֆլիսում, ուր գտնվում էին հաղթող տերությունների դիվանագիտական ներկայացուցչությունները:

«Մարտի 27-ին,- գրում է Ս. Վրացյանը,- Ղարաբաղի հայրենակցական միութեան ներկայացուցիչներ Գ. Բալայեանը և Լէօն մի յուշագիր ներկայացրեցին Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի ու Յունաստանի ներկայացուցիչներին, գնդ. Հասկելին, Հայաստանի վարչապետին և Վրաստանի կառավարութեան՝ խնդրելով նրանց միջնորդութիւնը Ղարաբաղի հարցում: Նրանք պահանջում էին՝ անմիջապէս հեռացնել ադրբէջանական զօրամասերը, բանալ ճանապարհները և յարգել օգոստ. 22 ի համաձայնութիւնը»[1]: Նույն օրը Արցախում բռնկված կռիվները դադարեցնելու խնդրանքով դաշնակիցների ներկայացուցիչների միջնորդությանն է դիմում նաև Վրաստանի վարչապետ Ժորդանիան:

Ամփոփում

Շուշիի 1920 թ. ջարդերը և հայ բնակչության ինքնապաշտպանության փորձերը

Համլետ Գևորգյան

1920 թ. գարնանը Ադրբեջանի իշխանությունների ձեռնարկած քայլերն ու Զանգեզուրին և Արցախին սպառնացող մարտահրավերները հրամայաբար թելադրում էին ՀՀ կառավարությանը, որ անհրաժեշտ է ձերբազատվել այդ հարցում դրսևորած հանգիստ ու սպասողական դիրքից և գործել առավել վճռական մարտավարությամբ, մանավանդ քաջատեղյակ էր Զանգեզուրն ու Արցախը զենքի ուժով զավթելու նպատակով Ադրբեջանի տենդագին ռազմական նախապատրաստությանը: Ադրբեջանական զինված ուժերն Արցախում և մասնավորապես Շուշիում ձեռնարկած գործողություններին զուգընթաց՝ հերթական անգամ հարձակում են գործել նաև Զանգեզուրի վրա: Եթե Ադրբեջանին հաջողվեր այդ հարձակմամբ Արցախը կտրել Զանգեզուրից, ապա Արցախը լիովին կհայտնվեր շրջափակման մեջ, և այդ դեպքում ադրբեջանական կանոնավոր զորամասերն ու նրանց զորակցող թուրք և քուրդ հրոսակախմբերը մեծ հնարավորություն էին ձեռք բերում առավել դյուրին միջոցների գործադրմամբ հաղթահարելու արցախահայության ինքնապաշտպանական ուժերի դիմադրությունը:

Արցախի մարտական ուժերը գտնվում էին մարտական դիրքերում: Այն պահին, երբ Շուշիում սկսվել է հայ բնակչության կոտորածը, քաղաքում եղել են շատ քիչ թվով հայ զինվորներ: Թեև քաղաքում հայ զինվորների քանակը սահմանափակ էր, բայց կային 4-6 մարտիկներից բաղկացած մի քանի մարտական խմբեր, որոնք կարող էին դիմել կազմակերպված ինքնապաշտպանության, բայց, դժբախտաբար, քաղաքում չեն եղել փորձառու զինվորականներ, որոնք միավորեին ու առաջնորդեին մարտական խմբերն ու կազմակերպեին բնակչության պաշտպանությունը: Այդ պատճառով մարտախմբերը դուրս են եկել տներից ու գործել են միմյանցից անջատ, չփոխկապակցված ու չհամաձայնեցված:

Արցախում սաստկացած ռազմական գործողությունների և Շուշիի հայ բնակչության

[1] Վրացեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 374:

կոտորածի լուրը ցնցող տպավորություն է գործել ոչ միայն Հայաստանում, այլև Թիֆլիսում, ուր գտնվում էին հաղթող տերությունների դիվանագիտական ներկայացուցչությունները:

Հիմնաբառեր. *Հայաստան, Արցախ, Զանգեզուր, Շուշի, Ադրբեջան, թուրք զավթիչներ, կոտորածներ, ինքնապաշտպանության ուժեր, ռազմական գործողություններ, կառավարություն*

Резюме

Погромы 1920 г. в Шуши и попытки самообороны армянского населения

Гамлет Геворгян

Шаги, предпринятые азербайджанскими властями весной 1920 года, и вызовы, угрожающие Арцаху, диктовали правительству Республики Армения избавиться от спокойного и выжидающего положения в этом вопросе и предпринять более решительную тактику, тем более, что были особенно хорошо осведомлены о лихорадочной подготовке Азербайджана к захвату силой оружия Зангезура и Арцаха. Параллельно с операциями в Арцахе, в частности в Шуши, азербайджанские вооруженные силы вновь атаковали Зангезур. Если бы Азербайджану удалось отрезать Арцах от Зангезура этим нападением, Арцах оказался бы полностью в осаде, и в этом случае регулярные азербайджанские воинские части и поддерживающие их турецко-курдские бандформирования имели бы прекрасную возможность преодолеть сопротивление сил самообороны арцахских армян.

Арцахские вооруженные силы находились на боевых позициях. Во время расправы над армянским населением в Шуши в городе было очень мало армянских солдат. Количество армянских солдат в городе было ограничено, но было несколько боевых групп по 4-6 бойцов, которые могли прибегнуть к организованной самообороне, но, к сожалению, в городе не было опытных солдат, которые могли бы объединиться и возглавить боевые группы и организовать защиту населения. Поэтому боевые группы покинули свои дома и действовали раздельно, разрозненно и нескоординированно.

Известие об эскалации боевых действий в Арцахе, резне армянского населения Шуши произвело шокирующее впечатление не только на Армению, но и на Тбилиси, где располагались дипломатические миссии держав-победительниц.

Ключевые слова: *Армения, Арцах, Зангезур, Шуши, Азербайджан, турецкие захватчики, массовые убийства, силы самообороны, боевые действия, правительство*

Abstract

The Massacres of 1920 in Shushi and the Attempts of Self–defense of the Armenian Population

Hamlet Gevorgyan

The steps taken by the Azerbaijani authorities in the spring of 1920 and the challenges threatening Zangezur and Artsakh imperatively dictated to the Armenian government that it was necessary to get rid of the calm and expectant attitude expressed with regard to this issue and act with more decisive strategy, especially since the government was well aware of Azerbaijan's feverish military preparations to seize Zangezur and Artsakh by force of arms. In parallel with the operations in Artsakh, particularly in Shushi, the Azerbaijani armed forces again attacked Zangezur. If Azerbaijan managed to cut off Artsakh from Zangezur with this attack, Artsakh would be completely under siege, and in this case the regular Azerbaijani military units and the Turkish-Kurdish bandit formations supporting them would have a great opportunity to overcome the resistance of the Artsakh-Armenian self-defense forces.

The Artsakh military forces were in combat positions. At the moment when the massacre of the Armenian population in Shushi began, there were very few Armenian soldiers in the city. The number of Armenian soldiers in the city was limited, but there were several battle groups of 4-6 fighters who could resort to organized self-defense, but unfortunately there were no experienced soldiers in the city who could unite and lead the fighting groups and organize the protection of the population. That is why the fighting groups came out of their homes and acted separately, scattered and uncoordinated.

The news of the escalation of hostilities in Artsakh, the massacre of the

Armenian population of Shushi made a shocking impression not only in Armenia, but also in Tbilisi, where the diplomatic missions of the victorious powers were located.

Keywords: *Armenia, Artsakh, Zangezur, Shushi, Azerbaijan, Turkish invaders, massacres, self-defense forces, military operations, government*

ՀԱՄԼԵՏ ՄԱԼԽԱՍԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
պատմական գիտությունների դոկտոր
ՀՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի
գլխավոր գիտաշխատող,
նորագույն պատմության բաժնի վարիչ
Հոդվածը ներկայացվել է 12.03.2020,
գրախոսվել է 10.04.2021,
ընդունվել է տպագրության 20.04.2021

ՇՈՒՇԻԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ (1919 Թ. ՀՈՒՆԻՍ ԵՎ 1920 Թ. ՄԱՐՏ)

«Հայոց արևելից կողմանց»՝ Արցախ աշխարհի բազմադարյան պատմության առավել ծանր ու դրամատիկ իրադարձություններով լի տարիները 1918-1920 թվականներն էին: Հենց այդ տարիներին Լեռնային Ղարաբաղը դարձավ «վիճելի տարածք»:

1918 թ. մայիսի վերջերին Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների հռչակումից հետո Ադրբեջանի նորաթուխ մուսավաթական կառավարությունը հավակնում էր բռնազավթել պատմական Հայաստանի մի շարք տարածքներ, այդ թվում՝ Լեռնային Ղարաբաղը: Ելնելով իրենց ռազմավարական նպատակներից՝ Ադրբեջանի նվաճողական ծրագրերին բացահայտ կերպով օգնում էին Օսմանյան Թուրքիան, որոշ ժամանակ անց՝ Անգլիան, իսկ ավելի ուշ՝ Խորհրդային Ռուսաստանը, ինչը մեծապես բարդ ու դժվարին վիճակ էր ստեղծում Հայաստանի համար:

1918 թ. աշնանը թուրքական բանակի հեռանալուց հետո երկրամասում հաստատվեց անգլիացիների գերակայությունը: Բրիտանական զինվորական հրամանատարության Անդրկովկաս մուտք գործելուց հետո արցախահայության համար սկսվեցին ավելի դառը ժամանակները: Անդրկովկասում խաղաղություն հաստատելու ձգտման քողի տակ երկրամասում Անգլիան աշխարհաքաղաքական շահերը ապահովելու խնդիր ուներ: Մի կողմից՝ Բաքվի «սև ոսկու» շլացնող ցոլքը, մյուս կողմից՝ Ադրբեջանին որպես պատվար ընդդեմ Ռուսաստանի օգտագործելու հավակնությունը անգլիացիներին դարձրին ադրբեջանցիների դաշնակիցը: Բաքվում բրիտանական զորքերի հրամանատար գեներալ Թոմսոնին, այնուհետև՝ նրան փոխարինած գնդապետ Շատելվորդին թև ու թիկունք դարձրած Արևելյան Հայաստանի Շուշու, Զանգեզուրի, Ջեբրայիլի և Ջիվանշիրի գավառների գեներալ-նահան-

գապետ հռչակված (Ադրբեջանի կառավարության 1919 թ. հունվարի 15-ի որոշումով) Խոսրով բեկ Սուլթանովը, դիվանագիտական ճնշումներով, սպառնալիքներով, զինված ուժ գործադրելով, ցանկանում էր արցախահայությունից կորզել Ադրբեջանին հպատակվելու համաձայնություն: Արցախցիների պատասխանը անփոփոխ էր ու հստակ. «Ո՛չ Ադրբեջանի իշխանությանը, միաժամանակ կողմ՝ հարևան թուրք ժողովրդի հետ խաղաղ բարեկամական հարաբերություն պահպանելուն»:

Որքան ուժեղանում էին Ադրբեջանի իշխանությունների ճնշումներն ու բռնությունները, այնքան ավելի անկոտրում էր դառնում Արցախի հայության անկախ ու ազատ ապրելու և իր պատմությունն ինքնուրույն կերտելու կորովն ու կամքը: Չկարողանալով հաշտվել այս իրողության հետ՝ Ադրբեջանը շարունակում էր բոլոր միջոցներով սպառնալ գավառի հայության ֆիզիկական գոյությանը: Ադրբեջանի կառավարությունը մշտապես անուշադրության էր մատնում Հայաստանի հանրապետության իշխանությունների պարբերաբար արված նախազգուշացումներն ու հորդորները՝ դադարեցնելու ոտնձգությունները Հայաստանի տարածքի մաս կազմող Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ:

Ադրբեջանը փորձեց նախահարձակ լինել և արագորեն ընկճել Լեռնային Ղարաբաղում հայության դիմադրությունը: Տեղյակ լինելով իրերի դրությանը՝ Ղարաբաղում ԱՄՆ-ի զինվորական հրամանատարության ներկայացուցիչը վկայաբերում է, որ մայիս ամսից Ադրբեջանի կառավարության, ի դեմս Սուլթանովի, գործունեությունը Ղարաբաղի հայերի նկատմամբ կտրուկ ագրեսիվ բնույթ ստացավ[1]: Բավական է նշել, որ ապրիլ-մայիս ամիսներին ադրբեջանական կանոնավոր զորամասերը և քրդական զինված խմբավորումներն ավելի քան 40 հարձակում կատարեցին հայկական բնակավայրերի վրա[2]: Ադրբեջանի հաճախակի դարձած զինված հարձակումները սպառնում էին Ղարաբաղի հայության ֆիզիկական գոյությանը:

Ստեղծված կացությունն օրինաչափորեն դնում էր տեղի հայությանը զինելու և ինքնապաշտպանության պատրաստվելու խնդիրը: Սակայն մայոր Գիպոնի գլխավորությամբ անգլիական 5 հոգանոց ներկայացուցչության Շուշի ժամանելուց հետո (1918 թ. նոյեմբերի սկզբին) բնակչության զգոնությունը և ինքնապաշտպանության նախապատրաստման գործը չափազանց թուլացավ: Արցախի զինված կազմավորումների մի մասը ցրվեց: Ժողովուրդն իր հույսը դրեց ներկայացուցչության վրա: Այս իրողության և հնարավոր հետևանքների մասին խոսվում է Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի նախագահի՝ Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդին ուղղած նամակում. «Անգլիական ներկայացուցչության այստեղ ժամանելուց հետո, մեր ամբողջ հույսը դնելով նրա վրա, դիմել ենք խաղաղ կյանքի՝ հաստատ համոզված լինելով, որ մեր կյանքի դեմ ոչ մի դավ չի նյութվելու»: Այնուհետև շարունակում է. «Ղարաբաղցիները, ճշգրտությամբ կատարելով անգլիական ներկայացուցչության առաջարկությունը, Սուլթանովի գործողություններին հակակշիռ ոչինչ չձեռնարկեցին: Այդպես վարվելով չարաչար պիտի պատժվենք

[1] ՀԱԱ, ֆ. 252, ց. 1, գ. 1, թ. 64:
[2] Նույն տեղում, թ. 1:

ու հիմնահատակ կործանվենք»[1],- տագնապում է նամակագիրը: Ղարաբաղի հայության զանգվածային կոտորածի սկիզբը դրվեց 1919 թ. մայիսի 20-ից: Այդ օրը թուրքերը արգելեցին սննդամթերք անցկացնել հայկական շրջաններ: Սննդամթերք անցկացնելու յուրաքանչյուր փորձ ավարտվում էր ճանապարհին թուրքերի կողմից թալանով ու սպանություններով[2]: Ղարաբաղում իրադրությունը չափազանց լարվեց մեկ շաբաթ անց (մայիսի 27-ին)՝ քոչի սար բարձրանալու ժամանակ: Այդ օրը քոչվորները զինված խմբերի ուղեկցությամբ բռնեցին սար տանող ճանապարհը: Ժողովուրդը սպառնաց, որ եթե Ադրբեջանը շարունակի տնտեսական բոյկոտը, Ղարաբաղը ստիպված կլինի փակել քոչվորների ճանապարհը: Իր նպատակին հասնելու համար Ադրբեջանը Լեռնային Ղարաբաղի դեմ հանեց լրացուցիչ կանոնավոր զորամասեր և հազարավոր անկանոն քուրդ ելուզակներ, ոչ պաշտոնական տվյալներով՝ շուրջ 10 հազար մարդ: Շուտով Լեռնային Ղարաբաղը հայտնվեց օղակի մեջ:

Սուլթանովը մտադիր էր առաջին հարվածը հասցնել Արցախի ազատագրության շարժման կենտրոն Շուշի քաղաքին:

Հունիսի սկզբներին գեներալ նահանգապետը կարգադրեց Շուշիի հայկական մասից գանձարանը և հեռագրատունը տեղափոխել քաղաքի թուրքական մաս: Դա լրջորեն անհանգստացրեց քաղաքի հայ բնակչությանը: Բանն այն է, որ այդ հիմնարկություններում աշխատողների մեծ մասը կանայք էին, և նրանց համար դժվար էր թուրքական մասում աշխատելը: Բոլոր արժեթղթերի 95 %-ը (600000 ռուբլի) պատկանում էր հայերին, ինչպես և 3000000 ռուբլի խնայողական դրամարկղի գումարը[3]: Հայերը դիմեցին անգլիական ներկայացուցչությանը՝ այդ տեղափոխությունը արգելելու խնդրանքով: Ներկայացուցչությունը հավաստիացրեց, որ տեղափոխությունը չի կատարվի: Սակայն հունիսի 2-ին Սուլթանովը, առանց որևէ նախազգուշացման, գանձատունը և հեռագրատունը քաղաքի հայկական թաղամասից փոխադրեց թուրքական թաղամաս: Հունիսի 2-ին նա Շուշիի թուրքական թաղամաս մտցրեց քրդական 3 հազարանոց ավազակախումբ, ինչպես նաև 1500 զինված թաթարական քոչվորներ: Հունիսի 2-ին և 3-ին Շուշիի հայկական թաղամասից բոլոր թաթարները ծածուկ հեռացան թաթարական թաղամաս[4]: Հունիսի 3-ին թուրքական զորամասերը փակեցին Շուշիից դեպի Գորիս տանող խճուղին[5]: Համակողմանի նախապատրաստությունից հետո՝ հունիսի 4-ին, առավոտյան ժամը 10-ին, Սուլթանովի հրամանով սկսվեց Շուշիի հայկական թաղամասի գնդակոծումը: Այդ օրը քաղաքի թուրքական թաղամաս աշխատանքի մեկնած 50 հայերից վերադառնում են 7-ը, իսկ մնացածներին քրդերը գազանաբար հոշոտում են[6]: Շուշիի հայկական թաղամասի գնդակոծումը տևեց շուրջ 16 ժամ: Մուսավաթ զինվորները և քրդական բանդան մտան քաղաքի հայկական թաղամաս և սոսկալի ավերածություններ կատարեցին[7]: Երկու կողմերից զոհվեց

[1] Նույն տեղում, ֆ. 223, ց. 1, գ. 74, թ. 45:
[2] Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., 1992, 264-265. 52
[3] Արամայիս, Ղարաբաղի տագնապը, 1993, 26:
[4] ՀԱԱ, ֆ. 252, ց. 1, գ. 1, թ. 64:
[5] Նույն տեղում:
[6] «Ժողովուրդ», 22 հունիսի 1919 թ.:
[7] ՀԱԱ, ֆ. 252, ց. 1, գ. 1, թ. 64:

20 մարդ: Այդ օրերին քաղաքի թուրքական մասում մորթվեց 40 հայ[1]: Սուլթանովի հրոսակախմբերն իրենց «բարձրության» վրա գտնվեցին Ղայբալիշեն գյուղը կործանելիս: Ղայբալիշենը գտնվում էր Շուշիի հարևանությամբ: Գյուղի վրա հարձակումը սկսվեց հունիս 5-ին՝ գիշերվա ժամը 10-ին: Թուրքերը երեք կողմից աքցանի մեջ առան գյուղը և փակեցին այնտեղից դուրս գալու բոլոր ճանապարհները: Հրոսակները, մտնելով գյուղ, սոսկալի ոճրագործություն կատարեցին: 70 տուն ունեցող գյուղը մեկ օրվա ընթացքում վերածվեց մոխրակույտի, իսկ հարյուրավոր մարդիկ՝ մեծ մասամբ երեխաներ, կանայք ու ծերեր, սրի քաշվեցին: Ըստ Ղարաբաղի դեպքերը քննող պառլամենտական հանձնաժողովի կազմած արձանագրության, Ղայբալիշենի կործանման ժամանակ մորթվել է 500 մարդ: Եկեղեցին քարուքանդ է արվել: Տների ավերակներում կիսախանձ դիակներ են: Գետինը ծածկված է երեխաների դիակներով: Ղայբալիշենի մոտ գտնվող մատուռում մորթվել էր 50 հայ[2]: Ըստ այլ աղբյուրների՝ գյուղի 700 բնակչից փրկվել էին 100-180 մարդ[3]: Այս սահմռկեցուցիչ իրողությունը հաստատող փաստերով է հագեցած դեպքերի ու իրադարձությունների ականատեսի այս վկայաբերումը. «Ղայբալուշենի տները վառվում էին մեկը մյուսի հետևից, և ծուխը թանձրացել էր լեռան լանջին: Պարզ էր, որ «բարի հարևանները» անցնում էին տնետուն ու մի առ մի վառում՝ գյուղի հետքը կորցնելու մտադրությամբ: Բայց երկինքը խղճաց, սկսվեց մի հորդ անձրև ու բոցավառվող տների կրակը հանգցրեց, որից հետո տիրեց մի սպանող, գերեզմանային լռություն»[4]:

Սուլթանովը Ղայբալիշենի ավերումը կազմակերպել էր բրիտանական զինվորական սպայակույտի համաձայնությամբ: Ըստ ականատեսների՝ այն պահին, երբ թուրք-քրդական զորքը հոշոտում էր խաղաղ բնակչությանը, բրիտանական ներկայացուցչության անդամները Սուլթանովի տան պատուհանից հրճվանքով դիտում էին այդ «տեսարանը»[5]:

Մուսավաթական ու քրդական բանդաները, նրանց հետ թաթարական խուժանը նոր արյունահեղություններ կազմակերպեցին նաև քաղաքամերձ Կրկժան, Փահլուր, Ջամիլու գյուղերում՝ կոտորելով հարյուրավոր մարդկանց: Հունիսյան կոտորածների ժամանակ Ղարաբաղում զոհվեց 600-620 մարդ[6]:

Հունիսի 7-ին թշնամին հարձակվեց Քարինտակ ու Դաշուշեն գյուղերի վրա և հանդիպելով բնակչության լուրջ դիմադրությանը՝ նահանջեց[7]: Մուսավաթական Ադրբեջանի կառավարող շրջաններում ու բրիտանական հրամանատարության սպայակույտում հունիսյան դեպքերը մեծ իրարանցում առաջ բերեցին:

Գեներալ-նահանգապետ Սուլթանովը պաշտոնանկ արվեց, անգլիական հրամանատարությունը ևս հետ կանչեց իր ներկայացուցիչ Մոնկ Միզոնին[8]: Արցախյան եղեռնագործությունը խորապես ցնցեց Կովկասի ողջ հայությանը: Ամենուր տեղի

---

[1] «Պահակ», 14 հունիսի 1919 թ.:
[2] ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 461, թթ. 168-172:
[3] Նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 23, թ. 387, գ. 76, թ. 12:
[4] Արամայիս, 64:
[5] ՀԱԱ, ֆ. 314, ց. 1, գ. 34, թ. 92:
[6] Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 1, թ. 64, գ. 309, թթ. 139, 152:
[7] Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 557, թ. 26:
[8] «Արձագանք», 16 հունիսի 1919 թ.:

ունեցան բողոքի միտինգներ: Այսպես, հունիսի 22-ին Թիֆլիսում կայացավ 30 հազարանոց միտինգ: Մասնակիցների թվում էին նաև թիֆլիսահայ մտավորականության աչքի ընկնող ներկայացուցիչներ Հովի. Թումանյանը, Ալ. Սպենդիարյանը, Մելիք-Հովսեփյանը և ուրիշներ: Միտինգի մասնակիցների անունից ընդունվեց դիմում՝ ուղղված դաշնակից երկրների կառավարություններին, որտեղ մասնավորապես պահանջվում էր դատի տալ կոտորածի հեղինակներին, Ղարաբաղից անհապաղ հեռացնել Ադրբեջանի կողմից նշանակված «իշխանությանը», որին չի ճանաչել և չի ճանաչում հայկական Ղարաբաղը, և կցել մայր երկրին՝ Հայաստանին[1]:

Հունիսի 16-ին Երևանում կայացած միտինգի մասնակիցների՝ Հայաստանի հանրապետության կառավարությանը հասցեագրված դիմումում մասնավորապես ասված է, որ Ադրբեջանի զորքերը՝ Սուլթանովի գլխավորությամբ, ավերել են հայկական 6 գյուղ, սպանել են 600 մարդ և սպառնում են շարունակել կոտորածը, արյան մեջ խեղդել Ղարաբաղը: Մենք համոզված ենք, որ սա շարունակությունն է էնվերների ու թալեաթների արյունոտ քաղաքականության: Բազմամարդ միտինգներ տեղի ունեցան նաև Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Եկատերինոդարում և Անդրկովկասի հայաշատ վայրերում[2]:

Հունիսյան կոտորածների կապակցությամբ իր ձայնը հնչեցրեց նաև Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ը: Թիֆլիսում գտնվող անգլիական գեներալ Կորիին ուղղված հեռագրում վեհափառ հայրապետը խնդրում էր պաշտպան կանգնել Ղարաբաղի հայությանը, որը գտնվում էր նոր ջարդերի վտանգի առաջ[3]: Հայաստանի հանրապետության կառավարությունն Ադրբեջանի կառավարությանն ուղղված հեռագրով ամենավճռական կերպով բողոքեց Ղարաբաղի նկատմամբ գործադրված բռնի և արյունալի գործողությունների դեմ և վերստին հայտարարեց, որ ինքը չի ճանաչում Սուլթանովի «գեներալ-նահանգապետությունը» հայկական Ղարաբաղի սահմաններում[4]:

Արխիվային փաստաթղթերի ու նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Ղարաբաղի ջարդերը նախապես ծրագրվել ու կազմակերպվել էին Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարության և նրա դրածո Սուլթանովի կողմից:

Անգլիական հրամանատարության կողմից Շուշի մեկնած գնդապետ Գլատերբերգը, ծանոթանալով կատարված արյունալի անցքերին, Շատելվորդին ներկայացրած զեկուցագրերում համարձակություն ունեցավ խոստովանել ճշմարտությունը: Գլատերբերգը փաստերի հիման վրա ցույց է տալիս, որ ցանկության դեպքում Սուլթանովը կարող էր կանխել այդ ողբերգությունը: Վերջում նա պահանջում է կատարած հանցավոր քայլերի համար դատի տալ գեներալ-նահանգապետ Խոսրով բեկ Սուլթանովին[5]: Այդ կապակցությամբ Սուլթանովին գլխավոր հանցագործ է ճանաչում նաև տեղում հարցը ճշտելու նպատակով Ղարաբաղ մեկնած Ադրբեջանի պառլամենտականներից (Զուբարյան, Խոջայան, Ղարաբեկով, Ռուս-

---

[1] «Ժողովուրդ», 27 հունիսի 1919 թ., «Հայաստանի աշխատավոր», 26 հունիսի 1919 թ.:
[2] ՀԱԱ, ֆ. 252, ց. 1, գ. 1, թ. 45, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 469, թթ. 1-2:
[3] «Ժողովուրդ», 22 հունիսի 1919 թ., «Ազգ», Բոստոն, 2 սեպտեմբերի 1919 թ.:
[4] «Արձագանք», 16 հունիսի 1919 թ.:
[5] «Պահակ», Բոստոն, 26 օգոստոսի 1919 թ., ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 461, թթ. 168-171:

տամբեկով) կազմված հանձնաժողովը[1]:

Այդ կապակցությամբ արտահայտելով իր տեսակետը՝ Ադրբեջանի կառավարության ղեկավար Ուսուբբեկովը ցինիկորեն ասել է. «Որքան էլ ցավալի լինեն Ղարաբաղի վերջին անցքերը, իմացած եղեք, որ դրանք վերջինը չեն լինելու, քանի դեռ Ղարաբաղի հայկական գավառները կշարունակեն իրենց դիմադրությունն Ադրբեջանին»[2]:

Այդ իրադարձությունները արցախահայությանը մեկընդմիշտ համոզեցին, որ պետք չէ հավատալ անգլիացիներին ու դաշնակից մյուս երկրներին և հույսեր կապել նրանց հետ: Այդ կապակցությամբ դիպուկ է ասված. «Անգլիացիներն ականատես էին..., բայց կարծես իրենց լռությամբ սրբագործում էին թուրքական տականքների արյունռուշտությունները...»[3]: Արցախահայությունը համոզվեց, որ իր հայրենիքի ու իր օջախի պաշտպանը միայն ինքն է ու իր թիկունքին կանգնած մայր Հայաստանը: Դրա ապացույցը հունիսյան դեպքերին անմիջապես հաջորդող օրերին Ղարաբաղի գավառներում տեղի ունեցող գյուղացիական համագումարներն էին և նրանց ընդունած որոշումները՝ երբեք չենթարկվել Ադրբեջանին[4]:

Այդ օրերին Հայաստանի կառավարությունը հնարավորություն չուներ ռազմական ուժով իրական օգնություն ցույց տալ Արցախին, ստիպված բավարարվեց նրան վերաբերող մի շարք որոշումներ ընդունելով: Այսպես, օրինակ, Հայաստանի հանրապետության մինիստրների խորհուրդը 1919 թ. հունիսի 14-ի նիստում լսեց զինվորական մինիստրի պաշտոնակատար Դրաստամատ Կանայանի (Դրո) առաջարկությունը Ղարաբաղի զորամաս (բաղկացած 1 հետևակ գումարտակից, երկու լեռնային թնդանոթից և 54 ձիավոր հետախույզներից) կազմակերպելու համար 1500000 ռուբլի հատկացնելու մասին[5]: Մինչ այդ մինիստրների խորհուրդը հունիսի 6-ի նիստով Ղարաբաղի կարիքների համար հատկացրել էր ևս 1 մլն ռուբլի: Մի շարք խանգարիչ հանգամանքների պատճառով այս և նման այլ որոշումները կյանքի չկոչվեցին, որը և բացասաբար անդրադարձավ արցախահայոց ինքնապաշտպանական համակարգի ամրապնդման վրա:

Ամփոփելով կարելի է ասել, որ Շուշին թեև փաստորեն գրավվել էր Սուլթանովի կողմից, սակայն այս ոճրագործությամբ նա ոչինչ չշահեց. դեռ կանգուն էին գավառները, ուր հայությունը միակամ էր՝ երբեք անձնատուր չլինել թշնամուն:

1920 թ. գարնան սկզբին Ադրբեջանը ձեռնամուխ եղավ ուժային մեթոդով Ղարաբաղի հարցի «լուծմանը» և այդ նպատակի համար ոչ միայն զինվորական հիմնական ուժեր, այլև «կամավորների» անվան տակ ահագին թվով զինված հրոսակախմբեր կենտրոնացրեց Ղարաբաղի գավառում: Ստույգ տվյալներով 1920 թ. գարնանը Ղարաբաղում կենտրոնացված էր ավելի քան 10 հազար զինվոր: Շտապ կերպով կազմակերպվեց քրդական մի դիվիզիա: Շուշի ժամանեց Նուրի փաշան 10 թուրք սպաների ուղեկցությամբ[6]: Մարտի 11-ին և 12-ին Բաքվից

---

[1] «Պահակ», Բոստոն, 26 օգոստոսի 1919 թ.:
[2] ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 461, թթ. 168-170:
[3] Արամայիս, նշվ. աշխ., էջ 66:
[4] «Աշխատավոր», 19 հունիսի 1919 թ., «Արձագանք», 24 հունիսի 1919 թ.:
[5] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 27, մաս առաջին, թ. 134:
[6] «Ժողովուրդ», 26 մարտի 1920 թ.:

Ջեբրայիլի վրայով Ղարաբաղ և Զանգեզուր ուղարկվեց 90 վագոն՝ բեռնված զենքով ու զինամթերքով[1]: Եվլախ կայարանը լցված էր բեռնատար ավտոմեքենաներով, զենքի տարբեր տեսակներով ու ռազմամթերքով[2]:

Ամրացվեցին Շուշին և Խանքենդ ավանը: Մուսավաթական զորամասերը գրավեցին Ասկերանի անցուղին և դրանով ապահովեցին Ադրբեջանի կապը Շուշիի հետ[3]:

Ամրանալով Ղարաբաղի ռազմավարական նշանակություն ունեցող կետերում՝ Ադրբեջանը փորձեց զինաթափել ժողովրդին: Այդպիսի փորձեր արվեցին նաև Զանգեզուրի սահմաններում և Ջեբրայիլի շրջանում: Ադրբեջանի գործակալները Լեռնային Ղարաբաղում ժողովներ էին գումարում, զենք բաժանում մուսուլման բնակչությանն ու գրգռիչ ճառեր արտասանում հայերի դեմ: Այդ ամենը խոսում է այն մասին, որ Ղարաբաղի դեմ ուղղված Ադրբեջանի դավերը մասնակի բնույթ չունեին: Ղարաբաղը և Զանգեզուրը գործ ունեին լայնամասշտաբ պատերազմական գործողությունների հետ:

Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությունն իր բնօրրան երկիրը թշնամուց պաշտպանելու և նախնյաց երկրում ապրելու իր օրինական իրավունքը վերահաստատելու համար հարկադրված էր անհավասար կռվի ելնել թուրք-թաթարական կանոնավոր բանակների և բազմահազար հրոսակների դեմ, երբ սրանք Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանության հրամանով «Ղարաբաղ-Զանգեզուրի հարցը մեջտեղից վերացնելու» նպատակով ուզում էին զինաթափ անել և արյան բաղնիք սարքել այդ գավառներում: Այլ խոսքով՝ ստեղծված կացությունը թելադրեց արցախահայությանը դիմելու ինքնապաշտպանության: Ինքնապաշտպանության գործի կազմակերպումը ղեկավարում էին արցախցի գործիչները: 1920 թ. հունվարին Երևանից Զանգեզուրի վրայով Ղարաբաղ ժամանեցին Արսեն Միքայելյանը, Ասատուր Ավետիսյանը, Արսեն Հովհաննիսյանը (Արսո), Դալի Ղազարը, կապիտան Մարտիրոսյանցը, գնդապետ Մեսյանը և մի քանի այլ սպաներ: Նրանք Վարանդայի Սարուշեն գյուղում հիմնեցին զինվորական շտաբ, որի պետ հաստատվեց Արսեն Միքայելյանը: Նրա մերձավոր զինակիցները դարձան Արտեմ Թումանյանը, Անուշավան Ավետիսյանը, Խաչատուր Մելքումյանը և ուրիշներ: Գավառում նոր կազմավորված զորամասերի համար նշանակվեցին ռազմական պետեր: Կապիտան Մարտիրոսյանցը նշանակվեց Ջիվանշիրի զորամասի հրամանատար, գնդապետ Մեսյանը՝ Խաչենի, Դալի Ղազարը՝ Վարանդայի, Հովակիմ Ստեփանյանը՝ Դիզակի[4]: Զինվորական հրամանատարները վերոհիշյալ շրջաններում կազմակերպեցին նոր զորամասեր, ծառայության վերցրին նախկին սպաներին և սկսեցին լրջորեն նախապատրաստվել ինքնապաշտպանության:

Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանության հրահանգով Սուլթանովը 1920 թ. մարտի 20-ին վերջնագիր ներկայացրեց Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությանը, ըստ որի հատուկ նշանակված տեղերում երեք օրվա ընթացքում նրանք պիտի

---

[1] «Нагорный Карабах в 1918-1923», с. 431.
[2] ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 52, թթ. 51-52:
[3] Աբրահամյան Հ., 1991, 34:
[4] ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, թթ. 21-24:

կամավոր հանձնեին իրենց զենքերը[1]: Ղարաբաղի բնակչությունը համարելով այդ վերջնագիրը օգոստոսյան ժամանակավոր համաձայնագրի ակնհայտ խախտում և պատերազմի նախանշան, որին պիտի անխուսափելիորեն հաջորդեին բռնությունները, վճռականորեն մերժեց այն: Մարտի 20-ին Սուլթանովի կարգադրությամբ Ղարաբաղում կենտրոնացած թուրք-թաթարական մեծաթիվ զորքերը սկսեցին բռնությամբ զինաթափել բնակչությանը: Ղարաբաղի գեներալ-նահանգապետը Շուշի քաղաքի մահմեդական բնակիչներին հրահանգում է պատրաստ լինել և սպասել իր ազդանշանին՝ քաղաքի հայկական մասը հիմնահատակ կործանելու համար: Լեռնային Ղարաբաղի և Զանգեզուրի դեմ Ադրբեջանի հարձակումը սկսվեց 1920 թ. մարտի 22-ին:

Այդ օրը Ադրբեջանի սահմանի ամբողջ երկայնքով՝ Գանձակից մինչև Զանգեզուր, ծավալվեցին մարտական գործողություններ: Ասկերանի (հրամանատար՝ Ղազար), Խանքենդի (հրամանատար՝ Զ. Մեսյան), Դիզակի (հրամանատար՝ Հովակ Ստեփանյան) զորամասերը կենաց ու մահու կռիվ էին մղում մի քանի անգամ թվաքանակով գերազանցող հակառակորդի դեմ: Թշնամու անցած ճանապարհին հազարավոր մարդիկ են կոտորվում, կանայք ու աղջիկներ անարգվում, ավերվում են ամբողջ գյուղեր: Ադրբեջանցի զինվորը 1920 թ. ապրիլի 8-ին մորը ուղարկած նամակում գրում է. «Աղդամից դուրս եկանք և մինչև Շուշի-բերդը գրավեցինք, ինչքան հայի գյուղեր կային, այրեցինք ու իրենց էլ կոտորեցինք, կանանց էլ բանտարկեցինք, որոնց շատ նեղություններ էինք տալիս»[2]:

Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունների կիզակետը դարձավ Շուշիի հայ ազգաբնակչության սպանդը: Այդ օրերին արցախահայության դահիճ Սուլթանովի ղեկավարությամբ մուսավաթական բանակը և մահմեդական խուժանը Շուշիում կատարեցին սոսկալի ոճրագործություն՝ կրակի ու թնդանոթի բերան տալով հայ բնակչության մեծ մասին: Թաթարները պատրաստվում էին մեծ հանդիսավորությամբ նշել 1920 թ. Նովրուզ բայրամը՝ Ամանորը: Տոնակատարությանը մասնակցելու անվան տակ զորքը բերվեց Շուշի: Շուշի եկան նաև Աղդամի թուրք բեկերը[3], ինչպես նաև Ղարաբաղի տարբեր շրջաններից տասնյակ հարյուրավոր մուսուլմաններ:

Ի թիվս Ղարաբաղի մյուս շրջանների՝ Շուշիի հայությանը ևս կարգադրված էր մինչև մարտի 22-ը հոժարակամ զենքերը հանձնել: Ժամկետը լրանալուց հետո՝ մարտի 22-ի առավոտյան, Սուլթանովի հրամանով զինվորական պահակախմբերը սկսում են շրջել քաղաքի հայկական թաղամասը և խուզարկել բնակարանները: Այդպիսի մի պահակախումբ՝ սպայի գլխավորությամբ, ներս է խուժում մի հայ ընտանիք և պահանջում հանձնել զենքերը: Տաքարյուն հայ երիտասարդի ներկայությամբ թուրք սպան քստմնելի առաջարկություն է անում երիտասարդի գեղեցիկ հարսին: Երիտասարդը հրազենով սպանում է թուրք սպային: Ասկյարները նույն բախտին են արժանացնում երիտասարդին, նրա հարսին, մորը, քրոջը և գոռում-գոչյունով դուրս են թափվում, թաթար զինվորներին օգնության կանչում,

[1] «Հառաջ», 20 ապրիլի 1920 թ.:
[2] Ահրահամյան Հ., 37:
[3] ՀԱԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 14, թթ. 84-85:

թե՝ հայերը կոտորում են թուրքերին: Այս դեպքը Սուլթանովը միտումնավոր վերագրում է նրան, թե իբր քաղաք է թափանցել հայկական մի ջոկատ և փորձել է զինաթափել ասկյարներին: Գազազած նահանգապետը կարգադրում է հիմնահատակ կործանել Շուշիի հայկական թաղամասը (7 հազար տուն): Սկսվեց Շուշիի հայության նոր սպանդը: Թաթար զինվորները և մահմեդական մոլեռանդ խուժանները խուժում են քաղաքի հայկական թաղամասը, հրդեհում բազմաթիվ բնակելի տներ ու հասարակական շինություններ, կոտորում անզեն բնակչությանը: Ըստ ականատեսի հաղորդման՝ «Ամենուրեք կրակի բոցեր էին բարձրանում: Երեկոյան դեմ քաղաքի տեսարանը սոսկալի էր: Ամեն կողմից լսվում էին լացի ու աղմուկի ձայներ»[1]:

Մուսուլմանական զորքը և բնակչությունը մի ամբողջ օր՝ մարտի 23-ին, արյան խրախճանք է կատարում քաղաքում: Հայ բնակչության մեծ մասը սրի է քաշվում՝ սպանվում են հազարավոր տղամարդիկ, կանայք, ծերեր և երեխաներ: Շուշիում զոհվածների թիվը հասնում էր մոտ 8 հազարի[2]: Այդ օրերին Շուշիում զոհվեցին Ալեքսանդր Ծատուրյանը (Ռուբեն), Արցախի թեմի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոսը, բժիշկ Յարամիշյանը, բանաստեղծներ Մ. Ջանումյանը, Փիրջանյանը, ուսուցիչներ Թավրիզյանը, Տեր-Գաբրիելյանը, գիտության ու մշակույթի այլ ներկայացուցիչներ[3]:

Մահից փրկված Շուշիի հայության բեկորները՝ 5-6 հազար մարդ, մազապուրծ փախան Վարանդա և Դիզակ[4]:

Կոտորածին մասնակցած զինվորների ու կամավորների նամակները լրացուցիչ լույս են սփռում Ղարաբաղում տեղի ունեցած դեպքերի ու մահմեդականների ձեռքով կատարված ոճիրների վրա: Բաքվում գտնվող որդուն հայրը (գրողն ըստ երևույթին շուշեցի թուրք էր) գրում էր. «Տեսածդ Էրմենիստանը այրված է, հինգ կամ տասը տուն պահեցին: Հազարից ավելի հայեր գերի բռնվեցին, տղամարդկանց բոլորին կոտորեցին, խալիֆին (եպիսկոպոսին. խոսքը Վահան եպիսկոպոսի մասին է. - Հ.Հ.), բոլոր մեծամեծ մարդկանց: Նշանավոր հայերին սպանելուց հետո գլուխները կտրած շուկաներում պտտեցնել էին տալիս»[5]: Քաղաքի հայկական թաղամասում թուրքերի կատարած թալանի ու կողոպուտի մասին նույն նամակագիրը նշում է, որ «այս կողմերում այլևս ոչ մի հայ չեք գտնի և ոչ էլ այնպիսի թուրքի կարող եք հանդիպել, որ հարյուր հազարից պակաս թալան բերած լինի: Այնպիսի մարդ կա, որ մեկ միլիոնից ավելի ապրանք է բերել...: 10-15 տուն է մնացել, կառավարությունը չուզեց այրել, որպեսզի ասկյարները բնակվեն: Քաղաքը ավերակ դարձավ»[6]: Մեկ այլ նամակագիր վշտացած էր, որ հայերի կոտորածով և տների ու խանութների թալանով իրենք մի միլիոնի չափ կորուստ ունեն, որովհետև նրանց տված ապառիկները չեն կարող հավաքել[7]:

Այսպիսով մարտ-ապրիլ ամիսներին մուսավաթական բանակը և մուսուլմա-

[1] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թ. 67:
[2] Նույն տեղում, գ. 427, առաջին մաս, թ. 179, երկրորդ մաս, թ. 245, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 461, թ. 145:
[3] Աբրահամյան Հ., 37:
[4] ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 461, թ. 145, «Հառաջ», 20 ապրիլի 1920 թ.:
[5] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 263, թթ. 163-164:
[6] Նույն տեղում:
[7] Նույն տեղում, թ. 113:

նական մոլեռանդ խուժանը՝ թուրք սպաների հրամանատարությամբ, անհամար կոտորածներ ու ավերածություններ պատճառեցին Արցախ աշխարհին: Ավերվեցին ավելի քան երեք տասնյակ գյուղեր ու շեներ: Սպանվեցին հազարավոր խաղաղ բնակիչներ: Ղարաբաղի ամբողջ տարածքում սպանվածների թիվը հասնում էր 10 հազարի[1]: Ըստ Ղարաբաղի հայոց Ազգային խորհրդի կազմած վիճակագրության՝ կործանված գյուղերից ու շեներից մոտ 20 հազար չափահաս և ավելի քան 4 հազար անչափահաս մարդ ապաստան գտան Վարանդայի, Դիզակի և մասամբ Զանգեզուրի գյուղերում[2]:

1920 թ. ապրիլի 4-ին Հայ հեղափոխական դաշնակցության Երևանի խորհուրդը, լսելով Ս. Վրացյանի զեկուցումը Ղարաբաղի և Զանգեզուրի վերջին դեպքերի մասին, որոշեց բոլոր միջոցներով աջակցել կառավարությանը՝ ապահովելու համար Զանգեզուրի և Ղարաբաղի միացումը Հայաստանի հանրապետությանը[3]: Ապրիլի 7-ին Երևանում ապրող ղարաբաղցիների հայրենակցական միության նախաձեռնությամբ հրավիրվեց ընդհանուր ժողով: Միության վարչության նախագահ Դավիթ Անանունը ժողովականներին տեղեկացրեց Ղարաբաղի արյունալի անցքերի մասին: Ժողովականները կոչով դիմեցին հարևան ժողովուրդների դեմոկրատական կազմակերպություններին, որ նրանք գործի դնեն բոլոր միջոցները՝ սանձելու Ադրբեջանի կառավարությանը, վերջ տալու արցախահայության դեմ ուղղված բարբարոսություններին[4]:

Հայ ժողովրդի արցախյան հատվածի նկատմամբ Ադրբեջանի կազմակերպած վանդալիզմի դեմ բողոքի ձայն բարձրացրեց Հայաստանի կառավարությունը և վճռեց անհապաղ օգնության հասնել: Կառավարությունը դաշնակիցների ուշադրությունն է հրավիրում հայության նկատմամբ Լեռնային Ղարաբաղում սաստկացող կոտորածների վրա և կոչ է անում միացյալ ճնշում գործադրելու Ադրբեջանի վրա՝ այդ արյունահեղություններին վերջ տալու համար:

Ղարաբաղը գրավելու նպատակով Ադրբեջանի կառավարության և նրա դրածո Սուլթանովի քաղաքականությունը արցախահայությանը ոտքի հանեց պայքարի, ինչը Ադրբեջանի կողմից ներկայացվեց որպես «ապստամբություն»: Բաքվում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մարտիրոս Հարությունյանը ապրիլի 15-ին, այսինքն՝ Ղարաբաղի հայտնի դեպքերից մի քանի օր անց, Ադրբեջանի արտգործնախարար Խան Խոյսկու հանդիպման ժամանակ խստորեն դատապարտում է Ադրբեջանին՝ Ղարաբաղի նկատմամբ ցուցաբերած ագրեսիվ քաղաքականության և հավակնությունների համար[5]: Մեկ այլ հանդիպման ժամանակ (ապրիլի 20-ին) նա Խան Խոյսկուն դատապարտում է՝ ասելով, որ Ադրբեջանի ղեկավարների և Սուլթանովի վարած քաղաքականությունը մի նպատակ ունի՝ բնիկ ժողովրդին արմատախիլ անել իր պատմական բնօրրանից[6]:

Ղարաբաղում ստեղծված մթնոլորտի և ժողովրդական ընդվզման մանրամաս-

---

[1] Նույն տեղում, թթ. 163-164:
[2] Նույն տեղում, թ. 69, «Հառաջ», 12 մայիսի 1920 թ.:
[3] «Հառաջ», 11 ապրիլի 1920 թ.:
[4] «Հառաջ», 11 ապրիլի 1920 թ.:
[5] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թթ. 155-156:
[6] Նույն տեղում, ֆ. 278, ց. 1, գ. 14, թթ. 72-73:

ներն ավելի որոշակի արտահայտված են այն զեկուցման մեջ, որ վարչապետ Ալ. Խատիսյանը ընթերցել է պառլամենտի նիստում: «1918 թ. նոյեմբերին Զանգեզուրում պարտություն կրելուց հետո Ադրբեջանի կառավարությունը նորից փորձ արեց գրավել Ղարաբաղը՝ նպատակ ունենալով կատարված փաստի առաջ դնել թե՛ Հայաստանի կառավարությանը, և թե՛ Փարիզի կոնֆերանսին,- ընդգծել է վարչապետն ու ավելացրել,- մարտի 22-ը, որ ներկայացվում է Ղարաբաղի «ապստամբության» օր, ես հերքում եմ. հայերի կողմից ապստամբություն չի եղել, այլ դա պատասխան է եղել Ադրբեջանի կանոնավոր զորքերի հարձակման: Ժողովուրդը, զգալով մոտալուտ վտանգը, կանգնել է. և եթե դա ապստամբություն չէ նրանց կողմից, ուրեմն, ավելի ճիշտ, նորմալ վերաբերմունք է կոտորածի դեմ»[1]:

Բոլորովին հիմքից զուրկ են «ապստամբությունը» Հայաստանի կողմից կազմակերպված լինելու վերաբերյալ ադրբեջանական կողմի վայրահաչոցները:

Այսպիսով՝ Ադրբեջանի ղեկավարության բոլոր ջանքերը, կատարված բռնարարքների, գազանությունների ու հանցագործությունների իրականացնողների և անմիջական մասնակիցների բոլոր գործողությունները մի նպատակ ունեին՝ բնիկ ժողովրդին արմատախիլ անել իր պատմական բնօրրանից: Ադրբեջանն այդպես էլ չկարողացավ իր իշխանությունը տարածել Լեռնային Ղարաբաղի վրա: Արցախահայությունը զենքով դիմագրավեց իր անվտանգության վրա ծանրացած սպառնալիքին: Այս և հետագա մյուս կռիվներից ծնվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը (1991 թ.):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աբրահամյան Հ. 1991, Արցախյան գոյամարտ, Երևան, Գիտելիք, 175 էջ:
2. «Ազգ», Բոստոն, 2 սեպտեմբերի 1919 թ.:
3. «Աշխատավոր», 19 հունիսի 1919 թ.:
4. Արամայիս 1993, Ղարաբաղի տագնապը, Երևան, Հայաստան, 118 էջ:
5. «Արձագանք», 16 հունիսի 1919 թ.:
6. «Արձագանք», 24 հունիսի 1919 թ.:
7. «Ժողովուրդ», 22 հունիսի 1919 թ.:
8. «Ժողովուրդ», 27 հունիսի 1919 թ.:
9. «Ժողովուրդ», 26 մարտի 1920 թ.:
10. «Հայաստանի աշխատավոր», 26 հունիսի 1919 թ.:
11. «Հայրենիք», մայիս, 1926, էջ 51-52:
12. «Հառաջ», 12 մայիսի 1920 թ.:
13. «Հառաջ», 11 ապրիլի 1920 թ.:
14. «Պահակ», 14 հունիսի 1919 թ.:
15. «Պահակ», Բոստոն, 26 օգոստոսի 1919 թ.:
16. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Сборник документов и материалов, Ереван, 1992.

[1] ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 52, թթ. 49-52:

Ամփոփում

Շուշիի հայության կոտորածները (1919 թ. հունիս և 1920 թ. մարտ)

Համլետ Հարությունյան

«Հայոց արևելից կողմանց»՝ Արցախ աշխարհի, բազմադարյան պատմության առավել ծանր ու դրամատիկ իրադարձությունները տեղ գտան 1918-1920 թվականներին, երբ Լեռնային Ղարաբաղը հայտարարվեց «վիճելի տարածք»:

Բաքվում բրիտանական առաքելության աջակցությամբ Արևելյան Հայաստանի Շուշիի, Զանգեզուրի, Ջեբրայիլի և Ջիվանշիրի գավառների գեներալ-նահանգապետ հռչակված Խոսրով բեկ Սուլթանովը դիվանագիտական ճնշումներով, սպառնալիքներով, ուժ գործադրելով ցանկանում էր արցախահայությունից կորզել Ադրբեջանին հպատակվելու համաձայնություն: Արցախցիները թեև մերժում էին Ադրբեջանի իշխանությունը, բայց դեմ չէին թուրք ժողովրդի հետ բարիդրացիական հարաբերությունների պահպանմանը:

Սուլթանովը 1919 թ. հունիսի սկզբներին առաջին հարվածը հասցրեց Արցախի ազատագրական շարժման կենտրոն Շուշի քաղաքին՝ մարդկային ու նյութական անդառնալի կորուստներ պատճառելով հայկական թաղամասերին: Այնուհետև 70 տուն ունեցող մոտակա Ղայբալիշենը մեկ օրվա մեջ վերածվեց մոխրակույտի, իսկ հարյուրավոր մարդիկ սրի քաշվեցին, որոնց մեծ մասը երեխաներ էին, կանայք ու ծերեր:

Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցած ողբերգական դեպքերը շարունակվեցին նաև 1920 թ.: Մուսուլմանական զորքը և բնակչությունը մարտի 23-26-ին ցեղասպանության հանցագործություններ էին կատարում Շուշի քաղաքում: Զոհված խաղաղ բնակիչների թիվը հասնում էր 8 հազարի, մազապուրծ փախածներինը՝ շուրջ 5-6 հազարի:

1920 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին մուսավաթական բանակի և մուսուլմանական մոլեռանդ խուժանի, թուրք սպաների հրամանատարությամբ, Արցախում կատարած կոտորածներից ու ավերածություններից տուժեցին ավելի քան երեք տասնյակ գյուղեր ու շեներ, սպանվեցին 10 հազար խաղաղ բնակիչներ: Ըստ Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհրդի կազմած տեղեկանքի, կործանված գյուղերից ու շեներից մոտ 20 հազար չափահաս և ավելի քան 4 հազար անչափահաս մարդ ապաստան գտավ Վարանդայի, Դիզակի և մասամբ Զանգեզուրի գյուղերում:

Հիմնաբառեր. *Արցախ, «վիճելի տարածք», Շուշի, Զանգեզուր, Սուլթանով, Ղայբալիշեն, կոտորած, սպառնալիք, հարձակում, ավերված գյուղեր:*

Резюме

Резня армян Шуши (июнь 1919 – март 1920 гг.)

Гамлет Арутюнян

1918–1920 гг. были наиболее тяжёлым и полным драматических событий временем для «Армянского восточного края» – Арцаха, которого в эти годы объявили «спорной территорией».

Провозглашенный при поддержке британской миссии в Баку генерал-губернатором части Восточной Армении – Шуши, Зангезурского, Джебраильского и Дживанширского уездов, Хосров-бек Султанов дипломатическим давлением, угрозами, применением силы стремился вырвать у арцахских армян согласие стать поданными Азербайджана. Арцахцы отвергали власть Азербайджана, хотя и не были против сохранения добрососедских отношений с тюркским народом.

В начале июня 1919 г. Султанов нанес первый удар по центру освободительного движения Арцаха – городу Шуши, нанеся ее армянской части необратимые человеческие и материальные потери. Затем, за один дель было обращено в пепел близлежавшее село Гайбалишен, имевшее 70 домов. Сотни человек были вырезаны, большинство из них – женщины, дети и старики.

Трагические события, происходившие в Нагорном Карабахе, продолжились и в 1920 г. 23-26 марта мусульманские войска и население осуществили преступление геноцида в городе Шуши. Число убитых армянских жителей достигало 8.000, едва спасшихся бегством – около 5.000-6.000.

От резни и разрушений, причиненных Арцаху мусаватистской армией и мусульманским фанатичным сбродом под руководством турецких офицеров в марте-апреле 1920 г., пострадали более трех десятков сел и поселков, были убиты 10.000 мирного населения. По справке, составленной Армянским Национальным советом Карабаха, около 20.000 взрослых и более 4.000 несовершеннолетних лиц укрылись в селах Варанды, Дизака и частично Зангезура.

Ключевые слова: *Арцах, «спорная территория», Шуши, Зангезур, Султанов, Гайбалишен, резня, угроза, нападение, разрушенные села.*

Abstract

Massacres of the Armenians of Shushi (June 1919 – March 1920)

Hamlet Harutyunyan

The most difficult and dramatic events of the centuries-old history of the Artsakh world - "On the other side of the Armenian East", took place in 1918-1920, when Nagorno Karabakh was announced a "disputed territory". Khosrov Bek Sultanov, who was proclaimed a Governor General of the Eastern Armenian provinces of Shushi, Zangezur, Jebrail and Jivanshir with the support of the British mission in Baku, wanted to extort an agreement from the Artsakh Armenians to submit to Azerbaijan through diplomatic pressure, threats and force. Although the people of Artsakh rejected the Azerbaijani government, they were not against maintaining good-neighborly relations with the Turkish people.

In early June 1919, Sultanov dealt the first blow to the city of Shushi - the center of the Artsakh liberation movement, causing irreparable human and material losses to the Armenian districts. Then the nearby Ghaibalishen, which has 70 houses, turned to ashes in one day, and hundreds of people were killed, most of them children, women and the aged.

The tragic events that took place in Nagorno Karabakh continued in 1920 as well. The Muslim army and the population committed genocidal crimes in the city of Shushi on March 23-26. The number of dead civilians reached 8000, the number of escaped refugees was about 5000-6000. In March-April 1920, under the command of the Musavat army, the fanatical Muslim mob and the Turkish officers, more than thirty villages were damaged in the massacres and destruction in Artsakh, and 10,000 civilians were killed. According to a reference issued by the Armenian National Council of Karabakh, about 20,000 adults and more than 4,000 minors from the destroyed villages and buildings found refuge in the villages of Varanda, Dizak and partly Zangezur.

Keywords: *Atsakh, "disputed territory", Shushi, Zangezur, Sultanov, Ghaibalishen, massacre, threat, assault, destroyed villages.*

ԳԼՈՒԽ Բ

ԱՐՑԱԽԻ 1918-1920 ԹԹ. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԵՆԳԱՓՈԽՈՒՄՆԵՐՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

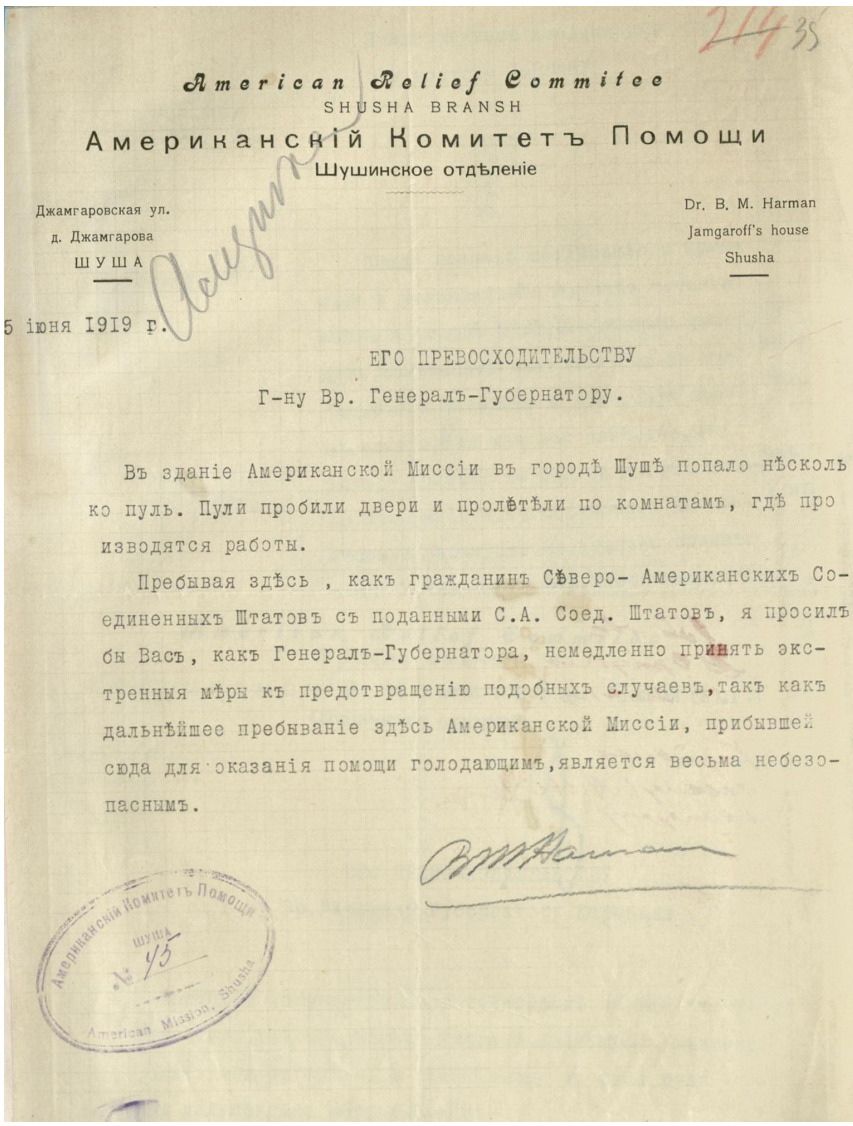

American Relief Committee
SHUSHA BRANSH
Американскій Комитетъ Помощи
Шушинское отдѣленіе

Джамгаровская ул.
д. Джамгарова
ШУША

Dr. B. M. Harman
Jamgaroff's house
Shusha

5 іюня 1919 г.

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ
Г-ну Вр. Генералъ-Губернатору.

Въ зданіе Американской Миссіи въ городѣ Шушѣ попало нѣсколь ко пуль. Пули пробили двери и пролётѣли по комнатамъ, гдѣ про изводятся работы.

Пребывая здѣсь , какъ гражданинъ Сѣверо- Американскихъ Соединенныхъ Штатовъ съ подданными С.А. Соед. Штатовъ, я просилъ бы Васъ, какъ Генералъ-Губернатора, немедленно принять экстренныя мѣры къ предотвращенію подобныхъ случаевъ,такъ какъ дальнѣйшее пребываніе здѣсь Американской Миссіи, прибывшей сюда для оказанія помощи голодающимъ,является весьма небезопаснымъ.

Американскій Комитетъ Помощи
Шуша
№ 45
American Mission, Shusha

Շուշիում ամերիկյան առաքելության քարտուղարի գրությունը Ղարաբաղի գեներալ-նահանգապետին՝ առաքելության շենքի վրա արձակված կրակոցների համար բողոքներ կայացնելու մասին, 5 հունիսի 1919 թ.(ՀԱԱ, ֆ. 252, ց. 1, գ. 60, թ. 35):

Записка секретаря американской миссии в Шуши генерал-губернатору Карабаха об осуществлении протестов из-за произведённых выстрелов по зданию миссии, 5 июня 1919 г. (НАА, ф. 252, п. 1, д. 60, л. 35).

A letter from the Secretary of the US Mission in Shushi to file a complaint to the Governor-General of Karabakh over the shooting at the mission building, June 5, 1919 (NAA, f. 252, l. 1, w. 60, p. 35).

ՎԱՀՐԱՄ ՌԱԶՄԻԿԻ ԲԱԼԱՅԱՆ
պատմական գիտությունների դոկտոր
Արցախի պետական համալսարան, պատմության
և քաղաքագիտության ամբիոն
Արցախի Հանրապետություն,
Ստեփանակերտ, Մ.Գոշի 5
Էլ.հասցե՝ vahrambalayan@mail.ru
Հոդվածը ներկայացվել է 10.04.2021, գրախոսվել է 10.04.2021,
ընդունվել է տպագրության 20.04.2021

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ՇՈՒՇԻՈՒՄ XIX ԴԱՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

Մինչև XVIII դարի 50-ական թվականները Շուշին ազգային հիմքում միատարր հայկական բնակավայր էր: Ղարաբաղի խանության գոյության շրջանում Շուշի սկսեցին թափանցել պարսիկներ, թուրքեր և քրդեր, որոնց պաշտոնական աղբյուրները հիշատակում են մահմեդականներ հավաքական անվամբ: Ղարաբաղի խաների հակահայ քաղաքականության, ինչպես նաև 1795-1797թթ. Աղա Մուհամմադ խանի արշավանքների հետևանքով Արցախի մի շարք բնակավայրերից, այդ թվում Շուշիից, հայությունն սկսեց արտագաղթել:

1813թ. Գյուլիստանի պայմանագրից հետո այդ ամենին գումարվեցին ցարական արքունիքի՝ Ղարաբաղի խանի և նրան հպատակ մահմեդական բեկերի նկատմամբ ունեցած քաղաքական սեթևեթանքներն ու ընդգծված կողմնակալ մոտեցումները, հակահայ դիրքորոշումները: 1823թ. իրենց դավաճանած Մեհտի-Ղուլի խանին ռուսները ոչ միայն թույլատրեցին Պարսկաստանից վերադառնալ Շուշի, այլև իր հետ բերել մահմեդական 3000 ընտանիքներ, որոնց մեծ մասը թուրքեր էին: Վերջիններիս ռուսական կառավարությունը 6 տարով ազատեց հարկերից: Մահմեդական վերաբնակիչների մի մասը հաստատվեց Շուշիում: Այդ ամենի հետևանքով, հօգուտ թուրքերի, մի քանի տարով փոխվեց Շուշիի ազգագրական դեմքը:

Մեսրոպ Թաղիադյանը, լինելով Շուշիում, գրել է, որ 1821թ. նոյեմբերին բնակավայրում ապրում էին հայեր և թուրքեր: Հայերն ունեին 500 տուն բնակչություն[1]:

Ռուսական աղբյուրների տվյալների համաձայն՝ 1823թ. ամրոցում ապրում էր

[1] Թաղիադեանց Մ. 1847, 286-287:

8290 մարդ, որից հայեր՝ 3350 (41 տոկոս), թուրքեր (թաթարներ)՝ 4670 (56 տոկոս), այլ ազգեր, հիմնականում քրդեր՝ 270 (3 տոկոս)[1]:

Հետաքրքիր է, որ ներկայումս ադրբեջանցի հեղինակները, առանց սկզբնաղբյուրներ մատնանշելու, կամայականորեն նույն հարաբերակցությունը վերագրում են Շուշիի պատմության հետագա շրջանին, այն դեպքում, երբ 1833 թվականից ժողովրդագրական պատկերը բերդավանում արդեն փոխվել էր: 1833թ. Շուշիում ապրում էր 7304 մարդ, որոնցից 3850-ը (52,8 տոկոսը) հայեր էին, 3446-ը (47,1 տոկոսը)՝ թուրքեր (թաթարներ), 0,1 տոկոսն էլ՝ այլ ազգերի ներկայացուցիչներ[2]:

Ըստ 1841թ. եկեղեցական ծխական մատյանների՝ Շուշիի հայ ազգաբնակչությունը հետևյալ սեռային կազմն ուներ. «Սբ. ԱԾ Մայր եկեղեցվոյ Ագուլեաց՝ 447 տուն՝ 1304 արական, 1174 իգական, Ամենափրկիչ եկեղեցւոյ Ղազանչեցվոց՝ 364 տուն՝ 1221 արական, 1016 իգական, Սբ. ԱԾ եկեղեցւոյ Մեղրեցոց՝ 102 տուն՝ 241 արական, 217 իգական, Սբ. ԱԾ եկեղեցւոյ Ներքին թաղի՝ 46 տուն՝ 153 արական, 127 իգական»[3]:

1841թ. Շուշիում ապրում էր 5453 հայ: 10 տարվա մեջ հայերի թիվը հասավ 6827-ի, որոնցից Ագուլեցոց թաղում՝ 485 տուն՝ 1521 արական և 1312 իգական բնակիչներով, Ղազանչեցոց թաղում համապատասխանաբար՝ 378 տուն՝ 1354 արական, 1051 իգական, Մեղրեցոցում՝ 188 տուն՝ 672 արական, 560 իգական և Վերին թաղում՝ 56 տուն՝ 202 արական, 155 իգական[4]:

Հաջորդ տեղեկությունը մեզ է հասել ռուսական աղբյուրներից: 1854 թվականին արդեն քաղաքի կարգավիճակ ունեցող Շուշիում բնակչությունը կազմել էր 15.194 մարդ, որից 7760-ը (51.1 տոկոսը) հայեր էին, 7391-ը (48,6 տոկոսը)՝ թուրքեր (թաթարներ), 43-ը (0,3 տոկոսը)՝ ռուսներ[5]:

1852թ. Թիֆլիսից, Շամախուց և Նուխիից հետո Այսրկովկասում իր մեծությամբ չորրորդ քաղաքը համարվում էր Շուշին:

Այդ ժամանակներից սկսած՝ Շուշին բռնել էր համաչափ զարգացման ուղին: Արհեստագործության վրա խարսխված Շուշիի տնտեսությունը նոր բնագծեր նվաճելու համար աշխատուժի կարիք ուներ: Ինքնաբերաբար Արցախի լեռնային սակավահող գյուղերում կուտակված ազատ աշխատուժի սպառման կենտրոն դարձավ քաղաքի կարգավիճակ ստացած Շուշին: 6 տարվա ընթացքում քաղաքի ազգաբնակչությունը 4753 մարդով ավելացավ:

Նախկինում գոյություն ունեցած ղազանչեցոց, ագուլեցոց, մեղրեցոց, ղարաբաղցուց կամ ջրաբերդցուց թաղերին ավելանում են նորերը: Այդ ժամանակ Շուշիի հայկական քաղաքամասն արդեն բաղկացած էր 18 թաղամասերից. «1. Մելիքենց թաղ, Ղումլուղու թաղ, 2. Քամու ճեղաց (Ջրաղաց.- Վ.Բ.), 3. Խանցկեցւոց թաղ, 4. Կազարմէն թաղ, 5. Վերին թաղ, 6. Փոշտին թաղ, 7. Վանքին թաղ, 8. Աղբրին թաղ, 9. Ներքին թաղ, 10. Աղաբեկենց ձորին թաղ, 11. Ագուլեաց թաղ,

---

[1] ՀԱԱ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 163; (Описание Карабахской провинции составленное в 1823г. действительном статстким советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-ым, 1866г.)
[2] ՀԱԱ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 51-52:
[3] ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, թ. 43:
[4] ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2604:
[5] Кавказский Календарь на 1856 г., отдел III, 1855, 358-359.

12. Ղազանչեցոց թաղ, 13.Մեղրեցւոց թաղ, 14.Գեաւուր Թալին թաղ, 15. Հին հանգստարանի թաղ, 16. Դաբաղներին ձոր թաղ, 17. Բաղունց ձորին թաղ և 18. Դիւզին թաղ»[1]:

XIX դարի կեսերին Վերին թաղի բնակչությունն աճում էր ի հաշիվ այստեղ տեղափոխված փահլուրցիների և վարարակցիների[2]:

Արցախի որոշ գյուղերից այնքան շատ բնակիչներ էին ապրում Շուշում, որ հաճախ այդ թաղերում ձևավորվում էին նոր միջավայր կամ թաղամասեր, որոնք կոչվում էին նրանց նախկին բնակավայրերի անուններով: Օրինակ՝ Մեղրեցոց եկեղեցու ներքևով անցնող ճանապարհի տակ ապրում էին մի քանի տասնյակ գիշեցի ընտանիքներ, և այդ մասը կոչվում էր «Գիշեցոց տներ»[3]:

Տարբեր գյուղերում արմատավորված սովորությունները Շուշիի միջավայրում փոխակերպվում կամ էլ այս կամ այն դրսևորումներով շարունակում են գոյատևել՝ դառնալով քաղաքային համակեցության նոր կանոններ: Հետաքրքիր է այն փաստը, որ վերոհիշյալ ժամանակահատվածում Շուշիում ապրող թուրք-թաթարներին և քրդերին պարսիկներ էին անվանում: 1881թ. Հայկունին, լինելով Շուշիում, գրել է. «Բնակիչները կամ հայ են, կամ պարսիկ, մի քանի տնւոր էլ՝ ծառայող ռուներ»[4]:

Համաձայն Շուշիում կազմված ընտանեկան ցուցակների՝ 1860թ. քաղաքում կար 2966 ընտանիք, որը կազմում էր 17.484 մարդ: Հայկական քաղաքամասում բնակվում էր 9533 մարդ (54.53 տոկոս), իսկ թուրքականում՝ 7951 մարդ (45.47տոկոս)[5]:

1873թ. Շուշիում կազմակերպված մարդահամարի տվյալներն առավել ամբողջական տեղեկություններ են հաղորդում մեզ քաղաքի բնակչության թվի և կազմի վերաբերյալ:

1873թ. Շուշիում ապրում էր 24552 մարդ, որից 13504 (55 տոկոսը) հայեր էին, 10804 (44 տոկոսը)՝ թուրքեր (թաթարներ) և 244-ը (1 տոկոսը)՝ այլ ազգերի ներկայացուցիչներ[6]:

Շուշիի ազգաբնակչության օրեցօր աճող թվաքանակի մասին են խոսում 1886թ. կազմված քաղաքի ընտանեկան ցուցակներից ստացված տվյալները:

1886թ. Շուշիի ազգաբնակչությունն արդեն կազմել էր 26.806 մարդ, որից 15.188 (56.7 տոկոսը) հայեր էին, 11.595 (43.2 տոկոսը)՝ թուրքեր (թաթարներ), 21 (0.07 տոկոսը)՝ ռուսներ, և միայն 2 հոգի՝ հրեաներ[7]:

1886 թվականի տվյալներով՝ Շուշին բնակչության թվակազմով Բաքվից

---

[1] ՀԱԱ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 1, թ. 52:
[2] ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 4627, թ. 27:
[3] Կիսիբեկյան Ա. 2011, հ.1, 180:
[4] Հայկունի 2010, 316:
[5] Տեր-Գասպարյան Ռ. 1993, 78-79: Այս տվյալը հեղինակը վերցրել է «Камеральное описание города Шуши за 1860 г.», Архив министерств. внут. дел Азерб. ССР, фонд 10, ед. хран. 48, лист 1-1025, սակայն ըստ ներկայացվածի քաղաքում հայերից, թուրքերից բացի այլազգիներ չկային, որը անհավանական է թվում: Ամենայն հավանականությամբ ազգային փոքրամասնությունների ցուցակները ներառվել էին հայերի և թուրքերի ընտանիքների կազմի մեջ:
[6] Статистические таблицы о народонаселении Кавказского края, сборник сведений о Кавказе т. VII 1880, XXII-XXV.
[7] Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 118, թ. 89-93:

(86.611 մարդ) և Թիֆլիսից (78445 մարդ) հետո իր մեծությամբ Այսրկովկասում երրորդ քաղաքն էր: Այդ նույն ժամանակահատվածում Շուշին ավելի շատ բնակիչներ է ունեցել, քան Երևանի նահանգի Նախիջևանը, Օրդուբադը և Նոր Բայազետը, կամ Քութայիսի նահանգից՝ Բաթումը, Օզուրգեթին, Փոթին, Սուխումը, Ռեդուտ-Կալեն միասին վերցրած[1]: 11 տարիների ընթացքում Շուշիի հայերի թվաքանակը պակասեց 768 շնչով:

Այսպես, 1897թ. առաջին համառուսական մարդահամարի տվյալներով Շուշիում ապրում էր 25881 մարդ, որից 14420-ը (55.7 տոկոսը)՝ հայեր, 10778-ը (41.6 տոկոսը)՝ թուրքեր (թաթարներ), 396-ը (1.5 տոկոսը)՝ ռուսներ, 133-ը՝ լեհեր, 1 չեխ, 1 լատիշ, 73 մոլդովացիներ, 1 ֆրանսիացի, 12 գերմանացիներ, 5 պարսիկներ, 1 օս, 2 գնչուներ, 4 հրեաներ, 39 վրացիներ, 4 ավարներ, 1 չեչեն, 8 բաշկիրներ, 1 չուվաշ: Բացի այդ՝ քաղաքում ապրում էին 249 ժամանակավոր բնակիչներ և 745 օտարերկրյա բնակիչներ[2]:

Բնակչության թվակազմի նման անկումը կարելի է բացատրել հիմնականում տնտեսական այն տեղաշարժերով, որ XIX դարի վերջերին կատարվեց Այսրկովկասում: Տնտեսական տեղաշարժերը հիմնականում պայմանավորված էին հետևյալ նոր զարգացումներով ու շարժառիթներով.

ա) Պարսկաստանի հետ Ռուսաստանի արտաքին ապրանքաշրջանառության անկումը, որի հետևանքով Շուշին դադարում է մեծածախ առևտրի կենտրոն լինելուց.

բ) տարածաշրջանի քաղաքների հետ Շուշիի երկաթուղային կապի բացակայությունը.

գ) Դաշտային Ղարաբաղի բնակավայրերի արագ զարգացումը և Շուշիին հակակշիռ ստեղծելու հանգամանքը.

դ) Բաքվի նավթարդյունաբերության աննախադեպ աճը. Բաքուն դարձել էր էժան աշխատուժի կլանման վայր:

1899թ. Բաքվում կար 22.000 բանվոր, 1900 թ.՝ 26.000, իսկ 1901 թ.՝ արդեն 33.000: Հայերը կազմում էին բանվորների 25 տոկոսը, պարսիկները՝ 22, ռուսները՝ 19, լեզգիները՝ 14, Կազանի թաթարները՝ 3, այլազգիները՝ 1[3]: Բաքվի բանվորների թիվը համալրվում էր Արցախից և Սյունիքից տեղափոխված հայերի հաշվին:

Քանի որ Շուշին վաճառաշահ քաղաք էր, հետևաբար առևտրականի հոգեբանություն ունեցող ազգաբնակչության մի մասը, նոր կյանքի և տնտեսական շահավետ հեռանկարների որոնումների ակնկալիքով, հայտնվում էր «սև ոսկու» համբավ ունեցող Բաքվում:

«Տարազ»-ի թղթակիցը տարակուսանքով գրել է. «Զարմանալի իրողութիւն է, որ թուրք ազգաբնակչութիւնը, լինի նա գիւղում թէ քաղաքում, վարակւած չէ գաղթականութեան, եթէ կարելի է ասել, համաճարակ ախտով: Շուշու թուրքերը տե-

---

[1] Իշխանեան Բ. 1917, 117, 121:

[2] Первая всеобщая перепись Российской империи, т. LXIII, Елисаветпольская губерния, под ред. Тройницкого 1904, 2-3.

[3] «Արշալոյս» 1905, օգոստոսի 30, հմ. 2: Բանվորների ըստ ազգային կազմի տոկոսային հարաբերակցության մնացած մասը՝ 16 տոկոսը ամենայն հավանականությամբ թուրքեր էին:

ղից չեն շարժւում. Նրանք հետզհետէ առնում են գաղթող հայերի տները, հետզհետէ բարձրանում են դէպի հայոց թաղը....»[1]: Իսկ «Արձագանք»-ի թղթակիցը նույն ժամանակաշրջանում նկատել է. «Սիւնեաց աշխարհի Շուշի քաղաքը, որի որդիքը այնքան մեծ հակում ունեին ուրիշ քաղաքներ գաղթելու, դարձեալ բովանդակում է իւր պատերի մէջ 19120 հայ 32570 բնակչից, ասել է՝ 60%»[2]:

XIX դարի 80-ական թվականներից՝ պանթուրքիստական գաղափարախոսության ձևավորման շրջանում, թուրք ազգայնականները փորձում էին Այսրկովկասի բնիկ ժողովուրդներին՝ մանավանդ հայերին, դուրս մղել և նրանց տեղը գրավելու ճանապարհով հաստատվել ու տարածաշրջանում թելադրողի դեր ստանձնել:

Դրա արձագանքները հասել էին նաև Շուշի: 1881թ. Հայկունին գրել է. «Նրանց (թուրքերի - Վ.Բ.) տներն ամբողջապէս լերան արևելեան լանջերուն են սփռուած եղել, իսկ այժմ դրանք կամաց-կամաց բարձրանում և բռնում են նաև լերան արևմտեան լանջերն եւս: Ինձ թվում է, որ շատ ժամանակ չանցած՝ շուշեցի հայք ստիպուած պէտք է լինին կամ քաղաքի յետ ընկած անկիւններումը սեղմուիլ, կուչ գալ, կամ թողնել իրանց բնակավայրը և գաղթել»[3]:

XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին Շուշիի ազգաբնակչության թվակազմի աճ է նկատվում: Դա հիմնականում բացատրվում է Շուշիի տնտեսության մեջ արհեստագործության նկատմամբ մանուֆակտուրային, ֆաբրիկային, գործարանային արտադրության զգալի աճով: Շուշեցի գործարարները, դաժան մրցապայքարին դիմանալու նպատակով, տնտեսության մեջ սկսեցին ներդրումներ կատարել և ֆաբրիկաները հագեցնել ժամանակակից տեխնիկայով: Դա որոշակիորեն մեղմեց իրավիճակը: Լուծվեց քաղաքի ազգաբնակչության զբաղվածության հարցը: 1904թ. Շուշիի բնակչության թիվը հասավ 33187-ի, որից 17982-ը (54.2 տոկոսը) հայեր էին, 14548 (43.8 տոկոսը) թուրքեր (թաթարներ) էին, 593-ը (1.8 տոկոսը)՝ ռուսներ, և 64-ը (0.2 տոկոսը)՝ այլ ազգերի ներկայացուցիչներ[4]:

Շուշիի հայության համար նոր արհավիրք դարձան 1905-1906 թվականների հայ-թուրքական ընդհարումները, որոնց հետևանքով հայկական քաղաքամասում ավերվել են 300, իսկ թուրքականում 200 բնակելի տներ, հասարակական շենքեր[5]:

Հարյուրավոր հայեր զոհ գնացին այդ ընդհարումներին, իսկ մյուս մասն էլ նորից վերցրեց գաղթականության ցուպը:

Նկատենք, որ այդ ընդհարումների ժամանակ, վերջին հաշվով, հայերին հաջողվեց ուժի միջոցով խաղաղություն պարտադրել թուրքերին: Այդ ամենով հանդերձ՝ հայության մի մեծ հատված, անհասկանալի ու անբացատրելի տրամաբանությամբ, իր ունեցվածքն ու հայրենիքը թողնում էր թուրքին և բախտ որոնում օտար ափերում:

Ցավալի այդ հարցերին անդրադարձել էր քննարկվող ժամանակաշրջանի հայկական մամուլը: «Արշալոյս» թերթը իր խմբագրականում գրել է. «Շատանալու,

---

[1] «Տարազ» 1891, հմ. 22:
[2] Ա.Կ. 1891, մարտ, N 2, 18:
[3] Հայկունի 2010, 20:
[4] ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 265, թ. 144:
[5] Բալայան Վ. 2017, 343:

տարածվելու ձգտումով զինված թուրքը ոչ մի բանի առաջ կանգ չի առնում: Նա խլում է, գողանում է, հնարում է վեճեր, ... կազմակերպում սուտ վկայություն և կատարում սպանություններ: Կռվի մեջ թուրքը բնազդային բավականություն է ստանում, մինչդեռ հայը՝ վիշտ ու կսկիծ:

Պատմությունը ստեղծել է հայերի մեջ, հակառակ տարածվելու օրենքի, ցրվելու հակում, ... նա երկար չի մտածում, որ պայքարի և տարածվի իր երկրում, այլ դիմում է տարագրության:

Ինքնապաշտպանության զգացմունքը հայի մեջ դարերով ճնշված է եղել: Նա դառել է ավելի վախկոտ, թուրքի ուժը իր երևակայության մեջ բարձրացնող և հակված ավելի փախչելու թուրքերից, քան նրան դիմադրելու: Համարյա առանց պայքարի թուրքերը տարիներ շարունակ նորանոր տարածքներ էին գրավում: Տարածվելու հոսանքը զարգանալով թուրքերի մեջ առաջ բերեց մի քաղաքական վարդապետություն, որ թուրքը ամենից լավն է, և նա պետք է տիրի Անդրկովկասին և ինչու չէ՝ նաև աշխարհին: Այդ ամենը հիմնավորվում էր շարիաթի միջոցով հետևյալ կերպ. Անդրկովկասը առաջ պատկանում էր իսլամ դավանողներին, ուրեմն նա պետք է ազատվի քրիստոնյաներից, ռուսներից և նրանց դաշնակից հայերից, և որ ռուսներին անցնելը հակառակ է շարիաթին, և կատարվածը ապօրինի է ...

Ամեն մի հայ, որ կամենում է իրավացի տեր դառնալ իր կայքին, պարտավոր է տալ նախկին իսլամական պետությանը նշանակյալ հարկը: Իսկ եթե նա այդ հարկը չի տալիս, ուրեմն դա մեղսագործություն է, և ամեն մի մահմեդական ոչ միայն իրավունք ունի, այլև պարտական է խլել նրանից կայքը»[1]:

«Այժմ,- պատմում է Շուշիում ապրող «Արշալոյս»-ի թղթակիցը,- երբ համեմատաբար քաղաքս խաղաղ և ապահով դրութեան մէջ է, քան հայ-թուրքական ընդհարումներից յետոյ, և մանաւանդ Շուշի-Ելլախ ճանապարհը բաց է, հայերը սկսել են մեծ խմբերով գաղթել քաղաքիցս դէպի Կովկասի և Ռուսաստանի աւելի ապահով քաղաքները:

Գաղթում են, ինչպէս կարողանում են ... Եվ այդպիսով գաղթում է ունևորը և չունևորը, տնատէրը և ոչ տնատէրը, վաճառականն ու արհեստավորը:

Գաղթում է նա, ով շատ հեշտութեամբ կարող է ապրել ուրիշ քաղաքներում, բայց և գաղթում է նա, ով զրկուած է ամեն ինչից և ամբողջ յոյսը դրել է իր բազկի վրայ՝ թե իրան և թե իր բազմամարդ ընտանիքը կերակրելու համար: Հատկապես կարելի է ասել, որ գաղթել են համարյա բոլոր ունևոր և միջին դասակարգերը: Մնում են, ուրեմն, ստորին (արհեստաւոր և բանւոր) դասակարգերը, որոնք առանց ունևորների գոյութիւն ունենալ չեն կարող, որովհետև ունևորն է գլխաւորապես նրանց աշխատանք, գործ, ապրելու միջոց տալիս: Մարգարէ չպետք է լինել գուշակելու համար, որ վաղը, միւս օրը այդ դասակարգերն էլ, աշխատանք չգտնելու պատճառաւ, դիմեն օտար քաղաքները»[2]:

Այս պայմաններում Շուշիի հայության թիվը կտրուկ պակասեց: Եթե հայ-թաթարական ընդհարումների նախօրյակին՝ 1904թ., քաղաքում ապրում էր 17982

[1] Արշալոյս 1906, մարտի 23, N 63:
[2] Արշալոյս 1905, հոկտեմբերի 13, N 37:

հայ, ապա 1906 թ. այդ թիվը պակասեց 5184-ով և հասավ 12798-ի[1]:

Մի կարճ ժամանակահատված, երբ 1907 թվականից Ռուսական կայսրությունում կյանքը որոշակիորեն կարգավորվեց, մինչև 1917թ. իրադարձությունները, Շուշին նորից ապրեց իր բնականոն կյանքով: Դա իր բարերար ազդեցությունն ունեցավ ժողովրդագրական գործընթացների վրա: 1914թ. Շուշիի ազգաբնակչության թիվը հասավ 42.130 մարդու, որից 22.004 (52.2 տոկոսը) հայեր էին, 18.864-ը (44.7 տոկոսը)՝ թուրքեր (թաթարներ), 1188-ը (2.8 տոկոսը)՝ ռուսներ, և 74-ը՝ այլ ազգերի ներկայացուցիչներ[2]:

1916թ. Շուշիում ապրում էր 43.864 մարդ[3]: Մեկ այլ հեղինակի տվյալների համաձայն՝ Շուշիում 43869 բնակիչներից 23.396-ը (53.33 տոկոսը) հայեր էին, 19121-ը՝ մահմեդականներ, 1249-ը՝ ռուսներ, մյուսները՝ վրացիներ, լեռնականներ, եվրոպացիներ[4]: Համարյա նույն տվյալներն են պարունակվում անգլիական աղբյուրներում[5]: Եղիշե Իշխանյանի հաշվարկներով՝ քաղաքում 1918թ. ապրում էր 32,000 հայ[6]:

1886 թվականից մինչև 1914 թվականն ընկած ժամանակահատվածում Այսրկովկասի քաղաքների ժողովրդագրական գործընթացների խորապատկերի վրա տեսանելի են Շուշիի համանման զարգացումների արդյունքները: Ստորև ներկայացրած աղյուսակը[7] պատմում է դրա մասին:

Անդրկովկասի քաղաքները
Թիֆլիսի նահանգ

	Թվականներ	1886	1897	1914	1886-1914
1	Թիֆլիս	78445	159590	344629	339,32%
2	Ախալքալաք	4303	5440	7484	73,92%
3	Ախալցխա	16116	15357	23924	50,84%
4	Գորի	7243	10269	25635	254,20%
5	Դուշեթ	2027	2566	2213	9,17%
6	Սղնախ	10604	8994	17690	66,80%
7	Թելավ	11214	13929	13231	35,82%
8	Զաքաթալա	1231	3009	4000	224,13%
Ընդամենը՝		131183	21151	440826	236.04%

Քութայիսի նահանգ

1	Քութայիս	22643	32476	57917	156,00%
2	Բաթում	14803	28508	38615	160,86%

[1] ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 265, թ. 144:
[2] Кавказский календарь на 1915 г. 1914, 81-214.
[3] Кавказский календарь на 1917г. 1916, 190.
[4] Ալեքսանյան Հ. 2007, 116:
[5] Armenia, political and Ethnic Boundaries 1878-1948, 1998, 447.
[6] Իշխանեան Ե. 1999, 321:
[7] Իշխանեան Բ. 1917, 117-121:

3	Օզուրգեթ	1472	4710	8580	482,88%
4	Փոթի	4709	7346	19667	317,64%
5	Սուխում	412	7998	46530	11193,68%
6	Ռեդուդ Կալե	382	780	802	109,98%
Ընդամենը՝		44421	81818	172111	287,70%

Երևանի նահանգ

1	Երևան	14738	29006	51286	248,00%
2	Ալեքսանդրապոլ	24230	30616	54316	116,80%
3	Նախիջևան	6939	8790	8945	29,00%
4	Օրդուբադ	4199	4611	5655	34,67%
5	Նոր Բայազետ	7488	8486	13290	77,50%
Ընդամենը՝		47594	81509	130492	174,15%

Գանձակի նահանգ

1	Գանձակ	20294	33625	56305	177,44%
2	Նուխի	25894	24734	54678	111,12%
3	Շուշի	26800	25881	42568	60,00%
Ընդամենը՝		72994	84210	153551	112,00%

Բաքվի նահանգ

1	Բաքու	86611	111904	248812	187,27%
2	Ղուբա	13917	15363	13459	-3,40%
3	Լենքորան	4222	8733	13967	223,70%
4	Շամախի	22139	20007	27527	24,07%
Ընդամենը՝		126889	156007	303765	147,28%

1920թ. մարտի 23-ի եղեռնագործությունից հետո 10000 ավելի հայեր զոհվեցին, ողջ մնացածներն էլ հիմնականում լքեցին քաղաքը:

Մուսավաթական թուրքերի կատարած գործն իր ավարտին հասցրին բոլշևիկ գործիչները: 1921թ. 400 շուշեցիներ դիմում են Լեռնային Ղարաբաղի կենտգործկոմի նախագահ Արմենակ Ղարագյոզյանին՝ խնդրելով թույլ տալ վերադառնալ հայրենի քաղաք, վերաշինել տները և բնակվել այնտեղ: Խորհրդային Ադրբեջանի դրածոն մերժեց այդ խնդրանքը: Դրա փոխարեն հարևան թուրքաբնակ և քրդաբնակ գյուղերից սկսեցին մահմեդականների տեղափոխել Շուշի և հայերի՝ շուրջ 800 երկհարկանի կիսավեր տները տրամադրեցին նրանց[1]:

[1] Կիսիբեկյան Ա. 2011, հ.1, 7; հ. 2, 143:

Շուշին լիովին հայաթափելուց հետո խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարությունն արգելեց այն դարձնել ԼՂԻՄ կենտրոն: 1921թ. հուլիսի 5-ին, Կովկասյան բյուրոյի տխրահռչակ որոշումը կայացնելու ժամանակ, Նարիմանովը պնդում էր, որ Շուշիի փոխարեն Խանքենդի գյուղը դարձնեն ԼՂԻՄ վարչական կենտրոն:

Ավելին, ԼՂԻՄ սահմանները ճշտող հանձնաժողովի անդամ Միրջաֆար Բաղիրովը 1923թ. հոկտեմբերի 8-ին ԱԿ(բ)Կ Կենտկոմին հայտնում է, որ անհրաժեշտ է Բերդաձորի և Ստեփանակերտի արանքում գտնվող թուրքաբնակ Խալփալու, Զարսլու, Մուսուլմանլար գյուղերը, ինչպես նաև Շուշի քաղաքն ընդգրկել Քրդստանի օկրուգի կազմի մեջ և այն դարձնել նոր ձևավորվող վարչական միավորի կենտրոն[1]: Միայն արցախահայության պայքարի շնորհիվ այդ ծրագիրը ձախողվեց:

1921թ. Շուշին ուներ 9223 բնակիչ, որոնցից 8894-ը թուրքեր էին: 1923թ. Շուշիում ապրում էր 6965, 1926թ.՝ 5104, 1939թ.՝ 5428, իսկ 1959թ.՝ 6100 մարդ[2]:

1982թ. հունվարի 14-ին Վագիֆի դամբարանի բացմանը մասնակցելու և դրան նվիրված միջոցառումներն անձամբ ղեկավարելու համար Հ. Ալիևը 300 հոգուց բաղկացած մի շքախմբով ժամանել էր Ստեփանակերտ և Շուշի[3]:

Դամբարանի բացման ժամանակ Հ. Ալիևը, երևակայությամբ համեմված իր ճառում, նշել է. «Այստեղ (Շուշիում) է սկիզբ առել Ադրբեջանի պատմությունը, և այստեղ է, որ նա պիտի շարունակի զարգանալ»[4]:

Դեռևս 1968թ. բանաստեղծ Սամեդ Վուրղունի տղան՝ Վագիֆ Վեքիլովը, մոլլա Փանահ Վագիֆին նվիրված «Ես ճշմարտություն եմ որոնել» հոդվածում գրել է, որ Ղարաբաղն այն հողն է, ուր ադրբեջանցիները տեղ են հատկացրել և հաց ու ջուր տվել եղբայր հայերին[5]:

Ահա այդ զառանցական մտավարժանքների պայմաններում Ադրբեջանը փորձում էր հզորացնել խորհրդային տարիներին թուրքաբնակ դարձած Շուշին:

Շուշիի թուրք (ադրբեջանցի) ազգաբնակչությունը տարեցտարի աճում էր: 1988թ. քաղաքում ապրում էր 13500 մարդ, որի 15 տոկոսը՝ մոտ 2200 հոգի, հայեր էին, իսկ մնացածը՝ թուրքեր(ադրբեջանցիներ)[6]:

Արցախյան ազգային-ազատագրական պայքարի առաջին իսկ օրերից սկսած՝ Շուշիի հայությանը նորից արտաքսեցին իրենց հայրենի բնակավայրից: Դրա փոխարեն Խորհրդային Հայաստանից տեղափոխված թուրքերով (ադրբեջանցիներով) սկսեցին վերաբնակեցնել քաղաքը:

Պատահական չէ, որ Շուշիի ազգաբնակչությունը 1989թ. հասել էր 16.000-ի, որից 15710-ը ադրբեջանցիներ (թուրքեր) էին և ընդամենը 290-ը՝ հայեր[7]:

Քաղաքն ազատագրելուց հետո առաջին հերթին իրենց հայրենի օջախներ վերադարձավ XX դարի 80-ական թվականներին բերդաքաղաքում ապրած շուշեցիների մի մասը: Նրանց հետ միասին քաղաքում հաստատվեցին Ադրբեջանից

[1] WWW.irs-az.com/100331140534plf, Վ.Բալայան 2012, 178:
[2] Տեր-Գասպարյան Ռ 1993, 83: Бакинский рабочий 1959, 24 сентября; Кочарян Г. 1925, 9.
[3] Բեգլարյան Հ. 2005, 467:
[4] Բեգլարյան Հ. 2005, 442:
[5] Молодеж Азербайджана 1968, 21 сентября, N 112.
[6] Դաբաղյան Ա., Գաբրիելյան Մ. 2004, 26:
[7] ethno-kavkaz.narod.ru/rnkarabakh.htm/.

բռնագաղթվածները և պատերազմական գործողությունների հետևանքով ԼՂՀ-ից տեղահանված քաղաքացիները: Հետագա տարիներին Շուշիում վերաբնակվել են տարբեր երկրների և բնակավայրերի հայ քաղաքացիներ: 1996թ. Շուշիում հաստատված բնակչության ներէթնիկ խմբերի հետևյալ պատկերի մասին է պատմում ներքոհիշյալ աղյուսակը[1]:

Ներէթնիկ խումբ	ընտանիք	տոկոսը
շուշեցիներ	221	20,7
ստեփանակերտցիներ	302	28,3
բռնագաղթվածներ Ադրբեջանից	222	21,0
տեղահանվածներ ԼՂՀ շրջաններից	200	18,7
վերաբնակիչներ ՀՀ-ից	121	11,3
Ընդամենը	1066	100,0

Նախկին ժամանակների համեմատ՝ քաղաքը չնայած նոսր է բնակեցված, այնուամենայնիվ տարաբնակեցման որոշ եղանակների ազդեցությամբ գրեթե ամբողջ տարածքը զբաղեցվել է: Հետպատերազմյան տարիներից առայսօր քաղաքի վերաբնակեցման և բնական աճի մասին պատկերացում կազմում ենք ներքոհիշյալ աղյուսակի[2] միջոցով:

տարեթիվ	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005*	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Շուշիի բնակչության թիվը	3609	3609	2900	2600	2745	2893	2994	3052	3119	3191	3320	3429	3599	3880	4136	4247	4281	4310	4233	4246

*2005 թ. Մարդահամարի տվյալներով

Քաղաքի առանձնատներում ապրող բնակիչների մի մասն իր կարիքների համար սահմանափակ չափով զբաղվում է հողագործությամբ ու անասնապահությամբ:

Շուշիի ազգաբնակչությունը հիմնականում ներգրավված է պետական հաստատությունների աշխատանքներում: Զգալի թիվ են կազմում զինծառայողները:

Շուշիում 2010թ. կար 1419 տուն, 3880 բնակիչ[3], 2018թ.՝ 1619 տուն, 4446 բնակիչ[4]:

Եզրակացություններ

Մինչև XVIII դարի 50-ական թվականները Շուշին ազգային հիմքում միատարր հայկական բնակավայր էր:

Ղարաբաղի խանության գոյության շրջանում Շուշի սկսեցին թափանցել պար-

[1] Դաբաղյան Ա., Գաբրիելյան Մ. 2004, 31:
[2] Տվյալները մեզ է տրամադրել ԼՂՀ վիճակագրական ազգային ծառայությունը:
[3] ԱրՊՀ հայագիտական կենտրոն:
[4] ԱՀ առկա բնակչության թվաքանակը 2018 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ. 2018, էջ 5:

սիկներ, թուրքեր, քրդեր, որոնց, հավաքական իմաստով, աղբյուրներն անվանում էին մահմեդականներ:

Ռուսական տիրապետության առաջին տարիներին մահմեդական բեկերի նկատմամբ ցարական արքունիքի ունեցած բարեհաճ վերաբերմունքի հետևանքով թուրքերի, քրդերի և պարսիկների թվաքանակը Շուշիում սկսեց աճել:

1830-ական թվականների սկզբներից բերդավանի տնտեսական վերելքի և դրան հաջորդած կրթամշակութային, հասարակական-քաղաքական կյանքի աշխուժացման պայմաններում հայ ազգաբնակչության թվաքանակը մինչև 1920թ. մարտյան ջարդերը անշեղ աճում էր և գերազանցում մահմեդականների, մասնավորապես թուրք-թաթարների թվաքանակը:

1920թ. մարտյան ջարդերից հետո և դրան հաջորդած խորհրդային տարիներին Ադրբեջանի հայատյաց քաղաքականության հետևանքով Շուշիի հայ բնակիչների թվաքանակը կտրուկ նվազեց:

1992թ. մայիսի 9-ին Շուշին ազատագրվելուց հետո հայ ազգաբնակչությունը վերահաստատվեց բերդաքաղաքում: Շուշին վերականգնեց իր հայեցի կերպարը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ալեքսանյան Հ. 2007, Շուշիի և Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությունը 1916-1926թթ., Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», 370 էջ + 1 էջ ներդիր:
2. ԱՀ առկա բնակչության թվաքանակը 2018թ. հունվարի 1-ի դրությամբ, Ստեփանակերտ, 2018, «ԼՂՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն», 10 էջ:
3. Բալայան Վ., Դրվագներ արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի և պետականակերտման պատմության, Ստեփանակերտ, Սոնա, 2012, 416 էջ:
4. Բալայան Վ., Շուշի. Տեղն ու դերը հայոց քաղաքակրթական համակարգում, Երևան, Զանգակ, 2017, 560 էջ + 32 էջ ներդիր:
5. Բեգլարյան Հ. 2005, Արցախնամե, գիրք 4-րդ, Ստեփանակերտ, «Սոնա», 648 էջ:
6. Դաբաղյան Ա., Գաբրիելյան Մ. 2004, Շուշին 1992-2002թթ., Հայերի վերադարձը ազատագրված քաղաք (ազգագրական ակնարկ), Երևան, «Հեղինակային հրատ», 96 էջ:
7. Թաղիադեանց Մ., 1847, Ճանապարհորդութիւն ի Հայս, հ. Ա, Կալկաթա, «Ի տպարանի Արարատեան ընկերութեան», 382 էջ:
8. Իշխանեան Ե., 1999, Լեռնային Ղարաբաղ (197-1920), Երևան, «Հայաստան», 1999, 730 էջ:
9. Կիսիբեկյան Ա. 2011, Հուշեր, հ. 1, Երևան, «Առասպել», 519 էջ:
10. Կիսիբեկյան Ա. 2011, Հուշեր, հ. 2, Երևան, «Առասպել», 606 էջ:
11. Հայկունի (Եղիշե Հովակիմ) ավագ քահանա Գեղամյանց), Ուղեգնացական ակնարկներ, Երևան, 2010, 316 էջ:
12. Տեր-Գասպարյան Ռ. 1993, Շուշի, Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատ., 125 էջ:
13. Ա. Կ. 1891, Անդրկովկասի քաղաքների հայ ազգաբնակչութիւնը, Արձագանք, Թիֆլիս, մարտ, N 2:

14. Իշխանեան Բ., Ժողովուրդների տերիտորիական բաժանումները Անդրկովկասում, Գործ, Բաքու, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, N 11-12:
15. ԱրՊՀ հայագիտական կենտրոն:
16. ՀԱԱ ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, թ. 43, գ. 2604, ց. 15, գ. 265, թ. 144, ֆ. 57, ց. 1, գ. 118, թ. 89-93:
17. ՀԱԱ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 163, գ. 51-52:
18. Արշալոյս 1905, Թիֆլիս, օգոստոսի 30, N 2:
19. Արշալոյս 1905, Թիֆլիս, հոկտեմբերի 13, N 37:
20. Արշալոյս 1906, Թիֆլիս, մարտի 23, N 63:
21. Տարազ 1891, Թիֆլիս, N 22:
22. Кавказский календарь на 1856 г. 1855, отдел III, Издании отъ канцелярии Кавказского намиъстника.- Тифлись, 1855, 1518 с.
23. Кавказский календарь на 1915г. 1914, Тифлис, «Тип. Глав. Упр. Зак. Краей», 1200 с.
24. Кавказский календарь на 1917г. 1916, С прил. Карты Кавказа, Азиатской Турции и Персии /Под ред. Н. П. Стельмащука; Издан по распоряжению Наместника его Императорского Величиства на Кавказе.- Тифлись, 1916, 1075 с.
25. Кочарян Г. 1925, Нагорный Карабах, Баку, Общество обследования и изучения Азербайджана, 68 с.
26. Описание Карабахской провинции составленное в 1823 г. Действительном статским советником Могилевском и полковником Ермоловом 2-ым, 420 с.
27. Первая всеобщая перепись Российской империи, Т. CX III, Елисаветпольская губерния, 1904, под ред. Тройницкого, издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 184 с.
28. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. 1888, Тифлис, Тип. И. Мартиросянца», 473 с.
29. Бакинский рабочий 1959, Баку, 24 сентября.
30. Молодеж Азербайджана 1968, Баку, 21 сентября, N112.
31. Cthno-Kavkaz.narox. ru (rnkarabakh. htm).

Ամփոփում

Ժողովրդագրական գործընթացները Շուշիում XIX դարից մինչև մեր օրերը

Վահրամ Բալայան

Մինչև XVIII դարի 50-ական թվականները Շուշին ազգային հիմքում միատարր հայկական բնակավայր էր:

Ղարաբաղի խանության գոյության շրջանում Շուշի սկսեցին թափանցել պարսիկներ, թուրքեր, քրդեր, որոնց, հավաքական իմաստով, աղբյուրներն անվանում էին մահմեդականներ:

Ռուսական տիրապետության առաջին տարիներին մահմեդական բեկերի նկատմամբ

ցարական արքունիքի ունեցած բարեհաճ վերաբերմունքի հետևանքով թուրքերի, քրդերի և պարսիկների թվաքանակը Շուշիում սկսեց աճել:

1830-ական թվականների սկզբներից բերդավանի տնտեսական վերելքի և դրան հաջորդած կրթամշակութային, հասարակական-քաղաքական կյանքի աշխուժացման պայմաններում հայ ազգաբնակչության թվաքանակը մինչև 1920թ. մարտյան ջարդերը անշեղ աճում էր և գերազանցում մահմեդականների, մասնավորապես թուրք-թաթարների թվաքանակը:

1920թ. մարտյան ջարդերից հետո և դրան հաջորդած խորհրդային տարիներին Ադրբեջանի հայատյաց քաղաքականության հետևանքով Շուշիի բնակիչների՝ հայերի թվաքանակը կտրուկ նվազեց:

1991թ. մայիսի 9-ին Շուշին ազատագրվելուց հետո հայ ազգաբնակչությունը վերահաստատվեց բերդաքաղաքում: Շուշին վերականգնեց իր հայեցի կերպարը:

Հիմնաբառեր. *Շուշի, հայեր, թուրքեր, թաթարներ, քրդեր, ռուսներ, ազգային, թվաքանակ, աճեց, նվազեց, բնակիչներ:*

Резюме

Демографические процессы в Шуши с XIX века до наших дней

Ваграм Балаян

До 50-х годов XVIII в. Шуши был населенным пунктом, где проживали исключительно армяне.

В период существования Карабахского ханства в Шуши начали проникать персы, турки, курды, которых собирательно называли мусульманами.

В первые годы русского господства вследствие доброжелательного отношения царского двора к мусульманским бекам численность турок, курдов и персов в Шуши начала расти.

С начала 1830-х годов в условиях экономического роста и последующего оживления культурно-образовательной и общественно-политической жизни крепостного поселения численность армянского населения до мартовских погромов 1920 г. неуклонно росла и превысила мусульманское, в частности тюрко-татарское население.

После мартовских погромов 1920 г. и в последующие советские годы в результате армянофобской политики Азербайджана армянское население в Шуши резко сократилось.

После освобождение Шуши 9 мая 1992 г. армянское население вернулось в город-крепость. Шуши восстановил свой армянский облик.

Ключевые слова: *Шуши, армяне, турки, татары, курды, русские, национальный, численность, увеличилась, уменьшилась (сократилась), жители.*

Abstract

Demographic Processes in Shushi from the XIX Century to the Present Day

Vahram Balayan

Until 1950s of the XVIII century Shushi was a homogeneous settlement on a national basis (ethnicity).

During the existence of Karabakh Khanate the Persian, Turkish and Kurdish people who in a collective sense were named Muslims by some sources, began to penetrate into Shushi.

Due to the benevolent attitude of the Tsarist Courtyard towards the Muslim beks during the first years of Russian domination the number of Turks, Kurds and Persians began to increase in Shushi.

In the conditions of Berdavan's economic growth from the beginning of 1830s which was followed by the activation of educational-cultural, social-political life, the number of the Armenian population was steadily increasing, surpassing the number of Muslims, particularly Turks and Tatars till the massacres of March in 1920.

After the massacres of 1920 and in the Soviet years that followed, the number of Armenians in Shushi was dramatically decreased, as a result of Azerbaijanis' anti-Armenian policy.

After the liberation of Shushi on May 9, 1992, the Armenian population was re-established in the city-fortress. Shushi restored its Armenian image.

Keywords: *Shushi, Armenians, Turks, Tatars, Kurds, Russians, national, number, increased, decreased, population.*

ԱԵԼԻՏԱ ԳՈՒՐԳԵՆԻ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, բան. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, Խ.Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ հայ հին և միջնադարյան գրականության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ
Էլ. հասցե՝ aelita.dolukhanyan@gmail.com
Հոդվածը ներկայացվել է 10.04.2021, գրախոսվել է 10.04.2021, ընդունվել է տպագրության 20.04.2021

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒ ԳՐԱԿԱՆ ՓԱՍՏԵՐԻ ՆԵՆԳԱՓՈԽՈՒՄՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ՝ ԸՍՏ ՊԱՏՄԱԲԱՆ ԱՍԱՏՈՒՐ ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆԻ

Խորհրդային միության կառավարության սխալ տարածքային բաժանման հետևանքով պատմական Մեծ Հայքից, այսինքն՝ Հայաստանից անջատվում են Նախիջևանի ողջ շրջանը, Լեռնային, Դաշտային Ղարաբաղը և հանձնվում Ադրբեջանին: Դրանից բացի՝ Թուրքիային է հանձնվում հսկայածավալ Կարսի մարզը, որում նաև Բագրատունիների հռչակավոր Անի մայրաքաղաքն էր: Այսինքն՝ բուն ՀՍՍՌ-ին մնում է պատմական Հայաստանի մեկ տասներորդ մասը և այն, ինչ որպես Հայկական նահանգ 1828-ին մտել էր Ռուսական կայսրության մեջ, խիստ փոքրացված ձևով է դառնում ներկա Հայաստանի տարածք:

Թուրքերը, որոնք իրենց կոչեցին ադրբեջանցիներ (երկիրն էլ 1918-ից կոչվեց Ադրբեջան և աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա երևաց միայն 1918-ից սկսած), եռանդուն ձևով սկսեցին հալածել հայերին ու հայաթափ անել իրենց խորհրդային տարածքում հայտնված հայկական գյուղերն ու քաղաքները: Ահա մի փաստ Ասատուր Մնացականյանի «Նաղաշ Հովնաթան «Տաղեր» գրքի առաջաբանից. «1961 թվականի հոկտեմբերին, երբ Շոռոթի վերջին բնակիչները դեռևս չէին լքել իրենց բնօրրանը, Նաղաշ Հովնաթանի ծննդյան 300-ամյակին նվիրված հանդիսությունների կապակցությամբ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի մի խումբ աշխատակիցներ եղան Շոռոթում և կամեցան պսակ դնել տապանին: Որոնումներն իզուր անցան: Տարեցները հիշում էին, որ տապանաքարը մինչև

1920-ական թվականների վերջերը պահպանված է եղել ... Վերստին պետք եղավ մխիթարվել այն ճշմարտությամբ, թե իսկական հուշարձանը հոբելյարի թողած ժառանգությունն է»[1]:

Թուրքերի և ադրբեջանցիների կողմից հայկական պատմական հուշարձանների ոչնչացումն անպատիժ կատարվում է դարեր շարունակ: Վերցնենք Ռոբերտ Կըր Պոռթերի հուշերը (1823թ.) Անիի ավերակների ճարտարապետական հիասքանչ լինելու մասին և հիմա այցելենք Անի. անգլիացի ճանապարհորդի նկարագրած շքեղ շինությունները ուղղակի չեք գտնի, թուրքերը դրանք քանդել են: Նույնը կատարվել է ամբողջ Արևմտահայաստանի ու Կիլիկյան Հայաստանի տարածքում: Վերջինիս վերաբերյալ ֆրանսիացի հայագետ Վիկտոր Լանգլուան ահազանգում է Ֆրանսիայի թագավոր Նապոլեոն Երրորդին, որի միջոցներով հնագիտական պեղումների էր մեկնել 1852-1853 թվականների ընթացքում[2]:

Այս բոլոր փաստերը հայտնի էին հրաշալի միջնադարագետ, պատմաբան, բանասեր Ասատուր Մնացականյանին, որը չլռեց և խորհրդային տարիներին՝ XX դարի II կեսին, հանդես եկավ հայոց պատմությունն ու անցյալը նենգափոխող ադրբեջանցի գիտնականների՝ մասնավորապես Զիա Բունիաթովի քննադատությամբ և հոդվածներով, և գրքերով:

Այսօր այդ երկու գրքերն առավել քան արդիական են: Դրանք են՝ ա) «Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը», Երևան, 1966, 286 էջ, բ) «О литературе Кавказской Албании», Ереван, 1969, Изд. АН Арм. ССР, 220 стр.

Մնացականյանի նույն գրքի հայերեն ու ռուսերեն տարբերակները կարևոր են: Հայերենը՝ որպեսզի հայերը գիտական փաստերով իմանան իրենց իրավունքները, ռուսերենը՝ մեր իրավունքներն իմանան ռուսերենով կարդացող խորհրդային գիտնականները, նաև կրթված հանրությունը:

Հայ ժողովրդի պատմությունից հայտնի է, որ 387-ին Բյուզանդիան ու Պարսկաստանը Հայաստանը բաժանում են իրենց միջև: Երկրի Արևելյան մասն անցնում է Պարսկաստանին, ուր Արշակունիները շարունակում են թագավորել մինչև 428 թվականը: Սակայն հայկական պետականությունը թուլացնելու նպատակով պարսիկները Հայաստանի Արևելյան կողմի մի շարք նահանգներ՝ Ուտիքը, Արցախը, Փայտակարանը հանձնում են Աղվանքին: Այս փաստը գիտեն նաև մերօրյա օտարազգի հայագետները:

Ֆրանսիացի հայագետ Ժան-Պիեռ Մահեն հատուկ հոդված է նվիրել Աղվանքի արքա Վաչագան Բարեպաշտին, որը Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» երկի հիմնական դեմքն է: Իր այս հոդվածում Մահեն նշում է, թե Մեծ Հայքի վաղնջական տարածքները՝ Ուտիքը, Արցախը և Փայտակարանի մի մասը հանձնվեցին Աղվանքին: Սասանյան Պերոզը սպանվում է հեփթաղներից, և նրա փոխարեն Պարսկաստանի գահին նստում է Վաղարշը, որը շտապում է կնքել Նվարսակի (484թ.) պայմանագիրը: Այդ պայմանագրով Վահան Մամիկոնյանը դառնում է Արևելյան Հայաստանի մարզպան, փաստորեն երկրի իրավական տերը, և Պարսկաստանը խոստանում է չխառնվել Հայաստանի ներ-

[1] Նաղաշ Հովնաթան 1983, 6-7:
[2] Տես Langlois V. 1855.

քին գործերին: Այդ ժամանակահատվածում Աղվանքը սերտ կապերի մեջ էր Մեծ Հայքի հետ: Մահեն հիշեցնում է, որ Մաշտոցն այբուբեն էր ստեղծել նաև աղվանների համար[1]:

Այս հարցերին անդրադառնում է Ասատուր Մնացականյանը՝ տալով սպառիչ գիտական պատասխաններ: Նախքան այդ պատասխաններին անդրադառնալը դիմենք գիտական մեծ հեղինակություն ունեցող հանրագիտարաններում եղած՝ Հայաստանի, Թուրքիայի մասին փաստեր պարունակող հոդվածներին:

Այժմ Ադրբեջանի նախագահը, խախտելով կրթված մարդուն հատուկ բառապաշարը, հայերին կոչում է «մունդառ էրմանի», Երևանն ու Արցախը համարում իրենցը: Թող նա բացի հետևյալ հանրագիտարանները:

1988-ին Փարիզում լույս տեսած «Petit Robert – 2»[2] հանրագիտարանի հոդվածը. «Arménie» «Hayastan» նախապես կոչվել է Ուրարտու, սկզբնավորվել է Վանա լճի շրջակայքում... Տիգրանի ժամանակ Հայաստանը հզոր պետություն էր՝ կազմված Մեծ և Փոքր Հայքերից: 1828-ին Ռուսական կայսրության մեջ մտցնելուց հետո Հայաստանի մայրաքաղաք դառնում է Երևանը: Տրդատ Երրորդի ժամանակ (294-324) Հայաստանն առաջինը ողջ աշխարհում քրիստոնեությունը հռչակել է պետական կրոն, և Գրիգոր Լուսավորիչը դարձել է առաջին կաթողիկոսը: Թուրքերի մասին ասվում է, որ նրանք Հայաստանի տարածք են եկել XI դարի սկզբին[3]:

«Ադրբեջանցի» անուն հնագույն ժամանակներում Հայաստանի պատմության մեջ չի հիշատակվում:

Բրոկհաուզ, Էֆրոնի բառարանում Հայաստանը ներկայացված է որպես վաղնջական պատմություն ունեցող լեռնային երկիր, որն ընկած էր Սև ու Կասպից ծովերի արանքում[4]: Նույն բառարանում չկա Ադրբեջան պետություն: Բրոկհաուզը, Էֆրոնը նշում են, թե Ադրբեջանը Պարսկաստանի մի մասն է՝ Թավրիզ կենտրոնով, այն Պարսկաստանի ամենահյուսիսարևմտյան հատվածն է[5]:

Ֆրանսիական հայագիտության սկզբնավորող Սեն-Մարտենի 1818-ին Փարիզում լույս տեսած «Հիշատակարաններ Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության» կոթողային աշխատության I հատորում Արցախը, Գանձակը և Հայաստանի Արևելյան կողմի բոլոր գավառները նկարագրվում են որպես պապենական հայկական տարածքներ՝ սկսած վաղնջական ժամանակներից:

Սեն-Մարտենն իր գրքում նշում է, թե լեռնային Արցախում դեռ XIX դարի սկզբին կային փոքրիկ ինքնուրույն հայկական իշխանություններ, որոնց տերերն իրենց կոչում էին մելիքներ, այսինքն՝ փոքրիկ թագավորներ[6]:

Նա նաև Արցախ նահանգի մասին խոսելիս հիշեցնում է, թե իր օրերում, այսինքն՝ 1818-ին, Արցախի մեծ մասն արդեն Ռուսական կայսրության կազմում էր:

Հայագետը մեզ է ավանդում նաև Գանձակ քաղաքի անվան բացատրությունը:

---

[1] Դոլուխանյան Ա. 2020, 286:
[2] «Petit-Robert - 2» 1988, 104.
[3] «Petit-Robert - 2» 115.
[4] Брокгауз ф. Ефрон И. 2012, 71.
[5] Հմմտ. 21:
[6] Saint Martin A. 1818, 34.

Այն առաջացել է «գանձ» բառից, որովհետև հայ թագավորներն իրենց գանձերը պահում էին այդ քաղաքում[1]:

Կարելի է նմանօրինակ բազմաթիվ փաստեր բերել, սակայն վերադառնանք Ասատուր Մնացականյանի գրքին, որը բազմակողմանի փաստերով ապացուցում է, թե որքան սին են Զիա Բունիաթովի և նրա մերօրյա հետևորդների նենգափոխումները:

Ասատուր Մնացականյանը զուգադրաբար ներկայացնում է Աղվանքի ու Մեծ Հայքի պատմությունն ու գրականությունը՝ սկսած V դարից մինչև XIII դարը ներառյալ՝ Մեսրոպ Մաշտոցից (V դար) մինչև Կիրակոս Գանձակեցի (XIII դար):

Հենվելով Կորյունի, Մովսես Խորենացու, Մովսես Կաղանկատվացու երկերի ընձեռած փաստերի վրա՝ Մնացականյանը ներկայացնում է Մաշտոցի աղվանական գրերը ստեղծելու իրողությունը և ցավով նկատում, թե այդ գրերով ստեղծված որևէ աղվանական գրական կամ կրոնական գործ չի հասել մեր օրերը:

Արդեն V դարից Աղվանքում երկրի ներքին կառավարումն ու տնտեսությունը անցնում է հայերի ձեռքը: Գրագետ մարդիկ, չնայած արդեն կար Մաշտոցի ստեղծած աղվանական գիրը, գրում ու խոսում էին հայերեն[2]:

Արցախը, Ուտիքը, Փայտակարանը և մյուս հայկական գավառները Մեծ Հայքի կազմում են եղել մինչև Արտաշես Առաջինի ժամանակները: Ստրաբոնի պատմության փաստերը նենգափոխելը ոչինչ չի նշանակում: Ստրաբոնը նշում է, թե Արցախը և Ուտիքը հայախոս գավառներ էին[3]:

Ի դեպ, նշանավոր հայագետ Մարի Բրոսսեն, որն առաջինը ֆրանսերենով հրատարակեց Ստեփանոս Օրբելյանի ամբողջական «Սյունիքի պատմությունը», մի առանձին գիրք նվիրեց այդ պատմությանը՝ իր առաջաբանով, ծանոթագրություններով, որոնցում շատ մեծ տեղ են զբաղեցնում այն հատվածները, որոնք վերաբերում են Արցախին: Դրանցում, բացի հայկական իրողություններից, աղվանականի մասին և այդ ժողովրդի ստեղծած գրականության վերաբերյալ ոչինչ չենք գտնում[4]:

Աս. Մնացականյանը երկար խոսում է VII դարի հայ պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» երկի մասին, որը, ըստ Զիա Բունիաթովի ու ներկա ադրբեջանական գիտնականների, իր պատմությունը գրել է աղվաներեն, հետո հայերը թարգմանել են գրաբար՝ ոչնչացնելով բոլոր բնագրերը, ինչպես նաև աղվանական ողջ գրականությունը: Ահա այդ իսկ պատճառով այնպիսի «աղվանացի» նշանավոր մատենագիրներ, ինչպիսիք են Մովսես Կաղանկատվացին, Դավթակ Քերթողը, Համամ Արևելցին, Մխիթար Գոշը, Կիրակոս Գանձակեցին, իբր հիմա չունեն իրենց աղվաներեն բնագրերը, այլ կան միայն հայերեն թարգմանվածները:

Մնացականյանը շատ ճիշտ նկատում է, թե վերոհիշյալ մատենագիրների այսպես կոչված թարգմանություններում չկան աղվանական լեզվի հետքեր, որը բնական է թարգմանությունների համար:

---

[1] Saint Martin A. 1818, 150:
[2] Мнацаканян А. 1969, 16.
[3] Мнацаканян А. 19:
[4] Հմմտ. Stéphanos Orbelian 1864,1866.

Կամ ինչու՞ Մովսես Կաղանկատվացին չի օգտագործել որևէ աղվան մատենագրի գործ, մինչդեռ բարեխղճորեն թվարկում է այն բազմաքանակ հայկական աղբյուրները, որոնցից օգտվել է իր երկը շարադրելիս: Ավելին՝ պատմաբանը փաստերով հիմնավորում է, որ աղվանական եկեղեցու պաշտոնական լեզուն եղել է հայերենը[1]:

Մանրամասն ներկայացվում է VII դարի բանաստեղծ Դավթակ Քերթողի «Ողբք ի մահն Ջևանշիր մեծի իշխանին» քերթվածը: Սա հրաշալի մի գործ է, որը պահպանված է Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» մատյանում՝ քերթվածի ստեղծման մանրամասներով[2]:

Ըստ Մնացականյանի՝ Դավթակ Քերթողը եղել է հայ և իր ողբը գրել է մայրենի լեզվով: Ողբը գրված է հայերենի այբբենակարգով՝ Ա-ից մինչև Ք: Ըստ որում՝ օգտագործված են հայերենի բոլոր 36 տառերը: Ջևանշիրն էլ եղել է հայացված պարսկական Սասանյան դինաստիայի շառավիղ՝ հայասեր ու հայամետ[3]:

1986 թվականին գրականագետ Լևոն Մկրտչյանը, որը խիստ շնորհակալ գործ է կատարել հայ միջնադարյան բանաստեղծներին ռուսերեն ու եվրոպական լեզուներով թարգմանելու գործում, Դավթակ Քերթողի վերոհիշյալ քերթվածը շքեղ ձևով հրատարակել է գրաբարով, արևելահայերենով, ռուսերենով, անգլերենով, ֆրանսերենով, գերմաներենով, իսպաներենով, լեհերենով: Գրքի առաջաբանում նա իրավացիորեն գրում է. «Հայաստանը շահագրգռված էր Աղվանքի ուժեղացումով, որովհետև Աղվանքի մեջ էր մտնում Հայաստանի մի մասը, և որովհետև Աղվանքում եկեղեցին հայկական էր, ոչ քաղկեդոնական, որ նույնպես ուժեղացնում էր Հայաստանն ու նրա կապերը իրենից անջատված հյուսիսարևելյան շրջանների հետ[4]:

Ասատուր Մնացականյանը փաստում է, որ Մովսես Կաղանկատվացու ողջ պատմության մեջ օգտագործված է հայկական թվականությունը նշելու ձևը և ոչ թե աղվանականը: Նա միաժամանակ փաստում է, թե Ջևանշիր իշխանին նվիրված երգի հեղինակը հայերենի փայլուն գիտակ է[5]:

Ադրբեջանցիները աղվանական գրականության դեմք են համարում IX դարի երկրորդ կեսի իշխան, ապա Հայաստանի Արևելյան կողմանց թագավոր Համամ Արևելցուն, որը Ներսես Շնորհալուց երեք դար առաջ փառաբանել է հայոց այբուբենը՝ ուսուցողական չափածո տողեր նվիրելով հայոց այբուբենի առանձին տառերին[6]:

Ա. Մնացականյանը չի մոռանում հիշեցնել, որ հայ միջնադարյան մատենագրության փայլուն դեմքերից Վարդան Արևելցին (XIII դար), որը պատմիչ էր, աշխարհագետ, մեկնիչ, թարգմանիչ, փիլիսոփա, մանկավարժ, ծնվել է Գանձակ քաղաքում ու իրեն կոչել Վարդան Գանձակեցի, Վարդան Աղվանցի: Այս հիմքով նրան միթե կարելի է ազգությամբ աղվան համարել: Վարդան Արևելցին բազմիցս

---

[1] Мнацаканян А. 107.
[2] Մովսես Կաղանկատվացի 1983, 225-230:
[3] Մովսես Կաղանկատվացի 1983, 127:
[4] Դաւթակ Քերթող 1986, 15:
[5] Мнацаканян А. 134.
[6] Мнацаканян А. 154-155:

ապացուցում է իր հայ լինելը:

Ամենազվարճալին Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը աղվանական օրենսդրության նմուշ համարելն է: Այսպես ասողները բարի լինեին ծանոթանալ Մխիթար Գոշի կենսագրությանը և նրա գրած Դատաստանագրքի վերաբերյալ Բրոսսեի ուսումնասիրությանը: Ահա թե ինչ է գրում Բրոսսեն. «1703-1709 թթ. վրաց արքայազն Վախթանգը կազմեց «Հավատք օրինացը»՝ իր հայրենի երկրում իրավական դաշտն ուժեղացնելու համար: Նա ծանոթացավ հայկական օրենսգրքին և որոշ օրենքներ թարգմանաբար մտցրեց իր Դատաստանագրքի մեջ[1]:

Ինչպես տեսնում ենք, աղվանական օրենսգրքի մասին ոչինչ չկա, որովհետև Մխիթար Գոշը XII դարի հայ մատենագրության մեջ նորարարներից է, և հայկական ավանդազրույցները նրա մասին պատմում են զանազան հրաշքներ: Նա մեծ մանկավարժ էր և ուսուցիչն էր այնպիսի նշանավոր մատենագիրների, ինչպիսիք էին Վարդան Արևելցին, Կիրակոս Գանձակեցին և հետագայի շատ մատենագիրներ:

Կիրակոս Գանձակեցին իր պատմության հենց սկզբում թվարկում է այն հայ պատմիչների անուններն ու գործերը, որոնց ինքը ծանոթ է՝ Ագաթանգեղոս, Մովսես Խորենացի, Եղիշե, Ղազար Փարպեցի, Փավստոս Բուզանդ, Կորյուն, Սեբեոս, Ղևոնդ, Թովմա Արծրունի, Շապուհ Բագրատունի, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Մովսես Կաղանկատվացի, Ուխտանես, Ստեփանոս Ասողիկ, Արիստակես Լաստիվերցի, Մատթեոս Ուռհայեցի, Սամվել Անեցի, Վանական վարդապետ[2]:

Ինչու՞ չի հիշատակում որևէ աղվան մատենագրի անուն:

Բրոսսեն Գանձակեցու պատմությունը ֆրանսերեն թարգմանել ու հրատարակել է Ուխտանեսի երկի հետ ու գրքի վերնագրում ասում է, թե դրանք երկու հայ պատմիչներ են[3]:

Իր գրքի եզրահանգման մեջ, ելնելով բերված բազմաքանակ փաստերից, Մնացականյանը հավաստում է, թե երկար դարեր Աղվանքը Մաշտոցի հայ գրերը համարել է իր երկրի պետական գիրը և հայերենը ճանաչել որպես պետական լեզու:

Աղվանքում տևականորեն եղել է հայկական թագավորություն: Այն կար դեռ մինչև IX-XII դարերը: Հետո այն միացել է հայ Բագրատունիների թագավորությանը, այնուհետև Զաքարյանների գերիշխանությունն է վերցրել: Արցախի հայ մելիքները երկիրը կառավարել են ինքնուրույն՝ մինչև XIX դարի սկիզբը:

Ա. Մնացականյանի «Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը» մեծարժեք մենագրության մեջ բոլոր հարցադրումների հիմքում դրված է փաստը և ոչ թե ագրեսիվ ազգային շահը, որով առաջնորդվում են ադրբեջանցի գիտնականները, մասնավորապես Զիա Բունիաթովն իր «Азербайджан в VII-IX вв.» գրքում: Արդեն գրքի վերնագիրը աղաղակում է նրա կեղծ բովանդակության մասին: Չէ՞ որ միջազգային պատմագիտությունը V-IX դարերում ներկա Ադրբեջանի տեղում չի ճանաչում նման պետության գոյությունը: Խնդրում եմ բացել

---

[1] Դոլուխանյան Ա. 2002, 60:
[2] Կիրակոս Գանձակեցի 1961, 6-8:
[3] Դոլուխանյան Ա. 2002, 112:

աշխարհի քարտեզներն ու ատլասները, և ամեն ինչ պարզ կդառնա:

Փաստորեն Ա. Մնացականյանի վերոհիշյալ գիրքն ավելի քան արդիական է ու շարունակում է իր արդար պաշտպանական դիրքորոշումը՝ հոգուտ պատմական ճշմարտության:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Դաւթակ Քերթող 1986, Ողբք ի մահն Ջեւանշիրի մեծի իշխանին, Կազմեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց՝ Լ. Մկրտչյանը, Երևան, «Սովետական գրող», 282 էջ:
2. Դոլուխանյան Ա. 2002, Մարի Ֆելիսիտե Բրոսսեն հայագետ, Երևան, «Հայրենինֆո-Արտագերս», 115 էջ:
3. Դոլուխանյան Ա. 2020, Ժան-Պիեռ Մահեն հայագետ, Երևան, «Գիտություն», 379 էջ:
4. Կիրակոս Գանձակեցի 1961, Պատմություն Հայոց, Աշխատասիրությամբ՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, «ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.», 426 էջ:
5. Մովսես Կաղանկատվացի 1983, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վ. Առաքելյանի, Երևան, «ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.», 283 էջ:
6. Նաղաշ Հովնաթան 1983, Տաղեր, Երևան, «Սովետական գրող», 253 էջ:
7. Брокгауз Ф., Ефрон И. 2012, Иллюстрированный энциклопедический словарь. Современная версия, Москва, «ЭКСМО”, 957 с.
8. Мнацакнян А. 1969, О литературе Кавказской Албании, Ереван, изд. Академии наук Арм. ССР, 220 с.
9. Brosset M. 1866, Histoire de la Siounie, Second livration, Introduction, SPb, imp. Imperiale, 480 p.
10. Histoire de la Siounie par Stéphanos Orbelian, traduit de l’arménie par M.Brosset, Première livration, 1864, SPb, imp. Imperiale, 513 p.
11. Langlois V. 1854, Rapport sur l’exploration archéologique de la Cilicie et la Petite-Arménie, pendant les annés 1852-1853, Paris, imp. Nationale, 55 p.
12. Langlois V. 1855, Voyage á Sis, capitale de l’Arménie au moyen age, Paris, imp. Nationale, 48 p.
13. «Petit-Robert 2» 1988, Paris, imp. Dictionnaires le Robert , 1952 p.
14. Saint-Martin J.-A. 1818, Mémoire historique et géographique sur l’Arménie, t. I, Paris, imp. Royal, 450 p.

Ամփոփում

Պատմական ու գրական փաստերի նենգափոխումն Ադրբեջանի գիտնականների կողմից՝ ըստ պատմաբան Ասատուր Մնացականյանի

Աելիտա Դոլուխանյան

Թուրքերը, որոնք իրենց կոչեցին ադրբեջանցիներ (երկիրն էլ 1918-ից կոչվեց Ադրբեջան և աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա երևաց միայն 1918-ից սկսած), եռանդուն ձևով սկսեցին հալածել հայերին ու հայաթափ անել իրենց խորհրդային տարածքում հայտնված հայկական գյուղերն ու քաղաքները:

Ա. Մնացականյանի «Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը» մեծարժեք մենագրության մեջ բոլոր հարցադրումների հիմքում դրված է փաստը և ոչ թե ագրեսիվ ազգային շահը, որով առաջնորդվում են ադրբեջանցի գիտնականները, մասնավորապես Զիա Բունիաթովն իր «Азербайджан в VII-IX вв.» գրքում: Արդեն գրքի վերնագիրը աղաղակում է նրա կեղծ բովանդակության մասին: Չէ՞ որ միջազգային պատմագիտությունը V-IX դարերում ներկա Ադրբեջանի տեղում չի ճանաչում նման պետության գոյությունը: Խնդրում եմ բացել աշխարհի քարտեզներն ու ատլասները, և ամեն ինչ պարզ կդառնա:

Փաստորեն Ա. Մնացականյանի վերոհիշյալ գիրքն ավելի քան արդիական է ու շարունակում է իր արդար պաշտպանական դիրքորոշումը՝ հօգուտ պատմական ճշմարտության:

Հիմնաբառեր. *Ասատուր Մնացականյան, Արցախ, Ուտիք, պատմական ճշմարտություն, Ադրբեջան, պատմիչ, արդիական, Զիա Բունիաթով, Աղվանք, Մեծ Հայք:*

Резюме

Фальсификация исторических и литературных фактов азербайджанскими учеными по мнению историка Асатура Мнацаканяна

Аэлита Долуханян

Турки, назвавшие себя азербайджанцами, а страну с 1918 года - Азербайджаном, на политической карте мира появились только с 1918 года. Они усердно начали преследовать армян и выселять армянское население с деревень и городов.

В ценной монографии А. Мнацаканяна «О литературе Кавказской Албании» все вопросы основаны на фактах, а не на агрессивном национальном интересе, которым руководствуются азербайджанские ученые, в частности Зия Буниатов в его книге «Азербайджан в VII-IX веках». Название книги уже кричит о её ложном содержании. Ведь международная историография не признает существования такого государства на месте

современного Азербайджана в V-IX веках. Достаточно открыть карты и атласы мира, и всё станет ясным.

Фактически, вышеупомянутая книга А. Мнацаканяна более чем актуальна и сохраняет свою справедливую оборонительную позицию в пользу исторической правды.

Ключевые слова: *Асатур Мнацаканян, Арцах, Утик, историческая правда, Азербайджан, историк, современный, Зия Буниатов, Кавказская Албания, Великая Армения.*

Abstract

Falsification of Historical and Literary Facts by Azerbaijani Scientists According to Historian Asatur Mnatsakanyan

Aelita Dolukhanyan

The Turks, who called themselves Azerbaijanis, and the country which was called Azerbaijan since 1920 and appeared on the political map of the world only in 1920, zealously began to persecute Armenians and evict the Armenian population from villages and cities of their Soviet territory.

In A. Mnatsakanian's valuable monograph "On the Issues of Literature of Caucasian Albania" all questions are based on facts, and not on the aggressive national interest by means of which the Azerbaijani scholars are guided, particularly Zia Buniatov in his book "Azerbaijan in VII-IX centuries".

The title of the book is already shouting about its false content. Indeed, the international historiography does not recognize the existence of such a state on the site of present-day Azerbaijan in V-IX centuries.

It is enough to open the maps and atlases of the world and everything will become clear.

In fact, the aforementioned book of A. Mnatsakanian is more than actual and continues its fair defensive position in favor of historical truth.

Keywords: *Asatur Mnatsakanian, Artsakh, Utik, historical truth, Azerbaijan, historian, actual, Zia Buniatov, Caucasian Albania, Great Armenia.*

СТЕПАН ВАГАРШАКОВИЧ ДАДАЯН
канд. ист. наук, профессор,
Арцахский научный центр
artsakhgk@rambler.ru
Статья представлена 10.04.2021,
рецензирована 10.04.2021,
принята к публикации 20.04.2021

К ВОПРОСУ О ПРОНИКНОВЕНИИ ТЮРКСКОГО ЭЛЕМЕНТА В КРЕПОСТЬ ШУШИ

В середине XVIII в. Арцах-Карабах, историческая часть Восточной Армении, вопреки воли его коренного армянского населения и владетельных князей (меликов), приобрел абсурдное, противоречащее историческим реалиям необоснованное название «Карабахское ханство", с центром крепость-Шуши. Как могло оно произойти? Насколько правомерно было историческую Хамсу, существующую автономно со времен шаха Абаса I, в составе пяти владетельных армянских княжеств, переименовать в «Карабахское ханство"? Был ли этот акт произведен властными структурами Персии или нет? На эти и другие вопросы читатель, интересующийся историей Арцах-Карабаха, ждет ответа.

В наше время читателю не интересны работы, написанные по инерции и под жестким контролем цензуры, согласно традиции советского периода. Значимость проблемы возрастает в связи с развязанностью историков соседней республики. Вот что пишет один из них, именуемый Т. Мустафа-заде: «Гарабагское ханство было создано и развивалось не на пустом месте, а на базе единого тюркско-мусульманского политического этнического образований"[1]. Сотрудники института истории им. Бакиханова АН Азербайджана предельно кратки. «После смерти Надир шаха, на Карабахской земле возникло самостоятельное Азербайджанское государство – Карабахское ханство"[2], - заключают они. Думаю нет необходимости продолжать. Каждый из них, по поводу или без, старается подчеркнуть, что Карабах и его центр Шуши принадлежат Азербайджану. Но историческая наука основанная на реальных фактах действительности утверждает иначе. Шуши, как

[1] Мустафа-заде 2005,91.
[2] Карабхское ханство, Институт истории АН Азербайджана.

по своему рождению, так и по цивилизационному развитию принадлежит армянскому народу.

В середине XVIII в. Арцах-Карабах представлял собой единое армянское политико-административное образование. В книге известного русского историка, члена Российской академии наук, второй половины XIX в. П. Г. Буткова мы читаем: «Карабах есть страна… Главнейшие обитатели ее армяне, управляемые наследственно 5 своими меликами или природными князями по числу кантонов… Крепчайшее по место положению селение здесь Шуша. Оно принадлежит мелику Шахназару Варандинскому…”[1]

Как неоспоримый факт о том, что Арцах-Карабах в этническом отношении представлял мононациональной страной, в которой проживал коренной армянский народ мы находим в «Описании городов и мест, ближним Грузии» грузинского царя Ираклия II 1769г. адресованное петербургскому двору, в котором речь идет также о Шуши. Ираклий II писал: «Хамса (Арцах-Карабаха) составляет владение и во оных…, народ весь армянского закона, в том владении находится армянский патриарх; … Армяне имеют большую крепость (Шуши. – С.Д.), места гористые, лесные…”[2].

Армянское население Карабаха к середине XVIII в. составляло сто тысяч дворов[3]. Других этнических групп, ведущих оседлый образ жизни в Карабахе не существовало. Возможно, поэтому тюркский хронист Мирза Джемал Джеваншир в своем сочинении ни разу не упомянул о наличии тюркского этнического оседлого элемента на всей территории Карабаха. Между тем, по меркам азербайджанских историков, коренным населением Карабаха с древнейших времен являются албанцы (якобы современные азербайджанцы), а армян заселила царская Россия только в 1828 году.

В территориально-административном плане Арцах-Карабах представлял собой довольно значительное пространство исторической части Восточной Армении общей площадью более 15,5 тыс. квадратных километров [4].

Азербайджанская историческая наука не в состояние доказать наличие следов тюркского этноса на всей территории нагорной части Карабаха, в т.ч. крепости Шуши. Известно только, что первый тюрок, который получил возможность переселяться в крепость Шуши, сделал это во второй половине 50-х годов XVIII века. Звали его Панах. Он был не один, а во главе тюркского бандформирования, без всякого сопротивления, с согласия мелика Шахназара, которому принадлежала крепость Шуши. Он был необходим мелик Шахназару в качестве подмоги в противостоянии с другими армянскими меликами Карабаха, но не как коронованный властитель т.н. карабахского « ханства». Особенностью исторической литературы

---

[1] Будков 1869, т. 1, 385-386.

[2] Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия относящиеся к Грузии 1891, т. 1, 434-435.

[3] Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы, комментарии, 2008, т.1, 52.

[4] Բալայան 1997, 18.

Азербайджана в том, что ни один из них не описывает процесс возникновения этого антиисторического образования.

Вопрос, выстраданный 235-летним противостоянием армянства Арцах-Карабаха тюркским племенам (в наши дни азербайджанцам) гласивший: как же удалось Панаху появиться в Шуши в те далекие времена?", вечно будет на устах армян, требуя ответа.

Исторической науке известно, что с середины XI в. из степей Центральной Азии на восточную часть южного Кавказа вторглись орды тюрок-сельджуков. Историк из Баку З. Гаджиева пишет: «Джеванширы – это тюркские племена, которые пришли в Анатолию во времена монгольского Хюлакю хан, а в период Эмира Тимура (Тамерлана [вторая половина XIV в.]) были переселены в Гарабаг"[1]. Они распологались на Муганской степи. Не исключено что тюркское кочевье появились и на равнинной части Карабаха. В составе племенных союзов «Игирмидорд» и «Отузики» (от тюркского соответстенно 24 и 32) значились и племена «джеваншир". Не имея постоянных мест поселений, они жили в землянках, занимаясь разбойничеством.

В 30-е годы XVIII в. племя «джеваншир» из-за разбойничьего нрава и не управляемость, Надир шах переселял их на восток Персии в Хорасан. Историк Э. Исмаилов, не зная как благочестить, записал их в ряд политических жертв Надир шаха. Он пишет: «Племя джеваншир, которые … не поддержало Надир шаха в 1736г., было выселено из Карабаха в Хорасан"[2]. При этом, главы племени братья Фазл-Али-бек и Панах-Али-бек находились у шаха под особым надзором[3]. Вскоре Бехбудали (он же Фазл-Али-бек), из-за возмушения по поводу переселения дживанширцев в Хорасан и неповиновения шаху в 1738г. был казнен. Панах боясь подвергнуться участи брата, сбежал из шахского дворца. Пока был жив Надир шах (он был убит в 1747г.) Панах скрывался где угодно, в т.ч. у армянского мелика Джраберда[4].

После смерти Надир шаха, активности Панаха не было предела. Собрав пару сотен всадников-разбойников он отправился на Мугань и Мильскую степи, и «объявил себя ханом",- пишет историк З. Гаджиева[5]. Иначе сказать сам себя возвел в ранг «хана". Вообще, присваивать себе произвища было в традиции главарей бандформирований. Подобное имело место и в действиях самого Надира. Он также носил произвище «хан", до того как явился к шаху Тахмаспу II (1726г.), будучи главой бандформирования и предложил свои услуги. Самовольно присваивая себе титулы и произвища «хан", «султан» и др. они приобрели возможность самоутверждаться в условиях необычной среды у степных разбойников. В отличии от Надира, который оставил это «воровское» произвище главы племени афшар, факта из прошлой жизни, Панаху оно служило средством признать его не только в тюркской среде.

[1] Гаджиева 2008, 18.
[2] Исмаилов, www.irs.az.com
[3] Исмаилов, www.irs.az.com
[4] Раффи 1991, 43.
[5] Гаджиева 2008, 18.

Следует также заметить, что Панах объявил себя «ханом» перед 200 всадниками, в 1747 году, за много лет до того, как он появился в Шуши, когда его родное племя находилось в изгнании в Хорасане.

Азербайджанских историков проблема легитимности и правового обоснования «ханского» титула Панаха не очень-то волнует. Они вполне довольствуются тем, что Панах-реальный представитель тюркской племени джеваншир в роли «самопровозглашенного хана» – самозванца обосновался в крепости Шуши. Историк Г. Мамедова пишет: «После смерти Надир шаха 1747 году… глава племени джеваншир Панах хан провозгласил себя ханом Карабаха»[1]. Как видно , Панах еще при жизни Надира носил титул самопровозглашенного «хана», у своих сородичей, а кто и когда присвоил ему этот титул, для Г. Мамедовой задача не столь важна. Известно только, что это не мог быть Надир шах. Он был гонимым самим шахом. Получается Мамедова Г. также склонна считать его самозванцем. Заметим, ни один азербайджанский историк наших дней, не указывает, кем был выдан фирман титул «хана» Панаху.

Существует не мало версий, кто же выписал Панаху фирман титула «хан». Согласно М. Ю. Нерсесова, автору «правдивой истории» (ճշմարտացի պատմություն – Թարիխ – Ե. Սաֆի, 1854-1855թթ.) посвященной истории Карабаха титул «хана» Панах получил от управляющего Атрпатакана Амир Аслана в 1748 году, чтобы привлечь Панаха на свою сторону[2]. По утверждению тюркского хронографа М.Дж. Джеваншира, Панах получил титул «хана» из рук Адил-«шаха»[3], первого в списке «временщиков» на посту шаха Персии в 1747-1748 гг. Это голословное утверждение, такого фирмана не существует[4]. В стране, где было возможным появление некоронованных шахов (Адил был первым в списке из 14 лже-шахов), не могло быть проблем для появления и лже-ханов.

Данная версия тюркского хронографа крепко засела в исторической литературе, в т. ч. и армянской. Известно, что Адил провозгласил себя правителем Персии в июне 1747г., но уже весной 1748г. он был убит. Утверждать, что за этот малый промежуток времени он сумел формировать 20 ханств[5] и выписывать им, в т. ч. Панаху фирман «хана» просто не мыслимо. Возникает вопрос: где правда? Известно, что за все это время Панах не прекращал свои разбойнические действия против соседей - Гянджинского, Ереванского и Нахиджеванского ханств[6]. Единственное, что могло прийти ему на ум, это необходимость заботится о своей безопасности.

Чужеродные этнические элементы в истории Арцах-Карабаха всегда обусловливали появлением немалых вопросов. В случае с Панахом не мешает поразмыслить: был ли в истории второй такой случай, когда коронованный хан не имел своего

---

[1] Мамедова 2009,202.
[2] Կոստիկյան, http://hpi-oa.am/4822/1/1999-2-3(342)pdf.
[3] Джеваншир, 1959.
[4] Чобанян 2013, 18.
[5] Абасов 2007, 35.
[6] Джеваншир 1959, 36.

ханского местопребывания, крепости или дворца: Найти что-либо приемлимое по этой части в пользу Панаха, историческая литература молчит. Все что имел Панах - это степные стойбища с обычной землянкой, которые могли находиться как в Мильской, так и на Муганской степях. Историк З. Гаджиева касаясь вопроса местопребывания Панаха как «хана», вынуждена признаться: «Если каждое из азербайджанских ханств формировалось вокруг одного из городов, то на территории Гарабагского ханства такого центрального населенного пункта, который мог бы стать укрытием при опасности, не было. Поэтому, первой задачей хана стало строительство надежней крепости»[1]. Историк Ф. Абасов, обращаясь к этому вопросу, пишет: «На заре своего существования Гарабагское ханство подвергалось опасности со стороны Шекинского ханства и иранского шаха Мухаммеда Гасан хана Каджара. В этих условиях Панахали-хан принял решение о строительстве неприступной крепости, где он мог укрыться в минуту опасности. Она была сооружена в 1748 году в Кебирлинском магале и получила название «Баят»[2]. Какие выводы вытекают из приведенных цитат:

а) полное незнание истории вопроса вообще, а Арцах-Карабаха в частности. Относительно исторических памятников (крепостей и дворцов) край не имел себе равных среди других провинций. Они гипотетически могли бы стать центром выдуманного «ханства». Очевидно, под Карабахским ханством авторы имели ввиду территории Муганской или Мильской степей. Панах искал место для укрытия в местах, где он промышлял. Выставлять Панаха в роли добродетеля и строителя государства - это абсурд.

б) Шах Мухаммед Гасан хан Каджар не мог быть правителем Персии в эти годы. Он стал шахом Персии только в 1796 году. Был убит в Шушинской крепости в 1797 году;

в) Адил «шах» (1747-1748гг.), как и его сменщик Ибрагим «шах» (1748-1749гг.), не могли выдать Панаху фирман хана. Панах нужен был им как стражник, а не в роли властвующей силы;

г) что касается местечка «Баят», то этот топоним происходит от названия тюркского племени «байат» (баят), пришедшего с огузами в XI-XIIвв. из Центральной Азии[3]. Панах был настолько беспомощным, любителем готового, что обосновался на развалинах поселения чужой племени;

д) в сочинении Мирзы Джамала Джеваншира указывается: «Еще в то время, когда армянские магалы Хамсы не подчинялись ему (Панаху), он нашел целесообразным построить в удобном месте (Баян) крепость…»[4]. Утверждение хрониста означает, что «указ о ханском титуле», выданный Панаху якобы Адил «шахом», не имеет отношения к армянскому Карабаху.

Таким образом, утверждение азербайджанских историков о том, что Панах

---

[1] Гаджиева 2008,18.
[2] Абасов 2007,35.
[3] Айвазян 2013, N1,115.
[4] Джеваншир 1959,7.

основал крепость «Баят» как центр ханства, не могло соответствовать действительности. Он не мог видеть себя в роли хана Карабаха. У него была одна задача: как обеспечить свою личную безопасность?

На современной политико-административной карте Азербайджана обозначены два населенных пункта под названием «Баят». Один на правому берегу реки Кура, другой-на ее левому берегу. Который из них стал стоянкой Панаха, неизвестно. Если учесть поход шекинского хана Челеби против Панаха, то, по всей вероятности, речь идет о Баяте, расположенном на левом берегу, так как Баят, расположенный на правой стороне Куры, не представлял собой угрозы для Шеки. Следует учесть, что Челеби должен был переправить войско через реку Кура, которая создавала дополнительные трудности с большими людскими потериями.

В исторической памяти сохранились изречения, породившиеся противостоянием Шекинского хана Челеби с Панахом. Челеби, возвращаясь в Шеки, после очередного столкновения с ним, заявил: «Панах до сих пор был не отчеканенным серебром… Мы пришли, отчеканили его и вернулись»[1]. У Лео оно звучит так: «Панах был монетой без штампа, мы пришли и дали ему также этот штамп»[2]. Данные изречения в разных вариантах подтверждают: а) выражения «не отчеканенный», «без штампа» означали фальшивый, поддельный, т.е. «ложный хан». б) Панах сам присвоил себе титул «хана»; т. е. самопровозглашенный «хан».

Хронист Мирза Джамал Джеваншир сообщяет, что по истечение «пятилетнего пребывания в крепости Баят было решено «…» оставаться в ней «…» не совместимо с правилами предосторожности «…» Крепость необходимо соорудить на таком месте, которое было связано с карабахскими горами, чтобы во время столкновения с врагами илаты могли сохранить свой скот и имущество…»[3] Приведенная цитата тюркского хрониста дает нам основу утверждать, что Панах скитался вокруг Баята в течении пяти лет, до конца 1752 года.

Так считает также историк З. Гаджиева. После 5-ти летнего пребывания «из-за слабости стратегического положения Баята, жаркого климата…»[4], Панах покинул его. По версии историка Лео Панах находился в Баяте до 1749 года[5]. При этом, обеспечение своей безопасности и умножение награбленного навара от посягательства таких же разбойников как он, как главная его забота, по всей видимости Баят не был в состоянии обеспечить, поэтому поиск нового места будущей стоянки стал жизненной задачей Панаха.

Поиски людей Панаха привели его на историческую территорию меликства Хачен. Он решил обосноваться в развалинах крепости Тигранакерта, известный в среде тюркского кочевья под названием Тернегюрт. Уход Панаха со степей был естественен. Его, отпрыска полудиких кочевых племен, осенили дворцы и крепости армянских меликов. Они не могли исчезнуть из его памяти в бытность,

[1] Джеваншир 1959,7.
[2] Լեո 1946, h. III, q. II, 756.
[3] Джеваншир 1959, 8.
[4] Гаджиева 2008,20.
[5] Լեո 1946, h. III, q. II, 756.

когда он скрывался от Надир шаха у мелика Джраберда. Возникает вопрос: можно было на данном этапе его приостановить? Очевидно, да. Уберечь армянский Арцах-Карабах от проникновения тюркского элемента могло единство армянских меликов Арцах-Карабаха, основываясь на решение тайного Собора 1714 г. в Гандзасаре[1].

Бакинский историк З. Гаджиева утверждает: «крепость в Тернегюрте была построена с 20 ноября 1751 по 7 ноября 1752гг.»[2]. Можно подумать, что при «правительстве» Панаха, существовала специальная комиссия, которая зафиксировала начало и конец строительства крепости. Панах не имел отношения к данной крепости. Истории не известен факт, что кочевье способно построить крепость из тесаных каменных глыб. Город-крепость Тигранакерт был основан царем Армении Тиграном II еще в I в. до н.э. Он имел цитадель и весь комплекс инфраструктуры тех лет. Город-крепость просуществовал до середины XIVв. как один из административно-духовных центров Арцаха. В наше время под руководством профессора ЕрГУ Г. Петросяна ведутся археологические раскопки. После Баята, Тигранакерт (Тернегюрт) был райским уголком, с родником Шахбулаг (шахский родник). Крепость принадлежала меликству Хачен.

Историк З. Гаджиева, четко зафиксировав начало и конец строительства крепости, забывает, что событие произошло в середине XVIII века. Задумка азербайджанских авторов, что в течение пяти лет Панах построил две крепости – исторический нонсенс.

Рассмотрим еще одно утверждение.Тюркский хронограф М. Дж. Джеваншир пишет: «По истечение трех-четырех лет самостоятельного (правления) в Шахбулаги Молва о… (Панахе) получила широкую огласку…»[3]. Не означает ли это, что Панах по меньшей мере находился в крепости Тернегюрт до 1754-1755гг. Но историк наших дней Ф. Абасов не согласен. Он пишет: «Однако, вскоре выяснилось, что и она (крепость) не гарантирует полной безопасности…», Панах решил построить новую крепость, которая была заложена в 1751 году[4]. Речь идет о крепости Шуши. Такого же мнения и историк Ф. Алиев: «В 1751 году закладывается новая крепость, окруженная скалой и высокими стенами. Новая резиденция быстро превратилась в экономический центр Карабахского ханства… Таким образом, на развалинах древнего города Шуши, разрушенного еще монголами, возникла новая Шуша»[5]. Как понять подобную путаницу и историческую несостоятельность, что в течении одного «1751» года, Панах параллельно вел строительство трех крепостей – Баят, Тернегюрт и Шуши? Думаем, понять тут особо нечего. Каждый из историков усердствует по своему, желая показать «мощь» своего «героя», а на самом деле сея нелепицу в героизации главаря бандформирования на чужеродной им земле, армянского Карабаха. Если исключить из последней цитаты словосочетание «на

[1] Даниелян 2009, 107-109.
[2] Гаджиева 2008, 20.
[3] Джеваншир 1959, 20.
[4] Абасов 2007, 36.
[5] Алиев 2014, 207.

развалинах древнего города Шуши», то на деле это и есть мифоизация процесса «вырастания» Панаха из главаря бандформирования 1747 года в «государственного деятеля» уже в 1751 году.

Крепость Тигранакерт не могла стать местом укрытия Панаха ни в 1751 году, ни после. Она находилась на стыке нагорной и равнинной частях Карабаха, на территории меликства Хачен, в центре исторического Карабаха. С одной стороны располагались меликства Гюлистан и Джраберд, с другой – Варанда и Дизак. Обосноваться в крепости, означало объявить им войну, на что Панах не мог решиться. Он выбрал иной путь, более коварный по отношению к армянским меликам: «нарушить единство меликов Карабаха и занять прочную позицию в Карабахе… привлечь на свою сторону хотя бы одного из меликов»[1],- пишет Раффи.

Политическое единство меликов перед общим врагом оставляло желать лучшего. К осени 1751г. четверо меликов: мелик Гюлистана Овсеп – мелик Джраберда Алакули, мелик Хачена Алаверди и мелик Дизака Есаи успели поссориться с меликом Варанды Шахназаром вплоть до вооруженного столкновения, осадив резиденцию мелика Шахназара в Аветараноце. По версии историка Лео мелики обвиняли мелика Шахназара в узурпации меликской власти в Варанде, якобы убив брата Овсепа[2]. Не добившись желаемого, с наступлением зимы мелики возвратились в свои месторасположения, решив весной 1752г. возобновить осаду. Соответствовал ли истине факт братоубийства меликом Шахназаром или нет, так и неизвестно. Возможно, поэтому весной 1752г., мелики больше не появились в Аветараноце. Но силы, которые старались внести разлад между меликами, не дремали. Первый шаг уже был сделан. Было выявлено слабое звено в единой цепи меликств Арцах-Карабаха. Им оказался мелик Варанды Шахназар, которому принадлежала и крепость Шуши.

Известно, что фундамент крепости Шуши был заложен и заселен в годы освободительного движения в первой четверти XVIII в. под предводительством Авана Юзбаши против турецких захватчиков[3].

Азербайджанские историки на каждом шагу удивляют своей некомпетентностью в исследовании серьезных проблем. Взяв за основу своих работ труды тюркских хронографов, их антиармянскую направленность, в то же время они обходят факты, которые явно сводят на нет их «исторические построения» о роли Панаха в «открытии» Шуши. Так, тюркский хронист М. Дж. Джеваншир указывает, что путь от Баята до Шуши Панах прошел за 8-9 лет[4]. То есть в Шуши он мог войти только в 1756-1757гг, что сводит на нет выдуманные историками Азербайджана политические « конструкции» и хвалебные выражения в адрес Панаха, тогда как он до конца дней своих оставался главой обычного бандформирования.

---

[1] Раффи 1991,46.
[2] Լեո 1946 հ. III, գիրք II, 754.
[3] Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в. 1967, т. II, ч. II, 286-287.
[4] Джеваншир 1959,8.

Так, историки из Баку Я. Махмудов и К. Шукюров, характеризуя его, пишут: «Строительство новых оборонительных систем и закладка городов наряду с военно-политическими делами должны считаться созидательным успехом Панах хана”[1]. Между тем, этот «созидатель» каждый раз, переехав в новое место, отдавал распоряжение разрушить прежние строения[2], что характерно только грабителю.

О Шуши, как древнейшим армянском населении имеется богатая историческая литература. В ряду этих исследований следует отметить фундаментальную работу историка В. Балаяна «Шуши» изданное в 2017 году. Значительное место в исследовании отводится периоду истории Шуши до середины XVIII в. Автор на основе разного рода исторических источников (археологических и письменных) показывает, что Шуши под разными топонимами «Քար» (камень), «Քարագլուխ» (каменная высь), «Շիկաքար» (каленный камень), «Ղալա» (крепость), служил важным оборонительным центром армянства Арцаха[3].

Шуши был основан армянами, что подтверждается материалами, найденными во время раскопок раннехристианских погребений. Шушинское плоскогорье было заселено армянами в период Хаченского княженства[4].

О Шуши, основанном армянами, писал историк Б. Улубабян, отметив, что глава Хаченского княжества Сахл Смбатян еще в IX в. разбил арабов у крепости Шикакар, которая находился на месте современного Шуши[5]. Известный историк Аш. Ованисян также указывает, что основателем крепости в местности «Քարի գլուխ”, т.е. Шуши был Аван Юзбаши в 1717 году, если не раньше[6].

Уникальный исторический материал представлен в книге арцахского историка Г. Арутюняна «Немые каменные свидетели Шуши». Автор, изучая надписи надгробных плит, в качестве примера приводит род Мирзы Мелкона-хана, который с конца XVII в. проживал в Шуши[7]. С приобретением политической независимости Арцаха историческое, материальное и духовное наследия Шуши стали темой международных научных конференций[8].

Таким образом, факты говорят о несостоятельности и абсурдности заявлений азербайджанских историков о первом заселении Шуши лишь во времена Панаха.

Возвращаясь к вопросу о проникновении тюркского элемента в Шуши отметим, что события осени 1751 г. в Аветараноце оставили глубокий след во взаимоотношениях между меликами. Тяга к единству была нарушена. Чтобы восстановить её, необходимо было объединенными силами гнать Панаха из Тигранакерта (Тернегюрт), который, открывал дорогу в Шуши. Раффи пишет: «Мелик Гюлистана Овсеп, мелик Джраберда Алахкули и мелик Хачена Алаверди,

---

[1] Махмудов, Шукюров http://www.virtualkarabakh.az./read.php?lang=3.
[2] Гаджиева 2008, 20.
[3] Բալայան 2017, 42-61.
[4] Սաֆարյան, Պետրոսյան, Ենգիբարյան 2014, 95.
[5] Ուլուբաբյան, 1991, 330.
[6] Հովհաննիսյան 1959, 609.
[7] Հարությունյան 2013, 225.
[8] «Կաճառ» 2014, Գ. 6, 1-216.

решив, что крепость расположена в опасной близости от их владений начали борьбу с Панах-ханом и вновь не позволили ему осуществить свой замысел”[1]. Меликство Хачен, которому принадлежал крепость сопротивлялся до конца. Решающая битва между армянскими войсками и силами Панаха произошла у замка села Улубаб, места пребывания мелика Алаверди.

Армянские войска, потеряв убитыми 300 войнов, вынуждены были отступить[2]. Гюлистан и Джраберд не успели прийти ему на помощь. По всей вероятельности «вместе с войсками хана против армянства сражались армейские части Варанды. Родственник против родственника”[3],- пишет Б. Улубабян.

Первая брешь в единстве меликов была положена. Но пока был жив мелик Хачена Алаверди дорога в Шуши была закрыта. Неблаговидную роль в устранении мелика Алаверди сыграл танутэр села Хндзристан Мирзахан. Последний, соблазнившись предложением Панаха, что займет место мелика заманил его к себе в Хндзристан и передал в руки Панаха. В 1755 году мелик Алаверди был убит людьми Панаха. Меликом Хачена стал Мирзахан.

Панах рвался в Шуши. Он был уверен, что только там он сумеет обеспечить свою личную безопасность. В свою очередь Шахназар, который стоял особняком к другим меликам, домогался роли «векила», управляющего Карабахом. Для достижении своей цели Шахназар искал подмогу,чтобы усмирить остальных меликов. В своем неблаговидном устремлении, как ни странно, Шахназар искал ее среди врагов армянства. Шахназар и Панах шли друг к другу.

В поисках союзника Шахназар устанавливал политические связи с грузинскими царями Теймуразом II и Ираклием II, с правителями соседних ханств Гандзака, Нахиджевана и Карадага. Этот союз был направлен против Шекинского хана Гаджи Челеби, который в свою очередь хотел в условиях политического хаоса в Персии главенствовать над персидскими владениями южного Кавказа. В этом противостоянии, которое произошло в апреле 1752 году. Шекинский хан Челеби одержал победу над грузинским царем. Мелик Шахназар, Панах, ханы Гандзака, Нахиджевана и Карадага, которые были в плену у грузинского царя Теймураза, были освобождены[4]. Согласно историку П. Чобаняну этот факт сыграл «решающую роль для пересмотра меликом Шахназаром своей политики в поисках союзников»[5]. Считаем, из всех версий о приходе Панаха в Шуши, наиболее правоподобной является версия историка П. Чобаняна, имеющая достоверную историческую основу. Проявление Шахназаром лояльности к Панаху сильно раздражало меликов. В этом и главная причина осады в 1751г. резиденции мелика Шахназара в Аветараноце, а весной 1752г. Шахназара в Аветараноце не могло быть.

Пологаем, что карабахских меликов взбудоражило против мелика Шахназара не выдуманный тюркскими хронистами факт о «братоубийстве», а возможность

[1] Раффи 1991, 44.
[2] Բալայան 2017,88.
[3] Ուլուբաբյան 1991,432.
[4] Будков 1869 т. 1, СПб, 239.
[5] Чобанян 2013,17.

Панаха с ведома мелика Шахназара перебраться в «Большой сгнах» – Шуши. Очевидно, мелик Шахназар был уверен в своих возможностях, что сумеет держать Панаха на поводке, и при надобности воспользоваться его непредсказуемостью. Что касается Панаха, то ему было на руку, на первых парах находиться в роли сторожевого пса, если учесть место его пребывания в Шуши. «Замок» Панаха находился в нижней части города, ближе к краю Шушинского плато, обрывающегося в глубокий каньон, там, где обычно должны находиться подобные силы.

Обосновавшись в Шуши во второй половине 50-х годов XVIII в., Панах не мог не прислушиваться к мелику Шахназару. Все это намного увеличивает вину мелика Шахназара за выбор союзника из тюркской среды в затеянном им противостоянии с другими меликами за верховенство в Арцахе, забыв, что он находится в тесном окружении мусульманского мира. Этот урок длиною в 263 лет, должен остаться в памяти армянства на вечные времена.

Проникновение тюркского этноса в пределы крепости Шуши стало пророческим в истории Арцаха. Самопровозглашенные «ханы» приходили и бесчестно исчезали, оставляя за собой тюркский элемент как напоминание о самозванцах второй половины XVIII начала XIX вв., приведшее в марте 1920г. к трагедии Шуши. Нависла угроза исчезновения цивилизации Шуши. Удастся ли армянству XXI в. собрать,возродить ее, покажет время. Достаточно перелистать страницы истории Шуши, пройти по его старинным улицам, где каждый ее камень одухотворен армянским мастером, станет понятным, кого считать истиным хозяином Шуши и всего исторического Арцаха.

ЛИТЕРАТУРА

1. Բալայան Վ., Արցախի պատմություն. հնադարից մինչև մեր օրերը. – Եր. 1997.
2. Բալայան Վ., Շուշի, Եր., 2017.
3. Լեո, Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք II, Եր. 1946.
4. Կոստիկյան Բ., Ղարաբաղի XVIII դ. պատմությունն ըստ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի «Թարիխ – Ե Սաֆի» - Ի – http://hpi-oa.am/4822/1/1999-2-3(342)pdf
5. «Կաճառ» (ԿԳԿ-ի տարեգիրք): Գիրք 6(71-82), 2012, Շուշին՝ հայկական մշակույթի օջախ (Հայկական գրատպության 500-ամյակին նվիրված միջազգային գիտական կոնֆերանսի զեկուցումներ), Շուշի, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատարակչություն, 2014.
6. Հարությունյան Հ., Քարեղեն անխոս վկաներ, Եր. 2013.
7. Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության. Գիրք երկրորդ, Եր. 1959.
8. Ուլուբաբյան Բ., Զրուցարան, Եր., 1991,
9. Սաֆարյան Վ., Պետրոսյան Գ., Ենգիբարյան Ն., Շուշիի հնագիտական հետազոտությունների արդյունքները, «Կաճառ». Գիրք 6, Շուշի, 2014.
10. Абасов Ф., Гарабагское ханство, Баку, 2007.
11. Айвазян Г., О термине «азербаджанцы”, судьбах коренного населения Азербайджана

и подлинных предках современных азербайджанцев. «Պատմաբանասիրական հանդես», N1, 2013.
12. Алиев Ф., Карабахское ханство (XVIII век). – «Карабах. История в контексте конфликта”, СПб, 2014.
13. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в. т. II, ч. II, Ер., 1967.
14. Бутков П.Г., Материалы по новой истории Кавказа, т. 1, СПб, 1869.
15. Гаджиева З., Гарабагское ханство: социально-экономическое и государственное устройство. Баку, 2008.
16. Даниелян Э. Гандзасарский монастырь. Ер., 2009.
17. Исмаилов Э. Ханы Карабахские и их потомки. – www.irs.az.com.
18. Карабхское ханство – http://www.azerbaijan.az/parta/Karabakh/History-r,html
19. Мамедова Г., К вопросу о христианских меликах в меликствах Северного Азербайджана XVIII в. – Гарабаг; Куракчай. – 200; Баку, 2009.
20. Махмудов Я., Шукюров К., Карабахское ханство. – http://www.virtualkarabakh.az./read.php?lang=3.
21. Мирза-Джемал Джеваншир, История Карабаха, Баку, 1959.
22. Мустафа-заде Т. Т., О месте Карабаского ханства в истории Азербайджана. – «Карабаг: Курекчай-200”, Баку, 2005.
23. Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы, комментарии, Т. 1. М., 2008.
24. Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия относящиеся к Грузии, т. 1, с 1768 по 1774 год, под ред. А. А. Цагарели, СПБ, 1891.
25. Раффи, Меликство Хамсы, Ер. 1991.
26. Саркисянц А. Е., Армяне Нагорного Карабаха. История, культура, традиции. М., 2015.
27. Чобанян П. Проблема легитимности Карабахских ханов в контексте политической истории Шуши.- «Феномен» Шуши, Историко-политическое исследование. «Աշխատանքային տետրեր», N 1-2, 2013.

Резюме

К вопросу о проникновении тюркского элемента в крепость Шуши

Степан Дадаян

В статье рассматривается один из проблемных вопросов этнополитической истории Арцах-Карабаха, проникновение тюркского элемента в его нагорную часть. Мелик Варанды Шахназар, воспользовавшись политическим кризисом, имевшим место в Персии после смерти Надир шаха, начал борьбу за лидерство над другими меликами. Чтобы добиться успеха, он искал подмогу вне Карабаха от тюркских племен. В исторических документах тех времен, в сочинениях историков XVIII-XIX вв., подчеркивается, что тюркские бандформирования во главе с Панахом проникли в нагорную часть Арцах-Карабаха (Тернегюрт-Тигранакерт) в первой половине 50-х годов, а в Шуши, во второй половине

50-х гг. XVIII века. В статье делается вывод: проникновение Панаха в Шуши и провозглашение себя ханом Карабаха не может быть обосновано как с политической позиции, так и правовой. В истории к имени подобных людей добавлялось слово «лже-самозванец».

Засевшие в крепости с времен Панаха его родичи в марте 1920г. спалили Шуши, вырезав его коренное армянское население.

Ключевые слова: *Арцах-Карабах, меликство, тюркский этнос, Шуши, мелик Шахназар, Панах, Варанда, бандформирование, ханство, кризис, крепость.*

Ամփոփում

Թուրքական էթնիկ տարրի Շուշիի ամրոց ներթափանցելու հարցի շուրջ

Ստեփան Դադայան

Հոդվածում դիտարկվում է Արցախ-Ղարաբաղի էթնոքաղաքական պատմության հիմնահարցերից մեկը՝ թուրքական տարրի մուտքը նրա լեռնային տարածքը: Վարանդայի մելիք Շահնազարը, օգտվելով Պարսկաստանում քաղաքական ճգնաժամից, որը սկիզբ է առել Նադիր շահի մահից անմիջապես հետո, պայքար է սկսում մյուս մելիքների դեմ, որպեսզի իրեն ընդունեն որպես առաջնորդ: Որպեսզի պայքարում հաջողություն ունենա, նա կարիք ուներ լրացուցիչ զինված ուժի դրսից՝ թուրքական ցեղերից: Տվյալ ժամանակաշրջանի պատմական փաստաթղթերը, ինչպես նաև XVIII-XIX դդ. պատմաբանները ընդգծում են որ թուրքական ավազակախմբերը՝ Փանահի գլխավորությամբ, մուտք են գործել Արցախ-Ղարաբաղի լեռնային մասը (Տեռնեգյուրդ-Տիգրանակերտ) 50-ական թթ. առաջին կեսին, իսկ Շուշի՝ XVIII դ. 50-ական թթ. երկրորդ կեսին: Հոդվածում կատարվում է եզրակացություն, որ Փանահի թափանցումը Շուշի և ինքն իրեն խան հռչակելը հիմնավորված չեն ոչ քաղաքական, ոչ էլ իրավական առումով: Պատմության մեջ նրա նմանների անվան դիմաց ավելացվել է «կեղծ-ինքնակոչ» հասկացությունը: Փանահի ժամանակներիցից բնակություն հաստատելով ամրոցում՝ նրա ցեղակիցները 1920թ. մարտ ամսին հրդեհեցին Շուշին՝ սրի քաշելով նրա բնիկ հայ բնակչությանը:

Հիմնաբառեր. *Արցախ-Ղարաբաղ, մելիքություն, Շուշի, մելիք Շահնազար, Փանահ, Վարանդա, ավազակախմբեր, խանություն, ճգնաժամ, ամրոց:*

Abstract

0n the issue of penetration of the Turkish ethnic element into Shoushi fortress

Stepan Dadayan

The article considers one of the issues of the ethno-political history of Artsakh-Karabakh, the entry of the Turkish element into its mountainous territory. Taking advantage of the political crisis in Persia, which began shortly after the death of Nadir Shah, Varanda's Shahnazar began a struggle against other Meliks to be accepted as a leader. In order to succeed in the struggle he needed additional armed forces out of Karabakh – from the Turkish tribes. The historical documents of that period, as well as the historians of the XVIII-XIX centuries emphasize that the Turkish bands headed by Panah penetrated into the mountainous part of Artsakh-Karabakh (Ternegyurd-Tigranakert) in the first half of 50s and Shoushi – in the second half of the 50s of the XVIII century. The article concludes that Panah's penetration into Shoushi and declaring himself as a khan have no bases from the political and legal perspectives.

In history the word "impostor" was added in front of the names of people like him. Having settled in the fortress since the time of Panah his relatives burned Shoushi and murdered its indigenous Armenian people in March 1920.

Keywords: *Artsakh-Karabakh, Melikdom, Shoushi, Melik Shahnazar, Panah, Varanda, bands, Khanate, crisis, fortress.*

ՆՈՒՆԵ ՊՈՒՇԿԻՆԻ ՍԱՐՈՒՄՅԱՆ
ԱրՊՀ պատմության և քաղաքագիտության ամբիոնի վարիչ, պ. գ. թ., դոցենտ
n.sarumyan@mail.ru
Հոդվածը ներկայացվել է 10.04.2021,
գրախոսվել է 10.04.2021,
ընդունվել է տպագրության 20.04.2021

ՇՈՒՇԻԻ 1920 Թ. ՄԱՐՏՅԱՆ ՈՃՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԵՐՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ԱՐՏԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Հարյուր տարի առաջ՝ 1920 թ. մարտի 23-ին, քաղաքական լարված պայմաններում, Լեռնային Ղարաբաղի հայոց հզոր բնօրրան Շուշիում հայ ժողովրդի նկատմամբ իրագործվեց հերթական ոճրագործությունը՝ հրի ու սրի մատնվեց Շուշիի հայ բնակչությունը, տեղի ունեցան բռնություններ, անմարդկային դաժանություններ…

1920թ. մարտի 22-ից-23-ին՝ Նովրուզ բայրամի՝ Ամանորի օրերին, ադրբեջանական զորքերը և տեղի մահմեդականները, Անգլիայի՝ Մեծ Բրիտանիայի աջակցությամբ Ղարաբաղի գեներալ-նահագապետ նշանակված Խոսրով բեկ Սուլթանովի հրահանգով, ներխուժում են Շուշիի հայկական թաղամաս ու հիմնահատակ ավերում, թալանի, հրի ու սրի մատնում այն, արյան խրախճանք կատարում Շուշիի հայկական թաղամասում: Ոչ ստույգ տվյալներով Շուշիում զոհվեց մոտ 8 հազար հայ[1]: Դա հայ ռազմիկներից ու աշխարհազորայիններից կրած խայտառակ պարտության վրեժն էր, որ Ադրբեջանի մուսավաթ հրոսակները լուծեցին Շուշիի ու շրջակա գյուղերի հայ խաղաղ բնակչությունից:

«1920թ. մարտին մուսավաթական իշխանությունը Ղարաբաղի ուղղությամբ ուղարկեց ունեցած 30 հազար կանոնավոր զորքից 20 հազարը[2]:» Ղարաբաղի ինքնապաշտպանության մարմնի անդամ Արսեն Միքայելյանի վկայությամբ այդ ժամանակ Շուշիում կար շուրջ 400-հոգանոց հայկական զինուժ, որը պետք է կարողանար գոնե մասամբ ապահովել քաղաքի պաշտպանությունը: Նա նշում

[1] Հարությունյան Հ. 1998,էջ 39, 43էջ: հմմտ.Հարությունյան Հ.. 1996, էջ 60:
[2] Установление Советской властьи в Закавказье, 1971, стр.437:

է, որ քաղաք էր ուղարկվել նաև Վարանդայի երկու ոստիկանապետ՝ 90 զինված մարդկանցով, և մոտակա գյուղերից շուրջ 160 զինված գյուղացի: Քաղաքը, սակայն, չի կարողանում օգտագործել այդ ուժերը: Ինքնապաշտպանական մարմինը անգիտակ էր իրերի կացությանը, իսկ եկած օգնական ուժերն էլ գործում էին ինքնագլուխ, որից օգտվում են քաղաքի ռուսամոլ և թրքամոլ ուժերը՝ Գիգի աղայի գլխավորությամբ, և ամեն կերպ խոչընդոտում կարևոր դիրքերը գրավելու, բնակչությանը փրկելու գործողությունները[1]: Ասել է թե՝ դիմադրությունը չուներ կազմակերպիչ:

Ցավոք, Շուշիում հայկական ջոկատների անհամաձայնեցված, ոչ միասնական գործողությունների հետևանքով, ադրբեջանական զինված ուժերին, այդ թվում՝ «Շուշիի զորանոցում գտնվող 200 զինված զինվորներին,որոնք բոլորն էլ մահմեդականներ էին[2]», հաջողվեց իրականացնել Շուշիի ամրոցի կազմակերպված շրջափակումը, իսկ վաղ առավոտյան նրանց հաջողվեց պատասխան հարված հասցնել հայերին, որից հետո տեղի ադրբեջանցի բնակիչների հետ նրանք իրականացրին հայ բնակչության կոտորածը, բռնատեղահանումը և Շուշիի հայկական թաղամասի հրդեհումը:

Փաստորեն, «1920թ. մարտ ամսին Շուշին երրորդ անգամ ենթարկվեց հարձակման, այս անգամ ավելի դաժանորեն: Քաղաքն ավերվեց, գրեթե ողջ բնակչությունը(շուրջ 40 հազար) մորթվեց...»[3]

Մի քանի հազար բնակիչների հաջողվեց, օգտվելով ամպամած եղանակից, խուսափել կոտորածից և հեռանալ քաղաքից Վարանդայի ուղղությամբ: «... Ողջ մնացածները թողեցին մեռնող «Փոքրիկ հայկական Փարիզը», ինչպես շատերը կոչում էին Շուշին»,- գրում է Շուշիի իրադարձությունների մասնակիցը[4]:

Մարդկային զոհերը շատ էին: Զոհերի թվում էին Վահան եպիսկոպոսը, որին ադրբեջանցիները կախել էին,սպանվել է բժիշկ Յարամիշյանը, հրդեհի զոհ է դարձել ոստիկանական մասի պետ Ավետիս Տեր-Ղուկասյանը...Հայկական մասից ոչինչ չի մնացել, ամենուրեք լիակատար ավերածություն է, երևում են միայն հրդեհված տների ցցված պատերը...[5]:

Ֆրիդուն Շուշինսկին Շուշիի մարտյան ջարդերի մասին հաղորդում է. «Տեղի մուսավաթական իշխանությունները հրահրեցին հայ-մուսուլմանական կոտորած և 1920թ. մարտի 22-ին վառեցին գեղեցկուհի Շուշին: Եռօրյա կոտորածների ու հրդեհման հետևանքով ոչնչացվեցին 7 հազարից ավելի տներ: Զոհվեցին հազարավոր մարդիկ: 45-հազարանոց բնակչություն ունեցող քաղաքի կեսից ավելին զրկվեց տներից: Երբեմնի տնտեսական ու մշակութային հարուստ կենտրոն Շուշին վերածվեց ավերակների[6]»:

Շուշիի կոտորածը ադրբեջանական իշխանությունների՝ Արցախը նվաճելու և հպատակեցնելու՝ հայ ժողովրդի համար պատմական հերթական ծանրագույն

1 Միքայելյան Ա., 1923, Հայրենիք, թիվ 12:
2 Համաշխարհային դիվանագիտություն, 2005, էջ 110 (Diplomatiya aləmi 2005, p. 110 (ադրբեջաներեն)):
3 Золян С., 2001, стр. 32. (Այս թվերը չափազանցված են և հիմնազարկ. - Խմբ.):
4 Мелик-Шахназаров З. 1995, стр. 12.
5 Թումյան Հ. 2008, էջ 286, Հմմտ.՝ Richard G. Hovannisian. 1997,p. 152. Հմմտ.՝ By prof. Richard G. Hovannisian, 1998,Vol. II, p. 318.
6 Шушинский Ф., 1968, стр. 84.

իրադարձություններով լի տարիների՝ 1918-1920 թվականների փորձերի գագաթնակետը դարձավ: Եվրոպական հետազոտող Մայքլ Կրուասանի կարծիքով՝ «1920 թ. մարտի վերջին ադրբեջանական ուժերի մասսայական կենտրոնացումը Լեռնային Ղարաբաղում մի նպատակ էր հետապնդում՝ հայկական ուժերի դիմադրության ճնշում և Շուշիի կործանում, որը հանդիսանում էր հայկական ուժերի հենակետը[1]»:

Ինչպիսի՞ իրավիճակ էր տիրում այդ ժամանակ Անդրկովկասում: 1918թ. ձևավորված անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև ծագեցին մի շարք «վիճելի տարածքների» հարցեր: 1918թ. նորահռչակ մուսավաթական կառավարության հավակնություններն ուղղված էին պատմական Հայաստանի մի շարք տարածքների, հատկապես Արցախ աշխարհի բռնազավթմանը՝ ոչնչացնելով հայերին՝ բռնի ուժով Արցախը Ադրբեջանին ենթարկեցնելուն: Հենց այդ տարիներին Լեռնային Ղարաբաղը Անդրկովկասյան տարածաշրջանում դարձավ որպես «վիճելի տարածք»:

Հարավային Կովկաս Թուրքիայի ներխուժման հետևանքով ձևավորված Ադրբեջանի՝ Արցախի նկատմամբ անզուսպ և ոչնչով չհիմնավորված տարածքային հավակնությունները, որոնց իրականացմանը բացահայտ կերպով Թուրքիայից բացի սկսեցին աջակցել նաև Անգլիան, ապա և Խորհրդային Ռուսաստանը, սկիզբ դրեցին ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտությանը:

Փաստորեն, Ադրբեջանական իշխանությունները փորձեցին թուրքական զորքերի ուղղակի աջակցությամբ,Անգլիայի և Ռուսաստանի թողտվությամբ հասնել իրենց նպատակին: Ուստի պարզ էր, որ Շուշիի մարտյան կազմակերպված ջարդերը հայ ժողովրդի նկատմամբ նպատակաուղղված քաղաքականության հետևանք էին:

Ինչո՞ւ անգլիացիները Լեռնային Ղարաբաղի պատկանելիության հարցում պաշտպանեցին մուսավաթականներին: Նման դիրքորշումը աշխարհաքաղաքական զարգացումների և ծրագրերի արդյունք էր, թե՞…

Հայտնի է, որ 1918 թ. աշնանը՝ թուրքական բանակի հեռանալուց հետո, Անդրկովկասում հաստատվեց անգլիացիների գերակայությունը: Խաղաղություն հաստատելու ձգտման քողի տակ Անգլիան երկրամասում աշխարհաքաղաքական շահերը ապահովելու խնդիր ուներ: Բրիտանական զինվորական հրամանատարության՝ երկրամաս մուտք գործելուց հետո արցախահայության համար սկսվեցին առավել դառը ժամանակներ:

Գեներալ Թոմսոնն այնքան էր հղփացել Ադրբեջանի կառավարության առատաձեռն «նվերներով» և լկտիացել անգլիական գլխավոր հրամանատարության խրախուսանքներով, որ գործում էր համարձակ, առանց քաշվելու անգամ դաշնակից ֆրանսիացիներից, որոնց ներկայացուցիչը Թիֆլիսում բացարձակ դեմ էր արտահայտվել անգլիացի սպաների՝ Ադրբեջանում վարած թյուրքոֆիլ քաղաքականությանը[2]:

Անգլիական հրամանատարությունը մի նպատակ ուներ՝ ստիպել Ղարաբաղի

---

[1] Michael P. Croissant. ISBN 0-275-96241-5

[2] հմմտ. Թումյան Հ. 2008, էջ 199:

հայությանը ենթարկվել Ադրբեջանին, դրանով իսկ «վերածել Անդրկովկասը մի ապահով պլացդարմի՝ ոչ միայն Անդրկասպյան մուսուլմանական երկրները նվաճելու եւ գաղութների վերածելու համար, այլեւ Անդրկովկասն ապահովելու ռուսների վերագրավումից եւ դարձնելու հակաբոլշեւիկյան պայքարի կռվան՝ օգտագործելով նրա հարուստ նյութական ռեսուրսները[1]»:

Իզուր չէ, որ 1919թ. Անդրկովկասում գտնված անգլիական ներկայացուցիչներից մեկը (գեներալ Բիչը) մասնավոր խոսակցության ժամանակ ասել է. «Սա պատմության մեջ չէ՞ որ միակ դեպքն է, երբ կարելի է Ռուսաստանին քշել Անդրկովկասից:[2]»

Ուստի Ադրբեջանին որպես պատվար ընդդեմ Ռուսաստանի օգտագործելու հավակնությունը անգլիացիներին դարձրեց ադրբեջանցիների դաշնակիցը: Եվ պատահական չէ, որ Բաքվում բրիտանական զորքերի հրամանատար գեներալ Թոմսոնին, այնուհետև նրան փոխարինած գնդապետ Շատելվորդին թև ու թիկունք դարձած Արևելյան Հայաստանի Շուշու, Զանգեզուրի, Ջեբրայիլի և Ջիվանշիրի գավառների գեներալ-նահանգապետ հռչակված Խոսրով բեկ Սուլթանովը[3] դիվանագիտական ճնշումներով, սպառնալիքներով, զինված ուժ գործադրելով ևս ձգտում էր արցախահայությունից կորզել Ադրբեջանին հպատակվելու համաձայնություն: Իհարկե, արցախահայության անհնազանդությունն ու ինքնուրույնությունն Ադրբեջանի իշխանությունների վարած քաղաքականությանը չէր համապատասխանում, ուստի նրանք չէին կարող հանդուրժել արցախահայության նման պահվածքը: Ադրբեջանը փորձեց նախահարձակ լինել և արագորեն ընկճել Լեռնային Ղարաբաղի հայության դիմադրությունը: Հաճախակի դարձած զինված հարձակումները սպառնում էին Ղարաբաղի հայության ֆիզիկական գոյությանը:

Աշխարհաքաղաքական բարդագույն պայմաններում ծնված Հայաստանի Առաջին հանրապետությունը անկախ պետականութան վերականգնման հայոց իղձերի մարմնավորումն էր: Դարակազմիկ այդ իրադարձությունը ազգային գիտական միտքը մեր օրերում փորձում է իմաստավորել ներքին ու արտաքին քաղաքական այն գործընթացների համատեքստում, որոնք ուղեկցել են ինքնիշխան պետականության վերականգնման մեր պայքարին, կամ որոնցում թափ է առել այն[4]:

Հայաստանի հանրապետությունը իր արտաքին քաղաքականության ոլորտում եղել է ավելի կամ պակաս ազատ իր սեփական գործողություններում: Սակայն 1919թ. կեսերին նրա միջազգային վիճակը բարդացավ: Հայաստանի հանրապետության անկախությանը լուրջ վտանգ էր սպառնում՝ պայմանավորված Թուրքիայի և Ադրբեջանի զավթողական նկրտումներով, ինչպես նաև Վրաստանի թուրքամետ դիրքորոշմամբ:

Հրաժարվելով իր ազդեցության ոլորտում Անդրկովկասը պահելու ուժային մարտավարությունից՝ Ռուսաստանի հարավի կամավորական բանակի և «Հա-

---

[1] Թումյան Հ. 2008, էջ 199:
[2] ՀԱԱ (ՀՊՊԿԱ), ֆ.45, գ. 33,թ. 5, հմմտ. Թումյան Հ. 2008, էջ 199:
[3] «Нагорный Карабах в 1918-1923гг.», 1992,с. 64.Գեներալ Վ.Թոմսոնի երաշխավորությամբ 1919 թ. հունվարի 15-ին Խոսրով բեկ Սուլթանովը՝ ծննդով Շուշիի Մինքենդ գյուղից, ազգությամբ քուրդ, մասնագիտությամբ բժիշկ, մուսավաթական, նշանակվել է նշված գավառների գեներալ-նահանգապետ: Հմմտ. Արամայիս 1993, էջ 114:
[4] Մանասյան Ալ. 2018, էջ 3:

տուկ խորհրդակցության» գլխավոր հրամանատարությունը, համաձայն 1919թ. հուլիսի 2-ի գաղտնի հրահանգի,անցավ Անդրկովկասի հետ առևտրատնտեսական և ֆինանսական համագործակցության մարտավարությանը՝ նպատակ ունենալով տիրանալ Անդրկովկասի կարևորագույն տնտեսական լծակներին և ռազմավարական նշանակություն ունեցող օբյեկտներին, դրանով իսկ հասնել Անդրկովկասի նկատմամբ քաղաքական գերիշխանությանը: Անդրկովկասում իր հենակետը ստեղծելու նպատակով, ի դեմս Հայաստանի հանրապետության, «Հատուկ խորհրդակցությունը» փորձում էր վերականգնել պաշտոնական հարաբերությունները վերջինիս հետ[1]:

Փաստորեն, երկու կողմերն էլ՝ ինչպես Ռուսաստանի հարավի կամավորական բանակի գլխավոր հրամանատարությունն ու «Հատուկ խորհրդակցությունը», այնպես էլ Հայաստանի հանրապետությունը, ձգտում էին վերականգնել պաշտոնական հարաբերությունները՝ առաջնորդվելով քաղաքական նկատառումներով և սեփական շահերով:

Սակայն Անդկովկասի հանրապետությունների զավթողական մտադրությունների ուժեղացմամբ 1919 թ. աշնանը կրկին բարդացավ հանրապետության ռազմաքաղաքական իրավիճակը:

Վրաստանի և Ադրբեջանի անբարյացակամ, հաճախ նույնիսկ բացահայտ թշնամական վերաբերմունքը 1919թ. աշնանը վերածվեց ուղղակի սպառնալիքի: Ինչ վերաբերում է Թուրքիային, ապա այստեղ տեղի են ունեցել փոփոխություններ, որոնք սկզբում հուսադրող էին, բայց հետո որոշ ժամանակ Հայաստանի համար վտանգավոր բնույթ էին ստացել: Պատմական ասպարեզում հայտնվել է քեմալական Թուրքիան, որը ձգտում էր ընդլայնել իր սահմաններն ու ազդեցությունն Արևելքում,անմիջական կապ հաստատել Ռուսաստանի մուսուլմանական շրջանների հետ: Իսկ թուրք-թաթարական ժողովուրդներով բնակեցված տարածքներից դեպի Ռուսաստան տանող կամուրջը Կովկասն էր, որին տիրելը համաթուրանական պլանների իրականացման հիմնական պայմանն էր: Այդ քաղաքական մտադրության մեջ հատուկ դեր ուներ Բաքվի նավթահանքերը գրավելու ակնկալիքը[2]: Այդ տեսանկյունից Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի անկախության հռչակումը ձեռնտու էր թուրքերին, քանի որ ավելի էին խորանում նորաստեղծ հանրապետությունների իրարամերժ ձգտումները: Դրանով իսկ ռազմաքաղաքական նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվում դեպի Կովկաս թուրքերի հետագա առաջխաղացման համար:

1919 թ. օգոստոսին քեմալական զորքերի համար Անդրկովկասից անգլիական զորքերի հեռացմամբ Թուրքիայի և Ադրբեջանի համար բարենպաստ պայմաններ են ստեղծվել Հայաստանի ոչնչացման և Թուրքիայի սահմանները Ադրբեջանին մոտեցնելու համար: Այդ նկատառումով Մ. Քեմալը հեռագրեց Մահմուդ փաշային. «Մենք ոչ մի թիզ հող չենք զիջելու Հայաստանին»[3]: Թուրքիայի ակտիվ աջակցությամբ ոգևորված Ադրբեջանն ու Վրաստանը ձգտում էին լուծել Հայաստանի

[1] Հայոց պատմություն 2010, հ.4, էջ 137:
[2] Հայոց պատմություն 2010, հ.4, էջ 107-108:
[3] Քեմալ Մուստաֆա 1932,. էջ 120; Հմմտ.՝ Սիմոնյան Հ. 1986, էջ 502:

հանրապետության հետ տարածքային վեճերը ռազմական ուժի միջոցով:

1919 թ. օգոստոսի 22-ին Ադրբեջանի ճնշման տակ Շուշիում Լեռնային Ղարաբաղի և Ադրբեջանի միջև ստորագրվեց համաձայնագիր, որով Լեռնային Ղարաբաղը ժամանակավորապես՝ մինչև Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի կողմից հարցի վերջնական որոշումը, ճանաչում է Ադրբեջանի իշխանությունը: Վերջինս իր իշխանությունը տարածեց նաև Շուշիի, Ջևանշիրի և Կարյագինոյի գավառների վրա, ինչի հետևանքով Զանգեզուրը երկու կողմից սեղմվեց «օղակի» մեջ: Այդ պատճառով Ադրբեջանը տենդագին պատրաստվում է պատերազմի, «որպեսզի նվաճի Զանգեզուրը: Թուրքիայի եւ Ադրբեջանի գործակալները շարունակում են պատրաստել դավադրություններ Հայաստանի դեմ»[1]: Ադրբեջանը ձգտում է տիրանալ Զանգեզուրին և իր վերահսկողությունը հաստատել տարածքում Աղդամից մինչև Ղամարլու, ապա միանալ Արաքսի մուսուլմաններին և նրանց օգնությամբ կապ հաստատել Թուրքիայի հետ: Իր ռազմական ծրագրերն իրականացնելու նպատակով և Թուրքիայի ուղղակի ճնշմամբ գաղտնի ռազմական պայմանագրեր են կնքվել՝ ուղղված ինչպես կամավորական բանակի, այնպես էլ Հայաստանի հանրապետության դեմ[2]:

Կարևոր է նշել, որ Մուստաֆա Քեմալի գլխավորած Միլլի շարժումը կարող էր անհաջող լինել, եթե այն որևէ խոշոր պետության կողմից աջակցություն չստանար: Նման պետություն էր Խորհրդային Ռուսաստանը, որը պայքարում էր միջազգային «իմպերիալիզմի» դեմ: Մ. Քեմալին հաջողվեց շատ դիվանագիտորեն օգտվել ստեղծված հանգամանքներից և իր գլխավորած շարժումը հայտարարել «իմպերիալիզմի» դեմ ուղղված հեղափոխական պայքար, որը, իբր, նպատակ էր հետապնդում Թուրքիայում կոմունիստական կարգեր հաստատելու: Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարները հավատացին դրան և միանալով Մ. Քեմալին՝ նրան ցուցաբերեցին համակողմանի աջակցություն[3]:

Փաստորեն, Խորհրդային Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի միությունը առաջին հերթին ոտնահարում էր Հայաստանի և հայ ժողովրդի շահերը: Ինչպես արդեն նշվեց, Հայաստանի հանրապետության վիճակը բարդացել է նաև նրանով, որ նրա անմիջական հարևանները՝ Վրաստանն ու Ադրբեջանը, դեռևս 1919 թ. հունիսի 16-ին կնքել են գաղտնի հակառուսական ռազմական պայմանագիր՝ ուղղված նաև Հայաստանի հանրապետության դեմ: Այս բարդ իրավիճակից դուրս գալու համար Հայաստանի հանրապետության կառավարությունը Վրաստանի հետ մերձեցման ուղիներ էր փնտրում՝ դրանով իսկ փորձելով կանխել Ադրբեջանի հետ Վրաստանի ռազմական պայմանագրից բխող գործողությունները[4]:

Ինչպիսի՞ փոխհարաբերությունների մեջ էին գտնվում ՀՀ-ն և Լեռնային Ղարաբաղը:

Արցախահայությունը համոզվեց, որ իր հայրենիքի ու իր օջախի պաշտպանը միայն ինքն է ու իր թիկունքին կանգնած մայր Հայաստանը: Դրա ապացույցը

[1] ՀԱԱ, Ֆ. 200, ց. 1, գ. 355, մ. 1, թ. 206: Հմմտ.՝ Петросян Г. 2012,стр.317.
[2] Петросян Г. 2012, стр.318.
[3] Հմմտ. «Հայրենիք» ամսագիր, 1926, № 3, մարտ, էջ 70, Հմմտ. 1940 թ., № 12, դեկտեմբեր, էջ 143:
[4] Հմմտ. Петросян Г. 2012, стр.320.

հունիսյան դեպքերին անմիջապես հաջորդող օրերին Ղարաբաղի գավառներում տեղի ունեցող գյուղացիական համագումարներն էին և նրանց ընդունած որոշումները՝ երբեք չենթարկվել Ադրբեջանին[1]:

Այդ օրերին Հայաստանի կառավարությունը հնարավորություն չուներ ռազմական ուժով իրական օգնություն ցույց տալու Արցախին, ստիպված բավարարվեց նրան վերաբերող մի շարք որոշումներ ընդունելով[2]: 1919 թվականի սեպտեմբեր-հոկտեմբերին Երևանում տեղի ունեցավ Հայաստանում կառավարող կուսակցության՝ ՀՅԴ իններորդ ընդհանուր ժողովը, որի օրակարգի կարևորագույն հարցը հենց Արցախն էր: Բանավեճեր եղան, թե ինչպես կարգավորել Արցախի խնդիրը: Միակ դաշնակցականը, որը կողմ էր արտահայտվում Արցախը Հակարի գետից այն կողմ թողնել Ադրբեջանի կազմում, Իշխան Արղությանն էր: Ընդհանուր ժողովում, սակայն, այս տեսակետը անընդունելի էր:

Իններորդ ժողովից երկու տարի անց Հայաստանի վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացյանը ՀՅԴ Ամերիկայի շրջանի 29-րդ պատգամավորական ժողովին ուղարկած գրության մեջ, որը տեղ է գտել ՀՅԴ Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրի առաջին համարում, այսպես է ներկայացնում. «Ընդհանուր ժողովը խիստ կտրուկ հրահանգ տվեց ապահովելու Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին: Մինչդեռ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու կարիքն այնքան կարևոր էր Հայաստանի համար, որ ավելի իմաստուն կլիներ, որ այս հարցում որոշ չափով լիներինք վերապահ, մանավանդ, որ չէր կարելի չհամաձայնվել այն մտքին, որ Ղարաբաղը Ադրբեջանի համար ավելի ևս կենսական տնտեսական նշանակություն ունի, քան Հայաստանի, և դժվար թե Ադրբեջանը այս հարցում տեղի տար՝ առանց արտաքին սաստիկ ճնշման: Ղարաբաղը եղավ կռվախնձոր Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև:

Բյուրոն, համաձայն Ընդհանուր ժողովի որոշման, Ղարաբաղ ուղարկեց գործիչներ՝ կազմակերպական աշխատանքներ կատարելու համար: Ադրբեջանցիք իրենց հերթին ուղղարկեցին զինվորական ուժեր:

1920 գարնանը առաջ եկավ Ղարաբաղի ապստամբությունը, որին հաջորդեց փաստական պատերազմը ադրբեջանական զորքերի հետ, որովհետև Զանգեզուրում գտնվող Հայաստանի զորամասը, ընկեր Դրոյի հրամանատարությամբ, վերահասու լինելով հայ-ադրբեջանյան ընդհարումներին՝ մտավ Ղարաբաղ և մասնակցեց կռիվներին: Ադրբեջանի կառավարությունը Ղարաբաղի դեմ ուղղեց համարյա իր ամբողջ բանակը, որից օգտվեցին բոլշևիկները և ապրիլ 28-ին մտան Բաքու»[3]:

Արցախցիները, հատկապես գյուղացիությունը, չէին ուզում ենթարկվել: Ղա-

[1] Աշխատավոր», 19 հունիսի 1919 թ., «Արձագանք», 24 հունիսի 1919 թ.: Հմմտ. Հարությունյան Հ.,էջ 57:

[2] Այսպես, օրինակ, Հայաստանի հանրապետության մինիստրների խորհուրդը 1919 թ. հունիսի 14-ի նիստում լսեց զինվորական մինիստրի պաշտոնակատար Դրաստամատ Կանայանի (Դրո) առաջարկությունը Ղարաբաղի զորամաս (բաղկացած 1 հետևակ գումարտակից, երկու լեռնային թնդանոթից և 54 ձիավոր հետախույզներից) կազմակերպելու համար 1 500 000 ռուբլի հատկացնելու մասին: Մինչ այդ մինիստրների խորհուրդը հունիսի 6-ի նիստում Ղարաբաղի կարիքների համար հատկացրել էր ևս 1 մլն ռուբլի: Մի շարք խանգարիչ հանգամանքների պատճառով այս և նման այլ որոշումները կյանքի չկոչվեցին, որը և բացասաբար անդրադարձավ արցախահայոց ինքնապաշտպանական համակարգի ամրապնդման վրա: ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 27, մաս առաջին, թ. 134: Հմմտ. Հարությունյան Հ.,էջ 57:

[3] «Հայրենիք», 1922 թ., թիվ 1, Նոյեմբեր, էջ 43-54:

ռաբաղի հայության 8-րդ համագումարը 1920-ի փետրվարի վերջին-մարտի սկզբին ընդունեց բանաձև, որում ասվում էր, որ Ադրբեջանը պարբերաբար խախտել է ժամանակավոր համաձայնության ամենագլխավոր կետերը, կոտորել մի քանի հարյուր հայերի: Հավատարիմ մնալով 7-րդ համագումարի ժամանակավոր համաձայնությանը՝ արցախահայությունը հայտարարեց, որ եթե կրկնվեն ջարդերն ու հարձակումները, Ղարաբաղի հայությունը իր կյանքի և պատվի պաշտպանության համար համապատասխան միջոցների կդիմի:

Այսպես՝ 1920թ. մարտին Շուշիում բռնկվում է ապստամբություն, որը փաստացի ղեկավարում էր ՀՅԴ Արցախի ներկայացուցիչ (ինչպես արդեն նշվել էր վերևում) Արսեն Միքայելյանը:

Հայաստանի կառավարությունը հավանություն չէր տալիս Ղարաբաղում զինված ապստամբությանը, բայց կառավարությունից դուրս գտնված ուժերը կազմակերպեցին ապստամբություն Ղարաբաղում՝ Շուշիի պարիսպների տակ և լեռներում:

Սիմոն Վրացյանը գրում է. «Ապստամբությունը կազմակերպված էր անփորձ մարդկանց ձեռքով: Հետևանքները կարող էին լինել շատ ավելի աղետաբեր, եթե ապրիլին Ղարաբաղ չհասներ Դրոն իր էքսպեդիցիոն զորամասով: Ապրիլին նա զորահավաք հայտարարեց Վարանդայում և Դիզակում, ամրացրեց ճակատները և 45 օր մնաց Ղարաբաղում: Ապրիլի 22-ին Թաղավարդ գյուղում հրավիրվեց Ղարաբաղի 9-րդ համագումարը, որը 44 ձայնով մեկի դեմ մի անգամ էլ որոշեց մերժել Ադրբեջանի իշխանությունը և Ղարաբաղը համարեց Հայաստանի մաս[1]»:

Դրոն Ղարաբաղում էր 1920-ի ապրիլի կեսերից: Ըստ Արսեն Միքայելյանի՝ Դրոյի մուտքը մեծ ոգևորություն էր առաջ բերել: Նա պետք է վերակազմեր և ուժեղացներ Ղարաբաղի դիմադրական ուժը և Ղարաբաղը միացներ Հայաստանին: Դրոյի ժամանումից կարճ ժամանակ անց Ղարաբաղ է գալիս նաև Նժդեհը՝ Կապանի իր զորամասով, և տեղավորվում Դիզակի շրջանում:

Ինչո՞ւ հայերը կազմակերպված դիմադրություն չցուցաբերեցին մուսավաթականներին:

Ստեղծված կացությունը օրինաչափորեն դնում էր տեղի հայությանը զինելու և ինքնապաշտպանության պատրաստվելու խնդիրը: Սակայն մայոր Գիպոնի գլխավորությամբ անգլիական 5 հոգանոց ներկայացուցչության Շուշի ժամանելուց հետո (1918 թ. նոյեմբերի սկզբին) բնակչության զգոնությունը և ինքնապաշտպանության նախապատրաստման գործը չափազանց թուլացավ: Արցախի զինված կազմավորումների մի մասը ցրվեց: Ավելի ուշ՝ 1919թ. ապրիլի 24-ին, Շուշիում տեղի ունեցած Ղարաբաղի հայության 5-րդ համագումարի (ապրիլի 23-29) որոշումից կատաղելով, Շատելվորդը[2] հայտարարեց. «Ի նկատի ունեցե՛ք, որ ձեր ճանապարհները կարող են փակել, այն ժամանակ դուք որտեղի՞ց մթերք կստանաք, ինչպե՞ս կպահպանեք հաղորդակցություն արտաքին աշխարհի հետ: Կարող են ձեզ տնտեսական բոյկոտ հայտարարել, կարո՞ղ եք առանց հացի ապրել: Եվ

[1] Վրացյան Ս. 1993, էջ 396:

[2] Շատելվորդն ապրիլի սկզբին փոխարինել էր Բաքվում գտնվող անգլիական զորամասերի հրամանատար Վ. Թոմսոնին: Նա արցախահայությունից պահանջում էր ենթարկվել Ադրբեջանին: Համագումարի աշխատանքներին մասնակցելու համար նա ժամանել էր Շուշի:

եթե հուզված, զինված ամբոխը հարձակվի ձեզ վրա, կարո՞ղ եք պաշտպանվել»[1]: Այդ հարցերը տալով Շատելվորդը, կարծես թե, միևնույն ժամանակ սովորեցնում էր Ադրբեջանին, թե ինչ պետք է անել Ղարաբաղը հպատակեցնելու համար: Եվ Սուլթանովի հետ տեսակցելուց հետո նա դժգոհ թողնում հեռանում է Շուշիից: Իսկ ժողովուրդն էլ իր հույսը դրեց ներկայացուցչության վրա: Այնինչ Դիզակի շրջանի Դոլանլար գյուղի ուղղությամբ, հենց համագումարի օրերին՝ ապրիլի 28-ին, թուրքական մեծաթիվ ուժերը հարձակում ձեռնարկեցին[2]: Դա պատասխան էր համագումարի որոշման, թե Ադրբեջանը ճանաչել չեն ուզում, և նախանշան, որ հարձակումներն այսուհետ սիստեմատիկ են դառնալու՝ անպաշտպան, ամեն կողմից կտրված Ղարաբաղի համառությունը կոտրելու համար: Ավելին, մայիսի 5-ին Սուլթանովը հրամայեց, որ Շուշիում գանձարանը հայկական մասից տեղափոխեն թուրքական մասը, չնայած, որ «գրեթե բոլոր ծառայողները հայեր էին, բոլոր արժեքավոր թղթերի 95 տոկոսը (600 000 հազար ռուբլի) պատկանում էր հայերին, ինչպես և 3 000 000 ռուբլի խնայողական դրամարկղի գումարը, ինվենտարը հայերի ծախքով էր ձեռք բերված և եթե գանձարանը տեղափոխվեր թուրքական մասը, հայերից ո՞վ պետք է հանդգներ այնտեղ գնալու[3]»: Իհարկե Շուշիի հայերը Սուլթանովի գնդացիրների, թնդանոթների, զորքերի ու զինված ամբոխի դեմ չէին կարող դուրս գալ՝ իրենց տրամադրության տակ ունենալով միայն «70 զինված երիտասարդ, պահեստում էլ՝ …400 փամփուշտ»[4]: Ստեղծված նման անելանելի պայմաններում Սուլթանովը բարձրաձայնեց, որ «գանձարանում պահվում են Ադրբեջանի կառավարության մեծաքանակ գումարները, և այդ գումարների պահպանումը միայն իրենց ասկյարներին կարող են վստահել…»[5]: Առհասարակ նկատելի և հասկանալի էր, որ Ղարաբաղում անգլիացիների բռնած դիրքը տանում է դեպի արյունահեղություն:

Ղարաբաղի հայության զանգվածային կոտորածի սկիզբը դրվեց 1919 թ. մայիսի 20-ից: Այդ օրը թուրքերը արգելեցին սննդամթերք անցկացնել հայկական շրջաններ: Սննդամթերք անցկացնելու յուրաքանչյուր փորձ ավարտվում էր ճանապարհին թուրքերի կողմից թալանով ու սպանություններով[6]: Ղարաբաղում իրադրությունը չափազանց լարվեց մեկ շաբաթ անց (մայիսի 27-ին)՝ քոչի սար բարձրանալու ժամանակ: Այդ օրը քոչվորները զինված խմբերի ուղեկցությամբ բռնեցին սար տանող ճանապարհը:

Ժողովուրդը սպառնաց, որ եթե Ադրբեջանը շարունակի տնտեսական բոյկոտը, Ղարաբաղը ստիպված կլինի փակել քոչվորների ճանապարհը: Իր նպատակին հասնելու համար Ադրբեջանը Լեռնային Ղարաբաղի դեմ հանեց լրացուցիչ կանոնավոր զորամասեր և հազարավոր անկանոն քուրդ ելուզակներ, ոչ պաշտոնական տվյալներով՝ շուրջ 10 հազար մարդ: Շուտով Լեռնային Ղարաբաղը հայտնվեց օղակի մեջ:

---

[1] Արամայիս(Միսակ Տեր-Դանիելյան) 1993, էջ 18:
[2] Արամայիս 1993, էջ 21:
[3] Արամայիս 1993, էջ 25-26:
[4] Արամայիս 1993, էջ 26:
[5] Արամայիս 1993, էջ 27:
[6] Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., 1992, стр.264-265.

Սուլթանովը մտադիր էր առաջին հարվածը հասցնել Արցախի ազատագրության շարժման կենտրոն Շուշի քաղաքին:

1920 թ. գարնան սկզբին Ադրբեջանը ձեռնամուխ եղավ ուժային մեթոդով Ղարաբաղի հարցի «լուծմանը» և այդ նպատակի համար ոչ միայն զինվորական հիմնական ուժեր, այլև «կամավորների» անվան տակ ահագին թվով զինված հրոսակախմբեր կենտրոնացրեց Ղարաբաղի գավառում:

Ստույգ տվյալներով 1920 թ. գարնանը Ղարաբաղում կենտրոնացված էր ավելի քան 10 հազար զինվոր: Շտապ կերպով կազմակերպվեց քրդական մի դիվիզիա: Շուշի ժամանեց Նուրի փաշան՝ 10 թուրք սպաների ուղեկցությամբ[1]:

Մարտի 11-ին և 12-ին Բաքվից Ջեբրայիլի վրայով Ղարաբաղ և Զանգեզուր ուղարկվեց 90 վագոն՝ բեռնված զենքով ու զինամթերքով[2]: Եվլախ կայարանը լցված էր բեռնատար ավտոմեքենաներով, զենքի տարբեր տեսակներով ու ռազմամթերքով[3]:

Ամրացվեցին Շուշին և Վարարակն(Խանքենդ) ավանը: Մուսավաթական զորամասերը գրավեցին Ասկերանի անցուղին և դրանով ապահովեցին Ադրբեջանի կապը Շուշիի հետ[4]:

Ամրանալով Ղարաբաղի ռազմավարական նշանակություն ունեցող կետերում՝ Ադրբեջանը փորձեց զինաթափել ժողովրդին: Այդպիսի փորձեր արվեցին նաև Զանգեզուրի սահմաններում և Ջեբրայիլի շրջանում: Ադրբեջանի գործակալները Լեռնային Ղարաբաղում ժողովներ էին գումարում, զենք բաժանում մուսուլման բնակչությանն ու գրգռիչ ճառեր արտասանում հայերի դեմ: Այդ ամենը խոսում է այն մասին, որ Ղարաբաղի դեմ ուղղված Ադրբեջանի դավերը մասնակի բնույթ չունեին:

Ղարաբաղը և Զանգեզուրը գործ ունեին լայնամասշտաբ պատերազմական գործողությունների հետ[5]:

Արցախահայությունն ու նրա քաղաքական ուժերը ժամանակին կռահեցին անգլիացիների հակահայկական քաղաքականության էությունը և համոզվեցին, որ նրանց խոստումներին հավատալը սխալ է, իսկ նրանց հետ հույսեր կապելը՝ կործանարար: Ուստի նման պայմաններում արցախահայությանը մնում էր ապավինել սեփական ուժերի վրա:

«Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությունն իր բնօրրան երկիրը թշնամուց պաշտպանելու և նախնյաց երկրում ապրելու իր օրինական իրավունքը վերահաստատելու համար հարկադրված էր անհավասար կռվի ելնել թուրք-թաթարական կանոնավոր բանակների և բազմահազար հրոսակների դեմ, երբ սրանք Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանության հրամանով «Ղարաբաղ-Զանգեզուրի հարցը մեջտեղից վերացնելու» նպատակով ուզում էին զինաթափ անել և արյան բաղնիք սարքել այդ գավառներում: Այլ խոսքով՝ ստեղծված կացությունը թելադրեց արցախահայությանը դիմել ինքնապաշտպանության: Ինքնապաշտպանության գոր-

---

[1] «Ժողովուրդ», 26 մարտի 1920 թ.:
[2] «Нагорный Карабах в 1918-1923», стр.431.
[3] ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 52, թթ. 51-52: Հմմտ. Հարությունյան Հ., էջ 58:
[4] Աբրահամյան Հ. 1991,էջ 34:
[5] Հմմտ. ՝ Հարությունյան Հ., էջ 58:

ծի կազմակերպումը ղեկավարում էին արցախցի գործիչները: 1920 թ. հունվարին Երևանից Զանգեզուրի վրայով Ղարաբաղ ժամանեցին Արսեն Միքայելյանը, Ասատուր Ավետիսյանը, Արսեն Հովհաննիսյանը (Արսո), Դալի Ղազարը, կապիտան Մարտիրոսյանցը, գնդապետ Մեսյանը և մի քանի այլ սպաներ: Նրանք Վարանդայի Սարուշեն գյուղում հիմնեցին զինվորական շտաբ, որի պետ հաստատվեց Արսեն Միքայելյանը: Նրա մերձավոր զինակիցները դարձան Արտեմ Թումանյանը, Անուշավան Ավետիսյանը, Խաչատուր Մելքումյանը և ուրիշներ: Գավառում նոր կազմավորված զորամասերի համար նշանակվեցին ռազմական պետեր: Կապիտան Մարտիրոսյանցը նշանակվեց Ջիվանշիրի զորամասի հրամանատար, գնդապետ Մեսյանը՝ Խաչենի, Դալի Ղազարը՝ Վարանդայի, Հովակիմ Ստեփանյանը՝ Դիզակի[1]:

Զինվորական հրամանատարները վերոհիշյալ շրջաններում կազմակերպեցին նոր զորամասեր, ծառայության վերցրին նախկին սպաներին և սկսեցին լրջորեն նախապատրաստվել ինքնապաշտպանության:

Ինչը առիթ հանդիսացավ Շուշիի հայ բնակչության կոտորածի իրականացման համար:

Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանության հրահանգով Սուլթանովը 1920 թ. մարտի 20-ին վերջնագիր ներկայացրեց Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությանը, ըստ որի հատուկ նշանակված տեղերում երեք օրվա ընթացքում նրանք պիտի կամավոր հանձնեին իրենց զենքերը[2]: Ղարաբաղի բնակչությունը, այդ վերջնագիրը համարելով օգոստոսյան ժամանակավոր համաձայնագրի ակնհայտ խախտում և պատերազմի նախանշան, որին պիտի անխուսափելիորեն հաջորդեին բռնությունները, վճռականորեն մերժեց այն: Մարտի 20-ին Սուլթանովի կարգադրությամբ Ղարաբաղում կենտրոնացած թուրք-թաթարական մեծաթիվ զորքերը սկսեցին բռնությամբ զինաթափել բնակչությանը: Ղարաբաղի գեներալ-նահանգապետը Շուշի քաղաքի մահմեդական բնակիչներին հրահանգում է պատրաստ լինել և սպասել իր ազդանշանին՝ քաղաքի հայկական մասը հիմնահատակ կործանելու համար: Լեռնային Ղարաբաղի և Զանգեզուրի դեմ Ադրբեջանի հարձակումը սկսվեց 1920թ. մարտի 22-ին:

Այդ օրը Ադրբեջանի սահմանի ամբողջ երկայնքով՝ Գանձակից մինչև Զանգեզուր, ծավալվեցին մարտական գործողություններ: Ասկերանի (հրամանատար՝ Ղազար), Վարարակնի (Խանքենդի) (հրամանատար՝ Զ. Մեսյան), Դիզակի (հրամանատարներ՝ Հովակ Ստեփանյան և Ալեքսան Դայի) կենաց ու մահու կռիվ էին մղում մի քանի անգամ թվաքանակով գերազանցող հակառակորդի դեմ: Թշնամու անցած ճանապարհին հազարավոր մարդիկ են կոտորվում, կանայք ու աղջիկներ անարգվում, ավերվում են ամբողջ գյուղեր:

1920թ. ապրիլի 7-ին ադրբեջանցի զինվոր Իսմայիլ Ալմանդարբեկովը Շուշիից Բաքվում գտնվող իր եղբորը գրել է. «Տեսածդ Էրմենիստանը (խոսքը վերաբերում է Շուշու հայկական մասին) այրված է: Հինգ կամ տասը տուն պահեցին: Հազարից ավելի հայեր գերի բռնվեցին: Տղամարդկանց բոլորին կոտորեցին, մինչև

[1] ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, թթ. 21-24: Հմմտ. ՝ Հարությունյան Հ., էջ 59:
[2] «Հառաջ», 20 ապրիլի 1920 թ.:

անգամ խալիֆին (եպիսկոպոսին), բոլոր մեծամեծ մարդկանց...նշանավոր հայերին սպանելուց հետո գլուխները կտրած բազարներում պտտեցնել էին տալիս... Այս կողմերում (քաղաքում) այլևս ոչ մի հայ չեք գտնի և ոչ էլ թյուրքի կարող եք հանդիպել, որը հարյուր հազարից պակաս թալան բերած լինի...Հայերի ողջ հարստությունը քաղաքի բնակիչ մուսուլմանները թալանեցին[1]»:

Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունների կիզակետը դարձավ Շուշիի հայ ազգաբնակչության սպանդը:

Այդ օրերին թաթարները պատրաստվում էին մեծ հանդիսավորությամբ նշելու 1920 թ. Նովրուզ բայրամը՝ Ամանորը: Տոնակատարությանը մասնակցելու անվան տակ զորքը բերվեց Շուշի: Շուշի եկան նաև Աղդամի թուրք բեկերը[2], ինչպես նաև Ղարաբաղի տարբեր շրջաններից տասնյակ հարյուրավոր մուսուլմաններ:

Ինչո՞վ էին զբաղվում հայերն այդ ժամանակ:

1919թ. օգոստոսին Ղարաբաղի հայերի 7-րդ համագումարը համաձայնություն էր տվել Բաքվի հետ կնքելու ժամանակավոր համաձայնագիր, ըստ որի՝ Արցախը մինչև Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում իր կարգավիճակի վերջնական լուծումը համարվում էր Ադրբեջանի սահմաններում գտնվող տարածք[3]:

Համագումարի օրերին սուր տարակարծություններ կային Արցախի քաղաքացիների և գյուղացիների միջև. վերջինները մեղադրում էին քաղաքացիներին, որ դավաճանել են՝ համաձայնելով համակերպվել Ադրբեջանի պայմաններին:

Համագումարի օրերին Բաքվում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ, շուշեցի Տիգրան Բեկզադյանն իր հայրենակիցներին ակնարկել էր, որ դրսից օգնություն ստանալու հնարավորություն չկա, և Արցախն ինքը պետք է պաշտպանի իրեն: Բացի այդ, անգլիացիների կողմից Ղարաբաղ-Զանգեզուրի գեներալ-նահանգապետ նշանակված Սուլթանովը վերջնագիր էր ներկայացրել՝ 48 ժամվա ընթացքում հպատակվել, հակառակ դեպքում սպառնում էր հայությանը հնազանդեցնել զենքով:

Թուրք-թաթարական հակահայկական գործունեության պատճառով գավառը հայտնվել էր մեկուսացման մեջ և ամբողջովին կտրվել դրսի աշխարհի հետ հաղորդակցվելու ճանապարհներից: Ազգամիջյան կռիվները, ահագնացող սովն ու համաճարակային հիվանդությունները մարդկային հազարավոր կյանքեր էին խլում:

1917 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերի դրությամբ Լեռնային Ղարաբաղում գրեթե իշխանություն չկար: Գոյություն ունեցող միակ տեղական մարմինը՝ 72 հոգուց կազմված գործադիր կոմիտեն, ըստ էության, անգործության էր մատնված:

Արցախում իրադարձությունները շուտով այնպիսի ընթացք ստացան, որ միջկուսակցական բյուրոյի վերակազմության անհրաժեշտություն զգացվեց: Անիշխանությունն առկա էր բոլոր բնագավառներում: Տնտեսական ճգնաժամն աննա-

---

[1] Թումյան Հ. 2008, էջ 286-287:

[2] ՀԱԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 14, թթ. 84-85: Հմմտ. ՝ Հարությունյան Հ., էջ 60:

[3] ՀԱԱ, ֆ.199,ց.1,գ.90,թ.67-68:Հմմտ. Արամայիս 1993, էջ 26-29:Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. 1992, док. № 214. Հմմտ. Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. 2008. Документы и комментарий / Сост., отв. ред., авт. вступ. ст. и коммент. д. ю. н., проф. Ю.Г. Барсегов,– Т. 1. с. 366. Հմմտ. Временное соглашение армян Нагорного Карабаха с Азербайджанским Правительством, 26 августа 1919 года. См.: К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918-1925., 1989, с. 23-25. Маммадов. Мусаев. 2008 ,стр.29.

խադեպ չափերի էր հասել, քաղաքական կրքերն ու ազգամիջյան հակամարտությունները երկու ժողովուրդներին մղում էին փոխադարձ վրիժառության և անխոհեմ քայլերի: Մուսավաթականները, օգտվելով ստեղծված իրավիճակից, ուժեղացնում էին տեղի մահմեդականների լրտեսական ու քայքայիչ գործունեությունը: Այդ ամենին գործադիր կոմիտեն չէր կարողանում համարժեք քայլերով հակազդել:

Անդրկովկասում անկախ պետությունների կազմավորման ու գոյության ամբողջ շրջանում նրանց միջև հարաբերություններն ունեին լարված բնույթ՝ պայմանավորված տարածքային վեճերով: Անկախ պետության կարգավիճակում հայտնվելուն պես «վիճելի» տարածքներին տիրանալու Ադրբեջանի ձգտումը դարձավ պետական քաղաքականության հիմնաքար:

1918-1920 թթ. Լեռնային Ղարաբաղ-Ադրբեջան հակամարտությանը հօգուտ Բաքվի անմիջական միջամտություն ցուցաբերեցին ոչ միայն թուրքերը, այլև նրանց փոխարինելու եկած, Բաքվում նավթային շահեր հետապնդող անգլիացիները, որոնք ամեն կերպ փորձում էին ճնշել արցախցիներին և ստիպել նրանց ենթարկվել մուսավաթական Ադրբեջանին: Այդ փորձերը ի վերջո ձախողվեցին: Ո՛չ թուրքերին, ո՛չ անգլիացիներին չհաջողվեց կոտրել արցախցիների կամքը, հայրենի երկրամասը զավթիչներից պաշտպանելու նրանց վճռականությունը:

Այսպիսով՝ ռուս բոլշևիկների անմիջական օգնությամբ և սպառնալիքի տակ Արցախը ևս խորհրդայնացվեց: Ռուսաստանը, սակայն, խորհրդայանացնելով Ղարաբաղը, դա չի միացրել Ադրբեջանին: Ապացույցը 1920թ. օգոստոսի 10-ին Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև կնքված համաձայագիրն էր, որով Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը համարվում էին վիճելի տարածքներ:

1918-1920 թթ. պաշտպանական մարտերում արցախահայությունը, ի դեմս երկրամասի ազգաբնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարների և նրանց ձևավորած ժողովրդական կառավարության ու Ազգային խորհրդի, ձեռք բերեց ինքնակազմակերպման ու ինքնակառավարման իրավաքաղաքական անգնահատելի փորձ: Լեռնային Ղարաբաղը հայտարարելով Հայաստանի հանրապետության անկապտելի մաս՝ արցախահայության ձևավորած լեգիտիմ իշխանությունները կազմակերպեցին հայրենի երկրամասի ինքնապաշտպանությունը[1], արժանապատվորեն այն ներկայացրին Ադրբեջանի ու անգլիացիների հետ բանակցություններում[2]:

1919-1920 թթ. թուրքական կանոնավոր բանակի ու մուսավաթականների հետ բախումներում արցախահայությունը հերոսական գոյամարտերում հայրենի երկրամասը աշխարհաքաղաքական բարդագույն պայմաններում հասցրեց «նոր ափեր», իրավաքաղաքական նոր միջավայր՝ պայմանավորված տարածաշրջանը Խորհրդային Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտում հայտնվելով և անդրկովկասյան հանրապետություններում խորհրդային կարգերի հաստատմամբ[3]:

---

[1] 1917-1923 թթ. իրադարձությունների վերաբերյալ արխիվային փաստական նյութերին կարելի է ծանոթանալ Հրանտ Աբրահամյանի «Մարտնչող Արցախը. 1917-2000» (Եր., 2003) գրքի Ա մասում:

[2] Մանրամասն Հմմտ. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. (под ред. В. А. Микаеляна), Е., 1992:

[3] 1920 թ. ապրիլի 24-29-ին Լեռնային Ղարաբաղի Թաղավարդ գյուղում տեղի ունեցավ արցախահայության 9-րդ համագումարը, որը հայրենի երկրամասը հռչակեց Հայաստանի առաջին հանրապետության անկապտելի մաս: Գուցե այն կարող էր դիվանագիտական իմաստով ավելի նուրբ քայլ անել՝ խորհրդային իշխանություն հռչակելով Լեռնային Ղարաբաղում: Դա կնշանակեր, որ երկրամասը հռչակվում է Հայաստանի մաս՝ բայց չհակադրվելով երկրամաս վերադարձած բոլշևիկյան Ռուսաստանին:

Շուշին այսօր կանգուն է, Շուշին այսօր վերականգնում է իր վաղեմի փառքն ու վեհությունը, Շուշին միշտ եղել է ու կմնա հայկական բնօրրան...

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀԱԱ ,ֆ.45, գ. 33,թ. 5:
2. ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, թթ. 21-24:
3. ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 52, թթ. 51-52:
4. ՀԱԱ, ֆ.199,ց.1,գ.90,թ.67-68:
5. ՀԱԱ , ֆ.199, ց.1, գ.128, թ.249:
6. ՀԱԱ, Ֆ. 200, ց. 1, գ. 355, մ. 1, թ. 206:
7. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 27, մաս առաջին, թ. 134:
8. ՀԱԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 14, թթ. 84-85:
9. К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918-1925. 1989, Документы и материалы: Баку: Азернешр, 193 с.
10. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. 1992, Сборник документов и материалов (под ред. В. А. Микаеляна), Ереван, Издательство АН Армении, 756 с.
11. Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарий / Сост., отв. ред., авт. вступ. ст. и коммент. д. ю. н., проф. Ю.Г. Барсегов. – В 2 т. – М.: КРУГЪ, 2008. – Т. 1. – 944 с.
12. Установление Советской властьи в Закавказье, 1971, Тифлис, 73 7с.
13. Արամայիս (Միսակ Տեր-Դանիելյան) 1993, Ղարաբաղի տագնապը (պատմության համար): Օրագրություն (26 ապրիլի-26 հուլիսի 1919թ.), Երևան, «Հայաստան», 118 էջ:
14. Թումյան Հ. 2008,Դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում 1917-1920 թթ.,Պատմական ակնարկ, Երևան,«Անտարես», 336 էջ:
15. Աբրահամյան Հ. 1991, Արցախյան գոյամարտ, Երևան, 174 էջ:
16. Հարությունյան Հ. 1996, Լեռնային Ղարաբաղը 1918–1921 թթ., Երևան, 296 էջ:
17. Հարությունյան Հ. 1998, Շուշին արցախյան գոյապայքարում (1918–1920 թթ.), 43էջ:
18. Միքայելյան Ա., 1923, Ղարաբաղի վերջին դեպքերը,Հայրենիք, թիվ 12, Բոստոն:
19. Հայոց պատմություն. Նորագույն ժամանակ(1918-1945), 2010, հ. 4, գիրք 1, խմբ. Խորհուրդ Վ. Բարխուդարյան և ուրիշներ, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, «Զանգակ-97» հրատ., Երևան, 800 էջ:
20. Սիմոնյան Հ. 1986, Թուրքական ազգային բուրժուազիայի գաղափարախոսությունը, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 586 էջ:
21. Վրացյան Ս. 1993,Հայաստանի հանրապետություն, Երևան, «Հայաստան», էջ 396, 704 էջ:
22. Քեմալ Մուստաֆա 1932,. Նոր Թուրքիայի ճանապարհը: 1919-1920 թթ. Անգորայի բազայի պատրաստում, հ. II, Մ., 416 էջ:
23. Золян С., 2001, Нагорный Карабах: проблема и конфликт, изд. «Лингва», Ереван, 307 стр.
24. Мелик-Шахназаров Зарэ 1995., Записки карабахского солдата (Воспоминания участника событий 1918-20 гг. в Нагорном Карабахе), Москва, Изд. Шварц.

25. Маммадов Мусаев. 2008, Армяно-азербайджанский конфликт: история, право, посредничество – Тула: Гриф и К, 2006 (1-е изд.), 2007 (2-е изд.), Баку (2-е изд., переработанное и дополненное) - 196 с.
26. Петросян Г. 2012, Отношения Республики Армении с Россией (1918-1920 гг.), Издательство «ЕГУ», 424с.
27. Шушинский Ф.М. оглу, 1968, Шуша, Азербайджанское государственное издательство, Баку, 163 стр.
28. Michael P. Croissant. The Armenia-Azerbaijan Conflict: Causes and Implications.
29. Richard G. Hovannisian 1997, The Repablic of Armenia, Vol. III:From London to Se'vres, February-August 1920, 452 p..
30. Richard G. Hovannisian 1997, The Armenian People from ancient to modern times, ed. By prof. USA,. Vol. II, 618 p.
31. Համաշխարհային դիվանագիտություն, 2005 թիվ 11, ապրիլ-հունիս, 178 էջ, «Մ-Դիզայն» հրատ., Բաքու, (Diplomatiya aləmi N 11, aprel – iyun, 2005, Baku, «M-Dizayn»,178 s.:
32. Մանասյան Ա. 2018 Ադրբեջան-Արցախ հարյուրամյա հակամարտության փոխակերպումները իրադարձային հենքի և իրավաքաղաքական արդյունքների դիտակետից, «Բանբեր Երևանի համալսարանի, Միջազգային հարաբերություններ, Քաղաքագիտություն», Երևան, № 2 (26), էջ 3-16:
33. «Աշխատավոր», 1919 թ., 19 հունիսի:
34. «Արձագանք», 1919 թ. 24 հունիսի:
35. «Ժողովուրդ», 1920 թ. 26 մարտ:
36. «Հայրենիք», 1922 թ., Բոստոն, Ա տարի, թիվ 1, նոյեմբեր:
37. «Հայրենիք», 1926, Բոստոն, № 3, մարտ:
38. «Հայրենիք», 1940 թ., Բոստոն, № 12, դեկտեմբեր:
39. «Հառաջ», 1920 թ. 20 ապրիլ:

Ամփոփում

Շուշիի 1920 թ. մարտյան ոճրագործությունը ներքաղաքական ու արտաքաղաքական գործընթացների համատեքստում

Նունե Սարումյան

Հարյուր տարի առաջ Շուշիում մահմեդականների կողմից հայ բնակչության նկատմամբ իրագործվեց դաժան ոճրագործություն, որը տարածաշրջանում ստեղծված ներքին քաղաքական լարված իրավիճակի, ինչպես նաև արտաքին քաղաքական ուժերի աջակցության և թողտվության արդյունք էր: Նմանատիպ իրավիճակում Անդկովկասյան տարածաշրջանում ձևավորված Ադրբեջանի հանրապետությունը Թուրքիայի հովանավորությամբ և Անգլիայի աջակցությամբ ամեն միջոց կիրառեց Խորհրդային Ռուսաստանի համաձայնությամբ ուղի հարթելու թուրքիզմի գաղափարախոսության իրականացման համար:

Չնայած ստեղծված ծանր պայմաններին և օրհասական վիճակին՝ Շուշիի հայ բնակչությունը տեղի հայկական ինքնապաշտպանական ուժերի միջոցով հնարավորինս տարերայնորեն դիմադրելով, մեծ կորուստների գնով կարողացավ մի քանի հազար հոգու փրկել: Անասելի դաժանությունները, բռնությունները, գազանությունները հասարակական առաջադեմ գործիչների կողմից դատապարտվեցին, սակայն իրենք՝ մահմեդական ոճրագործները փորձեցին ու փորձում են այդ ոճրագործությունը բարդել հայ բնակչության վրա:

1918-1920 թթ. պաշտպանական մարտերում արցախահայությունը՝ ի դեմս երկրամասի ազգաբնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարների և նրանց ձևավորած ժողովրդական կառավարության ու Ազգային խորհրդի, ձեռք բերեց ինքնակազմակերպման ու ինքնակառավարման իրավաքաղաքական անգնահատելի փորձ,թուրքական կանոնավոր բանակի ու մուսավաթականների հետ բախումներում նա հերոսական գոյամարտերում հայրենի երկրամասը աշխարհաքաղաքական բարդագույն պայմաններում հասցրեց «նոր ափեր», իրավաքաղաքական նոր միջավայր:

Ժամանակակից քաղաքական իրադարձությունների արդյունքում Շուշին այսօր կանգուն է, Շուշին այսօր վերականգնում է իր վաղեմի փառքն ու վեհությունը, Շուշին միշտ եղել է ու կմնա հայկական բնօրրան...

Հիմնաբառեր. *ոճրագործություն, բռնություններ, Շուշիի ամրոց, շրջափակում, Շուշիի հայկական թաղամաս, հրդեհում, ինքնապաշտպանական մարտին*

Резюме

Мартовское преступление в Шуши 1920 года в контексте внутриполитических и внешнеполитических процессов

Нуне Сарумян

Сто лет назад мусульмане в Шуши совершили чудовищное преступление против армянского населения, которое стало результатом напряженной внутриполитической ситуации в регионе, а также поддержки внешнеполитических сил. В аналогичной ситуации Азербайджанская Республика, образованная в Закавказском регионе под эгидой Турции и при поддержке Великобритании, использовала все средства, чтобы подготовить почву для реализации идеологии тюркизма с согласия Советской России.

Несмотря на тяжелые условия, армянское население Шуши с помощью местных армянских сил самообороны отразило ужасную ситуацию и сумело спасти несколько тысяч человек ценой больших потерь. Невыразимые зверства, насилие и зверства были осуждены прогрессивными общественными деятелями, но сами мусульманские преступники пытались и пытаются обвинить в этом преступлении армянское население.

1918-1920 гг. в оборонительных боях армяне Арцаха в лице съездов полномочных представителей народов региона, сформированного ими Народного правительства и Национального совета приобрели бесценный правовой и политический опыт самоор-

ганизации и самоуправления, в самых сложных геополитических условиях в столкновениях с турецкой регулярной армией и мусаватистами в героической борьбе они вывели свою родину на «новые берега», новую политико-правовую среду.

В результате современных политических событий Шуши стоит сегодня, Шуши восстанавливает былую славу и величие, Шуши всегда был и останется колыбелью армян…

Ключевые слова: *Преступление, насилие, крепость Шуши, блокада, армянский квартал Шуши, пожар, отряд самообороны*

Abstract

March Crime in Shushi of 1920 in the Context of Internal Political and Foreign Political Processes

Nune Sarumyan

One hundred year ago, a brutal crime was committed by Muslims against the Armenian population in Shushi, which was the result of the internal political situation in the region, as well as the support of foreign political forces.

In a similar situation, the Republic of Azerbaijan formed in the Transcaucasian region, under the auspices of Turkey and with the support of Britain, used every means to pave the way for the implementation of the ideology of Turkism with the consent of Soviet Russia. Despite the difficult conditions, the Armenian population of Shushi resisted the dire situation with the help of the local Armenian self-defense forces and managed to save several thousands of people at the cost of great losses. The unspeakable cruelty, violence and atrocities were condemned by progressive public figures, but the Muslim criminals themselves tried and are trying to blame the Armenian population in that crime.

In the defensive battles of 1918-1920s, the Armenians of Artsakh, represented by the congresses of the plenipotentiaries of the people of the region, the People's Government and the National Council formed by them, gained invaluable legal and political experience of self-organization and self-government.

In the clashes with the Turkish regular army and the Musavatists, the Armenians of Artsakh brought their homeland to "new shores", into a new political-legal environment struggling heroically for survival in difficult geopolitical conditions. As a result of modern political events, Shushi is standing today¸ Shushi is restoring its ancient glory and majesty, Shushi has always been and will remain an Armenian cradle…

Keywords: *crime, atrocities, Shushi fortress, blockade, Armenian district of Shushi, fire, self-defense body.*

ԳԼՈՒԽ Գ

ՇՈՒՇԻԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԻՐԱԳՈՐԾԱԾ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՂԵՌՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

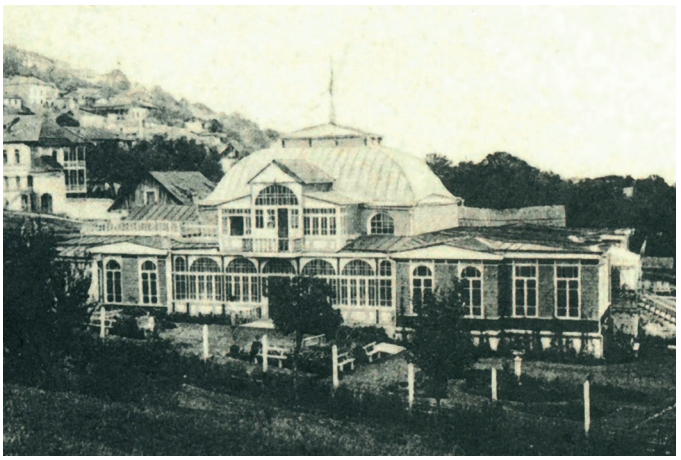

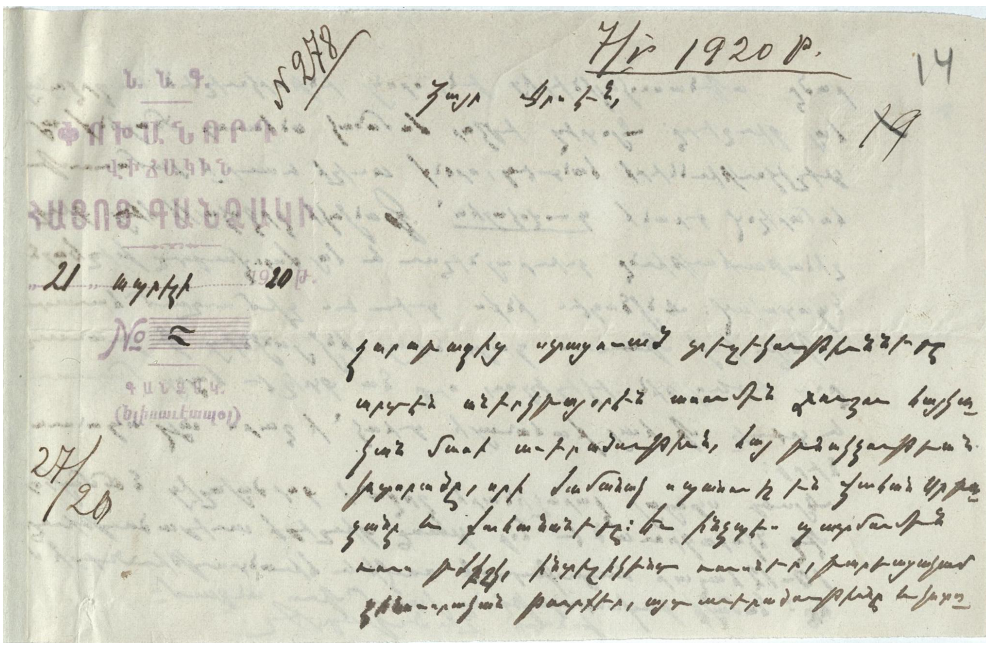

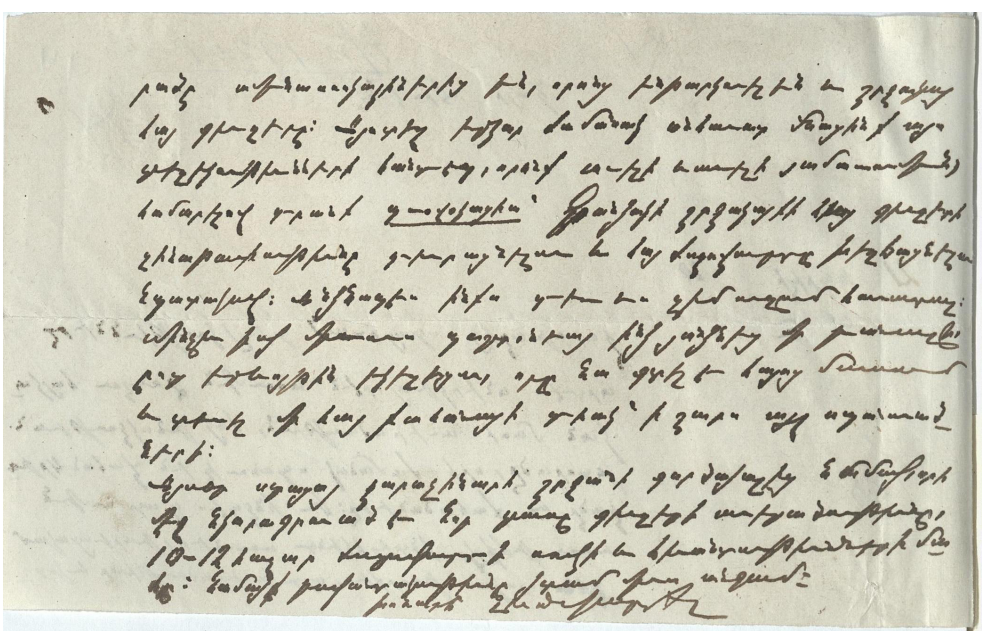

Գանձակի հայոց վիճակային փոխանորդ Լևոն վարդապետի գրությունը Արսեն վարդապետին՝ Շուշիի հայերի կոտորածների մասին, 21 ապրիլի 1920 թ.(ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 46, թ. 14):

Записка армянского епархиального викария Гандзака Левона вардапета Арсену вардапету о резне армян Шуши, 21 апреля 1920 г. (НАА, ф. 57, п. 5, д. 46, л. 14).

Armenian Diocesan Vicar of Gandzak Archimandrite Levon's letter to Archimandrite Arsen about the massacres of Armenians in Shushi, April 21, 1920 (NAA, f. 57, l. 5, w. 46, p. 14).

Տ. ՆԵՐՍԵՍ ՔԱՀԱՆԱ ԱՍՐՅԱՆ
Հայ առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմի
հրապարակչական բաժնի տնօրեն,
Ստեփանակերտի Ս. Աստվածամոր Հովանի
մայր եկեղեցու հոգևոր հովիվ
Ռաֆֆի 7, Շուշի, Արցախի Հանրապետություն
էլ. հասցե՝ monk-deacon@mail.ru
Հոդվածը ներկայացվել է 10.04.2021, գրախոսվել է 10.04.2021,
ընդունվել է տպագրության 20.04.2021

1920 Թ. ՇՈՒՇԻԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՈՎ ԱՐՑԱԽԻ ԹԵՄԻ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ ԵՎ ՀԵՏԱԳԱ ՈՂԲԵՐԳԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ

Հայ առաքելական եկեղեցու պատմությունն ամբողջովին համահունչ է հայ ժողովրդի պատմությանը: Եվ հայ ժողովրդի կյանքում արձանագրված պատմական կարևորագույն իրադարձություններն իրենց ուղղակի դրսևորումներն են ունեցել նաև Հայ եկեղեցու իրականության մեջ: Բնականաբար, բացառություն չէ նաև հայ ժողովրդի ամենամռայլ էջերից մեկը՝ 1920թ. մարտին Ադրբեջանի կողմից իրականացված՝ Շուշիի հայ բնակչության ցեղասպանությունը, որի հետևանքով ծանրագույն կորուստներ ունեցավ նաև Հայ առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը:

Կոտորածից օրեր անց մամուլում լուրեր հայտնվեցին այն մասին, որ դաժանաբար սպանվել են նաև Արցախի թեմի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոս Տեր-Գրիգորյանը[1] և Շուշիի քահանաները[2]: Ապրիլի 16-ին Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարին ուղղված իր զեկույցում Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մարտիրոս Հարությունյանը, Շուշիի կոտորածի վերաբերյալ տեղեկություններ հայտնելիս, մեջբերումներ է կատարում իր տրամադրության տակ հայտնված մի քանի նամակներից, որոնց հեղինակները ոճրագոր-

[1] Ծնվել է 1845 թ. Մեղրիում: Ուսանել է Գևորգյան ճեմարանում: Կնոջ մահվանից հետո մտել է վանք և 1887 թ. ապրիլի 21-ին ձեռնադրվել աբեղա: Նույն թվականի հուլիսի 16-ին ստացել է վարդապետական պատիվ և նշանակվել Արցախի թեմի Նուխիի առաջնորդական փոխանորդ՝ դառնալով նաև Ս. Էջմիածնի սինոդի անդամ: 1913 թ. փետրվարի 27-ին նշանակվել է Տաթևի վանքի վանահայր: 1916 թ. ապրիլի 30-ին նշանակվել է Արցախի թեմի կառավարիչ: 1917 թ. ապրիլի 16-ին օծվել է եպիսկոպոս: Սպանվել է 1920 թ. մարտի 23-ին:
[2] Տես «Նոր աշխատավոր» 1920. «Մշակ» 1920:

ծության անմիջական մասնակից թուրքեր էին: Նամակներից մեկում մասնավորապես ասվում է. «Հազարից ավելի հայեր գերի բռնվեցին, տղամարդկանց բոլորին կոտորեցին, մինչև անգամ ավետարանը, խալիֆին (եպիսկոպոսին), բոլոր մեծամեծ մարդկանց.... Նշանավոր հայերին գլուխները կտրած բազարներում պտտեցնել էին տալիս սպանելուց հետո»[1]:

Շուշիի կոտորածի և եկեղեցականների կորուստների լուրերի իսկությունը հաստատում է նաև Գանձակի առաջնորդական փոխանորդ Լևոն վարդապետ Պերյանը՝ ապրիլի 21-ին հոգևորականներից մեկին ուղղված իր նամակում և հավելում. «Այստեղ երկար ժամանակ անհաւատ մնացինք այս տեղեկութիւնների հանդէպ, որոնք աւելի և աւելի յամառում են, համարելով դրանք պռովօկացիա՝ Գանձակի շրջակայքի հայ գիւղերի զինաթափութիւնը դիւրացնելու և հայ ժողովուրդը խեղճացնելու նպատակով: Անձնապէս ինքս դեռևս չեմ ուզում հաւատալ, մինչև իսկ մի ռուս պաշտօնեայ ինձ յանձնեց մի բանալի, ըստ երևույթին եկեղեցու, որը նա գտել է Հայոց մասում և տեսել մի հայ քահանայի դիակ՝ ի շարս այլ սպանուածների»[2]:

Շրջանառվող լուրերը խոր տագնապ են պատճառում Գևորգ Ե Ամենայն հայոց կաթողիկոսին: Վեհափառ հայրապետի հրահանգով հայրապետական դիվանը ապրիլի 17-ին նամակով դիմում է Վրաստանի թեմի առաջնորդ Մխիթար եպիսկոպոսին. «Նկատի ունենալով, որ Դուք ըստ ամենայնի հնարաւորութիւն կունենաք այդ տխուր լուրը ստուգելու՝ Նորին Սրբութիւնը հրամայեց դիւանիս գրել Գերապատուութեանդ ստուգելու ինչպէս այս, նոյնպէս և Շուշի քաղաքի կոտորածների լուրերը և իսկութիւնը, ամենայն մանրամասնութեամբ հաղորդել դիւանիս՝ զեկուցանելու Նորին Սրբութեանը»[3]:

Պատասխան նամակում Մխիթար Սրբազանը հայտնում է. «....ցաւ ի սիրտ՝ ամենախոնարհաբար զեկուցում եմ Ձերդ սրբութեան, որ .... թուրքերը, վերցնելով Շուշին, աւերել և ոչնչացրել են քաղաքի հայկական մասը, կոտորելով առանց սեռի և հասակի խտրութեան մօտ 5000 հայ[4], որոնց թւում թեմական առաջնորդ տ. Վահան սրբազան եպիսկոպոսին, որի գլուխը կտրելով բարբարոսաբար շրջեցրել են քաղաքում ի տես գազանացած խուժանի: Սպանուած են և բոլոր քահանաները, բացառութեամբ տ. Գաբրիէլ[5] քահանայ տ. Յովհաննիսեանի, որը, բանտից փախչելով, մահուանից ազատուել է»[6]:

Արցախի թեմական առաջնորդի և թեմի հոգևորական ու աշխարհիկ ծառա-

---

[1] Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920թթ. 2003, 459:
[2] Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան 2001, 744-745:
[3] Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան 2001, 744:
[4] Զոհերի թվի հարցն անշուշտ փոքր-ինչ դուրս է մեր համեստ ուսումնասիրության շրջանակներից, այդուհանդերձ, հաշվի առնելով, որ այն շոշափվում է մեջբերման մեջ, հարկ ենք համարում նշել, որ այդ առնչությամբ տարբեր տվյալներ են նշվում: Օրինակ՝ Հ. Աբրահամյանը հղում է կատարում արխիվային մի վավերագրի (որի տակ ստորագրել էր ՀՀ բանակի գլխավոր շտաբի պետ գնդապետ Վեքիլովը), որտեղ ասված է, որ մարտի 22-ին Շուշիում սպանվել է 8000 մարդ (Աբրահամյան 2003, 317): Իսկ ողբերգական իրադարձություններից շուրջ 6 տարի անց Շուշի այցելած Մ. Շահինյանը գրում է. «1920 թվականի մարտին այստեղ երեք օրում ավերել ու կրակի են մատնել 7000 տուն ու մորթել են՝ ոմանք ասում են 3-4 հազար հայ, ոմանք՝ 12 հազարից ավելի: Փաստ է, որ 35 հազար հայերից Շուշիում ոչ ոք չէր մնացել» (Шагинян 1931, с. 362):
[5] Հրատարակչական վրիպակ է, պետք է լինի Գարեգին (Հմմտ. ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 216, թթ. 15-16):
[6] Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան 2001, 749:

յողների սպանության, ինչպես նաև թեմի կրած նյութական կորուստների և այլ արհավիրքների մասին առավել ընդարձակ պատկերացում ենք կազմում թեմի կոնսիստորիայի[1] անդամ Կարապետ քահանա Վարդապետյանցի և ատենադպիր Միրզա Տեր-Սարգսյանի՝ մայիսի 15-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոսին ուղղված զեկույցից. «Վահան եպիսկոպոսը սպանուեց առաջնորդարանում, չկամենալով դուրս գալ: Վահան եպիսկոպոսի սպանութեան մասին մեզանից յետոյ դուրս եկած հայ ոստիկանապետ Աւետիք Տէր-Ղուկասեանը պատմում է, որ նոյն օրը երեկոյեան ժամը 10-ին ինքը կարողացել է մտնել Սրբազանի մօտ և յայտնել, թե այլևս հնար չկայ մնալու, պետք է կամ փախչել, կամ մի կերպ ընկնել Սուլթանովի մօտ: Սրբազանը պատասխանել է, թե առաջնորդարան և կոնսիստորիա չեմ թողնիլ և չդուրս գալ, և .... յամառում է ու նստում»: Կես ժամ չանցած բարբարոսները ներխուժում են առաջնորդարան և դաժանորեն սպանում Վահան սրբազանին և առաջնորդարանում գտնվող թեմական ծառայողներին ու նրանց ընտանիքներին: Ինքը՝ Ավետիք Տեր-Ղուկասյանը, կարողանում է արդեն հրդեհված առաջնորդարանի պատուհաններից մեկից ցած նետվել ու մի կերպ մազապուրծ փախչել:

Զեկույցի հեղինակները հայտնում են, որ կոտորածներին զոհ են գնացել նաև թեմական վարչության գրեթե բոլոր անդամները. «Կոնսիստորայի կողմից սպանուած են՝ անդամ Խորէն ա. քահ. Իսկանդարեանը, կարգապահ Անանիա Տէր-Դանիէլյանը և դիւանապահ Յովհաննէս Ղարաբէկեանը: Քահանաներից սպանուած է Յարութիւն ա. քահ. Վարդապետեանը, իսկ Գարեգին ա. Քահ. Յովհաննիսեանը ազատուել է բանտից կիսամեռ դրութեան մէջ և միանգամայն մերկ. սպանուած են թեմ. դպրոցի տեսուչ Աղ. Ծատուրեանը, ուսուցիչ Գաբրիէլ Ղուլիքևխայեանը, հոգաբարձու Անդրեաս բէկ Տէր-Յարութիւնեանը, Ղուկասեան ուսումնարանի տեսուչ բժ. Նիկողայոս Եարամիշեանը և այլն: Այսպէս ահա չկայ հոգևոր վարչութիւն, և մնացել ենք մի անդամ ու մի ատենադպիր, մերկ ու քաղցած, կոչուած է ժամանակաւոր մարմին գործերը վարելու»[2]:

Քահանաներից մեկի սպանության մանրամասները նկարագրում է Զարեհ Մելիք-Շահնազարյանը՝ մեջբերելով կոտորածների դժոխքով անցած Տաթևիկ Տեր-Սահակյանցի հուշերը: Վերջինս, ներկայացնելով գերեվարված հայերի նկատմամբ իրագործված ոճիրները, իր խոսքի շարունակության մեջ պատմում է. «Այնուհետև սկսում են հաշվեհարդար տեսնել գերի տղամարդկանց և պատանիների հետ, որոնց նախօրոք կապկպել էին: Նրանց հերթով բերում էին կաշվե գոգնոցով դահճի մոտ, որը, սուր դանակը ձեռքին, նստած էր աթոռին: Առաջինը նրա մոտ բերեցին գեղեցկահասակ, երկարամորուք քահանա Տեր Հարությունին: Նրա ձեռքերը կապված էին թիկունքին, ոտքերը՝ շղթայված: Դահիճը նրան գցում է մեջքի վրա, գլուխը դնում ծնկանը, հետո բռնում մորուքը և ցուցադրաբար սուր դանակով կտրում գլուխը: Հետո թուրքերը քահանայի գլուխը ցից են հանում և տանում քաղաքի թաթարական թաղամասի փողոցներով պտտեցնում»[3]:

Հսկայական էին նաև Արցախի թեմի կրած նյութական կորուստները: Կարա-

---

[1] Թեմական հոգևոր մարմին՝ վարչական և դատական գործառույթներով:
[2] Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու Պատմութեան 2001, 747-748:
[3] Мелик-Шахназаров 1995, ст. 43-44:

պետ քահանա Վարդապետյանցի և ատենադպիր Միրզա Տեր-Սարգսյանի վերոնշյալ զեկույցում ամփոփ կերպով ծանուցվում է. «Առաջնորդարանը, թեմական դպրոցը, եկեղեցիները թալանուած են, ապա այրուած: Կռիւը սկսելով առաւօտեան ժամը 5-ին՝ հնարաւորութիւն չի եղել կոնսիստորիայից ոչ մի դոկումենտ, ոչ մի գործ ու գանձ ազատել, նոյնպէս և եկեղեցիներից»[1]: Լիարժեք գնահատել հասցված վնասը պարզապես անհնար է: Ամբողջ գույքը, եկեղեցական պարագաները, արվեստի գործերը, գիրք-գրականությունը, փաստաթղթերը և այլնը, կողոպտվել կամ ոչնչացվել են: Սակայն թեկուզ միայն այն փաստը, որ Շուշին 1830-ականներից ի վեր Հայ առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմի հոգևոր կենտրոնն էր[2], և այնտեղ բնականաբար կենտրոնացված էր վերոնշյալ արժեքների մի զգալի մասը, որոշակիորեն հուշում է, որ կորուստների չափերն իրոք բավականին մեծ են եղել: Մեծագույն կորուստներից մեկը թերևս կարելի է համարել Արցախի թեմի արխիվի ոչնչացումը:

Ողբերգական այս իրադարձությունների հետևանքով Հայ եկեղեցու կրած կորուստների շարքում արձանագրվեց նաև ևս մեկ առանձնահատուկ ցավալի փաստ: Կուսանոցները Հայ առաքելական եկեղեցում հազվադեպ երևույթներ են: 1816 թվականից Շուշիում գործում էր Կուսանաց անապատը, որը Նոր Ջուղայի Ս. Կատարինե և Թիֆլիսի Ս. Ստեփանոս վանքերի հետ միասին պահպանում էր Հայ եկեղեցու կանանց մենաստանների մոռացված ավանդույթները: Իրականացված ոճրագործությունների հետևանքով վերջ դրվեց նաև բացառիկ այս երևույթի գոյությանը[3]:

Այսպիսով՝ ամփոփելով վերոնշյալը՝ կարող ենք փաստել, որ 1920 թ. Շուշիի ցեղասպանության հետևանքով Արցախի թեմն ուղղակի գլխատվեց, ինչպես բառացիորեն (թեմական առաջնորդի և հոգևոր իշխանության ներկայացուցիչների օրինակով), այնպես էլ ավելի լայն, փոխաբերական իմաստով: Շուշիի անկումը փաստացիորեն նաև Արցախի թեմի հոգևոր կենտրոնի ոչնչացումն էր:

Արցախի թեմի անդառնալի կորուստներն իրենց ծանրագույն հետևանքներն ունեցան թեմի հետագա ճակատագրի վրա: Հենց միայն թեմի առաջնորդի սպանությունը մեծ հարված էր Արցախին ու նրա թեմին: Բարդագույն ժամանակահատվածում՝ 1916-1920 թթ., թեմի հոգևոր տեսչությունն ստանձնած Վահան եպիսկոպոս Տեր-Գրիգորյանը, զուտ հոգևոր առաջնորդի իր կարգավիճակից բխող կարևորությունից զատ, իր անձնական բարձր հատկանիշների և անսահման հայրենասիրության շնորհիվ մեծ հեղինակություն էր ոչ միայն եկեղեցական ասպարեզում, այլ նաև արցախահայության հասարակական-քաղաքական կյանքում: Լինելով Արցախը Մայր Հայաստանին միավորելու ամենաջերմեռանդ ջատագովներից մեկը՝ Սրբազանը կարևորագույն տարբեր գործընթացներում գործուն ներկայություն և առանցքային դերակատարում ուներ. բանակցում էր Ադրբեջանի կառավարության և անգլիական միսիայի հրամանատարության հետ՝ փորձելով ապահովել իր հոգևոր հոտի անվտանգությունը, մասնակցում էր արցախահա-

[1] Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու Պատմութեան 2001, 747:
[2] Տես Բալայան 2007, 70-78:
[3] Տես Մկրտչյան 2014, 204-213:

յության համագումարներին, ինքնապաշտպանական գործողությունների կազմակերպմանը, փորձում էր հարթել ներքաղաքական կյանքում առկա տարաձայնություններն ու պահպանել արցախահայության միասնականությունը և այլն[1]: Իսկ զուտ հոգևորականի նրա կերպարը ժամանակակիցները բացառապես մեծագույն դրվատանքով են բնորոշում. «եկեղեցասեր, դպրոցասեր, անաչառ և շիտակ պաշտոնյա եկեղեցու և իր առաջնորդական կառավարության», «վերին աստիճանի մաքրության և բարոյականության» տեր և այլն[2]: Իսկ ժամանակակիցներից Եղիշե Իշխանյանը հետագայում գրում է. «Շատ համեստ մարդ էր Վահան Սրբազանը և յարգւած ժողովրդի կողմից», «բարի, անբասիր վարքի տէր և եկեղեցուն նւիրւած մարդ»[3]: Եվ, ըստ էության, ավետարանական քաջ հովվի իր նկարագիրը Վահան Սրբազանը պսակեց մարտիրոսական վախճանով՝ հրաժարվելով փախուստի կամ առավել ևս դահիճ Սուլթանովի ողորմածությանն ապավինելու միջոցով սեփական կյանքը փրկելու որևէ փորձից:

Նման արժանավոր առաջնորդից ու նրա կազմած թեմական վարչությունից զրկվելով՝ Արցախի գլխատված թեմն անկարող գտնվեց որևէ կերպ դիմադրելու Ադրբեջանի հակահայկական ու հակաեկեղեցական քաղաքականությանը: Նշյալ իրադարձություններից շուրջ մեկ ամիս անց՝ ապրիլի 28-ին, Ադրբեջանը խորհրդայնացվեց, իսկ մուսավաթական պարագլուխները մի ակնթարթում վերածվեցին բոլշևիկ հեղափոխականների: Սակայն այս «գունափոխությունը» որևէ կերպ չփոխեց Ադրբեջանի հակահայկական զավթողական քաղաքականությունը: Ավելին, այն, ինչ որ նախորդ տարիներին Ադրբեջանին չհաջողվեց իրականացնել Թուրքիայի և արևմտյան երկրների (մասնավորապես անգլիացիների) ամենալայն աջակցության պայմաններում, ի կատար ածվեց Խորհրդային Ռուսաստանի օգնությամբ. Արցախը բռնակցվեց Ադրբեջանին: Արցախի բռնայուրացման հարցերի վերջնական լուծման համապատկերում Ադրբեջանի համար պակաս կարևոր չէր նաև իր զավթողական ծրագրերի համար իրական վտանգ ներկայացնող անձանց ու հաստատությունների չեզոքացումն ու ոչնչացումը: Ուստի բնական է, որ ադրբեջանական իշխանութիւնների համար իրենց ազդեցութեան ոլորտից դուրս՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնից կառավարվող և ազգային-ազատագրական պայքարի օջախ լինելու փառապանծ ավանդույթներ ունեցող Արցախի թեմն առաջնահերթ թիրախ էր դիտարկվում: Իսկ Խորհրդային միության որդեգրած հակակրոնական ու հակաեկեղեցական դաժան պայքարն ուղղակի անսահմանափակ դաշտ էր բացում Արցախի թեմի նկատմամբ Ադրբեջանի սանձարձակ քաղաքականութեան համար: Վահան սրբազանի սպանությունից հետո երկու տարի շարունակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը չէր կարողանում Արցախում թեմակալ առաջնորդ նշանակել: Այդ երկու տարիների ընթացքում ադրբեջանական իշխանություններին հաջողվեց գրեթե կազմալուծել Արցախի թեմը. արդեն 1922 թ. թեմի մեջ մտնող 159 բնակա-

[1] Տես Աբրահամյան 2009, 165-199:
[2] Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու Պատմութեան 2001, 626:
[3] Իշխանյան 1999, 140, 656: Հերթական անգամ հիշելով Վահան Սրբազանին՝ Ե. Իշխանյանը խոր կսկիծով գրում է. «....կրկին ու կրկին յիշեցի Ղարաբաղի անփառունակ ապստամբութիւնը, որի հետևանքը եղաւ Շուշու հայկական մասի ծայրէիծայր հրդեհի ճարակ դառնալը ու հիմնայատակ կործանւելը և կրկին պատկերացրի, թէ ինչպէս է նահատակւել այն բարի ծերունին, այրւելով հրդեհւած հինաւուրց առաջնորդարանի շէնքում, որտեղ իր կացարանն էր» (Իշխանյան 1999, 657):

Գևորգ Ե Սուրենյանց

վայրերից 27-ը չունէին եկեղեցի, քահանաներ ունեին միայն 39-ը[1]: Համեմատության համար նշենք, որ 1914 թ. տեղեկագրի համաձայն՝ Արցախի թեմն ուներ 222 գործող եկեղեցի և 188 քահանա[2]: Վիճակագրական այս թվերը կտրուկ նվազեցին հատկապես 1920 թ. սկսած:

1922 թ. մարտի 27-ին Գէորգ Ե Կաթողիկոսի հայրապետական տնօրինությամբ Անանիա արքեպիսկոպոս Համազասպյանը նշանակվեց Արցախի թեմի առաջնորդ: Դժոխային պայմաններում երկու տարվա պաշտոնավարումից հետո յոթանասունամյա առաջնորդը ստիպված եղավ 1924 թ. մայիսի 27-ին հրաժարական ներկայացնել: 1925 թ. Գէորգ Ե Ամենայն հայոց կաթողիկոսի տնօրինությամբ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբան Վրթանէս ծայրագոյն վարդապետ (1928-ից՝ եպիսկոպոս) Հակոբյանը նշանակվում է Արցախի թեմի առաջնորդ: Չնայած Մայր Աթոռի և Արցախի թեմի առաջնորդի գործադրած հերոսական բոլոր ջանքերին՝ Ադրբեջանի իշխանությունների բռնությունները հասան իրենց գագաթնակետին՝ հանգուցալուծվելով 1933 թ. Արցախի թեմի վերջնական փակումով[3]: Հետագա տարիներին Արցախում հոգևոր-եկեղեցական կյանքի վերականգնման բոլոր ջանքերը կտրականապես կասեցվեցին Ադրբեջանի կողմից՝ ընդհուպ մինչև 1980-ականների վերջ Արցախը վերածելով Հայ եկեղեցու և հոգևորականության համար փակ տարածքի: Բազմաթիվ վանքեր, եկեղեցիներ ու մատուռներ կամ լիովին ոչնչացվեցին, կամ էլ վերածվեցին կրթական-մշակութային նշանակության շինությունների, պահեստների, անասնագոմերի և այլն: Առավել հայտնի կոթողները «աղվանականացնելու» և «ադրբեջանականացնելու» աճպարարություններով հայտարարվեցին «ադրբեջանական հուշարձաններ»[4]: 1920 թ. ավերակված Շուշիում այրված ու թալանված, բայց դեռևս կանգուն մնացած եկեղեցիները հետագա տարիներին աստճանաբար վերացան երկրի երեսից. իսպառ ոչնչացվեցին Ագուլեցվոց եկեղեցին ու Կուսանաց անապատը, Մեղրեցոց եկեղեցուց մնաց միայն խորանի հատվածը, որն ադրբեջանցիները վերածեցին բացօթյա կինոդիտումների բեմի: Պղծվեցին նաև հրաշքով կանգուն մնացած երկու եկեղեցիները. Ս. Հովհաննես Մկրտիչ (Կանաչ ժամ) եկեղեցին ադրբեջանցիները հանքային ջրերի ըմպելասրահ էին դարձրել[5], իսկ հոյակերտ Ղազանչեցոց Ս. Ամենափրկիչ տաճարի պղծման վերջին եղանակն իբրև զինապահեստ ծառայեցնելն էր:

Այսպիսով՝ կարող ենք փաստել, որ 1920 թ. Շուշիի ցեղասպանությունը «սկիզբն էր երկանց», արյունոտ այն ելակետը, որով սկսվեց Ադրբեջանի կողմից

[1] Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու Պատմութեան 2001, 759-766:
[2] Տես «Արարատ» 1914, 637:
[3] Տես Գարիկ սարկաւագ Ասրյան 2016, 97-110:
[4] Տես Տ. Ներսէս քահանայ Ասրեան 2017, 245-276:
[5] Տես Մկրտչյան, Դավթյան 2008, 30-32:

Արցախի թեմի քայքայման և վերացման բուն գործընթացը:

Ադրբեջանական բռնարարքների ավերիչ հետևանքները թոթափելու և Արցախում հոգևոր-եկեղեցական կյանքի վերականգնման հնարավորությունն ընձեռվեց միայն արցախյան ազգային-ազատագրական պայքարի շնորհիվ: 1989 թ. Վազգեն Ա Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հայրապետական տնօրինությամբ վերաբացվեց Արցախի պատմական թեմը[1]: Իսկ 1992 թ. Շուշիի ազատագրումից հետո թեմակալ առաջնորդ Պարգև Սրբազանի տնօրինությամբ Արցախի թեմի առաջնորդարանը, 72 տարվա հարկադիր բացակայությունից հետո, վերահաստատվեց Շուշիում: 2019 թ. Արցախի թեմը տոնեց վերաբացման 30-ամյակը: Այդ 30 տարիները հոգևոր վերածննդի, կորուստների վերականգնման և նոր արժեքներ ստեղծելու[2] տարիներ են: Իհարկե, ինչպես քանիցս արդեն նշեցինք, կորուստների մի զգալի մասն անդառնալի է, դրա վերականգնումը, հասկանալի պատճառներով, անհնար է:

Ամփոփելով վերոնշյալը՝ փաստենք, որ Ադրբեջանի (լինի մուսավաթական, խորհրդային, թե հետխորհրդային) հետ թեկուզ համակեցության և արցախահայության ամենաբնական իրավունքների, անգամ կյանքի, սեփականության, հավատի և դավանանքի ազատության իրավունքների իրագործումն անհամատեղելի իրողություն է: Աստվածատուր այդ իրավունքների իրագործումը հնարավոր է բացառապես սեփական անկախ պետականության պայմաններում:

ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Ա. Արխիվային վավերագրեր

Հայաստանի ազգային արխիվ, Ամենայն հայոց կաթողիկոսի դիվան, ֆ. 57, g. 5, գ. 216, թթ. 15-16:

Բ. Տպագիր վավերագրեր

Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան **2001,** Գիրք Թ, Հայ առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը (1813-1933 թթ.), կազմեց եւ առաջաբանը գրեց Սանդրօ Բեհբուդեանը, Երեւան, «Ոսկան Երեւանցի» հրատարակչութիւն, 980 էջ:

Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920թթ. **2003,** Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Պատասխանատու խմբագիր՝ Ամատունի Վիրաբյան, Կազմողներ՝ Սոնյա Միրզոյան, Ալվարդ Ղազիյան, Երևան, «Լուսաս» ՍՊԸ տպարան, 523 էջ:

Գ. Մամուլ

«Արարատ» **1914**, Յուլիս, Ս. Էջմիածին:

«Նոր աշխատավոր» **1920**, 14 ապրիլի, Թիֆլիս:

«Մշակ» **1920**, 9 մայիսի, Թիֆլիս:

Դ. Հուշագրություն

Իշխանյան Ե. **1999,** Լեռնային Ղարաբաղ (1917-1920)**,** Երևան, «Հայաստան», 730 էջ:

[1] Տես Տ. Ներսէս քահանայ Ասրեան 2018, 509-528:

[2] Ամենավառ վկայությունը Ստեփանակերտի Ս. Աստվածամոր Հովանի փառահեղ մայր եկեղեցու կառուցումն է, որի օծման և բացման արարողությունը կատարվեց Գարեգին Բ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ձեռամբ 2019 թ. ապրիլի 7-ին՝ Արցախի թեմի վերաբացման 30-ամյակի առիթով:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Шагинян М. **1931**, Советское Закавказье, Очерки, 1922-1930, Москва, Государственное издательство художественной литературы “Ленинград”, 680 с.
2. Мелик-Шахназаров З. **1995**, Записки карабахского солдата (Воспоминания участника событий 1918-20 гг. в Нагорном Карабахе), Москва, 79 с.
3. Աբրահամյան Հ. **2003**, Մարտնչող Արցախը 1917-2000, Գիրք Ա, 1917-1923, Երևան, «Զանգակ-97», 340 էջ:
4. Աբրահամյան Հ. **2009**, Արցախահայության հասարակական-քաղաքական կյանքը և Արցախի թեմը (1901-1933), Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակչութիւն, 224 էջ:
5. Բալայան Մ. **2007,** Շուշիի վերածումը Ղարաբաղի հոգևոր կենտրոնի, «Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան», Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, էջ 70-78:
6. Մկրտչյան Շ., Դավթյան Շ. **2008,** Շուշի. ողբերգական ճակատագրի քաղաքը, Երևան, «Գասպրինտ», 242 էջ:
7. Մկրտչյան Հ. **2014,** Շուշիի կուսանաց անապատը, «Շուշին՝ հայկական մշակույթի օջախ», Հայկական գրատպության 500-ամյակին նվիրված գիտական կոնֆերանսի զեկուցումներ, Շուշի, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատարակչություն, էջ 204-213:
8. Գարիկ սարկավագ Ասրյան **2016**, Արցախի թեմը Խորհրդային Ադրբեջանի բռնաճնշումների կիզակետում 1920-1933 թթ., «21-րդ դար», Երևան, թիվ 5 (69), էջ 97-110:
9. Տ. Ներսէս քահանայ Ասրեան **2017**, Արցախի փակուած թեմի պատմութիւնից (1933-1988), «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», Հատոր ԼԷ., Պեյրութ, էջ 245-276:
10. Տ. Ներսէս քահանայ Ասրեան **2018,** Արցախի վերաբացուած թեմը Խորհրդային միութեան վերջին տարիներին (1988-1991), «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», Հատոր ԼԸ., Պեյրութ, էջ 509-528:

Ամփոփում

1920 թ. Շուշիի ցեղասպանության հետևանքով Արցախի թեմի կորուստները և հետագա ողբերգական ճակատագիրը

Տ. Ներսես քահանա Ասրյան

1920 թ. մարտին Ադրբեջանի կողմից Շուշիի հայության նկատմամբ իրականացված ցեղասպանության հետևանքով հսկայական կորուստներ ունեցավ նաև Հայ առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը: Շուշին 1830-ական թվականներից Արցախի թեմի հոգևոր կենտրոնն էր, այստեղ էր կենտրոնացված ադմինիստրատիվ ռեսուրսը և հոգևոր-մշակութային ու նյութական ժառանգության զգալի մասը: Ադրբեջանցիների իրականացրած ցեղասպանության հետևանքով այդ ամենը բառացիորեն ոչնչացվեց: Արցախի թեմի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոս Տեր-Գրիգորյանը և թեմական վարչության անդամների մեծամասնությունը դաժանաբար սպանվեցին: Եկեղեցական ամբողջ ունեցվածքը կողոպտվեց կամ հրկիզվեց:

Եկեղեցական ղեկավարությունից ու հոգևոր կենտրոնից զրկված Արցախի թեմը հայտնվեց խիստ խոցելի ու անպաշտպան իրավիճակում: Ադրբեջանական իշխանությունները հետևողականորեն մեծացրին բռնաճնշումները և 1933 թ. վերջնականապես փակեցին Արցախի թեմը: Մինչև 1988 թ. Արցախի տարածքում արգելված էր Հայ առաքելական եկեղեցու գործունեությունը:

Միայն արցախյան ազգային-ազատագրական պայքարի շնորհիվ հնարավոր եղավ Արցախում վերականգնել հոգևոր-եկեղեցական կյանքը և արցախահայության կրոնի ու դավանանքի ազատության իրավունքը:

Հիմնաբառեր. *Ադրբեջան, Շուշի, ցեղասպանություն, Արցախի թեմ, Վահան եպիսկոպոս Տեր-Գրիգորյան, կորուստներ, բռնաճնշումներ:*

Резюме

Потери Арцахской Епархии в результате геноцида в Шуши и ее дальнейшая трагическая участь

Отец Нерсес Асрян

В результате совершенного Азербайджаном геноцида армян в городе Шуши в марте 1920г. Арцахская епархия Армянской Апостольской Церкви тоже понесла колоссальные потери. Начиная с 1830-х гг. Шуши являлось духовным центром Арцахской епархии, где были сосредоточены административный ресурс и значительная часть духовно-культурного, а также материального наследия. Все это было буквально уничтожено в результате геноцида, совершенного азербайджанцами. Глава Арцахской епархии епископ Ваан Тер-Григорян и большинство членов епархиального управления были жестоко убиты. Все церковное имущество было разворовано или предано огню.

Лишенная церковного руководства и духовного центра, Арцахская епархия оказалась в крайне уязвимой и беззащитной ситуации. Азербайджанские власти последовательно усилили репрессии и в 1933 году окончательно ликвидировали Арцахскую епархию. До 1988г. деятельность Армянской Апостольской Церкви на территории Арцаха была запрещена.

Только благодаря Арцахской национально-освободительной борьбе стало возможным восстановить духовно-церковную жизнь и право армян Арцаха на свободу религии и вероисповедания.

Ключевые слова: *Азербайджан, Шуши, геноцид, Арцахская епархия, епископ Ваан Тер-Григорян, потери, репрессии.*

Abstract

Losses of the diocese of Artshakh as a result of Shoushi genocide of 1920 and further tragic fate

Father Nerses Asryan

The Artsakh Diocese of the Armenian Apostolic Church also suffered huge losses due to the genocide committed by Azerbaijan against the Armenians of Shushi in March 1920. Since 1830s Shushi had been the spiritual center of the Diocese of Artsakh, and the administrative resources, as well as the major part of the cultural, spiritual and material heritage were accumulated there. As a result of the genocide committed by the Azerbaijanis, all of this has been literally destroyed. Bishop Vahan Ter-Grigorian, the leader of the Diocese of Artsakh, and the majority of the Diocesan Board were brutally murdered. The whole Church property was stolen or burnt. Deprived of the Church leadership and spiritual center, the Diocese of Artsakh found itself in an extremely vulnerable and defenseless situation. The Azerbaijani authorities consistently intensified their repressions, and in 1933 they ultimately banned the Diocese of Artsakh. Until 1988, the activities of the Armenian Apostolic Church were banned in the territory of Artsakh.

Only thanks to the Artsakh national-liberation struggle it was possible to restore the spiritual-ecclesiastical life in Artsakh and the right of the Armenians of Artsakh to freedom of religion and belief.

Keywords: *Azerbaijan, Shushi, genocide, Diocese of Artsakh, Bishop Vahan Ter-Grigorian, losses, repressions.*

ՄԵԼԱՆՅԱ ԳՈՒՐԳԵՆԻ ԲԱԼԱՅԱՆ
պ.գ.թ., դոցենտ,
ԱՀ ԿԳՄ նախարարություն
melanyabalayan@mail.ru
Հոդվածը ներկայացվել է 10.04.2021,
գրախոսվել է 10.04.2021,
ընդունվել է տպագրության 20.04.2021

1920 ԹՎԱԿԱՆԻ ԲՌՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ՇՈՒՇԻՈՒՄ

1836թ. ռուսական կայսրության հայտնի կանոնադրությամբ Շուշին ճանաչվել էր Ղարաբաղի հոգևոր կենտրոն, որտեղ էլ տեղակայվել էր առաջնորդարանը: Լեոյի բնորոշմամբ՝ «Շուշին դառնում էր հոգևոր կենտրոն այն հայության համար, որ ապրում էր երեք քաղաքներում (Շուշի, Նուխի, Լենքորան) և դրանց վերաբերուող գաւառներում»[1]:

Այս իրողությունը ինքնին նոր հնարավորություն էր Շուշիի հոգևոր կյանքի վերընթացի, ինչն էլ անվերապահորեն կատարվեց:

Շուշիի հայաբնակ թաղամասերից յուրաքանչյուրը ունեցել է իր հոգևոր կենտրոնը՝ եկեղեցին: XIX դարասկզբից մինչև 1920թ. այստեղ կառուցվել և ակնառու հոգևոր գործունեություն են իրականացրել Ագուլեցոց Ս.Աստվածածին, Մեղրեցոց Ս.Աստվածածին, Ղազանչեցոց Ս.Ամենափրկիչ, Վերին Թաղի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ կամ Ղարաբաղցոց, Ներքին Թաղի Ս.Աստվածածին, Կուսանաց Ս.Աստվածածին եկեղեցիները:

Ագուլեցոց Ս.Աստվածածին եկեղեցու մասին առաջին տեղեկությունները վերաբերում են 1785թ.[2], իսկ 1822թ. եկեղեցին պարզապես վերակառուցվել է և հայտնի էր որպես «…զհոյակապ նորաշէն տաճարս յանուն սբ. Աստվածածնի»[3]:

Մեղրեցոց Ս.Աստվածածին եկեղեցու մասին մեզ հայտնի առաջին հիշատակությունը վերաբերում է 1708թ.[4]: Եկեղեցին վերակառուցվել է 1832թ., այնուհետև 1906թ. հիմնովին վերանորոգվել էր:

---

[1] Լէօ 1914, էջ 124:
[2] ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 616, թ. 24:
[3] ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2626, թ. 8:
[4] Թօփճեան Յ. 1895, 45:

Շուշիի արևելյան Ներքին թաղում գործում էր Ս.Աստվածածին եկեղեցին: Սակայն թաղամասում թուրքերի աստիճանական ներթափանցման հետևանքով հայերը ստիպված տեղափոխվեցին Վերին թաղամաս, որտեղ էլ 1847թ. կառուցեցին Ս.Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին (Կանաչ ժամը): 1844-1858թթ. կառուցվեց Շուշիի ամենամեծ հոգևոր կենտրոնը համարվող Ղազանչեցոց Ս.Ամենափրկիչ մայր տաճարը:

1838թ. բացվեց Ղարաբաղի Հայոց հոգևոր թեմական դպրոցը: Թեմական դպրոցի բացումը և արդյունավետ գործունեությունը, հոգևոր մյուս դպրոցների հետ միասին, ևս իրենց նպաստը բերեցին Շուշիում և ողջ Ղարաբաղում հոգևոր-մշակութային կյանքի աննախադեպ վերընթացին:

Սակայն 1918-20թթ. տեղի ունեցած քաղաքական իրադարձությունները միանգամայն այլ ընթացք հաղորդեցին Հայ առաքելական եկեղեցու, մասնավորապես Արցախի թեմի գործունեության ու, վերջին հաշվով՝ գոյության առումով:

Դեռևս 1918 թվականից Ադրբեջանը կանոնավոր զորամասեր էր կենտրոնացրել Ղարաբաղի սահմանին և պարբերաբար հարձակումներ էր գործում՝ նպատակ ունենալով նվաճել այն: Ղարաբաղը հայտնվել էր շրջափակման մեջ:

1918թ. Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոսը նամակ է ուղարկել Մայր Աթոռ, որում մանրամասն ներկայացրել է թուրքական հարձակումների հետևանքով ստեղծված կացությունը, եկեղեցիների ու վանքերի բացահայտ կողոպուտը, թալանն ու ավերածությունները. «Տաճկա-ադրբէջանական արշաւանքը մեր վիճակում աւերել է 35-ի չափ հայ գիւղեր, որոնց 11-ը Վարանդայի և Խաչէնի գաւառածայրերից են: ...Ժողովրդի մի մասը կոտորած, եկեղեցիները նոյնպէս կողոպտուած»[1]:

1919թ. մայիսի 20-ից, ինչպես Համլետ Հարությունյանն է գրել. «Ղարաբաղի հայության զանգվածային կոտորածի սկիզբը դրվեց»[2]: 1919թ. հունիսին Ղարաբաղում տեղի ունեցած կոտորածների կապակցությամբ արդեն իսկ իր ձայնը հնչեցրեց նաև Ամենայն հայոց Գևորգ 5-րդ կաթողիկոսը: Թիֆլիսում գտնվող անգլիական գեներալ Կորիին ուղղված հեռագրում վեհափառ հայրապետը խնդրում էր պաշտպան կանգնել Ղարաբաղի հայությանը, որը գտնվում էր նոր ջարդերի վտանգի առաջ[3]:

1920թ. Շուշիում հայերի նկատմամբ իրականացված ցեղասպանությունը թերևս դարձավ ամենաողբերգական իրադարձությունը Ղարաբաղի հոգևոր մշակութային կենտրոնի համար: Ցեղասպանության հետևանքով մեծապես տուժեց նաև Հայ առաքելական եկեղեցու Ղարաբաղի հոգևոր թեմը: Ժամանակակցի վկայությամբ «Շուշին միակ շաղկապն էր 300.000 հայ բնակչութեան, և ներկայումս երբ չկայ այդ քաղաքը, չկայ ուրեմն նաև հոգևոր և կրթական կենտրոն ահագին բնակչութեան համար, չկայ մարմնի սիրտը, չկայ Ղարաբաղին և Զանգեզուրին մտաւոր կեանքին մատակարարողը: Ղարաբաղին հասցված հարվածը

---

[1] Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ., Հայ առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը (1813-1933թթ.) 2001, 662-663:

[2] Հարությունյան Հ., Շուշիի հայության կոտորածները (1919 թ. Հունիս և 1920թ. մարտ), էջ 52: http://armstudies.asj-oa.am/68/1/50.pdf

[3] «Ժողովուրդ» 1919, 22 հունիսի; «Ազգ» 1919, Բոստոն, 2 սեպտեմբերի:

խիստ անգութ էր և անփոխարինելի»[1]: Իրավամբ, Շուշին հոգևոր-մշակութային ու կրթական կենտրոն էր ոչ միայն Ղարաբաղի, այլև հոգևոր թեմի մեջ ներառված ավելի ընդարձակ տարածքների՝ Զանգեզուրի համար: Հետևաբար, ինչպես պահպանված վավերագիրն է վկայում՝ «հասցված հարվածը անգութ էր»:

Հոգևորականության և եկեղեցու դեմ իրականացված բռնությունների մասին պահպանվել են բազմաթիվ վկայություններ ինչպես ժամանակակիցների թողած վկայություններում, այնպես էլ Հայ եկեղեցու վավերագրերում:

Շուշիում տեղի ունեցած կոտորածների և մասնավորաբար հոգևորականության նկատմամբ կատարած բռնարարքների նկարագրությամբ կոնսիստորիայի անդամ Կարապետ քահանա Վարդապետյանցը հատուկ զեկուցագիր է ուղարկել Ամենայն հայոց կաթողիկոսին՝ միաժամանակ խնդրելով թեմի նոր կառավարիչ նշանակել. «Տարւոյս մարտի 10, 23-ին Շուշում սկսած կռիվները խաչ դրին քաղաքի հայկական թաղի վրայ: Այրւեց հայոց ամբողջ քաղաքամասը… Վահան եպիսկոպոսը սպանւեց առաջնորդարանում, չկամենալով դուրս գալ: Առաջնորդարանը, թեմական դպրոցը, եկեղեցիները թալանւած են, ապա այրւած: Կռիվը սկսւելով առաւօտեան ժամը 5-ին՝ հնարաւորութիւն չի եղել կոնսիստորիայից ոչ մի դոկումենտ, ոչ մի գործ ու գանձ ազատել, նոյնպէս և եկեղեցիներից»[2]: Վերոնշյալը փաստացի վկայություն է նաև եկեղեցում պահպանվող արժեքավոր փաստաթղթերի ու եկեղեցական այլ մասունքների կորստի մասին: Նույն վավերագիրը հաղորդում է նաև, որ «Վահան եպիսկոպոսի սպանութեան մասին մեզանից յետոյ դուրս եկած հայ ոստիկանապետ Աւետիք Տէր-Ղուկասեանը պատմում է, որ նոյն օրը երեկոյեան ժամը 10-ին ինքը կարողացել է մտնել Սրբազանի մօտ և յայտնել, թէ այլևս հնար չկայ մնալու, պէտք է կամ փախչել, կամ մի կերպ ընկնել Սուլթանովի մօտ: Սրբազանը պատասխանել է, թէ առաջնորդարան և կոնսիստորիա չեմ թողնիլ և չդուրս գալ և վստահ, որ թուրքերն իրան ձեռք չեն տալ, յամառում է ու նստում…»[3]:

Ըստ նույն վավերագրի. «Կոնսիստորիայի կողմից սպանւած են՝ անդամ Խորեն ա.քահ. Իսկանդարեանը, կարգապահ Անանիա Տէր-Դանիէլեանը և դիւանապահ Յովհաննէս Ղարաբէկեանը: Քահանաներից սպանւած է Յարութիւն ա.քահ. Վարդապէտեանը …: Այսպէս ահա չկայ հոգևոր վարչութիւն և մնացել ենք մի անդամ ու մի ատենադպիր»[4]:

Վրաստանի հայոց թեմի առաջնորդ Մխիթար եպիսկոպոսը Ամենայն հայոց կաթողիկոսին ուղղված հատուկ գրության մեջ, իր մտահոգությունն արտահայտելով թուրքերի կողմից Շուշիի գրավման մասին, նշել է. « … տարւոյս ապրիլի 6-ին, թուրքերը, վերցնելով Շուշին, աւերել եւ ոչնչացրել են քաղաքի հայկական մասը, կոտորելով առանց սեռի և հասակի խտրութեան մօտ 5000 հայ, որոնց թւում թեմական առաջնորդ տ. Վահան սրբազան եպիսկոպոսին, որի գլուխը կտրելով բարբարոսաբար շրջեցրել են քաղաքում ի տես գազանացած խուժանի: Սպանուած են և բոլոր քահանաները, բացառութեամբ տ. Գաբրիէլ քահանայ տ. Յով-

[1] ՀՅԴ ԿԱ, թղ. 1649, գ. 1, էջ 3:
[2] Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան 2001, 747:
[3] Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան 2001, 747:
[4] Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան 2001, 747:

հաննիսեանի, որը բանտից փախչելով՝ մահուանից ազատվել է: Շուշիի մնացած հայ բնակչութիւնը, մօտաւորապէս 6000 հոգի, քաղաքից հեռանալով գիւղերը, ազատուել են կոտորածից: Շուշիի հետ մենք ներկայումս հաղորդակցութիւն չունենք»[1]:

Հիրավի, գազանության ակնհայտ դրսևորում, որ թուրքի կողմից արդեն իսկ թե անսպասելի և թե եզակի չէր[2]: Շուշիում հայերի նկատմամբ իրականացված սպանդի մասին հոգեցունց վկայություններ է պարունակում նույն օրերին Շուշիում գտնված Զարեհ Մելիք-Շահնազարյանի «Ղարաբաղցի զինվորի գրությունները» հուշագրությունը, որում ներառված են թե հեղինակի և թե այլ շուշեցիների դժնդակ օրերի հուշերը: «Շուշիի սպանդից չորս օր անց հանդիպեցինք գեղեցկուհի, սակայն կիսախելագարված Տաթևիկ Տեր-Սահակյանցին, որը հրաշքով էր փրկվել սպանդից և սարսափով պատմում էր թուրք ոճրագործների գազանությունների մասին, նշելով. «հայ գերիներին հերթով բերում էին սուր դանակը ձեռքին թուրք դահճի մոտ: Առաջինը բերում են ձեռքերը մեջքին կապած, ոտքերը երկաթներով շղթայված գեղեցկահասակ, երկարամիրուք քահանա Տեր-Հարությունին և սուր դանակով գլխատում: Այնուհետև քահանայի գլուխը ցից են հանում ու տանում քաղաքի թուրքական թաղամասի փողոցներով ի ցույց բոլորի»[3]:

Թիֆլիսում հրատարակվող «Սլովո» ռուսալեզու թերթը նույն 1920թ. ապրիլի 16-ին գրել է. «քաղաքի հայկական թաղամասում քարը քարի վրա չի մնացել»:

1886 թվականից Կուսանաց Ս.Աստվածածին եկեղեցու մայրապետն էր Վարվառա Բահաթրյանցը: 1920թ. հայերի ջարդերի ժամանակ Կուսանաց անապատից փրկվել են միայն Հռիփսիմե մայրապետն ու Նունե Սարգսյանը, որոնք ապաստանել են Աշխաբադում[4]: Վերջինս նույնպես որոշ հուշագրություններ է թողել 1920թ. իրադարձությունների մասին[5]:

Ի դեպ, ժամանակակիցների վկայությունների շարքում կարևոր տեղ ունեն նաև կոտորածին մասնակցած թուրք զինվորների ու կամավորների նամակները: Բաքվի իրենց հարազատներին ուղարկված գրություններում նրանք անթաքույց հպարտությամբ են նկարագրել Ղարաբաղում տեղի ունեցած դեպքերն ու մահմեդականների կատարած աննախադեպ թալանը: Այսպես՝ ջարդերի մասնակից թուրք սպա Իսմայիլ Ալիմարդանբեկովը Շուշիից Բաքվում ապրող իր եղբորը հղված նամակում գրել է. «… Տեսածդ Էրմանիստանը (խոսքը Շուշիի հայկական թաղամասին է վերաբերում. - Մ.Բ.) հիմնովին վառված է, հինգ կամ տասը տուն պահեցինք: Հազարից ավելի հայեր գերի բռնվեցին, տղամարդկանց բոլորին կոտորեցինք, մինչև անգամ ավետարանը, խալիֆին (Վահան եպիսկոպոսին) …»[6]: Փաստերը բազմաթիվ են ու խոսուն:

1920թ. մարտի 23-ի ողբերգական իրադարձությունների հետևանքով Շուշիի հայկական թաղամասի հետ միասին հրկիզվեցին նաև հայ հոգևոր-պաշտամուն-

---

[1] Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան 2001, 749:
[2] Բալայան Մ. 2009, 207:
[3] Мелик-Шахназаров З. 1995, 40-41.
[4] Բալայան Վ. 2017, 279:
[5] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2722, թ. 7-8:
[6] Բալայան Վ. 2017, 445:

քային ճարտարապետության կարևորագույն կոթողները՝ եկեղեցիները:

Ագուլեցոց եկեղեցին թուրքերը հրկիզել էին դեռևս 1905թ. հայ-թաթարական ջարդերի ժամանակ: Սակայն եկեղեցին կիսավեր պահպանվել է մինչև 1972թ.: Խորհրդային ժամանակներում թուրքերը հիմնահատակ քանդել և տեղում կառուցել են թուրքական դպրոց[1], իսկ եկեղեցու կառուցման մասին արձանագրությամբ ճակատային քարը վերջերս գտնվել է Շուշիի հայկական գերեզմանատանը:

1920թ. Մեղրեցոց Ս.Աստվածածին եկեղեցին ևս հրկիզվեց: Նրանից պահպանվել են եկեղեցու կիսավեր պատերի որոշ մնացորդներ:

1920թ. մարտի 23-ին Շուշիի հայկական թաղամասի հետ միասին հրկիզվեցին նաև Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցը, Մեղրեցոց եկեղեցուն կից գործող ծխական դպրոցի երկհարկանի շենքը, Վերին թաղի կամ Կանաչ ժամի և Ագուլեցոց եկեղեցական ծխական դպրոցների շենքերը: Գանձակից Լևոն վարդապետը 1920թ. ապրիլի 21-ի գրությամբ հետևյալն է հաղորդել. «Ղարաբաղից ստացուած տեղեկութիւնները արդէն աներկբայօրէն ասում են Շուշու հայկական մասի աւերածութիւն, հայ բնակչութեան կոտորածը, որի ժամանակ սպանուել են Վահան Սրբազանը և քահանաները: Եւ ինչպէս պատմում են ռուս բժիշկ, ինտելիկենդ ռուսներ, բարեացակամ զինուորական թուրքեր, այդ աւերածութիւնը և կոտորածը ամենասոսկալիներից են, որոնց ենթարկուել են և շրջակայ հայ գիւղերը: … մինչև իսկ մի ռուս պաշտօնեայ ինձ յանձնեց մի բանալի, ըստ երևույթին եկեղեցու, որը նա գտել է Հայոց մասում և տեսել մի հայ քահանայի դիակ՝ ի շարս այլ սպանուածների»[2]:

1918-20թթ. աննախադեպ բռնությունները պատճառ հանդիսացան Շուշիում ազգային ու հոգևոր կյանքի ընդհանուր անկման: Ակնհայտ փաստ է, որ ցանկացած ժողովրդական շարժում կամ պատերազմ ունի իր ծնող պատճառները, և դրանց հիմնավոր լուծումը մեծապես կախված է համակողմանի վերլուծությունից ու ճիշտ ընկալումից: Արցախյան հիմնախնդրի լուծման պարագայում թերևս ճիշտ կողմնորոշվելը այնքան էլ դժվար չէ, քանզի ինչպես պատմական փաստերը, այնպես էլ մարդկային քաղաքակրթության ներկա ժամանակներում տեղի ունեցող իրադարձությունները ավելի քան ակնառու են և մատնանշում են միայն մեկ ճանապարհ, որ կոչվում է. «Ազգային միասնությամբ դեպի նոր վերածնունդ ու հզոր ազգային պետականություն» գաղափարը:

Եզրակացություն

XIX դարի սկզբներից Շուշիում և ողջ Ղարաբաղում հոգևոր-մշակութային կյանքը աննախադեպ վերընթաց ապրեց: Շուշիի հայաբնակ թաղամասերից յուրաքանչյուրը ունեցավ իր հոգևոր կենտրոնը՝ եկեղեցին:

1918-20թթ. բռնությունները պատճառ հանդիսացան Շուշիում ազգային ու հոգևոր-մշակութային կյանքի ընդհանուր անկման:

1920թ. մարտի 23-ի ողբերգական իրադարձությունների հետևանքով զոհվեցին Ղարաբաղի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդը և Շուշիի հոգևորականության

[1] Բալայան Վ. 2017, 281:
[2] Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան 2001, 744-745:

մեծ մասը: Շուշիի հայկական թաղամասի հետ միասին հրկիզվեցին նաև եկեղեցիները, դպրոցները:

Թուրքերի կողմից Շուշիում 1920թ. մարտի 23-ին հայերի նկատմամբ իրականացված ջարդերը կրել են ընդծված քաղաքական, կրոնական ու մշակութային նպատակներ:

Հոգևորականության և եկեղեցու դեմ իրականացված բռնությունների մասին պահպանվել են բազմաթիվ վկայություններ ինչպես ժամանակակիցների թողած վկայություններում, այնպես էլ Հայ եկեղեցու վավերագրերում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀԱԱ, ֆ. 332, g. 1, գ. 616, թ. 24:
2. ՀԱԱ, ֆ. 56, g. 1, գ. 2626, թ. 8:
3. ՀԱԱ, ֆ. 409, g. 1, գ. 2722, թ. 7-8:
4. ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ. 1, էջ 3:
5. Ազգ, Բոստոն, 1919, 2 սեպտեմբերի:
6. Բալայան Մ. 2009, Հայ Աղվանից եկեղեցին (սկզբնավորումից մինչև մեր օրերը), Ստեփանակերտ, Վաչագան Բարեպաշտ, 240 էջ:
7. Բալայան Վ. 2017, Շուշի. Տեղն ու դերը հայոց քաղաքակրթական համակարգում, Երևան, Զանգակ, 560 էջ, 32 էջ ներդիր:
8. Թօփճեան Յ. 1895, Ցուցակ ձեռագրաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Ա., Վաղարշապատ, 112 էջ:
9. Ժողովուրդ 1919, 22 հունիսի:
10. Լէօ 1914, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի (1838-1913), Թիֆլիզ, հրատ. Նոյն դպրոցի հոգաբարձութեան, տպարան Ն.Աղանեանի, Պոլից. 7, 692 էջ:
11. Հարությունյան Հ. 2015, Շուշիի հայության կոտորածները (1919թ. հունիս և 1920թ. մարտ), էջ 50-69: http://armstudies.asj-oa.am/68/1/50.pdf
12. Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան 2001, գիրք Թ., Հայ առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը (1813-1933 թթ.), կազմեց և առաջաբանը գրեց Սանդրօ Բեհբուդեանը, Երևան, Ոսկան Երեւանցի, 980 էջ:
13. Мелик-Шахназаров З. 1995, Записки Карабахского солдата (воспоминания участника событий 1918-1920гг. в Нагорном Карабахе), Москва, Шварц, 79 с.

Ամփոփում

1920 թվականի բռնությունները Հայ առաքելական եկեղեցու նկատմամբ Շուշիում

Մելանյա Բալայան

XIX դարի սկզբներից Շուշիում և ողջ Ղարաբաղում հոգևոր-մշակութային կյանքը աննախադեպ վերընթաց ապրեց: Սակայն 1918-20թթ. բռնությունները պատճառ հանդիսացան Շուշիում ազգային ու հոգևոր-մշակութային կյանքի ընդհանուր անկման: 1920թ. մարտի 23-ի ողբերգական իրադարձությունների հետևանքով զոհվեց հոգևորականության մեծ մասը, որոնց թվում էր Ղարաբաղի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդը: Շուշիի հայկական թաղամասի հետ միասին հրկիզվեցին նաև հայ հոգևոր ճարտարապետության կարևորագույն կոթողներ հանդիսացող եկեղեցիները: Հոգևորականության և եկեղեցու դեմ իրականացված բռնությունների մասին պահպանվել են բազմաթիվ վկայություններ ինչպես ժամանակակիցների թողած վկայություններում, այնպես էլ Հայ եկեղեցու վավերագրերում:

Հիմնաբառեր. *Ղարաբաղ, եպիսկոպոս, հոգևորականություն, եկեղեցի, առաքելական, ծիսական, քաղաքականություն, Շուշի:*

Резюме

Насилие в отношении Армянской Апостольской Церкви в Шуши в 1920 году

Меланя Балаян

С начала XIX века национально-духовная и культурная жизнь переживала беспрецедентный рост как в г. Шуши, так и во всем Карабахе. Однако, политические события в 1918-20гг. привели к общему спаду национальной и культурной жизни города Шуши. В результате трагических событий 23 марта 1920г. большинство армянских священнослужителей были убиты, в их числе глава Епархии Армянской Апостольской церкви Карабаха. Вместе с армянским кварталом г. Шуши были подожжены церкви, которые являются важными памятниками армянской архитектуры. Сохранились многочисленные свидетельства о вандализме и насилии, которые были организованы в отношении Армянской Апостольской церкви и духовенства Карабаха, как в воспоминаниях современников-очевидцев, так и в документах Армянской церкви.

Ключевые слова: *Карабах, епископ, духовенства, церковь, апостольский, политика, Шуши.*

Abstract

Violence against the Armenian Apostolic Church in Shushi in 1920

Melanya Balayan

At the beginning of the XIX century the cultural-religious life in Shushi and in the whole territory of Karabakh has been incredibly flourished. However, the violence of 1918-1920 led to a complete decline in national, cultural and religious life in Shushi. As a result of tragic events of March 23, 1920, the majority of Armenian clergy and religious leaders were killed or beheaded; among them was the Primate of the Diocese of Artsakh of the Armenian Apostolic Church. Together with the Armenian district of Shushi, the churches which are considered to be the valuable monuments of Armenian religious architecture were set on fire. Numerous testimonies of violence against the clergy have been preserved both in the testimonies of contemporaries and in the documents of the Armenian Apostolic church.

Keywords: *Karabakh, Bishop, clergy, church, Apostolic, parish, politics, Shushi.*

ՎՐԵԺ ԿԻՄԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ,
պ. գ. թ.,
ԱՀ ԿԳՄՄ նախարարություն,
Vrezh1639@mail.ru
Հոդվածը ներկայացվել է 10.04.2021,
գրախոսվել է 10.04.2021,
ընդունվել է տպագրության 20.04.2021

«ՇՈՒՇԻԻ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԲԱՐԵՐԱՐՆԵՐԻ ԿՐԹԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

(XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋ – XX ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲ)

XIX դարի սոցիալ-տնտեսական տեղաշարժերը որոշակի պայմաններ էին ստեղծում կրթաուսումնական կյանքի զարգացման համար: Նոր տնտեսական հարաբերությունները պահանջ են դնում ունենալ ուսյալ մասնագետներ: Հայ մեծահարուստները միջոցներ չէին խնայում իրենց զավակներին, ինչպես նաև տաղանդաշատ հայրենակիցներին հայրենի երկրում և արտասահմանում ուսում տալու: Քաղաքի մշակույթի բնագավառում ձեռք բերած հաջողությունները արդյունք էին դպրոցական կյանքի կազմակերպման, ինչում անգնահատելի դեր ունեցան հայ առաքելական եկեղեցին և, մասնավորապես, Արցախի թեմի առաջնորդները:

1820-1920 թթ. ընթացքում Շուշիում գործող թվով տասը կրթօջախների համբավը դուրս էր եկել երկրամասի սահմաններից: Դրանց թվում էին Ղարաբաղի Հայոց թեմական դպրոցը (հիմնվել է 1838 թ.), Ղարաբաղի Տիրամայր Սուրբ Մարիամ օրիորդաց ուսումնարանը (1864 թ.), Ռեալական ուսումնարանը (1881 թ.), Մարիամ-Ղուկասյան օրիորդաց գիմնազիան (1912 թ.) և այլն:

Մատաղ սերնդի կրթության ու դաստիարակության գործում մեծ էր բարերարների դերը, որոնց հատկացրած նյութական միջոցներով էլ հիմնվել են դպրոցներ և ուսումնարաններ:

Դպրոցների դերը Շուշիի կյանքում անժխտելի է, և այդ տեսակետից առաջնության պատիվը պատկանում է Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցին: Այն բացվել է 1838 թ. հունիսի 22-ին Բաղդասար միտրոպոլիտ Հասան-Ջալալյանի ջանքերով

ու միջոցներով: Սկզբում դպրոցը պահպանության որոշակի աղբյուրներ չուներ: Բաղդասար միտրոպոլիտը դպրոցը բացեց՝ հույսը դնելով հայրենակիցների աջակցության և օժանդակության վրա[1]:

Սեփական շենք չունենալու պատճառով դպրոցը տեղավորված է եղել վարձու շենքում՝ տարեկան 100 ռուբլի վարձով: Դպրոցն սկզբում 65 աշակերտ և 2 ուսուցիչ ուներ: Նյութական սղության պատճառով այն 1843 թ. ժամանակավորապես փակվել է: 1845 թ. միտրոպոլիտը կրկին ժողովրդի օգնությանն է դիմում, և դպրոցը նույն թվի օգոստոսի 17-ին վերաբացվում է՝ 45 աշակերտով և 5 ուսուցչով[2]: Շուշեցի Քալանթարյաններն իրենց տունը վեց ամիս ժամանակով ձրի տրամադրում են դպրոցին, իսկ պետական դպրոցի տեսուչ Խիտրովը հանձն է առնում ձրի վարել դպրոցի տեսչության պաշտոնը և ռուսերեն, պատմություն ու աշխարհագրություն դասավանդել[3]:

Թեմական դպրոցը պահելու նպատակով Բաղդասար միտրոպոլիտը յուրաքանչյուր ծխականից գանձվող հատուկ տուրք (20 կոպեկ) սահմանեց, իր միջոցներով շենք կառուցեց: 1853 թ. իր հիմնադրած թեմական դպրոցի համար շենք կառուցելու նպատակով նա առաջնորդարանի դիմաց հողատարածք է վերցնում, սակայն մահվան պատճառով նրա ձեռնարկումը մնում է անկատար: Դա ավարտին է հասցնում Սարգիս արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանը՝ 1872 թ. հունիսի 22-ին կատարելով դպրոցի նոր շենքի բացումը:

Դպրոցն ավելի բարեկարգ տեսք է ստանում 1908-1910 թթ. տեսուչ Ավետիք Տեր-Պողոսյանի օրոք և նրա ջանքերով[4]:

1913 թ. շուշեցիները պատրաստվում էին նշելու դպրոցի հիմնադրման 75-ամյակը[5]: Թեմականի հիմնադրման հոբելյանի առիթով հանգանակություններ են կատարվում: Զավեն և Բաբկեն եպիսկոպոսները հանգանակում են 600.000 ռուբլուց ավելի գումար, որը ներառում էր մոսկվաբնակ ղարաբաղցի Բաղդասար Արզումանյանի նվիրաբերած 200.000 ռուբլին, Հռիփսիմե Խանդամիրյան-Ղուկասյանի, դպրոցի սան Միքայել Արամյանցի, Մովսես Թավադյանի, Գրիգոր Բեգլարյանցի որդիների նվիրաբերությունները և այլն[6]: Միքայել Արամյանցը դպրոցին էր նվիրել 45.000 ռուբլի արժողությամբ իր տունը, որը գտնվում էր Շուշիում: Նա իր վրա էր վերցրել նաև վերակառուցման և ճանապարհի վերանորոգման ծախսերը[7], որի համար հուլիսի 18-ի կոնդակով ստացել էր Վեհափառի օրհնությունը[8]:

Թեմական դպրոցին գումարներ են նվիրաբերել նաև մոսկվաբնակ Ա. Խանդամիրյանը՝ 10.000 ռուբլի, շուշեցի բաքվաբնակ Ղարաբեկյանցը՝ 1000 ռուբլի, Պողոս Ալեքսանյանը՝ 3000 ռուբլի, Մկրտիչ Հովհաննիսյանը և Սուրեն Ադամյանը՝ 20.000 ռուբլի, Պողոս Ղուկասյանը՝ 10.000 ռուբլի, Մնացական Խունունցը՝

---

[1] ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 174, թ. 115:
[2] Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի (1838-1913), Թիֆլիս, 1914, էջ 183:
[3] «Տարազ», Թիֆլիս, 1913, հմ. 7-8:
[4] Խուդոյան Ս., Արևելահայ դպրոցները 1830-1920 թվականներին, Եր., 1987, էջ 370-374:
[5] Քոչարյան Ա., Շուշիի հայոց հոգևոր թեմական դպրոցի հիմնադրման 75-ամյակի տոնակատարությունները՝ ըստ արխիվային վավերագրերի, ԲՀԱ, 2012, հմ. 1-2, էջ 213:
[6] «Տարազ», Թիֆլիս, 1913, հմ. 7-8:
[7] Անթանեսյան Վ., Միքայել Արամյանց, Եր., 2011, էջ 46:
[8] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 309, թ. 86 շրջ.-87:

7000 ռուբլի և ուրշներ[1]:

Շուշիում մատաղ սերնդի կրթության և դաստիարակության գործում մեծ ավանդ են ներդրել Թադևոս Թամիրյանն ու Արիստակես Խանդամիրյանցը: Վերջինս իր մահից առաջ այդ նպատակի համար հատկացրել է 15.000 ռուբլի, որը, տարիներ շարունակ մնալով բանկում, 1891 թ. կազմել էր 48.000 ռուբլի: Նույն թվականին Խանդամիրյանցի ցանկությունն ի կատար է ածում նրա հարսը՝ Նինո Խանդամիրյանցը՝ այդ 48.000 ռուբլին բաշխելով հետևյալ կերպ. 20.000 ռուբլի հատկացնում է Շուշիի Հայոց թեմական դպրոցին, 20.000 ռուբլի՝ Շուշիում օրիորդական նոր ուսումնարան բացելու, 5.000 ռուբլի՝ այդ դպրոցի գավիթը դրսից ջուր բերելու գործին, իսկ մնացած 3.000 ռուբլին՝ չքավոր հայ աշակերտներին: Իսկ Թադևոս Թամիրյանը մեկ միլիոն ռուբլի էր կտակել Շուշի քաղաքին, որից 300 000 ռուբլի՝ թեմական դպրոցներին, 100 000 ռուբլի՝ ռուս-թաթարական դպրոցին[2]:

1910 թ. Բաքվում բնակվող շուշեցի Պ. Թադևոսյանը 30.000 ռուբլի նվիրում է իր ծննդավայրի ազգային ուսումնարանին և խոստանում ապագայում ուսման ծրագրերը ընդլայնելու նպատակով ևս 20.000 նվիրել: 1912 թ. «Կոչնակ»-ը հայտնում է, որ Շուշիում մահացած Գրիգոր Բեգլարյանցի որդիները թեմական դպրոցին են հատկացրել 15.000 ռուբլի: 1915 թ. աշնան սկզբներին Թիֆլիսում վախճանված Ա. Թյունիպեկյանը կրթական նպատակների համար կտակում է 150.000 ռուբլի[3]:

Թեմական դպրոցի գործունեությունն ընդհատվեց 1920 թ. մարտին Շուշի քաղաքում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունների պատճառով:

Շուշիի հայությունն Արևելյան Հայաստանում առաջինը լուրջ ուշադրություն դարձրեց աղջիկների կրթության գործին, և այդ հարցում իրենց մանկավարժական նվիրվածությամբ ակտիվ դերակատարություն ունեցան հենց արցախցի կին լուսավորիչները[4]: Այդ գործին նվիրվեցին առաջադեմ գործիչներ Պ. Շանշյանը, Պ. Պռոշյանը, Հ. Հախումյանը, Մ. Հախումյանը, և ուրիշներ, որոնց նախաձեռնությամբ 1864 թ. Շուշիում հիմնվեց «Դպրոցասեր հայուհյաց ընկերություն»-ը[5]: Ընկերության անմիջական օժանդակությամբ 1864 թ. ապրիլի 7-ին Շուշիում բացվեց օրիորդաց դպրոց մեծահարուստ Համբարձում Հախումյանի սեփական տանը՝ Մարիամ Հախումյանի միջոցներով և տնօրինությամբ: Վերջինիս խրախուսել և մեծապես օգնել էին այն ժամանակ թեմականի տեսուչ Պետրոս Շանշյանը և ուսուցիչ Պերճ Պռոշյանը: Այս դպրոցի բացումն այնքան մեծ իրադարձություն էր, որ անգամ փոխարքայի կին, մեծ իշխանուհի Օլգա Ֆյոդորովնան Մարիամ Հախումյանին հատուկ շնորհակալություն հայտնեց[6]:

Այստեղ բարձր մակարդակի վրա էր աղջիկների կրթման և դաստիարակման գործը: Մարիամ Հախումյանը խոստացել էր ուսումնարանի վարձը իր սեփակա-

[1] Ավանեսյան Ա., Հարությունյան Գ., Արցախի կրթական համակարգը, հ. Ա, Ստեփանակերտ, 2014, էջ 329-330:
[2] Բալայան Վ., Շուշի. տեղն ու դերը հայոց քաղաքակրթական համակարգում, Եր., 2017, էջ 335:
[3] http: //www.shushi.org/education.php.
[4] Ավանեսյան Ա., Հարությունյան Գ., Արցախի կրթական համակարգը, էջ 336-354:
[5] Հարությունյան Մ. Գ., Մշակութային կյանքը Լեռնային Ղարաբաղում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի սկզբին, Ստ., 2010, էջ 21:
[6] Ղարաբաղու տիրամայր Սուրբ Մարիամու օրիորդաց ուսումնարանի բացուիլը, Շուշի, 1864:

նությունից վճարել և իր հաշվին պահել երկու աղքատ աշակերտուհի[1]: Դպրոցում ուսուցումը հայերեն է տարվել: Այն փակվում է 1872 թ.:

Մարիամյան դպրոցի փակվելուց որոշ ժամանակ անց՝ 1879 թ. մարտի 13-ի հայրապետական կոնդակով Շուշիի առաջնորդական փոխանորդ Արիստակես վարդապետ Սեդրակյանի ջանքերով բացվեց Հռիփսիմյան իգական դպրոց[2]: Նրա գրության համաձայն՝ դպրոցի ֆինանսական աղբյուրները պատահական էին և սակավ, ուստի խնդրում էր օգտվել վիճակային արդյունքներից[3]: 1884 թ. Ղարաբաղի թեմի ծխական դպրոցների թեմական տեսչի ներկայացրած տեղեկագրի համաձայն՝ Հռիփսիմյան դպրոցը ժամանակավորապես գործում էր Արզուման Բաբալյանցի տանը՝ Կուսանաց անապատի մոտակայքում: Այն ուներ 2 դասարան՝ 50 աշակերտով[4]:

1886 թ. Շուշիում բացվում է ևս մեկ՝ «Մարիամյան» անունը կրող օրիորդաց դպրոց[5]: 1896 թ. շուշեցի Բաբա Բեգլարյանը հօգուտ Մարիամյան օրիորդաց ուսումնարանի մի հողամաս է կտակել, որից ստացված միջոցներով պետք էր չորս որդեգիրների ուսման վճարը իրականացվեր[6]: Համաձայն սինոդի կտակների վերաբերյալ գործի՝ շուշեցի Հովհաննես Գրիգորի Խունունցը իր կտակի 6-րդ կետի բ մասով՝ հօգուտ աղքատ ուսանողների՝ կտակել է 1) քաղաքի հայկական եկեղեցական-ծխական իգական ուսումնարաններին՝ 150 ռուբլի, 2) Մարիամյան դպրոցին՝ 150 ռուբլի[7]:

Օրիորդաց դպրոցը 1896 թ. փակվում է և վերաբացվում է 1905 թ. փետրվարին[8]:

1909/10 ուսումնական տարվա ընթացքում դպրոցին դրամական մուտք է եղել աշակերտների ուսման վարձից 2.000 ռուբլի և մոսկվաբնակ շուշեցի Ժամհարյան եղբայրների նվիրադրամը, որը տրվում է յուրաքանչյուր տարի՝ 200 ռուբլի չափով: Դպրոցը տեղավորված էր առաջնորդարանի շինության մի մասում, որը կազմում էր շինության մոտավորապես կեսը, սակայն զուրկ էր անհրաժեշտ հարմարություններից[9]: Բաքվի հայոց եկեղեցիների գործակալի առաջարկով[10], բարեգործական նպատակով, Մարիամյան օրիորդաց դպրոցին 50.000 ռուբլի գումար նվիրելու ցանկություն էր հայտնել նաև Նիկոլայ Առափելյանցը (Առաֆելյանց), նամակով այդպիսի ցանկություն էին հայտնել նաև բաքվաբնակ շուշեցիներ Բեգլարյանցը և Սարուխանյանցը[11], իսկ շուշեցի Թեոդորոս Խաչիյանցը կտակել է 1000 ռուբլի:

Դպրոցը գործունեությունը դադարեցրեց 1920 թ. ադրբեջանցիների կազմակերպած կոտորածների պատճառով: Իսկ արդեն խորհրդային տարիներին Մարիամ-Ղուկասյան դպրոցը գործել է՝ որպես Մ. Ֆրունզեի անվան ուսումնարան:

---

[1] «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1864, մարտի 14, ապրիլի 4:
[2] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 149, թ. 13:
[3] Նույն տեղում, թ. 13 շրջ.-14:
[4] Ֆ. 56, ց. 10, գ. 883, թ. 162 շրջ.: «Մշակ», 1879, հուլիսի 18:
[5] Ֆ. 56, ց. 10, գ. 914, թ. 33 շրջ.-34:
[6] Ֆ. 57, ց. 2, գ. 1553, թ. 27 շրջ.:
[7] Նույն տեղում, թ. 165-165 շրջ.:
[8] Նույն տեղում, գ. 905, թ. 14:
[9] Նույն տեղում, գ. 932, թ. 3:
[10] Նույն տեղում, գ. 1830, թ. 53 շրջ.:
[11] Նույն տեղում, թ. 46 շրջ.:

Հայ ժողովրդին բաժին հասած բազմատեսակ աղետների հետևանքով որբացած հայ մանուկներին օգնելու նպատակով Շուշիի կանանց հանձնաժողովը հիմնում է որբանոց-դպրոց[1]: Վեհափառը Բաքվի հայոց եկեղեցիների գործակալ Զավեն եպիսկոպոսին հանձնարարում է սատարել բարեգործական այդ ձեռնարկությանը ու այդ գործի հաջողությունն ապահովելու համար դիմել բարեգործ անձանց և հաստատություններին[2]: Զավեն եպիսկոպոսը դիմումներ է հղում բարերար Մովսես Բուդաղյանցին[3], Բաքվի Մարդասիրական ընկերությանը, Նպաստամատույց մասնաժողովին և այլ բարերարների: Թիֆլիսի Նպաստամատույց հանձնաժողովը խոստանում է Շուշիի որբանոց-դպրոցին հատկացնել 3-4 հազար ռուբլի գումար[4]: Սակայն որբանոցին տրվող օգնությունը սուղ էր: Հատկապես առաջին տարիներին որբանոցի վիճակը հուսահատական էր: Զավեն եպիսկոպոսի միջոցով որբանոցին էր հատկացվել 200 ռուբլի, ինչում ավանդ ունեին Սարգիս Խանդամիրյանցը և տիկին Բահաթրյանը[5]:

1911 թ. մարտի 25-ին Շուշիի որբանոցի հոգաբարձությունը «Մշակ» թերթի խմբագրությանն է ներկայացնում որբանոցի գոյությունը պահպանելու համար նվիրատվություններ կատարած անձանց ցանկը՝ նվիրաբերված գումարների տեղեկացումով՝ թերթում նվիրատուներին շնորհակալություն հայտնելու և այդ տվյալները հրապարակելու խնդրանքով: Վերջիններս Բաքու, Կրասնովոդսկ, Սամարղանդ և այլ քաղաքներից էին, մոտ 130 նվիրատուներ՝ 500 ռուբլուց քիչ ավելի գումարով, որը հանգանակել էր հոգաբարձության անդամ Մ. Եղիազարյանցը, իսկ 250 ռուբլի՝ Մնացական Խունունցը[6]:

Որբանոցին նվիրատվություններ են կատարել նաև Արցախի տարբեր բնակավայրերի հայերը, որոնք նույնպես անմասն չմնացին այդ ծանր պահին: 1911 թ. Շուշիի բնակիչ Թեոդորոս Խաչիյանցը Շուշիի որբանոցին կտակել է 250 ռուբլի, չքավորներին՝ 200 ռուբլի, մարաղացի Առաքել Տեր-Ներսիսյանցը՝ 15 ռուբլի[7]:

Շուշիում կային երեք միդասյա եկեղեցական-ծխական դպրոցներ, որոնցից Թադևոսյանը և Ագուլյացը՝ երկսեռ, Մեղրեցոց Ս. Աստվածածին եկեղեցու միդասյանը՝ արական[8]:

Թադևոսյան երկսեռ միդասյա դպրոցը գտնվում էր Վերին թաղի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու բակում: Դպրոցը հիմնվել է 1895 թ. բաքվաբնակ շուշեցի Իսահակ Թադևոսյանցի մեկենասությամբ: 1896 թ. ցարական կառավարության հրամանով մյուս դպրոցների հետ միասին փակվում է նաև այս դպրոցը և վերաբացվում միայն 1905 թ.՝ ազգային դպրոցները վերաբացելու թույլտվություն ստանալուց հետո[9]:

Այստեղ սովորում էին քաղաքի ամենաչքավոր երեխաները: Ուսումը դպրոցում

---

[1] ԳԱԹ, Հ. Առաքելյանի ֆոնդ, թ. 796:
[2] Ֆ. 57, g. 2, գ. 1830, թ. 12:
[3] Նույն տեղում, թ. 6:
[4] ԳԱԹ, Հ. Առաքելյանի ֆոնդ, թ. 797:
[5] Ֆ. 57, g. 2, գ. 1590, թ. 18 շրջ., 19:
[6] Ֆ. 227, g. 1, գ.159, թ. 3-5:
[7] Ֆ. 200, g. 1, գ. 1553, թ. 44:
[8] Ֆ. 57, g. 2, գ. 1908, թ. 11 շրջ.:
[9] Ֆ. 57, g. 2, գ. 905, թ. 14:

ձրի էր, երեխաները ձրիաբար ստանում էին նաև դպրոցական պարագաներ, ծայրահեղ չքավորները՝ նաև հագուստ: Թադևոսյան դպրոցը պահվում էր բաքվաբնակ շուշեցի Իսահակ Թադևոսյանի կտակած 30.000 ռուբլի գումարի տոկոսներով, որոնք տարեկան կազմում էին 1.600 ռուբլի, և որոնցով հոգում էին դպրոցի ծախսերը: Մայր գումարը պահվում էր բանկում՝ դպրոցի անունով, տոկոսների մնացորդը կցվում էր մայր գումարին: Դպրոցն ուներ երկու սենյակից և պատշգամբից բաղկացած լավ կահավորված սեփական շինություն, որը կառուցվել էր բարերար Իսահակ Թադևոսյանի միջոցներով[1]:

Շուշիի եկեղեցական-ծխական դպրոցները պահվում էին եկեղեցու արդյունքներով, ուսումնավարձով, ինչպես նաև նվիրատվություններով: Բացառություն չէր նաև Մեղրեցոց միդասյա արական դպրոցը, որը գտնվում էր Մեղրեցոց Ս. Աստվածածին եկեղեցու բակում: Այն բացվել էր 1907 թ. աշնանը: Սովորողներից մոտ 35 հոգի ձրիավարժ էին՝ իբրև չքավոր: Դպրոցի շինությունը, եկեղեցապատկան լինելով, ուներ անհարմարություններ[2]: Դպրոցի տարեկան եկամուտները ձևավորվում էին աշակերտների ուսման վարձից՝ 200 ռուբլի, և Մեղրեցոց Ս. Աստվածածին եկեղեցու հատկացրած նպաստից՝ մոտ 500 ռուբլի[3]:

Այս դպրոցին իր ավանդն էր բերել Թեոդորոս Խաչիյանցը, որը դպրոցի վերանորոգության նպատակով ներդրել էր 3.000 ռուբլի և կառուցել երեք սենյակից բաղկացած երկրորդ հարկ: Մանուկ սերնդի ուսման ու դաստիարակության գործի համար Խաչիյանցի կատարած բարեգործությունը արժանացել է Վեհափառի գոհունակությանը և 1913 թ. փետրվարի 8-ի կոնդակով օրհնվել[4]:

Շուշիի երրորդ միդասյա դպրոցն Ագուլյաց եկեղեցու երկսեռ դպրոցն էր, որը գտնվում էր Ագուլյաց Ս. Աստվածածին եկեղեցու բակում: Դպրոցը բացվել էր 1908 թ. սեպտեմբերին[5]: Այս դպրոցում ուսումը ձրի էր: Երեխաները ձրիաբար ստանում էին նաև դպրոցական պարագաներ, ամենաչքավորները՝ հագուստ: Դպրոցի շինությունը պատկանում էր Ագուլյաց եկեղեցուն, որն ուներ անհրաժեշտ հարմարություններ: Ագուլյաց դպրոցը պահվում էր Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության Շուշիի մասնաճյուղի հաշվով: Մասնաճյուղը հոգում էր դպրոցի համարյա բոլոր ծախսերը[6]:

Շուշիում գործում էր նաև Կուսանաց վանքի եկեղեցական-ծխական դպրոցը: Այն բացվել է 1914 թ. Ղարաբաղի թեմի ժամանակավոր կառավարիչ Զավեն եպիսկոպոսի ջանքերով: Դպրոցի պահպանության ծախսերը հոգում էր բաքվաբնակ Արսեն Կարասիլնիկյանը, որն արժանանում է Վեհափառի օրհնությանը[7]:

Բարերարների շնորհիվ Շուշիում բացված հաջորդ դպրոցը Մարիամ-Ղուկասյան օրիորդաց դպրոցն էր: Դպրոցը կառուցվում է շուշեցի Պողոս, Արշակ, Հակոբ և Աբրահամ եղբայրների հոժարությամբ՝ իրենց հանգուցյալ քրոջ՝ Մարիամ Ղուկասյանի հիշատակը հավերժացնելու համար:

[1] Նույն տեղում, գ. 932, թ. 3 շրջ.:
[2] Ֆ. 56, ց. 15, գ. 543, թ. 25:
[3] Ֆ. 57, ց. 2, գ. 932, թ. 3 շրջ.:
[4] Ֆ. 57, ց. 2, գ. 309, թ. 20:
[5] Ֆ. 56, ց. 15, գ. 620, թ. 11:
[6] Ֆ. 57, ց. 2, գ. 932, թ. 3 շրջ.- 4:
[7] Նույն տեղում, գ. 1032, թ. 54-56:

1914 թ. սեպտեմբերից Մարիամ-Ղուկասյան օրիորդաց դպրոցը գործել է Ղուկասյանների սեփական տանը: Ղուկասյան եղբայրները դպրոցին նվիրաբերում են 300.000 ռուբլի, որի տոկոսները կազմում էին դպրոցի հաստատուն եկամտի աղբյուրը:

1881 թ. հիմնված Շուշիի ռեալական ուսումնարանը կարգավիճակով պետական էր: Սկզբնական շրջանում պարապմունքներն անցկացվում էին շուշեցի մեծահարուստ Մովսես բեկի տանը: Հաստատությունն ուներ 2 նախապատրաստական և 5 հիմնական դասարաններ: 1901 թ. Կովկասի փոխարքայի որոշմամբ ուսումնարանի համար կառուցվում է մի փոքր շենք, իսկ արդեն 1901-1908 թթ. շուշեցի բարերար Գրիգոր Առաքելյանի միջոցներով կառուցվում է ուսումնարանի եռահարկ նոր շենք, որը մինչ օրս կանգուն մնացած եզակի կառույցներից է: Ռեալական ուսումնարանը, թեև պահվում էր պետական միջոցներով, բայց հայ բարերարները տարբեր տարիների ուսումնարանին հատկացրել են գումարներ. Թադևոս Թամիրյանը՝ 100 000 ռուբլի[1], Հովհաննես Խունունցը՝ 200 ռուբլի[2] և այլն: Ռեալական ուսումնարանը գործել է մինչև 1920 թվականը:

Շուշիում գործում էր նաև մեկ այլ արհեստագործական ուսումնարան, որը բացվել էր 1883 թ. շուշեցի մեծահարուստների հանգանակած գումարներով[3]: Այս ուսումնարանի շրջանավարտները նպաստեցին Շուշիի տնտեսության զարգացմանը:

Բացի վերը նշվածներից՝ Շուշիում գործում էին քաղաքային տղայոց դպրոցը (հիմնադրվել է 1875թ., ուներ 300-350 սովորող, ուսման տևողությունը՝ 7 տարի), երեք պետական դպրոց՝ մոտ 200 աշակերտներով, որոնց մեծ մասը հայեր էին: XIX դարում և XX դարի առաջին տասնամյակներում գործում էին մասնավոր և երկսեռ ծխական դպրոցներ թաղական եկեղեցիներին առընթեր: Շուշիում էր գտնվում 1900-ական թթ. Ղարաբաղի միակ մանկատունը, որի 100 սաներից 70-ը արևմտահայ էին: Գործում էր 2 մանկապարտեզ, նաև կարուձևի 2 դպրոց: Այսպիսի ակտիվ կրթաուսումնական գործունեության շնորհիվ արդեն 1897 թ. Շուշիի գավառի 138.771 բնակչից գրագետ էին 9.654-ը կամ 6,96%-ը, որն ավելի բարձր ցուցանիշ էր, քան Երևանի նահանգի ցուցանիշը[4]:

Այսպիսով՝ գալիս ենք այն համոզման, որ չնայած ֆինանսական սուղ միջոցներին, ցարական իշխանությունների ճնշումներին ու հետապնդումներին, շնորհիվ բարեգործների ֆինանսական աջակցության և քաղաքի հայ հասարակության ներկայացուցիչների նվիրատվության, Շուշիի հայկական դպրոցները մեծ դեր ունեցան արցախահայության ուսումնառության համար: Դպրոցական ցանցի ընդլայնումը հիմք հանդիսացավ մշակութային զարթոնքին, և XIX դարը դարձավ կարևոր շրջան Արցախի մշակույթի բազմադարյան պատմության համար:

Անշուշտ, պետք է ընդգծել, որ Արցախում գրահրատարակչության և պարբերական մամուլի զարգացումը պայմանավորված էր Շուշիի՝ արդյունաբերական, արհեստագործական և առևտրական կենտրոն դառնալով: Այս ամենի արդյունքում

[1] Բալայան Վ., նշվ. աշխ, էջ 335:
[2] Ֆ. 57, ց. 2, գ.1553, թ. 165-165 շրջ.:
[3] Բալայան Վ., նշվ. աշխ, էջ 202:
[4] Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. СпБ, 1905, с. 1.

ժամանակի ընթացքում գրահրատարակչությունը դարձավ նաև շուշեցի բարեգործների ուշադրության և հոգածության առարկան: Գ. Լևոնյանը իրավացիորեն նշել է, որ Թիֆլիսից հետո հայկական տպագրության գործում Անդրկովկասի քաղաքների մեջ ամենանշանակալից դերը խաղացել է հենց Շուշին[1]:

Շուշիում գրահրատարակության գործի բարգավաճումը 1864-1902 թթ. սերտորեն պայմանավորված էր «Հայոց հոգևոր տեսչություն» տպարանով[2], որտեղ տպագրվեց 41 գիրք: 40 տարվա ընթացքում հրատարակվեցին կրթական[3], գրական, կրոնական, քերականական, ուսուցողական, թարգմանական ուղղվածության գրքեր, Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության Շուշիի գրադարանի գրացուցակներ[4], բարեգործության մասին հրապարակախոս Կոստանտին Մելիք-Շահնազարյանի (Տմբլաչի Խաչան) գրքերը, հայագետ Մանուկ Աբեղյանի առաջին աշխատությունը:

Առանձնակի հարկ ենք համարում հիշատակել շուշեցի անվանի հայագետ Լեոյի անունը, որն իր գրահրատարակչական գործունեությունը սկսել էր հենց այս տպարանում որպես սրբագրիչ, և իր բազմաթիվ գրքերը տպագրվեցին այդտեղ, որոնցից մեկի հրատարակությունը հովանավորել էր շուշեցի բարեգործ Սմբատ Դադյանը: Մի շարք գրքեր տպագրվեցին շուշեցի բարեգործներ Ավետիք Պապյանցի և Հովսեփ Տեր-Մինասյանի հովանավորությամբ:

Շուշիում գրահրատարակչության գործը թեմատիկ-բովանդակային որակական ավելի բարձր մակարդակի բարձրացրեց հայտնի հրատարակիչ-բարեգործ Միրզաջան Մահտեսի Հակոբյանցը, որն իր տան կից մասնաշենքում որդիների հետ հիմնեց տպարան[5]: Այնտեղ 1879-1900 թթ. հրատարակվեց 50 միավոր գիրք, ինչը էական թիվ էր անգամ ամբողջ Անդրկովկասի հայկական տպագրության համապատկերում:

Մի շարք գրքեր տպագրվեցին շուշեցի բարեգործներ Տ. Նազարյանի, Ս. Հախումյանցի, Զ. Սարգսյանի, Ա. Հակոբյանցի հովանավորությամբ:

«Միրզաջան Մահտեսի Հակոբյանց» տպարանը այրվեց 1905 թ. հայ-թաթարական կռիվների ժամանակ թաթար խաժամուժի կողմից:

1890 թ. սկսած՝ գրահրատարակչության ոլորտում սկսում է ակտիվանալ Հայոց բարեգործական ընկերությունը՝ Շուշիի տեղական վարչության հետ համատեղ որոշելով հրատարակվելիք գրքերի թեման և նպատակ հետապնդելով տպագրել ժողովրդական զանգվածների համար նախատեսված օգտակար գրքեր: Բարձր գնահատելով շուշեցիների բարեգործական նախաձեռնությունը՝ «Մշակ»-ը գրել է. «Շուշիի տեղական վարչութեան ձեռնարկած գործը համակրելի գործ է և խրախուսանքի արժանի, մեր ժողովուրդը զուրկ է բոլորովին որևէ մտաւոր սնունդից: Հենց այդ պատճառով ժողովրդական գիրք հրատարակելը մի վերին աստիճանի

---

[1] Լևոնյան Գ., Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Եր., 1958, էջ 227:

[2] Ավագյան Ս., Նյութեր Ղարաբաղի նախասովետական շրջանի մամուլի պատմությունից, Եր., 1969, էջ 16-19:

[3] Կարգադրութիւն Ղարաբաղու Սուրբ տիրամայր Մարիամու օրիորդաց ուսումնարանի, Շուշի, 1864: Ղարաբաղու տիրամայր Սուրբ Մարիամու օրիորդաց ուսումնարանի բացուիլը, Շուշի, 1864: Հաշիւ Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգեւոր դպրանոցի հոգաբարձութեան 1889-1890 ուսումնական տարուայ համար, Շուշի, 1890: Կանոնադրութիւն Շուշուայ հոգեւոր դպրոցի, Շուշի, 1894:

[4] Գրացուցակ Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերութեան Շուշու գրադարանի, Շուշի, 1891, 1894:

[5] Ավագյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 33-37:

լուրջ գործ է»[1]:

Շուշիում գրահրատարակչական գործի զարգացման մեջ մեծ ավանդ ունեն Տիգրան Նազարյանը, Համբարձում Առաքելյանը, Լեոն, Սեդրակ Մանդինյանը, Գրիգոր Տեր-Ղազարյանը, Հովհաննես Տեր-Գրիգորյանը, Առաքել Բահաթրյանը, Սոֆյա Առաքելյանը[2]: 1879 թ. Շուշիում անվանի մտավորական Տիգրան Նազարյանը հիմնեց հրատարակչական գրասենյակ բարեգործական նպատակով, չունևոր խավերի համար հասանելի գներով գրքերի տպագրությամբ[3], իսկ Համբարձում Առաքելյանը 1881 թ. Շուշիում հիմնեց Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության առաջին գավառական մասնաճյուղը: Այս ընկերությունների միջոցներով հրատարակել է Ն. Տեր-Ավետիքյանի «Քնար խոսնակը», թարգմանությամբ լույս ընծայել Հ. Սենկևիչի «Պոզնանի ուսուցչի օրագրից» պատմվածքը և շատ այլ գրքեր: Անդրադառնալով Շուշիում հրատարակչական գործի վիճակին՝ Տիգրան Նազարյանը իրավացիորեն նշել է, որ «տպագրության արհեստը Շուշիում լավ է դրված»[4]:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը՝ կարող ենք նշել, որ Շուշիի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը, մշակութային-լուսավորչական զարթոնքը և բարեգործության վերելքը պայմանավորեց գրահրատարակչության սկզբնավորումը: Որպես տարածաշրջանի արդյունաբերական-առևտրական խոշորագույն կենտրոններից մեկը՝ փաստորեն Շուշին զբաղեցրել է նաև արևելահայության հոգևոր-մշակութային ու հասարակական-քաղաքական առաջատարի դիրք, ինչը մեծապես պայմանավորված էր նաև գրատպության ասպարեզում շուշեցի բարեգործների հայրենանվեր գործունեությամբ:

Շուշիի մշակույթի ծաղկմանը համընթաց զգալի վերելք է ապրում նաև թատերական կյանքը: Շուշիի թատերական կյանքի պատմությունը այդ ժամանաշրջանի քաղաքի մշակութային կյանքի աշխույժ ստեղծարարության վառ դրսևորումն էր: Շուշիում թատերական արհեստավարժության տարրեր պարունակող առաջին ներկայացումներն իրականություն են դարձել դեռևս 1840-ական թվականներին, երբ հայրենի քաղաքը վերադարձած ուսանողները սեփական նախաձեռնությամբ կատարում էին տարբեր բեմադրություններ: 1868 թ. սկսած՝ բեմադրությունները տեղի էին ունենում հայ մեծահարուստ Համբարձում Հախումյանի տան դահլիճում: Իսկ 1873 թ. հատուկ թատրոնի համար Մկրտիչ (Նիկիտա) Խանդամիրյանի ջանքերով փայտից կառուցվում է քաղաքային ակումբի շենք և ի պատիվ կառուցողի կոչվում «Խանդամիրյան թատրոն»:

1891 թ. հուլիսի 7-ին Ղազանչեցոց Սբ. Ամենափրկիչ եկեղեցու հարևանությամբ Մկրտիչ Խանդամիրյանի միջոցներով կառուցվել է քաղաքային թատրոնի նոր շենքը՝ 350 տեղանոց դահլիճով, հարմարավետ բեմով, ճեմասրահով և այլ հարմարություններով: Մուրացանի «Ռուզան» դրամայի բեմականացմամբ սկսվում է «Խանդամիրյան թատրոնի» որակապես նոր փուլ, որը կարելի է ոսկեդար համարել: Թատրոնն ունեցել է էլեկտրական լուսավորություն, որն այն տարիների

[1] «Մշակ», 1887, օգոստոսի 20:
[2] Ավագյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 103-114:
[3] «Մշակ», 1881, ապրիլի 22:
[4] «Տարազ», 1891, հմ. 22, էջ 319:

համար դեռևս հազվագյուտ երևույթ էր ողջ ռուսական Անդրկովկասում:

Թատերական կյանքի զարգացման ուղղությամբ մեծ դերակատարում է ունեցել XIX դարի 90-ականներին մի խումբ երիտասարդների կողմից հիմնված «Թատերական» բարեգործական ընկերությունը[1]: «Թատերական ընկերության» անդամները ներկայացումներ էին բեմադրում «Խանդամիրյան թատրոնի» դահլիճում և հավաքված գումարները հատկացնում բարեգործական նպատակների համար: «Մշակ»-ը նշում է, որ մի ներկայացումից հավաքվել էր 300 ռուբլի գումար[2]:

1905 թ. վերջակետ է դրվում Շուշիի ծաղկուն թատրոնի ոսկեդարին: Խանդամիրյանի թատրոնի շենքը զոհ է գնում 1905 թ. հայ-թուրքական ընդհարումներին և ամբողջապես հրկիզվում:

1905 թ. հետո Շուշիում թատերական ներկայացումները տրվում էին տարբեր դպրոցների դահլիճներում, մեծահարուստների տներում: Շուշեցի մեծահարուստ Մելքումյան եղբայրների տան դահլիճը տրամադրված էր այդ նպատակի համար, որտեղ ներկայացումներ է բեմադրել Ա. Քոչարյանը[3]:

Հասարակական-քաղաքական գործընթացները, կրթության զարգացումը Շուշիում, տպագրված գրքերն ու թերթերը պետք է հասցվեին բնակչության լայն զանգվածներին: Դրա համար կարիք էր զգացվում, որ Շուշիում բացվեին գրադարաններ, ընթերցարաններ: Այդ գործը նույնպես մտահոգում էր հայ մեծահարուստներին, հոգևորականներին, բարեգործական ընկերություններին, որոնց անմիջական նվիրատվությամբ ու մասնակցությամբ քաղաքում իրար հետևից սկսեցին բացվել նմանատիպ հաստատություններ:

1859 թ. սեպտեմբերին Սարգիս արքեպիսկոպոսի կողմից բացվեց գրադարան-ընթերցասրահ, որը կոչվում էր «Հասարակաց մատենադարան Շուշուց հայոց»[4]: Արցախում բացված այս առաջին հանրային կառույցին շուշեցի բարերարներ Պ. Աստվածատրյանը, Պ. Բաբայանը և Ա. Բահաթրյանը գրքեր նվիրեցին[5], իսկ տիկին Նվարդ Ժամհարյանը իր ամուսնու՝ գրող Մարգար Ժամհարյանի ամբողջ գրադարանը (բաղկացած 238 գրքից)[6] նվիրաբերեց: «Ընթերցասիրաց ընկերության» կողմից բացված գրադարան-ընթերցարանին Աստվածատուր Շխիեանցին և Պ. Բաբայ Բաղադուրյանցին հայերեն և ռուսերեն լեզուներով մեծաքանակ գրքեր են տրամադրել[7]:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը՝ կարող ենք արձանագրել, որ XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին, շնորհիվ բարերարների և բարեգործական ընկերությունների միջոցների, նվիրատվությունների, կազմակերպած աշխատանքների, Շուշին դարձավ ոչ միայն Արցախի, այլև Անդրկովկասի ու բովանդակ հայության կարևորագույն կրթամշակութային կենտրոններից մեկը:

---

[1] Հարությունյան Մ.Գ., նշվ. աշխ., էջ 24:
[2] «Մշակ», Թիֆլիս, 1897, հմ. 15, էջ 2-3:
[3] Բալայան Վ., նշվ. աշխ., էջ 258:
[4] «Կռունկ Հայոց աշխարհի», 1860, հմ. 2, էջ 149-150:
[5] Նույն տեղում:
[6] «Մշակ», 1909, հունվարի 22:
[7] «Կռունկ Հայոց աշխարհի», 1860, հմ. 2, էջ 148:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀԱԱ, ֆ. 227, g. 1, գ. 174, թ. 115:
2. Լէօ 1914, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի (1838-1913), Թիֆլիս, «Նվարդ Աղանեանց», 692 էջ:
3. «Տարազ» 1913, Թիֆլիս, հմ. 7-8:
4. Խուդոյան Ս. 1987, Արևելահայ դպրոցները 1830-1920 թվականներին, Երևան, «Լույս», 619 էջ:
5. Քոչարյան Ա. 2012, Շուշիի հայոց հոգևոր թեմական դպրոցի հիմնադրման 75-ամյակի տոնակատարությունները՝ ըստ արխիվային վավերագրերի, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, հմ. 1-2, էջ 208-213:
6. Անթանեսյան Վ. 2011, Միքայել Արամյանց, Երևան, Հեղինակային հրատ., 112 էջ:
7. ՀԱԱ, ֆ. 57, g. 2, գ. 309, թ. 86 շրջ.-87:
8. Ավանեսյան Ա., Հարությունյան Գ. 2014, Արցախի կրթական համակարգը, հ. Ա, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլյուս», 480 էջ:
9. Բալայան Վ. 2017, Շուշի. Տեղն ու դերը հայոց քաղաքակրթական համակարգում, Երևան, «Զանգակ», 560+32 էջ:
10. http: //www.shushi.org/education.php.
11. Հարությունյան Մ. Գ. 2010, Մշակութային կյանքը Լեռնային Ղարաբաղում XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլյուս», 160 էջ:
12. Ղարաբաղու տիրամայր Սուրբ Մարիամու օրիորդաց ուսումնարանի բացուիլը, Շուշի, «Հայոց հոգևոր տեսչություն», 1864, 53 էջ:
13. «Մեղու Հայաստանի» 1864 , Թիֆլիս, մարտի 14, ապրիլի 4:
14. ՀԱԱ, ֆ. 57, g. 1, գ. 149, թ. 13:
15. Ֆ. 56, g. 10, գ. 883, թ. 162 շրջ.: «Մշակ» 1879, Թիֆլիս, հուլիսի 18:
16. Ֆ. 56, g. 10, գ. 914, թ. 33 շրջ.-34:
17. Ֆ. 57, g. 2, գ. 1553, թ. 27 շրջ.:
18. ԳԱԹ, Հ. Առաքելյանի ֆոնդ, թ. 796:
19. Ֆ. 57, g. 2, գ. 1830, թ. 12:
20. ԳԱԹ, Հ. Առաքելյանի ֆոնդ, թ. 797:
21. Ֆ. 57, g. 2, գ. 1590, թ. 18 շրջ., 19:
22. Ֆ. 227, g. 1, գ.159, թ. 3-5:
23. Ֆ. 200, g. 1, գ. 1553, թ. 44:
24. Ֆ. 57, g. 2, գ. 1908, թ. 11 շրջ.:
25. Ֆ. 57, g. 2, գ. 905, թ. 14:
26. Ֆ. 56, g. 15, գ. 543, թ. 25:
27. Ֆ. 57, g. 2, գ. 932, թ. 3 շրջ.:
28. Ֆ. 57, g. 2, գ. 309, թ. 20:
29. Ֆ. 56, g. 15, գ. 620, թ. 11:
30. Ֆ. 57, g. 2, գ. 932, թ. 3 շրջ.- 4:
31. Բալայան Վ. 2017, Շուշի. Տեղն ու դերը հայոց քաղաքակրթական համակարգում, Երևան, «Զանգակ», 560+32 էջ:

32. Ֆ. 57, ց. 2, գ.1553, թ. 165-165 շրջ.:
33. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897.- СпБ, 1905, с. 1.
34. Լևոնյան Գ. 1958, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Երևան, «Հայպետհրատ», 255 էջ:
35. Ավագյան Ս. 1969, Նյութեր Ղարաբաղի նախասովետական շրջանի մամուլի պատմությունից, Երևան, «Երևանի համալսարան», 231 էջ:
36. Կարգադրութիւն Ղարաբաղու Սուրբ տիրամայր Մարիամու օրիորդաց ուսումնարանի, Շուշի, 1864, «Հայոց հոգևոր տեսչություն», 8 էջ:
37. Հաշիւ Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգեւոր դպրանոցի հոգաբարձութեան 1889-1890 ուսումնական տարուայ համար, Շուշի, «Հայոց հոգևոր տեսչություն», 1890, 28 էջ:
38. Կանոնադրութիւն Շուշուայ հոգեւոր դպրոցի, Շուշի, «Հայոց հոգևոր տեսչություն», 1894, 7 էջ:
39. Գրացուցակ Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերութեան Շուշու գրադարանի, Շուշի, «Հայոց հոգևոր տեսչություն», 1891, 74 էջ:
40. «Մշակ» 1887, Թիֆլիս, օգոստոսի 20:
41. «Մշակ» 1881, Թիֆլիս, ապրիլի 22:
42. «Տարազ» 1891, Թիֆլիս, հմ. 22, էջ 319:
43. «Մշակ» 1897, Թիֆլիս, հմ. 15, էջ 2-3:
44. «Կռունկ Հայոց աշխարհի» 1860, Թիֆլիս հմ. 2, էջ 148-150:
45. «Մշակ» 1909, Թիֆլիս, հունվարի 22:

Ամփոփում

Շուշիի բարեգործական կազմակերպությունների և բարերարների կրթամշակութային գործունեությունից (XIX դարի վերջ – XX դարի սկիզբ)

Վրեժ Հարությունյան

XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին, շնորհիվ բարերարների և բարեգործական ընկերությունների միջոցների, նվիրատվությունների, կազմակերպած աշխատանքների, Շուշին դարձավ ոչ միայն Արցախի, այլև Անդրկովկասի ու բովանդակ հայության կարևորագույն կրթամշակութային կենտրոններից մեկը: Նրանց հոգատարության, նվիրվածության շնորհիվ կրթությունը, մշակույթը Շուշիում հասավ բարձր մակարդակի, կառուցվեցին նորանոր շենքեր: Այդ սուրբ գործին լծվել էին մեծ թե փոքր, աղքատ թե հարուստ, յուրաքանչյուրը ինչքանով կարող էր: Հատկապես պետք է առանձնացնել Ղուկասյանների, Արզումանյանների, Ալեքսանյանների, Խանդամիրյանցների, Թյունիպեկյանների, Առափելյանցների, Թամիրյանցների և այլ ընտանիքների կատարած ազգանվեր գործունեությունը այդ սուրբ գործում:

Հիմնաբառեր. *Շուշի, կրթություն, բարեգործական ընկերություն, Ղուկասյաններ, Թամիրյանց, Առափելյանց, Խանդամիրյանց:*

Резюме

Образовательная и культурная деятельность благотворительных организаций и меценатов Шуши (вторая половина XIX – начало XX вв.)

Вреж Арутюнян

Во второй половине IX и в начале XX веков Шуши стал одним из важнейших образовательных и культурных центров Арцаха, а также Закавказья и всего армянского народа благодаря пожертвованиям и организованной работе благотворителей и благотворительных организаций. Благодаря их заботе и преданности образование и культура в Шуше достигли высокого уровня, были построены новые здания. В это священное дело были подключены все: и стар , и млад, а богатые, и бедные. Особо следует выделить патриотическую деятельность Гукасянов, Арзуманянов, Алексанянов, Хандамирянцев, Тунипекянов, Арапелянцев, Тамирянцев и других семей в этом священном деле.

Ключевые слова: *Шуши, образование, благотворительные организации, Гукасяны, Тамирянцы, Арапелянцы, Хандамирянцы.*

Abstract

On the educational and cultural activities of Shushi charitable organizations and benefactors (the end of the XIX century – the beginning of the XX century)

Vrezh Harutyunyan

In the second half of the XIX century and at the beginning of the XX century, thanks to funds from benefactors and charitable organizations, donations and organized activities Shoushi became one of the most important educational and cultural centres not only for Artsakh, but also for Transcaucasia and for all Armenians. Thanks to their care and devotion, education and culture reached a high level in Shushi, new buildings were built. The old and the young, the poor and the rich were engaged in this noble task, to the extent possible.

Particular attention should be paid to the patriotic activities of the Ghukasyans, Arzumanyans, Aleksanyans, Khandamiryants, Tunipekyans, Arapelyants, Tamiryants and other families in this noble work.

Keywords: *Shoushi, education, charitable organization, the Ghukasyans, the Tamiryants, the Arapelyants, the Khandamiryants.*

ԱՆՆԱ ԳՐԻԳՈՐԻ ԱՍԱՏՐՅԱՆ
արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի փոխտնօրեն,
երաժշտության բաժնի վարիչ
ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24/4
Էլ. հասցե՝ annaasatryan2013@gmail.com
Հոդվածը ներկայացվել է 10.04.2021, գրախոսվել է 10.04.2021,
ընդունվել է տպագրության 20.04.2021

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ՇՈՒՇԻՈՒՄ

«1920 թվականի նախօրյակին Շուշին եղել է մի ծաղկող երաժշտական օազիս: Այստեղ, որպես սոխակների ծառուղուց, հնչել է «համաարևելյան» համբավ ձեռք բերած երաժշտությունը»:
Մարիետա ՇԱՀԻՆՅԱՆ[1]

Ներածություն

Ծանրակշիռ են Շուշիի դերն ու նշանակությունը Անդրկովկասի, Միջին Ասիայի և Ռուսաստանի, ինչպես նաև սփյուռքահայ երաժշտական արվեստի՝ կոմպոզիտորական և կատարողական արվեստի զարգացման գործում: Պատահական չէ, որ քաղաքը կոչվել է «Անդրկովկասի կոնսերվատորիա»: Այստեղ ակտիվ է եղել երաժշտական կյանքը, ինչն էլ իր հերթին նպաստել է շուշեցիների երաժշտական մակարդակի բարձրացմանը: Այստեղ են ծնունդ առել և ձևավորվել երաժշտարվեստի հետագայում անվանի գործիչներ:

Շուշիում են ծնվել և նրա երաժշտական մթնոլորտում որպես երաժիշտներ ձևավորվել հայ կոմպոզիտորներ և երաժիշտ-կատարողներ Գրիգոր Սյունին, Եղիշե Բաղդասարյանը, Դանիել Ղազարյանը, Արշակ Կոստանյանը, Բոգդան Թումանյանը, Հովհաննես Իոանիսյանը, Ալեքսանդր Ալեքսանդրյանը, Գրիգոր Մելիքյանը, Բալա Մելիքյանը և ուրիշներ:

Ծանրակշիռ է Շուշիի դերը ժողովրդական երաժշտական արվեստի զարգացման գործում: Անդրկովկասում լայն ճանաչում գտած շուշեցի երաժիշտները նոր աստիճանի են բարձրացրել ժողովրդական երաժշտական գործիքներով (թառ,

[1] Բրուտյան Ց. 2000, 34:

քամանչա, զուռնա և այլն) կատարողական արվեստը, մշակել-կատարելագործել են արևելյան երաժշտության զանազան ժանրեր:

Շուշեցի երաժիշտներից շատերն իրենց բազմարդյուն գործունեությունը նվիրաբերեցին ոչ միայն հարազատ, այլև տարբեր ժողովուրդների ազգային երաժշտության զարգացման գործին:

Շուշեցի երաժիշտների ներդրումը հայ պրոֆեսիոնալ երաժշտության առաջընթացի գործում

XX դարասկզբի հայ երաժշտարվեստի երախտավորների շարքում իր արժանի տեղն է գրավում կոմպոզիտոր և խմբավար, **Գրիգոր Սյունի** կեղծանունով հանդես եկած Գրիգոր Միրզայանը, որն իր ստեղծագործությամբ և, ի մասնավորի, ժողովրդական երգերի մշակմամբ զգալի դեր կատարեց հայ պրոֆեսիոնալ երաժշտության ազգային ոճի բյուրեղացման գործում: Մելիքների տոհմից էր սերում Գրիգորի պապի հայրը՝ Մելիք Հովհաննես Միրզաբեկյան-Սյունին, նույն ինքը՝ աշուղ Թեյմուրը, որը Պարսից Ֆաթալի շահի հրավերով երկար տարիներ անցկացրել էր պալատում, երգել ու հեղինակել բազմաթիվ պարսկական թեսնիֆներ: Շարունակելով հոր արվեստը՝ Թեյմուրի զավակներից մեկը շուտով Խնձորեսկից տեղափոխվում է Շուշի, դառնում աշուղ Դադասի Սյունեցի, այնուհետև՝ Աթաբեկ: Դադասու որդիներից Հովհաննեսը՝ ժողովրդական բանաստեղծ-երգիչ և մանրանկարիչ աշուղ Վարանդեցին, ամուսնանում է Աննա Հախունցի հետ: Ամուսինները մեկը մյուսի ետևից կորցնում են իրենց տասնչորս զավակներին դեռևս մանուկ հասակում: Որդեկորուս հոր, արդեն նավթարդյունաբերության ու պղնձարդյունաբերության ասպարեզի խոշոր սեփականատեր դարձած մեծահարուստ Վանի բեյի մեծագույն երազանքն էր զավակ ունենալը: 1876-ի սեպտեմբերի 10-ին Գանձակի (հետագայում՝ Կիրովաբադ) գավառի Գետաբեկ գյուղում ծնվում է նրա տասնհինգերորդ զավակը՝ Գրիգոր Հովհաննես Վարանդեցի Դադասի Միրզաբեկյան Սյունին: Երկու տարի անց Սյունիների ընտանիքը բնակություն է հաստատում Շուշիում: Տագնապած նորածնի առողջական թույլ վիճակով և նախորդ երեխաների դժբախտ ճակատագրով, Գրիգորի ծնողները յոթ տարի շարունակ դիմում են տարբեր գուշակների և կատարում նրանց թելադրանքները: Առողջ մեծացած Գրիգորի 7-ամյակը հայրը նշում է աննախադեպ ճոխությամբ. այդ օրը նա որդուն նվիրում է իր ձեռքով պատրաստած դափն ու սուրը և ասում՝ «…առ այս դաֆը և երգե ամեն անգամ, որ սիրտդ նեղանա և սրտիդ ցավերը փարատին: Իսկ երբ մեկը քեզի ցավ պատճառե և կամ վրադ բռնանա, առ այս սուրը և կուրծքը խրե… բայց, որդի՛, տե՛ս որ այս դաֆն ու սուրը պարապ ժամանցներու կամ խենթ նպատակներու համար չի գործածես»[1]: Սերելով աշուղների տոհմից, օժտված լինելով հնչեղ ձայնով ու երաժշտական վառ ընդունակություններով, Գրիգորը վաղ հասակում տարվում է երաժշտությամբ:

Նրա մանկության տարիներն անցնում են Շուշիում, որտեղ և ստանում է տարրական կրթությունը: Սակայն շատ շուտով նա կորցնում է հորը և որպես երգիչ

[1] Բրուտյան Ց. 2000, 105:

ժողովրդական երաժիշտներ Արտեմի ու Բալայի հետ թափառում գյուղից գյուղ: 1904-ին ավարտում է Պետերբուրգի կոնսերվատորիան՝ աշակերտելով Ն.Ռիմսկի-Կորսակովին, Ա.Լյադովին, Ա.Գլազունովին, ղեկավարում տեղի հայկական եկեղեցու երգչախումբը, ներդաշնակում հոգևոր երգեր, կատարում ժողովրդական երգերի մշակումներ, գրում մեներգեր և պոլիֆոնիկ գործեր: Երաժշտություն է դասավանդել Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, Հայոց դրամատիկական ընկերության միջոցով բեմադրել իր «Արեգնազան» օպերետը, գրել «Ասլի և Քարամ» երգախառն դրաման: Հետագայում զբաղվել է համերգային գործունեությամբ: 1908-ին շրջագայելով հայաբնակ տարբեր վայրերում՝ Տրապիզոն, Կարին, Թիֆլիս, Թեհրան, Կ.Պոլիս ևն, 1923-ից՝ ԱՄՆ, հավաքել է ժողովրդական եղանակներ, դրանք ներդաշնակել և կատարել իր երգչախմբերով՝ նպաստելով հայ ժողովրդական լայն զանգվածներում բազմաձայն երգեցողության տարածմանը:

1921-ի օգոստոսին Սյունին վերադառնում է Թիֆլիս՝ երկարատև թափառական կյանքից ու լարված գործունեությունից վատթարացած առողջական վիճակով, տևական հանգստի կարոտ: Նույն թվականի աշնանը առողջությունը վերականգնելու ակնկալիքով և այնուհետև Հայաստանում բնակություն հաստատելու մտադրությամբ նա ընտանիքի հետ մեկնում է Պոլիս: Բայց իրադարձությունների ընթացքը նրան տանում է ԱՄՆ, որտեղ էլ անցնում է նրա հետագա ողջ կյանքը: Բնակվելով Ֆիլադելֆիայում և շրջելով ԱՄՆ հայաբնակ քաղաքներով՝ Սյունին շարունակում է իր երաժշտական-հասարակական գործունեությունը: Նա կազմակերպում է երգչախմբեր ու համերգներ տալիս Բոստոնում, Ուոթրթաունում, Նյու-Յորքում, Ֆիլադելֆիայում, Չիկագոյում, Դետրոյտում, Փրովիդենսում և այլուր՝ ունկնդրի կողմից արժանանալով բացառիկ ընդունելության: Համերգներից երկուսը (1924-ի հունվարի 27-ին և տասը տարի անց՝ 1934-ի փետրվարի 24-ին) շահում են միջազգային մրցանակներ: 1930-ի փետրվարի 19-ին Ֆիլադելֆիայում աննախադեպ հաջողությամբ Սյունին բեմադրում է հայկական և արևելյան թեմաներով գրված իր «Պայքար և զոհողություն» մանկական օպերան, որի բոլոր դերակատարները մանուկներ ու պատանիներ էին: Սյունին Հարություն Մեհրապյանի հետ համագործակցությամբ ԱՄՆ-ում հիմնում է «Ամերիկահայ երաժշտական միությունը», որն արգասաբեր գործունեություն ծավալեց ամերիկահայ գաղթօջախի բարոյահոգեբանական մթնոլորտի բարելավման գործում:

Սակայն Հայրենիքի կարոտը կրծում էր կոմպոզիտորի հոգին: Ի մխիթարություն՝ նա հայրենիք է ուղարկում երաժշտական գործիքներ սիմֆոնիկ նվագախմբի համար, Երևանի կոնսերվատորիային է նվիրում մի շարք երաժշտական գործիքներ, որոնց պակասն այն ժամանակ խիստ զգում էր սիմֆոնիկ նվագախումբը, նորաբաց երաժշտական հրատարակչության համար անհրաժեշտ իրեր, նոտաներ, պարտիտուրների համար թղթեր…

Սյունին հիմնադրում է երաժշտական ստուդիա, ղեկավարում սիրողական երգչախմբեր ու հանդես գալիս համաշխարհային մրցույթներում, գրում է և հրատարակում բանվորական-հեղափոխական երգեր և խորհրդահայ ժողովրդի նոր կյանքը գովերգող ստեղծագործություններ:

ԱՄՆ-ում ապրած տարիներին Սյունին հանդես է եկել որպես Խորհրդային Հա-

յաստանի բարեկամ, եռանդուն մասնակցել ՀՕԿ-ի գործունեությանը: ԱՄՆ-ում ի հայտ են գալիս մի շարք հիվանդություններ, որոնք քայքայում են երաժշտի առողջությունը, բայց հուսահատվելու փոխարեն՝ Սյունին ասում էր. «Քեփդ տեղն արա, ինձի ղարապաղցի կըսեն»[1]: Սրտի տագնապ, տևական ծանր շաքարախտ, ապա՝ կոկորդի քաղցկեղ, որն էլ գերեզման իջեցրեց կոմպոզիտորին հազիվ 63 տարեկան հասակում: Վախճանվեց Սյունին 1939-ի դեկտեմբերի 18–ին, Ֆիլադելֆիայում (ԱՄՆ)՝ Հայրենիքում վերջին հանգրվանը գտնելու փափագով: Նրա և կնոջ աճյունասափորները Հայաստան հասան 1959-ին, որդու՝ Ռուբենի միջոցով և 1968-ին «վերջապես իր նյութեղեն հյուլեները խառնվեցին առեղծվածային Հայաստան աշխարհի նվիրական հողին, բայց ոչ իր երազած, իր պաշտած Ղարաբաղի…»[2]:

Ցավոք, մինչև օրս Սյունիի ստեղծագործական ժառանգությունը լրիվ հրատարակված, նույնիսկ՝ հավաքված և ի մի բերված չէ: Նրա ժառանգությունը բաղկացած է ժողովրդական երգերի մշակումներից, հայ նշանավոր բանաստեղծների գրական խոսքի երաժշտականացումը հանդիսացող՝ ժողովրդական մեղեդիների վրա հիմնված երգերից ու ռոմանսներից, թատերական ներկայացումների համար գրված երաժշտական կտորներից և նվագախմբային որոշ ստեղծագործություններից: Իր գործունեության վերջին շրջանում Սյունին մշակեց բանվորական հեղափոխական երգեր («Անվախ ընկեր», «Դու զոհ գնացիր», «Ինտերնացիոնալ»), 1930–ական թվականներին Խորհրդային Հայաստանում ստեղծված մասսայական երգերի նմանողությամբ հորինեց «Նոր կյանքի երգեր» շարքը (1934):

Դաշնամուրի նվագակցությամբ ինքնուրույն մեներգերը (Հ. Թումանյանի «Ինձ մի խնդրիր», Ավ. Իսահակյանի «Ախ, ալ վարդի» ևն) գրված են հայ քաղաքային ժողովրդական երաժշտության ոճով, ունեն արտահայտիչ մեղեդիներ: Սրանք, ինչպես և բուն ժողովրդական երգերի մշակումները (օրինակ՝ «Նեննի» օրորոցայինը), զգալի դեր են խաղացել ազգային ռոմանսի ձևավորման ու զարգացման գործում:

Կոմպոզիտորի ստեղծագործության առավել արժեքավոր բաժինն են գեղջկական երգերի խմբերգային մշակումները, որոնցից լավագույնները («Սարերի հովին մեռնիմ», «Սարերը հովել ա», «Ալագյազ» ևն) առանձնանում են ընդհանուր բարեհնչունությամբ և հայ խմբերգային երաժշտության դասական ժառանգության մասն են կազմում: Սյունին թե՛ խմբերգային և թե՛ մեներգային մշակումներում պահպանում է հայ ժողովրդական երգի առանձնահատկությունները՝ հասնելով ոճական անաղարտության: Նրա երգերից շատերը, այդ թվում՝ «Սարերի հովին մեռնեմ», «Սարեն կուգա ձիավոր», «Ալագյազ», «Ախ, ալ վարդի», «Եթե մի օր», «Ինձ մի խնդրիր» երգերն իրենց մշտական տեղն ունեն համերգային երկացանկում:

1881-ին Շուշիում է ծնվել ու իր նախնական կրթությունն ստացել հայ կոմպոզիտոր, խմբավար, երաժշտական հասարակական գործիչ **Եղիշե Բաղդասարյանը** (Բաղդասարյանց, 1881, Շուշի - 1919, Արմավիր, Հյուսիսային Կովկաս): 1900-ին Ե. Բաղդասարյանը մեկնել է Պետերբուրգ, սովորել կոնսերվատորիայում, 1901-ից՝ Ա. Կ. Լյադովի ստեղծագործական դասարանում: Դեռևս ուսումնառության ընթացքում նա զբաղվել է և՛ խմբավարությամբ, և՛ ստեղծագործությամբ, և՛

[1] Բրուտյան Ց. 2000, 113:
[2] Նույն տեղում:

երաժշտական խմբագրական աշխատանքով: Կոնսերվատորիան ավարտելուց հետո որոշ ժամանակ աշխատել է Մոսկվայում, ղեկավարել Լազարյան ճեմարանի ուսանողական երգչախումբը, դասավանդել երաժշտական տեսական առարկաներ: Կովկասի հայաբնակ քաղաքներում (Բաքու, Արմավիր, Շուշի և այլուր) կազմակերպել է երգչախմբեր և ժողովրդական գործիքների նվագախմբեր, որպես խմբավար և դիրիժոր հանդես եկել համերգներով: 1910-ին նա հիմնադրել է Մոսկվայի հայկական երգչախմբային ընկերությունը և ղեկավարել նրա գործունեությունը: Իբրև խմբավար հանդես է եկել Բաքվում, Արմավիրում, իսկ ամռան ամիսներին նրա հայտնությունը Շուշիում մեծ աշխուժություն է առաջացրել երաժշտական կյանքում, որովհետև անմիջապես կազմել է երգչախումբ, ժողովրդական գործիքային անսամբլներ և համերգներ տվել:

Ե. Բաղդասարյանի մասնակցությամբ է կազմվել և Պետերբուրգում հրատարակվել «Քնար մուզայի» բանաստեղծությունների ժողովածուն (1900), Հ.Այվազովսկու հիշատակին նվիրված «Գեղարվեստական ալբոմը» (1903), «Արցունքներ» գրական-գեղարվեստական-երաժշտական ժողովածուն (1907): Ե.Բաղդասարյանը երգերի, խմբերգերի, ռոմանսների, ժողովրդական երգերի ու շարականների հեղինակ է, այդ թվում՝ կոմպոզիտորի առաջին երկը՝ Ալ. Ծատուրյանի խոսքերով և Ալ. Սպենդիարյանի ռուսերեն թարգմանությամբ 1901-ին գրված «Մի լար, բլբուլը», ինչպես նաև «Մշո ողբը», «Մաղթանք», «Քեզ» (ռուսերեն), «Արևելյան եղանակներ» դաշնամուրային պիեսները: Գրել է «Անուշ» (1909, ըստ Հովհ.Թումանյանի) և «Արտավազդ Բ» (ըստ Հար. Թումանյանի) օպերաները, «Անտառի մանուկ» մանկական երաժշտական պատկերն ըստ Ղ. Աղայանի, «Գյուլնազ տատի հեքիաթը» մանկական օպերան՝ ըստ Ղ. Աղայանի հեքիաթի:

Շուշիում է ծնվել սովետահայ կոմպոզիտոր, խմբավար, երգիչ, մանկավարժ, ՀԽՍՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ (1945), ՀԽՍՀ վաստակավոր ուսուցիչ (1944), Բաթումի (1922) և Լենինականի (1924) երաժշտական ստուդիաների հիմնադիր, իր ստեղծագործությամբ և ակտիվ գործունեությամբ հայ պրոֆեսիոնալ երաժշտության և խմբերգային արվեստի զարգացմանը զգալի ավանդ մատուցած **Դանիել Ղազարյանը** (1883, Շուշի - 1958, Երևան), որը, որպես երաժիշտ մկրտվելով Շուշվա թեմական դպրոցում, ընդգրկվելով Կարա-Մուրզայի, Գրիգոր Սյունիի ու Ստեփան Դեմուրյանի երգեցիկ խմբերում և 1921-ին ավարտելով Թիֆլիսի կոնսերվատորիան, շուրջ կես դար ծառայեց հայ երաժշտական մշակույթի առաջընթացին: Դ. Ղազարյանը երգերի ու ռոմանսների, խմբերգերի, շուրջ 300 մանկական երգերի («Սիրուն թիթեռ», «Սագիկ-մագիկ», «Էծիկ» և այլն), խմբերգերի, երաժշտական պատկերների («Պապն ու շաղգամը», «Փիսիկի գանգատը») և մանկական հինգ օպերաների («Հաղթված բազեն», «Գայլը», «Անգործ մանուկը», «Տիկնիկի պսակը» և «Փոքրիկ կառուցողները»), դրամաների համար գրված երաժշտության («Սոս և Վարդիթեր», «Գիքոր»), նվագախմբային ու դաշնամուրային ստեղծագործությունների հեղինակ է: Նրա գործունեության հիմնական բնագավառը երգն է. մեծ ժողովրդականություն են վայելում «Ուռին», «Լանջեր մարջան», «Սար դարդեր», «Աշնան գիշեր», «Անուշ գարուն», «Քույր իմ նազելի»... Իր երգերի համար ընտրել է Ավ. Իսահակյանի, Վ. Տերյանի, Ալ. Ծատուրյանի,

Շ. Կուրղինյանի, Գ. Սարյանի, Սարմենի. Վ. Միրաքյանի, Հ. Հայրապետյանի, Մ. Կորյունի, Վ. Աղասյանի, Մետաքսեի բանաստեղծությունները:

Խմբավար Դ. Ղազարյանը, հետևելով իր ուսուցչի՝ Ստեփան Դեմուրյանի օրինակին, հընթացս իր գործունեության 50 տարիների տարբեր քաղաքներում, այդ թվում՝ Երևանում, Լենինականում, Կիրովականում, Նոր Բայազետում, Էջմիածնում, Հոկտեմբերյանում, Դիլիջանում, Ղարսում, Մոսկվայում, Լենինգրադում, Թբիլիսիում, Բաքվում, Խարկովում, Ռոստովում, Նոր Նախիջևանում, Արմավիրում, Կրասնոդարում, Վլադիկավկազում, Նովոռոսիյսկում, Բաթումում, Սուխումում, Բորժոմում, Սոչիում, Ախալցխայում, Ախալքալաքում, Աշխաբադում, Գանձակում, Շուշիում, Ստեփանակերտում, Կաղզվանում, Նուխիում և այլուր կազմել է շուրջ 250 երգեցիկ խումբ և տվել ավելի քան 1000 համերգ: Մասշտաբային գործունեություն է ծավալել գեղարվեստական ինքնագործունեության բնագավառում. կազմակերպել է երգչախմբեր Երևանի Ուսուցչի տանը, Հաղթանակի այգում, Կարմիր բանակի տանը: Հաճախակի ելույթներ է ունեցել նրա կազմակերպած կույրերի քառաձայն երգեցիկ խումբը:

Մանկավարժ Ղազարյանը ավելի քան 50 տարի աշխատել է հանրակրթական դպրոցներում՝ որպես երգ-երաժշտության ուսուցիչ: Պատրաստել է երգեցողության դասատուների բազմաթիվ որակյալ կադրեր, իբրև մանկավարժական կաբինետի փորձառու մեթոդիստ՝ դասատուների համար կազմել ծրագրեր, դպրոցական երգարաններ և այլն:

Երաժշտական-հասարակական գործիչ Ղազարյանը 1923-ին կազմակերպել է Բաթումի ժողովրդական երաժշտական ստուդիան, որը մեկ տարի անց վերածվեց ժողովրդական կոնսերվատորիայի, իսկ 1924-ին՝ Լենինականի երաժշտական ստուդիան, որը հետագայում վերածվեց երաժշտական դպրոցի: 1937-ին Ղազարյանը երաժշտական ստուդիա է կազմակերպել նաև Երևանի Կարմիր բանակի տանը: 1933-ին Պիոներների պալատում Ղազարյանի ջանքերի շնորհիվ իր գործունեությունն է վերսկսում Երևանի մանկական օպերան, որտեղ մինչև 1939 թվականը բեմադրվում են Դ. Ղազարյանի «Հաղթված բազեն», «Գայլը», Ս. Մուրադյանի «Շունն ու կատուն», Վ. Ումր-Շատի «Ուլիկները», Ա.Մայիլյանի «Տիկնիկ-զիզիկը», Ա. Մանուկյանի «Չարի վերջը» և մանկական այլ օպերաներ: Եվ պատահական չէ, որ 1997-ին՝ շուրջ չորս տարի տևած նախապատրաստական աշխատանքներից հետո, Շուշիում դպրոցականների առջև իր դռները բացած՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում միակ երաժշտական միջնակարգ մասնագիտական գիշերօթիկ դպրոցը, որտեղ ուսանում են շնորհալի պատանիներ ու աղջիկներ, որտեղ հաջողությամբ գործում են փողային նվագախումբն ու երգչախումբը, իր հիմնադրման օրվանից կրում է Դանիել Ղազարյանի անունը: Դ. Ղազարյանի անունն է կրում նաև Արթիկի երաժշտական դպրոցը:

Շուշիում է ծնվել հայ օպերային երգիչ, քնարադրամատիկ տենոր **Արշակ Կոստանյանը** (1865-1920): Սովորել է Կազանի համալսարանում, 1892-ին աշակերտել նշանավոր երգչուհի Նինա Դարիալի-Ղորղանյանին, երաժշտական կրթությունը շարունակելու նպատակով 1893-ին մեկնել Իտալիա: Վերադառնալով Ռուսաստան՝ երգել է Վորոնեժի, Խարկովի, Իրկուտսկի, Կազանի, Սարատովի և այլ

քաղաքների օպերային թատրոններում: 1903-ին հաստատվել է Մոսկվայում, երգել Սոլոդովնիկովի նշանավոր օպերային խմբում: Աչքի է ընկել գրավիչ, անկաշկանդ երգեցողությամբ: Նրա կատարած դերերգերից են՝ Հերցոգ, Ալֆրեդ (Վերդի, «Ռիգոլետտո», «Տրավիատա»), Ֆաուստ (Գունո, «Ֆաուստ»), Ալմավիվա (Ռոսսինի, «Սևիլյան սափրիչ»), Տուրիդդու (Մասկանի, «Գեղջկական պատիվ»), Գերման (Չայկովսկի, «Պիկովայա դամա»), Վլադիմիր Իգորևիչ (Բորոդին, «Իշխան Իգոր»), Եֆիմ, Սակուս (Ա. Ռուբինշտեյն, «Վաճառական Կալաշնիկով», «Ներոն») և այլն[1]: Համերգներով հանդես է եկել նաև ծննդավայրում՝ Շուշիում:

Շուշեցի երաժիշտների ներդրումը արևելյան ժողովրդական գործիքային երաժշտության առաջընթացի գործում

Բոգդան Թումանյանը (1881, Շուշի-1975, Տաշքենդ) 16 տարեկանում Բաքվում կազմակերպում է ժողովրդական գործիքների նվագախումբ, փայլուն նվագահանդեսներ տալիս Բաքվում և Անդրկովկասի այլ քաղաքներում: 1922-ին Բ. Թումանյանը տեղափոխվում է Տաշքենդ, հիմնադրում ժողովրդական գործիքների նվագախումբ՝ երկար տարիներ ղեկավարելով այն: Նա է հիմնադրել Տաշքենդի ռադիոյի ժողովրդական գործիքների նվագախումբը, ստեղծել Տաջիկական և Ույգուրական ռադիոների նվագախմբերը՝ ստեղծելով դրանց նվագացանկը: Մի կողմից՝ նա փոխադրում և նվագախմբի համար գործիքավորում էր արևելյան դասական մեղեդիներն ու պարերգերը, մյուս կողմից՝ յուրացրած հայ և տեղի ժողովրդական երաժշտության լեզուն՝ հորինում սեփական ստեղծագործությունները, որոնցից ժամանակին մեծ ժողովրդականություն են վայելել Ույղուրական ժողովրդական թեմաներով սյուիտը, կարա-կալպակյան երգային ու նվագարանային մեղեդիները, բազմաթիվ երգեր և խմբերգեր ույղուր, ուզբեկ, տաջիկ բանաստեղծների խոսքերով, ջութակի համար՝ «Արևելյան ֆանտազիա», «Հուշեր», «Երաժշտական պահ» և այլն[2]:

Անգնահատելի է շուշեցի երաժիշտ **Հովհաննես Իոանիսյանի** (Հովհաննիսյան, 1881, Շուշի-1938) ներդրումը արևելյան ժողովրդական գործիքային երաժշտության զարգացման գործում: Նա հանդես էր գալիս ոչ միայն որպես մենակատար, այլև զարգացնում ու խորացնում էր անսամբլային ու նվագախմբային կատարողականությունը՝ նպաստելով բազմաձայնության արմատավորմանը: 1900-ին Հ. Իոանիսյանն ավարտում է Շուշիի ռեալական դպրոցը: 1910-ին ավարտելով Նովոռոսիյսկի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը՝ նա վերադառնում է Շուշի, ոչ միայն աշխատում որպես լավագույն բժիշկ, այլև կազմակերպում զինվորական նվագախումբ և երկար տարիներ ղեկավարում այն: 1920-ին Հ. Իոանիսյանը տեղափոխվում է Բաքու, հիմնադրում ժողովրդական գործիքների նվագախումբը, որը հետագայում ստանում է «Առաջին ադրբեջանական պետական նվագախումբ» անունը: «Այդ նվագախմբով է, որ Ադրբեջանը Մոսկվայում ներկայացավ մշակույթի և արվեստի անդրանիկ տասնօրյակին»[3]: Նվագախումբը բազմաթիվ համերգներով հանդես է եկել Անդրկովկասի և Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում:

---

[1] Տես Բրուտյան Ց. 2000, 242-243:
[2] Տես Բրուտյան Ց. 2000, 239-240:
[3] Բրուտյան Ց. 2000, 241:

Բացի այս նվագախմբից՝ Հ. Իոանիսյանը հիմնադրել է այլ նվագախմբեր ևս (1925, 1927, 1932), այդ թվում նաև կանանց առաջին նվագախումբը: 1938-ին նրան շնորհվում է Ադրբեջանի արվեստի վաստակավոր գործչի կոչում[1]:

Շուշիում է ծնվել գրեթե բոլոր ժողովրդական գործիքների վրա նվագող վարպետ, ՀԽՍՀ ժողովրդական արտիստ **Ալեքսանդր Ալեքսանդրյանը** (1889, Շուշի-1970): 1903-ին ավարտել է Շուշիի թեմական դպրոցը, ուսման ընթացքում հայ վարպետների մոտ սովորել տարբեր գործիքների վրա նվագել և այնքան կատարելագործվել, որ դպրոցն ավարտելուց անմիջապես հետո դարձել է քաղաքի փողային նվագախմբի ղեկավարը: 1902-ին Գ. Սյունիի ժողովրդական գործիքների անսամբլում թառահար էր, իսկ ավելի ուշ՝ ժողովրդական անսամբլների ղեկավար: 1921-ին փոխադրվել է Երևան, աշխատել ինքնագործ խմբերի հետ: 1930–36 թվականներին հրավիրվել է Երևանի կոնսերվատորիա և ղեկավարել արևելյան գործիքների ամբիոնը: 1936–37-ին ղեկավարել է Հայֆիլհարմոնիայի ժողովրդական գործիքների նվագախումբը, 1938–67-ին՝ Հայկական ժողովրդական երգի-պարի անսամբլի ժողովրդական գործիքների խումբը: Վիրտուոզ մենակատարն ու հմուտ ղեկավարը նաև իր անսամբլների համար հորինել է ազգային ժողովրդական ու արևելյան մեղեդիների ռիթմաինտոնացիոն կառույցների տարրերով ներթափանցված երգեր և պարեղանակներ: Դրանցից են այդ նվագախմբերի կատարմամբ հնչած «Դիլիջան», «Զույգ սև աչեր», «Զուլեյկայի պարը», «Նազելի», «Նաիրյան աղջկա պարը», «Սևանի», «Նունե», «Արտաշատի» և այլն[2]:

Շուշեցի հռչակավոր թառահարներից են **հայր և որդի Մելիքյանները**՝ հատկապես արևելյան դասական մուղամաթների փայլուն գիտակներն ու վիրտուոզ մեկնաբանները, որոնց փառքը տարածվել էր արևելյան երկրներում: Հայրը՝ Գրիգոր Մելիքյանը (1859-1929, Շուշի), դարձավ որդու՝ Բալայի ուսուցիչը և նրան փոխանցեց իր վարպետության գաղտնիքները:

Հայ թառահար **Բալա Մելիքյանը** (Մելիքով, 1888-1935, Շուշի) հատուկ երաժշտական կրթություն չի ստացել, որպես երաժիշտ ձևավորվել է Շուշիի ժողովրդա-երաժշտական միջավայրում, հոր՝ նշանավոր թառահար Գրիգոր Մելիքովի ազդեցությամբ: 19 տարեկանում արդեն Բալա Մելիքյանը ճանաչված թառահար էր և իր գործունեությամբ կապված էր նաև Բաքվի, Թիֆլիսի ու Երևանի երաժշտական կենտրոնների հետ: Վիրտուոզ թառահար, մուղամների անզուգական մեկնաբան Մելիքյանն իր կազմակերպած գործիքային անսամբլներով համերգներով որպես մենակատար և նվագակցող հանդես է եկել նաև Մոսկվայում և Լենինգրադում:

Շուշիի երաժշտական կյանքի համերգային զարկերակը

Շուշիում շատ ակտիվ էր տրոփում երաժշտական կյանքի զարկերակը: Դրանում մեծ նշանակություն ունեցավ Շուշվա թեմական դպրոցը, որտեղ երգ-երաժշտության դասավանդումը գտնվում էր բարձր մակարդակի վրա, իսկ դպրոցի երգեցիկ խումբը հաճախ էր համերգներով հանդես գալիս՝ կատարելով ժողովր-

[1] Տես Բրուտյան Ց. 2000, 240-241:
[2] Տես Բրուտյան Ց. 2000, 241:

դական և հայրենասիրական երգեր: Շուշիի թեմական վեցդասյա դպրոցում երաժշտության դասընթացը տևում էր վեց տարի, որից առաջին երեք տարիների ընթացքում աշակերտները սովորում էին երգեցողություն, իսկ հաջորդ երեք տարիներին յուրացնում էին հայկական նոր ձայնագրությունն ու երգը: Դպրոցի շրջանավարտները կատարելապես տիրապետում էին հայկական ձայնագրությանն ու ազատ թելադրություններ գրում: Դժվար է գերագնահատել Շուշիի թեմական դպրոցի դերը հայ երաժշտության նվիրյալների դաստիարակման գործում: Շուշիի թեմական դպրոցը, ըստ էության, մեկն էր այդ ժամանակաշրջանում հայ երաժշտական իրականության մեջ գործող երեք կենտրոններից՝ Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի և Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի կողքին, որտեղ խիստ կարևորվում էր երգ-երաժշտության դասավանդման բարձր մակարդակի ապահովումը, որակյալ երաժշտական կադրերի պատրաստումը: Շուշիի թեմական դպրոցում են որպես երաժիշտներ ձևավորվել Գրիգոր Սյունին, Դանիել Ղազարյանը, Ալեքսանդր Ալեքսանդրյանը և այլք:

1892-ին Շուշիի Մարիամյան և թեմական դպրոցներում որպես երաժշտության դասատու աշխատանքի է հրավիրվում Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի շրջանավարտ, քսանամյա **Ստեփան Դեմուրյանը** (1872–1934): Շուշիում նա աշխատում է մինչև 1895-ը, ապա ընդմիջումներով՝ մինչև 1917-ը, մեծապես նպաստելով հայ երգի տարածման գործին: Կարճ ժամանակ անց Ստեփան Դեմուրյանը դառնում է Շուշվա աշակերտության ամենասիրելի ուսուցիչը: «Շատերը սիրեցին նրան ու նրա առարկան,- հետագայում իր ուսուցչի մասին կգրի նրա արժանավոր սանը՝ Դանիել Ղազարյանը,- Եվ եթե թեմական դպրոցը տվեց բազմաթիվ գրագետ երաժշտասերներ, որոնք շնորհակալ գործունեություն ծավալեցին Ղարաբաղում և այլուր, ապա դրա համար նախ և առաջ պարտական ենք Ստեփան Դեմուրյանին»[1]: Բախտորոշ էր նրանց հանդիպումը Դանիելի համար: Ահա այստեղ էլ վճռվում է երաժիշտ դառնալու նրա ճակատագիրը: Եվ պատահական չէ, որ հետագայում նա, հետևելով իր ուսուցչի՝ Դեմուրյանի օրինակին, պիտի երգեցիկ խմբեր կազմեր ու համերգներով հանդես գար տարբեր հայաշատ քաղաքներում: Ստեփան Դեմուրյանի կազմակերպած քառաձայն երգեցիկ խումբը տոն օրերին երգում էր ճարտարապետական նշանավոր կոթողի՝ Շուշիի Ղազանչեցոց Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցում:

1903-ի ապրիլի 13-ին Խանդամիրյան թատրոնում Ստեփան Դեմուրյանի ղեկավարությամբ տեղի է ունենում Շուշիի թեմական դպրոցի երգեցիկ խմբի համերգը, որի ընթացքում հնչում են «Բամփ որոտան», «Գյուլում ջան», «Սիրո երգ», «Արաքսի արտասուքը», «Ջան մարալ», «Եխսո ջան», «Համեստ աղջիկ», «Հաբրբան», «Լռեց, ամպերը», «Հորովել», «Ահա հրեշտակ», ժողովրդական երգեր[2], իսկ օգոստոսի 3-ին Ստեփան Դեմուրյանի ղեկավարությամբ տեղի ունեցած Հայկական սիրողական երգեցիկ խմբի համերգի ծրագրում ներառված էին հայկական ժողովրդական «Ջան գյուլում», «Հաբրբան», «Եխսո ջան», «Ջան, մարալ

[1] Տես Ասատրյան Ա. 2007, 233-243:

[2] XX դարի առաջին քսանամյակի Շուշիի երաժշտական կյանքում տեղի ունեցած իրադարձությունների վերաբերյալ տեղեկությունների համար օգտվել ենք հետևյալ աշխատություններից՝ Մազմանյան Ռ. 2006, 208 էջ: Մազմանյան Ռ., ձեռագիր, ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի արխիվ:

ջան» երգերը, «Ծիծեռնակներ» վրացական երգը, Շուբերտի սերենադը, Չայկովսկու ռոմանսներից մեկը[1]:

1911-ի հունիսի 21-ին Շուշիի ժողովարանի դահլիճում տեղի է ունենում կոմպոզիտոր Ս. Դեմուրյանի և երգիչ Ն. Ղարաքեշիշյանի համերգը, իսկ նոյեմբերի 27-ին Շուշիի թեմական դպրոցի դահլիճում տեղի ունեցած համերգին ելույթ են ունենում հայկական սիրողական երգեցիկ խումբը՝ Ս. Դեմուրյանի ղեկավարությամբ, ֆլեյտահար Դ. Վինոգրադովը, բալալայկահարների նվագախումբը՝ Ն. Թեյմուրազյանի ղեկավարությամբ, ջութակահար Ս. Փափազյանը: Դաշնամուրի նվագամասը կատարում է Ս. Դեմուրյանը: 1912-ի հուլիսի 25-ին հասարակական ժողովարանի ամառային դահլիճում տեղի է ունենում Շուշիի հայկական սիրողական երգեցիկ խմբի համերգը՝ Ս. Դեմուրյանի ղեկավարությամբ: Մենակատարներ-երգիչներ Ս. Դեմուրյան, Գ. Պողոսյան: Ծրագրում՝ Ք. Կարա-Մուրզա՝ հատվածներ «Շուշան» օպերայից, Կոմիտաս՝ «Հորովել», Չայկովսկի՝ «Աշուն», հայկական ժողովրդական երգեր՝ «Օրորոցի երգ», «Ջան մարալ», «Սիրեցի, յարս տարան», «Ճախարակ»:

Ակտիվ երաժշտական կյանքով ապրող Շուշիում հաճախակի էին համերգներ կազմակերպվում: 1894-ին Շուշի է ժամանում **Քրիստափոր Կարա-Մուրզան,** երգչախումբ կազմում և համերգներով հանդես գալիս ժողովրդական և հոգևոր երգերի կատարմամբ: Երգեցիկ խմբի համերգներին ակտիվորեն մասնակցում է նաև Դանիել Ղազարյանը[2]:

Քր. Կարա-Մուրզայի հաջորդ այցելությունը Շուշի 1901-ին էր. մայիսի 20-ին տեղի է ունենում նրա կազմակերպած և ղեկավարած Հայկական սիրողական երգեցիկ խմբի համերգը, որին անդրադառնում է «Մշակը»՝ 1901-ի մայիսի 10-ի N 100-ում: Շուշիի Խանդամիրյան թատրոնի դահլիճում հունիսի 5-ին, 12-ին և 20-ին տեղի ունեցած 70 հոգուց բաղկացած սիրողական քառաձայն երգեցիկ խմբի համերգների մասին են պատմում «Մշակի» հունիսի 12-ի, 19-ի և հուլիսի 3-ի համարներում տպագրված նյութերը: Իր՝ Շուշիի համերգաշրջանը Կարա-Մուրզան եզրափակում է հայկական սիրողական երգեցիկ խմբի հուլիսի 22-ի համերգով, որի ծրագրում տեղ էին գտել բացառապես ժողովրդական երգերի կատարումները[3]:

Ահա թե ինչպես արձագանքեց երաժշտական քննադատությունը հունիսի 12-ին տեղի ունեցած համերգին. «Ամսիս 12-ին կայացաւ երաժշտապետ Կարա-Մուրզայի երկրորդ և վերջին համերգը... «Ձմեռն անցավ» դուէտի մէջ օր. Տէր-Սահակեան և օր. Տէր-Միքաէլեան շնորհալի էին, իսկ «Ջրօրհնեաց գիշերը», որտեղ աղքատները ժողովված երգում էին «Ցուրտը փչեց», մի այնպիսի հետաքրքրութիւն պատճառեց հանդիսականներին, որ յարգելի երաժշտագէտին որոտալից ծափահարեցին և նուիրեցին մի շքեղ ծաղկեայ պսակ թարմ ծաղիկներից և թանաքաման...

---

[1] Մազմանյան Ռ. 2006, 65:

[2] Անշուշտ, Կարա-Մուրզայի համերգները մեծ տպավորություն են թողնում Դ. Ղազարյանի վրա: Հետո՝ տարիներ անց, 1912-ի ապրիլի 8-ին Կաղզվանի հայկական դպրոցի դահլիճում Դանիել Ղազարյանի ղեկավարած աշակերտական երգեցիկ խումբը Կարա-Մուրզայի մահվան 10-րդ տարելիցի կապակցությամբ պիտի հանդես գար համերգով, որի ծրագրում ընդգրկված էին Կարա-Մուրզայի խմբերգերը:

[3] Մազմանյան Ռ. 2006, 30-32:

Չար լեզուները բամբասեցին պ. Կարա-Մուրզային և նա բաւականացաւ մեր քաղաքում միայն երկու կօնցերտով...»[1]:

Իսկ բամբասանքի պատճառը հետևյալն էր. «...մարդ աչքերին չէ հաւատում, երբ բեմի վրայ տեսնում է օրիորդներին խառն տղաների հետ: Ինչպէս, Շուշի, և այդպիսի քայլ, ուր «այանների» աչքում այդպիսինները «դուրս ընկածներ» են հաշւում, ուր տղայի և օրիորդի իրար հետ ունեցած մի փոքրիկ խոսակցութիւնը ապագայ ամուսնութեան գրաւական են ընդունում, ուր կիսաինտելիգենտ մարդկանց շրջանում անգամ բամբասանքները առօրեայ կեանքի խօսակցութեան որպես անհրաժեշտ նիւթ են ծառայում...»[2]:

Մեծ հաջողությամբ է անցնում հունիսի 20-ին տեղի ունեցած համերգը ևս. «Յունիսի 20-ին Պ. Կարա-Մուրզան տուեց իր երկրորդ ու վերջին կօնցերտը ու մեկնեց Շուշուց: Տասներեք զանազանակերպ կտորներից կազմված ծրագիրը կատարվեց աւելի քան բարեխղճութեամբ և թողեց հանդիսականների վրա խոր և հաճելի տպաւորութիւն: Bis-երին և անկեղծ ծափահարութիւններին վերջ չը կար: Պատուարժան խմբապետը ստացաւ, իբրև շնորհակալական հաւաստիք, թանգագին ընծայ և կենդանի ծաղիկներից շինած մի շքեղ պսակ...»[3]:

Համերգից ոգևորված՝ «...Կօնցերտի վերջում մի քանի երիտասարդներ ներս խուժեցին դերասանական առանձնարանը և գրեթե զօրով դուրս բերեցին բազուկների վրա պ. Կարա-Մուրզային և խիտ բազմութեան առաջ օդի մեջ բարձրացրին ուռռաներով և կեցցեներով... Աղմկալի օվացիայից յետոյ շատերը ներկայացան երաժշտագետին և առանձնակի արտահայտելով իրանց գոհունակութիւնը, բարեմաղթեցին նրան ողջերթ և արատև աջողութիւն...»[4]:

Իսկ Քրիստափոր Կարա-Մուրզայի մահից հետո՝ 1903-ի հուլիսի 1-ին և 4-ին Շուշիում կազմակերպվում են նրա հիշատակին նվիրված համերգներ: Ելույթ է ունենում 70 աշակերտ-աշակերտուհիներից երգեցիկ խումբը՝ Պողոս Կարա-Մուրզայի ղեկավարությամբ: Համերգին մասնակցում է նաև Ս. Դեմուրյանը՝ կատարելով «Համեստ աղջիկ» երգը. «...Թատրօնի դահլիճը ծայրէ ի ծայր լի էր և՛ հայ, և՛ ռուս, և՛ թուրք հասարակութեամբ, որ արտայայտում էր իր գոհունակութիւնը բուռն ծափահարութիւններով և bis-երով... Ծրագրի մէջ նշանակված 12 կտոր երգերից շատերը լաւ էին. լաւ էին մանաւանդ «Բամբ որոտան» և «Վարդ կօշիկ» ժողովրդական երգերը: Պ. Դեմուրեան երգեց «Համեստ աղջիկ»-ը՝ մէջ ընդ մէջ «Զիմ վզին»-ի հետ. վերջինս երգում էր խումբը... Ինչ որ մեզ է վերաբերվում, մենք քաղցր պարտականութիւն ենք զգում արտահայտել պարոնին մեր անկեղծ շնորհակալութիւնը այն եռանդի համար, որով նա աշխատում է կենդանի պահել իր վաստակաւոր եղբօր յիշատակը և արդիւնաւոր դարձնել նրա թողած գեղարուեստական թանգագին ժառանգութիւնը, մանաւանդ, որ իր կօնցէրտների նիւթական արդիւնքը պարոնը ծառայեցնում է հանգուցեալ Կարա-Մուրզայի որբերի օգտին... Լսում ենք, որ առաջիկայ շաբաթ տեղի պիտի ունենայ մի երկրորդ կօնցէրտ ևս,

---

[1] Արցախեցի 1901:
[2] Մ.Ղ. 1901:
[3] Սերմացան 1901:
[4] Սերմացան 1901:

եթէ անակնկալ խոչընդոտներ չը գան առաջ»[1]:

1895-ին, ավարտելով Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը, հայրենի Շուշի է վերադառնում **Գրիգոր Սյունին**, կազմակերպում երգչախումբ և հանդես գալիս իր բազմաձայնած ժողովրդական երգերից կազմված անդրանիկ համերգով[2]:

Շուշիում Գր. Սյունիի հաջորդ համերգը տեղի է ունենում 1903 թ. հուլիսի 24-ին. «Յուլիսի 24-ին Շուշու հոգևոր դպրոցի դահլիճում տեղի ունեցաւ երկսեռ խմբի համերգը կօնսերվատորիայի ուսանող Գր. Միրզոյեանցի նախաձեռնութեամբ: Եթէ չենք սխալվում, պարոնը առաջին անգամն է, որ համերգ է տալիս Շուշում: Համերգը գրաւել էր ամբողջ հասարակութեան ուշադրութիւնը, որով միայն բացատրվում է այդ երեկոյեան դահլիճի ծայրէիծայր լիք լինելը: Համերգը ընդհանրապէս լաւ տպաւորութիւն թողեց հասարակութեան վրա: Աջող էին մանաւանդ «Իմ եարը», «Արիք Հայկազունքը», «Հելլէ եարն», «Մեր հայրենիք» և այլն: Ամբողջ ծրագրում պ. Միրզոյեանը ունէր և իր սեփական երաժշտութիւնը: Հասարակութիւնը բուռն ծափահարութեամբ ընդունեց պ. Միրզոյեանին, մանաւանդ նրա ոգևորութեանը չափ չկար, երբ խումբը զինուորական երաժշտական խմբի հետ երգեց «Զեյթունի քայլերգը», որը մի քանի անգամ կրկնվեց: Հասարակութեան մէջ աչքի էին ընկնում և ռուսներ»[3]:

1903-ի հուլիսի 31-ին Շուշիում կայանում է արդեն Պետերբուրգի կոնսերվատորիայի ուսանող, կոմպոզիտոր Գրիգոր Սյունիի համերգը[4]:

Շուշիում երաժշտական կյանքը հատկապես աշխուժանում էր ամռան ամիսներին, երբ հանգստանալու նպատակով Շուշի էին վերադառնում տարբեր կրթօջախներում սովորող և տարբեր վայրերում աշխատող շուշեցի երաժիշտներն ու կազմակերպում համերգներ: Այսպես՝ Մոսկվայի կոնսերվատորիայի ուսանող, վաղամեռիկ **Եղիշե Բաղդասարյանը**, վերադառնալով իր ծննդավայրը, կազմակերպում է երգեցիկ խումբ, ստեղծում Շուշիում ժողովրդական գործիքների առաջին անսամբլը, մասնակցում տարբեր համերգների ու հանդեսների՝ մեծ հետաքրքրություն առաջացնելով ունկնդիրների շրջանում:

1901-ի օգոստոսի 1-ին Շուշիի Խանդամիրյան թատրոնում Եղիշե Բաղդասարյանի ղեկավարությամբ ելույթ է ունենում արևելյան նվագախումբը: Համերգին մասնակցում են երգեցիկ խումբը, երգիչներ Ա. Մելքումյանը, Ե.Տեր-Միքայելյանը, Մ. Սարգսյանը, ջութակահար Վ. Միրզոյանը, դաշնակահարուհի Ա. Գալամյանը, քամանչահար Ա. Մելիք-Շահնազարյանը: Ծրագրում ընդգրկված էին Գ. Կազաչենկոյի, Մ. Եկմալյանի, Ե. Բաղդասարյանի, Ս. Դեմուրյանի, Ալ. Սպենդիարյանի ստեղծագործությունները: Դաշնամուրի նվագամասը կատարում է Ե. Բաղդասարյանը[5]:

Վերոհիշյալ՝ «Յօգուտ գրադարանի և չքաւոր ուսանողների»[6] կայացած համերգին արձագանքում է Կարա-Մուրզան: «...Կօնցերտի ծրագիրը բազմակողմանի էր, խումբը երգում էր բաւական լաւ, և եթե մի քանի տեղ վատ էր, դա շնորհիւ

---

[1] Ներքին լուրեր 1903, N 148:
[2] Ասատրյան Ա. 2009, 387:
[3] Ներքին լուրեր 1903, N 166:
[4] Մազմանյան Ռ. 2006, 64:
[5] Մազմանյան Ռ. 2006, 33:
[6] Կարա-Մուրզա, 1901:

Բաղդասարեանցին ներդաշնակողի էր, որի ներդաշնակած ասիական երգերից մի քանիսը անտանելի էին, օր. «Խաւարար են աչերդ»: Ի հարկէ, մի ուսանողից, որը մի տարի է բան սովորում, չէ կարելի աւելին պահանջել բայց երևում է, որ նա աշխատել էր և առհասարակ աշխատասեր է: Լաւ էր ասիական օրկէստրը, միայն հարկաւոր է նրա վրա ասիական ներդաշնակած եղանակներ նուագել, եւրոպականները վատ տպաւորութիւն են թողնում. ամենից աւելի մեզ դուր եկաւ ուսանող Մ. Շահնազարեանի նուագելը ասիական ջութակի վրա. նրա քնքոյշ ձայները կարծես վիոլօնչելլի ֆիլոժելետները լինէին...»[1]:

Համերգին հնչում են Տիգրան Չուխաճյանի «Զեյթունցիների քայլերգը»՝ ռուս կոմպոզիտոր Գրիգորի Կազաչենկոյի մշակմամբ, Մ. Եկմալյանի «Ով դու բարեկամ» երգը, Ե. Բաղդասարյանի մշակումներն ու ստեղծագործությունները, հայկական և ռուսական ժողովրդական երգեր[2]:

Մեկ տարի անց՝ 1902 թ., Ե. Բաղդասարյանը, կոնսերվատորիայի վարչությունից 100 ռուբլու չափով կրթաթոշակ ստանալով, գալիս է Շուշի և իր սեփական միջոցներով կազմակերպում է համերգ: Համերգին հանդես է գալիս Ե. Բաղդասարյանի 50 հոգուց բաղկացած արևելյան նվագախումբը և քառաձայն երգչախումբը, տեղ են գտնում նաև դաշնամուրային, ջութակի և վոկալ կատարումներ: «Օգոստոսի 11-ին, Մ. Խանդամիրեանի թատրոնական դահլիճում կայացաւ կայսերական կոնսերվատորիայի ուսանող պ. Ե. Բաղդասարեանի համերգը: Թատրոնում հաւաքվել էր մեծ բազմութիւն: Քառաձայն խումբը երգում էր ներդաշնակ: Բացի խմբական երգերից երգեցին մի քանի հայերէն եւ ռուսերէն romանսներ: Պ. Բաղդասարեանի հեղինակած «Քեզ» romանսը երգում էր պ. Ա.Գուրջեան. դաշնամուրի վրա նուագողներից աչքի ընկաւ օր. Հ. Ղալամեան ու Ե. Սարուխանեան. ջութակի վրա նուագում էր ուսանող Տէր-Գրիգորեան: Օր. Մ. Սարգսեան լաւ երգեց «Ոհ, ինչ անուշ». օրիորդի ձայնը փոքրիկ է, բայց գեղեցիկ: Ամենից վերջը «Արեւելեան օրկէստրն» էր, բաղկացած մօտ 50 հոգուց, որոնք նուագում էին թառերի, սազերի, քեամանչաների, ջութակների, նաղարաների եւ շատ արեւելեան գործիքների վրա՝ ներդաշնակած զանազան ձայներով: Արեւելեան օրկէստրը կազմել է պ. Բաղդասարեանը: Այս տարի կոնսերվատորիայի վարչութիւնից 100 ռուբլի նուեր ստանալով՝ պ. Բաղդասարեան եկաւ այստեղ եւ կազմակերպեց 50 հոգուց այդ օրկէստրը: Հասարակութիւնը կրկնել տուեց մի քանի կտորներ եւ շատ գոհ մնաց օրկեստրից»[3]:

1913-ի հուլիսի 18-ին և 20-ին Շուշիի հասարակական ժողովարանի ամառային դահլիճում տեղի ունեցած համերգի ընթացքում ելույթ են ունենում քառաձայն երգեցիկ խումբը՝ Ե. Բաղդասարյանի ղեկավարությամբ, երգչուհի Ս. Ակսացյանը, երգիչ Ս. Մուրադյանը: Ծրագրում՝ Ա. Տիգրանյան - Անուշի մեներգը («Աղջի բախտավոր») համանուն օպերայից, Ե. Բաղդասարյան - «Կործանվեցավ», «Համր-երգ», «Մի գեղեցիկ», «Անցար սարեր», Մ. Եկմալյան - «Լռեց, ամպերը»: Կատարվում են նաև Շումանի, Ռուբինշտեյնի, Չայկովսկու, Ռիմսկի-Կորսակովի երգերն ու

[1] Կարա-Մուրզա 1901:
[2] Ծրագիր, ԳԱԹ, Երաժշտական բաժին, Ե.Բաղդասարյանի ֆ., N74:
[3] Ներքին լուրեր 1902, N180:

ռոմանսները: Դաշնամուրի նվագամասը կատարում է Վ. Դոբրոսելսկայան:

1913-ի օգոստոսի 1-ին Շուշիի ամառային ակումբի դահլիճում տեղի է ունենում Եղիշե Բաղդասարյանի ստեղծագործություններից կազմված համերգը, որի ընթացքում ելույթ են ունենում երգեցիկ խումբը՝ Ե. Բաղդասարյանի ղեկավարությամբ, երգչուհի Ս. Ակսացյանը, երգիչ Ս. Մուրադյանը: 1913-ի օգոստոսի 15-ին տեղի է ունենում Շուշիի հայկական սիրողական երգեցիկ խմբի համերգը՝ Ե. Բաղդասարյանի ղեկավարությամբ, ամառային ակումբի դահլիճում: Մասնակցում էին երգչուհի Ս. Ակսացյանը և երգիչ Ս. Մուրադյանը:

Շուշիում 1902-ի հուլիսի 3-ին տեղի է ունենում երգիչ, քնարադրամատիկ տենոր **Արշակ Կոստանյանի** (1865-1920) համերգը[1]. «...Յուլիսի 3-ին, Ն. Խանդամիրեանի թատրօնական դահլիճում կայացաւ օպերային երգիչ Ա. Կոստանեանի համերգը: Ծրագիրը բաւական հետաքրքիր էր կազմված: Պ. Կոստանեան լաւ երգիչ է, երգում է զգացված, աշխոյժ տեմպերամենտով, ձայնը արծաթեայ հնչիւն է, տեմբրը դուրեկան, վարի եւ վերի ռէգիստրը քիչ թոյլ է. ինչ վերաբերում է միջին կրծքային ռէգիստրին, բաւական զօրեղ է: Ձայնի դիապազօնը այնքան էլ մեծ չէ, նոյն իսկ գլխային լեա, սի-բեմօլ-ից երգիչը խուսափում է: Պ. Կոստանեան երկար տարիներ երգում է օպերային բեմի վրա եւ հէնց դրան կարելի է վերագրել նրա մի քանի շարժուածքները համերգական էստրադայի վրա. օպերային երգիչը բեմի վրա, բացի երգելուց, խաղում է, նա իրան բոլորովին ազատ է զգում խաղի ժամանակ. նոյնը չէ համերգական էստրադան, որտեղ զանազան բեմական շարժուածքներ արգելվում են. այստեղ երգիչը ինչպէս մի դէկլամատօր միայն զգացված երգով եւ նուրբ արդասանութեամբ պէտք է ազդէ հանդիսականների վրա: Ընդհանրապէս պ. Կոստանեան մեծ աջողութիւն ունեցաւ...ամենից վերջը երգեց ժողովրդական երկու երգ «Կռունկ» եւ «Պաղ աղբիւրի մօտ»: Պ. Կոստանեանցին շատ ծափահարեցին. սիրողներից մասնակցում էր Ս. Ադամեան, որը իբրեւ սիրող, բաւական աջող նուագեց Չայկօվսկու բալլադան ջութակի վրա: Դաշնակցում էր օր. Վ. Շանշիեան, որը ամենայն բարեխղճութեամբ կատարեց իր դերը: Համերգը վերջացաւ ժամը 12-ին. հանդիսականներ բաւական կային, եւ եթէ թատրօնը լիքը չէր, դրա պատճառը կարելի է համարել գների չափազանց թանգութիւնը...»[2]:

Շուշիի Խանդամիրյան թատրոնի դահլիճում օգոստոսի 21-ին երգիչ Ստեփան Բարխուդարյանի համերգի ծրագրում տեղ են գտնում հայկական ժողովրդական երգեր՝ «Պաղ աղբյուրի մոտ», «Լորիկ», «Սիրուհիս, քեզ համար», «Կռունկ», նաև՝ Չայկովսկի[3]: Համերգին մասնակցում է Ե. Բաղդասարյանը: Ս. Բարխուդարյանը կատարում է Ա. Բոյտոյի, Պ. Ի. Չայկովսկու ստեղծագործություններից, ինչպես նաև հայկական ժողովրդական երգեր[4]:

1904-ի հուլիսի 1-ին շուշեցիներն ունկնդրում են երգիչ Արշակ Կոստանյանի համերգը, որի ընթացքում հնչում են հայկական և ռուսական երգեր[5]: «...Երեկ,

---

[1] Մազմանյան Ռ. 2006, 50:
[2] Ներքին լուրեր 1902, N147:
[3] Մազմանյան Ռ. 2006, 51:
[4] Ծրագիր, ԳԱԹ, երաժշտական բաժին, Ե.Բաղդասարյանի ֆ., N76:
[5] Մազմանյան Ռ. 2006, 80:

ամսիս 1-ին, Ն. Խանդամիրեանի դահլիճում «Մոսկվայի օպերային արտիստ» Ա. Կոստանեանը տուեց համերգ, բաղկացած գլխաւորապէս ռուսերէն և երկու հայերէն երգերից: Հասարակութիւնը, ինչպէս և միշտ, շտապել էր լցնել դահլիճը ու այդպիսով ցոյց տալ իր յարգանքը արժանաւոր արտիստին: Համերգը ընդհանրապէս աջող անցաւ: Մանաւանդ բուռն ոգևորութիւն առաջացրեց «Կռունկ» երգը, որ ստիպեցին կրկնել: Պ. Կոստանեանը bis-երին երգեց ծրագրից դուրս ռուսերէն և հայերէն երգեր: Համերգը վերջացաւ 11 ժամին, և հասարակութիւնը գոհ սրտով հեռացաւ...»[1]:

Մի քանի տարի անց՝ 1910 թ. հունիսի 30-ին, Ա. Կոստանյանը համերգով հանդես է գալիս Շուշիի ամառային ժողովարանի դահլիճում՝ կատարելով Ալ.Սպենդիարյանի, Էրլիխի, Չայկովսկու, Գլինկայի, Պուչինիի ստեղծագործություններից:

«Մշակը» 1907-ի ապրիլի 10-ի N 75-ում «Ուսանողական երեկույթ-ներկայացում Շուշում» վերնագրով հոդվածում անդրադառնում է 1907-ի մարտի 31-ին Շուշիի 90 հայ աշակերտներից բաղկացած երգեցիկ խմբի համերգին՝ ուսուցիչ Հարություն Մելիքյանի ղեկավարությամբ, որի ծրագրում տեղ էին գտել Կոմիտասի «Ալագյազ», «Սոնա յար», «Խումար պառկե», Ք. Կարա-Մուրզայի «Վարդ կոշիկս» և Գր.Միրզայանի «Սարեն կուգա» խմբերգերը:

1914-ի ամռանը իր ծննդավայր՝ Շուշի է վերադառնում Դ. Ղազարյանն իր մտերիմ ընկերոջ՝ կոմպոզիտոր Երվանդ Սարդարյանի (1884-1977) հետ: Երիտասարդները Շուշիի թեմական և Մարիամյան օրիորդաց միջնակարգ դպրոցների աշակերտներից և սիրողներից կազմակերպում են երգեցիկ խումբ: Նրանց մեծապես աջակցում է Ստեփան Դեմուրյանը, որն այդ տարիներին աշխատում էր Շուշիում: Պահպանվել են տեղեկություններ առ այն, որ համերգները տեղի են ունեցել Շուշիի ամառային ժողովարանի դահլիճում: Բավական հարուստ է եղել երկացանկը՝ Գրիգոր Միրզայան, Անուշավան Տեր-Ղևոնդյան, Ստեփան Դեմուրյան, Դանիել Ղազարյան, Արմեն Տիգրանյան, Տիգրան Չուխաճյան, ինչպես նաև Մոնյուշկո, Մասնե: Համերգներին, որոնք ջերմ ընդունելության են արժանանում, անդրադարձել են «Մշակը» 1914-ի հուլիսի 13-ի համարում՝ «Գավառական համերգ» վերտառությամբ հոդվածում, և «Հորիզոնը»:

1914-ի հուլիսի 4-ին և 6-ին ամառային ժողովարանի դահլիճում տեղի է ունենում Շուշիի երգեցիկ խմբի համերգը՝ Դանիել Ղազարյանի և Երվանդ Սարդարյանի ղեկավարությամբ, որի ընթացքում ելույթ են ունենում Ս. Դեմուրյանը, Հ. Պողոսյանը, Ե. Սարդարյանը (երգ), Հ. Շահգելդյանը (դաշնամուր)՝ կատարելով Գր. Միրզայանի, Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Ստ. Դեմուրյանի, Դ. Ղազարյանի, Ա. Տիգրանյանի, Տ. Չուխաճյանի, Մոնյուշկոյի, Մասնեի ստեղծագործությունները: Դաշնամուրի նվագամասը կատարում են Օ. Դեմուրյանն ու Հ. Շահգելդյանը:

1913-ի օգոստոսի 8-ին Շուշիի ամառային ակումբի դահլիճում տեղի է ունենում երգչուհի Ա.Ստեփանյանի և դաշնակահարուհի Հ. Գյուրջյանի համերգը, որի ծրագրում ընդգրկված էին Բախի և Ռախմանինովի ստեղծագործությունները, գնչուական երգեր և ռոմանսներ: Իսկ 1919-ի օգոստոսի 13-ին Շուշիի ամառային ակումբի դահլիճում ներկայացվում է Արմեն Տիգրանյանի «Անուշ» օպերան (դի-

[1] Ներքին լուրեր 1904, N 141:

ռիժոր՝ Լ. Վարդունի, ռեժիսոր՝ Գ. Քոչարյան):

Շուշիի երաժշտական կյանքում կարևոր նշանակություն ունի 1907թ. մարտի 31-ին քաղաքի հոգևոր դպրոցի դահլիճում տեղի ունեցած բարեգործական ներկայացում-համերգը՝ ի նպաստ ռեալական դպրոցի կարիքավոր աշակերտների: Երեկույթի 3-րդ բաժնում ելույթ է ունենում 90 աշակերտ-աշակերտուհիներից բաղկացած երգչախումբը, որը ղեկավարում էր ռեալական դպրոցի ուսուցիչ Հարություն Մելիքյանը: Երգեցիկ խմբի ծրագիրը կազմված էր հիմնականում Կոմիտասի, ինչպես նաև Գ. Սյունիի մշակումներից: Ծրագրում ընդգրկված էին նաև ջութակի և վոկալ կատարումներ. «Դահլիճը ծայրէ ծայր լիքն էր երկսեռ հասարակութեամբ. կային բաւականի ռուսներ երկու սեռից, զինուորականներ և պաշտօնական անձնաւորութիւններ... Երրորդ մասը ամենաաջողն էր. համերգայինը: Ռեալական դպրոցի երիտասարդ ուսուցիչ պ. Յարութիւն Մելիքեանը մօտ 90 հոգուց բաղկացած քառաձայն խումբ էր կազմել և կարճ ժամանակվայ ընթացքում հասարակութեան տուեց բաւականին գեղեցիկ և ներդաշնակ կազմված երգեր: Խումբը երգեց Կոմիտաս վարդապետի «Ալագեազ», «Սոնա եար», «Խումար պառկէ», Կարա-Մուրզայի «Վարդ կօշիկս» և Գր. Միրզայեանի «Սարէն կուգայ» ներդաշնակ երգերը: Գովելի և խրախուսանքի արժանի է պ. Յարութիւն Մելիքեանի եռանդը, որ ինքը այնքան էլ մասնագէտ չը լինելով ձայնագրութեան մէջ, բայց կարողացել էր վերոհիշեալ երգերը կարճ ժամանակում սովորեցնել աշակերտ-աշակերտուհիներին: Բացի հայերէն երգերից պ. Գերասիմօվը (ռուս) սօլօ երգեց մի քանի օպերային կտորներ: Պարոնի ձայնը շատ դուրեկան է և բարձր նօտաներում շատ զօրեղ է հնչում: Այնուհետև երաժշտապետ պ. Լեմոսը ջութակի վրա մի քանի կտորներ նուագեց. նրան ձայնակցում էր դաշնամուրի վրա տիկին Սմորադսկայան: Հանդիսականները թէ Մելիքեանին և թէ միւսներին բուռն ծափահարութեամբ էին դիմաւորում: Համերգից յետոյ տեղի ունեցան եւրոպական և ասիական պարեր մինչև ժամը 3-ը...»[1]:

Իսկ 1908 թ. մայիսի 11-ին Շուշիի հոգևոր դպրոցի ձայնագրության ուսուցիչ Ռուբեն Մանասյանի՝ ի նպաստ տեղի կարիքավոր աշակերտների կազմակերպած համերգի ընթացքում 80 աշակերտներից կազմված երգչախումբը կատարում է Կոմիտասի և Սյունիի մշակումներից. «...Քառաձայն խումբը բաւական աջող երգեց Կոմիտաս վարդապետի ներդաշնակած «Սարի վրով», «Երի-երի ջան», «Մեզ նոր արև», «Ալագեազ», «Մեր դռանը», «Սօնա-եար», «Անձրևն եկաւ», յետոյ Կարա-Մուրզայի «Նոր-Մօդայի խմբերգը», «Ջան գիւլում», և Գ. Միրզայեանի «Ինջլիկ» երգերը: Համեմատաբար թոյլ երգեցին Կոմիտաս վարդապետի «Հիմի էլ լռենք» և «Հոյ ջանում» երգերը: Բայց չը նայելով դրան, պէտք է ասած, որ համերգը բաւարար տպաւորութիւն թողեց...»[2]:

[1] Յովսեփեան Լ. 1907:
[2] Յովսեփեան Լ. 1908:

Եզրակացություններ

1. Շուշին ապրում էր ակտիվ համերգային կյանքով՝ շնորհիվ Քրիստափոր Կարա-Մուրզայի, Ստեփան Դեմուրյանի, Եղիշե Բաղդասարյանի, Գրիգոր Սյունիի և այլոց բեղուն գործունեության: Տեղի էին ունենում համերգներ ինչպես տեղի երաժշտական կոլեկտիվների ուժերով, այնպես էլ հյուրախաղերով հանդես էին գալիս անվանի երաժիշտները:

2. Համերգային հայտագրերում մեծ տեղ էր գրավում խմբերգային երգեցողությունը: Համերգների ծրագրերում տեղ էին գտնում ինչպես հայ դասականների (Տիգրան Չուխաճյան, Կոմիտաս, Մակար Եկմալյան, Քրիստափոր Կարա-Մուրզա, Ալեքսանդր Սպենդիարյան) ստեղծագործությունները, այնպես էլ ժամանակակից կոմպոզիտորների (Ստեփան Դեմուրյան, Եղիշե Բաղդասարյան, Գրիգոր Սյունի, Անուշավան Տեր-Ղևոնդյան) խմբերգերն ու ժողովրդական երգերի խմբերգային մշակումները: Զգալի տեղ էր հատկացվում նաև արևմտաեվրոպական (Բախ, Ֆրանց Շուբերտ, Ռոբերտ Շուման, Ջակոմո Պուչչինի, Ժյուլ Մասնե, Ստանիսլավ Մոնյուշկո) և ռուս (Միխայիլ Գլինկա, Նիկոլայ Ռիմսկի-Կորսակով, Պյոտր Չայկովսկի, Սերգեյ Ռախմանինով, Գրիգորի Կազաչենկո) դասական, ինչպես նաև ուկրաինական (Նիկոլայ Լիսենկո) երաժշտության պրոպագանդմանը:

3. Հնչում են ինչպես հայ ժողովրդական երգեր, այնպես էլ ռուսական, գնչուական, վրացական ժողովրդական երգեր:

4. Պրոպագանդվում է նաև հայկական օպերային երաժշտությունը: Համերգների ընթացքում հնչում են հատվածներ Կարա-Մուրզայի «Շուշան» օպերայից, արիաներ Ա.Տիգրանյանի «Անուշից», ներկայացվում է «Անուշ» օպերան:

Այսպիսով՝ կարող ենք վստահաբար արձանագրել այն մեծ դերն ու նշանակությունը, որն ունեցավ Շուշիի՝ «Անդրկովկասի կոնսերվատորիայի» երաժշտական մթնոլորտը հայ երաժշտական գործիչների ձևավորման գործում, որոնք իրենց զգալի ավանդը բերեցին տարածաշրջանում և նրա սահմաններից դուրս երաժշտության զարգացման գործին:

...2021 թվականի սեպտեմբերի 10-ին լրանում է Գրիգոր Սյունիի ծննդյան 145-ամյակը: Այդ տարեդարձին ընդառաջ՝ կարծում եմ նպատակահարմար կլինի աշխատանքներ իրականացնել Շուշիում կոմպոզիտորի թանգարան ստեղծելու ուղղությամբ՝ ներգրավելով նաև Սյունիի ժառանգներին: Եվ այդ թանգարանի հետ համատեղ, ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտը ձեռնամուխ կլինի կոմպոզիտորի ժառանգության հրատարակության գործին:

2013 թվականին ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ, Սյունի ընտանիքի հովանավորությամբ հրատարակվեց Սյունիի խմբերգերը պարունակող ստվարածավալ հատորը՝ Ռոբերտ Աթայանի գիտական նախաբանով և վերլուծական դիտողություններով: Եվ այդ հատորը ես սիրով կուղարկեմ Շուշի, որպեսզի դառնա Գրիգոր Սյունիի թանգարանի առաջին նմուշը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ասատրյան Ա. 2009, Գրիգոր Սյունի, Նշանավոր ճեմարանականներ. Պրակ Բ, Էջմիածին, Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., էջ 387-394:
2. Ասատրյան Ա. 2007, Դանիել Ղազարյանի կյանքն ու գործունեությունը Շուշիում, Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան, Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 233-243:
3. Արցախեցի. 1901, Նամակ Շուշուց, «Մշակ», Թիֆլիս, 19 հունիսի, N 131:
4. Բրուտյան Ց. 2000, Արցախյան ոգին երաժշտության ծիրի մեջ, Երևան, «Ամրոց», 320 էջ, 1 մամուլ ներդիր:
5. Ծրագիր, ԳԱԹ, Երաժշտական բաժին, Ե. Բաղդասարյանի ֆ., N 74:
6. Ծրագիր, ԳԱԹ, երաժշտական բաժին, Ե. Բաղդասարյանի ֆ., N 76:
7. Կարա-Մուրզա. 1901, Նամակ Շուշուց, «Մշակ», Թիֆլիս, 16 օգոստոսի, N 179:
8. Մազմանյան Ռ. 2006, Հայ երաժշտական կյանքի տարեգրություն. 1901-1910, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի հրատ., 207 էջ:
9. Մազմանյան Ռ. ձեռագիր, Հայ երաժշտական կյանքի տարեգրություն. 1911-1900, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի արխիվ:
10. Մ.Ղ. 1901, Կարա-Մուրզայի համերգը Շուշում, «Տարազ», Թիֆլիս, N 23, 1901:
11. Յովսեփեան Լ. 1907, Թատրօն եւ երաժշտութիւն, «Մշակ», Թիֆլիս, 10 ապրիլի, N75:
12. Յովսեփեան Լ. 1908, Թատրօն և երաժշտութիւն, «Մշակ», Թիֆլիս, 20 մայիսի, N109:
13. Ներքին լուրեր. 1902, «Մշակ», Թիֆլիս, 17 օգոստոսի, N180:
14. Ներքին լուրեր.1902, «Մշակ», Թիֆլիս, N 147:
15. Ներքին լուրեր. 1903, «Մշակ», Թիֆլիս, 10 հուլիսի, N 148:
16. Ներքին լուրեր. 1903, «Մշակ», Թիֆլիս, 3 օգոստոսի, N 166:
17. Ներքին լուրեր. 1904, «Մշակ», Թիֆլիս, 7 հուլիսի, N 141:
18. Սերմացան. 1901, Նամակ Շուշուց, «Մշակ», 3 հուլիսի, N 143, Թիֆլիս, 1901:

Ամփոփում

Երաժշտական կյանքը Շուշիում

Աննա Ասատրյան

Ծանրակշիռ են Շուշիի դերն ու նշանակությունը Անդրկովկասի, Միջին Ասիայի և Ռուսաստանի, ինչպես նաև սփյուռքահայ երաժշտական արվեստի՝ կոմպոզիտորական և կատարողական արվեստի զարգացման գործում: Պատահական չէ, որ քաղաքը կոչվել է «Անդրկովկասի կոնսերվատորիա»: Այստեղ ակտիվ է եղել երաժշտական կյանքը, ինչն էլ իր հերթին նպաստել է շուշեցիների երաժշտական մակարդակի բարձրացմանը: Շուշիում են ծնվել և նրա երաժշտական մթնոլորտում որպես երաժիշտներ ձևավորվել հայ կոմպոզիտորներ և երաժիշտ-կատարողներ Գրիգոր Սյունին, Եղիշե Բաղդասարյանը, Դանիել Ղազարյանը, Արշակ Կոստանյանը, Բոգդան Թումանյանը, Հովհաննես Իոանիսյանը, Ալեքսանդր Ալեքսանդրյանը, Գրիգոր Մելիքյանը, Բալա Մելիքյանը և ուրիշներ: Ծանրակշիռ է

Շուշիի դերը ժողովրդական երաժշտական արվեստի զարգացման գործում: Անդրկովկասում լայն ճանաչում գտած շուշեցի երաժիշտները նոր աստիճանի են բարձրացրել ժողովրդական երաժշտական գործիքներով (թառ, քամանչա, զուռնա և այլն) կատարողական արվեստը, մշակել-կատարելագործել են արևելյան երաժշտության զանազան ժանրեր:

Շուշեցի երաժիշտներից շատերն իրենց բազմարդյուն գործունեությունը նվիրաբերեցին ոչ միայն հարազատ, այլև տարբեր ժողովուրդների ազգային երաժշտության զարգացման գործին:

Հիմնաբառեր. *Շուշի, երաժշտական կյանք, Գրիգոր Սյունի, Եղիշե Բաղդասարյան, Դանիել Ղազարյան, Արշակ Կոստանյան, Բոգդան Թումանյան, Հովհաննես Իոանիսյան, Ալեքսանդր Ալեքսանդրյան, Գրիգոր Մելիքյան, Բալա Մելիքյան:*

Резюме

Музыкальная жизнь в Шуши

Анна Асатрян

Весомы роль и значение Шуши в деле развития как композиторского, так и музыкально-исполнительского искусства Закавказья, Средней Азии и России, а также зарубежных армян. Не случайно город назывался “консерваторией Закавказья”. Музыкальная жизнь здесь была достаточно активной, что способствовало повышению музыкального уровня шушинцев. Армянские композиторы и исполнители Григор Сюни, Егише Багдасарян, Даниел Казарян, Аршак Костанян, Богдан Туманян, Ованнес Иоанисян, Александр Александрян, Григор Меликян, Бала Меликян и другие родились в Шуши и сформировались как музыканты в музыкальной атмосфере этого города. Весом вклад Шуши и в развитие народного музыкального искусства. Завоевавшие широкую популярность в Закавказье музыканты подняли на новую ступень искусство игры на народных музыкальных инструментах (тар, кеманча, зурна и т.п.), обработали и усовершенствовали различные жанры восточной музыки.

Ключевые слова: *Шуши, музыкальная жизнь, Григор Сюни, Егише Багдасарян, Даниел Казарян, Аршак Костанян, Богдан Туманян, Ованнес Иоанисян, Александр Александрян, Григор Меликян, Бала Меликян.*

Abstract

Music life in Shushi

Anna Asatryan

The role and significance of Shushi is notable in the development of composing and performing musical arts of Transcaucasia, Central Asia and Russia, as well as of Armenians in Diaspora. It is no coincidence that the city was called "the Transcaucasian Conservatory". The music life was active there, which in its turn contributed to the increase of the musical level of the people of Shushi. Armenian composers and musicians-performers Grigor Syuni, Yeghishe Baghdasaryan, Daniel Ghazaryan, Arshak Kostanyan, Bogdan Tumanyan, Hovhannes Ioanisyan, Alexander Alexandryan, Grigor Melikyan, Bala Melikyan and others were born in Shushi and became musicians in the musical atmosphere of the city. The role of Shushi in the development of folk music is also significant. The musicians of Shushi, who are widely known in Transcaucasia, raised the art of playing folk musical instruments (tar, kamancha, zurna, etc.) to a new level, and have developed and perfected various genres of Eastern music. Many of the musicians from Shushi dedicated their multifaceted activities not only to the development of their native music, but also to the national music of different peoples.

Keywords: *Shushi, music life, Grigor Syuni, Yeghishe Baghdasaryan, Daniel Ghazaryan, Arshak Kostanyan, Bogdan Tumanyan, Hovhannes Ioanisyan, Alexander Alexandryan, Grigor Melikyan, Bala Melikyan.*

ԳՐԻԳՈՐ ՎԼՈՒՅՐԻ ՕՐԴՈՅԱՆ
ԵԹԿՊԻ Արվեստի պատմության և տեսության ամբիոնի վարիչ, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Հոդվածը ներկայացվել է 10.04.2021,
գրախոսվել է 10.04.2021,
ընդունվել է տպագրության 20.04.2021

ՇՈՒՇԻԻ ԽԱՆԴԱՄԻՐՅԱՆ ԹԱՏՐՈՆԻ ՎԵՐԵԼՔՆ ՈՒ ԱՆԿՈՒՄԸ

«Շուշին Անդրկովկասի մյուս քաղաքների բացարձակ հակապատկերն է: Տները կանոնավոր են, գեղեցիկ են, բարձր եւ բազմաթիվ հրաշագեղ պատուհաններով լուսավորված: Փողոցներն ամենուր պատված են լայն սալիկներով, իսկ տանիքները՝ եվրոպականի նման են»[1]:

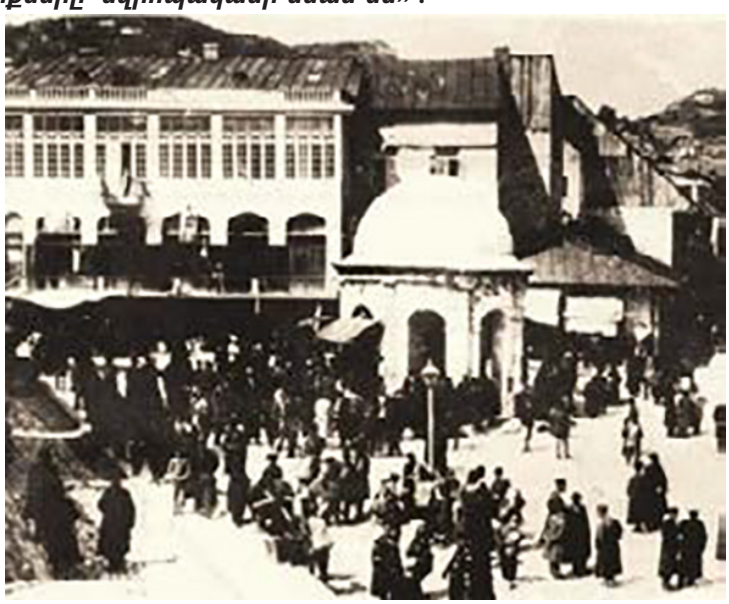

Խանդամիրյան թատրոնի շենքը (1902):

[1] *Верещагин В.*, 1870, 215.

XIX դարավերջին և XX դարասկզբին հայ թատերական մշակույթի նշանավոր կենտրոններից մեկը Շուշին էր: Պատահական չէ, որ ժամանակին շատերը Շուշին անվանում էին «Կովկասյան փոքր Փարիզ»[1]: Թիֆլիսից հետո շեն ու բարեկեցիկ կյանքով ապրող այս ամառանոցային քաղաքը գրավիչ էր հյուրախաղային դերասանախմբերի համար ոչ միայն իր աշխարհագրական նպաստավոր դիրքով և թատերասեր ու նրբանկատ հանդիսականով, այլև իր թատրոնական շենքով, որի հարմարավետությունն ու բեմադրական հնարավորությունները թերևս կարող էին բացառիկ համարվել ընդհանրապես այդ ժամանակաշրջանի հայ գավառական իրականության մեջ: Ճարտարապետորեն և տեխնիկապես թատրոնի բոլոր պահանջներին համապատասխանող այս շքեղաշուք կառույցը, որ գտնվել է Ղազանչեցոց եկեղեցու հարևանությամբ՝ Խանդամիրյանների սեփականությունը համարվող հողատարածքում, առաջին անգամ իր հյուրընկալ դռները բացեց 1891 թվականի հուլիսի 7-ին՝ Մուրացանի «Ռուզան» ներկայացումով: Կազմակերպիչը թատրոնի հիմնադիր Մկրտիչ (Նիկիտա) Խանդամիրյանն էր, որը սկզբնապես իր շուրջն էր համախմբել տեղի շնորհալի թատերասերներին և նրանց հորդորել հիմնավորապես բարեփոխել Շուշիի թատերական կյանքը:

Շուշիի «Խանդամիրյան» թատրոնի դերասանական կազմը, 1901թ.
1-ին շարք (կանգնածներ), ձախից՝ Հուշարար Տիրացյան, Օսիկ Սրբեփանյան, Գևորգ Պետրոսյան, Մաթևոս Աղայան
2-րդ շարք, ձախից՝ Հովհաննես Զարիֆյան, Փառանձեմ, Մկրտիչ Խանդամիրյան, Վարդիթեր Ֆելեկյան, Վոլոդյա Մելիք-Փաշայան
3-րդ շարք, ձախից՝ Աշխեն Արաքսյան, Պողոս Արաքսյան, Մարի-Հրանույշ Ֆելեկյան

[1] Մելիք-Շահնազարյան Ա., 2012:

Մինչ այդ տեղի բնակչության համար արդեն վաղուց էր ավանդույթ դարձել պարբերաբար հաղորդակից լինել հայ նորագույն թատերական արվեստին, շփվել նրա լավագույն ներկայացուցիչների հետ: Դեռևս 1865-ին էր, երբ Չմշկյան-Ամրիկյան-Մանդինյան թատերախումբն առաջին անգամ այստեղ հանդես եկավ «Վարդան Մամիկոնյան», «Սամվել» և «Շկոլի վարժապետը» հյուրախաղային ներկայացումներով: Սա շուշեցիների առաջին հանդիպումն էր նորագույն թատրոնի հետ և բեմահարթակից դրամայի ընկալման առաջին փորձը: Ինչպես երևում է, այդ, հիրավի պատմական իրադարձությունը վճռորոշ դեր խաղաց Շուշիի հետագա մշակութային կյանքում:

Այսպես 1873-ին Խանդամիրյաններն այստեղ կառուցեցին քաղաքային ակումբ, որը նախատեսված էր, ինչպես հասարակական հավաքույթների, այնպես էլ թատերական ներկայացումների, պարային և երաժշտական համերգների համար: Իսկ 1882-ին Շուշիում չափազանց նշանակալի երևույթ դարձան Պետրոս Ադամյանի հյուրախաղերը: Այս անգամ շուշեցի հանդիսականն առիթ ունեցավ հաղորդակցվելու եվրոպական թատերագրությանը՝ Շեքսպիրի «Համլետ» ու Ջակոմետտիի «Ոճրագործի ընտանիք» պիեսներին: Ներկայացումներն իրապես ցնցող տպավորություն էին գործել: Լեոն, որն այդ ժամանակ Շուշիում էր և ադամյանական խաղի ականատեսը, գրել է. «Դեմքերի վրա շեքսպիրյան հանճարի հրճվանքն էր դրոշմվել. արվեստի բարձր գաղափարների ու ճաշակի հետ էր կապել Ադամյանը տեղի հանդիսատեսին: Հրաշք գործած բեմական հանճարը դարձել էր ամբողջ քաղաքի սիրելին»[1]: Նույնպես ուշագրավ է դրամատուրգ Եկատերինա Բահաթուրի վկայությունը. «Ադամյանը համակում էր ամենքին, հասցնում ինքնամոռացության, հիպնոսացնում: Ամբողջ դահլիճը ցնցվում էր, հանդիսատեսները մի մարդու պես ոտքի էին կանգնում, մի վայրկյան կարծես քարացած լինեին: Ես ինքս մոռացա, որ թատրոնում եմ, մոռացա, որ տաժանակիր աշխատանքից փախած այդ ոճրագործը (Կորրադո.– Գ. Օ.) միմիայն հանճարեղ դերասան է...»[2]:

Ամիսներ անց այստեղ հյուրախաղերի են եկել Սաֆրազյան ամուսինները (Ստեփան և Ալմա)՝ բավական հարուստ խաղացանկով. «Շուշանիկ», «Սանդուխտ կույս», «Սամվել», «Թուղթ խաղացողի կյանքը», «Խան Սարիբի վեզիրը», «Կըռթ-կըռթ» և այլն[3]: Հաջորդ տարի՝ 1883 թվականին, թատերական կյանքն այստեղ, էլ ավելի է աշխուժանում՝ ասպարեզ են գալիս սիրողական խմբեր, Աբրահամ Տեր-Գասպարյանի և Հովհաննես Ճաղարբեկյանի նախաձեռնությամբ բեմադրվում են Գ. Սունդուկյանի «Պեպոն» (1883), «Քանդած օջախը», Թ. Ֆասուլյաճյանի (փոխ.) «Երկու քաղցածները» (1887), Մ. Տեր-Գրիգորյանի «Վույ քի իմ վեչեր» և «Ո՞վ է մեղավոր» (1883) վոդեվիլները[4]:

Հետաքրքրությունը թատրոնի նկատմամբ գնալով աճում էր: 80-81 թվականներին ներկայացումներ են կազմակերպվել նաև դպրոցական միջավայրում. «Որդիական սեր կամ Ֆեոդորա» (Խ. Աբովյան), «Վարդան Մամիկոնյան կամ Վար-

[1] Զարյան Ռ., 1961, 176:
[2] Խանդամիրյան Բ., Հարությունյան Ս., 1978, 7:
[3] Սաֆրազյան Ստ., 1882:
[4] Հարությունյան Բ., 1980, 139-140, 291:

դանանց պատերազմ» (Հ. Կարենյան) և «Դալալ Ղաղո» (Մ. Տեր-Գրիգորյան)[1]: Շատերն արդեն ոչ թե սոսկ հետաքրքրվում էին բեմական արվեստով՝ իբրև հանդիսատես, այլ նաև մասնակցում էին հյուրախաղերի եկած դերասանների ներկայացումներին՝ հանդես գալով օժանդակ կազմում: Իսկ ահա 80-ականների վերջին, երբ ֆրանսիական ուղևորությունից հետո քաղաք է վերադարձել Մկրտիչ Խանդամիրյանը, Շուշին սկսել է ապրել լիարժեք և կանոնավոր թատերական կյանքով: Ծագումով ազնվական այս երիտասարդը, որ ստացել էր եվրոպական չափանիշներին համապատասխան փայլուն կրթություն, դեռևս պատանեկան տարիներին էր հրապուրվել թատրոնով: Ֆրանսիայում ուսանելու տարիներն էլ իրենց արգասաբեր դերը կատարեցին՝ նրա այդ հակումն ավելի հստակ և նպատակային դարձնելու առումով:

XIX դարի 70-80-ական թվականներին Խանդամիրյանը գտնվել է Մարսելում՝ մետաքսի արտադրության մեջ մասնագիտանալու նպատակով, ինչպես պատվիրել էր հայրը: Այստեղ նա, իհարկե, չէր կարող անհաղորդ մնալ այն նշանակալի թատերական իրադարձություններին, որ տեղի էին ունենում Ֆրանսիայի մայրաքաղաքային կյանքում: Հենց այդ ժամանակ էլ Փարիզում մի կողմից լայն թափ էր առնում մասնավոր թատրոնների գործունեությունը, մյուս կողմից ձևավորվում էին թատերական գեղագիտության նորագույն ուղղություններ՝ նատուրալիզմն ու նեոռոմանտիզմը:

Այսպիսի նպաստավոր միջավայրում՝ մշակութային տարբեր հոսանքների կիզակետում, էապես հարստացել են նրա թատերական գիտելիքները, և հղկվել է գեղարվեստական ճաշակը: Գալով Շուշի, որը ժամանակին պատմական Հայաստանի արևելյան գավառներից մեկն էր, նա լծվել է իր վաղեմի երազանքն իրականացնելու գործին՝ թատերական կյանքի բարենորոգմանը: Միևնույն ժամանակ նա բնավ չի խզել իր հոգևոր կապն առաջադեմ ու քաղաքակիրթ եվրոպական աշխարհի հետ: Բորիս Խանդամիրյանը՝ որդին, տարիներ անց մտաբերել է, որ հայրն «իր գրադարանը մշտապես հարստացնում էր հայկական, ռուսական պարբերականներով ու գրականությամբ, Ֆրանսիայից ստանում էր պատկերազարդ «Իլյուստրացիոն» հրատարակությունը, որին կից առանձին հատորներով Շուշի էին գալիս Զոլայի, Մոլիերի, Ռուսոյի, Ստենդալի, Մոպասանի և այլ դասականների երկերը: Ֆրանսիայից նա իր հետ բերել էր հայագիտությանը վերաբերող գրականություն ևս: Նաև թարգմանիչ էր, ֆրանսերենից թարգմանել է Ժորժ Օնեի «Դոկտոր Ռամոն»: Թարգմանություններ է արել նաև ռուսերենից: Հրատարակել է «Անձկության ժամեր» ոտանավորների ժողովածուն, գրել է պիեսներ»[2]:

Վստահաբար կարելի է ասել, որ Շուշի վերադառնալիս Խանդամիրյանն արդեն որոշակի պատկերացում ունեցել է իր հետագա անելիքների մասին, ընդ որում՝ ոչ միայն մետաքսագործության ասպարեզում, այլ նաև ու, թերևս, առաջին հերթին թատրոնաշինության: Նախապես նա անմիջապես իր շուրջն է համախմբել տեղի թատերասերների մեջ աչքի ընկած ուժերը և փորձել է ստեղծել մշտական գործող դերասանախումբ: Այդ կազմից հայտնի են մի քանի ազգանուններ՝

[1] Հովհաննիսյան Հ., 1996, 416:
[2] Խանդամիրյան Բ., Հարությունյան Ս., 1978, 12:

Գ. Նազարյան, Ա. Աբրահամյան, Ա. Կոստանդյան, Օ. Թառումյան, Ս. Միքայելյան, Գ. Իշխանյան, Մ. Դավթյան, դերասանուհիներ՝ Գ. Թառումյան, Գ. Աթաբեկյան, Գ. Գյանջեցյան[1]:

Սիրողական այս խմբի գործունեությունը սկզբնապես ծավալվել է հայոց թեմական և հոգևոր ուսումնարաններում: Հենց այդ ժամանակ էլ, ըստ երևույթին, Խանդամիրյանը ձեռնամուխ է եղել թատերական շենք կառուցելու իր նախագծի իրագործմանը: Ուշագրավ է, որ զուգահեռաբար նա հանդես է եկել ոչ միայն, իբրև թատերական գործի հմուտ կազմակերպիչ, այլև ռեժիսոր՝ խաղացանկում ընդգրկելով, ինչպես հայրենական, այնպես էլ եվրոպական դրամատուրգիայի գործեր՝ Գ. Սունդուկյանի «Էլի մեկ զոհ» (1889), «Պեպոն» (1890), «Խաթաբալա» (1890), Հ. Կարենյանի «Վարդանանց պատերազմը» (1890), Խ. Գալֆայանի «Արշակ Երկրորդը» (1891), Մ. Տեր-Գրիգորյանի «Էս էլ քի մոցիքլություն» (1890), «Պեպոյի տկճուրը» (1891), Ն. Փուղինյանի «Դալալ Ղաղոն» (1889), Վ. Մադաթյանի «Կըռթ-Կըռթը» (1890), Է. Տեր-Գրիգորյանի «Կռվապատճառը ես էի» (1890) և Մոլիերի «Բռնի ամուսնություն» (1890) պիեսները[2]:

Վերջապես 1891 թվականին ազդարարվեց Շուշիի նորակառույց «Խանդամիրյան թատրոնի» բացումը՝ Մուրացանի «Ռուզան» պիեսի բեմադրությամբ: Պետք է նկատել, որ բարեգործական սկզբունքով ներկայացված այս գործի ընտրությունն էլ պատահական չէր, այստեղ էլ Խանդամիրյանը դրսևորել է իրեն որպես լայնախոհ և թատերական գործին քաջատեղյակ անձնավորություն: Արցախյան իրականությանը վերաբերող և նեոռոմանտիզմի ոգով ներշնչված դրամատիկական երկի բեմադրությունը նշանակալից էր ոչ միայն իր հայրենասիրական հնչեղությամբ, այլև իրապես պրոֆեսիոնալ թատրոն ունենալու գիտակցությամբ. չէ՞ որ հենց ազգային թատերագրությունն է կանխորոշում ազգային բեմարվեստի դիմագիծը: Հայ մամուլն էլ չի հապաղել արձագանքելու այդ պատմական իրողությանը: Այսպես՝ «Տարազի» թղթակիցը գրել է. «Հուլիսի 7-ին Շուշիում թատերասերները հօգուտ Շուշու բարեգործական ընկերության ներկայացրին «Ռուզան» պիեսը՝ պարոն Մ. Խանդամիրյանի թատրոնական նորակառույց դահլիճում: Դահլիճը, բեմը, որի վրա առաջին ներկայացումն այդ օրն էր, կարգ ու սարքը, հարմարությունները Շուշում չտեսնված բաներ են: Առաջին ներկայացմանը դահլիճը լիքն էր: Մի տոմսակ անգամ չէր մնացել, և շատերը ձեռնունայն հետ էին դառնում թատրոնից: Տիկին Ն. Յարամիշյան-Ռուզանը բեմին կենդանություն էր տալիս: Նա կատարյալ ֆուրոր արավ հասարակության մեջ: Ինչպես երևում էր, տիկինը շատ էր աշխատել իր դերի վրա, և հենց այդ պատճառով սար ու ձորի հեռավորություն կար նրա և խաղացողների միջև, որոնք սովորաբար մեկնվում էին բեմի անկյունում և խոսում էին եկեղեցու փոխասացների նման: Տիկին Յարամիշյանի պես աշխույժով խաղացողը միշտ կարող է գավառական բեմի զարդ համարվել»[3]:

Թեև հետագայում տեղացի դերասանական ուժերից կազմված այս թատերախումբն այդպես էլ չդարձավ բառիս բուն իմաստով պրոֆեսիոնալ՝ ժամանակը

[1] Հովհաննիսյան Հ., 1996, 417:
[2] Հարությունյան Բ., 1980, 316, 323, 325, 330, 332, 340:
[3] Հարությունյան Բ., 1980, էջ 23:

չբավարարեց, այնուամենայնիվ նրա առկայությունն էապես նպաստեց հյուրախաղային ներկայացումների կազմակերպման գործին, որոնք 90-ականներից ի վեր սկսել են ավելի հաճախակի երևույթ դառնալ Շուշիի իրականության մեջ: «Խանդամիրյան թատրոնը» հայ դերասանների համար Կովկասի ամենագրավիչ հուրախաղային կենտրոններից մեկն էր և իր նշանակությամբ ավելի կարևոր, քան Ալեքսանդրապոլի և Երևանի թատրոնները[1]: Ամենից առաջ, դա պայմանավորված էր բարեկեցիկ և հարմարավետ թատրոնական շենքի առկայությամբ, որ Թիֆլիսից հետո, արևելահայ իրականության մեջ հիրավի կարող էր եզակի երևույթ համարվել: Թատրոնն ուներ այդ ժամանակաշրջանի բոլոր նորագույն տեխնիկական պահանջներին համապատասխանող բեմահարթակ, գեղեցիկ և ընդարձակ դահլիճ, սրան կից՝ լայն ու հարմարավետ ճեմասրահ:

Խանդամիրյաններն ապրում էին այդ նույն շենքում, որի առանձին մի մասնաճյուղը հատուկ նախատեսված էր հուրախաղերի եկած դերասանների համար՝ իբրև հանրակացարան: Շենքի բակային հատվածում գտնվում էր մրգատու ծառերով այգին, որն առանձնակի գրավչություն էր հաղորդում ամբողջ շինությանը: «Թատրոնը քարաշեն էր, դրսի կողմից երկհարկանի, բակից՝ մասամբ եռահարկ, ուր պահվում էին դեկորները, բուտաֆորիան, ռեկվիզիտը, թատրոնական այլ պարագաներ՝ պատվիրված անձամբ թատրոնատիրոջ կողմից և պատրաստված նրա ճաշակով ու անմիջական մասնակցությամբ: Դեկորների օգտագործումը մեքենայացված էր, դերասաններն ունեին իրենց հարդասենյակները: Շենքի առաջին հարկում ապրում էր Խանդամիրյանն իր ընտանիքով: Այդ հարկում էր գտնվում նաև թատրոնի գրադարանը: Դահլիճը, որը լուսավորվում էր նավթի լամպերով, ուներ 350 աթոռ՝ պարտեր, օթյակներ, ամֆիթատրոն: Շենքն ու ներկայացումները սպասարկում էին Խանդամիրյանի կողմից պատրաստված մարդիկ, որոնց աշխատավարձը վճարում էր ինքը՝ Խանդամիրյանը, թատրոնի եկամուտներից: Շենքը տրվում էր վարձով՝ նախապես կայացված համաձայնությամբ»[2]: Գրիգոր Ավետյանը, որը ժամանակին հաճախ է հյուրախաղերով այցելել Շուշի, առանձնակի ջերմությամբ է մտաբերել Շուշիում անցկացրած իր հյուրախաղային օրերը. «Նիկիտա Խանդամիրյանի թատրոնը, որը… աչքի էր ընկնում սարք ու կարգով, իր մաքրությամբ, մանավանդ տիրոջ կողմից դեպի դերասաններն ունեցած սիրով ու հարգանքով, դարձել էր մեզ համար մի ուխտատեղի, և ամեն ամառ շտապում էինք օր առաջ գնալ ու մեր սիրելի Նիկիտա Աբրամիչին տեսնել: Արտասովոր մի մարդ էր նա, երկար ժամանակ Փարիզում էր ապրել և այնտեղից հետը բերել մաքրություն, խստություն ու ճշմարտություն՝ դեպի ամեն ինչ և ամենքի վերաբերմամբ»[3]:

Ստեղծվել էր պարբերաբար Շուշի այցելող դերասանների մի խումբ, որոնց թվում էին Գրիգոր Աբրահամյանը, Մաթեոս Աղայանը, Մարի Զաբելը, Վարվառա Մելիքյանը, Արշակ Հարությունյանը և ուրիշներ: «Դարավերջին Շուշի այցելող խմբերը ղեկավարել է այնպիսի մի պրոֆեսիոնալ դեմք, ինչպիսին էր Գևորգ Պետ-

[1] Հովհաննիսյան Հ., 1996, 418:
[2] Խանդամիրյան Բ., Հարությունյան Ս., 1978, 11-12:
[3] Ավետյան Գ., 1933, 134-136:

ռոսյանը: Շուշիի բեմում շատ է ծափահարվել հայ շրջիկ խմբերի առաջնուհին՝ Փառանձեմը (Սահակյան-Սաղաթելյան): Այս բեմում հաճախ են խաղացել պոլսեցի Մարի և Վարդիթեր Ֆելեկյանները, և գուցե, ամենից ավելի՝ Արամ Վրույրը Մարի Զաբելի հետ»[1]: Մինչև 1905 թվականը, մինչև տեղի հայ բնակչության եղեռնական կոտորածներն ու քաղաքի հրդեհվելը, որին զոհ գնացին բազմաթիվ մշակութային հուշարձաններ և դրանց թվում նաև Խանդամիրյան թատրոնը, Շուշին այն եզակի հայկական քաղաքներից էր, որն իրավամբ կարող էր պարծենալ բովանդակությամբ հարուստ և կանոնավոր հիմքերի վրա դրված իր թատերական կյանքով: Այդ ժամանակաշրջանում չի եղել քիչ թե շատ նշանավոր մի հայ դերասան, որ գոնե մեկ անգամ հյուրախաղերով այստեղ հանդես եկած չլիներ: Վերոհիշյալ դերասաններից բացի՝ Շուշի հաճախ են այցելել Հովհաննես Աբելյանը, Սիրանույշը, Սաթենիկ Ադամյանը, Հովհաննես Զարիֆյանը և ուրիշներ:

Տասնհինգ տարի շարունակ ու անընդմեջ աշխատելով ի նպաստ հայ ժողովրդի և նրա թատերական մշակույթի բարգավաճմանը՝ Շուշիի Խանդամիրյան թատրոնը թերևս այսօր էլ շարունակեր գործել նույնքան արդյունավետ ու եռանդուն, եթե տեղի չունենային 1905-ի ամռան այն սահմռկեցուցիչ իրադարձությունները, որոնց զոհ գնաց տեղի հայ բնակչության մեծամասնությունն իր պատմական արժեքներով հանդերձ: Այդ օրհասական դեպքերը հետագայում այսպես է վերհիշել հայ մեծ դերասան և ծնունդով շուշեցի Վաղարշ Վաղարշյանը. «Ես տեսա, թե ինչպես բորբոքուն, ահռելի մի բոց հարևան տնից սողաց դեպի Խանդամիրյան թատրոնը, տանիքն առավ իր կործանարար ճարճատյունի մեջ, և շենքը սկսեց բոցավառվել: Կարծես ոչ ոք չէր տեսնում այդ կործանարար աղետը, որ գնար օգնության: Ես ճչալով փորձ արի վազել դեպի բոցավառվող թատրոնը, հրացանավոր մի մարդ բռնեց թևիցս և ինձ շպրտելով բակի մի անկյունը, հրամայեց չշարժվել: Թատրոնի շենքը անտեր ու անօգնական իմ աչքի առաջ ճարճատում էր բոցերի լափից: Միթե չէր կարելի փրկել այն: Միթե այն գեղեցիկ լուսավոր սրահը, այն աթոռներն ու ջահերը, այն բեմն ու վարագույրը, այն «անտառներն ու պալատները» պետք է բոցկլտային ու մոխրանային հրդեհի երախում: Միթե թատրոն ասած բանը վերանալու էր իմ կյանքից...»[2]: Նունպիսի ցավագին հույզերով ու մտքերով էր տոգորված այդ դժնդակ օրերին ողջ հայ ժողովուրդը, որին անողոքաբար սրախողխող էին անում ոչ միայն ֆիզիկապես, այլև հոգեպես, և թերևս հենց դա էր ամենասոսկալին ու ողբերգականը:

Այսպիսով՝ իրավամբ կարելի է ասել, որ անգնահատելի է Խանդամիրյան թատրոնի դերն ու նշանակությունը հայ թատրոնի պատմության մեջ: Կառուցվելով XIX դարավերջի նորագույն բեմադրական պահանջներին համապատասխան, շնորհիվ իր գործունյա ու բանիմաց հիմնադրի ջանքերի, և առավելապես՝ նրա հայրենասիրության՝ այդ բացառիկ թատերական կառույցը դարձել է Կովկասի նշանավոր մշակութային կենտրոններից մեկը, դեպի ուր ձգվել են գրեթե բոլոր ճանաչված հյուրախաղային թատերախմբերի ու առաջնակարգ դերասանների ճանապարհները: Կարճ ժամանակամիջոցում այստեղ են հանդես եկել հայ բեմի

[1] Հովհաննիսյան Հ., 1996, 418:
[2] Վաղարշյան 1959, 53-54:

շատ ու շատ նշանավոր վարպետներ՝ իրենց լավագույն դերերով, ինչը մեծապես նպաստել է հայ թատերական մշակույթի հետագա առաջընթացին, ինչպես նաև տեղի դերասանական խմբերի ձևավորմանը: Եվ այդ ամենը շնորհիվ այն իրողության, որ Շուշիի քաղաքային կյանքը, ընթանալով ժամանակին համաքայլ, արձագանքել է արտաքին աշխարհի բոլոր բարձրորակ գեղարվեստական երևույթներին՝ չխորշելով նաև նորարարական ստեղծագործական գաղափարներից, որոնք հայ թատրոնում ի հայտ եկան հատկապես XIX դարավերջին և XX դարասկզբին:

Հենց դրանով էլ պայմանավորված է Խանդամիրյան թատրոնի գլխավոր պատմական առաքելությունը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. **Ավետյան Գ. 1933,** Քառասուն և հինգ տարի հայ բեմի վրա, Երևան:
2. **Զարյան Ռ. 1961,** Ադամյանի կյանքը, Երևան:
3. **Խանդամիրյան Բ., Հարությունյան Ս. 1978,** Էջեր Շուշիի հայ թատրոնի անցյալից, Երևան:
4. **Հարությունյան Բ. 1980,** XIX-XX դարերի հայ թատրոնի տարեգրություն (1801-1922), հատ. 1, Երևան:
5. **Հովհաննիսյան Հ. 1996,** Հայ թատրոնի պատմություն. XIX դար, Երևան:
6. **Մելիք-Շահնազարյան Ա. 2012,** Կովկասյան փոքր Փարիզը // «Անալիտիկոն», Ստեփանակերտ, 04 (40), ապրիլ, http://theanalyticon.com/?p=1644
7. **Սաֆրազյան Ստ. 1882,** Շուշի, «Մեղու Հայաստանի», 16 սեպտեմբերի:
8. **Վաղարշյան Վ. 1959,** Ընկերներս, բարեկամներս և ես, գիրք Ա, Երևան:
9. **Верещагин В. 1870,** Путешествие по Закавказью в 1864-1865 гг., Всемирный путешественник, т. 7, Москва.

Ամփոփում

Շուշիի Խանդամիրյան թատրոնի վերելքն ու անկումը

Գրիգոր Օրդոյան

Անգնահատելի է Խանդամիրյան թատրոնի դերն ու նշանակությունը հայ թատրոնի պատմության մեջ: Կառուցվելով XIX դարավերջի նորագույն բեմադրական պահանջներին համապատասխան, շնորհիվ իր գործունյա ու բանիմաց հիմնադրի ջանքերի, և առավելապես՝ նրա հայրենասիրության, այդ բացառիկ թատերական կառույցը դարձել է Կովկասի նշանավոր մշակութային կենտրոններից մեկը, դեպի ուր ձգվել են գրեթե բոլոր ճանաչված հյուրախաղային թատերախմբերի ու առաջնակարգ դերասանների ճանապարհները: Կարճ ժամանակամիջոցում այստեղ են հանդես եկել հայ բեմի շատ ու շատ նշանավոր վարպետներ՝ իրենց լավագույն դերերով, ինչը մեծապես նպաստել է հայ թատերական մշակույթի հետագա առաջընթացին, ինչպես նաև տեղի դերասանական խմբերի ձևավոր-

մանը: Եվ այդ ամենը շնորհիվ այն իրողության, որ Շուշիի քաղաքային կյանքը, ընթանալով ժամանակին համաքայլ, արձագանքել է արտաքին աշխարհի բոլոր բարձրորակ գեղարվեստական երևույթներին՝ չխորշելով նաև նորարարական ստեղծագործական գաղափարներից, որոնք հայ թատրոնում ի հայտ եկան հատկապես XIX դարավերջին և XX դարասկզբին: Հենց դրանով էլ պայմանավորված է Խանդամիրյան թատրոնի գլխավոր պատմական առաքելությունը:

Հիմնաբառեր. *Շուշի, Կովկասյան փոքր Փարիզ, Խանդամիրյան թատրոն, հյուրախաղեր, դերասանախումբ, նեոռոմանտիզմ, մշակույթ:*

Резюме

Развитие и упадок театра Хандамирян города Шуши

Григор Ордоян

Неоценима роль и значение театра Хандамирян в истории армянской театральной культуры. Построенный в конце XIX века соответственно новейшим техническим требованиям архитектуры, благодаря высокой образованности и деловым качествам его основателя, но более всего его патриотизму, это уникальное в свое время театральное здание стало важнейшим культурным центром на Кавказе, куда стекались пути почти всех гастролирующих театральных трупп и выдающихся актеров. За короткое время здесь выступило много знаменитостей армянской сцены, что, несомненно, во многом способствовало последующему прогрессу армянской театральной культуры, а также созданию местных актерских трупп. И все это благодаря тому, что городская жизнь в Шуши, идя в ногу со временем, откликалась на все высокохудожественные явления внешнего мира, не чуждаясь также и новаторских творческих идей, которые особенно проявились в армянском театре конца XIX и начала XX веков. Именно этим и обусловлена главная историческая миссия театра Хандамирян.

Ключевые слова: *Шуши, Кавказский маленький Париж, Театр Хандамирян, гастроли, актерская труппа, неоромантизм, культура.*

Abstract

The Rise and Fall of the Khandamiryan Theater of Shushi

Grigor Ordoyan

The role and significance of the Khandamiryan Theater is invaluable in the history of the Armenian theater. Built in accordance with the latest theatrical requirements of the late XIX century, and thanks to the efforts of its active and knowledgeable founder, especially thanks to his patriotism, this unique theatrical structure has become one of the most prominent cultural centers in the Caucasus, that's why the paths of almost all the famous touring troupes and leading actors stretched there. In a short period of time, many famous masters of the Armenian theatrical stage performed here with their best roles, which greatly contributed to the further development of the Armenian theatrical culture, as well as to the formation of local groups of actors. And all this thanks to the fact that the city life of Shushi, keeping pace with the times, has responded to all high-quality artistic phenomena of the outside world without shying away from the innovative creative ideas that appeared in Armenian theater, especially in the late 19th and early 20th centuries. That was the main historical mission of the Khandamiryan Theater.

Keywords: *Shushi, Caucasian Little Paris, Khandamiryan Theater, tours, group of actors, neo-romanticism, culture.*

ՄԱՐԻՆԵ ԳՐԻԳՈՐԻԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ
Էլ. հասցե՝ marina–arutunyan@mail.ru
Հոդվածը ներկայացվել է 10.04.2021,
գրախոսվել է 10.04.2021,
ընդունվել է տպագրության 20.04.2021

ՇՈՒՇԻՈՒՄ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ՈՉՆՉԱՑՈՒՄԻՑ ՓՐԿՎԱԾ՝ XVIII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻ ԵՎ XIX ԴԱՐԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ

Ներածական

Հայ գրչության արվեստի ձևավորմանն ու զարգացմանը նվիրված են բազմաթիվ գիտական ուսումնասիրություններ:

Արցախի գրչագրության արժեքային համակարգի ուսումնասիրության հարցում կարևորվում են Սարգիս արքեպս. Հասան-Ջալալյանցի[1], Մակար եպս. Բարխուդարյանցի[2], Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցի[3], Յովհաննես եպս. Շահխաթունյանցի[4], Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյանի[5], Գարեգին Հովսեփյանի[6], Խաչիկ Դաղյանի[7], Օ. Եգանյանի[8] և ուրիշների ձեռագրական հավաքածուների դերն ու նշանակությունը:

Սակայն ինչպես վերոնշյալ գիտական հետազոտություններում, այնպես էլ ժամանակակից գրականության մեջ քիչ տեղեկություններ կան Շուշիի ձեռագրական մշակույթի, հատկապես վերջինիս մշակութային արժեքների ոչնչացումից փրկված՝ XVIII դարի վերջի և XIX դարի ձեռագրերի վերաբերյալ: Այս հրապարակումը նպատակ ունի լրացնելու Շուշիի ձեռագրական մշակույթի պատմության ուսումնասի-

---

[1] Մատենադարանի արխիվ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 228, վավ. 15:
[2] Բարխուտարեանց Մ. 1895:
[3] Սբատեանց Մ. 1904:
[4] Շահխաթունեանց Յովհ. եպիսկ. 1842:
[5] Կարապետ եպիսկոպոս 1914:
[6] Հովսեփեան Գ. 1951:
[7] Թօփճեան Յ. 1898:
[8] Եգանեան Օ., Գանձասարի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն, էջ 59-62:

ության բաց թողնված էջերը:

Գրչության արվեստը (նաև՝ գրչագրություն) պատմական Հայաստանում ստեղծվել էր դեռևս հնագույն ժամանակաշրջանում՝ փորագրությունների տեսքով: Արվեստի այս տեսակը լայնորեն կիրառվել է միջնադարում: Արցախում նշանավոր էին Դադիվանքի (նաև՝ Դադոյի), Ամարասի, Գանձասարի[1], Գտչավանքի (հնում՝ Քթիշ, հետագայում՝ Կտիչ, Գտիչ, իսկ նոր ժամանակներում մելիքանիստ Տող գյուղի անունով՝ Տող), Խանածախի, Ավետարանոցի, Խզնավար գյուղի, Չարեքա վանքի, Փառիսոսի վանքի, Երից մանկանց վանքի, Ծարա գավառի, Սբ. Հակոբա վանքի[2], Եղիշե առաքյալի վանքի, Առաջաձոր գյուղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու (ներկայիս Արցախի Հանրապետության Մարտակերտի շրջան), Հիրհերի (Հերհերի), ինչպես նաև Արցախի հյուսիսարևելյան հատվածի մի շարք վայրերի գրչագրության կենտրոնները:

Շուշիում[3] ձեռագրական մշակույթը լայն թափ ստացավ XVIII դարի երկրորդ կեսից: Սակայն ցավով նշենք, որ ինչպես Արևելյան Հայաստանի մյուս շրջաններում, այնպես էլ Արցախում գրված և ընդօրինակված հայկական ձեռագրերից քչերի հանդեպ է բարեհաճ գտնվել պատմական ճակատագիրը: Խնդիրն այն է, որ դեռևս միջնադարում Հայաստանում վաչկատուն ցեղերը (սելջուկ-թուրքեր, թաթար-մոնղոլներ, Լանկ-Թեմուրի արյունարբու հրոսակախմբեր) անխնա ոչնչացնում էին մշակութային արժեքները, նախ և առաջ ձեռագրերը, գորգերը, հայկական եկեղեցիները, իսկ ոսկյա և արծաթյա թանկարժեք զարդերը, կենցաղային իրերը՝ հափշտակում: Նույն դաժանությամբ էին վարվում նաև կովկասյան թաթարները: Պետք է նշել, որ այս վաչկատուն ցեղերը, որոնք մինչև XX դարի սկիզբը ազգային ինքնության գիտակցություն չունեին և իրենց ուրիշներից՝ մասնավորապես քրիստոնյաներից, տարբերում էին «մուսուլման» ընդհանրական անվանումով, այսպես կոչված «ադրբեջանցի» տիտղոսը ամրագրեցին XX դ. սկզբին: Փաստորեն, Թուրքիայի քաղաքական նոր նկրտումների և ճնշումների տակ, թուրքական բանակի ինտերվենցիայի հետևանքով 1918 թ. ստեղծվում է կովկասյան թաթարների, այսպես կոչված, ադրբեջանական պետությունը. նավթաշատ Բաքուն հռչակվում է պետության մայրաքաղաքը, որի կառուցմանը, ինչպես նաև նրա արդյունաբերական և մշակութային զարգացմանը «ադրբեջանցիներն» ամենևին չեն մասնակցել:

«Ադրբեջանցիները» տասնամյակներ շարունակ Նախիջևանում, Արցախում (Լեռնային, Դաշտային) և Բաքվում հայկական կոտորածներին զուգահեռ մշակութային արժեքների ոչնչացման քաղաքականություն էին իրականացրել: Նրանք նպատակասլաց հայաթափել էին Նախիջևանը և Դաշտային Արցախ-Գարդման-

[1] Տարբեր դարաշրջաններում Գանձասարում գրված ձեռագրերի, ինչպես նաև վանքում եղած իրերի, տապանաքարերի վերաբերյալ որոշ արժեքավոր տեղեկություններ կան ԳԱԹ-ում (ֆոնդ Ս. Քամալյանի, g. 2, բաժին 44):

[2] Բարխուտարեանց Մ. 1996, 109:

[3] Շուշի բերդաքաղաքի հիմնադրման և բնակեցման ճշգրիտ տարեթվի մասին տարբեր կարծիքներ կան գիտական գրականության մեջ: Ընդհանրապես, հետազոտողների մի մասը (հատկապես՝ օտար ուսումնասիրողները) Շուշիի հիմնադրումը համարում են XVIII դարի հիսունական թվականները: Սակայն նշենք, որ այն որպես բնակավայր-ամրոց գոյություն է ունեցել դեռևս ավելի վաղ ժամանակներում (Բալայան Վ. 2017, 38): 1846 թ. Շուշի ամրոցը վերանվանվել է Շուշի քաղաք (Աբրահամյան Հ., Շուշիի ինքնավարության հարցի շուրջ, էջ 4: Աբրահամյան Հ. 2015):

քը, աստիճանաբար ոչնչացրել հայկական մշակութային արժեքները, բարբարոսաբար բնաջնջել Ջուղայի խաչքարերը, իսկ թուրքերը տարիներով մշակութային ցեղասպանություն են իրականացրել Արևմտյան Հայաստանում: Այս մասին վկայում են բազմաթիվ փաստեր՝ փաստավավերագրական ժողովածուներում, հուշագրություններում, գիտական հետազոտություններում, պատմագրական և մատենագիտական աշխատություններում, որոնք ներկայացված են:

Արցախի, հատկապես նրա մշակութային կենտրոն Շուշիի համար 1918-1920 թվականները համարվում են առավել ծանր իրադարձություններով լի ժամանակաշրջան[1], քանի որ այս տարիներին էր, որ Ադրբեջանի նորաթուխ մուսավաթական կառավարությունը հավակնում էր բռնազավթել պատմական Հայաստանի մի շարք տարածքներ, այդ թվում՝ Լեռնային Ղարաբաղը: Ինչպես նշում է պ.գ.դ. Համլետ Հարությունյանը, արևելահայության վիճակն ավելի ծանրացավ, երբ Արևելյան Հայաստանի Շուշու, Զանգեզուրի, Ջեբրայիլի և Ջիվանշիրի գավառների գեներալ-նահանգապետ հռչակված (Ադրբեջանի կառավարության 1919 թ. հունվարի 15-ի որոշումով) Խոսրով բեկ Սուլթանովը դիվանագիտական ճնշումներով, սպառնալիքներով, զինված ուժ գործադրելով ցանկանում էր արցախահայությունից կորզել Ադրբեջանին հպատակվելու համաձայնություն: Սակայն արցախցիների պատասխանը անփոփոխ էր ու հստակ. ո՛չ Ադրբեջանի իշխանությանը[2]: Չկարողանալով հաշտվել այս իրողության հետ՝ Ադրբեջանը շարունակում էր բոլոր միջոցներով սպառնալ գավառի հայության ֆիզիկական գոյությանը: Ադրբեջանական զինված ուժերի լայնամասշտաբ հարձակումները սկսվեցին 1920 թ. մարտի 22-ի երեկոյան: Լույս 23 -ի գիշերը թուրքական կանոնավոր զորամասերը և խուժանը սկսեցին ավերել ու վառել հայկական թաղամասերի շինությունները, մշակութային հուշարձանները, կողոպտեցին հայերին, կազմակերպեցին ու իրականացրին արյունալի ջարդեր: Չնայած ինքնապաշտպանական մարտերին՝ Շուշիում հայերն ունեցան ինչպես մարդկային[3], այնպես էլ մշակութային արժեքների զգալի կորուստներ: Շուշիում ավերվեցին հայկական դպրոցները (թեմական դպրոցը[4], մասնավոր, հասարակական դպրոցներ), Բագրատ Տեր-Սահակյանի և Մելքոն Բաբաջանյանի տպարանները (որոնց գործունեությունն ընդհատվեց 1920 թ. մարտի 23-ին), պատմամշակութային[5] հուշարձանները (եկեղեցիներ, խաչքարեր, մշակութային օջախներ):

Չնայած «ադրբեջանցիների» կողմից իրականացված՝ մշակութային արժեքների ոչնչացմանը, հայ մշակույթի անխոնջ ներկայացուցիչների ջանքերի շնորհիվ փրկվել և մեզ են հասել մի քանի ձեռագրեր, որոնք պահվում են Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում և Էջմիածնի ձեռագրատանը:

Մեր գիտական ուսումնասիրության մեջ շեշտը հիմնականում դրել ենք XVIII դարի վերջին և XIX դարում գրված ձեռագրերի վրա.

---

[1] Բալայան Վ. 2017, 423:
[2] Հարությունյան Հ., Շուշիի հայության կոտորածները (1919 թ. հունիս և 1920 թ. մարտ), էջ 50-51:
[3] Միքայէլեան Ա., Ղարաբաղի վերջին դեպքերը, էջ 121-122:
[4] ԼԷօ 1914:
[5] Հարությունյան Մ. Գ. 2010:

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐ
ՁԵՌԱԳԻՐ Հմր 7428
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ
(ԲԺՇԿԱՐԱՆ)

ՎԱՅՐ՝ Շուշի բերդ, 1791-1792 թ.: **ԳՐԻՉ՝** Միքայէլ Աստապատեցի: **ԹԵՐԹ՝** 154: **ՆՅՈՒԹ՝** թուղթ: **ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ՝** 33,2 X 21,2: **ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝** երկսիւն: **ԳԻՐ՝** բոլորգիր: **ՏՈՂ՝** 37-40: **ԿԱԶՄ՝** ստվարաթուղթ: **Հշտկրն. գրչի՝** էջ 4 ա, 72ա, 103ա: **ՎԻՃԱԿԸ՝** լավ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ - «Միքայէլ Աստապատեցւոյ Տոմար բժշկութեան, Բժշկարան»: - «Աչից դեղ խիստ ազնիւ»[1]: «Վասն ստամոքն այտոցի»[2]: «Վասն լերդացաւ»[3] : «Վասն գլխացաւին»[4]: «Աչացաւ»[5]:

«Տոմարական աղիւսակ»[6] :

«Վասն ականջի ցաւերին» - «Ականջն որ խլանաց, կամ ջուր երբայ մնաց մէջն և չի լսէ, առ գլուխ սխտոր ծեծե, գդալ քացախ և գդալ ջուր և ապակէ մէջ եփես, քամէ պարզ ջուրն շիշի մէջ ածէ յետոյ քիչ-քիչ քսել....»[7]:

«Վասն բերանի խոցերին»[8]:

«Օձն որ մարդն խայթէ» - «....թթու բան լից վրայն խնձորի տերևն ծեծէ կապէ վրայն նաև ծեծած տերևն խնձորի և ջուրն հան խառնէ գինին և տուր խմէ. օձահարի և այլ գազանհարի շատվարն (խառնուրդ) լաւէ և փորձաց...օձն որ մարդոյ բերանն կշտում չի լաւանայ, բողկն ծեծէ ջուրն խառնէ զաֆրանն և խմել տուր....»[9]:

«Հապ փորացաւի»[10] : «Սպեղանիք զանազան կազմեալ, օրինակէ»[11] : «Հապ հազի»[12] :

«Թուական Սարկաւագի»[13] : «Տոմարական գործիք»[14] (Լուսնացոյց) :

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐՉԻ - «Տօմար բժշկութե արարեալ վաղեմի իմաստնոց..... ձեռամբ յօգնամեղ Միքայէլ քահանայի.... օգնեա Սբ Հոգի Աստուած իմ»[15] :

«Բժշկարան գիրք արարեալ վաղեմի ժամանակաց իւր այբուբեն գրոցն օրինակ է՝ ձեռամբ Տէր Միքայէլէ Աստապատեցւոց Շուշի բերդն ՍՄԽԱ թուին»[16]:

«Տէր Միքայէլ գրողս յիշեա ՍՄԽԱ թուին Շուշու բերդս»[17] :

---

[1] ՄՄ, ձեռ. Հմր 7428, թ. 4ա:
[2] ՄՄ, ձեռ. Հմր 7428, թ. 15ա:
[3] ՄՄ, ձեռ. Հմր 7428, թ. 17ա:
[4] ՄՄ, ձեռ. Հմր 7428, թ. 30ա:
[5] ՄՄ, ձեռ. Հմր 7428, թ. 42ա:
[6] ՄՄ, ձեռ. Հմր 7428, թ. 61ա-71բ, 77բ, 123բ -124բ, 151ա-152ա:
[7] ՄՄ, ձեռ. Հմր 7428, թ. 73բ:
[8] ՄՄ, ձեռ. Հմր 7428, թ. 74ա:
[9] ՄՄ, ձեռ. Հմր 7428, թ. 95ա:
[10] ՄՄ, ձեռ. Հմր 7428, թ. 103բ:
[11] ՄՄ, ձեռ. Հմր 7428, թ. 107բ:
[12] ՄՄ, ձեռ. Հմր 7428, թ. 117բ:
[13] ՄՄ, ձեռ. Հմր 7428, թ. 125ա-126բ:
[14] ՄՄ, ձեռ. Հմր 7428, թ. 127ա:
[15] ՄՄ, ձեռ. Հմր 7428, թ. 4ա:
[16] ՄՄ, ձեռ. Հմր 7428, թ. 72ա:
[17] ՄՄ, ձեռ. Հմր 7428, թ. 103ա:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ - Ձեռագրում ուշագրավ է «Լուսնացոյց» -ը: Այն ներկայացված է աղյուսակներով, որոնցում գրված են տարեթվերը՝ սկսած 1774 թ. մինչև 1912 թ.: Տարեթվերին զուգահեռ նշված են ամիսները՝ ըստ համաստեղությունների(խոյ, ցուլ, երկվորյակ, խեցգետին, առյուծ, կույս և այլն)[1] : Որոշ աղյուսակներում կան հայոց տարեթվերի վերծանություն[2]:

ՁԵՌԱԳԻՐ Հմր 8212

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՎԱՅՐ՝ Շուշի, 1822 թ.: **ԳՐԻՉ ՝** Մեսրովբ Թաղիադեանց:
ՍՏԱՑՈՂ՝ Աղա Կարապետ: **ԹԵՐԹ՝** 123: **ՆՅՈՒԹ՝** թուղթ:
ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ՝ 21 X 17,2: **ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝** միասիւն: **ԳԻՐ՝** նոտրգիր: **ՏՈՂ՝** 20-29: **ԿԱՋՄ՝** կտդ: **Հշտկրն. գրչի՝** էջ 6 ա, 77բ: 1-5, 79-81, 120-123 էջերը ՝ չգրված: **ՎԻՃԱԿԸ՝** բավարար, կազմի Ա փեղկի արտաքին եզրի կաշին քերծուած-մաշուած:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ - «Գիրք որ կոչի Աստուածանմանութիւն» (էջ 6ա): «Յառաջաբանուի հեղինակի»[3] :

Ա) «Գլուխ նախընթաց, յաղագս թէ որքան մեծ իցէ ճանաչելն զԱստուած»[4] :

Բ)«Գլուխ նախընթաց յաղագս թէ որքան մեծ իցէ ճանաչելն զԱստուած»[5]:

Գ) «Եզրակացուի»[6] :

Դ) «Նմանութիւն»[7]:

Ե) «Յաղագս թէ Աստուած է գոյացական էակ և նմանուի»[8] :

Զ) «Յաղագս թէ Աստուած է կենդանի էակ» - «....թէ Աստուած իցէ կենդանի, բայց զի կարգ բանին այսպէս պահանջե վասն այն ցուցանելի է նախ վկայութեամբ Սբ գրոց....»[9] :

Է) «Յաղագս թէ Աստուած է իմացական էակ» - «....իմացական գոլն ցուցանի նախ վկայութեամբ Սբ գրոց, զի ասէ յոր իմաստուն է մտօք, զօրաւոր և մեծ, և իմաստունն ասէ գոյ 'ի նմա հոգի մտաւոր .... Սբ Միածին....»[10] :

Ը)«Յաղագս թէ Աստուած է անձնիշխան էակ» - «Սոյն է ասել թէ Աստուած է անձնիշխան, քանզի անձնիշխան անուին ոչ այլ ինչ է, թէ ոչ կամք ազատ: Ապա 'ի ցուցանելն թէ կամքն է 'ի Աստուած, միանգամայն ցուցանի և անձնիշխանութիւն....»[11] **Թ)**«Յաղագս թէ Աստուած է ճշմարիտ էակ»[12]:

Ժ) «Յաղագս թէ Աստուած է ամենաբարի էակ»[13] :

---

[1] ՄՄ, ձեռ. Հմր 7428, թ. 127ա-127բ, 153բ - 154ա:
[2] ՄՄ, ձեռ. Հմր 7428, թ. 138ա-139ա, 142ա -148ա:
[3] ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 7ա:
[4] ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 7 բ:
[5] ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 7 բ:
[6] ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 10ա:
[7] ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 16բ:
[8] ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 19ա:
[9] ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 21ա:
[10] ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 22ա:
[11] ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 22 բ:
[12] ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 23բ:
[13] ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 24բ:

Ի) «Յաղագս թէ Աստուած է մի միայն»[1] :

Լ) «Յաղագս նմանուի, որ արտահանի 'ի ճանաչման է Սրբոյ Երրորդութեան»[2]: «Տէր՝ ի թուականիս Հայոց»[3] :

«Փիլիպպոսի Համառօտ մեկնութիւն ոմանց բանից եղելոց ի Տրամաբանութեանն Անտոնի Գովդնոյ»[4] :

Ա) «Եզրք», «Պարզ նախադասութեանց ոմանց առաջին ընտերակայի»[5]:

Բ) «Օրէնք Աստուածային....»[6]:

Գ) «Կանօնք ներգործուի»[7]:

Դ) «Որպես բաղձանք բարոյական առաքինութեան»[8] :

Ե) «Զինչէ հաւասարեալ և անհաւասար սահմանն»[9]:

Զ) «Զինչէ տեսականուին գործնականի և տեսականի»[10]:

Է) «Զինչէ գործողական հաւաքաբանուին, որոյ մեծագոյն և այլն», «Զինչէ, որ ասէ, թէ ապացուցուիք այլոց»[11]:

Ը) «Արդ մարդկուի և կենդանուի նշանակել են....»[12]:

Թ) «Վասն գոյացուի»[13] :

Ժ) «Զինչէ, որ ասէ գոյացուի առանց քանակուե և այլն»[14] :

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐՉԻ - «Եւ այժմ արտագրեալ զգուշութեամբ 'ի նախկին գաղափարե անտի 'ի նորին իսկ ձեռագրէ աշխատասիրութեամբ նուաստ Մեսրովպայ սարկաւագի Կարբեցւոյ միաբան Թաղիադեանց, որ պաշտօնատար հարազատ եւ ծառայ՝ Յովհաննէս խորհրդական գրագիր Արքեպիսկոպոսի Տարօնացւոյ: 'Ի հայրապետութեան տեառն Եփրեմայ Սրբազան կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց, յամի 1822, փետրուարի 19, 'ի Շուշի քաղաքի, որի վիճակայ Արցախու»[15] :

«....զայս գիրք .... իբրև զբոլորեալ փունջս ծաղկանց ընծայեցի Աղայ Կարապետ գերազնիւ իմաստասիրի եւ այն՝ ոչ վասն մարմնոյ բարե ցանկութեան, այլ յաղագս զբարեկամուին .... Խոնարհ ծառայ գերազնիւ ձեռամբ Մեսրովբ սարկաւագ Կարբեցի Դաւթայ Թաղիադեանց»[16]:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍԲ. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐ

ՁԵՌԱԳԻՐ Հմր 166
ԱՒԵՏԱՐԱՆ

---

[1] ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 26ա:
[2] ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 57ա:
[3] ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 78 ա:
[4] ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 82ա:
[5] ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 82բ:
[6] ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 83 ա:
[7] ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 89 ա:
[8] ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 89բ:
[9] ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 92բ:
[10] ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 93բ:
[11] ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 95ա:
[12] ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 103ա:
[13] ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 106ա:
[14] ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 106բ:
[15] ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 6ա:
[16] ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 77բ:

ՎԱՅՐ՝ Շուշի, 1867-72թթ.: **ԳՐԻՉ, ԾԱՂԿՈՂ՝** Մարգարիտ Ալեքսանեանց:
ՊԱՏՎԻՐԱՏՈՒ՝ անհայտ: **ԹԵՐԹ՝** 241: **ՊՐԱԿՆԵՐ՝** 50: **ՆՅՈՒԹ՝** թուղթ:
ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ՝ 34,6 X 24,5: **ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝** երկսիւն: **ԳԻՐ՝** բոլորգիր:
ՏՈՂ՝ 31: **Մնրնկր՝** ավետարանիչ, կխ, լզ: **ԶԱՐԴԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ՝** թռչնագիր, կենդանագիր: **ՊԱՀՊԱՆԱԿ՝** 1+1, թուղթ: **ԿԱԶՄ՝** արծաթապատ տախտակ: **Հշտկրն. գրչի՝** էջ 3ա: **ՎԻՃԱԿԸ՝** լավ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ - *‹‹Աւետարան ըստ* Մատթէոսի››: *‹‹Աւետարան ըստ Մարկոսի››* ‹‹Աւետարան ըստ Ղուկասու››: ‹‹Աւետարան ըստ Յոհաննու››:

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ - Մանրանկարներն աչքի են ընկնում մեծ նրբաճաշակությամբ: ‹‹Աւետարան››-ի յուրաքանչյուր գլուխ սկսվում է գլխատառերով, որոնց գրվածքը ներկայացվել է զանազան կենդանիների կամ ձկների, երբեմն՝ նուրբ ծաղիկների պատկերներով: Որոշ գլխագրեր գրված են երեք լեզվով՝ հայերեն, ռուսերեն և ֆրանսերեն: Ձեռագրի սկզբում պատկերված են չորս ավետարանիչները: Աշխատանքում կան կիսախորաններ[1] և լուսանցազարդեր: Հետաքրքիր է Սբ. Գրիգոր Նարեկացու մանրանկարը, որում նրա հայացքն ուղղված է դեպի երկինք՝ ամպերի մեջ երևացող մանուկը գրկած Տիրամորը[2]: Ուշագրավ են Շուշի քաղաքի հայոց թաղամասի[3], Մայր Աթոռ Սբ . էջմիածնի մանրանկարները[4]:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐՉԻ - «Հոգին Սուրբ եկեսցէ: Սուրբ Աւետարան Յիսուսի Քրիստոսի: Ձեռագրեաց Մարգարիտ Ալէքսանեաց, ի Շուշի, յամի 1872(ՌՑԻԱ)»[5]:

«Ձեռագրեաց Մարգարիտ դուստր Ղազանչեցի, այժմ Շուշի քաղաքացի, հանգուցեալ ազնուազարմ Ումբրի-բէյի Յովհանեան, ի կողմանէ ամուսնոյն Ալէքսանեանց, ի կասրութեան Ռուսաց Ալեքսանդր Բ, ի Հայրապետութեան Տ. Տ. Գէորգայ Դ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց եւ յառաջնորդութեան հայոց Ղարաբաղու վիճակի Տեառն Սարգսի արքեպիսկոպոսի Ջալալեանց….»:

«Շնորհօք Սուրբ Հոգւոյն, ողորմութեամբ Տեառն մերոյ եւ Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի, ազդմամբ ամենակալին եւ ամենագթածին Աստուծոյ եւ պաշտելի բարեխօսութեամբ եւ պաշտպանութեամբ ամենասրբուհի Աստուածամօրն եւ Թագուհւոյն երկնի եւ երկրի, միակ Տիրամօր Կուսին Մարիամայ, ես մեղաւոր անարժան աղախին Մարգարիտս ի դստերացն Ումբրի-բէյի Յովհանեանց, ծնելոյ ի Շուշի քաղաքի, աշխարհին Արցախայ Մեծին Հայաստանի, սկիզբն արարի ձեռամբ իմով գծագրել զՍուրբ Աւետարանս, ի Փրկչական թուին 1867 և շնորհապարգև օժանդակութեամբ Սրբոյ Երրորդութեանն յաւարտ հասուցի աշխատելով կարի յոյժ վասն գեղեցկութեան մատենիս, յամի Տեառն 1872, ի տիս ամաց կենաց իմոց իբրև երեսնից: Նուիրեցի զայս ի դուռն Արարատեան Աստուածակառոյց Առաքելական Մայր Սուրբ Կաթողիկէ եկեղեցւոյն Սրբոյ Էջմիածնայ, ի փրկութիւն հոգւոց ծնողացն իմոց Ումբրի-բէյի եւ Հռիփսիմէին եւ եղբօրն իմոյ Յովհանիսին …. ի փրկութիւն հոգւոյս տառապեալ աղախին Մարգարիտս եւ ամուսնոյս Պետ-

[1] Էջմիածնի Ձեռագրատուն, ձեռ. Հ՝ 166, թ. 3ա, 15ա, 120ա, 149ա:
[2] Էջմիածնի Ձեռագրատուն, ձեռ. Հ՝ 166, թ. 10 բ , 50 ա , 76 բ, 117 ա:
[3] Էջմիածնի Ձեռագրատուն, ձեռ. Հ՝ 166, թ. 10 ա:
[4] Էջմիածնի Ձեռագրատուն, ձեռ. Հ՝ 166, թ. 149 բ:
[5] Էջմիածնի Ձեռագրատուն, ձեռ. Հ՝ 166, թ. 3ա:

րոսի Ալէքսանեանց»:

ԿԱԶՄ - Ձեռագրի կազմը արծաթապատ է, որի վրա փորագրված են գեղեցիկ, մանր քանդակներ: Առաջին երեսին՝ ձվաձև շրջանակի մեջ, փորագրված է Հիսուս Քրիստոսի բարձրաքանդակ մանրանկարը: Նա պատկերված է գահի վրա նստած դիրքով՝ Ավետարանը ձախ ձեռքին: Կազմի նույն երեսի չորս անկյուններում՝ կլոր շրջանակների մեջ, փորագրված են չորս ավետարանիչները, որոնց յուրաքանչյուրի ձեռքին կա մեկական Ավետարան: Շրջանակներից դուրս առկա են գեղեցիկ զարդաքանդակներ: Կազմի երկրորդ երեսի կենտրոնում՝ ձվաձև շրջանակի մեջ, առկա է ինքնատիպ բարձրաքանդակ, որում պատկերված են նորածին Հիսուսը, Մարիամ Աստվածածինը, Հովսեփը և երկու հրեշտակներ: Առկա են նաև այլ գեղեցիկ զարդաքանդակներ[1]:

ՁԵՌԱԳԻՐ Հմր 186
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՏԵԱՆ
(հայատառ պարսկերեն)

ՎԱՅՐ՝ Շուշի, 1809թ.: **ԳՐԻՉ՝** գրիչ՝ Ալի բեգ Վալիֆ:
ԹԵՐԹ՝ 137: **ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ՝** 35,5 X 22: **ՆՅՈՒԹ՝** թուղթ:
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ միասիւն: **ԳԻՐ՝** բոլորգիր: **ՏՈՂ՝** 14- 24:
ԿԱԶՄ՝ ստվարաթուղթ: **Վիճակը՝** անբավարար:
Հշտկրն. էջ 137 ա: **Հիշատակագրություն՝** էջ 76բ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ - Ձեռագրում ներկայացվում են պարսկերենով արձանագրություններ՝ սոցիալական խնդիրների վերաբերյալ: Հիմնականում վերաբերում են կալվածքների, գյուղացիների անասունների հաշվառմանը:

ՁԵՌԱԳԻՐ Հմր 279
ԿՈՆԴԱԿ

ՎԱՅՐ՝ Շուշի, 1822 թ.: **ԳՐԻՉ՝ անհայտ: ՊԱՏՎԻՐԱՏՈՒՆ՝** ԵՓՐԵՄ Ա ՁՈՐԱԳԵՂՑԻ : **ԾԱՂԿՈՂ՝** անհայտ: **ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ՝** 45,4 X 32,7: **ՆՅՈՒԹ՝** թուղթ: **ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝** միասյուն: **ԳԻՐ՝** նոտրգիր: **ՏՈՂ՝** 36: **Մնրնկր՝** լգ.:
ՁԱՐԴԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ՝ թռչնագիր: **Վիճակը՝** բավարար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ - « Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ եւ շնորհի: Նորին Տէր Եփրեմ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց եւ Ծայրագոյն Պատրիարգ Աստուածայնոյ եւ Առաքելականի եկեղեցւոյ Քրիստոսի, նաև Մեծի Մայր Աթոռոյն Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի ….. Շնորհք, սէր, ողորմութիւն, խաղաղութիւն եւ ամենաքաղցր ակնարկութիւն Սրբոյ Երրորդութեան հանդերձ սքանչելահրաշ զօրութեամբ քրիստոսամուխ Սրբոյ Գեղարդեանն եւ պահպանութեամբ Աջոյ Սրբոյ Լուսաւորչին եւ Սրբոյն Յակոբայ Մծբնայ Հայրապետին եւ այլ ամենայն Աստուածային Սրբու-

[1] ‹‹Էջմիածին›› 1962, N 12, էջ 57-59:

թեանց եւ Մասանց Սրբոց ի Մայր Աթոռն լուսոյ զետեղեալ գումարելոց ..... Գիտութիւն լիցի սիրելութեան ձերում, զի մեծաւ հաւատով եւ կատարելագոյն ջերմեռանդութեամբ առլցեայ թուղթ ձեր ժամանեաց առ մեզ հանդերձ ընծայիւք ձեռամբ արժնապատիւ Տէր Մկրտիչ պարկեշտակրօն քահանային Աւագով Խալիֆեանց: Արդարև վշտացաք յոյժ ընդ վշտակցութիւնս ձեր ի բազմութեան վնասարան մարախաց, ըստ սրբազան Առաքելոյն Պօղոսի թէ զիւանդանայ եւ ես ոչ հիւանդանամ եւ այլն: Բարի էր խնդիրն ձեր եւ հաճոյ կամաց մերոց, ըստ որում պտուղ մեծի հաւատոյ կատարեալ զղջման եւ ջերմեռանդութեան, զոր եւ արժան իսկ էր կատարել առանց զանցառութեան, առաքելով զսքանչելագործ Աջ Սրբազան Հայրապետին Յակոբայ թէ ի սէր սիրելի որդիութեան ձերոյ եւ թէ ի պատիւ յարգոյ Անտօն Արքեպիսկոպոս սիրելւոյ մերոյ եւ արժանապատիւ յաջորդ Խաչատուր վարդապետ եւ նստար Յոհաննէս վարդապետ խաչակիր սիրելի որդւոցն մերոց .... Որ եւ մենք մաղթենք յԱստուծոյ հեղուլ ի ձեզ առատապէս զշնորհ մեծի գթութեան եւ ողորմութեան իւրոյ եւ ուրախ առնել զձեզ զամենեսեան արագահաս օգնականութեամբ բարեխօսութեան Սրբոյն Յակոբայ Ամէն: Աղօթարար վասն ձեր յամենայն սրտէ վշտալի Եփրեմ. 1822, մայիս 2, ի Շուշի»[1]:

ՁԵՌԱԳԻՐ Հմր 657

ՎԱՅՐ՝ Շուշի, 1893թ.: **ԳՐԻՉ՝** Արշակ Տեր Միքայելյան[2]:

Եզրակացություն

Գրչության արվեստը (նաև՝ գրչագրություն) պատմական Հայաստանում ստեղծվել էր դեռևս հնագույն ժամանակաշրջանում՝ փորագրությունների տեսքով: Արվեստի այս տեսակը լայնորեն կիրառվել է միջնադարում: Շուշիում ձեռագրական մշակույթը լայն թափ ստացավ XVIII դարի երկրորդ կեսից: Սակայն ցավով նշենք, որ ինչպես Արևելյան Հայաստանի մյուս շրջաններում, այնպես էլ Արցախում գրված և ընդօրինակված հայկական ձեռագրերի որոշ մասն են հասել մեզ: Խնդիրն այն է, որ դեռևս միջնադարում Հայաստանում վաչկատուն ցեղերը (սելջուկ-թուրքեր, թաթար-մոնղոլներ, Լանկ-Թեմուրի արյունարբու հրոսակախմբեր) անխնա ոչնչացնում էին մշակութային արժեքները, նախ և առաջ ձեռագրերը, գորգերը, հայկական եկեղեցիները, իսկ ոսկյա և արծաթյա թանկարժեք զարդերը, կենցաղային իրերը՝ հափշտակում: Հետագայում նույն դաժանությամբ էին վարվում նաև կովկասյան թաթարները:

Ադրբեջանցիները տասնամյակներ շարունակ Նախիջևանում, Արցախում (Լեռնային, Դաշտային) և Բաքվում հայկական կոտորածներին զուգահեռ մշակութային արժեքների ոչնչացման քաղաքականություն էին իրականացրել: Սակայն հայ մշակույթի ներկայացուցիչների կողմից հաջողվել էր փրկել մշակութային որոշ արժեքներ, այդ թվում՝ ձեռագրեր:

---

[1] ‹‹Էջմիածին›› 1971, N 8, էջ 70:
[2] Էջմիածնի Ձեռագրատուն, ձեռ. Հմր 657:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աբրահամյան Հ. 2015, Արցախը XVIII-XIX դարերում, Երևան, ‹‹Հեղ. հրատ››, 420 էջ:
2. Բարխուտարեանց Մ. 1895, Արցախ, Բաքու, «Արօր», 460 էջ:
3. Բարխուտարեանց Մ. 1996, Արցախ, Երևան, «Ամարաս», 300 էջ:
4. Բալայան Վ. 2017, Շուշի. տեղն ու դերը հայոց քաղաքակրթական համակարգում, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 560 էջ, 32 էջ ներդիր:
5. Թօփճեան Յ. 1898, Ցուցակ ձեռագրաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի, ժողոված 1878-1898, մասն Ա, Վաղարշապատ, «Տպարան Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի», 112 էջ:
6. Լէօ 1914, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի (1838-1913), Թիֆլիզ, հրատ. Նոյն դպրոցի հոգաբարձութեան, տպարան Ն.Աղանեանի, Պոլից. 7, 692 էջ:
7. Կարապետ եպիսկոպոս 1914, Դոփեանք և Մելիք-Շահնազարեանք, Նյութեր հայ մելիքության մասին, պրակ. Բ, Էջմիածին, 233 էջ:
8. Հովսեփեան Գ. 1951, Հիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա (Ե դարից մինչև 1250), Անթիլիաս, «Տպարան Կաթողիկոսության Հայոց Կիլիկիոյ», 1256 էջ:
9. Հարությունյան Մ. Գ. 2010, Մշակութային կյանքը Լեռնային Ղարաբաղում (Արցախում) XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին, Ստեփանակերտ, ‹‹Դիզակ պլյուս››, 159 էջ:
10. Շահխաթունեանց Յովհ. եպիսկ. 1842, Ստորագրութիւն Կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. Բ, Էջմիածին, «Ի Ս. Կաթողիկէ Էջմիածին», 410 էջ:
11. Սմբատեանց Մ. 1904, Նկարագիր Սուրբ Կարապետի վանից Երնջակայ և շրջակայից նորա, Տփղիս, «Մովսէս Վարդանեանց», 608 էջ :
12. Եգանեան Օ. 1971, Գանձասարի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն, «Էջմիածին››, N Դ, էջ 59-62:
13. Աբրահամյան Հ. 2017/ 2018, Շուշիի ինքնավարության հարցի շուրջ, ‹‹Գիտական ընթերցումներ›› (հոդվածների ժողովածու), էջ 4:
14. Հարությունյան Հ., 2015, *Շուշիի հայության կոտորածները (1919 թ. հունիս և 1920 թ. մարտ),* ‹‹Բանբեր Հայագիտության››, № 1, էջ 50-51:
15. Միքայէլեան Ա. 1923, Ղարաբաղի վերջին դեպքերը, ‹‹Հայրենիք››, N 12, էջ 121-122:
16. ԳԱԹ , ֆոնդ Ս. Քամալյանի, ց. 2, բաժին 44:
17. Ցուցակ գրչագիր Մատինից Սրբազան Սարգիս արք. Հասան-Ջալալեանցի, Մատենադարանի արխիվ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 228, վավ. 15:
18. ՄՄ, ձեռ. Հմր 7428, թ. 4ա:
19. ՄՄ, ձեռ. Հմր 8212, թ. 7ա:
20. Էջմիածնի Ձեռագրատուն, ձեռ. Հմր 166:
21. Էջմիածնի Ձեռագրատուն, ձեռ. Հմր 186:
22. Էջմիածնի Ձեռագրատուն, ձեռ. Հմր 279:
23. Էջմիածնի Ձեռագրատուն, ձեռ. Հմր 657:
24. «Էջմիածին», 1962, N 12, էջ 57-59:
25. «Էջմիածին», 1971, N 8, էջ 70:

Ամփոփում

Շուշիում մշակութային արժեքների ոչնչացումից փրկված՝ XVIII դարի վերջի – XIX դարի ձեռագրերը

Մարինե Հարությունյան

Այսպիսով՝ այս գիտական ուսումնասիրությունը հիմք է տալիս հանգելու այն եզրակացության, որ դարեր ի վեր Արցախում զարգացած է եղել գրչության արվեստը: Արցախի տարբեր վայրերում գործել են գրչության արվեստի նշանավոր կենտրոններ, որոնցից է Շուշիի գրչագրության կենտրոնը: Շուշիում ձեռագրական մշակույթը լայն թափ ստացավ XVIII դարի երկրորդ կեսից: Այստեղ գրվել և ծաղկազարդվել են մի շարք ձեռագրեր, որոնց մի մասը ոչնչացվել է արտաքին թշնամիների ասպատակությունների պատճառով:

Գիտական հոդվածում հիմնականում անդրադարձել ենք Շուշիում մշակութային արժեքների ոչնչացումից փրկված՝ XVIII դարի վերջի և XIX դարի ձեռագրերի ընդհանուր նկարագրությանը: Այս ձեռագրերը ներկայումս պահպանվում են Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում և Էջմիածնի ձեռագրատանը:

Հիմնաբառեր. *Մատենադարան, գրչություն, ձեռագիր, վանք, մանրանկար, նկարչություն, մշակույթ, ամրոց, եկեղեցի*

Резюме

Рукописи конца XVIII – XIX веков, спасенные от уничтожения культурных ценностей в Шуши

Марине Арутюнян

Таким образом, данное научное исследование приводит к выводу, что искусство письма в Арцахе развивалось веками. В разных районах Арцаха были известные центры письма, один из которых находился в Шуши. Рукописная культура развивалась в Шуши со второй половины XVIII века. Здесь был написан и раскрашен ряд рукописей, некоторые из которых были уничтожены нападениями внешних врагов.

В научной статье мы в основном представили общее описание рукописей конца XVIII и XIX веков, сохранившихся при уничтожении культурных ценностей в Шуши. Эти рукописи в настоящее время хранятся в Матенадаране имени Месропа Маштоца и в Доме рукописей Эчмиадзина.

Ключевые слова: *Матенадаран, письменность, рукопись, монастырь, миниатюра, живопись, культура, замок, церковь*

Abstract

Manuscripts of the late XVIII – XIX Centuries in Shushi Saved from the Destruction of Cultural Values

Marine Harutyunyan

Thus, this scientific study leads to the conclusion that the art of writing has been developed in Artsakh for centuries. There were famous centers of the art of writing in different regions of Artsakh and one of them was in Shushi. Manuscript culture developed in Shushi from the second half of the XVIII century. A number of manuscripts were written and decorated in Shushi some of which were destroyed by the invasions of external enemies.

In the scientific article, we have mainly referred to the general description of the manuscripts of the end of XVIII century and XIX century which were saved during the destruction of cultural values in Shushi. These manuscripts are currently kept in the Matenadaran after Mesrop Mashtots in Yerevan and in the Manuscript Library of Etchmiadzin.

Keywords: *Matenadaran, writing, manuscript, monastery, miniature, painting, culture, castle, church*

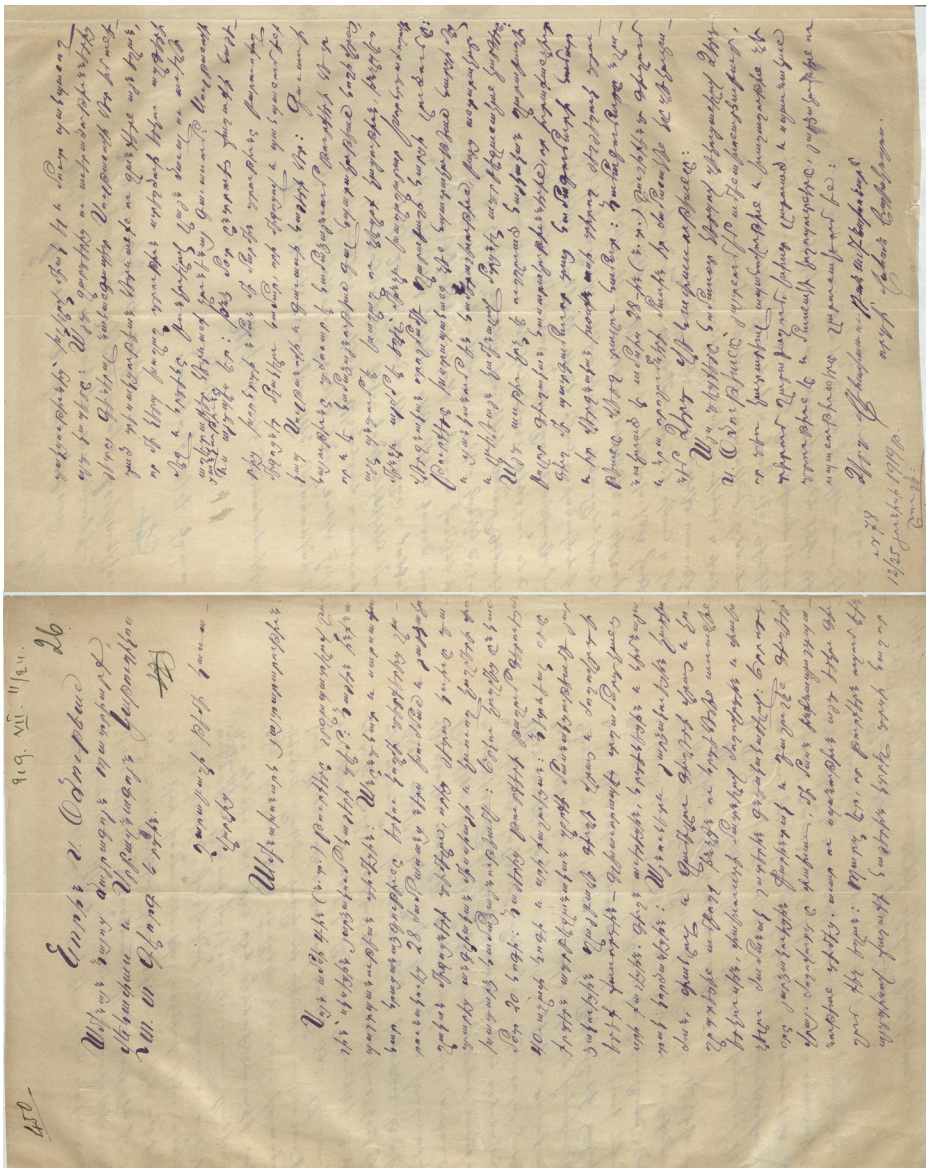

Արցախի թեմի կառավարիչ Վահան եպիսկոպոսի գրությունը Գևորգ Ե Ամենայն հայոց կաթողիկոսին՝ հունիսի 4-ին Շուշիում տեղի ունեցած արյունալի դեպքերի և շրջակա գյուղերի հայերի կոտորածների մասին, 12 հունիսի 1919 թ.(ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 557, թ. 26 և շրջերես):

Записка управляющего Арцахской епархией епископа Ваана Католикосу всех армян Геворгу V о кровавых инцидентах, имевших место 4 июня в Шуши и армянской резне в окрестных деревнях, 12 июня 1919 г. (НАА, ф. 57, п. 5, д. 557, л. 26 и оборотная сторона).

The letter of the Governor of the Artsakh Diocese, Bishop Vahan to the Catholicos of All Armenians, about the bloody events that took place in Shushi on June 4 and the massacres of Armenians in the surrounding villages, June 12, 1919 (NAA, f. 57, l. 5, w. 557, p. 26 and the other side).

ԳԼՈՒԽ Դ

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆՈՒՄ՝ ՈՐՊԵՍ ՊԱՆԹՈՒՐՔԻԶՄԻ ԲԱՂԿԱՑՈՒՑԻՉ ՄԱՍ

64

Б А К У

Министру Иностранныхъ Дѣлъ Хану Хойскому

Копія Представителю Арменіи Б е к з а д я н у

По полученнымъ Армянскимъ Правительствомъ оффиціальнымъ свѣдѣніямъ въ Шушѣ и Карабахѣ сосредоточиваются многочисленныя Азербейджанскія войска подъ руководствомъ турецкихъ и Азербейджанкихъ генераловъ точка Цѣль покореніе Карабаха вопреки соглашенія съ Армянскимъ Карабахскимъ Національнымъ Совѣтомъ и занятія Зангезура вопреки соглашенія 23 ноября точка Нѣкоторыя коллоны уже двинулись точка Таковыя дѣйствія явно и безусловно нарушаютъ всѣ соглашенія и являются поводомъ для новыхъ кровопробитій точка Твердо стоя на почвѣ соглашеній и миролюбія я отъ имени Армянскаго Правительства прошу Азербейджанское Правительство принять самыя срочныя мѣры отмѣнѣ проектируемаго наступленія и подтвердить рѣшеніе Азербейджанскаго Правительства сохранить въ силѣ соглашеніе 23 ноября и добрососѣдскія отношенія неоднократно подчеркиваемыя и привѣтствуемыя Вами точка Ожидаю срочнаго отвѣта Номеръ

1029 февраля 20

Министръ Иностранныхъ Дѣлъ /Ал. Хатисян/

ՀՀ Վարչապետ և ԱԳ նախարար Ալեքսանդր Խատիսյանի հեռագիրը ԱԴՀ ԱԳՆ Խան Խոյսկուն՝ Շուշիում և Արցախի այլ վայրերում թուրք սպաների ղեկավարությամբ բազմահազարանոց զորք կենտրոնացնելու դեմ բողոքելու մասին, 20 փետրվարի 1920 թ.(ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թ. 64):

Телеграмма премьер-министра и министра ИД Александра Хатисяна министру ИД АДР Хану Хойскому с протестом против концентрации под руководством турецких офицеров многотысячного войска в Шуши и других местностях Арцаха, 20 февраля 1920 г. (НАА, ф. 200, п. 1, д. 475, л. 64).

RA Prime Minister and Foreign Minister Alexander Khatisyan's telegram to the ADR Foreign Minister Khan Khoyski protesting against the concentration of thousands of troops led by Turkish officers in Shushi and other parts of Artsakh, February 20, 1920 (NAA, f. 200, l. 1, w. 475, p. 64).

ԱՐՄԵՆ ՅՈԼԱԿԻ ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
Հայկական հարցի և Հայոց
ցեղասպանության պատմության բաժնի
վարիչ գիտաշխատող, պ.գ.դ., պրոֆեսոր
mararmts@yahoo.com
Հոդվածը ներկայացվել է 10.04.2021, գրախոսվել է 10.04.2021,
ընդունվել է տպագրության 20.04.2021

ՄՈՒՍԱՎԱԹԱԿԱՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԵՎ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇՈՒՇԻԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

1918 թ. սեպտեմբերին թուրքական բանակի հետ մեկտեղ Բաքվի հայերի կոտորածներն իրականացնելուց հետո արհեստածին Ադրբեջան պետության իշխանություններն իրենց հանցավոր քաղաքականության հիմնական թիրախը դարձրին Ղարաբաղի հայ բնակչությանը:

Ղարաբաղին ռազմավարական կարևոր նշանակություն էր տրվում ոչ միայն կովկասյան թաթարների, այլև տարածաշրջան ներխուժած թուրքական զորքերի կողմից, որովհետև այդ երկրամասը, ինչպես նաև Զանգեզուրն ու Նախիջևանը զավթելու դեպքում ցամաքային կապ կստեղծվեր Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև, և կդրվեին Մեծ Ադրբեջանի ստեղծման հիմքերը, որը դիտվում էր իբրև Մեծ Թուրանի ստեղծման կարևոր փուլերից մեկը:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտին Այսրկովկասում ստեղծված ռազմաքաղաքական նոր իրավիճակը մուսավաթական իշխանությունների մոտ հույսեր էր արթնացրել, որ թուրքերի գործուն աջակցությամբ և բրիտանական զորքերի հրամանատարության լուռ համաձայնությամբ հնարավոր կլինի Ղարաբաղի հայ բնակչությանը ոչնչացնելու միջոցով իրենց ենթարկել երկրամասը:

Ներկա հրապարակման նպատակը 1919-1920 թթ. Ղարաբաղում Ադրբեջանի իշխանությունների իրականացրած ցեղասպանական գործողությունների թուրքական հետքի համակողմանի քննությունն է ինչպես կոտորածների ծրագրավորման ու կազմակերպման, այնպես էլ դրանց զոհ դարձած խմբերի դիմադրության

կազմալուծման ձևերի ու մեթոդների համեմատական վերլուծության միջոցով: Այս առումով կարևոր է նաև Ղարաբաղում 1919-1920 թթ. տեղի ունեցած կոտորածներին անմիջականորեն մասնակցած թուրք գործիչների և նրանց հրահանգներն իրականացրած կովկասյան թաթարների ու քրդերի ողջ շրջանակի բացահայտումը:

Սեփական ծրագրերի իրագործման նպատակով 1919 թ. հունվարի 15-ին Ադրբեջանի իշխանություններն անգլիացիների համաձայնությամբ Ղարաբաղի գեներալ-նահանգապետ նշանակեցին Խոսրով-բեկ Սուլթանովին: Բայց Ղարաբաղի հայերի IV և V համագումարների որոշումներով Ղարաբաղը հռչակվել էր Հայաստանի անբաժան մաս, ուստիև նա չէր պատրաստվում ենթարկվելու Ադրբեջանի նշանակած գեներալ-նահանգապետին[1]: Մասնավորապես, Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը բրիտանական զորքերի հրամանատարությանն ուղղված՝ 1919 թ. մայիսի 30-ի գրության մեջ Սուլթանովի նշանակմանն իր անհամաձայնությունը հիմնավորում էր նրանով, որ վերջինս հայտնի է որպես թուրքական նախկին գործակալ և արդեն աչքի է ընկել իր հակահայկական տրամադրություններով[2]: Ավելին, նշվում էր, որ Սուլթանովը Բաքվի հայերի ջարդերի պատասխանատուներից մեկն է[3], քանզի նրա կողմից կազմավորված հրոսակախմբերը քաղաքը գրավելուց հետո ակտիվ մասնակցություն են ունեցել հայ բնակչության զանգվածային կոտորածներին[4]:

Հատկանշական է, որ բրիտանական զորքերի հրամանատար գեներալ Թոմսոնը նույնպես Սուլթանովին թուրքամետ գործիչ և պանիսլամիստ էր համարում, սակայն միաժամանակ նշում էր, որ իրենց հսկողության տակ նա արդյունավետ կաշխատի և կարգուկանոն կհաստատի Ղարաբաղում[5]:

Մեծ Եղեռնի և Ղարաբաղի ու մասնավորապես Շուշիի հայ բնակչության կոտորածների նախնական համեմատությունն անգամ թույլ է տալիս պնդել, որ երիտթուրքերի հետ սերտ կապեր ունեցող մուսավաթական իշխանությունները և անձամբ Սուլթանովը ամբողջությամբ փոխառել էին հայերին բնաջնջելու երիտթուրքական փորձը: Եվ ինչպես վկայում են փաստերը, Ղարաբաղում ու մասնավորապես Շուշիում նրանք ձգտում էին գրեթե նույնությամբ կրկնել Մեծ եղեռնին նախորդած նախապատրաստական գործողությունները, ինչպես նաև այդ հանցագործության փուլերը՝ նույն հաջորդականությամբ ու մեթոդներով:

Ղարաբաղի գեներալ-նահանգապետի պաշտոնում նշանակվելուց հետո Սուլթանովը մի կողմից ձգտում էր անգլիացիների աջակցությամբ բանտարկել կամ Ղարաբաղից հեռացնել հայ մտավորականներին և հեղինակավոր գործիչներին, իսկ մյուս կողմից՝ նյութական օգնություն տրամադրել չքավոր հայերի այն հատվածին, որը պատրաստ էր ընդունելու Ադրբեջանի գերիշխանությունը[6]: Զանգվածային կոտորածներից առաջ հայ բնակչության ուշադրությունը շեղելու և նրա

[1] Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.: сборник документов и материалов, под редакцией В. А. Микаеляна, 1992, Ер., 1992, док. № 49 с. 79, док. № 109, с. 167.
[2] Նույն տեղում, док. № 145, с. 227.
[3] Նույն տեղում, док. 71, с. 109.
[4] «Кавказское слово», Тифлис, 1919, 21 марта.
[5] Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., док. 86, с. 140.
[6] Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., док. 56, с. 90.

զգոնությունը բթացնելու այս հնարքները, որոնց դրսևորումներից էր նաև սոցիալական տարբեր խմբերին պատկանող հայերին միմյանց դեմ տրամադրելը, ցեղասպանությունից առաջ կիրառել էին նաև երիտթուրքերը[1]: Նման գործողություններով երիտթուրքերի վարչակարգը Օսմանյան կայսրությունում, իսկ մուսավաթական իշխանությունները՝ Ղարաբաղում փորձում էին պառակտել հայ բնակչությանը՝ զանգվածային կոտորածների ժամանակ վերջինիս զրկելով ինքնակազմակերպվելու և ինքնապաշտպանվելու հնարավորությունից:

Շուշիի անհնազանդ հայ բնակչության հետ հաշվեհարդար տեսնելու առաջին փորձը Սուլթանովը կատարեց դեռ 1919 թ. ամռանը: Բրիտանացիների հավաստիացումներին հակառակ՝ գեներալ-նահանգապետի կարգադրությամբ հունիսի սկզբին քաղաքի գանձարանը և հեռագրատունը Շուշիի հայկական մասից տեղափոխվեց թուրքական մաս, ինչը լրջորեն անհանգստացրեց քաղաքի հայ բնակչությանը[2]: Սուլթանովն այս նախապատրաստական քայլերով Շուշիի հայերին զրկում էր ինչպես ֆինանսական միջոցներից, այնպես էլ արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցվելու ուղիներից՝ փակելով նաև Շուշիից դեպի Գորիս տանող ճանապարհը[3]:

Քրդական ծագումը[4] Սուլթանովին հնարավորություն տվեց իր եղբոր՝ Սուլթան-բեկ Սուլթանովի և հորեղբորորդու՝ Չինգիզ Յըլդրըմի[5] հրամանատարությամբ կարճ ժամանակում կազմավորել քուրդ-թաթարական ոչ կանոնավոր հրոսակախմբեր[6]: Ինչպես հայտնի է, Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության ընթացքում թուրքական վարչակարգերն ակտիվորեն ներգրավում էին նաև քրդական հրոսակախմբերին[7]: Պատահական չէ, որ Շուշիի հայերին կոտորելու հարցում Սուլթանովը, օգտվելով թուրքական փորձից, նույնպես ապավինեց իր ցեղակիցների օժանդակությանը, երբ 1919 թ. հունիսի 2-ին Շուշիի թուրքական թաղամաս մտցրեց շուրջ երեքհազարանոց քրդական հրոսակախումբը և 1500 թաթար զինվորների[8]:

Նախապատրաստական քայլերից հետո՝ հունիսի 4-ի առավոտյան, Սուլթա-

---

[1] Տես Авакян А., Геноцид 1915 г. Механизмы принятия и исполнения решений, Е., 1999, с. 17.

[2] Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., док. 151, с. 235.

[3] ՀԱԱ, ֆ. 252, ց. 1, գ. 1, թ. 64:

[4] Шахвердиев А., Азербайджанские курды, Международный Азербайджанский Журнал «Наследие», № 1 (43), 2010, с. 41.

[5] Չինգիզի իսկական ազգանունը Սուլթանով էր, սակայն նա ներկայանում էր որպես Յըլդրըմ, ինչն էլ արձանագրվել է նրա փաստաթղթերում:

[6] Walker Ch., Armenia and Karabagh: The Struggle for Unity, Minority Rights Group Publications, 1991, p. 80.

[7] Ինչպես հայտնի է, դեռևս 1891 թ. սուլթան Աբդուլ Համիդի կողմից քրդերից կազմավորած «համիդիե» հատուկ գնդերը 1894-1896 թթ. Արևմտյան Հայաստանում իրականացրին հայ բնակչության դաժան կոտորածը: (Տես Սպիրով Դ.Ա., Հայերի սարսափելի կոտորածները (1894–1896 թթ.), Եր., 1997, էջ 38-41:) Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին էլ հայերի բռնի տեղահանության ու բնաջնջման գործընթացը համակարգելու նպատակով երիտթուրքերի ստեղծած «Հատուկ կազմակերպություն»-ը («Թեշքիլաթ-ը մահսուսա») կարճ ժամանակում համալրվեց բանտերից ազատ արձակված հանցագործներով և քրդերով՝ կառույցի անդամների թիվը հասցնելով 30.000-ի: (Տես Авакян А., Геноцид 1915 г. Механизмы принятия и исполнения решений, с. 28.) Մեծ եղեռնի ընթացքում քրդական հրոսակախմբերը ոչ միայն զբաղված էին Արևմտյան Հայաստանի տարբեր բնակավայրերից Միջագետքի անապատներ բռնի տեղահանվող հայերի վրա հարձակումներով ու կոտորելով, (Տես ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 138, թ. 1) , այլև «մահվան քարավաններից» գեղեցիկ հայ կանանց ու աղջիկներին առևանգելով ու հայերի ունեցվածքը թալանելով: (Տես Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը - 75 (նյութերի ժողովածու), կազմող Հ. Դ. Փափազյան, Եր., 1990, էջ 66:)

[8] ՀԱԱ, ֆ. 252, ց. 1, գ. 1, թ. 64:

նովի հրամանով սկսվեց Շուշիի հայկական թաղամասի գնդակոծումը, ինչից հետո ներխուժեցին թաթար զինվորները և քրդական հրոսակախումբը, սոսկալի ավերածություններ կատարեցին, ու մի քանի տասնյակ հայեր սպանվեցին[1]: Հունիսի 5-ի գիշերը գեներալ-նահանգապետի եղբոր՝ Ս. Սուլթանովի գլխավորած 600 հոգանոց քրդական հրոսակախումբը հարձակվեց Շուշիից ոչ հեռու գտնվող Ղայբալիշեն գյուղի վրա, և 70 տուն ունեցող բնակավայրը մեկ օրվա ընթացքում մոխրակույտի վերածվեց, տներն ու եկեղեցին ավերվեցին, ավելի քան 500 հոգի, որոնց մեծ մասը երեխաներ, կանայք ու ծերեր էին, սրի քաշվեցին[2]:

1919 թ. հունիսյան կոտորածների փաստերի վրա հիմնվելով՝ բրիտանական զորքերի հրամանատարության ներկայացուցիչ գնդապետ Քլատերբերգն իր զեկուցագրում պահանջում էր քրեական պատասխանատվության ենթարկել գեներալ-նահանգապետ Խ. Սուլթանովին[3]: Սակայն բրիտանական հրամանատարությունը բավարարվեց միայն նրան Ղարաբաղից հեռացնելով և Հայաստանի կառավարությանը հավաստիացնելով, որ վճռական քայլեր կձեռնարկի Ղարաբաղի հայերի կյանքի և ունեցվածքի անվտանգության ապահովման ուղղությամբ[4]:

Շուշիի և շրջակա գյուղերի հայ բնակչության 1919 թ. հունիսյան կոտորածների փուլը ապագա աղետի նախերգանքն էր, ճիշտ այնպես, ինչպես 1909 թ. ապրիլին տեղի ունեցած՝ Ադանայի և Կիլիկիայի հայերի կոտորածները երիտթուրքերի համար կայսրության ամբողջ հայ բնակչության նկատմամբ ավելի մասշտաբային հանցագործությունից՝ Մեծ Եղեռնից առաջ ուժերի յուրատեսակ փարձարկում էր:

Այս դեպքերից ընդամենը մեկ ամիս անց անգլիական զորքերը հեռացան Ղարաբաղից, իսկ Սուլթանովը վերադարձավ իր նախկին դիրքին: 1919 թ. օգոստոսի 12-ին Ղարաբաղից հեռացավ «Ամերիկյան օգնության կոմիտե»-ի առաքելությունը, իսկ 13-ին՝ բրիտանական զորքերը, ինչից անմիջապես հետո Սուլթանովի հրամանով նախ՝ փակվեց Շուշի – Եվլախ ճանապարհը, իսկ հետո հրետանին ուղղվեց Շուշիի հայկական թաղամասի և Շոշ գյուղի վրա, որտեղ օգոստոսի 12-ին գումարվել էր Ղարաբաղի հայերի VII համագումարը: Սուլթանովը համագումարին վերջնագիր ներկայացրեց՝ պահանջելով 48 ժամում ընդունել Բաքվում մշակված համաձայնագրի կետերը և Ղարաբաղը ժամանակավորապես ճանաչել Ադրբեջանի կազմում[5]:

Ստեղծված ծանր պայմաններում 1919 թ. օգոստոսի 22-ին Ղարաբաղի հայերի VII համագումարի և Ադրբեջանի կառավարության միջև կնքված ժամանակավոր համաձայնագրի 2-րդ հոդվածով Ղարաբաղը ժամանակավորապես ընդգրկվում էր Ադրբեջանի Հանրապետության կազմում[6]: Ակնհայտ է, որ այս պայմանագրի կնքումը չի եղել Ղարաբաղի հայերի VII համագումարի ազատ կամքի արտահայտությունը, այլ ստորագրվել է ուժի կամ դրա կիրառման սպառնալիքի պայմաններում:

[1] Հարությունյան Հ., Շուշիի հայության կոտորածները (1919 թ. հունիս և 1920 թ. մարտ), «Բանբեր Հայագիտության», № 1. Եր., 2015 թ. էջ 53:
[2] Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., док. 155, с. 241.
[3] «Кавказское слово», Тифлис,1 июля 1919.
[4] Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., док. 213, с. 322.
[5] Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., док. 216, с. 331.
[6] Նույն տեղում, док. 214, с. 324.

Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին ուղղված՝ Հայաստանի Հանրապետության հուշագրում հստակ արձանագրվում էր, որ ադրբեջանական զորքերի և հրոսակախմբերի կողմից մի շարք հայկական բնակավայրերում կազմակերպված կոտորածներից, հարյուրավոր կանանց և աղջիկների բռնաբարություններից հետո թնդանոթների առջև անպաշտպան մնացած և Անգլիայի օգնությունից զրկված Ղարաբաղը հարկադրված կնքեց ժամանակավոր զինադադար՝ հանուն հայ բնակչության ֆիզիկական գոյության պահպանման՝ արձանագրելով, որ իրենց իրավունքների վերջնական հստակեցումը պետք է կատարվի Խաղաղության վեհաժողովի կողմից[1]: Միջազգային պայմանագրային իրավունքի տեսանկյունից Ղարաբաղի հայերի VII համագումարին Ադրբեջանի պարտադրած համաձայնագիրը անօրինական էր, քանզի «Միջազգային պայմանագրի իրավունքի մասին» Վիեննայի կոնվենցիայի 52-րդ հոդվածի համաձայն՝ ուժի կամ դրա կիրառման սպառնալիքի պայմաններում ստորագրված պայմանագրերն առ ոչինչ են[2]:

Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին ուղղված՝ ՀՀ վարչապետ Ա. Խատիսյանի 1919 թ. օգոստոսի 28-ի հայտարարության մեջ բացահայտվում էր Ադրբեջանի կողմից Ղարաբաղի հայերին պարտադրված պայմանների քաղաքական ենթատեքստը՝ նշելով, որ ժամանակավոր համաձայնագրի ստորագրումը Ադրբեջանի կողմից Ղարաբաղի նվաճման համաթուրքական նկրտումների իրագործմանը միտված քայլ է, որով փորձ է արվում Ղարաբաղը և Զանգեզուրը Ադրբեջանին ենթարկելու միջոցով միանալ Թուրքիային և Հյուսիսային Պարսկաստանին և ստեղծել թյուրքական միասնական տարածք՝ Արևելյան Հայաստանը կտրելով Արևմտյան Հայաստանից և ձախողելով միացյալ Հայաստանի ստեղծումը[3]:

Հասկանալի էր նաև, որ Ադրբեջանը ժամանակավոր համաձայնագրի պայմաններով չի բավարարվելու, քանզի այն դիտարկում էր սոսկ որպես Ղարաբաղն իրեն ենթարկելու առաջին քայլ և հետագայում փորձելու է ժամանակավոր ենթարկումը դարձնել վերջնական: Այս մասին է վկայում նաև հետևյալ հատկանշական փաստը: Բարձր գնահատելով Ղարաբաղը Ադրբեջանին բռնակցելու գործում Սուլթանովի ջանքերը՝ նրան առաջարկվում է Ադրբեջանի ներքին գործերի նախարարի պաշտոնը, որին ենթարկվում էր նաև Ղարաբաղի գեներալ-նահանգապետը, սակայն վերջինս 1919 թ. սեպտեմբերի 2-ի պատասխան նամակում Ղարաբաղից իր հեռանալը տվյալ պահին անթույլատրելի էր համարում՝ գտնելով, որ պետք է զարգացնել ձեռք բերված հաջողությունը և Ադրբեջանի իշխանությունը տարածել նաև Զանգեզուրի վրա, ինչից հետո, նրա կարծիքով, հնարավոր կլիներ լուծել նաև հարավարևմտյան Ադրբեջանի հարցը[4]: Այսպիսով՝ Սուլթանովը անթաքույց ակնարկում էր, որ Ղարաբաղի և Զանգեզուրի՝ Ադրբեջանին միացնելը պայմաններ կստեղծի Հյուսիսային Իրանի՝ Ատրպատականի տարածաշրջանի նկատմամբ հավակնություններ ցուցաբերելու համար:

Ժամանակավոր համաձայնագրի ստորագրումից հետո՝ 1919 թ. սեպտեմբերի 7-ին, Ադրբեջանի զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետը Ղարաբաղն իրենց իշ-

[1] Նույն տեղում, դոկ. 219, с. 337.
[2] Международное право в документах, сост. сборника Н. Т. Блатова, М., изд. Юрид. лит., 1982, с. 86.
[3] Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., док. 217, с. 334.
[4] Նույն տեղում, դոկ. 220, с. 338.

խանության տակ պահելու նպատակով Սուլթանովին կարգադրում է քրդերից նոր հեծյալ և հետևակային զինված ստորաբաժանումներ կազմավորել[1]: Այդ գործում արդեն բավականաչափ փորձառություն ունեցող Սուլթանովը քրդական նոր հրաձգային գումարտակ և հեծելազորային դիվիզիա է կազմավորում[2]:

1920 թ. սկզբին մուսավաթական Ադրբեջանը ձեռնամուխ եղավ ուժային մեթոդով Ղարաբաղն իրեն վերջնականապես ենթարկելու ծրագրի իրագործմանը, ինչն անխուսափելիորեն հանգեցնելու էր հայ բնակչության զանգվածային կոտորածներին:

1920 թ. հունվարի վերջին թուրքական բանակի երկու բարձրաստիճան սպաների՝ Նուրի[3] և Խալիլ[4] փաշաների ժամանումը Շուշի ակտիվացրեց հայերի դեմ ծրագրվող ապագա գործողությունների նախապատրաստական աշխատանքները[5]: Մարտի սկզբին նրանց միացավ նաև Քյազիմ բեյը՝ 10 թուրք սպաների հետ, ինչը լուրջ անհանգստություն առաջացրեց հայ բնակչության շրջանում[6]:

Սուլթանովը փորձում էր փարատել հայերի կասկածները և բարձրաստիճան թուրք սպաներին ներկայացնում էր որպես ռազմական խորհրդատուներ: Ըստ ամենայնի, հենց այդ թուրք սպաների խորհրդով ամրացվեցին Շուշին և Խանքենդի ավանը, նրանց անմիջական ղեկավարությամբ Ղարաբաղի շուրջ կենտրոնացած ավելի քան 10 հազարի հասնող թաթարական զորքերն ու քրդական զինված հրոսակախմբերը վերադասավորվեցին այնպես, որ հսկողության տակ առնվեցին ռազմավարական կարևոր դիրքերը, և դադարեցվեց հաղորդակցությունը Ղարաբաղի և Զանգեզուրի միջև[7]:

Ժամանակակից ցեղասպանագիտության մեջ որպես տվյալ հանցագործության նախապատրաստման պարտադիր նախապայման նշվում է վիկտիմիզացիայի գործընթացը[8], որը կիրառվել է ինչպես 1894-1896 թթ. հայերի կոտորածներից առաջ[9], այնպես էլ երիտթուրքերի վարչակարգի կողմից՝ հայերին մեղադրելով

---

[1] Նույն տեղում, док. 221, с. 340.

[2] Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.,, док. 248, с. 372.

[3] Այսրկովկասում թուրքական զորքերի հրամանատար Նուրի փաշան Բաքվի գրավումից առաջ երաշխավորել էր խաղաղ բնակչության կյանքի ու գույքի անվտանգությունը, սակայն քաղաքը գրավելուց հետո նրա թողտվությամբ թուրքական զորքերը և թաթարական հրոսակախմբերը 1918 թ. սեպտեմբերի 15-17-ին իրականացրին տասնյակ հազարավոր հայերի կոտորածը և թալանեցին նրանց ունեցվածքը: (Տես Ստեփանյան Գ., Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը, Եր., 2011, էջ 399-400:)

[4] Օսմանյան կայսրության ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի հորեղբայր Խալիլ փաշան 1914 թ. եղել է «Հատուկ կազմակերպության» («Թեշքիլաթ-ը մահսուսայի») հիմնադիրներից մեկը: Լինելով «Մեծ Թուրան» երևակայական պետության ստեղծման գաղափարի ջատագով՝ Խալիլն ամեն կերպ փորձում էր դրա կենսագործման մեջ ներգրավել Ադրբեջանի մուսավաթական իշխանություններին:

[5] Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., док. 254, с. 376.

[6] Նույն տեղում, док. 94, с. 151.

[7] Տես Հարությունյան Հ., Շուշիի հայության կոտորածները, էջ 58-60:

[8] «Վիկտիմիզացիան» կամ «զոհաբերման» գործընթացը նախորդում է ցեղասպանության հանցագործությանը, որի ընթացքում հանցավոր վարչակարգը նախապես թիրախավորում է պոտենցիալ զոհին՝ որոշակի էթնիկ, կրոնական կամ ազգային խմբին՝ քարոզչական միջոցներով վերջինիս ներկայացնելով իբրև չարիք, սպառնալիք և հասարակությանն աստիճանաբար հանգեցնելով տվյալ խումբը ոչնչացնելու անխուսափելիության և նույնիսկ անհրաժեշտության մտքին: (Տես Harf B., Rescuing Endangered Peoples: Missed Opportunities, Social Research. An International Quarterly of the Social Sciences, N.Y., Spring, 1995, p. 24.) Բնական է, որ եթե թիրախավորվում է զոհ խումբը, ուրեմն՝ պետք է նախանշվի նաև ապագա դահիճը, որի դերում հանդես է գալու տվյալ հասարակության մեկ այլ էթնիկ կամ կրոնական խումբ՝ ակտիվորեն մասնակցելով զոհ խմբի ոչնչացման գործընթացին և դառնալով իշխանությունների հանցակիցը: (Տես Հովհաննիսյան Ն., Հայոց ցեղասպանությունը ցեղասպանագիտական հայեցակարգային համակարգում, Եր., 2002, էջ 18:)

[9] 1894-1896 թթ.՝ Օսմանյան կայսրությունում հայերի զանգվածային կոտորածների նախապատրաստական

Օսմանյան կայսրության բոլոր դժբախտությունների մեջ[1]: Ուստի պատահական չէր, որ Շուշիի հայերի ջարդերից առաջ մուսավաթական իշխանությունների գործակալները Ղարաբաղում ժողովներ էին հրավիրում ու գրգռիչ ճառերով մուսուլման բնակչությանը տրամադրում հայերի դեմ: Նովրուզ բայրամը տոնելու անվան տակ Ղարաբաղի տարբեր շրջաններից Շուշի էին բերվել հազարավոր մուսուլմաններ, որոնց Սուլթանովը հրահանգեց պատրաստ լինել և սպասել իր ազդանշանին՝ քաղաքի հայկական մասը հիմնահատակ կործանելու համար[2]:

Ղարաբաղի հայ բնակչության դեմ վճռական գործողությունների դիմելու համար մուսավաթական իշխանություններին միայն հարմար առիթ էր հարկավոր: Այդ պատճառով լուրեր տարածելով, թե իբր հայկական մի ջոկատ Շուշի է թափանցել[3], Սուլթանովը փաստորեն առաջնորդվում էր ցեղասպանության սկզբնական փուլում երիտթուրքերի կողմից շրջանառված «հայերի ապստամբություն բարձրացնելու» կեղծ վարկածով, որը Հայոց ցեղասպանության ժխտման և նենգափոխման թուրքական «հայեցակարգի» անկյունաքարն է կազմում[4]:

Շուշիի կոտորածները «հայերի ապստամբությունը» ճնշելու շինծու վարկածով հետագայում փորձեց արդարացնել նաև Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարար Ֆ. Խան-Խոյսկին՝[5] նշելով, թե իբր դեպքերի նախօրյակին հայկական երկու զինված խումբ՝ յուրաքանչյուրը 26 մարդուց բաղկացած, մտել է Շուշի, միացել այնտեղ եղած զինված մարդկանց և հարձակվել ադրբեջանական զորքերի վրա[6]: Ակնհայտ է, որ հետևելով Օսմանյան կայսրության ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշային, Սուլթանովն ու Խան-Խոյսկին «ապստամբություն բարձրացնելու» շինծու մեղադրանքներով ձգտում էին արդարացնել հայ բնակչության դեմ իրականացվելիք զանգվածային կոտորածները և դրանց պատասխանատվութ-

---

շրջանում, Աբդուլ Համիդը համաիսլամականությունը որպես միջոց օգտագործում էր մուսուլման թուրքերին ու քրդերին քրիստոնյա հայերի դեմ գրգռելու համար: Հայերի դեմ քարոզչությունն իրականացվում էր իսլամական եղբայրությունների ղեկավարների՝ շեյխերի և մոլլաների միջոցով, որոնք շրջում էին երկրով մեկ և թուրքերին ու քրդերին գրգռում «գյավուր» հայերի դեմ: Կայսրության հայ բնակչությունը նրանց կողմից ներկայացվում էր որպես Օսմանյան կայսրությանը թշնամի քրիստոնյա աշխարհի սպասարկու, որը ենթակա է ոչնչացման: (Տես Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.), Եր., 2009, էջ 163-165:)

[1] Տես Марукян А., Проблема геноцида армян в современной геноцидологии, Ер., 2010, с. 43.

[2] Հարությունյան Հ., Շուշիի հայության կոտորածները, էջ 60:

[3] «Հառաջ», Թիֆլիս, 26 փետրվարի 1920:

[4] Առաջին աշխարհամարտի սկսվելուց կարճ ժամանակ անց Օսմանյան կայսրությունում տարածվեց Թալեաթ փաշայի կողմից առաջ քաշված «հայկական կոմիտեների զինված ապստամբության» գաղափարը, ինչին էլ իբր թե օսմանյան իշխանությունները փորձել են հակազդել: (Տես Սահակյան Ռ., Ցեղասպանության պատմությունից, Եր., 1990, էջ 295:) Հայերի հատուկենտ ինքնապաշտպանական մարտերը թուրքական իշխանությունները ջանում էին ներկայացնել իբրև համընդհանուր ապստամբություն, սակայն անգամ գերմանացի պաշտոնյաների հաղորդած տվյալներով հաստատվում էր, որ 1915 թ. ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում գրանցվել են հայերի այսպես կոչված ապստամբության չորս դեպք՝ Վանում, Շապին-Գարահիսարում, Մուսա լեռում և Ուրֆայում, որոնք ժամանակագրական առումով չեն համընկնում: (Տես Տատրյան Վ., Հայոց ցեղասպանության ժխտման հիմնական փաստարկները. աղավաղման և կեղծարարության ուսումնասիրություն., Եր., 2005, էջ 18:) Դեպքերի միջև ժամանակագրական խզումը նշանակում է, որ նշված վայրերում հայերը դիմել են ինքնապաշտպանության այն պահին, երբ բնաջնջվելու հերթը հասել է իրենց, հակառակ պարագայում հայերն այդ «ապստամբությունը» կկազմակերպեին բոլոր տեղերում միաժամանակ՝ հաջողության ավելի մեծ շանսեր ունենալու նպատակով, թույլ չտալով, որ թուրքերն առանձին-առանձին ճնշեին այդ օջախները:

[5] Ադրբեջանի վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար Ֆ. Խան-Խոյսկին ներքին գործերի նախարար Բ. Խան-Ջիվանշիրի հետ դեռևս 1918 թ. սեպտեմբերի 15-17-ին աչքի էր ընկել Բաքվի հազարավոր հայերի կոտորածը և նրանց ունեցվածքը կողոպտելու գործողությունների կազմակերպմամբ: (Տես Ստեփանյան Գ., Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը, էջ 399-400:)

[6] Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., док. 284, с. 417.

յունը դնել զոհի վրա:

Նախապատրաստական գործողություններին հաջորդեց Ղարաբաղի հայերին Սուլթանովի ներկայացրած վերջնագիրը, որով պահանջվում էր թույլ տալ թաթարական զորքերի և քրդական հրոսակախմբերի անարգել մուտքը Դիզակի, Վարանդայի և Ջեբրայիլի շրջաններ՝ մերժման դեպքում սպառնալով ռազմական ուժ կիրառել: Մինչ այդ հայերի համար փակվել էր նաև Շուշի-Աղդամ ճանապարհը, և հայ բնակչության նկատմամբ տնտեսական բոյկոտ էր կիրառվում: Լուրեր էին ստացվել, որ Խանքենդիում և Աղդամում մոտ 400 հայեր դաժանաբար սպանվել են թաթարական զորքերի կողմից, իսկ նրանց տները և ունեցվածքը թալանվել են[1]:

1920 թ. փետրվարի 28-ից մարտի 4-ը կայացած՝ Ղարաբաղի հայերի VIII համագումարը, արձանագրելով ադրբեջանական իշխանությունների կողմից ժամանակավոր համաձայնագրի 1-ին, 7-րդ, 15-րդ և 16-րդ հոդվածների[2] խախտումները, մերժեց Սուլթանովի պահանջը և պատրաստակամություն հայտնեց միջոցներ ձեռնարկելու՝ Ղարաբաղի հայերի կյանքն ու արժանապատվությունը պաշտպանելու հարցում[3]:

Մերժում ստանալուց հետո Բաքուն մարտի 11-ին և 12-ին Ղարաբաղ ուղարկեց զենքով ու զինամթերքով բեռնված 90 վագոն[4]: Մարտի 20-ից մուսավաթական իշխանությունները սկսեցին իրականացնել Ղարաբաղի հայ բնակչության բռնի զինաթափումը[5]: Վստահաբար կարելի է պնդել, որ կոտորելուց առաջ հայկական բնակավայրերը շրջապատելու, արտաքին աշխարհից կտրելու և զինաթափվելու պահանջ ներկայացնելու այս սցենարը[6] Սուլթանովին հուշել էին Շուշիում գտնվող թուրքական բանակի բարձրաստիճան սպաները, որոնք հայերի կոտորածների կազմակերպման մեծ փորձ ունեին:

[1] Նույն տեղում, док. 283, с. 416.

[2] 1919 թ. օգոստոսի 22-ի ժամանակավոր համաձայնագրի 1-ին հոդվածի համաձայն՝ կողմերի համար պայմանագիրը գործելու էր մինչև Խաղաղության համաժողովում տվյալ հարցի լուծումը, որը հավասարապես պարտադիր պետք է լիներ երկու կողմերի համար, սակայն Սուլթանովի կողմից Ղարաբաղը Ադրբեջանին վերջնականապես ենթարկելու վերջնագիրն այս կետի կոպիտ խախտում էր: Փաստաթղթի 7-րդ հոդվածով ազգամիջյան բնույթի սկզբունքային բոլոր հարցերը նախապես պետք է քննարկվեին գեներալ-նահանգապետին կից երեք հայերից և երեք մահմեդականներից կազմված խորհրդում, ինչից հետո միայն կարող էին կյանքի կոչվել, սակայն Սուլթանովը առանց որևէ քննարկումների Ղարաբաղի հայերին փորձում էր պարտադրել ինչպես զինաթափվելու, այնպես էլ Ադրբեջանին վերջնականապես ենթարկվելու որոշումները: Վերջապես համաձայնագրի 15-րդ հոդվածով միայն Խանքենդիում և Շուշիում պետք է մնային թաթարական սահմանափակ կայազորներ, իսկ 16-րդ հոդվածով Լեռնային Ղարաբաղի հայերով բնակեցված Շուշիի, Ջիվանշիրի և Ջեբրայիլի շրջաններում զորքերի ցանկացած տեղաշարժ կարող էր իրականացվել միայն գեներալ-նահանգապետին կից գործող խորհրդի անդամների 2/3-ի համաձայնությամբ: (Տես Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., док. № 214, с. 323-326.) Քաջ գիտակցելով, որ խորհրդի երեք հայ անդամները չէին համաձայնվի, որ Խանքենդիում և Շուշիում լրացուցիչ թաթարական և քրդական ուժեր կենտրոնացնելու և Ղարաբաղի մյուս տարածքներում զորքերի տեղաշարժերի հետ, Սուլթանովը խախտեց նաև համաձայնագրի այս կետերը:

[3] Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., док. 257, с. 377-380.

[4] Նույն տեղում, док. 283, с. 416.

[5] Նույն տեղում, док. 268, с. 392.

[6] Մեծ եղեռնի առաջին փուլում հայկական գյուղերը շրջապատվում էին քրդական հրոսակախմբերով կամ «Հատուկ կազմակերպության» («Թեշքիլաթ-ը մահսուսայի») ստորաբաժանումներով, ինչից հետո հայ բնակչությանը մի քանի ժամվա ընթացքում իրենց մոտ եղած բոլոր զենքերը հանձնելու վերջնագիր էր ներկայացվում, հակառակ դեպքում սպառնում էին հողին հավասարեցնել գյուղը: Անգամ զենքերը հանձնելու պարագայում հայ բնակչությունը կոտորվում էր, իսկ բնակավայրը՝ վերածվում ավերակների: (Տես Авакян А. Геноцид 1915г. Механизмы принятия и исполнения решений, с. 89.) Զինաթափվելու պահանջը բավարարելու և կոտորածից փրկվելու համար հայերը երբեմն ստիպված վաճառում էին իրենց անասունները, որպեսզի չափազանց բարձր գնով իրենց հարևան թուրքերից, քրդերից և չերքեզներից զենք գնեին և հանձնեին: (Տես Гамелен А., Брон Ж.-М., Восстановленная память, Ер., 1995, с. 27.) Այդուհանդերձ, հայերի կողմից զենքերն անգամ կամավոր հանձնելու հանգամանքը թուրքական իշխանությունների կողմից քարոզչական առումով շահարկվում էր, թե իբր հայերն այդ զենքով մտադիր էին թիկունքից հարվածել օսմանյան բանակին, ուստի զենք և զինամթերք փնտրելու պատրվակով ժանդարմներն ու քրդական հրոսակախմբերն Արևմտյան Հայաստանի բնակավայրերում իրականացնում էին հայ բնակչության զանգվածային կոտորածներն ու նրանց ունեցվածքի թալանը:

Շուշիի հայությանը ևս կարգադրված էր երեք օրվա ընթացքում հատուկ նշանակված տեղերում հոժարակամ հանձնել զենքերը: Քաջ գիտակցելով, որ այդ քայլով փորձ էր կատարվում նոր կոտորածներից առաջ հայերին զրկել ինքնապաշտպանվելու միջոցներից, Ղարաբաղի բնակչությունը վճռականորեն մերժեց զինաթափվելու պահանջը, ինչը նաև 1919 թ. օգոստոսի 22-ի ժամանակավոր համաձայնագրի 19-րդ հոդվածի խախտում էր[1]: Վերջնագրի ժամկետը լրանալուց հետո՝ մարտի 22-ի առավոտյան, Սուլթանովի հրամանով Ղարաբաղում կենտրոնացած թուրք-թաթարական զորքերը սկսեցին խուզարկություններ իրականացնել Շուշիի հայկական թաղամասում և բռնությամբ զինաթափել բնակչությանը[2]:

Զինաթափման անվան տակ սկսվեց Շուշիի հայերի նոր կոտորածը: Մարտի 23-ին Սուլթանովի և թուրք սպաների ղեկավարությամբ թաթար զինվորները, քրդական հրոսակները և մահմեդական մոլեռանդ ամբոխը ներխուժեցին Շուշիի հայկական թաղամաս, սկսեց կոտորել խաղաղ բնակչությանը՝ չխնայելով անգամ կանանց, ծերերին և երեխաներին: Միայն Շուշիում զոհերի թիվը կազմեց մոտ 8000 մարդ[3]: Շուշիի հայկական թաղամասը գրեթե ամբողջությամբ հրկիզվեց, այրվեցին բնակելի տներն ու հասարակական շինությունները: Մահից փրկված Շուշիի հայության բեկորները, թվով 5-6 հազար մարդ, մազապուրծ փախան Վարանդա և Դիզակ[4]:

Շուշիի կոտորածները «հայերի ապստամբությունը ճնշելու» շինծու վարկածով արդարացնող Ֆ. Խան-Խոյսկին պնդում էր, որ Շուշիում հայ մտավորականության մի մասը իբր գտնվում է Սուլթանովի հովանավորության ներքո, իսկ մյուսները հեռացել են «ապստամբների» հետ[5]: Մինչդեռ Ղարաբաղի և մասնավորապես Շուշիի հայ բնակչության կոտորածների ընթացքում մուսավաթականները Սուլթանովի գլխավորությամբ կրկնօրինակեցին նաև երիտթուրքերի կողմից հայ մտավորականության նկատմամբ առանձնակի դաժանությամբ հաշվեհարդար տեսնելու[6] Մեծ եղեռնի երկրորդ փուլը[7]: Ժամանակակից ցեղասպանագիտության

---

[1] Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., док. 214, с. 326.

[2] Նույն տեղում, с. 416.

[3] Նույն տեղում, док. 283, с. 416.

[4] Hovannisian R., The Republic of Armenia. Volume 3, From London to Sèvres, February-August, 1920. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1996, p. 152.

[5] Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., док. 284, с. 418.

[6] Հայ մտավորականության ոչնչացումը նույնպես թուրքական ցեղասպանական գործելաոճի վառ դրսևորումներից մեկն էր: Հայ մտավորականներին ձերբակալելու ու ոչնչացնելու միջոցով երիտթուրքական իշխանությունները հայերին զրկեցին ազգային ընտրանուց՝ վախենալով, որ վերջինս կարող է ձախողել հայերին բնաջնջելու կառավարության հանցավոր ծրագիրը: 1915 թ. ապրիլի 24-ին և հաջորդ մի քանի օրերին Կ. Պոլսում և վաղօրոք կազմված ցուցակներով ոստիկանությունը կալանեց 800-ից ավելի հայ մտավորականների (Տես Սահակյան Ռ., Խուդավերդյան Կ., Հայերի ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի ներքո, Եր., 1995, էջ 24:), որոնց թվում էին օսմանյան խորհրդարանի պատգամավորներ, բանաստեղծներ, գրողներ, հրապարակախոսներ, և լրագրողներ, գիտնականներ, կուսակցական գործիչներ և հոգևորականներ, որոնք դաժանորեն սպանվեցին տարագրման ճանապարհին: Հայ մտավորականության ոչնչացման գործընթացը տարածվեց նաև Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության հայաբնակ այլ տարածքներում՝ ձերբակալված հայ մտավորականների թիվը հասցնելով 2345-ի: (Տես Halacoglu Yu., Die Armenien frage, Klagenfurt-Wien-Ljubljana-Sarajevo, 2006, p. 60.)

[7] Մեծ եղեռնի առաջին փուլում երիտթուրքական իշխանությունները հայ տղամարդկանց զորակոչեցին օսմանյան բանակ և ոչնչացրին՝ զուգահեռաբար իրականացնելով հայկական բնակավայրերի զինաթափման գործընթացը: Այս գործողություններով ցեղասպանության կազմակերպիչները նպատակ էին հետապնդում հայերին սպասվելիք զանգվածային կոտորածներից առաջ զրկել ինքնապաշտպանական ուժից և միջոցներից: Մեծ եղեռնի երկրորդ փուլում նախ մայրաքաղաք Կ.Պոլսում, իսկ այնուհետև կայսրության մյուս բնակավայրերում իրականացվեց հայ մտավորականության ձերբակալման և աքսորի ճանապարհին նրանց ֆիզիկապես ոչնչացնելու գործողությունը: Թուրքական իշխանությունները հայ մտավորականության մեջ վտանգ էին տեսնում, որ նրանք իրենց հեղինակությամբ ու ազդեցությամբ հայ բնակչությանը կարող էին մղել անհնազանդության

մեջ այս հանցավոր գործողություններին տրվել է «պոլիտիցիդ» կամ «քաղաքական սպանություն» անվանումը[1]: Շուշիում զոհվեցին բժիշկ Յարամիշյանը, բանաստեղծներ Մ. Ջանումյանը, Փիրջանյանը, ուսուցիչներ Թավրիզյանը, Տեր-Գաբրիելյանը, գիտության ու մշակույթի այլ ներկայացուցիչներ: Արցախի թեմի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոսը կախաղան բարձրացվեց, իսկ Շուշիի ոստիկանապետ Ավետիս Տեր-Ղուկասյանը ողջակիզվեց[2]:

Բնական է, որ Ղարաբաղի ու մասնավորապես Շուշիի հայերի կոտորածների ընթացքում նույնպես պետք է ընդօրինակվեր օսմանահպատակ հայերի բնաջնջման ընթացքում իրականացված հայ բնակչության ունեցվածքի զանգվածային թալանի և ունեզրկման գործընթացը, քանզի ինչպես երիտթուրքերը, այնպես էլ մուսավաթականները հենց հայերի ունեցվածքին տեր դառնալու խթանով էին մուսուլմաններին մասնակից դարձնում այդ հանցագործությանը[3]:

Շուշիի հայկական թաղամասի տները այրելուց առաջ դուրս էին հանում ամբողջ ունեցվածքը, կահ-կարասին, որը թալանի ու կողոպուտի էր ենթարկվում թաթարների և քրդերի կողմից: Ինչ վերաբերում է անշարժ գույքին, ապա հայկական թաղամասում թողնվեց միայն 10-15 տուն, որոնք մուսավաթական իշխանությունները նախատեսել էին թաթարական բանակի կարիքների համար[4]:

Ընդհանուր առմամբ, 1920 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին թուրք սպաների և Սուլթանովի ղեկավարությամբ մուսավաթական բանակը, քրդական հրոսակախմբերն ու մոլեռանդ մուսուլման ամբոխը Ղարաբաղում կոտորեցին մոտ 10 հազար հայերի, ավերեցին ավելի քան երեք տասնյակ գյուղեր ու շեներ: Ջարդերից փրկված շուրջ 25 հազար մարդ ապաստան գտավ Վարանդայի, Դիզակի և մա-

---

և այդպիսով ձախողել իրենց ցեղասպանական ծրագրերը, ուստի հայերին ինքնապաշտպանվելու ուժից և միջոցներից զրկելուց հետո հաջորդ քայլով զրկեցին նաև ինքնակազմակերպվելու հնարավորությունից:

[1] «Պոլիտիցիդը» կամ քաղաքական սպանությունը ցեղասպանության հետ կապված կարող է հանդես գալ երկու ձևով: Մի դեպքում այն կարող է լինել ցեղասպանության հանցագործության տարատեսակ, երբ որևէ հանցավոր վարչակարգ իր քաղաքական հակառակորդների և ընդդիմախոսների նկատմամբ հաշվեհարդար է տեսնում՝ վերջիններիս ֆիզիկապես ոչնչացնելու միջոցով: Մյուս դեպքում այն հանդես է գալիս որպես ցեղասպանության հանցագործության փուլերից մեկը, երբ հանցավոր վարչակարգը որևէ ռասայական, էթնիկ, կրոնական կամ ազգային խումբը որպես այդպիսին ամբողջությամբ կամ մասնակի ոչնչացնելուց առաջ նախ ֆիզիկապես վերացնում է տվյալ խմբի ընտրախավին, օրինակ՝ մտավորականությանը, որպեսզի վերջինս իր հեղինակությամբ ու ազդեցությամբ զոհ խմբին չմղի դիմադրության կամ անհնազանդության և այդպիսով չձախողի վերջինիս ցեղասպանելու ծրագիրը: (Տես Հովհաննիսյան Ն., Հայոց ցեղասպանությունը ցեղասպանագիտական հայեցակարգային համակարգում, էջ 14-17:) Ի դեպ, երիտթուրքերին կարելի է մեղադրել պոլիտիցիդի թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ դրսևորման մեջ: Առաջին դեպքում երիտթուրքերը 1913 թ. ֆիզիկապես վերացրին իրենց հակառակորդ քաղաքական ուժի՝ «Ազատություն և համաձայնություն» («Հյուրիեթ վե իթիլաֆ») կուսակցության առաջնորդներին՝ երկրում հաստատելով իրենց միակուսակցական իշխանությունը: (Տես Аванян А., Геноцид 1915 г. Механизмы принятия и исполнения решений, с. 74.) Միակուսակցական համակարգը երիտթուրքերին հնարավորություն տվեց Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում կազմակերպելու հայերի ցեղասպանությունը՝ Մեծ եղեռնը, որի երկրորդ փուլը՝ հայ մտավորականության ոչնչացումը, «պոլիտիցիդի» կամ «քաղաքական սպանության» եզրույթի երկրորդ դրսևորումն է:

[2] Hovannisian R., The Republic of Armenia. Volume 3, From London to Sèvres, February-August, 1920, p. 152.

[3] Ցեղասպանությանը զուգահեռ ընթացող հայերի զանգվածային ունեզրկման քաղաքականությանն օրինական տեսք տալու նպատակով ինչպես երիտթուրքական, այնպես էլ հետագայում քեմալական իշխանությունները ստեղծեցին այսպես կոչված «Լքյալ գույքերի մասին» օրենքների մի ամբողջ շարք: Թուրքական իշխանությունների կողմից ձևավորվել էին «Լքյալ գույքերի հանձնաժողովներ», որոնք պետք է աճուրդով վաճառեին հայերի ունեցվածքը, իսկ ստացված գումարները վերադարձնեին սեփականատերերին կամ նրանց ժառանգներին: Այս հանձնաժողովների միջոցով, սակայն, իրականացվեց օսմանահպատակ հայերի ինչպես անշարժ գույքի, այնպես էլ շարժական ունեցվածքի պետականորեն վերահսկվող բռնազավթումը, որին տեր դարձավ ինչպես պետությունը, այնպես էլ մահմեդական բնակչությունը: (Մանրամասն տես Լեւոն Վարդան, Հայկական տասնհինգը եւ հայերու լքեալ գոյքերը, Պէյրութ, 1970:)

[4] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 263, թթ. 163-164:

սամբ Զանգեզուրի գյուղերում[1]:

Այսպիսով՝ 1919 թ. հունիսին և 1920 թ. մարտին կազմակերպված՝ Շուշիի հայերի կրկնակի ջարդերը Ղարաբաղի հայ բնակչության նկատմամբ իրագործված առանձին հանցագործություններ չէին: Բաքվի հայերի 1918 թ. կոտորածների հետ մեկտեղ դա երիտթուրքերի կողմից ծրագրված ու հետևողականորեն իրագործվող Հայոց ցեղասպանության հանցավոր քաղաքականության դրսևորումներից մեկն էր, որը ադրբեջանական բանակի ստորաբաժանումներն ու քրդական հրոսակախմբերն իրագործեցին թուրքական բանակի բարձրաստիճան սպաների և նրանց հետ համագործակցող Խ. Սուլթանովի ղեկավարությամբ:

Ամփոփում

Մուսավաթական Ադրբեջանի և Օսմանյան կայսրության համագործակցությունը Շուշիի հայ բնակչության կոտորածների կազմակերպման գործում

Արմեն Մարուքյան

1918-ի սեպտեմբերին Բաքվում թուրքական բանակի աջակցությամբ հայերի կոտորածից հետո արհեստականորեն ստեղծված Ադրբեջանի պետության իշխանությունները փորձեցին այդ հանցավոր քաղաքականությունը տարածել նաև Ղարաբաղի հայ բնակչության վրա: Առաջին աշխարհամարտի ավարտին Անդրկովկասում ստեղծված նոր ռազմաքաղաքական իրավիճակը Ադրբեջանի իշխանություններին հույս տվեց, որ թուրքերի ակտիվ աջակցությամբ և բրիտանական զորքերի հրամանատարության լուռ համաձայնությամբ հնարավոր կլինի հպատակեցնել Ղարաբաղի հայ բնակչությանը: Ղարաբաղը ռազմավարական նշանակություն ուներ ինչպես կովկասյան թաթարների, այնպես էլ թուրքերի համար, քանի որ այս տարածաշրջանի, ինչպես նաև Զանգեզուրի և Նախիջևանի բռնագրավման դեպքում նախ՝ ցամաքային կապ կհաստատվեր Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև, և երկրորդ՝ կդրվեին այսպես կոչված Մեծ Ադրբեջանի հիմքերը, որը համարվում էր մտացածին պանթուրքական պետության ՝ Մեծ Թուրանի ստեղծման կարևոր փուլերից մեկը:

Հիմնվելով զանգվածային սպանությունների պլանավորման և կազմակերպման ձևերի և մեթոդների համեմատական վերլուծության, ինչպես նաև այդ հանցագործություններին զոհ դարձած խմբերի հնարավոր ընդդիմության կազմաքանդման վրա՝ այս հրապարակման մեջ համապարփակ ուսումնասիրվում են թուրքական հետքերը Ղարաբաղի հայ բնակչության նկատմամբ 1919-1920 թթ. Ադրբեջանի իշխանությունների իրականացրած ցեղասպանության գործողությունների մեջ: Այս իմաստով շատ կարևոր է բացահայտել թուրք զինվորական ղեկավարների անմիջական մասնակցությունը, որոնք հրահանգում էին կովկասյան թաթարներին և քրդերին իրականացնել Ղարաբաղի հայ բնակչության 1919-1920 թվականների կոտորածները:

Ամփոփելով, կարելի է փաստել, որ 1919-ի հունիսին և 1920-ի մարտին Շուշիի հայերի

[1] «Հառաջ», Թիֆլիս, 20 ապրիլի 1920 թ.:

կրկնվող ջարդերը առանձին հանցագործություններ չէին Ղարաբաղի հայ բնակչության դեմ, այլ 1918 թ. Բաքվի հայերի կոտորածների հետ միասին դարձել էին Հայոց ցեղասպանության հանցավոր քաղաքականության փուլերից մեկը, որը պլանավորել և հետևողականորեն իրականացնում էին երիտթուրքերը: Շուշիի հայերի ջարդերն իրականացնում էին ադրբեջանական բանակի ստորաբաժանումները և քրդական ավազակախմբերը՝ թուրքական բանակի բարձրաստիճան սպաների և նրանց հետ համագործակցող ադրբեջանցի գեներալ- նահանգապետ Խ.Սուլթանովի ղեկավարությամբ:

Հիմնաբառեր. *Շուշիի հայերի ջարդեր, Հայոց ցեղասպանություն, պանթուրքիզմ, Ղարաբաղ, Ադրբեջան, մուսավաթականներ, քրդեր, ժամանակավոր համաձայնագիր, երիտթուրքեր, Թուրքիա, «վիկտիմիզացիա», «պոլիտիցիդ»:*

Резюме

Сотрудничество мусаватисткого Азербайджана и Османской империи в организации погромов армянского населения Шуши

Армен Марукян

После резни армян, Баку в сентябре 1918 г., осуществленной при содействии турецкой армии власти искусственно созданного государства Азербайджан попытались распространить эту преступную политику также на армянское население Карабаха. Сложившаяся в конце Первой мировой войны новая военно-политическая ситуация в Закавказье у властей Азербайджана породила надежду на то, что при активной поддержке турок и молчаливом согласии командования британских войск удастся покорить армянское население Карабаха. Карабах был стратегически важен как для кавказских татар, так и для турок, поскольку в случае оккупации данного региона, а также Зангезура и Нахичевана, во-первых, установилась бы сухопутная связь между Азербайджаном и Турцией, а во-вторых, были бы заложены основы так называемого Великого Азербайджана, что считалось одним из важных этапов создания воображаемого пантюркистского государства Великий Туран.

На основе сравнительного анализа форм и методов планирования и организации массовых убийств, а также дезорганизации возможного противодействия групп, ставших жертвой этих преступлений, в настоящей публикации всесторонне исследуется турецкий след в геноцидных действиях, осуществленных азербайджанскими властями в отношении армянского населения Карабаха в 1919-1920 гг. В этом смысле очень важно раскрытие непосредственного участия турецких военных деятелей, которые инструктировали кавказских татар и курдов при осуществлении массовых убийств армянского населения Карабаха в 1919-1920 гг.

Обобщая можно констатировать, что повторные погромы армян Шуши в июне 1919 и марте 1920 годов были не отдельными преступлениями против армянского населения

Карабаха, а вместе с массовой резней армян Баку 1918 года представляли собой один из этапов преступной политики Геноцида армян, который был запланирован и последовательно проводился младотурками. Погромы армян Шуши были осуществлены подразделениями азербайджанской армии и курдскими бандами под руководством высокопоставленных офицеров турецкой армии и сотрудничающего с ними азербайджанского генерал-губернатор Х. Султанова.

Ключевые слова: *погромы армян Шуши, Геноцид армян, пантюркизм, Карабах, Азербайджан, мусаватисты, курды, временное соглашение, младотурки, Турция, «виктимизация», «политицид».*

Abstract

Cooperation between Musavat Azerbaijan and the Ottoman Empire in Organizing the Massacres of the Armenian Population in Shushi

Armen Marukyan

After the massacre of Armenians in Baku in September 1918 with the support of Turkish army, the authorities of the artificially created state of Azerbaijan tried to spread this criminal policy towards the Armenian population of Karabakh.

At the end of the First World War, the new military-political situation in Transcaucasia gave hope to the Azerbaijani authorities that with the active support of the Turks and with the tacit consent of the British Army headquarters it will be possible to subjugate the Armenian population of Karabakh. Karabakh was of strategic importance to both the Caucasian Tatars and the Turks, as in the case of confiscating this region, as well as Zangezur and Nakhichevan, a land connection would firstly be established between Azerbaijan and Turkey, and secondly the foundations of the so-called Greater Azerbaijan would be laid down, which was one of the important stages of the creation of Greate Turan imaginary state. On the basis of a comparative analysis of the forms and methods of planning and organizing mass killings, as well as the possible disintegration of the opposition groups that fell victim to these crimes, this publication thoroughly explores the Turkish trace of genocide actions perpetrated by the Azerbaijani authorities against the Armenian population of Karabakh in 1919-1920. In this sense, it is very important to reveal the direct participation of Turkish military leaders who instructed the Caucasian Tatars and Kurds to carry out the massacres of the Armenian population of Karabakh in 1919-1920.

In conclusion, it can be stated that the repeated massacres of Armenians of Shushi in June 1919 and in March 1920 were not separate crimes against the Armenian population of Karabakh, but together with the Baku Armenian massacres in 1918 became one of the stages of the criminal policy of Armenian Genocide planned and consistently implemented by the Young Turks. The massacres of the Armenians of Shushi were carried out by the subdivisions of Azerbaijani army,

the Kurdish gangs under the leadership of high-ranking officers of the Turkish army and the Azeri governor-general Kh. Sultanov who was cooperating with them.

Keywords: *Massacres of Shoushi Armenians, Armenian Genocide, Pan-Turkism, Karabakh, Azerbaijan, Musavatists, Kurds, Provisional Agreement, Young Turks, «victimization», «politicid».*

ԷԴԻԿ ԳԱՐԵԳԻՆԻ ՄԻՆԱՍՅԱՆ,
պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
Երևանի պետական համալսարան,
պատմության ֆակուլտետի դեկան
ՀՀ, ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
Էլ. փոստ.՝ eminasyan@ysu.am
Հոդվածը ներկայացվել է 10.04.2021, գրախոսվել է 10.04.2021,
ընդունվել է տպագրության 20.04.2021

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱԴՐԲԵՋԱՆՈՒՄ 1988–1990 ԹԹ.

Ներածություն

Ուղիղ 32 տարի առաջ արցախահայությունը, հավատալով Գորբաչովի հայտարարած վերակառուցման քաղաքականությանը, պայքար սկսեց սահմանադրական ճանապարհով իր մայր հայրենիքի՝ Հայաստանի հետ վերամիավորվելու համար: Սակայն ԽՍՀՄ քաղաքական ղեկավարությունը, չցանկանալով լուծում տալ այդ հիմնախնդրին, Արցախում և Հայաստանում ընթացող բազմամարդ հանրահավաքները որակեց սադրիչ, ծայրահեղական գործողություններ, մի խումբ ազգայնականների պահանջ:

Պատեհ առիթ էր ստեղծվել Ադրբեջանի համար վերակենդանացնելու պանթուրքիզմի դոկտրինան և գործնականում իրականացնելու այն: Նորից որերորդ անգամ այդ քաղաքականության ճանապարհին խոչընդոտ էր դիտվում բովանդակ հայությունը: Այն վերացնելու համար թուրք հանցագործները կազմակերպում են հայերի ցեղասպանությունը: Մարդկության դեմ այդ հանցագործությունը նոր իրավիճակում փորձարկելու նպատակներից մեկն այն էր, թե ինչպիսի արձագանք կգտնի այն Խորհրդային միությունում և աշխարհում:

Դրա արդյունքը եղան Ադրբեջանի շուրջ 400 հազար հայերի բռնի տեղահանումը, ինքնորոշված Լեռնային Ղարաբաղի հասարակության դեմ լայնածավալ ռազմական ագրեսիան, որը հանգեցրեց ծանր մարդկային և նյութական կորուստների: Այն փաստը, որ Ադրբեջանն իր պատասխանատվությունն ու մեղքը կատարված հանցագործությունների և սանձազերծված ագրեսիայի հետևանքների

համար ընդունելու փոխարեն շարունակում է հակահայկական տենդագին գործունեությունը, ուժի դիրքից սպառնալիքները, վկայում է, որ Բաքուն առ այսօր շարունակում է վտանգ ներկայացնել ոչ միայն իր իսկ բնակչության, այլև ողջ տարածաշրջանի համար: Դրա հիմնական պատճառն այն է, որ Բաքվի հրեշավոր ոճրագործությանը առայժմ ոչ քաղաքական, ոչ իրավական, ոչ բարոյական գնահատական չի տրվել[1]: Անգամ զղջումի որևէ նշույլի բացակայությունը, ավելին, հայ ժողովրդի հանդեպ աճող սպառնալիքները հաստատում են, որ «սումգայիթները», «կիրովաբադները», «բաքուները» դեռևս մնում են Ադրբեջանի պաշտոնական քաղաքականության օրակարգում: Եվ այս ամենը կատարվում է միջազգային հանրության աչքի առաջ, որի թողտվությամբ է հնարավոր դարձել արյունալի խրախճանքը, որը համակել էր Խորհրդային Ադրբեջանի ամբողջ տարածքը:

Սումգայիթյան ցեղասպանությունը

Այդ ընթացքում իրականացվող վերը նշված ցեղասպանությունները ոչ թե պատահականություններ էին, այլ պետական քաղաքականության և Ադրբեջանի ղեկավարության հանցավոր գործողության հետևանք: Այնինչ «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա պատժի մասին» 1948թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայով նախատեսվում է խստագույն պատասխանատվություն: Դեռ 1988թ. փետրվարի 26-ին՝ մինչև Սումգայիթյան ջարդերը, հայ գրողներ՝ Ս. Կապուտիկյանը և Զ. Բալայանը հայ ժողովրդի անունից ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահ Մ.Գորբաչովի առջև բարձրացրին Լեռնային Ղարաբաղի ինքնորոշման և անկախության իրավունքի հիմնախնդիրը: Այդ առթիվ նրա պատասխանը («Իսկ դուք մտածե՞լ եք Բաքվում ապրող 270 հազ. հայերի ճակատագրի մասին»)՝ վկայում է, որ նա լավատեղյակ էր հայերի դեմ կազմակերպվող ցեղասպանությանը[2]: Տեղյակ էր ու ոչ մի կանխարգելիչ միջոցների չդիմեց: Եվ պատահական չէ, որ մի երկու օր հետո հայերի կոտորածներ տեղի ունեցան Ադրբեջանում:

1988 թ. փետրվարի 27-29-ը Ադրբեջանի մայրաքաղաք Բաքվից ոչ հեռու գտնվող արդյունաբերական Սումգայիթ քաղաքում իրականացվեց քաղաքի հայության ցեղասպանությունը: Զոհվեցին մի քանի տասնյակ հայեր, մոտ 200 մարդ վիրավորվեց: Այդ ջարդերից հետո քաղաքի 18 հազար հայ ազգաբնակչությունը ստիպված բռնեց գաղթի ճանապարհը: Պաշտոնական աղբյուրների վկայությամբ զոհերի թիվը կազմել է 32 մարդ, սակայն մինչև օրս ստույգ հնարավոր չէ պարզել խաժամուժ գազանի կրքին զոհ դարձած մարդկանց ճշգրիտ թիվը: Այնինչ իրականում դիարաններում այդ օրերին գրանցվել է 115 դիակ: Ըստ փաստական տվյալների՝ զոհվել է 100 մարդ[3]:

Սումգայիթյան փախստականների վկայությամբ հայերի կոտորածը եղել է լավ կազմակերպված: Դա է վկայում այն հանգամանքը որ խաժամուժը զինված է եղել քաղաքի գործարաններում վաղօրոք պատրաստված դանակներով, սրածայր մետաղաձողերով և տարբեր տեսակի սառը զենքերով: Նախօրոք մարդասպաննե-

---

[1] Аннексия и Депортация 1998, 10.
[2] Արարյան 1996, 55:
[3] Сумгаит … Геноцид …гласность?... 1990, 55.

ին տրվել են քաղաքում բնակվող հայերի հասցեները: Կոտորածի օրերին հայերի բնակարաններում անջատվել են հեռախոսները: Կոտորածին նախորդող ժամերին հանրահավաքում խոսել և երթը գլխավորել են քաղաքի կուսակցական կոմիտեի առաջին և երկրորդ քարտուղարները: Քաղաքի իրավապահ մարմինները երեք օր մատնված են եղել անգործության: Վերջին օրը քաղաք մտած զինվորների աչքի առջև կատարված բազմաթիվ սպանություններ չեն կանխվել նրանց կողմից:

Սումգայիթյան հանցագործության երկրորդ փուլը այդ կոտորածի հետքերի վերացումն էր, որը կատարվեց շատ արագ և ոչ առանց կենտրոնի օգնության: Միութենական պաշտոնական լրատվական միջոցները ջանք ու եռանդ չէին խնայում, որ տեղի ունեցածը ներկայացնեն մի խումբ խուլիգանների արարք: Հայերի ցեղասպանությանը Սումգայիթում նման որակում տվեց նաև երկրի քաղաքական ղեկավարությունը: Կատարվածին չտրվեց քաղաքական գնահատական: Իրականությունը թաքցվեց երկրի ժողովրդից:

Հաջորդ փուլը կապված էր սումգայիթյան ցեղասպանության դատավարության հետ: Որպեսզի չբացահայտվեն ցեղասպանության իրական կազմակերպիչները, և հաստատվի պաշտոնական վարկածը, դատավարությունը աղճատվեց:

Խորհրդային Միության մի քանի քաղաքներում տեղի ունեցան առանձին դատավարություններ, մեղադրվեցին ջարդերին մասնակցած մի քանի մարդ, իսկ իրական կազմակերպիչը՝ Ադրբեջանի ղեկավարությունը, մնաց անպատիժ:

Միայն 3 անձի վերաբերյալ գործը հանձնվեց ԽՍՀՄ գերագույն դատարան:

1988թ. հոկտեմբեր և նոյեմբեր ամիսներին դատավարության ընթացքում ապացուցվեց, որ ոճրագործ ոմն Ա. Ախմեդով, որը գլխավորում էր 41ա թաղամասի հայերի կոտորածը, փետրվարի 29-ին մի ձեռքին բռնել է կացին, իսկ մյուսում՝ բարձրախոս և անընդհատ կոչել է՝ բղավելով. «Մուսուլմաննե՛ր, ցո՛ւյց տվեք հայերի տները, որտե՞ղ են նրանք ապրում», «Մա՛հ հայերին»: Նրա դրդմամբ առանձնակի դաժանությամբ սպանվել է 7 հայ, քարուքանդ են արվել հայերի բազմաթիվ բնակարաններ, ոչնչացվել կամ յուրացվել է նրանց գույքը: Ընդհանուր նյութական վնասը հաշվարկվեց 216 հազար ռուբլի[1]: Վկաների ցուցմունքներով մերկացվեցին նրանց ոճրագործությունները: Թվում էր, թե հրապարակայնորեն կդատապարտվեին ոճրագործ ցեղասպանները, այնինչ 94 մեղադրյալների վերաբերյալ 30 քրեական գործերը մնացին անորոշ մշուշի մեջ և հռչակված հրապարակայնության ու ժողովրդավարության պայմաններում Մոսկվայում քննվեց ընդամենը 1 գործ: Զոհվածների հարազատների և փաստաբանների կողմից խնդիր դրվեց բոլոր գործերը միացնել, ուղարկել լրացուցիչ քննության՝ մերկացնելու համար ցեղասպանության կազմակերպիչներին, ղեկավարներին, հրահրողներին: Դատարանը միայն մեկին դատապարտեց մահվան, իսկ մնացած գործերի ճակատագիրն առ այսօր հայտնի չէ: Փաստորեն Ադրբեջանի Հանրապետության պետական, կուսակցական, ազգայնամոլ որևէ գործիչ՝ լինի նա Ալիևը, Իսկենդերովը, Կևորկովը, Սուլեյմանովը, Մամեդովը, Վեզիրովը թե Բունիաթովը, քրեական կարգով դատական պատասխանատվության չենթարկվեց: ՄԱԿ-ի դրույթները չեն

[1] Արաբյան 1996, 55:

կիրառվել ու չեն կիրառվում Ադրբեջանի ամբողջ տարածքում, այդ թվում՝ Բաքվում և այլուր հայ բնակչության նկատմամբ թույլ տված հանցավոր գործողությունների համար: Դրա պատճառով էլ ստեղծվել էր անպատժելիության ու սանձարձակության մթնոլորտ:

Այն, որ ցեղասպանության կազմակերպիչը Ադրբեջանի կուսակցական և պետական ղեկավարությունն էր, կասկածից վեր է: Դեռ մինչև ղարաբաղյան դեպքերի ծավալումը՝ 1988թ. փետրվարի 14-ին Ստեփանակերտում կայացած կոմկուսի մարզային բյուրոյի նիստում, Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի բաժնի վարիչ Ռ. Ասադովը հայտարարեց, որ 100 հազար ադրբեջանցիներ ամեն րոպե պատրաստ են մտնել Ղարաբաղ և սպանդ սարքել[1]: Փետրվարի 20-ից հետո Ադրբեջանի հեռուստատեսությունը և ռադիոն աննախադեպ հակահայկական վայնասուն բարձրացրին, որին մասնակցում էին հանրապետության կուսակցական և պետական մի շարք գործիչներ:

Սումգայիթի հայության ցեղասպանությունը բռնեց իր քննությունը՝ անպատժելիության սինդրոմը նպաստեց հետագա դեպքերի զարգացմանը: Ադրբեջանի տարբեր վայրերում հայերը սկսեցին հարձակման ենթարկվել ադրբեջանցիների կողմից: Արդեն 1988 թ. մայիսին Շուշիի կուսշրջկոմի նախաձեռնությամբ սկսվեց հայերի բռնագաղթ քաղաքից: Մայիսի 16-ից սկսած՝ երեք օրվա ընթացքում Շուշիի հայերի մեծամասնությունը վտարվում է քաղաքից, իսկ նրանց տներն ու ամբողջ ունեցվածքը՝ կողոպտվում[2]:

Սեպտեմբերին արյունալի դեպքեր տեղի ունեցան Խոջալու գյուղում, իսկ սեպտեմբերի 18-ին Շուշիի ամբողջ հայ ազգաբնակչությունը վտարվեց քաղաքից:

Ադրբեջանի հայության բռնագաղթի փուլերը

Ընդհանուր առմամբ Ադրբեջանում հայ բնակչության ցեղասպանությունն ու զանգվածային բռնագաղթը երկու տարվա ընթացքում հաջորդաբար բռնկվեցին չորս փուլերով: Առաջին փուլը սկսվեց Սումգայիթով, տեղի հայերի ցեղասպանությամբ, որի հետևանքով սկսվեց հայության բռնագաղթը Ադրբեջանից: Երկրորդ փուլը սկսվեց 1988թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին, երբ ցեղասպանության ալիքը ոլորապտույտի մեջ ներքաշեց Ադրբեջանի գրեթե ամբողջ հայ բնակչությանը և սկսվեց երկրորդ մեծ բռնագաղթը:

Փաստորեն, բռնությունների երկրորդ ալիքը սկսվեց 1988 թ. նոյեմբերին և դեկտեմբերին:

Զանգվածային հարձակումների ենթարկվեց Կիրովաբադի (այժմ Գյանջա), Մինգեչաուրի, Շամխորի, Խանլարի, Դաշքեսանի, Վարդաշենի, Շաքիի հայ ազգաբնակչությունը: Առավել ուժեղ հարձակման ենթարկվեց Կիրովաբադի հայությունը: Երկու շաբաթ շարունակ հայկական թաղամասի եկեղեցում հավաքված հայությունը դիմադրություն ցույց տվեց ադրբեջանական ամբոխին: Քաղաք մտցվեցին զինվորական ստորաբաժանումներ, որոնք, նույնպես ենթարկվելով հարձակման, ունեցան սպանվածներ և վիրավորներ: Նոյեմբերի վերջերին, դեկ-

[1] Արշակյան 2004, 19:
[2] Արշակյան 2004, 43:

տեմբերի սկզբներին վերը նշված քաղաքների և հայկական գյուղերի հայ ազգաբնակչությունը հարկադրաբար բռնեց գաղթի ճանապարհը: Տեղահան արվեց Նախիջևանի վերջին հայկական Ազնաբերդ գյուղի բնակչությունը: Բռնագաղթածների մեծ մասը չկարողացավ իր հետ դուրս բերել իր ունեցվածքը, և այն թալանվեց ադրբեջանցիների կողմից[1]:

Այդ ժամանակ կենտրոնը, չցանկանալով ըմբռնել տեղի ունեցած երևույթները, ձևական որոշումներ էր ընդունում՝ բռնագաղթվածներին հետ վերադարձնելու իրենց բնակության նախկին վայրերը: Նույնիսկ երկրի բարձրագույն իշխանության ժողովրդական պատգամավորների համագումարները ի զորու չեղան հիմնախնդրին լուծում տալու: Կենտրոնի բռնած հանդուրժողական դիրքը հայերի ցեղասպանության և բռնագաղթի նկատմամբ հանգեցրեց արյունալի ընդհարումների Թուրքմենիայում, Ֆերգանայում, Նոր Ուզենում և մի շարք այլ վայրերում: Դրանք բոլորը ապացույց էին, որ ազգային հարցը պահանջում է անմիջական և արագ լուծում:

Հայության հանդեպ բռնությունները Ադրբեջանում շարունակվեցին 1989 թ.:

Հուլիս-օգոստոս ամիսներին նորից սկիզբ առավ ադրբեջանահայերի երրորդ մեծ բռնագաղթը: Ադրբեջանում նորից սովորական դարձան հայ ազգաբնակչության ստվար զանգվածներին հալածելու, մինչև ուշագնացության աստիճան ծեծելու, դանակահարելու, խոշտանգելու դեպքերը: Այդ օրերին Կիրովաբադի հայկական թաղամասում հրկիզվեցին հայերին պատկանող հարյուրավոր տներ: Այս դեպքերը մոտեցրին 1990 թ. հունվարյան իրադարձությունները:

Բաքվի հայության ցեղասպանությունը

1990 թ. հունվարի 13-20-ը Բաքվում ժողովրդական ճակատը Ադրբեջանի կառավարող շրջանների հետ ձեռնարկեց մի նոր ցեղասպանություն, որը Ադրբեջանում հայերի ցեղասպանությունը ավարտին մոտեցնելու ամենավճռական փուլը եղավ: Սկսվեց ադրբեջանահայության բռնագաղթի, արտաքսման չորրորդ և վճռական փուլը: Խորհրդային Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանությունները դեն էին նետել ինտերնացիոնալիստների դիմակները, հրահրում և ընթացք էին տալիս արյունահեղություններին: Կազմակերպչական առումով Սումգայիթը զուր չէր անցել: Բաքվի հայության կոտորածը կազմակերպված էր նույն եղանակով, ինչ որ դրան նախորդող ցեղասպանությունը: Եթե առաջին դեպքում 1988 թ. իրավապահ մարմինները չէին միջամտում բարբարոս ամբոխի գործերին, ապա այս դեպքում իրենք անմիջական մասնակցություն էին ցուցաբերում ջարդերին:

Բաքվում հայերի նկատմամբ իրագործված ջարդերի վերաբերյալ գործի քննություն չկատարվեց: Ինչպես Սումգայիթի դեպքում, Մոսկվան չցանկացավ բացահայտել սպանդի ու ջարդի կազմակերպիչներին ու ոգևորողներին: Ադրբեջանում սպանված ջարդարարները հայտարարվեցին «ազգային հերոսներ» և տեղ գտան «Եղբայրական գերեզմանոցում»: ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազ Ա. Սուխարևը լռությամբ պաշտպանեց Բաքվում կատարված վանդալիզմը: Ադրբեջանական ազգայնամոլ տարրերը 1990թ. հունվար ամսին սկսեցին նոր բարբարոսություն-

[1] Հայոց ցեղասպանություն, պատճառներ և դասեր 1995, 26:

ներ: Դեռևս 1989 թ. դեկտեմբերի 30-ի միտինգում հնչեցին կոչեր հայերին բնաջնջելու վերաբերյալ, ինչպես նաև Իրանի հետ սահմանը քանդելու և Արաքսի այն ափին բնակվող եղբայրներին միանալու մասին, ինչն արվել է դեռևս դեկտեմբերի 12-ին և ավարտվել դեկտեմբերի վերջին 3 օրերին: Այդ փաստը ավելի ուշ հաստատեց ԽՄԿԿ կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Միխայիլ Գորբաչովը՝ նշելով, որ. «Ադրբեջանի ծայրահեղական ուժերի գործողությունները ստանում էին ավելի ու ավելի բացահայտ հակապետական, հակասահմանադրական բնույթ: Իրադարձությունները Բաքվում դարձել էին անկառավարելի, Գերագույն խորհուրդը և ԽՄԿԿ-ն կաթվածահար էին, քանդվել էր 200 կմ խորհրդային պետական սահմանը Իրանի հետ, հարձակումներ էին կատարվում տեղական մարմինների վրա: Ես շտապ Բաքու գործուղեցի Եվգենի Պրիմակովին և Անդրեյ Գիրենկոյին, ովքեր առաջարկեցին արտակարգ իրավիճակ հայտարարել ու զորքեր մտցնել: Այժմ էլ համարում եմ, որ դրանով կանխվեց ավելի մեծ արյունահեղությունը»[1]: Դեռևս Բաքվում հայերի ու մյուս ազգությունների ներկայացուցիչների կոտորածը սկսվելուց 4 օր առաջ Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը դիմել էր Մ. Գորբաչովին և նրան տեղյակ պահել, որ Բաքվում, Շահումյանի և Խանլարի շրջաններում, Գետաշենում և այլ տեղերում ստեղծվել է արտակարգ իրադրություն: Տեղի են ունենում սպանություններ, հրկիզումներ, շրջափակվում են ճանապարհները, կամուրջները, առևանգվում են պատանդներ: Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը Մ. Գորբաչովից խնդրում էր «Անհապաղ միջոցներ ձեռնարկել ապահովելու հայ բնակչության անվտանգությունը, դադարեցնելու բարբարոսական գործողությունները, որոնք կարող են հանգեցնել անուղղելի կործանարար հետևանքների ամբողջ տարածաշրջանում»[2]:

Սումգայիթում և Բաքվում, երկու դեպքում էլ հայերի ջարդի նախապատրաստված լինելը երևում է նրանից, որ բոլոր բնակկառավարչություններին վաղօրոք կարգադրված էր կազմել հայ բնակիչների ցուցակը, արգելել հայերին աշխատանքի գնալ: Եթե Սումգայիթում դա արվեց փետրվարի 28-ից սկսած, ապա Բաքվում դեռևս 1989թ. դեկտեմբերի 25-ից սկսած: Այդ օրը ծայրահեղականները այրեցին Բաքվի հայոց եկեղեցին, նրանց հաջողվեց վերջին հայերին ազատել տալ աշխատանքից: Առավել անհնազանդ կամ «դանդաղաշարժ» ղեկավարների ազգանունները, որոնք մտածված կամ ակամա չէին կատարում այդ կարևորագույն պահանջը, փակցվում էին հատուկ ցուցատախտակներին՝ լեյտենանտ Շմիդտի փողոցում գտնվող ժողովրդական ճակատի պաշտոնական նստավայրի առջև: Ինչպես նաև այն հարյուրավոր հայերի ազգանունները, որոնք դեռ շարունակում էին աշխատել Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմում, հանրապետության ՊԱԿ-ի համակարգում գտնվող մի շարք հաստատություններում: Երկու դեպքում էլ հայերին արտաքսելու և բնաջնջելու կոչերն ահագնացան այն բանից հետո, երբ առանձնացվեցին հայերի հասցեները, և ճշտվեց այն ժամանակահատվածը, երբ սկսելու էին ցեղասպանությունը: Կանխամտածված ու ծրագրված հայասպանության համար նախապատրաստել էին բոլոր միջոցները (երկաթե ձողեր, քարակույտեր), ստեղ-

[1] Մելիք-Շահնազարյան 1988, 40:
[2] Московский комсомоле 2006, 2 марта:

ծել էին հանցագործության, հանցավորների ու հանցակիցների քողարկման պայմաններ ու հոգեբանական տրամադրվածության վիճակ, գործելու համար հարմարավետ մթնոլորտ:

1990թ. հունվարի սկզբին ազերիների զինված ջոկատների թիվը հասնում էր մի քանի հազարի: Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի նախագահությունը, հանդես գալով հայտարարությամբ, նշում էր, որ Բաքվում կազմակերպվում է նոր Սումգայիթ: Խորհրդային և համաշխարհային հասարակայնությունից պահանջվում էր վճռականորեն դատապարտել ադրբեջանցիների միջնադարյան գազանությունները, որոնք կրկին հրեշավոր ոճիրներ են գործում ընդդեմ մարդկության[1]: Ադրեջանի «Ժողովրդական ազգային ճակատի» պարագլուխ Ա. Փանախովը և Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա. Վեզիրովը, հունվարի 13-ին հանդես գալով հեռուստատեսությամբ, ադրբեջանական ժողովրդին կոչ են անում հարձակում գործել Լեռնային Ղարաբաղի և Ադրբեջանի հայաբնակ բնակավայրերի վրա: Վեզիրովը նույնիսկ կոչ էր անում հակահայկական գործողություններն ավարտել մինչև հունվարի 16-ը[2]: Նրանց ելույթներից հետո Բաքվում սկսվեցին հայ ընտանիքների դեմ հարձակումներն ու բարբարոսությունները: Հունվարի 13-ին Բաքվի փողոցներում թափված էին կտտանքների ենթարկված տասնյակ հայերի դիակներ: Այդ օրվանից հալածանքները Բաքվում կազմակերպված ձև ընդունեցին: Քաղաքը պլանաչափ կերպով տուն առ տուն «մաքրվում էր հայերից»: Ընդ որում, ինչպես 2 տարի առաջ Սումգայիթում, անչափահասների և կանանց նկատմամբ բռնաբարություններ ու խոշտանգումներ էին կատարվում: Բաքու տանող ճանապարհները շրջափակված էին: Ով կենդանի էր մնում, ուղարկում էին նավահանգիստ, որտեղ վերջնականապես կողոպտվում էր և նավով էվակուացվում հիմնականում դեպի Թուրքմենիա՝ Կրասնովոդսկ: Բաքվի հարյուրավոր փախստականներ իրենց տեղեկություններում հաստատում են, որ «ժողովրդական ճակատի» կողմից կազմակերպված ու ղեկավարվող հետապնդումներն ու ջարդերը ընթանում էին ըստ մի անփոփոխ սխեմայի, որը մշակել էին կազմակերպիչները[3]: 10-20 ոճրագործներ ներխուժում էին մի բնակարան և սկսում տան տերերին տեռորի ընթարկել, ծեծել ու տանջել, այնուհետև երևում էին «ժողովրդական ճակատի» ներկայացուցիչները, որոնք ահաբեկված հայերին առաջարկում էին անհապաղ գնալ նավահանգիստ: Նրանց թույլատրվում էր իրենց հետ ծանրոց վերցնել, սակայն խլվում էին ամբողջ կանխիկ դրամը, խնայողական գրքույկները և արժեքավոր իրերը: Նավահանգստում տեղակայված էր «ժողովրդական ճակատի» մի պահակակետ: Փախստականներն այստեղ դարձյալ խուզարկվում էին, երբեմն նորից ենթարկվում ծեծի: Այդ օրերին Բաքվի ոստիկանության հավաքական դիմանկարի բնորոշ գիծը ներկայացրեց ԱԺՃ-ի առաջնորդներից մեկը՝ Է. Մամեդովը, Մոսկվայի մամլո ասուլիսի ժամանակ: «Ես անձամբ վկա էի, երբ երկաթուղու կայարանից ոչ հեռու սպանեցին 2 հայի: Հավաքվել էր ամբոխը, նրանց վրա լցրեցին բենզին և այրեցին, իսկ 200 մ հեռու գտնվում էր

[1] Աբրահամյան 2007, 199:
[2] Սովետական Ղարաբաղ 1990, 16 հունվարի:
[3] Սովետական Ղարաբաղ 1990, 18 հունվարի:

Նամինիսյան շրջանի ոստիկանական բաժանմունքը, և այնտեղ կային ներքին զորքերի մոտ 400-500 զինվոր, որոնք մեքենայով 20 մետրի վրա անցան այդ ածխացած դիակների մոտով, և ոչ ոք փորձ չարեց ցրել ամբոխը»[1]: Այդ բոլոր մանրամասն պլանավորված ստոր գործողություններն առավել արդյունավետ անցկացնելու նպատակով կազմավորվել էին նաև իրավապահ մարմինների, «շտապ օգնության», բնակկենցաղային ծառայության հանցագործ խմբեր, որոնք գործում էին միասնաբար: Մահամերձ ծեծվածը համարվում էր կենցաղային վնասվածք ստացած, փշրված ձեռքերով ու ոտքերով, ջարդված կողերով արյունլվիկ դեմքով մարդը մահանում էր սիրտանոթային անբավարարվածությունից՝ ըստ տրված մահվան վկայականի[2]: Սպանդ, կոտորածներ և ջարդեր… պատշգամբներից նետվող մարդիկ և մոխրացած դիակներ կամուրջներին: Ահա սա է 1990թ. հունվարյան ջարդերի օրերի Բաքուն: Բաքվի հայկական ջարդերի պատկերը առավել ակնհայտ երևում է այդ օրերի պարբերական մամուլի էջերից: «Զանգվածային անկարգությունների գծով հարուցված քրեական գործերի կարճ ու կտրուկ որոշումներում կարդում ենք. «1990թ. հունվարի 13-ին, ժամը 17:00-ից հետո Լենինի անվան հրապարակի միտինգից դուրս եկած մոտ 50 հազար մարդ, բաժանվելով խմբերի, կատարեցին ջարդեր, ավերածություններ, հրկիզումներ, բռնություններ և սպանություններ: Քանի որ անանուն ամբոխն է կոտորել և դիակապտությամբ զբաղվել, բռնաբարել և սպանել ծերերին, եզրակացություններ անելը դեռ շուտ է, չնայած արդեն այսօր աչքի է զարնում մի հանգամանք, որ բռնվածների մեջ չկա ոչ մի բաքվեցի, նրանք բոլորն էլ Հայաստանի, ԼՂԻՄ-ի կամ Նախիջևանի շրջաններից են»[3]: Հունվարի 15-ին հայերի ջարդերը և հարձակումները նրանց վրա շարունակվել են, իսկ ամբողջությամբ վերցված վերջին երեք օրերում նախնական տվյալներով զոհվել են 43 հայեր: Սակայն այդ թիվը չի կարելի վերջնական համարել, որովհետև Բաքվում դեռևս չեն ստուգվել բոլոր այն բնակարանները, որտեղ եղել են ջարդարարները: Հունվարի 16-ին Բաքվում բացահայտվել են հայերի 64 կողոպտված բնակարաններ: Հանրապետության մայրաքաղաքի Լենինյան շրջանում հայտնաբերվել են 4 ածխացած դիակներ, որոնք առայժմ ճանաչված չեն: Անցած օրվա ընթացքում արձակվել են 30 հայ պատանդներ: Հունվարի 17-ին Բաքվում կատարվել են 45 բնակելի տների կողոպուտ ու հրկիզում: Այդ հունվարյան օրերին ո՞վ կարող էր անտարբեր նայել, օրինակ, երբ Բաքվում հայկական ջարդերից գազազած ամբոխը բառիս բուն իմաստով մարդուն կտոր-կտոր է արել և նրա մնացորդները նետել աղբարկղ[4]: Հունվարի 15-ին, երբ շարունակվում էին հայկական ջարդերը, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը փոխանակ ընդունելու արտակարգ դրություն հայտարարելու որոշում, ընդունում է «ԼՂԻՄ-ում և մի քանի այլ շրջաններում արտակարգ դրություն հայտարարելու որոշում»: Արտակարգ դրություն է մտցվում ԼՂԻՄ-ում, նրա սահմանակից շրջաններում: Մինչդեռ Բաքվում արտակարգ դրություն է հայտարարվում միայն հունվարի 18-ին, երբ հայկական ջարդերն ըստ էության ավարտվել, և մայ-

[1] Մոսեսովա, Հովնանյան 1992, 18-20:
[2] Մոսեսովա, Հովնանյան 1992:
[3] Հակոբյան 2008, 93-96:
[4] Մոսեսովա, Հովնանյան 1992, 18-20:

ռաքաղաքում հայեր չէին մնացել: Մոսկվան, հայկական ջարդերն օգտագործելով, որպես պատրվակ՝ զորքեր է մտցնում Բաքու՝ ջախջախելու իշխանության ձգտող ժողովրդական ճակատը:

Մեկ շաբաթ շարունակ երկրի պաշտոնական լրատվական միջոցները սկզբում թաքցնում, ապա կցկտուր տեղեկություններ էին հաղորդում Բաքվում հայերի ցեղասպանության մասին: Եթե Գորբաչովի հայտարարության համաձայն բանակը Սումգայիթ մտավ «երեք ժամ ուշացումով», տվյալ դեպքում այն Բաքու մտավ մեկ շաբաթ ուշացումով: Հնարավոր է, որ բանակը նույնիսկ Բաքու չմտներ, եթե արյան ծարավից մոլեգնած ցեղասպան թուրքը չհարձակվեր քաղաքի ռուս ազգաբնակչության, զինվորական զորամասերի վրա, և եթե անմիջական վտանգ չսպառնար խորհրդային կարգերին Ադրբեջանում:

Այս անգամ նույնպես պաշտոնական լրատվական միջոցները փորձեցին կոծկել հայության սպանդը և հայտարարեցին, որ զոհվել են 100-ից ավելի հայեր:

Խորհրդային զորքերը դիվիզիայի հրամանատար Ալեքսանդր Լեբեդի գլխավորությամբ Բաքու են մտնում հունվարի 20-ին: Սպանվում են 130 ցուցարարներ և գրոհայիններ:

Միայն հայ ազգությանը պատկանելու համար Բաքվում սպանվեցին 200-ից ավելի հայեր[1]: Հունվարյան ջարդի օրերին Բաքվում զոհվել է որոշ տվյալներով 150-300, իսկ մեկ այլ աղբյուրի համաձայն 1000 մարդ[2]: Այս տվյալները մոտավոր են: Բաքվում հետապնդումների ժամանակ սպանվածների հստակ թիվն այդպես էլ հայտնի չեղավ:

Ամենայն հավանականությամբ, ինչպես Սումգայիթում, այնպես էլ Բաքվում զոհ գնացած հայերի թվաքանակը հնարավոր չէ պարզել:

Կոտորածն ուղեկցվում էր հրկիզումներով և թալանով: Բաքվի հունվարյան կոտորածից հետո «ինտերնացիոնալ» քաղաքը ազատվեց 200 հազարից ավելի հայերից, որոնք ապաստան գտան Հայաստանում և ԽՍՀՄ տարբեր հանրապետություններում: Բաքվի արյունալի դեպքերից հետո Ադրբեջանի տարածքում հայ չմնաց:

ԽՍՀՄ տարբեր պաշտոնական ատյաններում ամիսներ շարունակ քննարկվում էր ոչ թե հայերի ցեղասպանությունը Բաքվում, այլ խորհրդային զորքի մուտքը քաղաք և ընդհարումները ադրբեջանցիների հետ:

1988-1990 թթ. հայերի ցեղասպանությունը Ադրբեջանում մեկ անգամ ևս ապացուցեց, որ պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը խոր արմատներ էր գցել հանրապետությունում: Սկսած 1960-ական թվականներից մինչև վերջին հայտնի իրադարձությունները՝ Ադրբեջանի գիտնականները, նենգափոխելով հայոց և հարևան ժողովուրդների պատմությունը, յուրացնելով նրանց միջնադարյան մշակութային գործիչներին, երիտասարդությանը դաստիարակում էին պանթուրքիզմի ոգով, հայկական և հարևան ժողովուրդների տարածքները համարում էին ադրբեջանական: Այսպիսով՝ գաղափարապես նախապատրաստվում էր «Մեծ Ադրբեջանի» և Թուրանի ստեղծումը: Պատահական չէ, որ Ադրբեջանը բարոյական, ֆինանսական, ռազմական օգնություն է ստանում Թուրքիայից:

---

[1] Аннексияи и Депортация 1988, 11:

[2] Առավոտ 2010, 14 հունվարի:

Թուրքական քաղաքական գործիչները ամեն կերպ օժանդակում են Ադրբեջանի կայուցմանը, որպես թուրքական համադաշնության մի օղակ: Ադրբեջանը, ինչպես 70 տարի առաջ, կարևոր տեղ է զբաղեցնում «Մեծ Թուրանի» ճանապարհին: 1988 թ. թուրքական Միլլիեթ թերթը գրում էր. «Մեզ համար կարևորը թուրքական դրոշների հայտնվելն էր վերջին ադրբեջանական հանրահավաքներում»[1]: Մեկ այլ թերթ նշում էր, որ ադրբեջանցիները թուրքեր են, իսկ Ադրբեջանում ձեռքից ձեռք է անցնում Մեծ Թուրքիայի քարտեզը[2]: Պանթուրքիզմը ավելի վառ արտահայտություն գտավ Ադրբեջանում ազգային ճակատ ստեղծելուց հետո:

1988-1990թթ. Ադրբեջանում իրականացված ցեղասպանությունների մեջ իր մեղքի բաժինն ունի ԽՍՀՄ քաղաքական ղեկավարությունը, որը չկանխեց և գրեթե ոչ մի միջոց ձեռք չառավ հայությանը փրկելու: Զորքերը միշտ հայտնվում էին այն պահին, երբ մոլեռանդ ամբոխը ավարտել էր իր գործը: Անհեթեթ հայտարարությունները չէին կարող չծնել նոր հանցագործություններ, դեռ ավելին, սկսած 1991 թ. ապրիլի 30-ից երեք ամիս շարունակ Խորհրդային պետությունն ինքը Ադրբեջանական Օմոնի հատուկ ստորաբաժանումների հետ, զինված ուժերի միջոցով իրականացրեց հայության բռնագաղթը Գետաշենի շրջանում, Շահումյանում ու Արցախի մյուս շրջաններում: 24 հայկական գյուղեր հայաթափվեցին, զոհվեցին շատ մարդիկ: Դա արդեն ագրեսիա էր խորհրդային պետության կողմից:

Ներկայիս հայ-ադրբեջանական պատմության իրողությունը շատ հեռու է թվում Ադրբեջանի կողմից լայն տարածում գտած պետական մոտեցումներից: Պետության և ԶԼՄ-ների կողմից հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների վերաբերյալ այն ընկալումն է ստեղծվել, թե իբր հայերը դաժան հանցագործներ են և զավթիչներ, իսկ ադրբեջանցիները՝ անմեղ զոհեր:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, ընդհանրացնելով ուսումնասիրության արդյունքները, անհրաժեշտ ենք համարում տալ կատարված դեպքերի իրավաքաղաքական գնահատականը:

Իր ցեղային բնազդով և քոչվորի հոգեբանությամբ Ադրբեջանում ապրող ադրբեջանցու համար 1988-1990 թթ. հայերի ցեղասպանությունը հանդիսանում էր Թուրքիայում իրագործված արևմտահայության ցեղասպանության շարունակությունը:

Հայերի ցեղասպանությունը Ադրբեջանում կրել է շարունակական բնույթ և սպիտակ գենոցիդի հետ մեկտեղ շարունակվել է մեկ դարից ավելի:

Ցեղասպանության կազմակերպիչ են հանդիսացել Ադրբեջանի մուսավաթական, ապա նաև կոմունիստական և անկախ Ադրբեջանի հանրապետության իշխանությունները: Հայության ցեղասպանությունը Ադրբեջանում իրականացվեց պանթուրքիզմի կարգախոսների ներքո:

Այդ հրեշավոր իրադարձությունները ազդանշան էին միջազգային հանրությանը, որ Այսրկովկասում երբևէ չի կարող հաստատվել արդար և կայուն խաղաղություն, քանի դեռ պատասխանատվության չեն ենթարկվել 1988-1990 թթ. Ադր-

[1] Коммунист 1906, 6 января:
[2] Коммунист 1906, 6 января:

բեջանում և Արցախում հայերի ցեղասպանության կազմակերպիչներն ու իրականացնողները: Այդ մասին պետք է իմանան բոլոր նրանք, ովքեր այսօր հովանավորում են Ադրբեջանին Արցախի հետ կապված հարցերում, գրգռում են նրա ղեկավարների ախորժակը և խրախուսում՝ Այսրկովկասյան տարածաշրջանում ցեղասպանության նոր գործողություններ կազմակերպելու:

Միաժամանակ Արցախի կայացման զուգահեռ՝ ընթանում են միջազգային կազմակերպությունների և գերտերությունների մասնակցությամբ բանակցություններ, որոնց մասնակցում է նաև Ադրբեջանը. այն դեպքում, եթե Ադրբեջանը ցեղասպան պետություն ճանաչվի՝ միջազգային օրենսդրությամբ ընդհանրապես կզրկվի բանակցություններին մասնակցելու իրավունքից, և օրակարգից դուրս կգան նրա անօրինական նկրտումները Արցախի նկատմամբ:

Այսօր խիստ կարևոր է Ադրբեջանին պատասխանատվության կանչելը և միջազգային հանրության պահանջով նրանից նախկին ադրբեջանահայությանը հասցված նյութական ու բարոյական վնասի լիարժեք փոխհատուցում պահանջելը: Սա կարևոր հիմնախնդիր է: Դժբախտաբար մինչև օրս Ադրբեջանում հայերի նկատմամբ ցեղասպանությունը չի հաջողվել ներկայացնել համարժեք կերպով: Այսօր առկա են բազմաթիվ վավերագրեր, նյութեր, հրապարակված աշխատություններ, որոնք կարող են ապացուցել ցեղասպանության փաստերը: Դրա հիման վրա Ադրբեջանը պարտավոր է փոխհատուցել բռնագաղթված հայերին, քանի որ նրանք այնտեղ թողել են մեծ ծավալի ունեցվածք, որը չի կարելի համեմատել Հայաստանից մեկնած ադրբեջանցիների ունեցվածքի հետ: Ընդ որում՝ վերջիններս ստացել են համապատասխան փոխհատուցում և չեն ենթարկվել բռնի գործողությունների:

Փաստորեն հայերի հանդեպ վայրագությունները, որոնք կազմակերպվում էին Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից XX դարի ընթացքում, կրկին ընդգծում են Արցախի ժողովրդի ինքնորոշման համար պայքարի իրավացիությունը, ժողովուրդ, որը պայքարի ելավ իր վաղնջական իրավունքների և ազատության պաշտպանության համար և հասավ անկախ հանրապետության ստեղծմանը:

Ամփոփում

Հայերի ցեղասպանությունն Ադրբեջանում 1988–1990 թթ.

Էդիկ Մինասյան

Հարուստ փաստացի նյութի հիման վրա հոդվածում ներկայացվում են 1988-1990թթ. Սումգայիթի, Բաքվի, Կիրովաբադի (Գյանջա), Շուշիի և այլ վայրերի կոտորածների վերլուծությունը և դրանց պատճառները: Մատնանշվում է, որ դրանք Ադրբեջանի ղեկավար շրջանների կողմից հայերի նկատմամբ կիրառվող ազգայնական քաղաքականության հետևանքն են: Հեղինակը եզրակացնում է, որ Սումգայիթի, Բաքվի և այլ վայրերի ադրբեջանահայության կոտորածները փաստորեն XX դարի սկզբին Թուրքիայի կողմից իրականացված արևմտահայերի ցեղասպանության շարունակությունն են, և որ նման քաղաքականությունը Ադրբեջանը հաջորդականորեն շարունակվում է իրականացնել նաև մեր

օրերում: Անհրաժեշտ է, որ միջազգային հանրությունը դատապարտի Ադրբեջանի ցեղասպան քաղաքականությունը և պատասխանության կանչի նրան:

Հիմնաբառեր. *Սումգայիթ, ոճրագործություն, Ադրբեջան, վայրագություն, զոհ, վերակառուցում, անպատժելիություն, Ազգային խորհուրդ, բարբարոսություններ, Գերագույն խորհուրդ, օրենսդրություն, գազազած ամբոխ:*

Резюме

ГЕНОЦИД АРМЯН В АЗЕРБАЙДЖАНЕ 1988–1990 ГГ.

Эдик Минасян

На основе фактического материала в статье представлены хронология погромов армян в Сумгаите, Баку, Шуши и других местах в 1988 - 1990 гг. и их причины. Показано, что они явились следствием националистической политики правящих кругов Азербайджана по отношению к армянам. Автор приходит к заключению, что сумгаитские и бакинские погромы не что иное, как продолжение геноцида восточных армян, организованного в Турции в начале XX века, и что в Азербайджане подобная политика являлась преемственной. Необходимо, чтобы международная общественность осудила геноцидную политику Азербайджана и призвала его к ответу.

Ключевые слова: *Сумгаит, преступность, Азербайджан, зверство, жертва, реконструкция, безнаказанность, Национальный совет, варварство, Верховный Совет, законодательство, Национальный совет*

Abstract

THE ARMENIAN GENOCIDE IN AZERBAIJAN IN 1988–1990

Edik Minasyan

Based on rich factual material, the article presents the analysis of the massacres of Sumgait and Baku, Kirovabad (Ganja), Shushi and other places in 1988-1990 and their causes. It is pointed out that it is the result of the nationalistic policy of the Azerbaijani leadership towards the Armenians.

The author concludes that the massacres of Azerbaijani Armenians in Sumgait, Baku and other places are in fact a continuation of the genocide of Western Armenians committed by Turkey at the beginning of XX century, and that nowadays such a policy is still pursued by Azerbaijan. It is necessary for the international community to condemn Azerbaijan's genocidal policy and call it to account.

Keywords: *Sumgait, crime, Azerbaijan, atrocity, victim, reconstruction, impunity, National Council, barbarism, Supreme Council, legislation, National Council, furious crowd.*

АЛЕКСАНДР САРГИСОВИЧ МАНАСЯН
Философ, доктор философских наук.
Член–корреспондент НАН РА. Политолог,
руководитель НПО «Академия
политических исследований»
Статья представлена 10.04.2021, рецензирована 10.04.2021,
принята к публикации 20.04.2021

АЗЕРБАЙДЖАН: ИСТОРИЯ БОЛЕЗНИ ИЛИ ВНЕШНИЕ ФАКТОРЫ В ФОРМИРОВАНИИ ГЕНОЦИДОГЕННОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЗАКАВКАЗСКИХ ТУРОК

МНОГОПЛАНОВОСТИ ВОПРОСА

Феномен нетерпимости в межнациональных отношениях, первым самовыражением которого является язык ненависти, одна из опаснейших социальных болезней современной цивилизации. История свидетельствует, что бацилла нетерпимости может инфицировать целые общества, стать источником социальных катаклизмов исторического масштаба. Она корень многих форм социальных недугов - агрессивного национализма, нацизма, апартеида, сегрегации, расизма[1]. В крайних своих формах она способна порождать геноцид - преступление против всей человеческой цивилизации. Нетерпимость в своих разновидностях, как правило, проявляет себя как составляющая политики экспансионизма, великодержавного шовинизма, скрытых и явных форм колониализма. Тем не менее наши представления о культурных, социально-исторических, политических и психологических мотивах совершения такого деяния недостаточны для диагностики духовного состояния государств или обществ, склонных к их совершению, равно

[1] Нацизм, апартеид, шовинизм, расизм – все эти социальные вирусы зреют из «закваски» агрессивной нетерпимости.

как и для профилактики и лечения этих социальных недугов. В условиях, когда распространение вируса нетерпимости имеет тенденцию перерасти в пандемию, сокрытие актов геноцида различного рода фальсификациями, их непризнание по соображениям политической целесообразности, от кого оно не исходило, есть потворство геноцидальной политики, толкающей человечество к новым бедствиям. Между тем, практика их сокрытия и освобождение преступников от ответственности становятся повседневностью истории, некоей дозволенной нормой поведения сильных, превращающей нашу цивилизацию в джунгли.

Свершившиеся в XX веке акты геноцида, в частности, геноцид армян в Османской империи и республиканской Турции, проливают свет на одну из причин такого состояния дел. Заключается она в политизации самой оценки этих злодеяний, преднамеренном понижении «ранга» геноцидных актов, сведение их к «прискорбным трагическим событиям» или инцидентам, якобы юридически не подпадающим под определение геноцида. Уже имеющиеся факты сокрытия очевидных с точки зрения здравого смысла и духа правосудия геноцидных актов достаточны, чтобы ученые, сознающие свою моральную ответственность за такое состояние дел, били в набат. Актуальность глубокого осмысления проблемы очевидна. Ведь нет удовлетворительных ответов на следующие, казалось бы, простые вопросы: а) почему и как у тех или иных сообществ или акторов международного политического ринга аккумулируются импульсы нетерпимости и ненависти к другим и б) как они проявляются в поведении субъектов - носителей этих ментально-психологических качеств?

Разумеется, каждый из перечисленных социальных недугов имеет важную для его идентификации специфику, фиксирующуюся в определении феномена. Некоторые из них очень существенны в контексте рассматриваемой нами проблемы. Ненависть и нетерпимость, например, могут проявляться как обоюдные, взаимнообратные отношения, в то время как дискриминация, апартеид и геноцид полагают неравных по силе и статусу сторон: обычно преступление геноцида совершают сильные в отношении слабых.

Проблема многоплановая, и нам представляется, что главные аспекты «большой темы» можно охватить, условно говоря, в план-проспекте со следующими пунктами:

а) внутренние историко-культурные процессы формирования агрессивной нетерпимости и геноцидного поведения:

б) внешние факторы, стимулирующие формирование геноцидогенной политической культуры;

в) рефлексия на акты геноцида преступником, жертвой и международным сообществом;

г) наказание за преступление против человечества как условие искоренения актов геноцида из политических отношений народов и государств;

д) совершенствование международно-правовых, политических и когнитивных средств оценки актов геноцида как условие выработки механизмов предупреж-

дения подобных преступлений и преодоления их последствий.

Данный анализ в основном относится к указанному выше пункту б). Уточнение подхода далее сводится к тому, что проблема геноцидного поведения рассматривается не на уровне общетеоретических принципов и концептов для их применения к конкретным деяниям. Мы пытаемся раскрыть проблему на конкретном примере, намереваясь извлечь из такого анализа обобщения как раз для общетеоретических и философских выводов.

Таким примером для нас служат существовавшие в XX веке на востоке Закавказья разноименные государствоподобные политические образования, в названии которых был внедрен не относящийся к региону топоним Азербайджан – название северо-западной провинции Ирана. Первое такое государствоподобное образование с названием Азербайджанская Демократическая Республика (АДР)[1] в Закавказье появилось в 1918 году в результате вторжения в регион турецких войск. Второе было учреждено XI Красной армией Советской России в апреле 1920 года и имело название Азербайджанская Советская Социалистическая Республика (Аз. ССР). Третья в этом ряду - образовавшаяся в ходе распада СССР и в 1992 году ставшая членом ООН - нынешняя Азербайджанская Республика (АР).

Этот пример нами выбран потому, что он представляет аномальный случай в истории геноцидных актов XX века: вопреки кричащей очевидности геноцидного поведения всех трех указанных образований, факт остается незамеченным мировым сообществом. Это требует объяснения, но уже не с точки зрения внутренних побуждений субъекта преступления, а с точки зрения мотивов внешних акторов, находящихся в тех или иных отношениях с преступником.

Очевидно, что агрессивная нетерпимость и ненависть к другим, а тем более политическое поведение с такими качествами формируются не в одночасье. Зарождение и становление этих качеств, их укоренение в культуре и в специфических формах политического поведения[2] полагают не только исторически сложившиеся внутренние мотивы, но благоприятствующие этому процессу внешние стимулы. Это обстоятельство сводит вопрос о формировании геноцидогенной культуры в современной АР к анализу изменений государственно-правового статуса региона за последние два столетия, свершившихся вмешательством внешних сил. Вопрос, который требует политико-цивилизационного осмысления, заключа-

---

[1] Это был первый, предшествующий Турецкой Республике Северного Кипра опыт Турции по созданию новых турецких государств за пределами своих границ.

[2] Вне нашего рассмотрения останутся более глубокие корни агрессивного национализма в современном азербайджанском обществе и геноцидного поведения Азербайджанской Республики, относящиеся, как мы сформулировали выше, к внутренним историко-культурным истокам формирования предрасположенности к этим качествам у тюрков кочевников, оказавшихся в средневековье на волнах монголо-татарских нашествий в среде оседлых народов Персии и Переднего Востока. В качестве возможной предпосылки можно, например, указать экстенсивную форму хозяйствования ведущими тюркскими кочевыми племенами в степях Центральной Азии. Кочевник, привыкший брать у природы готовые продукты, в среде оседлых народов не теряет это «отношение к миру», проявляющееся в склонностях к краже и разбойничеству. Перешедший к оседлому образу жизни кочевник, кроме завоевания чужих территорий и применения грубой силы и жестокости в отношении подчиненных себе народов, не имел ни культурных, ни экономических рычагов в обосновании государств.

ется в следующем. Способствовали ли внешние факторы становлению геноцидального поведения нынешней АР и если да, то по каким мотивам? В этом контексте четко выделяются следующие периоды становления общества (а ныне и государства) – носителя такой культуры:

- с 1813 г. до 1918 г. (от присоединения края к Российской империи до ее распада; период формирования империей неэтнической общности кавказских татар),
- 1918-1920 гг. (период хаоса, вызванного Первой мировой войной и распадом Российской империи),
- 1920-1930 гг. (от выдвижения большевистского сценария создания не национальной Азербайджанской ССР как форпоста «красной революции» на Востоке до сталинского проекта строительства новой социалистической азербайджанской нации),
- 1930-1988 гг. (выдвижение сталинского проекта азербайджанизации кавказских татар и его мутация при дальнейшем внедрении),
- 1988 - 1992 гг. (от карательных операций против Карабахского движения и геноцида армянства Аз. ССР до распада СССР),
- с 1992 г до наших дней (Запад и углубление геноцидального менталитета азербайджанского общества в постсоветский период).

Ниже эти этапы будут рассмотрены в выделенной очередности. По всем этим выделенным нами этапам имеется обширная литература. Наша цель - не раскрытие этих этапов в их детализации до «подробностей событий», а выделение политических подтекстов и векторов выделенных этапов, проливающих свет как раз на подробности, логику и результаты этих переходов.

1813-1918 гг.: НАЧАЛЬНЫЕ УРОКИ ВСЕДОЗВОЛЕННОСТИ И БЕЗНАКАЗАННОСТИ. ПЕРВАЯ ТРАНСЭТНИЧЕСКАЯ МУТАЦИЯ – ОТ ПЕРСИЯН В КАВКАЗСКИЕ ТАТАРЫ

Сразу после присоединения Закавказья к России в 1828 году, в русле обещаний, данных империей армянам Карабаха[1], была создана Армянская область, которая тем не менее не включала в свои пределы Карабах. Но вскоре в ходе территориально-административных реорганизаций региона Армянская область была упразднена. Последняя такая реорганизация была произведена в 1867 году. В Закавказье были созданы пять губерний – Кутаисская, Тифлисская, Ереванская, Елизаветпольская и Бакинская. Территориально-административное деление региона империя проводила с расчетом не допускать создания независимых национальных государств, и это вполне логически вытекало из общего курса имперской политики. В первую очередь, имелись в виду Армения и Грузия, так как именно они имели вековые традиции государственности. В свете этого становятся понят-

[1] См.: Из ордера Ф.А. Потемкина П.С. Потемкину от 3 апреля 1783 г.//Армяно-русские отношения в XVIII веке. Сб. документов. Т. IV, стр. 239. Ер. 1990.

ными и упразднение Армянской области, и раздробление земель Восточной Армении их включением в пределы Ереванской, Тифлисской и Елизаветпольской губерний.

Другие задачи встали перед империей в многонациональном Восточном Закавказье, где исповедующие ислам автохтонные народы веками жили в ареале высокой персидской культуры и духовно тяготели к Ирану как своей Родине (Ватане). Вот почему империя взяла курс на деиранизацию края – его духовно-культурного отдаления от Персии. Она стала не замечать исповедующих ислам народы и народности региона, первоначально названные ею персиянами[1], и «собрала» их под общим названием «мусульмане». Многоцветная этномозайка региона была представлена ее конфессиональным «двуцветным портретом»: христиане-*мусульмане*. Однако политика деиранизации все же полагала опору в этой безымянной массе мусульман. В качестве таковой империя выбрала традиционно настроенную против персов малочисленную общину местных турков. Она вынесла их «за скобки» региональной мусульманской уммы, нарекла их «кавказскими татарами»[2] и, как полагалось самой логикой проводимой политики, предоставила им всевозможные привилегии. По рескрипту 1846 года империя распахнула двери гражданских служб перед сыновьями кавказско-татарского мусульманского дворянства, пополнению рядов которых она активно способствовала. Но «этнополитическая перестройка» этим не была завершена. Выяснилось, что первоначальная конфессиональная линия размежевания народов Восточного Закавказья христиане-мусульмане не обеспечивала нейтралитет русской общины в будущих конфликтах, к которым империя должна была прибегать для управления сложным регионом. Русские, приток которых постоянно рос, будучи христианами должны были поневоле стать стороной конфликта, если не изменить «конфессиональный портрет» региона. Вскоре в политическое обращение была введена новая, на этот раз этно-конфессиональная линия размежевания. Был подобран новый тандем понятий мусульмане-армяне, фиксирующий главные стороны будущих конфликтов. Через ряд политических перезагрузок терминологическая эволюция приняла приемлемый для империи формат с тремя ключевыми понятиями – армяне, мусульмане, кавказские татары. В нем четко обозначены стороны будущих конфликтов, в мусульманской массе выделена опора в политике деиранизации, загнаны в зону политических маргиналов тяготеющие к Ирану народы и народности, наконец, в будущих конфликтах обеспечен нейтралитет пребывающих в регионе русских.

Выделение в мусульманской массе «кавказских татар» и предоставление им экономических и иных привилегий привлекло в этот сегмент общества этнически

---

[1] Именно как персияне были идентифицированы местные «туземцы» в первых камеральных описаниях мусульманского населения Баку. См.: Ф. А. Тагиев. История города. С. 44. Баку, 1999.

[2] Кавычки здесь вполне уместны, т.к. в итоге выяснилось, что не этническая общность, а подогнанные имперскими службами под эту номинацию разнородные племенные группы, наплывом перешедшие из Персии в Россию особенно после упразднения в 1861 г. крепостного права.

безымянную массу переселенцев из Персии - отходников[1], притоку которых империя не препятствовала, в том числе, из-за потребности в рабочей силе в бурно развивающемся крае. В устроенном империей миксере «кавказские татары» (т.е. разношерстное население края, которому прикрепили этот эпитет) к концу XIX века хотя и стали самой большой по численности в мусульманской массе, но так и не обрели этническую идентичность. Это была не этническая, а статистическая общность. Но именно эта безликая статистическая общность оказалась подходящей для имперских служб в планируемых в регионе политических операциях. Предполагалось, что она в силу неопределенности этнической принадлежности и почти сплошной безграмотности в отличие от армян и грузин не будет претендовать на создание национальной государственности, не будет вовлечена в социальные движения, а, следовательно, не будет представлять политическую опасность для империи. В XIX веке это стало пожалуй основным мотивом благосклонности империи к ним[2]. А вот к армянам отношение империи в конце XIX и начале XX веков стало подчеркнуто негативным. Закрывались армянские школы, были отняты монастырские земли и церковные имущества, ставших причиной нарастания антимонархических настроений среди армян. В ответ в 1905-1907 гг. царская охранка по всему Восточному Закавказью травила на армян кавказских татар, провоцируя их на погромы. В кавказских татарах империя усмотрела уже не только фактор деиранизации региона, но и карательную силу[3]. Имперские службы этим погромам дали название «армяно-татарские столкновения», скрывающее как агрессивную сторону этих «столкновений», так и свои симпатии к ней[4]. Экономические, **административные** и иные привилегии кавказских татар в армянских погромах 1905-1907 гг. переросли в привилегии грабежа и насилия. С одной стороны, еще не угасшие кочевнические нравы присвоения чужого, а с другой - этническое безличье стали морально-психологической закваской, **ускорившей** трансформацию предоставленных кавказским татарам социальных привилегий в привилегии вседозволенности и насилия. Вот так не имевшие этнической идентичности массы кочевников-переселенцев (отходников), «ставшие» кавказскими татарами, получили санкцию на вседозволенность в отношении армян и испове-

---

[1] Немалую часть этнически безымянной массы переселенцев из Азербайджана (северо-западной провинции Персии) составляли тюркоязычные «кочующія постущескія и разбойничьи племена», которые, как отмечается в энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона, селились вблизи городов и занимались разбойничеством (см.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. I, с. 213).Численность переселенцев за последнюю четверть XIX столетия, по данным российских служб, около миллиона человек, пополнивших армию чернорабочих в промышленном Апшероне и осевших в плодородных долинах Куры и Аракса – в самых подходящих для кочевого хозяйствования районах. Этот наплыв этнически разношерстной, в большей части тюркоязычной массы отходников, отнесенных российской администрацией к кавказским татарам, и определил перелом в демографической ситуации Восточного Закавказья в плане увеличения доли общины, названной царской администрацией кавказскими татарами.

[2] Вероятно, полагалось также, что у этой массы не могли возникнуть социально-экономические претензии ввиду их неоспоримой привилегированности в этих сферах общественной жизни.

[3] На политику мобилизации империей кавказских татар для наказания армян указывает один из видных большевистских деятелей Воровский, См.: В.В. Воровский Сочинения. Т. 3, М., 1933, с. 106-107.

[4] Этим событиям посвящена книга экс-губернатора Баку (1902 – 1904 гг.) Александра Новикова «Резня в Баку.1905 г.». Она переиздана изд-вом «Веда». Таганрог, 2015. Отв. ред. Арутюнов В. А.

дующих ислам коренных народов.

Но в конце XIX столетия политика, проводимая империей в русле деиранизации, привела к результату, не предусмотренному империей. Образованная часть нового поколения «кавказских татар», обратив взор на Стамбул, стала носителем идей пантюркизма. По сути, политика деиранизации Восточного Закавказья приняла форму туркизации многонационального края. Ошибка в расчетах, чем пользовалась кишащая в регионе агентура Стамбула. Она лучше, чем высшая российская администрация, оценила перспективы имперской политики деиранизации и сама действовала в этом русле. Как бы там ни было, но на выходе реализованной политики империя получила «не тот продукт». Она взрастила вражески настроенную к себе силу в ущерб народов, являющихся ее естественными союзниками, на что указал наместник Кавказа граф Илларион Иванович Воронцов-Дашков[1].

В царившей в Закавказье такой атмосфере в 1917 году Российская империя угодила в водоворот потрясений и распада. В ноябре, сразу после Петрограда и Москвы, в промышленном Баку была установлена советская власть. Национальной опорой советской власти здесь стали армяне, которые опасались отделения края от России из-за нависшей над регионом угрозы вторжения Турции. Армяне, имевшие важные позиции в экономике края, знали, что при советской власти они потеряют все нажитое. Но в этот момент они делали выбор не между социализмом и капитализмом, а между геноцидной Турцией и Советской Россией.

1918-1920 гг.: ОТ ВСЕДОЗВОЛЕННОСТИ К ГЕНОЦИДАЛЬНОМУ СОЗНАНИЮ И ПОВЕДЕНИЮ В ХОДЕ ТУРЕЦКОЙ ИНТЕРВЕНЦИИ В ЗАКАВКАЗЬЕ

В марте 1918 г. «вернувшиеся из Петрограда домой» депутаты Всероссийского Учредительного собрания от Закавказья образовали в Тбилиси Закавказский Сейм для учреждения отколовшегося от России государства – Закавказской Демократической Федеративной Республики (ЗДФР), которая практически продержалась всего около месяца и усердиями внешних сил (в основном - Турции) была распущена в мае 1918 года. 26 мая Грузия объявила о выходе из ЗДФР. 27 мая мусульманская фракция Закавказского Сейма приняла текст Декларации Азер-

[1] "Вашему Величеству известно,- пишет Николаю Второму наместник Кавказа,- что во всей истории наших отношений к Турции по Кавказу вплоть до русско-турецкой войны 1877-1878 гг., кончившейся присоединением к нашей территории нынешних Батумской и Карсской областей, русская политика непрестанно с Петра Великого базировалась на доброжелательном отношении к армянам, которые и отплачивали за это нам во время военных действий активной помощью нашим войскам... Только в 90-х годах прошлого века эта исконная политика России по отношению армян резко изменилась во время Сасунской резни, когда армяне получили от князя Лобанова-Ростовского категорический отказ в заступничестве перед Турцией. Вашему величеству хорошо известно, к каким печальным результатам привело это изменение нашей политики, создав, в связи с неудачными мерами, принимаемыми по отношению армянской церкви внутри России, антирусское настроение среди вообще всех армян, а в том числе и русских подданных, вовлеченных тем самым во враждебное русскому правительству революционное движение... Я полагаю, государь, что теперь настало время вернуться к исконной русской политике покровительства турецким армянам и настоятельно необходимо изыскать лишь те формы, в которые оно должно в данный момент вылиться" (См.: "Красный архив", № 1, (26), М., 1928, стр. 118-120).

байджанской Демократической Республики (АДР), 28 мая провозгласила независимость Республика Армения. Развала ЗДФР ждали турки, рассчитывающие уже вне пределов самой Турции покончить с Арменией и армянством, а заодно и передать власть в Баку образованному в Тбилиси и состоящему в основном из членов партии «Мусават» правительству АДР[1].

В первый же день своей независимости Республика Армения в сражениях под Сардарапатом и Баш Апараном против ворвавшихся в Армению турецких войск отстояла свое право на жизнь. Туркам не удалось осуществить замысел по уничтожению возрожденного армянского государства. Но они получили возможность продолжать интервенцию в направлении Баку, по пути предав огню десятки и десятки армянских населенных пунктов. 15-ого сентября 1918 г. Баку пал. На штыках турецкой армии и поддержки экспедиционного корпуса кайзеровской Германии в Баку «прибыло» правительство АДР. В течение трех дней аскеры и толпы кавказских татар устроили «кровавый пир». Жертвами резни стали десятки тысяч армян – мирных жителей города[2]. Справившись с Баку, турецкие войска двинулись на Нагорный Карабах (Арцах), чтобы расправиться с цитаделью армянства в регионе. Однако 18 октября 1918 г. у села Мсмна карабахские силы самообороны разгромили наголову турков. Потерпевшие поражение в Первой мировой войне турки по требованию победителей через месяц покинули регион. Но за короткое время они успели изменить этнополитическую ситуацию в регионе. Речь идет не только о свержении законных властей в Баку и замене их мусаватистским «привозным правительством». Они вовлекли кавказских татар в погромы армян, и на этот раз не на почве «экономической ревности», а этнической ненависти и агрессивной нетерпимости. Мусаватистское правительство продолжало курс истребления армян в марте 1920 г. в исторической столице Арцаха Шуши, предав огню город и организовав резню более 30 тысяч жителей города и близлежащих сел. Окончательно заразившись от турок вирусом геноцидиального сознания, кавказские татары в ходе турецкой интервенции прошли через очередную духовно-политическую мутацию. Их разношерстная масса в условиях отсутствия собственного историко-культурного багажа как основы консолидации нашла общность в ненависти к своим оппонентам в этнополитических вопросах региона – к армянам и другим автохтонным народам - и стала идентифицировать себя на этой основе.

В 1919 г. учрежденная турецкой армией и предъявившая обширные территориальные притязания (от Баку до Батуми, включая и армянский Нагорный Карабах) АДР подала заявку на членство в Лигу наций, которая отказала ей в приеме. АДР фактически предъявила претензии на территории, где она не имела ни административного, ни военного, ни фактического, ни политического присутствия. 28 апреля 1920 г. без признанных или фактически установленных границ АДР

[1] Последняя хотя и была провозглашена, но наверняка так и «осталась бы на бумаге», если не вмешательство Турции в этнополитические процессы Закавказья.

[2] Опыт создания военной интервенцией нового государства-сателлита за своими пределами Турцией был использован, когда в 1974 г. она «учредила» Турецкую Республику Северного Кипра.

сошла со сцены истории, когда XI Красная армия Советской России вошла в Баку, свергла поставленное турецкой армией у власти мусаватистское правительство и сама «учредила» Азербайджанскую Советскую Социалистическую Республику (Аз. ССР). Аз. ССР не была правопреемницей АДР, но, как показали дальнейшие события, в элитных кругах республики сохранилось духовное состояние ненависти к армянам и ко всем автохтонным народам. Ведь в ряды коммунистов влились недавние участники бакинских погромов армян и поджога Шуши.

1920-1930 гг.: ОТ ВЫДВИЖЕНИЯ ДО ЗАКРЫТИЯ ПРОЕКТА ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНОГО АЗ. ССР КАК ОБЩЕГО ГОСУДАРСТВА АРМЯН И МУСУЛЬМАН

Еще до прихода к власти будущий лидер Турции Кемаль Ататюрк, обещавший Москве стать форпостом «красной революции» на Востоке, в 1921 г. добился включения армянских земель Нахичевани и Нагорного Карабаха в пределы Советского Азербайджана. В политических кулуарах армянских коммунистов успокаивали тем, что Советский Азербайджан должен воплощать идею принципиально нового решения национального вопроса в условиях социализма. Ей предвещался статус не национальной (в ходу был также термин вненациональный), а не имеющей титульной нации интернациональной республики. Причем понятие интернациональный понимался не как синоним понятия многонациональный, каковым на самом деле было Восточное Закавказье. Политический смысл понятия «интернациональный Азербайджан» указывал именно на не национальный характер республики, как общего государства для населяющих его народов. Основным «живым материалом» построения такого не национального государства должны были служить две общины края – мусульмане и армяне. Унаследованное от Российской империи восприятие Восточного Закавказья как армяно-мусульманского края, представленное через тандем понятий «армяне-мусульмане», оставалось в силе до тридцатых годов советской власти. В официальных и неофициальных документах понятия армяне и мусульмане постоянно фигурировали в паре, подчеркивая уникальный юридико-политический характер Аз. ССР как нового типа социалистической вненациональной[1], не имеющей титульной нации республики. Характерным является выражение, с которого начинается фактически непринятое, но реализованное решение Кавбюро от 5 июля 1921 года, по которому Нагорный Карабах вопреки воле его народа был включен в пределы Аз. ССР. Документ начинается словами: «Исходя из необходимости национального мира между мусульманами и армянами…», подтверждая, что именно армяне и мусульмане являются сторонами этнополитического спора вокруг национально-государственного

[1] Именно выражение «крепкий вненациональный центр и источник классовой революции Востока» употреблено в направленном летом 1920 г. в Москву письме видными политическими деятелями различных национальностей, среди которых и лидер Азербайджана Нариман Нариманов, в котором эта идея была выдвинута (см.: «Из истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР: документы и материалы», Баку, 1989, стр. 39). https://bit.ly/2whRzKP

устройства Аз. ССР. Другим «кулуарным аргументом» отторжения Нагорного Карабаха и Нахичевани от Армении служила идея о том, что в едином государственном союзе СССР, вопрос учреждения которого уже был на повестке, границы союзных республик для граждан этой великой федерации никакого значения не будут иметь. Вначале, казалось, соблюдались все формальности построения внанациональной Аз. ССР. Сама автономия была обоснована как советская форма национально-государственного образования, в этом статусе выделяя ее отдельной строкой в годовых экономических отчетах[1]. На флаге и гербе Нахичеванской Автономной Республики наряду с тюркским названием автономии было написано и на армянском языке. Языком сношения с Автономной областью Нагорного Карабаха был признан армянский. В преамбуле декрета об учреждении армянской автономии, говоря о событиях 1905-1907 гг., специально подчеркивалось, что целью советской власти является обеспечение братского сотрудничества народов «в едином государственном союзе»[2]. На VI Съезде Компартии Азербайджана ее политический лидер С.М. Киров подчеркивал, что образованием Автономной области Нагорного Карабаха обеспечивается «юридическое существование армянского народа в пределах Советского Азербайджана»[3]. В первые годы, казалось, политические процессы велись в русле создания в Аз. ССР общего государства армян и мусульман. Но последующие действия большевистского центра показали, что проект не национального (интернационального) Азербайджана был всего лишь прикрытием грабежа армянских земель. Вскоре в Аз. ССР - в не национальной советской республике - взялись за осуществление политики коренизации – вытеснения из государственного и партийного аппарата кадров иных национальностей и внедрения в эти структуры кавказских татар[4]. Политика коренизации в Аз. ССР продвигалась особенно активно, хотя она была предусмотрена именно для национальных республик, но не для интернационального Азербайджана. Ленинская когорта большевиков все дело ввела в задуманное турками русло образования на Востоке Закавказья нового турецкого государства. Однако в конце двадцатых и начале тридцатых годов Сталин задумал в этом «форпосте социализма на Востоке» осуществить строительство новой «азербайджанской нации». Он решил исправить допущенную царской Россией и большевиками ошибку в национальной политике региона, приведшей к туркизации (именно туркизации, а не тюркизации) кавказских татар[5].

---

[1] См: «К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР: документы и материалы», Баку, 1989, стр. 273

[2] См.: Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства АССР за 1923 г. Баку,1923, стр. 384-385.

[3] С.М. Киров. Доклад на VI съезде АКП(б). 05.05.1924 // АПД УДП АР, ф. 1, оп. 169, д. 249/11, л. 3.

[4] Смысл политики коренизации заключался в подготовке национальных кадров в национальных республиках. Подробно об этом см.: Тадеуш Свентеховский. Русское правление, модернизаторские элиты и становление национальной идентичности в Азербайджане.
http://www.sakharov-center.ru/publications/azrus/az_016.htm

[5] Тюркский мир не однороден как в генетическом, так и историко-культурном аспектах. Карта генетики казахов подтверждает высокий процент чингизидов среди них.
http://xn--c1acc6aafa1c.xn--p1ai/?page%20id=349)

1930-1988 ГОДЫ: МУТАЦИЯ СТАЛИНСКОГО ПРОЕКТА СТРОИТЕЛЬСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАЦИИ. ОЧЕРЕДНАЯ МЕТАМОРФОЗА С БАГАЖОМ ГЕНОЦИДОГЕННОЙ КУЛЬТУРЫ: ОТ КАВКАЗСКИХ ТАТАР В АЗЕРБАЙДЖАНЦЫ

Идея, заложенная в основе сталинского проекта, казалась простой: «расплавить в одном котле» исповедующий ислам народы и народности республики и получить новую нацию, отличную в равной мере как от персидской, так и от турецкой идентичности. Строительство новой нации должно было осуществиться за счет культуры и истории как раз автохтонных нетюркских народов. И это понятно. Перешедшие из Персии тюркоязычные племена, нареченные империей кавказскими татарами, не имели исторических связей с краем и необходимого для реализации проекта багажа материальной и духовной культуры[1]. По идее Сталина, в задуманном им миксере кавказские татары (отчасти уже отуреченные), ставшие носителями истории и культурных ценностей коренных народов, должны были осознать себя не турками, а именно азербайджанцами[2]. Великий персидский поэт Низами Гянджеви был объявлен азербайджанским поэтом, лишь на том основании, что жил и творил в Гандзаке (Гяндже). Этой участи удостоилось все те иранские поэты, которым хоть раз приходилось побывать «в этих местах» или родились в иранской провинции Азербайджан[3]. Все это сопровождалась травлей коренных нетюркских народов, их вытеснением из этнической карты республики, грабежом их истории и культуры в пользу «проектной нации». Печально известен налог «лезги пул» на обучение на родном языке автохтонных народов. От налога осво-

---

Этого нельзя сказать о закавказских и османских турках. Их языковая общность с казахами или киргизами производны от исторических обстоятельств. В контексте нашей темы важнее не столько генетическая, сколько историко-культурная и психологическая отдаленность турков от остальных тюркских народов. Кочевник турок, оказавшийся в ареале оседлых народов и учреждая империю, стоял перед выбором: или освоить высокую культуру оседлых народов и ассимилироваться в них, или ассимилировать эти народы, принудив их к принятию своей культуры. Турки выбрали второй путь, в течение столетий выработавший в них агрессивные формы обращения с порабощенными народами, приведшей к геноциду армян, греков, ассирийцев. Эти культурные коды поведения турок у казахов или туркменов просто не могли формироваться. Отдаленность турков от других народов тюркского мира в плане политической культуры и дает основание фиксировать это различие в понятиях «турок» и «тюрок». За совершенные турками преступления остальные тюркские народы никак не ответственны. Но оказывается, что некоторые турки пытаются приобщить весь тюркский мир к содеянному турками преступлению против человечества. К примеру, в связи с тем, что в январе 2012 г. Сенат Франции поддержал законопроект, который вводит уголовное преследование за отрицание геноцида армян в Османской империи во время Первой мировой войны, азербайджанский режиссёр и сценарист Рустам Ибрагимбеков заявил: “Антитурецкая направленность нового закона очевидна. Однако его заложниками, фактически, становятся представители всего тюркского мира…». https://novostink.net/politics/30554-velika-poterya-ibragimbekov-otkazalsya-ot-francuzskogo-ordena.html

[1] Подробности выдвижения и продвижения Сталиным идеи создания новой нации с этнонимом азербайджанцы на конкретном фактическом материале обстоятельно раскрыты Арисом Казиняном в книге «Полигон Азербайджан» (Ереван, 2011).

[2] В этом был и геополитический замысел. Турки назвали учрежденное ими в 1918 г. государство Азербайджаном, присваивая название его северо-западной провинции у Ирана с видами создания в будущем за счет него Большого Азербайджана. Сталин не был против в удобный момент осуществить турецкий проект Большого Азербайджана в «советском исполнении». В годы Второй мировой войны он был близок к реализации этого замысла. В постсоветское время он снова оказался в турецком пакете геополитических планов.

[3] Грабежу чужих культурных ценностей новоявленной нацией посвящена работа Гарника Асатряна и Николая Геворкяна «Азербайджан: принцип присвоения и иранский мир». Ереван, 1990.

бодились лишь родители тех учеников, которые записались азербайджанцами. В водовороте ассимиляционных процессов оказались практически все нетюркские народы республики, включая армян. Известны попытки азербайджанизации средневековых армянских историков и деятелей культуры Мовсеса Каланкатвеци, Киракоса Гандзакеци, Мхитара Гоша и др. Присваивались оказавшиеся в пределах Аз. ССР памятники армянской архитектуры, в том числе хачкары. Потерпев неудачу в этой попытке кражи чужого культурного наследия, в 2005 г. Баку уничтожил крупнейшее в мире средневековое кладбище хачкаров, включенных в список нематериального культурного наследия человечества. Бакинские власти не допустили представителей ЮНЕСКО на место преступления, охарактеризованного британским изданием The Guardian «худшим культурным геноцидом XXI века».

Азербайджанизация республики была новым советско-имперским проектом и не подлежала апелляции[1]. Протестующие обвинялись в национализме[2]. Москва осталась заложницей подделанного сталинского проекта строительства новой азербайджанской нации и после смерти «отца народов», хотя были очевидны расхождения первоначального замысла от результатов его реализации. Сталинский проект по строительству азербайджанской нации на деле был трансформирован в проект окончательного формирования туркизированного государства и общества - носителей изощренных форм геноцидной политики и поведения. Ведь само осознанное участие в грабеже и присвоении чужой истории и культуры полагает человека особого духовного настроя. Пока не раскрыто многое во внутренней «кухне» этой трансформации. Не открыты пока архивы по делу Багирова – первого секретаря компартии Азербайджана, более тридцати лет проводишего «линию партии» по насильственной азербайджанизации коренных нетюркских народов республики. Тем не менее, нельзя сказать, что проект азербайджанизации исповедующих ислам народов республики осуществлен. Автохтонные народы ушли в своеобразное национальное подполье, и хотя всем были розданы паспорта с меткой «азербайджанец», все «внутри» знали кто есть тюрок, а кто нет. Потому в постсоветских условиях этот «химерный этнос» сразу подал признаки разложения[3].

---

[1] Стартовавшая в 30-ых годах азербайджанизация республики продолжается по сей день. Новая нация так и не сформировалась. В итоге азербайджанизации республики, на месте конгломератного сообщества кавказских татар появился конгломерат азербайджанцев с сохранением политически ориентированного на Турцию ядра. В постсоветских условиях набирает процесс возвращения людей к собственным этническим истокам, их выхода из национального подполья. Среди лезгин, талышей и других народов Восточного Закавказья набирает силу движение за восстановление отнятой у них этнической идентичности. «Азербайджанцы» есть статистическая, а не этническая общность, каковыми были «кавказские татары».

[2] В реальности коренные народы не исчезли, хотя и частично поддались азербайджанизации. Многие ушли в своеобразное национальное подполье. Притеснения и преследования особенно жестокими были в отношении основного оппонента этой политики – армян.

[3] «Казалось бы, окончательно найденная идентичность (этноним, лингвоним) вдруг на глазах начала раскалываться на региональные составляющие «тюрки» - «не тюрки»». См: Рахман Бадалов. Баку: город и страна// Азербайджан и Россия: общества и государства. М., 2001, стр. 274

1988-1991 гг.: ЦЕНТР И ГЕНОЦИД АРМЯНСТВА АЗ. ССР

В советские десятилетия проблема Нагорного Карабаха склонялась постоянно. Руководство Советской Армении неоднократно поднимало вопрос об исправлении допущенной в 1921 г. ошибки. «Беспокоили» высшие власти и трудящиеся Нагорного Карабаха, не раз направлявшие в Центр обращения с требованием восстановления исторической справедливости и воссоединения области с Арм. ССР. На основе этих обращений Президиум Совета Министров СССР 23 ноября 1977 г. дал заключение по разрешению проблемы. Отмечая, что «Нагорный Карабах искусственно был присоединен к Азербайджану», Президиум Совмина СССР заключил: «Надо присоединить Нагорный Карабах («Арцах» по-армянски) к Армянской ССР. Тогда все станет на свои законные места»[1]. Этого не было сделано. Надежды воссоединения с родиной стали более реальными, когда новый лидер СССР Горбачев в 1985-1987 гг. провозгласил «курс перестройки и гласности». Посетившие в ЦК КПСС народные депутации возвращались с обнадеживающими новостями о благосклонности Центра к «нашим просьбам и требованиям»[2]. В учреждениях и на партсобраниях стали открыто говорить на тему, что раньше было немыслимо. С такой предысторией 20 февраля 1988 г. Внеочередная сессия народных депутатов областного Совета НКАО обратилась к Верховным Советам Аз. ССР, Арм. ССР и СССР рассмотреть и положительно решить вопрос о передаче области из состава Аз. ССР в состав Арм. ССР. Вопрос не был рассмотрен. Он был переадресован пополненной криминальными элементами толпе азербайджанцев, которая на следующий день после публикации решения областного Совета из Агдама двинулась на Степанакерт, «чтобы там навести порядок». Толпа до Степанакерта не дошла. На трассе Агдам-Степанакерт их дорогу перекрыли жители райцентра Аскеран. Поход на Степанакерт не состоялся. Но к концу дня выяснилось, что убиты двое молодых азербайджанцев. Одного из них, Али Гаджиева, убил незнакомый толпе милиционер-азербайджанец, которого с места события увез знакомый всем милиционер из Агдама. Это было подтверждено всеми, кто на месте выяснил подробности события[3]. Лишь спустя месяц возбудили уголовное дело, но оно так и осталось нераскрытым. В те же дни из Арм. ССР (из города Кафан), где не было никаких межнациональных распрей, азербайджанцы стали организованно выходить. Властям города, начавшим переговоры с руководителями соседних Азербайджанских районов, удалось уговорить некоторых вернуться в свои дома. Всех не удалось убедить. Добравшихся до Баку направили в Сумгаит, где на организованных митингах они разжигали страсти толпы лживыми

---

[1] Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарий. Т. 1, М., 2008, стр. 665

[2] Об этом пишет один из лидеров Карабахского движения в Армении Вазген Манукян в сборнике статей «Время прыгнуть с поезда» (на арм. яз.), Ереван, 2002, стр. 36.

[3] См.: Александр Василевский. “Туча в горах”. Журнал “Аврора”, № 10, 1988.

Дядя Али Гаджиева, работавший на степанакертской автобазе, рассказал товарищам по работе об этом. Как в Агдаме, так и в Степанакерте, все знали детали случившегося. Не мог не знать об этом и Катусев, тем более, что новоизбранный лидер областной партийной организации Генрих Погосян особо просил его учесть этот факт в своих заявлениях.

историями о насилиях портив азербайджанцев в Кафане. В этой накаленной обстановке прибывший в регион заместитель генпрокурора СССР Катусев выступил по телевидению, сообщив об убийстве под Аскераном двух азербайджанцев в выражениях, наводящих на мысль, что их убили армяне. Провокаторы из Кафана и Катусев из генпрокуратуры «работали синхронно», направляя разъяренную толпу митингующих на армян. Лишь через два дня в город были введены практически безоружные курсанты МВД СССР, которым был дан приказ «не вмешиваться!». Генсек КПСС Горбачев на заседании Президиума ВС СССР от 18 июня 1988 г. решительно отрицал, что имевшее место есть акт геноцида. Он свел мотивы преступления к «хулиганским побуждениям». Его зловещий вопрос, адресованный армянам-участникам заседания Президиума ВС «А вы подумали об армянах в Баку?» по сути имел смысл санкции на продолжение погромов. Единое судебное дело было расчленено на несколько несвязанных между собой производств. В Баку адекватно поняли позицию Центра, и уже осенью 1988 г. начались митинги с требованием освободить «сумгаитских героев». Волна погромов прошлась по всему Аз. ССР.

Как в 1988-ом, так и в последующие два десятилетия, оценивая «события в Нагорном Карабахе и вокруг него» (с февраля 1988 г. именно такой ярлык был прикреплен к событиям), поведение Центра главным образом охарактеризовалось в категориях нерешительность, растерянность, непрофессиональность, неспособность управлять конфликтом и в схожих с ними понятиях. В 1988-1991 гг. советские аналитики, возможно, и не могли допускать другое. В высших политических кругах постсоветской России по сей день царит осторожное табу на тему поведения генсека партии и его соратников в ЦК (Яковлева, Ельцина, Шеварднадзе)[1]. Вопрос деликатный. Вклад Горбачева в распад СССР высоко ценится Западом, который в нем видит главного инженера по демонтажу СССР - «империи зла». Неслучайно 15 октября 1990 г., когда в руководимой им стране полыхали погромы и резня, он был удостоен Нобелевской премии. Видимо в Кремле опасаются, что критику Горбачева Запад воспримет как доказательство намерения кремля восстановить СССР. Заслуга Горбачева в распаде СССР положительно оценивается и в новообразованных на постсоветском пространстве государствах. Ведь именно он, разрушив СССР, подал им суверенитет. Мы воздерживаемся от историко-политических оценок проекта распада СССР по союзным республикам и осуществивших его деятелям. Это тема иного исследования. Между тем, что ни месяц, в России (и не только в России) издается книга о Горбачеве как изменнике.

В контексте заявленной в заглавии статьи темы, объективное рассмотрение деятельности возглавляемой Горбачевым команды по ликвидации СССР актуаль-

[1] В марте 2011 г. Президент РФ Д. Медведев вручил Горбачеву орден Андрея Первозванного, отметив, что он видит в этом «символ уважения к тому государству,... которое было нашей общей родиной - Советскому Союзу». А ведь Медведев знал, что именно при Горбачеве СССР ушел в небытие. Двусмысленными были эти слова или нет, трудно сказать. Остается фактом, что официальная Москва пока воздерживается от оценок действий генсека и его команды по развалу СССР. https://ria.ru/20110302/341189157.html

но в двух аспектах. Первый - это то, что ни в какой другой сфере деятельности генсека КПСС столь явно не раскрывается его намерение упразднить СССР, как в конфликте «вокруг Нагорного Карабаха». Второй аспект связан с более глубоким проникновением азербайджанского общества в менталитет агрессивности, вседозволенности и безнаказанности.

Мы выше неслучайно остановились на событиях первых дней конфликта. Поход толпы из Агдама на Степанакерт, не задержание милиционера, прилюдно убившего Али Гаджиева и не раскрытие этого дела, организованный выход азербайджанцев из мирного Кафана и их прибытие в Сумгаит для участия в митингах, опоздание почти на трое суток ввода войск в город - все это могло иметь место лишь с ведома и при участии Центра. Дело было вовсе не в растерянности или нерешительности, а, тем более, не в способности высших властей СССР. Центр был в силах пресечь эти события, и надо иметь представление о мощи советских спецслужб, чтобы не сомневаться в этом. И потому события 1988-1991 гг. «в Нагорном Карабахе и вокруг него» получают более адекватное объяснение в контексте другого, немыслимого в 1988 году предположения: Горбачев со своей командой дело вел к расчленению СССР по союзным республикам.

Эту политическую версию мы испытали в написанной для этой цели статье и обнаружили, что в конфликте вокруг Нагорного Карабаха нет ни одного события 1988-1991 гг., которое противоречило бы этому тезису[1]. Все становится понятным. Цель демонтажа СССР по союзным республикам предполагала нахождение самой уязвимой точки в его конструкции. Все знали, что она в межнациональных отношениях. И Горбачев знал. Почему был выбран Нагорный Карабах? Потому что его народ все советское годы не мирился с совершившимся над ним произволом и был готов «войти через открывшиеся двери гласности», чтобы на основе Истины и Права добиться разрешения проблемы Карабаха. Объявленный Горбачевым курс на демократизацию и гласность, казалось, дал народу возможность «достучаться до верхов». Эта возможность была предоставлена. В 1987 г. под обращением в ЦК КПСС с требованием исправить историческую ошибку и вернуть Нагорный Карабах в состав Советской Армении поставило подпись практически все взрослое население области. Своеобразный референдум! Никого не преследовали, никого не арестовали, как это было раньше в таких случаях. Казалось, курс гласности предоставил шанс справедливого решения проблемы. Вскоре стало ясно, что гласность была провозглашена не для справедливого решения проблем. Это выяснилось сразу после публикации решения областного Совета НКАО с просьбой об административном переподчинении области. 24 февраля «Правда» сообщила, что ЦК КПСС, рассмотрев эту просьбу, расценил ее как дело «экстремистски настроенных лиц». ЦК КПСС заключил: «действия и требования, направленные на пересмотр существующего национально-территориального устройства,

[1] Manasyan A.S., The Artsakh independence Process In The Context Of The USSR Collapse. http://www.fundamentalarmenology.am/Article/10/286/THE-ARTSAKH-INDEPENDENCE-PROCESS-IN-THE-CONTEXT-OF-THE-USSR-COLLAPSE.html

противоречат интересам трудящихся Азербайджанской и Армянской ССР, наносят вред межнациональным отношениям». А ведь всего месяц назад приехавшими делегацией в Москву этим «экстремистски настроенным лицам» дали «розовые надежды»[1].

Провокацией под Аскераном и сумгаитской резней ходатайство областного Совета НКАО "рассмотреть вопрос" было переведено в плоскость кровавого конфликта, превратив его в детонатор взрывоопасного заряда национальных отношений. Вопросы о том, как это отразится на судьбах народов региона, Центр не интересовали. Следя за ритмами конфликта, Центр провокационными статьями (в основном, в «Правде») и передачами по центральному телевидению постоянно подливал масло в огонь, когда замечал спад протестного движения[2]. В обоснование своей позиции Центр выдвигал и правовые аргументы. Они сводились к тому, что согласно статьи 78 Конституции СССР без согласия республики передача области из Аз. ССР в Армянскую ССР невозможна[3]. Что касается СССР, то его история знает более двух десятков случаев передачи территорий из состава одной союзной республики в состав другой или изменения статуса[4]. Мог ли Центр ввести процесс решения проблемы в знакомое из практики русло, зная, что Нагорный Карабах был включен в пределы Аз. ССР насильственно, что из Нахичевани армяне вытеснены практически полностью и что в отношении НКАО Баку ведет ту же политику деарменизации. Конечно мог! Были все основания для положительного ответа на ходатайство областного Совета. Но там не взялись даже за формальное рассмотрение вопроса. Отрицательный ответ был заранее готов. Главный аргумент Центра - 78-ая статья Конституции, согласно которой территория союзной республики не может быть изменена без ее согласия. Этот аргумент, припи-

[1] Это была очередная делегация пользующихся высоким авторитетом представителей интеллигенции НКАО и была принята кандидатом в члены Политбюро ЦК КПСС П. Н. Демичевым, заведующим подотделом межнациональных отношений ЦК КПСС В. А. Михайловым, а в начале февраля - министром иностранных дел СССР А. А. Громыко. Именно Михайлов на вопрос карабахцев, есть ли надежда на справедливое решение вопроса, ответил положительно. После возвращения делегации домой в Степанакерте появились листовки, написанные явно под впечатлениями московских встреч: «Карабахцы, судьба нашей области благодаря перестройке, гласности и демократии зависит только от нас. Настало время для проведения на ведущих предприятиях, в колхозах и совхозах области общих партийных, профсоюзных и комсомольских собраний, в повестку дня которых должен быть включен вопрос о воссоединении Карабаха с Матерью-Родиной. Дух гласности и демократии должен стать импульсом для открытого и откровенного обсуждения этого вопроса. Выписки из резолюций этих собраний, заверенные соответствующими печатями, необходимо отправлять в ЦК КПСС» (см.: «Черный сад»: как начинался распад СССР. https://www.bbc.com/russian/russia/2013/02/130131_karabakh_history.shtml).

[2] С середины ноября 1988 г. целый месяц в Баку бушевали митинги протеста против вырубки реликтовых деревьев в местечке Хачин тап для строительства там пансионата для Ереванского алюминиевого завода, когда там вообще не было деревьев! Центр мог одним телерепортажем развеять эти ложные сведения и разрядить накал страстей. Просто надо было сказать правду. Зная правду, он ее скрывал как в случае аскеранского инцидента, сумгаитской резни, выхода азербайджанцев из Кафана. Ложь служила маховиком раскрутки конфликта.

[3] В интервью телеканалу ArmNews в августе 2020 г. Пол Гобл, давая объяснения по поводу носящего его имя плана регулирования конфликта вокруг Нагорного Карабаха, отметил как странное то обстоятельство, что многие эксперты вообще не знают, что в советские годы было множество случаев изменения границ союзных республик. https://bit.ly/32zMUzY

[4] Кровавый бакинский январь 1990 года раскрыл лживость заявления Горбачева о том, что войска в Сумгаите опоздали на три часа. Спасавшиеся свидетельствовали, что по крайней мере, два дня вандалы бесчинствовали в городе «без свидетелей». Что касается ввода войск в Баку, то скрыть правду здесь стало невозможно. В аэропорту Баку войска ждали почти неделю, пока погромщики завершат свое дело.

сывающий некую полноценность суверенитету республик, стал ключевым в поведении Центра. Все его значимые шаги за 1988-1991 гг. получают объяснение именно в контексте проекта демонтажа СССР по союзным республикам, для которого Карабахский конфликт (да и «вдруг возникшие» другие конфликты) служил необходимым фоном его реализации. Сумгаитская резня, последующие акты массового насилия по всей республике, кровавые погромы армян в Баку в январе 1990 г., блокада НКАО и Армении со стороны Азербайджана - все эти события должны были показать неизбежность ломки государственного устройства СССР из-за конфликтов между союзными республиками. Но объективный анализ событий 1988-1991 гг. доказывает обратное: межнациональные проблемы были трансформированы в конфликты для осуществления расчленения СССР по союзным республикам. Из этого следует, что не просьба областного Совета НКАО о переподчинении области, а сумгаитская резня и последующие погромы армян[1] запустили процесс распада СССР, ибо именно они показали, что Центр, который в силах пресечь вандализм и обеспечить физическую безопасность граждан единого государства, на стороне погромщиков. Кстати, из Аз. ССР прозвучал первый звонок юридического развала СССР, когда 19 января 1990 г. Нахичеванская АССР провозгласила о независимости автономии и ее выходе из СССР. Акту предшествовали погромы армян Нахичевани и разрушение 700-километрового участка государственной границы с Ираном. Проект развала СССР не мог быть ориентирован на цивильное разрешение имеющихся межнациональных проблем. Требовались кровь и жертва. На алтаре реализации распада СССР оказалось армянство Аз. ССР, целые десятилетия до этого бывшее мишенью для изощренных форм «мягкого» прессинга.

В 1988-1991 гг. в кровавых бойнях подвергся геноциду народ-соучредитель этой советской республики. В контексте нашей темы актуален вытекающий из изложенного вывод: Аз. ССР и «ставшие» азербайджанцами кавказские татары завершили свое пребывание в СССР с более глубоким укоренением агрессивной вседозволенности в общественном сознании и уверенности в безнаказанности за злодеяния против человечества.

ПОДКОРМКА ГЕНОЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА ЗАПАДОМ В ХОДЕ И ПОСЛЕ РАСПАДА СССР

Напоминая о погромах в Сумгаите, Конгресс США Резолюцией от 19 ноября 1989 г. обязал исполнительные власти в двусторонних переговорах с советским руководством способствовать достижению такого урегулирования конфликта вокруг Нагорного Карабаха, «которое действительно отражало бы взгляды народа этой области»[2]. Можно составить целый список принятых в столицах Запада документов, выражающих опасения за судьбы подвергавшихся массовым насилиям

[1] Резни и погромы армян в АДР и Аз. ССР не сводились к избиениям и грабежам. Они сопровождались массовыми убийствами мирного населения и были актами геноцида.
[2] http:// query/z?c101:S.J.RES.178.ES:thomas.loc.gov/cgi-bin/

армян в Аз. ССР. Все были в курсе творимых там зверств. Но при этом Запад не скрывал симпатий к Горбачеву. Недаром 15 октября 1990 г., когда в руководимой им стране полыхали пожары конфликтов, он был удостоен Нобелевской премии за его, как было сказано в заявлении Нобелевского комитета, «ведущую роль в мирном процессе». На этом фоне заявления и резолюции, осуждающие кровавые погромы армян, должны были быть оформлены в выражениях, обходящих ответственность генсека за ввержение в хаос одну шестую часть планеты в подобный «мирный процесс». Для такого масштабного проекта как демонтаж СССР, истязания, на которые было обречено армянство Аз. ССР, авторами проекта наверняка воспринимались как возможно достойные сожаления, но неизбежные его детали[1]. Описанные в предыдущем параграфе события февраля 1988 г. не оставляют места для сомнения, что проект развала СССР через межнациональные розни был в рабочих папках Запада уже в дни сумгаитского погрома.

Кто же автор этого проекта? Не исключено, что он был задуман и инициирован самим генсеком КПСС и его командой, а новый курс «Перестройка и гласность!» служил его прикрытием. В такой версии Западу оставалось лишь поддержать процесс «демократизации империи зла», запущенный ее новым лидером, что он и делал открыто. Возможно также, что сама подсказка ключевых идей шла от Запада, предоставившего по ходу развертывания процесса поддержку генсеку КПСС в виде оперативных экспертных советов. Как в первом, так во втором случае, осуждения погромов армян должны были носить декларативный характер и не переходить границу формальных нареканий, каковыми они и были.

Как бы там ни было, Западу была известна просматривающаяся в действиях генсека КПСС цель, озвученная им в рассуждениях о суверенитете союзных республик и обновлении СССР. Эта цель - демонтаж СССР по союзным республикам. Формула устраивала Запад. Ведь как раз она учитывала расположенность к такому распаду политических элит многих союзных республик, обеспечив самый реальный и самый недорогостоящий план реализации распада. Да, для запуска процесса нужен был конфликт, каковым оказался конфликт вокруг Нагорного Карабаха. Но, имея исторический шанс обрести полный суверенитет, республики должны были отложить «свои карабахи», что не трудно было вычислить.

Отношение Запада к проекту «Распад по союзным республикам» был озвучен в критический момент развития событий – сразу после того, как Россия, Украина и Беларусь 8 декабря 1991 г. в Беловежской пуще объявили о создании Содружества Независимых Государств (СНГ). По решению Европейского Совета (Маастрихт, 9 - 11 декабря 1991 г.)[2] 16 декабря 1991 г. в Брюсселе заседание Совета

---

[1] В отличие от государств совесть мировой общественности в лице ведущих философов, социологов, правозащитников и общественных деятелей XX века из Европы, Канады и США выступила Открытым письмом к мировой общественности, называя вещи своими именами. Авторы письма в происходящих антиармянских погромах в Аз. ССР усмотрели повторение геноцида армян в Османской империи. Открытое письмо с 132 подписями было опубликовано в газете New York Times 27 июля 1990 года (текст письма см. также: https://aga-tribunal.info/en/open_27-7-1990_en/).

[2] Сама дата заседания Совета ЕС на следующий же день Беловежского соглашения говорит о том, что проект распада СССР по союзным республикам уже был в папке ЕС, спешившего сообщить об этом во избежание осложнений и для ускорения юридического оформления распада.

ЕС на уровне министров иностранных дел заявило о критериях ЕС для признания новых государств в Восточной Европе и на территории Советского Союза[1] . Среди критериев официального признания новых государств на территории Советского Союза и Восточной Европы было указано и «уважение нерушимости всех границ, которые не могут быть изменены иначе, как мирными средствами и с общего согласия».

Государства-члены ЕС как условие международного признания бывших союзных республик выдвинули требование о взаимном уважении ими всех существующих границ. Но и при таком условии в ряду новых государств Азербайджанская Республика, как в свое время предшествующие ей АДР и Аз. ССР, оказалась особым случаем. Азербайджанская Республика уже успела оценить советизацию Азербайджана как его аннексию и, отказавшись от правопреемства Аз. ССР, провозгласила восстановление просуществовавшей в 1918-1920 гг. АДР. Акт признания Азербайджанской Республики в границах Аз. ССР оказался абсолютно лишенным правовых оснований, так как государство, правопреемницей которого Азербайджанская Республика себя декларировала, не имело ни признанных, ни фактически установленных границ. Европа стала не замечать эти «мелочи» и признала Азербайджанскую Республику в границах Аз. ССР. Если все же полагать, что Европа, имеющая привычку в иных вопросах добираться до самых незначительных подробностей, могла пренебречь этим не укладывающимся в правовую логику признания фактом, то не только традициям европейской правовой культуры, но и международному праву противоречил более разительный факт. Азербайджанская Республика не могла быть признана в границах бывшей Аз. ССР с Нахичеванью в силу действующего Карсского договора от 18 октября 1921 г., по которому она была передана под покровительство (но не под суверенитет!) Аз. ССР[2]. Если же этот договор признать юридическим нонсенсом с момента подписания, то придется вернуться к статусу Нахичевани как признанной самим Баку неотъемлемой территорией Армении[3]. Другой юридической преградой признания Азербайджанской Республики в границах Аз. ССР - провозглашение Нагорно-Карабахской Республики в полном соответствии со всеми нормами международного и внутреннего права СССР. Она отдала предпочтение Азербайджану, где до 16 декабря 1991 г., т.е. до момента принятия критериев ЕС, ни разу не было акта самоопределения (референдума) на предмет суверенитета и установления на этой

---

[1] https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_119#Text

[2] Именно в юридическом статусе протектората младотурки и большевики русско-турецким Московским договором от 16 марта 1921 г. решили Нахичевань передать Аз. ССР, которая уже 2 декабря 1920 г. была признана неотъемлемой частью Советской Армении. В Карсском договоре статус протектората был заменен статусом покровительства, обычно трактуемого как более слабой формы протектората. Сам статут покровительства (протектората) означает, что отданная под покровительство территория есть чужая, юридически не принадлежащая государству-протектору территория. Собственная территория государства не может быть отдана под его протекторат по определению, и международная практика не знает такого юридического нонсенса.

[3] Кстати, этот и без того противоправный договор в 1923 году был вторично нарушен, когда был изменен статус Нахичевани как протекторатной территории, «подарив» ей статус автономной республики в составе Аз. ССР.

основе легитимных границ!

Извне наделяя Азербайджанскую Республику нелегитимными границами, Европа продолжала линию турков-кемалистов и большевиков, постфактум присоединяясь к ним, и для себя узаконила произвол в отношении армян как на заседании Кавбюро РКП(б) [1], так и при подписании Карсского договора. В оправдание Европы можно выставить аргумент, что карабахов по бывшему СССР было много и что в декабре 1991 г. Европа могла не учесть «эти мелочи». Да, аналогичные проблемы были, но нигде вопрос не был связан с геноцидом государствообразующего народа, каковым было армянство Аз. ССР, и нарушением действующего договора. В игнорировании этого факта раскрываются и мотивы того, почему продолжавшиеся почти четыре года массовые погромы армян по всему Аз. ССР Европой не были оценены как акты геноцида. Дело было не только в том, что такая оценка навела бы тень на взявшегося за распад СССР Горбачева. Квалификация кровавых погромов армян в Аз. ССР как актов геноцида помешала бы на финише демонтажа СССР применения принципа «Распад по союзным республикам». Европа осмотрительно избегала такой квалификации зверств в отношении армян в Аз. ССР, чтобы при признании новых государств по принципу «Распад по союзным республикам» самой открыто не оказаться на стороне геноцидного государства. Уже в феврале 1988 г. в сумгаитских изуверствах против армян не был усмотрен геноцидный акт. И в этом кроется косвенное доказательство того, что уже в эти дни февраля 1988 года принцип «Распад по союзным республикам» был в папках Запада.

Но юридически и морально нелицеприятные стороны признания Азербайджанской Республики в границах Аз. ССР не ограничиваются этим. Такое признание не просто освободило Баку от груза преступлений против человечества. Этим актом Европа провоцировала Баку на войну против НКР для освобождения «своих» территорий от армянской «оккупации». Вряд ли Запад, когда он для облегчения развала СССР выбрал принцип «Распад по союзным республикам», учитывал последствия такого подхода для духовного мира азербайджанского общества. Это был не просто заговор молчания о геноциде армянства Аз. ССР. Европа награждала Азербайджанскую Республику армянскими территориями. И это в Азербайджане не могло быть понято иначе, как поощрение своего поведения.

Последствия не заставили себя долго ждать. За этническими чистками последовали преследования людей-полукровок от смешанных армяно-азербайджанских браков. Армянофобия стала официальной идеологией внутренней и внешней политики. Пропаганда ненависти к армянам добралась до детских садов и школьных учебников. Баку стал пополнять террористами ряды исламских фундаменталистов и финансировать исламское государство ИГИЛ [2]. Проявлением духовного состояния азербайджанского общества стало всенародное ликование по поводу экс-

[1] Решение Кавбюро РКП(б) и вовсе не было принято. Оно считалось «принятым» без обсуждения и голосования.

[2] Амбарян Гагик. Террористическая организация “Исламское государство” и Азербайджан https://bit.ly/3IxMxhT

традиции из Венгрии Рамиля Сафарова[1], в 2004 г. убившего спящего армянского офицера Гургена Маргаряна в Будапеште, где он вместе с ним проходил обучение в рамках программы НАТО «Партнёрство во имя мира» [2].

История Сафарова, героизированного за убийство спящего человека, была знаковой. Баку со своими повадками в открытую вышел на международную арену и, как и раньше, отделался словесными демаршами и «суровыми нареканиями». Более адекватных средств для Баку не нашлось. Не последовали какие-либо санкции за извращение европейских структур «икорной дипломатией» [3]. Начатое с дела Сафарова расширение форматов самореализации и насаждения своих политико-культурных стандартов на международном поприще должно было иметь развитие. Ведь у Баку были все основания для уверенности, что все сходит с рук. Летом 2020 г. в Москве азербайджанцы развязали так называемую «абрикосовую войну», пытаясь спровоцировать армяно-азербайджанский конфликт на российской почве, зная какую опасность представляет это для многонациональной России.

Типичные проявления политической культуры Азербайджана, начиная с воспитания в духе армяноненавистничества детей в школах, детских садах и грабежа истории и культуры народов региона, кончая героизацией убийцы спящего армянского офицера, спонсированием ИГИЛ-а и развязыванием «абрикосовой войны» в России, вряд ли можно представить как стихийно или импульсивно возникшие явления. Это не действия кочевников яйлагной стоянки, где тревога из одной юрты резонансом отдается другим, и все племя всплеском выбегает из палаток для защиты стоянки. Акты азербайджанцев за пределами самого Азербайджана явно не проявления былой инстинктивной солидарности. Они невозможны без руководящего центра (института) их планирования и координации. Оставшиеся ненаказанными преступления вдохновляют Баку на новые масштабные террористические действия на международной арене. Хронологически последним месседжем от внешних акторов на дозволение реализации накопленного потенциала фашиствующей агрессивности стало предание молчанию геноцида армянства Аз. ССР и признание АР с юридически не принадлежащими ей терри-

---

[1] В интернете великое множество статей, посвященных этой жуткой истории (см., например, https://lenta.ru/articles/2012/09/03/hero/). Баку выпросил у Будапешта экстрадицию Сафарова, якобы обещав, что убийца отбудет наказание в Азербайджане. Но в день возвращения в Баку президент Ильхам Алиев не только подписал указ о его помиловании, но поднял в чине, подарил квартиру. Народ ликовал. Имя убийцы стало самым популярным для новорожденных мальчиков. Это напоминало ликования и фейерверки в том же Баку 7 декабря 1988 г., когда Армению постигло разрушительное Спитакское землетрясение.

[2] В Баку не только торжественно встречают убийц армян. Есть традиция хоронить таких «мужчин» как национальных героев. Еще в 1967 г. подобной чести был удостоен директор школы Аршад Мамедов, совершивший зверское, культовое убийство школьника-армянина Нельсона Мовсисяна. На похороны изувера явились первые лица республики, обещавшие поставить герою достойный памятник. Подробности см.: https://artsakhpress.am/rus/news/7332/

[3] В интернете великое множество статей, посвященных этой жуткой истории (см., например, https://lenta.ru/articles/2012/09/03/hero/). Баку выпросил у Будапешта экстрадицию Сафарова, якобы обещав, что убийца отбудет наказание в Азербайджане. Но в день возвращения в Баку президент Илхам Алиев не только подписал указ о его помиловании, но поднял в чине, подарил квартиру. Народ ликовал. Имя убийцы стал самым популярным для новорожденных мальчиков. Это напоминало ликования и фейерверки в том же Баку 7 декабря 1988 г., когда Армению постигло разрушительное Спитакское землетрясение.

ториями Нахичевани и Арцаха. Хотели того или нет в западных столицах, но это стало поощрением геноцидного поведения Азербайджанской Республики, стимулом ее становления как одного из мировых центров экспорта идеологии агрессивного национализма и геноцидального поведения. Свидетельство тому - ее попытка в июле 2020 г. перенести армяно-азербайджанский конфликт на российскую почву[1].

Резюме

АЗЕРБАЙДЖАН: ИСТОРИЯ БОЛЕЗНИ ИЛИ ВНЕШНИЕ ФАКТОРЫ В ФОРМИРОВАНИИ ГЕНОЦИДОГЕННОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЗАКАВКАЗСКИХ ТУРОК

Александр Манасян

Феномен нетерпимости в межнациональных отношениях, первым самовыражением которого является язык ненависти, одна из опаснейших социальных болезней современной цивилизации. История свидетельствует, что бацилла нетерпимости может инфицировать целые общества, стать источником социальных катаклизмов исторического масштаба. Свершившиеся в XX веке акты геноцида, в частности геноцид армян в Османской империи и республиканской Турции, проливают свет на одну из причин такого состояния дел.

Признания Азербайджанской Республики в границах Аз. ССР не просто освободило Баку от груза преступлений против человечества. Этим актом Европа провоцировала Баку на войну против НКР для освобождения «своих» территорий от армянской «оккупации». Вряд ли Запад, когда он для облегчения развала СССР выбрал принцип «Распад по союзным республикам», учитывал последствия такого подхода для духовного мира азербайджанского общества. Это был не просто заговор молчания о геноциде армянства Аз. ССР. Европа награждала Азербайджанскую Республику армянскими территориями. И это в Азербайджане не могло быть понято иначе, как поощрение своего поведения.

Ключевые слова: *кавказские татары, геноцидное поведение, сталинский проект строительства азербайджанской нации, политика перестройки и гласности, проект демонтажа СССР по национальным республикам, геноцид армянства Азербайджана, внешние факторы в становлении геноцидогенной культуры*

[1] В Баку не только торжественно встречают убийц армян. Есть традиция хоронить таких «мужчин» как национальных героев. Еще в 1967 г. подобной чести был удостоен директор школы Аршад Мамедов, совершивший зверское, культовое убийство школьника-армянина Нельсона Мовсисяна. На похороны изувера явились первые лица республики, обещавшие поставить герою достойный памятник. Подробности см.: https://artsakhpress.am/rus/news/7332/

Ամփոփում

ԱԴՐԲԵՋԱՆ. ՀԻՎԱՆԴՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱՄ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԹՈՒՐՔԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԾԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ

Ալեքսանդր Մանասյան

Ազգամիջյան հարաբերություններում անհանդուրժողականության երևույթը, որի առաջին ինքնարտահայտումը ատելության լեզուն է, ժամանակակից քաղաքակրթության ամենավտանգավոր սոցիալական հիվանդություններից մեկն է: Պատմությունը ցույց է տալիս, որ անհանդուրժողականության մանրէն կարող է վարակել ամբողջ հասարակությունների և դառնալ պատմական մասշտաբի սոցիալական համաղետների աղբյուր: XX դարում իրականացված ցեղասպանության հանցագործողությունները, մասնավորապես Օսմանյան կայսրությունում և հանրապետական Թուրքիայում կազմակերպված հայերի ցեղասպանությունը, լույս են սփռում նման իրավիճակի պատճառներից մեկի վրա:

Ադրբեջանի Հանրապետության ճանաչումը նախկին Ադրբեջանական ԽՍՀ սահմաններում Բաքվին պարզապես չազատեց մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների բեռից: Եվրոպան այս արարքով հրահրեց Բաքվին պատերազմ սկսել ԼՂՀ-ի դեմ «իր» տարածքները հայկական «օկուպացիայից» ազատելու համար: Հազիվ թե Արևմուտքը, երբ ԽՍՀՄ փլուզումը դյուրացնելու նպատակով ընտրեց «Փլուզում ըստ միութենական հանրապետությունների» սկզբունքը, հաշվի էր առել այդ մոտեցման հետևանքները ադրբեջանական հասարակության հոգևոր աշխարհի համար:

Դա պարզապես լռության դավադրություն չէր Ադրբեջանական ԽՍՀ հայ ազգաբնակչության ցեղասպանության նկատմամբ: Եվրոպան Ադրբեջանի Հանրապետությանը պարգևատրեց հայկական տարածքներով: Եվ դա Ադրբեջանում այլ կերպ չէր կարող ընկալվել, քան որպես սեփական վարքի խրախուսում:

Հիմնաբառեր. *կովկասյան թաթարներ, ցեղասպանական վարք, ադրբեջանական ազգի կառուցման ստալինյան նախագիծ, վերակառուցման և հրապարակախոսության քաղաքականություն, ըստ ազգային հանրապետությունների ԽՍՀՄ կազմաքանդման նախագիծ, Ադրբեջանի հայության ցեղասպանություն, ցեղասպան մշակույթ*

Abstract

AZERBAIJAN: HISTORY OF THE DISEASE OR EXTERNAL FACTORS OF THE FORMATION OF GENOCIDAL POLITICAL CULTURE BY TRANSCAUCASIAN TURKS

Alexander Manasyan

The phenomenon of intolerance in interethnic relations, the first self-expression of which is the hate speech, is one of the most dangerous social diseases of modern civilization. History shows that the "bacterium of intolerance" can infect entire societies and become a source of social cataclysm on a historic scale.

The acts of genocide committed in the 20th century, in particular the Armenian genocide in the Ottoman Empire and Republican Turkey, shed light on one of the reasons for such a situation. Recognition of the Republic of Azerbaijan within the borders of the former Azerbaijani SSR simply did not relieve Baku of the burden of crimes against humanity. By this act, Europe provoked Baku to start a war against the NKR in order to liberate "its" territories from the Armenian "occupation". It is unlikely that the West choosing the principle of "Collapse by union republics" in order to facilitate the collapse of the USSR, took into account the consequences of this approach for the spiritual world of Azerbaijani society. It was not just a conspiracy of silence against the genocide of the Armenian population by the Azerbaijani SSR. Europe awarded the Republic of Azerbaijan with Armenian territories. And in Azerbaijan it could be perceived only as an encouragement of its own behavior and not otherwise.

Keywords: *Caucasian Tatars, genocidal behavior, Stalin's project of building the Azerbaijani nation, the policy of reconstruction and publicity, the project of dismantling the USSR across the national republics, the genocide of the Armenians of Azerbaijan, genocidal culture*

ՄԱՐԻԱՄ ԱՎԵՏԻՍԻ ԱՎԱԳՅԱՆ
Կ.գ.թ., դոցենտ, ՃՇՀԱՀ
Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից փախստականների
համագումարի համակարգող
refugeesazssr@gmail.com
Հոդվածը ներկայացվել է 10.04.2021, գրախոսվել է 10.04.2021,
ընդունվել է տպագրության 20.04.2021

1987-1992 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԽՍՀ-ՈՒՄ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԴԵՊ ԿԱՏԱՐՎԱԾԸ 130 ՏԱՐԻՆԵՐ ՁԳՎՈՂ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆ Է

Ավելի քան 100 տարի առաջ ցեղասպանության հենքի վրա ստեղծեցին Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետությունը, ինչը հետո վերանվանեցին Ադրբեջանական ԽՍՀ, ու դրա նախանշված ուղենիշը իր ստեղծման օրից հայության դեմ ցեղասպանության շարունակականությունը Կասպիցի արևմուտքում ապահովելու քաղաքականությունն է: Լրացան այդ ցեղասպան պետությանը կամայականորեն հատկացված տարածքներում բնակչության կոտորածների հարյուրերորդ և Սումգայիթի, Գանձակի, Բաքվի ցեղասպանությունների 30-րդ տարելիցները: XX դարի ընթացքում տեղ գտած ցեղասպանություններն էլ՝ այդ պետությանը կամայականորեն հատկացված տարածքներում բնակվող հայկական էթնիկ խմբի նկատմամբ իրականացրին ճգնաժամային իրավիճակներում: Խոսքը 1905-1906 թթ., 1918-1920 թթ., 1987-1992 թթ. ոճրագործությունների մասին է, որոնք հայ ազգին իր բնօրրանում ցեղասպանելու քաղաքականության իրականացում էին:

Խորհրդային տարիներին Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի տարածքում ցեղասպանական քաղաքականությունը տարվում էր թեև քողարկված, բայց հետևողական[1]: Գործնականում ամեն տարի Ադրբեջանից հեռանում էր ավելի քան 10 հազար հայ[2], որոնք հիմնականում պահպանում էին սեփականությունը, մշակութային ու

[1] Խոջաբեկյան 2005, 21-41, https://www.lragir.am/2019/08/30/471137
[2] http://www.nkr.am/ru/karabakh-in-soviet-period :

ավանդապաշտական կապերը:

Խորհրդային տարիների հակահայ քաղաքականության ողջ ընթացքը լարել ու սրել էր Ադրբեջանում հայության ինքնապաշտպանական բնազդը, որը սպասում էր ազդակի: Եվ Արցախյան շարժումը հայության ինքնապաշտպանական բնազդի արտահայտությունն էր՝ օր առաջ համախմբելու, դիմակայելու և կասեցնելու համընդհանուր ցեղասպանության ալիքը: Չլիներ Արցախյան շարժումը՝ Ադրբեջանի վերահսկողության տակ հայտնված տարածքներում հայությունը կունենար 1915-ին համարժեք կորուստներ:

Այս աշխատանքում տրվում է հիմնավորում, որ 1987-1992 թվականներին Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում հայության հանդեպ կատարվածը 130 տարիներ ձգվող ցեղասպանության շարունակությունն է:

ԽՍՀՄ-ի փլուզման հավանականությունը սանձարձակեց տարածքը էթնիկ հայերից մաքրելու ցանկությունը, և Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի իշխանությունների հակահայ քաղաքականությունը 1987-ից ստացավ բացահայտ ու ագրեսիվ բնույթ: Ցեղասպան բռնարարքները 1987թ.-ին՝ Չարդախլուում, 1988-ին՝ Սումգայիթում, Նախիջևանում, 1988-1992-ին՝ Գանձակում ու Գարդմանքում, 1988-1990-ին՝ Բաքվում, Ադրբեջանի վերահսկողության տակ հայտնված հայաբնակ բոլոր վայրերում հայաթափեցին հայկական այդ օջախները: Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից շուրջ 800 000 հայ քաղաքացիներ ցեղասպանության վտանգի ներքո բռնի տեղահանվեցին, ցրվեցին աշխարհով մեկ, դարձան փախստական[1]: Այդ օրերին հայերի հետ միասին այդ տարածքներից ցեղասպանության վտանգի ներքո հեռացան շուրջ 300 000 ռուսներ, 70 000 պարսիկներ, 50 000 հրեաներ, նաև ասորիներ, հույներ և այլ ազգերի ներկայացուցիչներ :

Առաջին հայ փախստականները Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից հայտնվեցին 1987-ին Չարդախլու գյուղում տեղ գտած բռնարարքներից հետո[2], իսկ առաջին «ադրբեջանցի փախստականները» հայտնվեցին 1988-ի ուշ աշնանը[3]:

Հայությունը 1992-ին կասեցրեց ցեղասպան մեքենայի առաջխաղացումը դեպի Լեռնային Արցախ: Բռնկված ինքնապաշտպանական պատերազմին մասնակցեց Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից փախստական դարձած հայությունը. զոհվեց շուրջ 190 բաքվեցի, որոնցից յոթը՝ Շուշիի մատույցներում, իսկ Սումգայիթից զոհվեց 35 հոգի, որոնցից մեկը՝ կրկին Շուշիի մատույցներում: Ու եթե նրանց չէր հաջողվել ցեղասպանությունը կանխել Բաքվում ու Սումգայիթում, նրանք դա կասեցրին Շուշիում՝ «իրենց արյունով գծելով Լեռնային Արցախի ազատության սահմանները»[4]:

Ինքնապաշտպանական այդ պատերազմը ռազմական ուղիով ցեղասպանությունից պաշտպանության միակ ելքն էր տարածաշրջանի ողջ հայության համար, իսկ Լեռնային Արցախի ինքնորոշման կամարտահայտությունը ցեղասպանությունից փրկության իրավաքաղաքական քայլ էր:

Ադրբեջանում 1988-1990-ին հայերի ջարդը տարվում էր կենտրոնացված

[1] Ավագյան 2018, 265-284, https://www.lragir.am/2020/07/04/561467/ :
[2] Բաղդասարյան 2004:
[3] https://www.youtube.com/watch?v=yBe92Wa5npw&index=4&list=UU6eY6UIBBJqiS2Q0ZRig40A
[4] http://www.kniga.am/?page=museum&place_id=384&search=

կառավարմամբ ու «ներդաշնակ» ժամանակացույցով, այդ մասին է վկայում Վլ. Խոջաբեկյանը. «Ադրբեջանում հայ բնակչության ցեղասպանությունն ու զանգվածային բռնագաղթը Սումգայիթից հետո բռնկվեց իրար հաջորդող բազմաթիվ փուլերով: Մարդասպանության բռնկման ամեն մի նոր փուլ սկսվում էր զանգվածային ջարդերով ու մեծ բռնագաղթով: Եվ եթե բռնկման ամեն մի նոր փուլի համար բնորոշը «կարմիր» ջարդն էր, ապա հարաբերական դադարի փուլերում բռնագաղթը ջարդով էր ուղեկցվում մերթընդմերթ: Հարաբերական դադարի ընթացքում փախստականների շարքերը նոսրանում էին:

1988թ. նոյեմբերի 21-22-ին Ադրբեջանում սկսվեց հայ բնակչության ցեղասպանության բռնկման երկրորդ փուլը: Ցեղասպանության ալիքը ոլորապտույտի մեջ ներքաշեց Ադրբեջանի գրեթե ամբողջ հայ բնակչությանը:

1989թ. հուլիս-օգոստոսյան օրերից սկիզբ առավ երրորդ, մեծ բռնագաղթը:

1990թ. հունվարին Բաքվում ժողովրդական ճակատը, Ադրբեջանի կառավարող իշխանությունների հետ բռունցք կազմած, ձեռնարկեց մի նոր ցեղասպանություն, որը դարձավ Ադրբեջանից հայերի արտաքսման չորրորդ և ավարտին մոտեցնելու ամենավճռական փուլը: Սումգայիթը երկնեց Բաքու»[1]:

Ու գործի դրվեց խորհրդային տարիներին քողարկված վիճակում պահված «ազգային բռնության մշակույթը», որի ձևերն ու «արտահայտչամիջոցները» որքանով բազմազան էին, նույնքան էլ աննկարագրելի դաժան[2], դրանք արդեն կիրառվել էին 1909-ին Կիլիկիայում հայերի ջարդերի ժամանակ, 1894-1896-ին, 1915-ին՝ Օսմանյան Թուրքիայում:

1988թ. մայիսին Ղազախում, որտեղ մի քանի հայ ընտանիքներ դեռ մնացել էին, երկու դեռահաս հայուհիների և նրանց հղի քրոջը մերկացրել էին, փողոցով տանելով սպանելու՝ ստիպում էին նրանց պարել, միայն ինչ-որ տարեց ադրբեջանցիներ նրանց փրկեցին[3]:

1987-1992 թթ. Ադրբեջանի վերահսկողության տակ հայտնված տարածքներում հայության դեմ կատարվածը գնահատվել է ցեղասպանություն[4] :

1990թ. փետրվարի 13-ին Հայկ. ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդն ընդունեց որոշում՝ դատապարտել հայկական ջարդերը Բաքվում և Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի այլ շրջաններում, գնահատել դրանք որպես հայ ժողովրդի ցեղասպանության *շարունակություն* և պահանջել Խորհրդային միության ԳԽ-ից ճանաչել և դատապարտել 1990թ. հունվարին հայերի ցեղասպանությունը Բաքվում և Ադրբեջանական ԽՍՀ մի շարք այլ բնակավայրերում[5]: Այս որոշումը այժմ էլ մնում է ուժի մեջ, թեև ՀՀ-ն որևէ ձևով այս որոշումը չի վերահաստատել: 2008թ. ՀՀ Ազգային ժողովը մշակեց

---

[1] Խոջաբեկյան 2005,

[2] https://www.youtube.com/watch?time_continue=483&v=M711Us0sqOI&feature=emb_logo:

[3] Abrahamian 2006 ,

[4] **Մարտյան 1995,** Оганезов и др. 2014, Улубабян и др. 1989, Բաղդասարյան 2004, Кривопусков 2007, https://www.nybooks.com/articles/1990/09/27/an-open-letter-on-anti-armenian-pogroms-in-the-sov/, http://www.aztagdaily.com/archives/384408 , https://www.youtube.com/watch?v=kxC_7TLkrgA , https://vstrokax.net/istoriya/tsel-operatsii-koltso-ochistit-artsah-ot-armyan/?fbclid=IwAR1dh_XyMkvTMLmhGa5mxdINjXURxQSp6Zxx1L-esa46B4cpI80jAU-zTfI, https://www.youtube.com/watch?v=6fV2urslvPs, https://www.youtube.com/watch?time_continue=483&v=M711Us0sqOI&feature=emb_logo :

[5] https://www.youtube.com/watch?v=4go7FG9P9oQ&t=100s :

նախագիծ, որը այդպես էլ չհաստատվեց[1]: Արցախի հանրապետության Ազգային ժողովը ընդունել է որոշումներ, որոնցում կիրառվում է ցեղասպանություն եզրույթը[2]:

Ադրբեջանում 1987-1992 թվականներին պետական մակարդակով կազմակերպված ու իրականացված ցեղասպանության արդյունքում սպանված հայերի թիվը մնում է չուսումնասիրված[3]: Հայկական երրորդ հանրապետությունը անտարբերություն է ցուցաբերել հայության այդ հատվածի ճակատագրի նկատմամբ և չի նախաձեռնել համալիր հետազոտություն: Սակայն այս ֆոնին հայկական իշխանության կողմից կամ էլ առանձին անձանց կողմից հնչել են թվեր, որոնք չունեն հիմնավորումներ:

Վերոհիշյալ իրադարձությունների մասին պահպանված փաստաթղթերը, լուսանկարները և տեսանյութերը քիչ են: Ոճրագործությունների հետքերը վերացվել են, նյութերն ու փաստաթղթերը ոչնչացվել են, իսկ եթե կան ու պահպանվել են, ապա հավանաբար Ռուսաստանի Դաշնության, Թուրքմենիայի ու Հայաստանի արխիվներում, իսկ միգուցե և Ադրբեջանի: Խորհրդային իշխանությունները խորհրդային Ադրբեջանի իրավապահ մարմինների հետ համաձայնեցված չհետաքննեցին ու չբացահայտեցին հայերի դեմ իրականացված հակամարդ հանցագործությունները, չդատապարտեցին ոչ կազմակերպիչներին, ոչ էլ իրականացողներին:

Անկասկած է, որ Սումգայիթում, Բաքվում և Ադրբեջանի վերահսկողության տակ կամայականորեն հայտնված մյուս հայաբնակ տարածքներում այսօր սպանված հայերի թիվը դժվար է պարզել, բայց այդ թվերի սանդղակը հնարավոր է որոշել՝ ելնելով ջարդերը իրականացնելու համար ընդգրկված հրոսակախմբերի ու մարդասպանների թվերից, ջարդերի տևողությունից ու մասշտաբներից: Մեր աշխատանքում փորձագիտական եզրակացությունը այն է, որ Սումգայիթում 1988 թվականի փետրվարի 26-ից 29-ը՝ 4 օրում, սպանվածների թիվը ավելի քան երեք հազար է[4]: Ելնելով «գործողությունների» մասշտաբներից, վկայություններից, Բաքվում և շրջակա բնակավայրերում հայ ազգաբնակչության խտությունից ու բաշխվածությունից՝ մեր փորձագիտական եզրակացությունը նաև այն է, որ Բաքվում միայն 1990-ի հունվարի 11-19-ը՝ 9 օրում, սպանվածների, անհայտ կորածների թիվը մեկ տասնյակ հազարից շատ է, միգուցե և մի քանի տասնյակ հազար է[5]:

---

[1] ՀՀ ԱԺ հայտարարությունը 1988-1992 թ.-ի ընթացքում Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի բոլոր և ԼՂԻՄ-ի (հետագայում՝ ԼՂՀ) բազմաթիվ բնակավայրերում ադրբեջանական իշխանությունների կողմից տեղի հայ բնակչության նկատմամբ իրագործված ոճրագործությունները որպես ցեղասպանություն ճանաչման մասին: Նախագիծ, Պ-412-24.12.2008-ԱՀ-012/0:

[2] Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի 17.09.1989 թվականի N 1597-XI համատեղ որոշումը՝ «Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում, ԼՂԻՄ-ում, Հայկական ԽՍՀ սահմանային շրջաններում հայ ազգաբնակչության և խորհրդային բանակում հայազգի զինծառայողների անվտանգության ապահովման խնդիրների մասին»: Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի 01.12.1989 թվի N 1651-XI համատեղ որոշումը «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում իրադրությունը նորմալացնելու միջոցառումների մասին» ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1989 թվականի նոյեմբերի 28-ի որոշման մասին», https://www.aysor.am/am/news/2017/02/28/%D5%8D%D5%B8%D6%82%D5%B4%D5%A3%D5%A1%D5%B5%D5%AB%D5%A9-%D4%BC%D5%82%D5%80-%D4%B1%D4%BA/1220095 :

[3] https://www.youtube.com/watch?v=1N5NV_pbhQ0 :

[4] https://www.lragir.am/2020/03/07/524751/ :

[5] https://www.lragir.am/2020/03/07/524751/, https://www.youtube.com/watch?v=0HLsdNMR4kY,

1987-1992 թթ. Ադրբեջանում հայության դեմ տեղ գտած ցեղասպանության փաստը քողարկելու համար կեղծել են իրողությունը՝ իբրև կոնֆլիկտը սկիզբ է առել 1992 թվին, ներադրբեջանական կոնֆլիկտը ներկայացրել են իբրև Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև կոնֆլիկտ, իսկ հայության ինքնապաշտպանական գործողությունները, որոնցով կասեցվեց ցեղասպան մեքենայի հետագա ընթացքը դեպի Արցախ, կեղծվեցին ու կոչվեցին «Ղարաբաղյան կոնֆլիկտ»: Նույնանման կեղծիք գործեց, երբ 1905թ. փետրվարից մինչև 1906թ. հուլիս ընկած իրադարձությունների բովանդակությունը խաթարեցին ու կոչեցին «հայ-թաթարական պատերազմ»: Ալ. Նովիկովը, որը 1902-1904թ.թ. Բաքվի քաղաքագլուխն էր, հակադարձում էր[1], որ դա հայ-թաթարական պատերազմ չէր, այլ նպատակային կազմակերպված անզեն հայերի ջարդ էր զինված թաթարների կողմից: Նովիկովը փորձում է հասկանալ պատճառը ու պարզում է, որ այդ օրերին հայերին ջարդում էին իրենց ազգային պատկանելության համար: Նա այդ ջարդերի կազմակերպիչ նշում է տեղական ցարական իշխանություններին, պանիսլամիզմ քարոզող կենտրոններին:

Մադրիդյան փաթեթի հիմքում ընկած Միջազգային ճգնաժամային խմբի ռեկոմենդացիաները արգելում են հայերի վերաբնակեցումը «օկուպացված տարածքներում»[2]: Հարց է ծագում, ո՞ր հայերի վերաբնակեցումը, կամ տարածքները օկուպացված են ո՞ր հայերի կողմից: Ստեղծված իրողությունը հուշում է, որ Միջազգային ճգնաժամային խումբը չի սայթաքել ռասիստական ռեկոմենդացիա տալիս, այլ բացահայտ ու անկաշկանդ, քաղաքական կոռուպցիայի դաշտից խոսում է փախստական դարձած Ադրբեջանական ԽՍՀ հայ քաղաքացիների իրավունքների դեմ՝ արգելելով հայ փախստականներին վերաբնակվել ցեղասպան մեքենայից ազատագրված հայրենիքի անվտանգ հատվածում: Ու սա մի սցենար է, որը 1926 թվականին կիրառվել էր Նախիջևանում, որտեղ 1917 թվին ապրում էր շուրջ 53 900 հայ: Բայց արդեն 1926 թվի մարդահամարի տվյալներով այդ թիվը շուրջ 5 անգամ նվազեց՝ կազմելով ընդամենը 11276 մարդ: 1918-1920 թթ. ջարդից փրկված և իրենց տուն ու տեղը լքած նախիջևանցի հայերին խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո էլ ադրբեջանական իշխանություններն ամեն կերպ արգելեցին վերադառնալ իրենց բնօրրանը, թեև նրանց տները դատարկ էին, դռները՝ փակ, հողերն անմշակ[3]: Նախիջևանը հիմնահատակ հայաթափվեց 1988 թվին:

Թուրքիզմի տարածման ճանապարհին կանգնած էր հայությունը, ու սկիզբը Նախիջևանի հայաթափումն էր: Այսօր հայաթափված Նախիջևանը որքանով թուրքիզմի հզորացման գործոն է, նույնքան խոցելի է դարձնում հայության կենսունակությունն ու տարածաշրջանի անվտանգությունը[4]: Հայաբնակ Նախիջևանը անհրաժեշտ հանգամանք է, որ պետք է ապահովի նաև տարածաշրջանի

https://www.youtube.com/watch?v=3tRyt5AXK90,
http://www.aztagdaily.com/archives/384408:

[1] Новиков 2015:

[2] https://www.crisisgroup.org/ru/europe-central-asia/caucasus/nagorno-karabakh-azerbaijan/nagorno-karabakh-viewing-conflict-ground:

[3] Խոջաբեկյան 2005:

[4] https://www.youtube.com/watch?v=tlgu2yF8R34 :

բնիկ ժողովուրդների հավասարակշռված համակեցությունը ու դառնա անվտանգության և խաղաղության երաշխիք: Սա համահայկական քննարկման խնդիր է, լուծումներ պահանջող խնդիր: «Արցախը նույնիսկ իրավունք ունի Նախիջևանի հարցը բարձրացնելու, որովհետև Նախիջևանը և Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ն ստեղծող սուբյեկտներ են, իսկ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ն ստեղծելիս իրենց հայտարարության մեջ գրված էր, որ դա հայերի ու մահմեդականների միությունն է»[1]:

Մադրիդյան սցենարը փորձարկվել է ու շատ հաջողված էր դեռևս 1939 թ. հունիսի 23-ին, երբ Ալեքսանդրետի սանջակը պաշտոնապես լուծարվեց և բռնակցվեց Թուրքիային՝ ստանալով Հաթայի վիլայեթ անվանումը: Այդ բռնակցման հետևանքով հուլիսի 16-23-ը ընկած ժամանակահատվածում տեղաբնակ շուրջ 40000 հայեր և 20000 արաբներ լքեցին իրենց բնակավայրը և հաստատվեցին Սիրիայի այլ շրջաններում ու Լիբանանում[2]:

Քննարկում: Այսպիսով՝ 1987-1992 թթ. Ադրբեջանում հայության դեմ տեղ գտած ցեղասպանության փաստը քողարկելու համար կեղծեցին իրողությունը՝ իբրև կոնֆլիկտը սկիզբ է առել 1992 թվին, ներադրբեջանական կոնֆլիկտը ներկայացրին իբրև Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև կոնֆլիկտ՝ անվանելով այն «Ղարաբաղյան կոնֆլիկտ», Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից հայ փախստականների գոյության և նրանց իրավունքների վերականգնման հարցը նպատակային շրջանցեցին ու դուրս թողեցին միջազգային քննարկման դաշտից՝ նրանց հանդեպ արդեն 30 տարիներ շարունակաբար տանելով անհամաչափ քաղաքականություն: Ցեղասպանից ազատագրված տարածքներին տվել են «օկուպացված» կարգավիճակը և մերժել են հայ փախստականների՝ այդ տարածքներում ապրելու իրավունքը, շրջանառության մեջ են դրել հորինված սկզբունքներ, մոտեցումներ, պատմություններ, ինչպես Խոջալուի դեպքերը[3] :

Ու հենց կեղծիքը կիրառում են ցեղասպանության ընթացքը շարունակական պահելու համար. վերջին 30 տարիներին իրականացրել են հակահայ, կեղծ ու հորինված պատմությունների այնպիսի քարոզ, որի արդյունքում այսօր էլ ադրբեջանական հանրության հոգեվիճակը նույնն է՝ ինչ 1987-1992թվականներին էր, ինչ թուրքական հանրության հոգեվիճակը 1915թ.-ին էր: Դրա վկայությունը 2016 թվի ապրիլն է, երբ պատերազմը դրանց համար հնարավորություն էր մորթելու և ըմբոշխելու «ազգային բռնության իրենց մշակույթը», ու Սլոյանի գլուխը բնակավայրերում պտտելիս՝ այնտեղ էլ «խաղաղ» բնակչությունն էր հրճվանք ապրում իր «բռնության մշակույթից»:

1987-1992 թվականներին Ադրբեջանում հայության դեմ տեղ գտած ցեղասպանության փաստը բացառապես ներադրբեջանական կոնֆլիկտ է: Սակայն 1994 թվից մինչ օրս տարվում է այնպիսի բանակցային գործընթաց, որ հանկարծ ու այդ ներադրբեջանական կոնֆլիկտը չլուծվի, որ տարածաշրջանը անընդհատ թեժ լինի ու կառավարելի: Հայկական երկու պետությունների իշխանությունները

---

[1] https://www.lragir.am/2018/09/17/379344/ :
[2] Սուքիասյան 2017, https://varuzhan.me/2015/02/05/hatay/,
[3] https://www.lragir.am/2016/05/13/132672/#sthash.FPcsqxym.dpuf, https://news.am/arm/news/438348.html :

արտաքին թելադրանքի տակ խոսել են հենց պարտադրված կեղծիքի շուրջ: Այսօր պահանջված է մնում Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից հայ փախստականների իրավունքների վերականգման ընթացքը՝ իրական կոնֆլիկտը բացահայտելու համար[1], տարածքների «օկուպացված» կարգավիճակը «հիմնավորում է» հայ զինվորների սպանությունը ու ցեղասպանության շարունակական պահելու միտումը: Հայերի ցեղասպանությունը որպես սպառնալիք հենց այսօր կիրառում են տարածաշրջանի բնիկ ժողովուրդների դեմ՝ նրանց տարրալուծելու, հնարավորությունները մսխելու և կառավարելի պահելու համար[2]:

Եզրակացություն: Տարածաշրջանում անվտանգության և խաղաղության հաստատման համար Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից հայ փախստականների իրավունքների վերականգնման խնդիրը առանցքային գործոն է, և օր առաջ այն պետք է դրվի քաղաքական սեղանի վրա: Անհրաժեշտ է, որ հայկական 2 պետությունները 1987-1992 թթ. Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի ազգությամբ հայ քաղաքացիների հանդեպ իրականացված ոճրագործությունները ճանաչեն ցեղասպանության շարունակություն, իրականացնեն հետաքննություն՝ վեր հանելու այն ուժերին, որոնք կազմակերպել, իրականացրել ու արդեն 30 տարիներ շարունակական են պահում հայության դեմ ցեղասպանությունը[3], տարածքները ճանաչեն որպես ցեղասպանից ազատագրված տարածքներ, նպաստեն այդ տարածքների իրավատիրոջ՝ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից հայ փախստականների իրավունքների վերականգնմանը, նրանց այդ տարածքներում բնակություն հաստատելուն: Ցեղասպանությանը դիմակայելու հետևանքով ծագած հակամարտության ընթացքում փախստականների կրած վնասների փոխհատուցման համար Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանում(ՄԻԵԴ) սկսված գործընթացը, ինչը կրկին հենվում է կեղծ ու շինծու պատմության վրա, օր առաջ պետք է կասեցնել: Հայությունը չի կարող հանդուրժել այն վնասները, որ հասցրեց Ադրբեջանը իր քաղաքացիներին՝ նրանց հանդեպ հրահրած ցեղասպանական պատերազմի ընթացքում: 1987-1994 թթ. ողջ վնասի հատուցումը ցեղասպան Ադրբեջանի պարտքն է թե՛ «ադրբեջանցի փախստականների» և թե՛ հայ փախստականների հանդեպ[4]:

Անհրաժեշտ է նպաստել և աջակցել Կասպիցի արևմուտքի ժողովուրդների հետ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից հայ փախստականների երկխոսության կայացմանը: Այդ երկխոսությունը կվերաբերի տարածաշրջանում ապագա անվտանգ ու ներդաշնակ կյանքի, ժողովուրդների և մարդու իրավունքների վերահաստատմանը, այդ ժողովուրդների ինքնությունը հարգող և զարգացնող համակեցության կազմավորմանը[5]:

---

[1] https://www.lragir.am/2020/01/02/506266/ :
[2] https://www.lragir.am/2020/02/06/515511/ :
[3] https://www.lragir.am/2019/10/07/482555/ :
[4] https://www.lragir.am/2020/07/02/560922/ :
[5] https://www.lragir.am/2020/02/06/515511/ :

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ավագյան Մ. 2018, Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից հայ փախստականները Ղարաբաղյան շարժման տարիներին և նրանց խնդիրները 30 տարի անց, «Արցախը հայոց պետականության համար պայքարի քառուղիներում» Միջազգային գիտաժողով, 2018թ. զեկույցների ժող., ՀՀ ԳԱԱ Պատմ.ինս. էջ 265-284:
2. Բաղդասարյան Յու. 2004, Բաքուն և հայերը, հակահայկական քաղաքականությունն ու հայերի էթնիկական մաքրումը Ադրբեջանում, Երևան, «Լուսակն», 288 էջ:
3. Խոջաբեկյան Վլ. 2005, Ցեղասպանությունը և հայաթափությունը Ադրբեջանում (1918-1990-ական թվականներ), Պատմաբանասիրական հանդես / ՀՀ ԳԱԱ. Հ. 1. էջ 21-41:
4. ՀՀ ԱԺ հայտարարությունը 1988-1992 թ. ընթացքում Ադրբեջանական ԽՍՀ բոլոր և ԼՂԻՄ-ի (հետագայում՝ ԼՂՀ) բազմաթիվ բնակավայրերում ադրբեջանական իշխանությունների կողմից տեղի հայ բնակչության նկատմամբ իրագործված ոճրագործությունները որպես ցեղասպանություն ճանաչման մասին: Նախագիծ, Պ-412-24.12.2008-ԱՀ-012/0:
5. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի 17.09.1989 թվի N 1597-XI համատեղ որոշումը՝ «Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում, ԼՂԻՄ-ում, Հայկական ԽՍՀ սահմանային շրջաններում հայ ազգաբնակչության և խորհրդային բանակում հայազգի զինծառայողների անվտանգության ապահովման Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի 01.12.1989 թվի N 1651-XI համատեղ որոշումը «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում իրադրությունը նորմալացնելու միջոցառումների մասին» ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի 1989 թվականի նոյեմբերի 28-ի որոշման մասին»:
6. Սուքիասյան Ս., 2017, Ալեքսանդրեթի սանջաքի հարցը թուրք-սիրիական հարաբերություններում 1936-1939 թթ., ԵՊՀ ՈՒԳԸ գիտական հոդվածների ժողովածու,Երևան, ԵՊՀ հրատ., 57-68 էջեր:
7. Кривопусков В. 2007, Мятежный Карабах. Из дневника офицера МВД СССР. Изд. второе, дополненное. - Москва, « Голос-Пресс», 384 с. 189.
8. Марутян А. 1995, Геноцид армян. Историческая память и трансформация этнических стереотипов (по материалам транспарантов и плакатов Карабахского движения). Центр понтийско-кавказских исследований. Краснодар.
9. Новиков А. 2015, 1905. Резня в Баку. Таганрог, «Веда», 120 с.
10. Составители: Г. Улубабян, С. Золян, А. Аршакян 1989, Сборник «Сумгаит… геноцид… гласность?» Материалы пресс-конференции, организованной 23 сентября 1989 г. Армянским историко-просветительским обществом «Гушаматян» совместно с Союзом журналистов республики в Ереване, в Доме архитекторов Армении. Общество «Знание» Армянской ССР.
11. Оганезов Г., Харатян Гр. 2014, Самооборона армян Кировабада в 1988-1989 гг. Глазами очевидцев, НАН РА, Инст. Археологии и Этнографии, 534 с.
12. Abrahamian L. 2006 , Armenian Identity in a Changing World, MAZDA PUBLISHERS, Inc. Costa Mesa u CA u, page 290&291.
13. Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից Փախստականների համագումարի հայտարարությունը,

https://www.lragir.am/2016/05/13/132672/#sthash.FPcsqxym.dpuf, բեռնման օր՝10.07.2020:
14. Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից փախստականների համագումարի Դիմումը Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովին և արտաքին գործերի նախարարությանը, https://www.lragir.am/2019/10/07/482555/. բեռնման օրը՝ 10. 07.2020:
15. Արցախյան պատերազմում զոհված ազատամարտիկների ցանկ https://hy.wikipedia.org/wiki/%D4%B1%D6%80%D6%81%D5%A1%D5%AD%D5%B5%D5%A1%D5%B6_%D5%BA%D5%A1%D5%BF%D5%A5%D6%80%D5%A1%D5%A6%D5%B4%D5%B8%D6%82%D5%B4_%D5%A6%D5%B8%D5%B0%D5%BE%D5%A1%D5%AE_%D5%A1%D5%A6%D5%A1%D5%BF%D5%A1%D5%B4%D5%A1%D6%80%D5%BF%D5%AB%D5%AF%D5%B6%D5%A5%D6%80%D5%AB_%D6%81%D5%A1%D5%B6%D5%AF_(%D5%96) , բեռնման օրը՝ 10. 07.2020:
16. Ավագյան Մ. Ողջ վնասի հատուցումը ցեղասպան Ադրբեջանի պարտքն է թե՛ հայ փախստականների և թե՛ «ադրբեջանցի փախստականների» հանդեպ. նամակ վարչապետին, https://www.lragir.am/2020/07/02/560922/, բեռնման օրը՝ 10. 07.2020:
17. Ավագյան Մ. Ո՞րն է հեղափոխական իշխանության պատկերացումը վարչապետի հնչեցրած բանաձևի մասին կամ փոխզիջման փիլիսոփայությունը սպառնալիք է, https://www.lragir.am/2020/02/06/515511/ , բեռնման օրը՝ 10. 07.2020:
18. Ավագյան Մ. Վաղուց ժամանակն է, որ իշխանությունները պարզեն Բաքվի ջարդերի զոհերի թիվը, https://www.youtube.com/watch?v=1N5NV_pbhQ0, բեռնման օր՝10.07.2020:
19. Ավագյան Մ., Ըստ ՄԱԿ-ի բնորոշման՝ «ադրբեջանցիները» փախստական չեն, https://www.lragir.am/2020/07/04/561467/ , բեռնման օրը՝ 10.07.2020 :
20. Ավագյան Մ., Ավանեսով Հ., Սումգայիթի և Բաքվի ցեղասպանությունների զոհերի թվի շուրջ, https://www.lragir.am/2020/03/07/524751/ , բեռնման օր՝ 10. 07.2020:
21. Ավագյան Մ. Բաքվի մեջքին Թուրքիան էր, իսկ Բանանցի մեջքին՝ ոչ-ոք: https://www.lragir.am/2019/08/30/471137 , բեռնման օրը՝ 10.07.2020
22. Ավագյան Մ., Ժամանակն է մեջքն ուղղել և վնասազերծել հակահայ «ականները», https://www.lragir.am/2020/01/02/506266/ , բեռնման օրը՝ 10. 07.2020:
23. Բաբայան Դ. (Հարցազրույց) Արցախն իրավունք ունի բարձրացնելու Նախիջևանի հարցը, https://www.lragir.am/2018/09/17/379344/, բեռնման օրը՝ 10.07.2020:
24. Գեղամյան Վ., Հաթայ պետության դրոշմանիշը, https://varuzhan.me/2015/02/05/hatay/, բեռնման օրը՝ 10.07.2020:
25. ԼՂՀ ԱԺ, Սումգայիթի ջարդերը լիովին համապատասխանում են ՄԱԿ-ի սահմանած ցեղասպանության հանցագործության իրավական ձևակերպմանը, https://www.aysor.am/am/news/2017/02/28/%D5%8D%D5%B8%D6%82%D5%B4%D5%A3%D5%A1%D5%B5%D5%AB%D5%A9-%D4%BC%D5%82%D5%80-%D4%B1%D4%BA/1220095, բեռնման օրը՝ 10. 07. 2020:
26. Հաջեան Մ. Սումկայիթ. Չդատապարտուած ցեղասպանութիւն, http://www.aztagdaily.com/archives/384408 , բեռնման օրը՝ 10. 07.2020:
27. Հայաստանի գլխի տակ փափուկ բարձ են դրել. նախիջևանագետ, https://www.youtube.com/watch?v=tlgu2yF8R34&feature=share&fbclid=IwAR0JPtHNKIONKy1MoNcDE9di-hI13D4Fy_dWXK46g-TmVWuiqrPkSIFIVVo8, բեռնման օրը՝ 10.07.2020:
28. Սումգայիթ. իսկ ի՞նչ եղավ Ապշերոնի բազմահազար հայությունը: https://www.youtube.com/watch?v=3tRyt5AXK90, բեռնման օրը՝ 10. 07.2020:

29. Սումգայիթում հայ աղջկա մսից խորոված էին բաժանում՝ ցույց տալով, թե ինչպես է պետք վարվել հայերի հետ, https://www.youtube.com/watch?time_continue=483&v=M711Us0sqOI&feature=emb_logo, Բեռնման օրը՝ 10. 07.2020:
30. Սովորական Ցեղասպանություն, Բաքու, 1990, Մաս 5, https://www.youtube.com/watch?v=4go7FG9P9oQ&t=100s, բեռնման օրը՝ 10. 07.2020:
31. Քոթանջյան S. Разоблачение Азербайджанской лжи про первых беженцев 1987 года (отрывок из фильма «Граница. Не объявленная Война» снятый в 1990 г. Синицыным А.) https://www.youtube.com/watch?v=yBe92Wa5npw&index=4&list=UU6eY6UIBBJqiS2Q0ZRig40A, բեռնման օրը՝ 10. 07.2020:
32. Փախստականների համագումարի համակարգող Խոջալուի ողբերգության ետեւում Ադրբեջանն է կանգնած, https://news.am/arm/news/438348.html, բեռնման օրը՝ 10. 07.2020:
33. Аветисян В. Цель операции «Кольцо» - Очистить Арцах от армян - Инесса Буркова, https://vstrokax.net/istoriya/tsel-operatsii-koltso-ochistit-artsah-ot-armyan/?fbclid=IwAR1dh_XyMkvTMLmhGa5mxdINjXURxQSp6Zxx1L-esa46B4cpI80jAU-zTfI բեռնման օր՝ 10.07.2020:
34. Армянский погром в Баку (часть 2) https://www.youtube.com/watch?v=kxC_7TLkrgA , բեռնման օրը՝ 10.07.2020:
35. Музей погибших воинов НКР http://www.kniga.am/?page=museum&place_id=384&search=, բեռնման օրը՝ 10.07.2020:
36. Нагорный Карабах. Историческая справка. Академия Наук Армянской ССР. Ереван, 1988 г., http://www.nkr.am/ru/karabakh-in-soviet-period , բեռնման օրը՝ 10. 07.2020:
37. Обыкновенный геноцид. Операция «Кольцо», весна-лето 1991г. Документальный фильм https://www.youtube.com/watch?v=6fV2urslvPs, բեռնման օրը՝ 10.07.2020:
38. An Open Letter on Anti-Armenian Pogroms in the Soviet Union https://www.nybooks.com/articles/1990/09/27/an-open-letter-on-anti-armenian-pogroms-in-the-sov/ բեռնման օրը՝ 10.07.2020:
39. Manufacturing A Massacre: The Armenian Pogroms in Baku, https://www.youtube.com/watch?v=0HLsdNMR4kY բեռնման օրը՝ 10. 07.2020:
40. Nagorno-Karabakh: Risking War , EXECUTIVE SUMMARY AND RECOMMENDATIONS, Europe Report, 14 Sep 2005, No166: https://www.crisisgroup.org/ru/europe-central-asia/caucasus/nagorno-karabakh-azerbaijan/nagorno-karabakh-viewing-conflict-ground բեռնման օրը՝ 10. 07.2020:

Ամփոփում

1987–1992 թվականներին Ադրբեջանական ԽՍՀ–ում հայության հանդեպ կատարվածը 130 տարիներ ձգվող ցեղասպանության շարունակությունն է

Մարիամ Ավագյան

Այս աշխատանքը հիմնավորում է, որ 1987-1992 թթ. Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում հայության հանդեպ կատարվածը հարյուր երեսուն տարիներ ձգվող ցեղասպանության շարունակությունն է ու դրա մի դրվագը, երբ 1894-1896 թթ. տեղ գտավ Մեծ աղետի նախացնցումը, 1915-ին՝ Մեծ աղետը, իսկ հետագայում եղան հետցնցումներ, որոնցից մեկը 1987-1992 թթ. էր:

Ցեղասպանության հենքի վրա կամայականորեն ստեղծված Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետությունը, այնուհետև Ադրբեջանական ԽՍՀ-ը, այսօր էլ Ադրբեջանի Հանրապետությունը հայության և տարածաշրջանի բնիկ ժողովուրդների ցեղասպանությունը ամրագրեցին որպես պետական քաղաքականություն:

Ադրբեջանական ԽՍՀ իշխանությունների հակահայ քաղաքականությունը 1987-ից ստացավ բացահայտ ու ագրեսիվ բնույթ, ցեղասպան բռնարարքները հայաթափեցին Ադրբեջանի հայկական օջախները: Շուրջ 800 000 հայ դարձան փախստական:

Տարածաշրջանում անվտանգության և խաղաղության հաստատման համար Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից հայ փախստականների իրավունքների վերականգնման խնդիրը առանցքային գործոն է, և օր առաջ այն պետք է դրվի քաղաքական սեղանի վրա:

Հիմնաբառեր. *Հայ փախստական, Ադրբեջան, ցեղասպանություն, ՄԻԵԴ, ազատագրված տարածք*

Резюме

Преступления, совершенные в отношении граждан армянской национальности в Азербайджанской ССР в 1987–1992 годах, являются продолжением непрекращавшегося 130–летнего геноцида

Мариам Авакян

Работа обосновывает, что преступления, совершенные в отношении граждан армянской национальности в Азербайджанской ССР в 1987-1992 гг. являются продолжением и очередным этапом непрекращавшегося 130-летнего геноцида армян, когда в 1894-1896 годах имел место форшок перед Великой Катастрофой, в 1915 году произошла Великая Катастрофа, а затем произошли афтершоки, один из которых был в 1987-1992 годах.

На основании Геноцида произвольно созданная Азербайджанская Демократическая Республика, затем Азербайджанская ССР, а сегодня Азербайджанская Республика закрепили геноцид армян и коренных народов региона в качестве государственной политики.

Антиармянская политика властей Азербайджанской ССР с 1987 года приобрела открытую и крайне агрессивную форму, геноцид опустошил армянские поселения Азербайджана. Около 800 000 армян стали беженцами.

Вопрос восстановления прав армянских беженцев из Азербайджанской ССР является ключевым фактором в обеспечении безопасности и мира в регионе, и он должен быть включен в повестку переговоров по Карабахскому конфликту

Ключевые слова: *Армянский беженец, Азербайджан, геноцид, ЕСПЧ, освобожденные территории*

Abstract

The actions committed against the Armenians in the Azerbaijani SSR in 1987–1992 are continuation of genocide that has lasted for 130 years

Mariam Avagyan

This work proves the fact that the actions committed against the Armenians in the Azerbaijani SSR in 1987-1992 are continuation of genocide and an episode of it that lasted for one hundred and thirty years; when the foreshock of the Great Catastrophe occurred in 1894-1896, the Great Catastrophe in 1915, and later there were aftershocks, one of which was in 1987-1992.

The Democratic Republic of Azerbaijan, which was arbitrarily created on the basis of the Genocide, thereafter the Azerbaijani SSR, and currently the Republic of Azerbaijan, established the genocide of the Armenians and the indigenous peoples of the region as a state policy. Since 1987 the anti-Armenian policy of the authorities of the Azerbaijani SSR became obvious and aggressive, and the genocide devastated the Armenian settlements that were under the control of the Azerbaijani SSR. About 800,000 Armenians became refugees.

The issue of restoring the rights of Armenian refugees from the Azerbaijan SSR is a key factor in establishing security and peace in the region, and it must be included on the agenda of Karabakh conflict negotiations.

Keywords: *Armenian refugee, Azerbaijan, genocide, ECHR, liberated territories.*

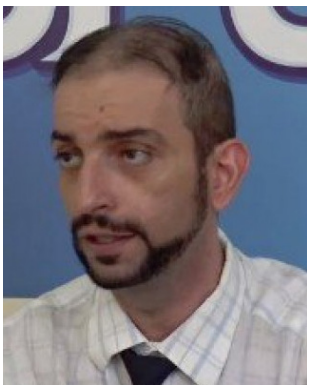

ГРИГОРИЙ ГЕННАДИЕВИЧ АЙВАЗЯН,
кандидат исторических наук,
научный сотрудник Института археологии и этнографии НАН РА, Председатель НПО Ассамблея азербайджанских Армян.
grigoriayvazyan@gmail.com
Статья представлена 10.04.2021, рецензирована 10.04.2021, принята к публикации 20.04.2021

К ВОПРОСУ О ПРОЦЕССЕ ОФИЦИАЛЬНОГО ПРИЗНАНИЯ АРМЕНИЕЙ ГЕНОЦИДА АРМЯН НА ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В 1988–1992 ГГ.

Данная научная статья посвящена процессу официального признания Парламентом Республики Армения факта Геноцида армян на территории современного Азербайджана 1988-1992 гг., и мероприятиям в связи с 30 годовщиной геноцида армян в Баку в 1990 г. Многие факты, представленные в этой научной статье, впервые вводятся в широкий научный оборот. Вопрос об официальном признании со стороны Республики Армения и Республики Арцах (далее Арцах) факта геноцида армян на территории современного Азербайджана в 1988-1992 гг. является краеугольным камнем в решении проблемы армянских беженцев из Азербайджана, однако, помимо сугубо гуманитарного и правового аспектов, он имеет и прикладное политическое значение с точки зрения государственных интересов и национальной безопасности Республики Армения и Арцаха. На примере истории и печальной судьбы азербайджанских армян можно без особого труда представить и доказать международному сообществу, на понятном для него языке, практическую невозможность мирного сосуществования арцахских армян и азербайджанских тюрок в рамках единого государства, а также нейтрализовать любые азербайджанские спекуляции на тему одностороннего возвращения на места прежнего проживания исключительно так называемых азербайджанских «беженцев». Вопрос азербайджанских армян, образно выражаясь, является «щитом и мечем» армянской государственности в деле противостояния азербайджанской пропагандистской машине.

На совместном заседании национального собрания Армении и Арцаха 18.01.2020 г. было принято историческое заявление в преамбуле которого события января 1990 года в г. Баку были названы геноцидальным актом, однако для того чтобы лучше представить себе подлинную правовую, юридическую, политическую сущность и актуальность затронутого вопроса, следует сделать краткий экскурс в его историческое прошлое.

Община азербайджанских армян в изгнании (беженцы) в процентном соотношении от общего числа населения Республики Армения к началу 1990-ых гг. составляла около 12%[1]. Азербайджанские армяне являются одной из основных пострадавших и заинтересованных сторон арцахско-азербайджанского конфликта, без учета их законных прав и интересов невозможно достижения прочного, справедливого, долговременного мира в регионе Южного Кавказа, а также внутриполитической стабильности в Армении.

Вопрос об официальном признании со стороны Республики Армения и Республики Арцах (далее Арцах) факта геноцида армян на территории современного Азербайджана в 1988-1992 гг. является краеугольным камнем в решении проблемы армянских беженцев из Азербайджана, однако помимо сугубо гуманитарного и правового аспектов, он имеет и прикладное политическое значение с точки зрения государственных интересов и национальной безопасности Республики Армения и Арцаха. Вопрос азербайджанских армян - самое слабое звено в информационно-пропагандистской войне, развязанной и уже давно ведущейся авторитарным режимом Баку против Республики Армения, Арцаха и всего армянского народа, можно сказать, что этот вопрос «ахиллесова пята» азербайджанского милитаризма.

Дело в том, что на примере истории и печальной судьбы азербайджанских армян можно без особого труда представить и доказать международному сообществу, на понятном для него языке, практическую невозможность мирного сосуществования арцахских армян и азербайджанских тюрок в рамках единого государства, а также нейтрализовать любые азербайджанские спекуляции на тему одностороннего возвращения на места прежнего проживания исключительно так называемых азербайджанских «беженцев»[2] и т.д. Образно выражаясь, вопрос

---

[1] **По официальным данным Миграционной службы Министерства Территориального Управления и Развития Республики Армения, численность армянского населения в крупных городах и районах АзССР** 361. 453 www.smsmta.am

[2] **Зачастую когда говорят о праве возвращения беженцев** на прежние места проживания создается ошибочное впечатление, что речь идет исключительно об одностороннем возвращении азербайджанских «беженцев» (точнее перемещенных лиц, так как людей в статусе беженца в Азербайджане просто нет) на места прежнего проживания на территории РА и НКР, но в действительности дело обстоит совершенно иначе. Как нас заверили в представительствах стран сопредседателей Минской группы ОБСЕ, речь здесь идет о возвращении всех исключительно беженцев, в том числе и армянских беженцев из Азербайджана, на свои прежние места проживания. Что касается вероятности подобного развития событий, то оно вероятно настолько же, насколько вероятно возвращение азербайджанских «беженцев» в РА и Арцах, не больше того и не меньше. Концепция всеобъемлющего решения проблемы беженцев в зоне арцахско-азербайджанского конфликта может быть исключительно универсальной, либо взаимное возвращение беженцев на свои прежние места проживания, либо взаимное исключение их возвращения, другого просто не дано! В ответе на наши запросы (со стороны НПО «ААА») в адрес посольств стран сопредседателей минской группы ОБСЕ и представительства УВКБ

азербайджанских армян, является «щитом и мечем» армянской государственности в деле противостояния азербайджанской пропагандистской машине.

В результате политики этнических чисток[1] и массовой насильственной депортации спланированной и осуществленной руководством Азербайджана на самом высоком государственном уровне[2] по отношению к собственным мирным гражданам[3] армянской национальности совершенно не причастными к арцахскому движению и полностью лояльными государству, вдали от зоны конфликта и за долго до его военной фазы, Азербайджан в 1988-1990 гг. было вынуждено покинуть практически всё его полмиллионное коренное армянское население. Этот яркий пример служит неопровержимым доказательством лучше всего иллюстрирущим факт того, что происходившее в зоне карабахского противостояния в период 1988-1994 гг. не было всего лишь борьбой за свободу и независимость Арцаха и тем более территориальным конфликтом между Арменией и Азербайджаном, а было, по сути, Великой Отечественной Войной армянского народа против азербайджанской милитаристской геноцидальной машины, на которой решался вопрос - быть армянскому народу или ему не быть, что автоматически, подобно косовскому прецеденту, делает практически безальтернативным международное признание независимости Арцаха, а это в свою очередь значит и снятие многолетней незаконной блокады Армении со стороны Турции и Азербайджана.

Фактически в 1991 г. уже де-юре, Азербайджанская ССР, считавшаяся малой империей и тюрьмой народов, распалась на две части, на ее территории на одном и том же юридическом основании образовались два независимых государства, практически равные в правовом и политическом статусе. Это - Республика Арцах[4] и Азербайджанская республика, причем Арцах, в отличие от Азербайджанской республики[5], не отказывалась от правопреемственности Азербайджанской ССР,

---

ООН в Ереване, были получены ответы, а именно из посольства США 09.14.2010,08.13.2010; Франции 24.11.2008; УВКБ ООН 23.06.2010, N 112/2010, в которых сопредседатели подтвердили наличие подобного подхода к решению вопроса беженцев у международного сообщества. Все документы из личного архива председателя НПО «ААА».

[1] Актами геноцида армян проживавших в Сумгаите, Баку, Кировабаде (Гандзаке) в 1988-1990 гг., а так же последовавшими программы и акты массового насилия по всей республике.

[2] Имена всех заказчиков, организаторов и исполнителей погромов давно и хорошо известны, это практически все прошлое руководство Аз. ССР и Народного Фронта Азербайджана.

[3] Согласно конституции СССР от 1977 г., статья 33 «в СССР установлено единое союзное гражданство», однако оно не прямое, а опосредованное через гражданство союзной республики - «каждый гражданин союзной республики является гражданином СССР», а в статье 76 конституции СССР прямо сказано, что «союзная республика - суверенное советское социалистическое государство, которое объединилось с другими советскими республиками в Союз ССР.

[4] Закон СССР о порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР, от 3 апреля 1990 г.

[5] Азербайджанская Республика вышла из состава СССР с нарушением закона СССР о порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР, от 3 апреля 1990 г. Нынешняя Азербайджанская Республика правопреемница учрежденной Турцией и существовавшей с 28 мая 1918 года по 28 апреля 1922 года так называемой «АДР». Она отвергла правопреемство АзССР. Этот отказ от правопреемства АзССР юридически был оформлен в декларации «О восстановлении государственной независимости Азербайджанской Республики» (30 августа 1991 г.) и «Конституционном акте о государственной независимости Азербайджанской Республики» (18 октября 1991 г.). Во второй статье «Конституционного акта…» дана правовая оценка советизации АзССР как оккупации Азербайджана Советской Россией. В «Конституционном акте о государственной независимости Азербайджанской Республики» название

провозгласившей себя правопреемником некем не признанной и не имевшей международно-признанных границ, так называемой Азербайджанской Демократической Республики (АДР)[1].

В свое время АзССР также была основана на исторических землях коренных народов нынешней Восточной части Южного Кавказа, таких как удины, лезгины азербайджанские армяне и др. как «единый государственный союз» основных двух общин республики, а именно «мусульман и армян». Армяне АзССР были фактически одной из государствообразующих и титульных наций этой республики[2]. Мотивируя именно этим обстоятельством и «исходя из необходимости национального мира между мусульманами и армянами…» республики, в свое время Кав бюро ЦК РКП (б) приняло решение от 5 июля 1921 года о передаче НК в состав АзССР[3]. Флаг второго автономного образования АзССР - Нахичеванской автономной республики, также весьма красноречив, он носил название республики на двух языках, а именно на тюркском и армянском[4]. Фактически второй пост в иерархии государственных должностей АзССР- пост первого заместителя председателя Верховного Совета АзССР законодательно был закреплен за армянином,

---

Азербайджанской Демократической Республики изменено. Азербайджанская Демократическая Республика post factum была переименована в «Азербайджанскую Республику». Для того чтобы показать, что якобы нынешняя Азербайджанская Республика восстановила существовавшую в 1918-1920 годах государственность с тем же названием. Но государства под названием «Азербайджанская Республика» до того не существовало.

[1] Азербайджанская Демократическая Республика (АДР) 1918-1920 гг. - искусственно созданное в 1918 г. на Южном Кавказе на штыках и в результате кровавой турецкой интервенции марионеточного «государства», построенного на крови армян и прочих коренных народов Восточной части Южного Кавказа. АДР имела безграничные территориальные претензии практически ко всем своим соседям, в первую очередь к Армении, Грузии и России. Эта страна претендовала на обширные территории от Баку и Дербента до Батуми и Тавриза, из-за чего так и не была принята в Лигу наций и без международно-признанных границ бесславно сошла с исторической арены. В противоположность новоявленному в Закавказье Азербайджану, Арцах имеет богатую историю государственности, эта страна никогда не была частью «независимого» Азербайджана.

[2] В адресованном Центру письме закавказских большевиков от 10 июня 1920 года, под которым подписался и тогдашний лидер кавказских тюрок Нариман Нариманов, для АзССР употребляется весьма характерное для нее понятие- «вненациональная» см. «К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, 1918-1925. Документы и материалы», Баку, 1989, стр. 56, 99-101. ср. Манасян А., Карабахский конфликт: ключевые понятия и хроника, Ер., 2005, с.25.

[3] Этот принцип зафиксирован в «Декрете об образовании Автономной области Нагорного Карабаха» (АОНК) от 7 июля 1923 года, в котором цель советской власти в АзССР объявлена установление «единого государственного союза» населяющих республику двух основных общин - армян и мусульман см. «Декрет Аз. ЦИК об образовании Области Нагорного Карабаха», Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов, Ер.1992, с.650, док N451. В первые годы советской власти практически во всех политико-правовых документах о национально-государственном устройстве АзССР постоянно фигурировала формула «мусульмане-армяне», чем дополнительно признавался статус армян АзССР как одного из учредителей интернациональной республики. При чем языком сношения с Автономной областью Нагорного Карабаха декретом Азербайджанского Центрального Исполнительного Комитета (АзЦИК) от 31 июля 1923 года «О национализации государственных учреждений в АзССР» был объявлен армянский. В русле «языкового равенства» народов республики декрет обязал государственные учреждения «давать ответы и разъяснения» гражданам всех национальностей на том языке, на котором подана бумага», т.е. на котором они обращаются в госучреждения.

[4] В статье 112 Конституции Нахичеванской Автономной Советской Социалистической Республики, принятой 18 сентября 1937 года Чрезвычайным X съездом Советов Нахичеванской АССР, содержалось следующее описание: «Государственным флагом Нахичеванской Автономной Советской Социалистической Республики является государственный флаг Азербайджанской ССР, состоящий из красного полотнища, в левом углу которого, у древка наверху, помещены золотые серп и молот, и надпись на азербайджанском и армянском языках АзССР» с добавлением под надписью «АзССР» буквами меньшими размера надписи «Нахичеванская АССР» на азербайджанском и армянском языках».

председателем областного Совета народных депутатов НКАО[1]. Достаточно отметить то, что среди первых девяти руководителей азербайджанской большевистской партии периода 1920-1933 гг. азербайджанских тюрок было в лучшем случае всего двое, а именно Мирза Гусейнов[2] и Рухулла Ахундов[3], и руководили они вместе сроком немногим более года. Даже если не считать Степана Шаумяна, в 1926-1929 гг. республикой руководил Левон Мирзоян[4], а до него армянскими лидерами азербайджанской большевистской партии, фактическими главами республики были, соответственно, Анастас Микоян[5] и Рубен Рубенов[6]. Позже армянское население АзССР стало постепенно вытесняться как из государственных структур управления, так и вообще из республики, и подвергаться различного рода притеснениям, доходящим до открытой дискриминации. Фактически азербайджанское военно-политическое руководство в 1988-1990 гг. грубо нарушило неписаный закон сосуществования двух государствообразующих и титульных общин АзССР, азербайджанских армян и тюрок в рамках единого государства, что конечно крупный просчет азербайджанской политической элиты. После произошедшего с армянами АзССР в 1988-1990 гг. Азербайджан не имеет ни моральных прав, ни юридических оснований претендовать на принадлежность ему Арцаха. Здесь следует заметить, что ставить знак равенства между армянами АзССР и азербайджанцами АрмССР в корне некорректно, не только потому, что первых было более полмиллиона, а вторых всего-то около 160, а потому, что принципиально различными были их статусы, в то время как армяне АзССР являлись одной из титульных и государствообразующих наций республики, азербайджанцы в АрмССР не обладали подобным статусом, а были всего лишь национальным меньшинством.

Общину азербайджанских армян вообще в классическом понимании этого термина было бы неверно называть диаспорой. Армяне на Востоке Южного Кавказа (в нынешнем Азербайджане) народ автохтонный, они проживали здесь издревле, задолго до прихода в регион в широких масштабах из Маньчжурии, Алтая и Средней Азии основной части предков, современных азербайджанцев-тюрок[7]. Тюрки - азербайджанцы на Южном Кавказе вообще народ пришлый. Значитель-

---

[1] Манасян А., Карабахский конфликт: ключевые понятия и хроника, с. 172-173.

[2] 28 апреля 1920 - 23 июля 1920

[3] 1926 г.

[4] Мирзоян Левон Исаевич. Родился 14.11.1897, в Шушинском уезде Елизаветпольской губернии в с. Ашан; в 1917 году вступил в РСДРП(б), с 1919 года на партийной работе; с 21 января 1926 - 5 августа 1929 первый секретари ЦК КП Азербайджанской ССР ; секретарь Казахстанского крайкома ВКП(б) в 1933-1937; первый секретарь ЦК КП(б) Казахстана в 1937-1938 гг. Арестован 23 мая 1938 г. Приговорён: ВКВС СССР 26 февраля 1939 г., обв.: участии в к.-р. организации. Расстрелян 26 февраля 1939 г. Реабилитирован 10 декабря 1955 г.

[5] Анастас Иванович Микоян (родился 13 (25) ноября 1895, село Санаин в Армении - 21 октября 1978, Москва) - российский революционер, советский государственный и партийный деятель. Член партии с 1915 года, член ЦК с 1923 года. В марте 1919 года возглавил Бакинское бюро Кавказского крайкома РКП(б). С занятием Баку в1920 большевиками вступил в город в качестве уполномоченного Реввоенсовета XI армии.

[6] Рубен Гукасович Рубенов (Мкртчян), (родился в Тифлисе в семье рабочего-армянина. 1894 - 27 ноября 1937) революционер, советский партийный и государственный деятель. Первые секретари ЦК КП Азербайджанской ССР с. 0 7.02.1933 - 10.12.1933 гг.

[7] Прародина тюрок локализуется на пространствах между югом Сибири, современной Монголией и Маньчжурией.

ная часть их прямых предков оказалась здесь лишь в XIX-XX вв. как отходники[1] (тюркоязычные гастарбайтеры из северного Ирана).

До 1918 г. на Южном Кавказе вообще не было никакого Азербайджана, а до 1936 г. азербайджанцев - (это термин-неологизм) не имевший статус конкретного этнонима. Понятие азербайджанец является собирательным и в нынешнем его виде оно всё еще отображает скорее не этническое происхождение индивида, а его гражданскую принадлежность[2]. Чтобы поставить всё на свои места, следует знать о ком именно идет речь; если об азербайджанцах (azərbaycanlılar), то у них нет своей «особой» истории до 1936 г.[3], а если об азербайджанских тюрках (они имеют смешанное этническое происхождение), тут дело обстоит совершенно иначе, и путать и тем более подменять эти два разных понятия, как это делают многие, называя тюрок Восточной части Южного Кавказа «азери» (azərilər), недопустимо[4]. В том же случае, если речь идет о тюрках Азербайджана, а не об азербайджанцах, всё становится предельно ясно, ведь их история хорошо известна. Хотя в этом случае об автохтонности придется забыть напрочь. Следовательно, в данном регионе никак не могло быть никакой азербайджанской земли, азербайджанских ханств и т.д. Все это фикция!

Азербайджанские армяне по большей части являются потомками коренного христианского населения исторических провинций и Арцах Утик -(Карабах) , Собственно Албании (Агванка), (в Албании они наряду с удинским народом)[5]. В советское время в историографии по этому вопросу особых дискуссии не было. При всем этом никто не ставил под сомнение автохтонность их предков на землях, которые с 1918 года стали называться Азербайджаном. Здесь следует таже заметить, что ярким примером хваленной азербайджанской «толерантности» и «мультикультурализма» в действии, наряду с исторической судьбой азербайджанских армян, может послужить судьба удинского народа[6].

[1] История Азербайджана, т. II, Баку, 1962, с. 253-262; Манасян А., Нагорный Карабах: как это произошло конфликт, Ер., 2010, с. 15.

[2] Айвазян Г., О термине «азербайджанцы», судьбах коренного населения Азербайджана и подлинных предках современных азербайджанцев, «Историко-филологический журнал», Ереван, 2013, № 1 (192), с. 104-119.

[3] Понятие азербайджанцы вообще приобрело гражданство лишь в 1936 г. В связи с одним из требований конституционной реформы СССР, которое гласило, что для образования союзной республики требовалось, чтобы численность «титульной нации», составляла не менее одного миллиона человек. Ни один этнос в Азербайджанской ССР не набирал такого количества людей. Тогда-то и было принято директивное решение о «переименовании» мусульман республики в азербайджанцев. Тем самым набралось нужное количество для образования союзной республики, а тюрки стали азербайджанцами, а значит и основной титульной нацией республики. Таким образом, тюрки Азербайджанской ССР актом присвоения названия республики в качестве собственного этнонима, стали основной «титульной нацией» Азербайджана.

[4] Факты о геноцидной политике Азербайджана. Сост., отв. ред., автор вступ. статьи и комемент. к.и.н., доцент М. А. Арутюнян. «Качар» (Ежегодник НЦК). Кн. 14, Шуши, Изд-во Научного центра «Качар», 2020, с. 197.

[5] Подробнее см.: Акопян А., Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ер., 1987,302; Свазян Г., История страны Алуанк (с древнейших времен по VIII в.), Ер., 2009, 347 с.

[6] Айвазян Г., 2019, К вопросу об этногенезе удинского народа и уточнению термина «страна Утийцев», Вестник арменоведения Ереван, «Гитутюн», № 1 (19), с. 80-99.

Айвазян Г. 2015 , Об удинской этноконсолидации собственно албанцев-христиан в эпоху средневековья Армения и христианский Кавказ, Республиканский симпозиум, посвященный 1700-летию принятия христианства в Кавказской Албании и Грузии, Ереван, 15-16 декабря 2015 г. доклады и тезисы докладов, (ред.), Акопян А., Ереван, Гитутюн, с. 20- 44.

Айвазян Г., 2016, К вопросу об этногенезе армян Азербайджана в свете албано-удинской проблематики Историко-

Однако вопреки всем историческим фактам азербайджанские авторы и пропагандисты со всех трибун без тени стыда и совести твердят, что в результате войны 1988-1994 годов более 20% территории Азербайджана было оккупировано Арменией и более миллиона «азери» стали «беженцами». С правовой и юридической точки зрения беженцев азербайджанцев из Армении в Азербайджане вообще нет[1], что же касается «беженцев» азербайджанцев из Арцаха и его освобожденных территорий - это внутренне перемещенные лица - «ВПЛ»- комбатанты,[2] активно участвовавшие в блокаде Арцаха и боевых действиях против него. В действительности все было с точностью до наоборот, это Армения и Арцах подверглись неспровоцированной агрессии со стороны Азербайджана как в 1918-1920, так и в 1988-1994 годах. Это коренное армянское население Восточной части Южного Кавказа по указке руководства Азербайджана подверглось этническим чисткам и массовой насильственной депортации, под страхом массового истребления, с родной земли. К тому же армянская сторона не оккупировала, а освободила всего часть Нагорного Карабаха и вовсе не выходила за пределы его историко-географических границ. Ведь в свое время в нарушении решения Кавбюро РКП (б) от 05.07.1921 г. вместо всего Нагорного Карабаха (включая ныне освобожденные территории) автономия была образована на небольшой его части, и позже область по этому факту «задним числом» была переименована из АОНК в НКАО[3]. К тому же под оккупацией азербайджанской стороны всё еще находят-

культурный вклад армян Гардмана и Ширвана (история и современность) , Республиканский симпозиум (Ереван, 29-30 апреля, 2016), доклады и тезисы докладов, (ред.), Акопян А., Ереван, «Гитутюн», с. 3-24.

Айвазян Г. 2016, Удины и Албанская церковь Азербайджана «21-й Век», журнал фонда «Нораванк», Ер., ООО «ТАСК», № 3 (40) с. 53-66.

Айвазян Г. 2018, К вопросу о дезинтеграции и деэтнизации удинского народа, Армения и Восточнохристианская Цивилизация – III, Республиканская конференция, посвященная 70-летию со дня рождения известного армениста-кавказоведа, Павла Чобаняна (1948-2017 гг.) (ред.), Акопян А., Ереван, «Гитутюн», 17-18 мая, 2018, с. 17-30.

[1] Законом о гражданстве Азербайджанской республики им всем автоматически, «в явочном порядке», предоставлялось гражданство Азербайджана. См. Закон о гражданстве Азербайджанской республики 1998г., Статья №5, пункт 3.

[2] Комбатант - лицо, принимающее непосредственное участие в боевых действиях в составе вооружённых сил одной из сторон международного вооружённого конфликта и имеющее в этом качестве особый юридический статус (определение комбатанта прямо или косвенно содержится в ЖК, III и ДП,I, к Женевским Конвенциям). строгое определение понятию комбатант было сформулировано в 1907 году на 2-й Гаагской конференции в Конвенции о законах и обычаях сухопутной войны (далее IV Гаагская конвенция). Тогда были установлены критерии, с помощью которых можно было отличить комбатантов от других участников вооружённых конфликтов. Позднее, с принятием Дополнительного протокола I к Женевским конвенциям, касающейся защиты жертв международных вооружённых конфликтов 1977 года, в статье 43 данного протокола появляется определение вооружённых сил и также впервые вводится понятие комбатанта как составляющего вооружённые силы. См. IV Гаагская конвенция о законах и обычаях сухопутной войны. Приложение о законах и обычаях сухопутной войны, 1907, Статья 1.; Дополнительный протокол I к Женевским конвенциям, касающийся защиты жертв международных вооружённых конфликтов, 1977.

[3] Автономная Область Нагорного Карабаха (АОНК) Нагорно-Карабахская Автономная Область (НКАО). Разные названия армянской автономной области, образованной по Постановлению Кавбюро РКП(б) от 5 июля 1921 г. Первое название – АОНК – соответствует Постановлению Кавбюро о включение «в пределы» АзССР всего Нагорного Карабаха и создании здесь автономной области с широкими правами. Второе название – НКАО – отражает грубое нарушение этого Постановления Кавбюро и образование армянской автономной области лишь на части включенных в пределы АзССР территорий Нагорного Карабаха. Кавбюро РКП (б) [5] июля 1921 г. постановило: «Нагорный Карабах оставить в пределах Азербайджанской ССР, предоставив ему широкую областную автономию…». Принятый 7 июня 1923 г. Декрет Азербайджанского Центрального Исполнительного Комитета (АзЦИК) «Об образовании Автономной области Нагорного Карабаха» в нарушение

ся исконные земли армян Восточной части Южного Кавказа, такие как Шаумяновский, Шамхорский, Ханларский, Дашкесанский, Кедабекский, армяно-удинские Куткашенский и Вардашенский районы, армянский Гандзак, Нахичевань и т. д.

Что же стало причиной подобного искажения причинно-следственной связи и подлинного образа арцахско-азербайджанского конфликта? Ответом на этот скорее риторический, чем практический вопрос, может служить азбучная истина о том, что прежде чем нести правду о произошедшем миру, ее следует признать самому! Фактически вопрос азербайджанских армян остался за рамками переговорного процесса, ведущегося в формате Минской группы ОБСЕ. После сумгаитского этапа[1] геноцида армян в Азербайджане прошло уже более 30 лет, однако по надуманным причинам сомнительного характера события, произошедшие в 1988-1992 гг. по отношению к армянам АзССР, в Армении и Арцахе, на официальном государственном уровне все еще так и не признаны в качестве геноцида и продолжают, вопреки здравому смыслу, квалифицироваться в качестве «погромов». Описание всех ужасов произошедших с армянами Азербайджана в период 1988-1990 гг. выходит за рамки нашей задачи, эти факты являются аксиоматической истиной, не требуют дополнительных доказательств. К тому же целым рядом постановлений Верховного Совета Армянской ССР, до сих пор не утративших юридическую силу, уже были признаны и осуждены злодеяния, геноцидальные акты, совершенные в отношении армянского населения АзССР, в частности: 1) «Постановление Верховного Совета Армянской ССР об осуждении злодеяний, совершенных против армянского населения в городе Сумгаите в феврале 1988 года»[2]; 2) Постановление Верховного Совета Армянской ССР и Национального Совета Нагорного Карабаха о Постановлении Верховного Совета СССР от 28 ноября 1989 года «О мерах по нормализации обстановки в Нагорно-Карабахской Автономной области»[3]; 3) Постановление Верховного Совета Армянской ССР «О вопросе обеспечения безопасности армянского населения Азербайджанская ССР, НКАО, приграничных районов Армянской ССР и армян-военнослужащих советской армии»[4]; 4) Постановление Верховного Совета Армянской ССР «Об убийствах,

---

Постановления Кавбюро решил: «Образовать из армянской части Нагорного Карабаха автономную область…». Так за пределами автономной области были оставлены южные (Кубатлу, Зангелан, Физули, Джабраил), ее западные районы (Лачин, Кельбаджар), центральные (Ханлар, Шаумян) и северные (Кархат/Дашкесан, Гетабек, Шамхор) районы Нагорного Карабаха, хотя во многих из этих районах в момент принятия Декрета АзЦИК-а этнические армяне составляли большинство населения. «Автономная область Нагорного Карабаха» (АОНК) по факту случившегося была переименована в «Нагорно-Карабахскую автономную область» (НКАО) в 1936 году. См. «Декрет Аз. ЦИК об образовании Области Нагорного Карабаха», Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов, Ер.1992, док. N 451, с. 650.

[1] Ему предшествовали так называемая «армяно-татарская резня 1905-1907 гг., в результате которой было разрушено 128 армянских поселений и погибло, по разным оценкам, до 10 тыс. человек.

[2] Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի որոշում «Ադրբեջանական ՍՍՀ Սումգայիթ քաղաքում կատարված ոճրագործությունները դատապարտելու մասին», 15.06.1988, N 1255-XI:

[3] Հայկական ԽՍՀ Գերագույն Խորհրդի որոշում «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում իրադրությունը նորմալացնելու միջոցառումների մասին» ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի 1989 թվականի նոյեմբերի 28-ի որոշման մասին, 01.12.1989, N 1651-XI:

[4] Հայկական ԽՍՀ Գերագույն Խորհրդի և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային Խորհրդի որոշում, «Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում, ԼՂԻՄ-ում, Հայկական ԽՍՀ սահմանային շրջաններում հայ ազգաբնակչության և խորհրդային բանակում հայազգի զինծառայողների անվտանգության ապահովման խնդիրների մասին», 17.09.1989, N 1597-XI:

погромах и других злодеяниях совершенных в городе Баку и ряде других населенных пунктах Азербайджанская ССР и еще большем обострении в следствие этого ситуации в регионе, от 13. 02.1990 г.».

На новом этапе, уже в независимой Армении, с 2007 г. с инициативой об официальном признании[1] со стороны парламента Республики Армения и Арцаха произошедшего на территории современного Азербайджана в 1988-1992 гг. в качестве геноцида армян в Азербайджане, выступает НПО Ассамблея Азербайджанских Армян[2] (далее «ААА»). Факты и документы, о которых ниже пойдет речь, в широкий научный оборот вводятся практически впервые. НПО «ААА» направила целый ряд обращений по данному вопросу на имя руководства Республики Армения и Арцаха. В ответ на эти обращения организация получила ответы из МИД РА[3] и из Национального собрания РА за подписью тогдашнего главы парламента Т. Торосяна[4], о необходимости экспертной оценки произошедшего на территории современного Азербайджана в 1988-1992 гг., как геноцида и соответствии их конвенции Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1948 года о предупреждении преступления геноцида и наказании за него музеем-институтом геноцида армян. Организация «ААА» представила соответствующий пакет необходимых документов и имеющиеся множество вопиющих фактов, свидетельствующих о сути произошедшего на территории современного Азербайджана в 1988-1992 гг., в музей -институт геноцида армян, откуда 23.10.2008 г. на имя председателя НПО «ААА» пришел официальный ответ-заключение со справкой на 2 листах за подписью директора музея А. Демояна[5] в котором приветствовалась инициатива о признании на законодательном уровне факта геноцида армян в Азербайджане и представлялось заключение о полном соответствии произошедшего на территории современного Азербайджана в 1988-1992 гг., конвенции ООН от 9 декабря 1948 года о предупреждении преступления геноцида и наказании за него[6]. Инициатива о признании геноцида армян в Азербайджане лично от имени Католикоса Всех армян и Армянской Апостольской церкви была поддержана и благословлена в послании, адресованном на имя председателя НПО «ААА» из первопре-

---

[1] Четкой правовой и политической оценки и подтверждения приверженности решениям ВС АрмССС по данному вопросу.

[2] НПО Ассамблея Азербайджанских Армян «ААА», организация представляющей и защищающей законные права и интересы общины азербайджанских армян в изгнании (беженцев), а также занимающейся вопросами международных отношений, аналитическими, научными азербайджановедческими исследованиями, историей России, ее взаимоотношений с народами Кавказа и т.д.

[3] 29.02.2008 г. N 25/02496;07.112008, N 25/16059, Документы и материалы из личного архива председателя НПО «ААА».

[4] 22.07.2008, ъ-554 Документы из личного архива председаделя НПО «ААА».

[5] 23.10.2008, N 0-214. Документы из личного архива председателя НПО «ААА».

[6] Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него была принята резолюцией 260 (III) Генеральной Ассамблеей Организации Объединённых Наций от 9 декабря 1948 года в Париже. Конвенция вступила в силу 12 января 1951 года. Она устанавливает международный правовой статус понятия «геноцид» как тягчайшего преступления против человечества, а также даёт его юридическое определение. Являет собой кульминацию многолетней борьбы польского юриста еврейского происхождения Рафаэля Лемкина за установление юридической ответственности за уничтожение этнических групп и признание международным сообществом геноцида как преступления против человечества. Всем странам-участницам предписывается принимать меры к предотвращению и наказанию актов геноцида в военное и мирное время.

стольного Эчмиадзина[1]. Имея на руках весь необходимый пакет документов НПО «ААА» в 2008 г. обратилась ко всем представленным в парламенте РА фракциям политических партий с инициативой о признании национальным собранием РА на официальном уровне факта произошедшего на территории современного Азербайджана в 1988-1992 гг. по отношению к армянам в качестве геноцида. На инициативу НПО «ААА» положительно откликнулась парламентская фракция партии «Наследие», которая в письмах на имя председателя НПО «ААА» от 26.11. 2008 г., за подписью секретаря фракции, приветствовала инициативу о признании на законодательном уровне факта геноцида армян в Азербайджане и выражала готовность представить соответствующий законопроект[2]. Практически параллельно этому процессу, со стороны парламентской фракции партии АРФД (Дашнакцутюн) в оборот пытались ввести зеркальный законопроект, не содержащий четкого определения геноцид в отношении произошедшего в АзССР в 1988-1990 гг. Фракцией «Наследие» 01. 05. 2009 г. был представлен законопроект относительно признания факта геноцида армян в Азербайджане,[3] которому, по целому ряду причин объективного и субъективного характера и, в первую очередь, отсутствия политической воли и государственного мышления, также не было суждено воплотиться в жизнь. В последний раз по мотивам именно этого законопроекта было представлено заявление Национального Собрания РА, приуроченного к 30-летию Сумгаитской резни, однако на этот раз все четкие формулировки, политические и правовые оценки событий, как геноцида, предварительно были изъяты из текста документа[4]. На совместном заседании национального собрания Армении и Арцаха 18.01.2020. было принято историческое заявление, в преамбуле которого события января 1990 года в г. Баку были названы геноцидальным актом. Этому 13.01.2020. г. предшествовала церемония возложения венков к хачкарам в память о невинных жертвах геноцида армян в Азербайджане 1988-1990 гг. в Цицернакаберде с участием представителей беженцев и руководства республики Армения во главе с Примьер-министром Н. Пашиняном, а во главе с католикосом всех армян Гарегином Вторым была отслужена поминальная месса по невинно убиенным.

В качестве эпилога следует здесь сказать, что, насильственно депортированные (под страхом массового истребления) из мест своего исконного проживания армяне Восточной части Южного Кавказа до сих пор так и не получили ни политической, ни материальной, ни моральной компенсации за нечеловеческие испытания, что выпали на их долю. В 1992 году практически все прогрессивное мировое сообщество закрыло глаза на этот факт, а также проигнорировало леги-

---

[1] 03.02.2009, N 122, Документы из личного архива председателя НПО «ААА».

[2] 26.11.2008, ԺԽ-0507/08

[3] Պ-412-24.12.2008-ԱՀ-012/0 Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Ժողովի հայտարարության նախագիծ 1988-1992 թվականների ընթացքում Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի բոլոր և ԼՂԻՄ-Ի (հետագայում՝ ԼՂՀ-Ի) բազմաթիվ բնակավայրերում ադրբեջանական իշխանությունների կողմից տեղի հայ բնակչության նկատմամբ իրագործած ոճրագործությունները որպես ցեղասպանություն ճանաչման մասին.

[4] Պ-254-06.02.2018-ԱՀ-013/0 Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Ժողովի Հայտարարություն նախագիծ «Հայերի նկատմամբ Ադրբեջանի ոճրագործությունների դատապարտման վերաբերյալ»:

тимность образования государства Арцах и отказ Азербайджана от правопреемства АзССР, и признала последний в нарушении международного права, в границах АзССР, этим вольно или невольно спровоцировав арцахскую войну. Подобный неприемлемый подход стал одной из основных причин вытеснения с повестки дня арцахского конфликта вопроса армян Восточной части Южного Кавказа – одной из основных пострадавших и заинтересованных сторон арцахско-азербайджанского конфликта и соучредителя Азербайджанской ССР. Армении и Арцаху предстоит упорная и напряженная работа для того, чтобы в повестку дня мирного урегулированию арцахского конфликта были включены и представлены законные права и интересы азербайджанских армян (беженцев), а первым шагом на этом пути является официальное признание факта геноцида армян на территории современного Азербайджана в 1988-1992 гг.

ЛИТЕРАТУРА

1. Акопян А. 1987, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, Изд-во АН Арм. ССР, 302 с.
2. История Азербайджана, Баку, Изд-во АН АССР, т. II, 1960, 953 с.
3. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов, Сборник документов и материалов, 1992, . (ред.), Микаелян В.А. Ереван, изд.-во АН Армении, 755 с.
4. Манасян А. 2005, Карабахский конфликт: ключевые понятия и хроника, Ереван, Изд-во Гаспринт, 214с.
5. Манасян А. 2010, Нагорный Карабах: как это произошло конфликт, Ереван, Изд-во; САМАР, 120 с.
6. Свазян Г. 2009, История страны Алуанк (с древнейших времен по VIII в.), Ереван, Изд-во НАН РА, 347 с.
7. Айвазян Г., 2013, О термине «азербайджанцы» судьбах коренного населения Азербайджана и подлинных предках современных азербайджанцев, «Историко-филологический журнал», Ереван, № 1 (192), с. 104-119.
8. Айвазян Г., 2019, К вопросу об этногенезе удинского народа и уточнению термина «страна Утийцев», Вестник арменоведения Ереван, «Гитутюн», № 1 (19), с. 80-99.
9. Айвазян Г. 2015, Об удинской этноконсолидации собственно албанцев-христиан в эпоху средневековья Армения и христианский Кавказ, Республиканский симпозиум, посвященный 1700-летию принятия христианства в Кавказской Албании и Грузии, Ереван, 15-16 декабря 2015 г. доклады и тезисы докладов, (ред.), Акопян А., Ереван, Гитутюн, с. 20- 44.
10. Айвазян Г., 2016, К вопросу об этногенезе армян Азербайджана в свете албано-удинской проблематики. Историко-культурный вклад армян Гардмана и Ширвана (история и современность), Республиканский симпозиум (Ереван, 29-30 апреля, 2016), доклады и тезисы докладов, (ред.) Акопян А., Ереван, «Гитутюн», с. 3-24.
11. Айвазян Г. 2016, Удины и Албанская церковь Азербайджана «21-й Век», журнал фонда «Нораванк», Ереван, ООО «ТАСК», № 3 (40) с. 53-66.

12. Айвазян Г. 2018, К вопросу о дезинтеграции и деэтнизации удинского народа, Армения и Восточнохристианская Цивилизация – III, Республиканская конференция, посвященная 70-летию со дня рождения известного армениста-кавказоведа, Павла Чобаняна (1948-2017 гг.) (ред.) Акопян А., Ереван, «Гитутюн», 17-18 мая, 2018, с. 17-30.

Резюме

К вопросу о процессе официального признания Арменией геноцида армян на территории Азербайджана в 1988–1992 гг.

Григорий Айвазян

Данная научная статья посвящена процессу официального признания Парламентом Республики Армения факта Геноцида армян на территории современного Азербайджана 1988-1992 гг., и мероприятиям в связи с 30-летием геноцида армян в Баку в 1990 г. Многие факты, представленные в этой научной статье, впервые вводятся в широкий научный оборот. Вопрос об официальном признании со стороны Республики Армения и Республики Арцах, факта геноцида армян на территории современного Азербайджана в 1988-1992 гг. является краеугольным камнем в решении проблемы армянских беженцев из Азербайджана.

Ключевые слова: *Геноцид, армяне, процесс, официальное признание, парламент, факты, Республика Армения, современный Азербайджан.*

Ամփոփում

1988–1992 թ. Ադրբեջանի տարածքում հայերի ցեղասպանության փաստի Հայաստանի պաշտոնական ճանաչման գործընթացի շուրջ

Գրիգորի Այվազյան

Այս գիտական հոդվածում ներկայացված փաստերից շատերն առաջին անգամ են մտցվում գիտական լայն շրջանառության մեջ: Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի կողմից 1988-1992 թվականներին ժամանակակից Ադրբեջանի տարածքում հայերի ցեղասպանության փաստի ճանաչման գործընթացը հիմնաքար է՝ Ադրբեջանից հայ փախստականների խնդիրը լուծելու համար, այնուամենայնիվ, զուտ մարդասիրական և իրավական տեսանկյուններից բացի, այն կիրառական և քաղաքական նշանակություն ունի՝ Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի պետական շահերի և ազգային անվտանգության առումներով: Ադրբեջանահայերի խնդիրը Բաքվի ավտորիտար ռեժիմի սանձազերծած տեղեկատվական և քարոզչական պատերազմի ամենաթույլ օղակն է: Ադրբեջա-

նահայության պատմության և տխուր ճակատագրի օրինակով, կարելի է հեշտությամբ ապացուցել միջազգային հանրությանը, նրա համար հասկանալի լեզվով, արցախահայության և ադրբեջանցի թուրքերի՝ մեկ պետության մեջ խաղաղ գոյակցության գործնական անհնարինությունը, նաև չեզոքացնել ադրբեջանական որևէ շահարկում, բացառապես, այսպես կոչված, ադրբեջանցի «փախստականների»՝ նախկին բնակության վայրեր միակողմանիորեն վերադառնալու թեմայի վերաբերյալ: Ադրբեջանահայերի խնդիրը, պատկերավոր ասած, հայկական պետականության «վահանն ու թուրն» է ադրբեջանական քարոզչամեքենային դիմակայելու գործում:

Հիմնաբառեր. *ցեղասպանություն, հայեր, գործընթաց, պաշտոնական ճանաչում, խորհրդարան, փաստեր, Հայաստանի Հանրապետություն, ժամանակակից Ադրբեջան:*

Abstract

On the process of recognition of Armenian Genocide by the Armenian Parliament on the territory of modern Azerbaijan in 1988–1992

Grigori Ayvazyan

Many of the facts presented in this scientific article are being entered into scientific wide circulation for the first time.

The process of recognition of the Armenian Genocide by the Armenian Parliament on the territory of modern Azerbaijan in 1988-1992 is a cornerstone for solving the problem of Armenian refugees from Azerbaijan, however, apart from purely humanitarian legal aspects, it has practical and political significance in terms of the state interests and national security of the Republic of Armenia and Artsakh.

The problem of the Azerbaijani-Armenians is the weakest link in the information and propaganda war unleashed by the authoritarian regime of Baku. By the example of the sad fate of the history of Armenians living in Azerbaijan, one can easily prove to the international community, in a language understood by them, the practical impossibility of peaceful coexistence of the Armenians of Artsakh and the Azerbaijani Turks in one state, neutralize any Azeri speculation, especially the issue of unilateral returne of the so-called Azerbaijani «refugees» to their former places of residence. Figuratively speaking, the problem of the Azerbaijani-Armenians is the «shield and sword» of the Armenian statehood in resisting the Azerbaijani propaganda machine.

Keywords: *Artsakh conflict, genocide, recognition, facts, Parliament, Republic of Armenia, modern Azerbaijan.*

ԳԼՈՒԽ Ե

ՇՈՒՇԻԻ ՀԱՅԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԹԵՄԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐՈՒՄ, ԳՐԱԿԱՆ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ

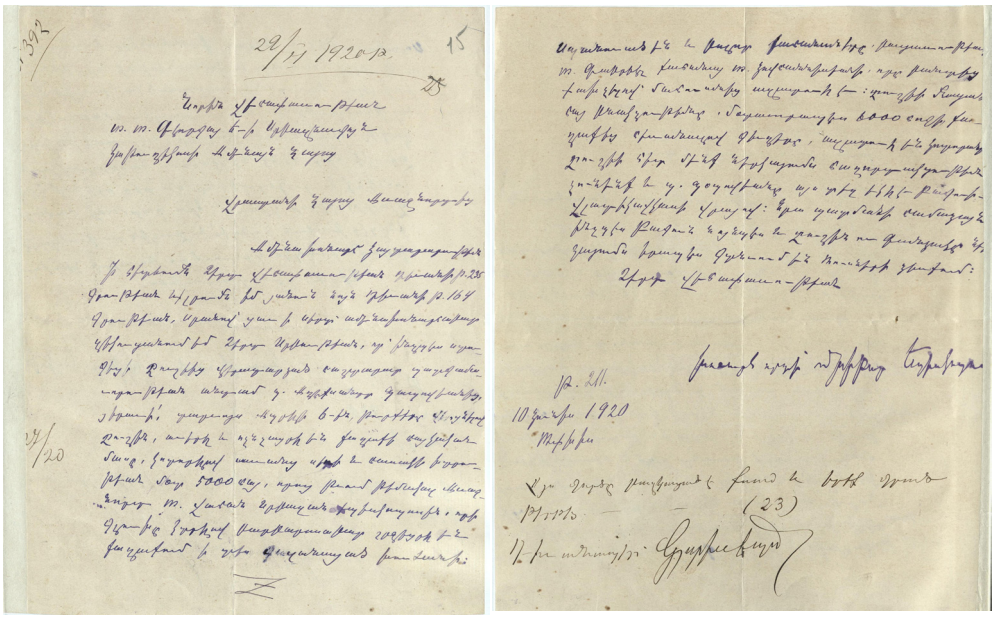

Վրաստանի և Իմերեթի թեմական առաջնորդ Մխիթար եպիսկոպոսի գրությունը Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ին՝ Շուշիում թուրքերի կազմակերպած հայերի կոտորածի, Արցախի թեմական առաջնորդ Վահան եպիսկոպոսի դաժան սպանության մասին, 10 հունիսի 1920 թ.(ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 46, թ. 15 և շրջերես):

Записка епархиального предводителя Грузии и Имерети епископа Мхитара Католикосу всех армян Геворгу V об организованной турками в Шуши армянской З.резне, жестоком убийстве епархиального предводителя Арцаха епископа Ваана, 10 июня 1920 г. (НАА, ф. 57, п. 5, д. 46, л.15 и оборотная сторона).

The letter of the Diocesan Leader of Georgia and Imereti, Bishop Mkhitar, to the Catholicos of All Armenians Gevorg V about the massacre of Armenians organized by the Turks in Shushi, the brutal murder of the Diocesan Leader of Artsakh, Bishop Vahan, June 10, 1920 (NAA, f. 57, l. 5, w. 46, p. 15 and the other side).

ГАЯНЭ ГЕОРГИЕВНА МАХМУРЯН
доктор исторических наук
Институт истории НАН РА
эл. адрес: ggmakhm@hotmail.com,
эл. страница: http://gmakhmourian.research.sci.am
Статья представлена 15. 07. 2020,
рецензирован 12. 08. 2020, принята к публикации 20.04.2021

ТЕМА УНИЧТОЖЕНИЯ ГОРОДА ШУШИ И ГЕНОЦИДА ЕГО АРМЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ 23–26 МАРТА 1920 Г. В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Вступление

Трагедия уничтожения четвертого по важности центра Закавказья - города Шуши, нашла широкое отражение в армянской и зарубежной историографии. Современники - составители официальных документов и участники событий 23-26 марта 1920 г., как и авторы последующих публикаций, верно отмечали, что город стоял на пути мусаватистских планов по захвату всего Карабаха и Зангезура, что его уничтожение было поэтапной, продуманной операцией и состоялось благодаря нарушению временного соглашения с армянским населением края от 22 августа 1919 г.

Источниковедческая база свидетельств о разрушении Шуши

Важные документы о трагедии содержит сборник архивных материалов «Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.», который сообщает, что к 18 февраля 1920 г. в Шуши прибыли Нури-паша и Халил-бей с турецкими офицерами. Последние наращивали в городе и на границе с Зангезуром войска[1], а временный азербайджанский генерал-губернатор Х.-бек Султанов заговорил с членами Шушинского Армянского национального совета (далее - АНС) о «восстании», которое якобы готовят ереван-

[1] Нагорный Карабах 1992, 370.

ские эмиссары. «Провокация с восстанием, - заметила газета «Арач», - видимо необходима Султанову для оправдания своих последующих поступков»[1]. Тот же потребовал обязательного по соглашению 1919 г. согласия армян на усиление азербайджанского гарнизона, как и призыва с их стороны к Зангезуру подчиниться власти Баку (второе нарушало соглашение двух противоборствовавших республик от 23 ноября 1919 г. о неприменении силы при разрешении любых споров). Стороны не достигли взаимопонимания, но условились созвать VIII Национальный съезд Карабаха.

В дополнение, МИД Республики Армения телеграфировал своей делегации на Парижской мирной конференции, предупредив ее о подготовке противником широкого наступления, чтобы «разоружить и окончательно подчинить Карабах и занять Зангезур»[2]. Такие же телеграммы для широкого оглашения пошли своим дипломатам в Тегеран и Баку, куда командировали Р. Тер-Гаспаряна. Все это мало походило на подготовку восстания. Тем не менее, начальник французской военной миссии А. де Пуадебар предупредил из Тифлиса: татарам «строго приказано ждать первого шага со стороны армян, чтобы свалить с себя ответственность»[3].

28 февраля - 5 марта 1920 г. в с. Шош и г. Шуши собрались две части VIII съезда. Большинство в 96 делегатов указали в Шоше на огромный человеческий и материальный урон, который они понесли после соглашения от 22 августа 1919 г.[4], вследствие бездействия и слабости правительства. Хотя п. 1 данного текста оставлял Мирной конференции стран-победителей в I мировой войне определить политическую принадлежность края, 19 февраля 1920 г. Х.-бек Султанов потребовал от съезда дать согласие на «окончательное вхождение Карабаха в Азербайджан как неразрывной экономической его части»[5]. В те же дни, когда Лондонская конференция держав Антанты назначила Комиссию по армянским границам и трижды заслушала делегацию РА, губернатор заявлял в Шуши, что конференции больше нет и никто не поможет армянам. Он уже 6 месяцев нарушал пп. 15 и 16 августовского соглашения и наращивал войска, не спрашивая согласия 2/3 членов краевого Совета.

Между тем, резолюция VIII съезда армян Карабаха указала, что 22 февраля были разграблены дома и убито до 400 человек в Вараракне (Ханкенде), Аскеране и на дороге Шуши - Евлах. Дальнейшие преступления вынудят людей «обратиться к соответствующим мерам по защите своей жизни и чести»[6]. Съезд настаивал на соблюдении августовской договоренности и не принимал полного подчинения. 6 марта он направил свое решение Верховному комиссару Союзников полковнику В. Гаскелю и другим посланцам стран Антанты. В тот же день его документ дополнило воззвание Зангезурского АНС: «Пока стоит Карабах, то и Зангезур недоступен

---

[1] Там же, 371.
[2] Там же, 373.
[3] Там же, 376.
[4] Национальный архив Армении, ф. 57, оп. 5, д. 202, л. 3-4 об. (далее: НАА 57/5/202/3-4 об.); 200/1/50/145–156; д. 581/29; 314/1/34/130–134. Секретарь Карабахского АНС А. Кисибекян указывает 5. 03. 1920 г.: Կիսիբեկյան 1955, 195, 203, 211. Сравни: Արրահամյան 2012, 29-30.
[5] Нагорный Карабах 1992, 378.
[6] Там же, с. 380.

для врага, в тылу которого 250-тысячное армянское население Карабаха»[1]. Поэтому Азербайджан потребовал от карабахцев открыть дороги для пропуска к их селениям татарских подразделений и массово разоружиться, широко применяя при этом шантаж беженцами, экономическую блокаду, эмбарго на продажу хлеба, артиллерию и резню гражданского населения. Направляемые турками татарские власти начали настоящую войну против мирных жителей, принуждая тех к полному бесправию и капитуляции. Вопрос вооруженного столкновения стал делом времени.

Отметим, что руководимые Халилом татары были хорошо подготовлены и всецело использовали созданную ими ситуацию. Участники событий и жители Шуши отмечали, насколько неожиданным оказалось столкновение для большинства его армянского населения, проснувшегося от выстрелов и пожаров[2]. Егише Ишханян приводит не только слова горожан, но и оценки губернатора Зангезура-Карабаха С. Мелик-Ёлчяна, члена комиссии по расследованиям событий Р. Юзбашяна, выехавшего из Тифлиса в Шуши вместе с двумя британскими офицерами; выводы собрания земляческого союза Зангезур-Карабах и обращение его активистов 6 июля в Верховный судебный орган Армянской революционной партии Дашнакцутюн (АРФД). В свою очередь, Р. Юзбашян поведал 30 июня 1920 г. на собрании в Ереване, что встреченные им на развалинах Шуши горожане ничего не знали о целях небольшой группы Арсена Микаеляна, атаковавшей в ночь на 23 марта татарский гарнизон. Семьи «спокойно спали в своих домах, и вдруг все перевернулось верх дном, дома один за другим охватил огонь, люди в ужасе и панике метались из стороны в сторону, многих убили, а кому удалось бежать - бросились в село Карин-Так, причем многие попали в плен»[3].

Изложение Е. Ишханяна, включая его отказ принять поручение партии по организации восстания в Карабахе, свидетельствует о серьезных разногласиях между правительством РА вместе с бюро АРФД с одной стороны, и Карабахским АНС - с другой. Этот факт подтверждают представитель бюро АРФД в крае А. Микаелян и секретарь местного АНС А. Кисибекян[4]. Совет требовал серьезной подготовки, большего финансирования и тесного взаимодействия с армией РА через Зангезур. Текст Ишханяна показывает, что кабинет А. Оганджаняна считал будущие действия восстанием против иноземного ига[5], значит, в Ереване недооценивали настроения горожан в Шуши, временный характер августовского соглашения 1919 г. и решающую роль, неоправданно отведенную тогда Мирной конференции победителей в мировой войне. Термин «восстание» использует и С. Врацян, хотя он уравновешивает данную оценку тезисом о попытке карабахцев нарушить план Султанова и нанести упреждающий удар[6].

---

[1] Там же, 381. Меморандум VIII съезда от 6. 03. 1920: НАА 200/1/563/48-50; опубликован: Ղարիբյան 2012, 247-250.
[2] Աճառյան 1967, 255. Мелик-Шахназаров 1995, гл. Гибель Шуши. Իշխանյան 1999, 575. А также Мелик-Шахназаров 2009, 84.
[3] Իշխանյան 1999, 623, 625. Сравни: Բալայան 2015, 33.
[4] Միքայէլեան 1923, 110. Կիսիբեկյան 1955, 173-176, 181-183. Իշխանյան 1999, 551, 553, 563-564, 576-578.
[5] Իշխանյան 1999, 554, 563, 575–579:
[6] Վրացյան 1993, 395:

В то же время государство и партийные власти РА недооценивали регулярную татарскую армию, усиленную турецкими офицерами. Бывший командующий Восточным форонтом и официальный представитель кемалистов в регионе Халил-бей не мог разворачивать действия, не имея достаточно масштабных планов. Между тем, А. Микаелян (Тер-Ованнисян) не подчинялся и даже не поддерживал постоянной связи с разместившимся в Горисе губернатором Мелик-Ёлчяном. Так что не случайно, когда 24-25 марта 1920 г. министр иностранных дел Ф. Хан Хойский и газета «Азербайджан» известили из Баку об армянских атаках, предпринятых в Вараракне (Ханкенде), Аскеране, Тертере и Шуши ночью 22/23 марта, они закономерно называли их «восстанием» и даже «вероломным нападением». Однако в отличие от министра иностранных дел РА А. Хатисяна, в Баку замалчивали, что упреждающие удары армян Карабаха, по разъяснению А. Кисибекяна, были вызваны рядом событий: «Руководство Карабаха, видя лихорадочную подготовку правительства Азербайджана, пришло к выводу, что не сегодня, так завтра правительство Азербайджана обязательно перейдет к нападению, и чтобы сорвать намерение врага и взять инициативу в свои руки, предприняло упреждающее наступление»[1].

Как известно, 20 марта Султанов выдвинул шушинцам трехдневный ультиматум о сдаче оружия. К 22 марта Азербайджан начал широкомасштабное наступление, а утром взялся за массовое насильственное разоружение[2], включая обыски в Шуши. Сначала 11 и 12 марта в Джебраил направили 90 вагонов оружия и боеприпасов. Затем Азербайджан не выполнил требования стран Антанты о выводе войск[3]. 22-го числа в шушинскую тюрьму бросили 400 видных горожан, первым из них был убит отец Е. Ишханяна – Иван-бек, потребовавший встречи с Султановым. За ним вырезали всех остальных[4].

Собственно, военные, атакующие действия армян, начатые в 4 часа ночи 23 марта 1920 г. в Шуши, отмечены А. Тумяном[5], они подробно и обвинительно описаны А. Кисибекяном[6], а также участником обороны, прикрывавшим эвакуацию горожан З. Мелик-Шахназаровым и А. Микаеляном. Кисибекян отмечает, что «война началась в тайне от народа Карабаха, от его ЦК АРФД Апараж, вопреки решениям VIII съезда и благодаря предательскому шагу Арсена Ованнисяна, шагу, который ничем не возможно оправдать. Вина Арсена Ованнисяна многократно усиливается, потому что он смотрел сквозь пальцы на оборону города»[7]. В результате опрометчивых и разрозненных действий, а ведь атаковавшие были не готовы к массовым поджогам и ничего не смогли им противопоставить, турецко-татарские силы сразу перенесли удар на мирное население, приступив к заранее подготов-

[1] Կիսիբեկյան 1955, 219:
[2] Нагорный Карабах 1992, 388, 394–395.
[3] Там же, с. 416.
[4] Իշխանյան 1999, 579. Приводится в: Բալայան 2017, 443:
[5] Թումյան 2008, 281:
[6] Կիսիբեկյան 1955, 219:
[7] Там же, с. 220. В данном случае речь идет об А. Микаеляне (Тер-Ованнисяне), а не об активном в это же время эсере Арсене Ованнисяне.

ленной резне и уничтожению города. А. Микаелян тоже отмечал в воспоминаниях, что просочившиеся в город 400 варандинцев «действовали своевольно»[1]. У бойцов не было руководства, а Орган самообороны понимал, что исполнение атаки требовало обязательной внешней поддержки. Вопреки этому, армянские силы были рассредоточены в обширной войсковой операции, а защита наиболее уязвимых горожан Шуши не стала ее основной задачей, так как главным для всего плана было помешать азербайджанскому нападению на Загезур.

А. Микаелян рассказывает о вывозе семей ряда партийных лидеров, о заметном исходе населения из города, о более позднем перемещении сел Гюлистана в Джраберд и 10 сел Хачена в район Ванка. Тем не менее, не было массовой эвакуации шушинцев в села, чтобы выждать до окончания боев или прихода Красной армии, способной стать отдельной проблемой для мусаватистов. Между тем, организованная переброска населения – обычный прием тотальной войны, широко применявшийся турками и татарами, но недооценивавшийся военно-партийными лидерами РА.

В итоге, 26 марта Хан Хойский рассказывал дипломатическому представителю РА в Баку Мартиросу Арутюняну об успешном подавлении вооруженного выступления, которое министр называл «восстанием» против власти мусаватистов и «предательским нападением». М. Арутюнян заметил, что политика Султанова «не могла привести к иным последствиям, поскольку она заключалась в продолжающихся нарушениях достигнутого соглашения с целью любыми средствами, вопреки соглашению, окончательно присоединить Карабах к Азербайджану»[2]. Хан Хойский же заверял в уважении августовского текста и лишь сослался на «слабость» и «невнимание» своего правительства. Он с гордостью показал постановление заседавших в Шуши делегатов, подчинившихся требованию Султанова. М. Арутюнян заметил: из запертых в шушинском здании 60 человек «за» проголосовали только 52 делегата. «Мы это должны были сделать для устранения влияния Зангезура», – заключил азербайджанский министр[3].

«Это» – означало полное уничтожение гражданского населения города Шуши, включая резню захваченных в плен мужчин и подростков, убийство детей и надругательства над жещинами и юношами. Причем убийство после изнасилования жертвы особенно подчеркивает изуверское желание захватчиков максимально измучить неугодных им жителей. Каждый народ, столкнувшийся с геноцидом, обязан помнить: у разрозненных членом сообщества практически нет шанса против геноцидного государства и его армии. Отдельный человек не может противостоять провокациям, организованным против него с помощью государственных механизмов.

Геноцидному насилию может противостоять только организованное общество, использующее государственные возможности как в самообороне, так и при защите своих интересов на внешней арене – будь то политика или правовое поле. Воз-

[1] Միքայէլեան 1955, 120:
[2] Нагорный Карабах 1992, 390.
[3] Там же, 391. Уточним: в Шуши работали 52 человека, а решения принимали с перевесом в 2-3 голоса: Միքայէլեան 1923, 110-119. Կիսիբեկյան 1955, 198, 200-201.

мездие, международные суды и возмещение ущерба – необходимая часть обуздания агрессора, рвущегося воевать на чужой территории и разорять чужие дома без ущерба для своей экономики. Устранение национальных, расовых или религиозных обществ – мирное или насильственное, а тем более погромы и резня – не является допустимым приемом войны или политики. Все это преступление, которое не оправдывают ни войны, ни политические восстания против инородного угнетения. Человек не является придатком к деспотической власти и имеет право ее устранять. Хотя, конечно, геноциды часто используют военные действия и социальны кризисы. Поэтому вполне оправданным и актуальным было заявление премьер-министра А. Хатисяна на чрезвычайном заседании парламента Республики 3 апреля 1920 г.: «Азербайджан нарушил соглашение, следовательно, в Карабахе больше не должно быть его власти»[1].

Небольшим дополнением в богатую источниковедческую базу по теме стало привлечение автором этих строк ряда документов из Национального архива Армении[2].

Зарубежные исследования о шушинских событиях

Одна из ранних книг об Арцахе, написанная Л. Чорбаджяном, П. Донабедяном и К. Мутафяном, адекеватно описывая события, сообщает: «Армяне решили взять инициативу в свои руки и выступить ночью 22/23 марта 1920 г., однако столица края была полна турецко-татарскими солдатами»[3], немедленно подвергшими город огню и мечу. Тысячи домов были разрушены до основания, а большинство населения третьего по значимости центра Закавказья вырезали[4].

Что касается аналитической работы, то большую научную ценность имеют специализированая статья «Нагорный Карабах в 1920 г.», а также подробные и хорошо документированные разделы изданного в 1996 г. III тома четырехтомной «Республики Армения» зарубежного члена Национальной Академии наук Р. Ованнисяна. Автор вычленяет социально-политические характеристики двух дествовавших в Карабахе групп. Если, опираясь на настроения относительно вооруженных крестьян, бюро АРФД направило А. Микаеляна для организации самообороны, а военное министерство РА придало ему помощником полковника З. Месяна, которого с января 1920 г. усилил главный идеолог восстания Дали-Газар (М. Бадалкёхян), то Центральный орган самообороны Карабаха (Асатур Аветисян, Хачатур Мелкумян, Аслан Шахназарян), районный АНС, местный ЦК АРФД, Армянское межпартийное бюро г. Шуши (большевик Арменак Карагезян, эсер Рубен Тер-Гаспарян, дашнак Мартирос Арзуманян), ее интеллигенция, народники, эсеры и большевики, а также основная часть почти безоружных горожан-шушинцев хотели дождаться близкого прихода Красной армии, которая и вытеснит мусаватистов. Это

---

[1] Нагорный Карабах 1992, 406.
[2] Махмурян 2010, с. 65-70.
[3] Chorbajian, Donabedian, Mutafian 1994, 126.
[4] Там же, 141.

политическое крыло остерегалось турецко-азербайджанского военного альянса. Оно требовало тщательной подготовки и обязательной военной поддержки из Армении экспедиционными силами Д. Канаяна, а также тесной и интеграции в рамках подчинявшегося Еревану губернаторства Карабах-Зангезур[1].

Имевшиеся противоречия привели к роспуску местного ЦК АРФД и Комитета самообороны. Затем Р. Ованнисян акцентирует внимание на агрессивной политике Х. Султанова, включая его требование от 19 февраля 1920 г. к расширенному заседанию АНС с участием интеллигенции г. Шуши о полном подчинении Карабаха Азербайджану по экономическим основаниям[2]. Заметим, губернатор и его руководство не принимали широкого товарообмена между Баку и Карабахом как частью РА. Лидеры мусавата не желали экономических связей с Арменией. Все они добивались экономической самодостаточности и автономности (автаркии), пусть даже посредством резни местного, чуждого им населения в Арцахе и других районах.

Историк из США подробно описывает VIII съезд армян Карабаха, на котором собравшееся в г. Шуши меньшинство назвало себя совещательным органом, не имеющим права выносить решения[3]. Здесь открыто тянули время и заявляли, что судьба объединения с Азербайджаном зависела от его способности выполнять соглашение августа 1919 г. Именно эти, мирно настроенные и слабовооруженные люди, стали главным объектом татарской резни. В отличие от них, 96 полномочных делегатов в Шоше резко потребовали уважать соглашение 1919 г. и поддерживать в крае порядок, иначе им придется защищать свою жизнь и имущество. В плане терминов, Р. Ованнисян пишет о самообороне и скорее о военном выступлении, мятеже, чем о полноценном восстании[4]. Хотя общую армейскую операцию осуществляли 1720 – 2 тыс. бойцов по всему Карабаху, чтобы затруднить действия азербайджанской армии против Зангезура. Шуши оказался самым уязвимым пунктом схемы Микаеляна, назначенной на 17-е, а потом на 23 марта. Тот признавал, что успех всего замысла зависел от «пополнения из Зангезура в течение трех дней»[5]. Автор подчеркивает, что широкая операция должна была перекрыть Аскеран, открыть дорогу на Зангезур, захватить гарнизон и боеприпасы в Ханкенд, а затем переслать их в Аскеран и Шуши. Две первые задачи решить удалось, но третья закончилась неудачей, а горожан Шуши совсем не подготовили к стрельбе на улицах. Все действия были направлены именно на срыв азербайджанского наступления в Зангезур, намеченного на 25 марта. Все понимали, что быстрая помощь Армении, подоспевшая только 12–13 апреля, была обязательной и что в отместку противник ударит по наиболее беззащитному административному центру края. Именно неудача в Ханкенде лишила аскеранцев боеприпасов и «определила плачевную участь Шуши»[6].

---

[1] Hovannisian 1996, 133, 136-137, 140. Автор называет Центральный орган амообороны Карабаха Комитетом самообороны.
[2] Գ. Հովհաննիսյան 1971, 131-132. R. Hovannisian 1996, 138.
[3] Hovannisian 1996, 144-145.
[4] Там же, 147-151, 153. Это rising, rebel, revolt, но не insurrection.
[5] Միքայէլեան 1923, 118:
[6] Hovannisian 1993, 13-16. Hovannisian 1996, 151.

Разрозненные действия Агапарона Даниеляна, Баграт-бека Микаеляна и Нерсеса Азизбекяна вызвали хаос. Последний открыл стрельбу издали, разбудив противника. Этот «бой застал армян-шушинцев врасплох». Между тем, азербайджанские войска и их соотечественники-горожане превратили армянскую часть города в пылающий ад. «С 23 по 26 марта около 2 тысяч строений были поглощены огнем, включая церкви и консисторию, культурные учреждения, школы, библиотеки, деловую часть города и большие дома торговцев»[1]. У призывавшего к покорности епископа Ваана Тер-Григоряна вырвали язык, затем отрубили голову. Начальника городской полиции Аветиса Тер-Гукасова сожгли заживо. Вместе с ними погибли 500 представителей интеллигенции. Помощник губернатора Григорий (Гига) Калантарян вместе со школьным инспектором Рубеном Шахназаряном сослались на обещание Султанова и собрали оставшихся горожан во дворе дома Бегларянца, где их растерзали в худших традициях 1915 г.

«Сердце Нагорного Карабаха было стремительно вырвано в отместку за план, задуманный Армянской республикой»[2], – заключает Р. Ованнисян, – причем немалую ответственность за трагедию несут британские генералы В.М. Томсон, Д.И. Шатлворт и Дж.Н. Кори, навязавшие Султанова 200 тысячам арцахцам[3]. Опытные колонизаторы позаботились, чтобы после их ухода ситуация ухудшилась. Азарбайджанцы же вопили о «предательской авантюре», «злонамеренном мятеже», «низком нападении». Резолюцией своего парламента от 1 апреля они требовали сокрушительными ударами подавить «беспорядки, угрожающие их свободе и независимости»[4].

То, что геноцид называют борьбой за целостность и безопасность государства, а для его осуществления используют долгосрочную политику[5] и военную обстановку, отмечает Дж. Гуайта, описывающий цепь погромов 1918 г. в Баку, 1920 г. в Мараше, Шуши и Аджне, 1922 г. в Смирне. Преемственность политики младотурок и кемалистов, широкая география и активность местного населения, направлявшегося кадровыми офицерами, отличали уничтожение процветавшего центра культуры Шуши[6]. Похожими по оценкам, но более насыщенными политикой являются материалы международной конференции «Нагорно-Карабахский кризис: время для решения», проведенной 17–18 мая 2000 г. в Вашингтоне. Ее участники отметили армянскую принадлежность края, высокую культуру его самоуправления в 1918–1920 гг., как и наличие турецко-азербайджанского военного альянса. Они правильно выделили длительное нарушение бакинскими властями августовского соглашения 1919 г. как главную причину шушинской резни. Гибель в ней 20 тыс. человек[7] заставила «XI съезд Карабаха аннулировать все соглашения и провозгласить объе-

---

[1] Обе цитаты: там же, 152.
[2] Там же, 152.
[3] Сравни: Зубов 2000, 159. Махмурян 2002, 58-60, 67-70, 77-78, 208-209.
[4] НАА 200/1/563/101; Hovannisian 1996, 153.
[5] Armenia and Karabagh 1991, 80.
[6] Гуайта 2005, 44-46, 49, 62.
[7] Предметный анализ изменения национального облика Шуши после ее мартовского сожжения, человеческих потерь в городе и в более чем 30 селах: Пономарев В.А. 2010, 208-210.

динение с Арменией»[1]. Понятно, что геноцидные злодеяния лишают преступную власть каких-либо прав на управление подчиненным народом, и в материалах конференции особенно подчеркивается: «С 1918 по 1920 г. край обладал всеми необходимыми атрибутами государства, включая армию и законные власти. Лига Наций и ведущие державы мира признали статус спорности Нагорного Карабаха»[2].

Именно поэтому книга Т. де Ваала представляет иной, неоколониалистический подход, с обилием фактических неточностей. В его интерпретации погибли не тысячи, а сотни людей; намеренное сожжение города в 1920 г. приравнивается к разрушениям, полученным при его освобождении в 1992; историческое прошлое не важно, а мир и безопасность обеспечивает, с некоторыми оговорками, только российское присутствие: армянская и азербайджанская стороны равно виновны в варварской резне по принципу – кто больше, и совершенно невозможно понять – кто прав и кто виноват[3].

С ним категорический не согласна баронесса К. Кокс, уточнявшая 1 июля 1997 года в Палате лордов отношение британского правительства к приниципу самоопределения применительно к Арцаху. Она перечислила геноцидные преступления, включая резню 20.000 армян в Шуши, подготовившую почву для резни 1988 г. в Сумгаите, 1990 г. в Баку и «жестокую, безжалостную этническую чистку» по всему Азербайджану. Эти действия сразу поставили мирный политический процесс в Армянской ССР перед необходимостью физической защиты соотечественников в соседней советской республике. Вся эта долгая история геноцида и резни, говорила К. Кокс, объясняет - почему армян Карабаха невозможно оставалять в прежнем подчинении, «а характер ведения войны: начатой Азербайджаном, без всяких сомнений подтверждает его неприемлемость»[4]. В таком же ключе составлено и Приложение I к письму постоянного представителя Армении при ООН от 6 марта 2018 г., адресованное Генеральному секретарю организации[5].

Историки Республики Армения о Шуши 23-26 марта 1920 г.

Уже в 1991 г., на самом начальном этапе нашей независимости, исследователь Г.Б. Абрамян уделил должное внимание провокациям и широкому наступлению азербайджанских войск в 1920 г., вызвавшему необходимость сопротивления. Он отмечал, что самооборона включала в себя упреждающий удар проникшего в Шуши армянского отряда, а в ответ на это противник начал поджоги и уничтожение города[6]. В следующей, обобщающей работе историк добавляет: если местные большевики собирались придерживаться соглашения 1919 г., то партия Дашнакцутюн и ее союзники, значительная часть интеллигенции и почти все крестьянство края видели «единственный путь к спасению в воссоединении с матерью-Арме-

[1] The Nagorno-Karabagh Crisis 2000, 3.
[2] Там же. Сравни: Balancing Hegemony 1997, 71.
[3] de Waal T. 2003, 45, 51-52, 128-129, 185-190, 288. Сравни: де Ваал Т. 2005, 74, 82-83, 181-182, 252-258, 379.
[4] The Lords Hansard, 1. 07. 1997, col. 155.
[5] Генеральная Ассамблея ООН 2018, 3.
[6] Արրահամյան 1991, 35-36. Արրահամյան 2003, 183, 185.

нией, даже посредством вооруженной борьбы»[1]. Цель же мусаватского Азербайджана состояла в завоевании всего Карабаха-Зангезура. При этом Г. Абрамян называет борьбу арцахцев за безальтернативное объединение с Арменией восстанием. Этому тезису противоречит его собственное признание, что горожане даже не знали о нападении на шушинские казармы, организованном пришлым отрядом ночью 23 марта.

Абрамян верно уточняет, что объединение было ответом на политику бакинских властей по истреблению армян во всем регионе. Действия автохтонного народа стали реакцией на применение против него до 80 тыс. солдат[2], включая татаро-курдские банды, под командой Халила-паши. Между тем, Центральный орган самообороны Карабаха имел в списках только 3 тыс. бойцов, а наиболее уязвимой оставался Шуши, откуда начался отток населения, включая почти всех членов АНС. Оставшиеся же горожане превращались в заложников.

Вслед за первой книгой Г. Абрамяна, в 1994 г. свет увидели две монографии Б. Улубабяна. Его «Борьба Арцаха за существование» рассказывает о неустанной работе органов самообороны, но опрометчивости военного руководства; о попытке Микаеляна атаковать казарму и панике среди безоружных шушинцев ночью 23 марта. Он называет последнего «близоруким, несчастным человеком, выступившим против зверств, погромов, всевозможных козней, заранее организованных Султановым»[3]. Но разве для последнего повод был обязательным? Предыдущее нападение на город 4-7 июня 1919 г. доказывает обратное. Главный палач края не скрывал своих геноцидных намерений: он объявлял, что в случае непокорности армян Арцаха вырежут всех до единого. Чтобы осуществить угрозу, временному губернатору было достаточно простого несогласия армян с его замыслом. Он действовал последовательно и открыто, независимо от мнения или любых действий местного населения, кроме капитуляции.

Во второй монографии «История Арцаха с истоков до наших дней» основные тезисы повторились, причем главная вина справедливо возложена на двух врачей: Султанова и начальника военно-фельдшерской школы в Шуши А.К. Мехмандарова[4].

В 1996 г., одновременно с исследованием историка из США Р. Ованнисяна, в Республике Армения вышла актуальная монография Г.М. Арутюняна «Нагорный Карабах в 1918-1921 гг.», 2-й раздел ее 5-й главы под названии «Общенародное восстание» в крае[5]. К 2013 г. Г.М. Арутюнян издал статью «Шуши в арцахской борьбе за существование (1918-1920 гг.)». В книге автор подробно описал различия в политических походах двух частей VIII съезда, адекватно отразил противоречия между Карабахским АНС и военным штабом А. Микаеляна[6]. Историк уточнил: 20

[1] Աբրահամյան 2003, 177: О неосведомленности шушинцев: там же, 188-189.
[2] Թումյան 2008, 283. Сравни: Բալալյան 2002, 303. Բալալյան 2017, 449, который приводит и архивный источник в НАА 200/1/581/98.
[3] Ղլուբաբյան Գոյամարտ 1994, 80: Автор указывает на 3-6 июня 1920 г.
[4] Ղլուբաբյան Պատմություն 1994, 225:
[5] Հարությունյան 1996, 202-228: Аналогичное определение в: гл. 39, части 3 монографии Татула Акопяна 2010.
[6] Там же, 211-212.

марта 1920 г. Султанов выполнил приказ своего правительства и дал армянам три дня для добровольного разоружения, а 22-го числа турки и татары начали широкое наступление. «В предшествовавшие нападению дни правительство Азербайджана в его телеграммах как правительству Армении, так и союзным странам стремилось доказать, что армянский народ Карабаха восстал и осуществил нападение на азербайджанские войска. На самом же деле, это было не восстание, а ответ на нападение регулярных войск Азербайджана. 22 марта, вдоль всей азербайджанской границы: от Гандзака до Мусульманлара – Зангезура развернулись боевые действия. …Ударные силы мусаватской армии сосредоточились на шоссейной дороге Агдам-Аскеран-Ханкенд-Шуши»[1].

Армянские отряды тоже сосредоточились на Аскеране, Ханкенде и Шуши. С ночи 22 марта до 7 апреля они успешно контролировали Ханкенд, где разоружили 1.500 солдат противника. 23 марта - 3 апреля держали героическую оборону крепости Аскеран против Халила-паши[2]. И только 12 апреля удалось остановить широкомасштабное вражеское наступление.

Именно в контексте этих боев Г. Арутюнян обоснованно освещает Шушинскую трагедию 23-26 марта 1920 г. При этом он уделил недостаточно внимания боевым действиям в городе, обороне отрядом Дали-Газара Аскерана, как и позиции кабинета РА относительно тактики и политических целей руководителей боев или VIII съезда. Заметим, что М. Жирохов компенсирует данный пробел, отмечая недостатки в организации военного дела, а сам Г. Арутюнян в публикации 2015 г. уже однозначно квалифицирует бои 22/23 марта как самооборону[3].

Указанные нами аспекты получили более подробный и углубленный анализ в последующих работах Г. Б. Абрамяна. Если Г. Арутюнян, а за ним и А. Гарибян, в отличие от Р. Ованнисяна, старались сгладить факт партийной инициативы АРФД[4], приведшей к навязанному А. Микаеляном и плохо завершившемуся вооруженному выступлению в городе, необоснованно перенося акцент на местных лидеров, то Г. Абрамян убедительно демонстрирует несогласие местных политических сил с навязанным из Еревана планом. Добавим от себя, что назначение А. Микаеляна бюро АРФД вызывает серьезное возражение: при наличии кадровой армии и государства, которое и так единолично контролировалось дашнаками, необоснованно приписывать партийным функционерам задачу по присоединению к республике большого региона. Тяга к прямому партийному диктату в обход государственных структур сказывалась и в том, что Микаелян не отчитывался губернатору региона Мелик-Ёлчяну, игнорируя также мнение арцахских органов самоуправления.

Что касается «восстания», о котором упоминает А. Г. Симонян[5], то будет умест-

---

[1] Там же, 212-213. См также: Հ. Հարությունյան 2013, 39:
[2] Абрамян 1990, 8.
[3] Жирохов 2012, 5. Հարությունյան 2015, 59:
[4] Հ. Հարությունյան, ՀՀ դաշնակցությունն Արցախի համար մղվող պայքարում 1917-1920 թթ. - Շուշին 2007, 147. Ա. Ղարիբյան, Շուշիի 1920 թ. կոտորածը. - Շուշին 2007, 176-177:
[5] Սիմոնյան 2017, 654:

ным уточнить: восстанием является массовое, народное выступление с оружием в руках. Между тем, несомненно, что как раз местное, особенно шушинское население не только не поддерживало ограниченное по числу бойцов и плохо подготовленное выступление А. Микаеляна и Агапарона Даниеляна в главном городе края – оно даже было не осведомлено об их налете[1]. Разделяя утверждения автора о том, что турецкое командование осуществляло единый план по захвату Карабаха-Зангезура и намеренно вело ситуацию к столкновению; что армянские отряды пытались «предотвратить ожидаемые события», а мусаватисты осуществляли «запланированные погромы и грабежи»[2], нам приходится зафиксировать низкое качество подготовки и общую нецелесообразность инициативы бюро АРФД, безосновательно присвоившего себе государственные и армейские функции. Причем в условиях, когда и государственный аппарат, и войска находились под его безусловным контролем. Разделяя недовольство Симоняна общей организацией дела[3], подчеркнем, что ответственность за это лежит не на местных лидерах, а на проигнорировавшем их мнение партийном органе.

Наряду с указанными исследованиями, ряд выводов позволяют сделать и два обобщающих сборника: изданный в 2007 г. «Шуши - колыбель армянской цивилизации» и книга 2010 г. «Государственный терроризм Азербайджана и политика этнических чисток, направленная против Нагорного Карабаха». В первом из них уделяется должное внимание статистике, VIII съезду, ультиматуму Султанова от 20 марта 1920 г., азербайджанскому наступлению от 22-го числа. Во втором освещены вопросы источниковедения и историографии, тактические просчеты и недостаточная защита города. К положительным сторонам данных книг относится и то, что ночные события 22/23 марта уже не квалифицируются как восстание[4].

Анализ трагедии 23-26 марта 1920 г. специалистами из Степанакерта и Шуши

В этом плане примечательны публикации историков из Степанакерта и Шуши Ш. Мкртчяна, В. Балаяна, С. Дадаяна, Мгера Арутюняна. Так, Ш. Мкртчян акцентирует политику геноцида, осуществленную 23–26 марта. Вместе с Ш. Давтяном, они опубликовали множество фотографий руин г. Шуши, свидетельствующих о масштабах злодения[5]. В свою очередь, В. Балаян описывает попытку просочившихся в город армян атаковать шушинскую казарму и пользуется термином «общенародное восстание»[6]. Он отмечает, что за два года борьбы с врагом в крае закрылись или были уничтожены все фабрики, мастерские и очаги культуры. И хотя в дальнейшем автор по-прежнему называет бои 23 марта восстанием, он

---

[1] Աբրահամյան 2003, 188:
[2] Սիմոնյան 2017, 613, 640-641:
[3] Там же, 655:
[4] Հ. Ալեքսանյան, Շուշիի և Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությունը 1916-1926 թթ. - Շուշին 2007, 121, а также 149, 170, 175-177.
[5] Մկրտչյան 2003, 9, 15, 52, 71. Մկրտչյան, Դավթյան 2008, 9, 41-42:
[6] Բալայան 2002, 278, 302. Բալայան 2017, 442:

уточняет, что широкомасштабное вражеское нападение началось 22 марта[1] и приводит свидетельство Г. Ачаряна о внезапном ночном истребительном нападении татар на город. В. Балаян правомерно сравнивает геноцидную тактику младотурок 24 апреля 1915 г. и аресты Султанова 22 марта 1920 г.; указывает на выдающуюся административную, экономическую и культурную роль Шуши, что и сделало его главной жертвой политики Баку[2].

Другой современный исследователь - С. Дадаян подробно анализирует политическое содержание VIII съезда карабахских армян и точно подмечает, что августовское соглашение 1919 г. не приняли Джраберд, часть Хачена и весь Зангезур. «Из общего количества 255 селений Карабаха и Зангезура 130 даже под угрозой смерти не приняли временной власти Азербайджана»[3]. Он также напоминает о выступлении в дни VIII съезда члена АРФД О. Степаняна в Шуши, что тесные экономические связи совсем не означают обязательного подчинения любой страны ее торговому партнеру[4]. От себя добавим: чем выше или равнее политический статус сторон, тем больше шансов на взаимовыгодное сотрудничество.

С. Дадаян справедливо подчеркивает: карабахцы рассматривали ультиматум о разоружении «как прелюдию к предрешенной резне». И хотя азербайджанские идеологи квалифицируют события 23-26 марта как подавление мятежа и следствие непокорности, автор монографии делает в конечном итоге правильный вывод: предать многочисленные города и села огню, вырезать поголовно их население - «это беспрецедентное преступление»[5]. В 1918-1920 гг. ненависть к армянам стала государствообразующим фактором в Азербайджане и элементом его национальной идеологии. Сформировалось геноцидальное государство, причем наши соседи и сегодня отказываются понимать, что разбой и уничтожение домов, резня женщин, стариков и детей, пытки и убийства пленных и заключенных в тюрьмах - это тяжкое нарушение методов ведения войны. Они запрещены международным правом и являются военными преступлениями против человечества, у которых нет срока давности. Мы же, армяне, должны понимать, что чем деспотичнее государство, тем меньше оно заботится о своих подданных и тем больше его склонность к насилию. В таком обществе у человека нет права даже на жизнь, не говоря уже об освобождении от деспотии.

Из указанных нами исследователей М. Арутюнян стал самым последовательным критиком термина «восстание». Он справедливо утверждает, что уже с 1915 г. этот термин использовался Османской империей, а затем и Азербайджаном для оправдания истинного геноцида. Там считали нормальным истребление народа на его родине, в собственном доме, если тот не желал подчиняться безграничной деспотии чужеземных завоевателей. Оставляя в скобках право народа на борьбу

---

[1] Բալայան 2015, 31:
[2] Balayan 2016, 96-98. Բալայան 2017, 442-443, 446:
[3] Меморандум 1919 г. правительства РА для секретариата Парижской мирной конференции: НАА 200/1/309/245. Дадаян 2017, 246; о VIII съезде: там же, 246-250.
[4] Там же, 248.
[5] Там же, 251 и 254.

против поработителей и абсурдность слов о «предательстве» по отношению к разнузданному произволу и постоянному террору; напоминая, что Карабах не был частью Азербайджана, а признал лишь временное соглашение с оговоренным для него правом владеть оружием и запрещать перемещение войск; уточняя, что не арцахцы, а другая сторона нарушила двустороннее августовское соглашение, а заодно и против РА - соглашение о неприменении силы в конфликтах от 23 ноября 1919 г., выделим главное: восстания просто не было, ни в 1915, ни в 1920 г. Самооборона, попытки упреждающего удара в Карабахе – несомненно, хотя нельзя решать подобные задачи недостаточными средствами и лишь имитировать войну. Противник такого не прощает.

М. Арутюнян справедливо и доказательно пишет о геноцидном процессе 1915-1920 гг., о его истребительном характере в 1920 г. в Карабахе, превратившем само явление в арменоцид[1]. Он адекватно характеризует военные действия в Аскеране, Ханкенде и Шуши как самооборону с предупредительным ударом по мусаватистским войскам. И верно отмечает, что Султанов ждал лишь повода, чтобы осуществить давно задуманное уничтожение армян[2]. По его оценке, привычка властей в Баку отвечать на «восстание» истреблением отражает уровень мышления кочевых племен; а проблема другой стороны заключалась в ее безоружности, беззащитности, в несерьезном отношении к делу со стороны А. Микаеляна, бюро АРФД и правительства РА[3], а следовательно – в недостаточной эффективности ответных действий. Между тем, безнаказанность захватчика способствует только расширению его планов, а поэтому армяне должны делать все возможное для достижения успеха.

Наряду с верными наблюдениями, М. Арутюнян неоправданно избегает термина «упреждающий удар». Дело не в том, что армяне должны оправдываться за проявленную инициативу, а в том, что не удалось обеспечить положительный результат. Но именно результат и проверяет вполне законные методы борьбы на их историческую, военную и политическую целесообразность. А наша наука проверяет любую трактовку уточнением: что именно происходило, а что - нет. Исследователь акцентирует фактор самообороны, что применимо к региону в целом, но не к Шуши. Тут как раз оборона горожан была крайне насущной, но неосуществленной.

Со своей стороны, автор данных строк применяет формулировки упреждающий удар и военное выступление.

Все авторы отдают дань памяти жертвам уничтожения города посредством резни и пожара - то есть преступления геноцида, осуществленного турками и мусаватистами 23-26 марта 1920 г.[4] Они справедливо указывают на выдающуюся социально-экономическую роль 4-го (после Тифлиса, Баку, Елизаветполя) по населению

[1] Մ. Հարությունյան 2015, 5, 7, 9, 22, 46, 49. Մ. Հարությունյան 2020, 95:
[2] Там же, 32, 7, 9, 22:
[3] Մ. Հարությունյան 2020, 99-100:
[4] Աբրահամյան 1991, 37-38. Աբրահամյան 2003, 183, 185-187. Ուլուբաբյան Գոյամարտ 1994, 81-82. Ուլուբաբյան Պատմություն 1994, 225-226. Chorbajian, Donabedian, Mutafian 1994, 127. Շուշին 2007, 178-179. Ադրբեջանի քաղաքականությունը 2010, 94-95. Махмурян 2010, 67. Բալայան 2017, 443-445, Махмурян 2018, 318 и многие другие.

города в Закавказье, с его одной из первых в регионе бесплатной больницей братьев Жамгарянов на 130 коек, водопроводом, газовым освещением, великолепным зданием Общественного собрания, 2 кинотеатрами и театром М. Хандамирянца, 6 школами, включая гимназию и реальное училище, с библиотекой на 10 тыс. томов, 22 газетами и 3 типографиями, печатавшими книги с 1828 г. А после трагедии в Шуши осталось 9,2 тыс. жителей, из них армян - 289 человек[1].

Выводы

В качестве обобщения автор данных строк предлагает свои формулировки 2018 г. об упреждающем ударе Центрального органа самообороны Карабаха, организованном ночью 23 марта 1920 г. в Шуши и о военном выступлении армян в данном городе[2]. Подчеркнем, что даже ограниченное право на самоопределение, о котором напоминали арцахцы на своем VIII съезде, обернулось азербайджано-турецким геноцидом, потому что не было подкреплено достаточной силой. Геноцид новейшей истории часто прикрывают войной или социальными кризисами. Запланировавшее его государство провоцирует сопротивление населения, чтобы применить истребительное насилие, уничтожая и вытесняя неугодный народ. Оно говорит о предателях и территориальной целостности, не признавая своих обязанностей перед населением и законных норм или процедур наказания. Фактически оно защищает возможность неограниченного произвола и террора во внутренней политике. Понятно, что подобное поведение власти лишает её права суверенитета на подчиненных людей.

Народ, находящийся под угрозой геноцида должен помнить, что для него неприемлема и смертельно опасна имитация войны. Могла быть полезной эвакуация шушинцев в ближайшие села, позволявшая получить пользу от прибытия экспедиционного корпуса РА из Зангезура или Красной армии и уже ее столкновения с мусаватистами. Иначе край оказывался под ударом хорошо подготовившегося и целенаправленно создавшего повод врага[3]. Тезис восстания вызывает возражения в силу ограниченного контингента действовавших в Аскеране и Ханкенде армянских бойцов и полной неожиданности военного выступления для жителей г. Шуши. Более того, никто не был готов к поджогу, который применит враг, и не имел встречных мер.

В целом, армянские историки ведут плодотворную работу, а внутренние дискуссии только повышают интерес к работе и ее научно-политическую эффективность.

---

[1] Подробнее: Կիսիբեկյան 1955, 18, 20-21. Մկրտչյան 1979, 59-60. Мелик-Шахназаров 2009, 122-123, 68, 86–88.
[2] Махмурян 2018, 318.
[3] Там же, 319.

ЛИТЕРАТУРА

1. Աբրահամյան Հ. Բ. 1991, Արցախյան գոյամարտ, Երևան, «Գիտելիք», 174 էջ:
2. Աբրահամյան Հ. Բ. 2003, Մարտնչող Արցախը 1917–2000, գիրք Ա 1917–1923, Երևան, «Զանգակ-97», 340 էջ:
3. Աբրահամյան Հ. Բ. 2012, 1918-1920 թթ. արցախահայության համագումարների ժողովրդավարությունը, ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, № 3, 21-36:
4. Ադրբեջանի պետական ահաբեկչության և էթնիկական զտումների քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղի դեմ 2010, խմբ. Մ.Ա. Հարությունյան, Շուշի, «Կաճառ», Գիրք 4, 348 էջ:
5. Աճառյան Հ. 1967, Կյանքիս հուշերից, Երևան, «ԵՊՀ», 458 էջ:
6. Բալայան Վ. Ռ. 2002, Արցախի պատմությունը հնադարից մինչև մեր օրերը, Երևան, «Ամարաս», 408 էջ:
7. Բալայան Վ. Ռ. 2015, 1920 թ. մարտի 23-ի Շուշիի ջարդերը որպես 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության անպատժելիության հետևանք, Հայագիտության ուսումնասիրություններ, Ստեփանակերտ, № 6, 31-42:
8. Բալայան Վ. Ռ. 2017, Շուշի. տեղն ու դերը հայոց քաղաքակրթական համակարգում, Երևան, «Զանգանկ», 560 էջ:
9. Թումյան Հ. Գ. 2008, Դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում 1917-1920, Պատմական ակնարկ, Երևան, «Անտարես», 332 էջ:
10. Իշխանյան Ե. 1999, Լեռնային Ղարաբաղ (1917-1920), Երևան, «Հայաստան», 730 էջ:
11. Կիսիբեկյան Ա. Ի. 1955, Լեռնային Ղարաբաղը և նրա կենտրոն Շուշին մինչև փետրվարյան հեղափոխությունը 1917 թ. (Համառոտ ակնարկ), Երևան, Հայաստանի Ազգային արխիվ, ֆոնդ 314, ցուցակ 1, գործ 34, 286 թերթ:
12. Հարությունյան Հ. Մ. 1996, Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1921 թթ., Երևան, «Գիտություն», 298 էջ:
13. Հարությունյան Հ. Մ. 2013, Շուշին Արցախյան գոյապայքարում (1918-1920 թթ.), Պատմաբանասիրական հանդես, № 1, 21-43:
14. Հարությունյան Հ. Մ. 2015, Շուշիի հայության կոտորածները (1919 թ. հունիս և 1920 թ. մարտ), Բանբեր հայագիտության, № 3, 50-69:
15. Հարությունյան Մ. Ա. 2009, Հայաստան-Արցախ. պատմության և արդիականության զուգահեռներում, Հոդվածների ժողովածու, գիրք Ա, Ստեփանակերտ, 272 էջ:
16. Հարությունյան Մ. Ա. 2015, Անցյալը մեզ հետ է. վերագնահատումներ և խորհրդածություններ, Շուշի, «Կաճառ», 96 էջ:
17. Հարությունյան Մ. Ա. 2020, Շուշիի ինքնապաշտպանության (1920 թ.) ձախողման պատճառների լուսաբանումը հայ պատմագրության մեջ, Դպրատուն, Հասարակական գիտությունների հանդես, Ստեփանակերտ, № 1, 93-105:
18. Հովհաննիսյան Գ. Ա. 1971, Սովետական իշխանության հաստատումը Լեռնային Ղարաբաղում, Երևան, «ԵՊՀ», 296 էջ:
19. Ղարիբյան Ա. 2012, Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը 1918 - 1920 թթ. և Մեծ Բրիտանիան, Երևան, «ԵՊՀ», 282 էջ:

20. Միքայէլեան Արսեն, Ղարաբաղի վերջին դէպքերը, մաս Ե - Զ, 1923, Հայրենիք, № 11 - 12, Բոստոն, էջ 110-119, 118-127, www.aniarc.am/2017/08/15. http://www-aniarc-am20170808arsen-mikaelyan-nk-hayrenik-1923-part-5/. www.aniarc.am/2017/08/20/arsen-mikaelyan-last-part, загружено 25. 07. 2020.
21. Մկրտչյան Շ. Մ. 2003, Լեռնային Ղարաբաղ. Ադրբեջանի (1920-1988 թթ.) իրականացրած ցեղասպանության անատոմիան, Ստեփանակերտ, «Ազատ Արցախ», 238 էջ:
22. Մկրտչյան Շ. Մ., Դավթյան Շ. Բ. 2008, Շուշի: Ողբերգական ճակատագրի քաղաքը, Երևան, «Գասպրինտ», 242 էջ:
23. Մկրտչյան Շ. Մ. 1979, Շուշիի պատմական հուշարձանները, Էջմիածին, № 3, Էջմիածին, էջ 50-60:
24. Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան 2007, պատ. խմբ. Ա. Մաղալյան, Երևան, «Գիտություն», 370 էջ:
25. Սիմոնյան Ա. Հ. 2017, Զանգեզուրի գոյապայքարը 1917-1920 թթ., Երևան, «ԵՊՀ», 742 էջ:
26. Վրացյան Ս. 1993, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, «Հայաստան», 704 էջ:
27. Ուլուբաբյան Բ. Ա. 1994, Արցախի պատմություն, Երևան, «Մ. Վարանդեան», 378 էջ:
28. Ուլուբաբյան Բ. Ա. 1994, Արցախյան գոյամարտը, Երևան, «Գիր գրոց», 300 էջ:
29. Абрамян Г. Б. 1990, Из истории карабахских событий (август 1919 - июнь 1920 гг.), Вестник общественных наук НАН РА, № 8, 3-15.
30. Акопян Т. 2010, Карабахский дневник: Зеленое и черное или ни войны ни мира, Ереван, «Антарес», 532 с., www.aniarc.am/2020/03/22/ tatul-hakobyan-karabakh-diary-1920-massacres-in-shushi/, загружено 25. 07. 2020.
31. Генеральная Ассамблея ООН, сессия 72, пункт повестки 34 Предотвращение вооруженных конфликтов, Приложение I к Письму постоянного представителя Армении при ООН, 6. 03. 2018, A/72/780–S/2018/200, 5 с.
32. Гуайта Дж. 2005, Крик с Арарата: Армин Вегнер и Геноцид армян, М., «Юнистрой СК», 264 с.
33. Дадаян С. В. 2017, Политическая история Арцах-Карабаха от Хамсы до автономии, Факты и вымыслы, Степанакерт, «Дизак плюс», 416 с.
34. де Ваал Т. 2005, Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной, М., «Текст», 412 с.
35. Жирохов М. А. 2012, Меч и огонь Карабаха, Хроники незнаменитой войны 1988-1994 гг., М., «Центрполиграф», 50 с.
36. Зубов А. Б. 2000, Политическое будущее Кавказа: Опыт ретроспективно-сравшнительного анализа, Знамя, М., № 4, 141-173.
37. Махмурян Г. Г. 2002, Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-1920 гг., Бремя белого человека, Ереван, «Лусакн», 309 с.
38. Махмурян Г. Г. 2010, Шуши 1919-1920 гг. в документах Государственного департамента США и Национального архива Армении. – Ադրբեջանի քաղաքականությունը, էջ 61-74:
39. Махмурян Г. Г. 2018, Армения в политике США 1917-1923 гг., Ереван, «Институт истории НАН РА», 608 с.
40. Мелик-Шахназаров А. А. 2009, Нагорный Карабах: факты против лжи, М., «Волшебный фонарь», 768 с.

41. Мелик-Шахназаров З. С. 1995, Записки карабахского солдата: воспоминания участника событий 1918-20 гг. в Нагорном Карабахе, гл. 8 Гибель Шуши, М., «Шварц», 1995, 79 с., www.sumgait.info/ caucasus-conflicts/karabakh-soldier-note/, загружено 25. 07. 2020.
42. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., 1992, Сборник документов и материалов, Микаелян В. А. (ред.), Ереван, «АН Армении», 756 с.
43. Национальный архив Армении, Ереван, 57/5/202; 200/1/50, 309, 563, 581; 314/1/34.
44. Пономарев В. А. 2010, Социальные и демографические проблемы развития армянского социума Нагорного Карабаха в Советском Азербайджане, Известия Томского политехнического университета, Томск, № 6, с. 207-212.
45. Armenia and Karabagh: the Struggle for Unity 1991, Walker Ch.J. (ed.), Lnd., "Minority Rights Group", 176 p.
46. Balayan V. 2016, The Massacre of the Armenians of Shushi on March 23, 1920, as a Consequence of Impunity of the Armenian Genocide of 1915, Journal of Armenian Studies, Yerevan, № 2, pp. 95-105.
47. Balancing Hegemony: the OSCE in the CIS 1997, MacFarlane S.N., Thranert O. (ed.), Papers of the International Conference in July 1996 at Tabakhmela, Georgia, Kingston On., "Joint Queen's Centre for International Relations and Friedrich Ebert Stiftung", 190 p.
48. Chorbajian L., Donabedian P., Mutafian C. 1994, The Caucasian Knot: The History of Geopolitics of Nagorno-Karabagh, Lnd. & New Jersey, "Zed Books", 208 p.
49. De Waal T. 2003, Black Garden, Armenia and Azerbaijan Through Peace and War, NY and Lnd., "New York University Press", 338 p.
50. Hovannisian R. 1993, Mountainous Karabagh in 1920: An Unresolved Contest, The Armenian Review, Watertown Mass., № 1-4, 1-36.
51. Hovannisian R. 1996, The Republic of Armenia, in 4 vols., vol. III From London to Sèvres, February - August 1920, Berkeley & Los Angeles, "University of California Press", 534 p.
52. Lords Hansard, 1. 07. 1997, col. 155, Lnd., https://publications.parliament.uk/pa/ld199798/ldhansrd/vo970701/text/70701-19.htm загружен 18. 04. 2021.
53. The Nagorno-Karabagh Crisis: A Blueprint for Resolution 2000, A Memorandum Prepared by the Public International Law & Policy Group and the New England Center for International Law & Policy, Wash., "American University College of Law", 50 p.

Резюме

Тема уничтожения города Шуши и геноцида его армянского населения 23–26 марта 1920 г. в отечественной и зарубежной историографии

Гаянэ Махмурян

В рамках более масштабной операции, 23 марта 1920 г. Центральный орган самообороны Карабаха организовал военное выступление армян в г. Шуши, которое служило упреждающим ударом. Даже ограниченное право на самоопределение, о котором арцахцы напомнили 28 февраля – 5 марта на VIII съезде в с. Шош, обернулось азербайджано-турецким геноцидом, так как армянские требования не были подкреплены достаточной силой. Имитация войны вместо эвакуации шушинцев в села, чтобы дождаться экспедиционного корпуса Республики Армения из Зангезура или готовившейся к наступлению на Баку Красной армии, численность которых была сопоставима с силами мусаватистов, означала подставить город под удар хорошо подготовившегося и ждавшего повода врага. Термин восстание, издавна применяемый в армянской историографии, вызывает возражения в силу ограниченного контингента действовавших в Аскеране и Ханкенде армянских бойцов и полной неожиданности военного выступления для жителей г. Шуши. Никто из не был готов к поджогу, который враг применил 23-26 марта 1920 г. в этом городе, и не имел встречных мер.

Ключевые слова: *Шуши 23-26 марта 1920 г., Нагорный Карабах, Арцах, VIII съезд Карабахских армян, самоооборона, восстание, историография.*

Ամփոփում

1920 թ. մարտի 23–26–ի Շուշի քաղաքի կործանման ու նրա հայ բնակչության ցեղասպանության թեման հայրենական և օտարերկրյա պատմագրության մեջ

Գայանե Մախմուրյան

Ղարաբաղի ինքնապաշտպանության կենտրոնական մարմնի 1920 թ. մարտի 23-ին Շուշիում կազմակերպած զինված ելույթը, որպես ավելի մեծ գործողության մաս, կանխարգելիչ հարվածի մի փորձ էր: Ինքնորոշման սահմանափակ իրավունքն անգամ, ինչի մասին արցախցիները հերթական անգամ հիշեցրին փետրվարի 28-ից մարտի 5-ը Շոշ գյուղում հրավիրված VIII համագումարում, կոպտորեն խախտեցին Շուշիի հայ բնակչության ցեղասպանության թուրք և ադրբեջանցի կազմակերպիչները, քանի որ այդ տարրական իրավունքն ապահովված չէր բավարար ուժով: Շուշեցիներին գյուղեր տարհանելու փոխարեն, որպեսզի նրանք այնտեղ սպասեին Զանգեզուրից օգնության եկող

Հայաստանի հանրապետության ռազմարշավային զորամասին կամ Բաքվի ուղղությամբ առաջխաղացման նախապատրաստվող Կարմիր բանակին, որոնց և մուսավաթականների ուժերի հարաբերակցությունը համադրելի էր, պատերազմ նմանակելը նշանակում էր լավ պատրաստված ու հարմար առիթի սպասող թշնամու հարվածի տակ դնել անպաշտպան քաղաքը: Ապստամբություն եզրաբառը, որը վաղուց է կիրառվում հայկական պատմագրության մեջ, առաջ է բերում առարկություններ՝ հաշվի առնելով Ասկերանում ու Խանքենդում առկա հայ մարտիկների սակավությունն ու զինված ելույթի անսպասելիությունը Շուշիի հայ բնակչության համար: Փաստորեն որևէ մեկը պատրաստ չի եղել և հակազդելու միջոց չի ունեցել 1920 թ. մարտի 23-26-ին քաղաքի հրկիզման թշնամու գործողություններին:

Հիմնաբառեր. *Շուշին 1920 թ. մարտի 23-26-ին, Լեռնային Ղարաբաղ, Արցախ, Ղարաբաղի հայերի VIII համագումարը, ինքնապաշտպանություն, ապստամբություն, պատմագրություն:*

Abstract

The topic of the destruction of Shushi on March 23–26, 1920 and the genocide of its Armenian population in domestic and foreign historiography

Gayane Makhmourian

As a component of a larger military operation, the armed rising which was organized by the central body of the Karabakh self-defense in Shushi on March 23, 1920, was an attempt of a preventive strike. Even the limited right to self-determination, about which the people of Artsakh once again reminded at the VIII Congress convened in the village of Shosh from February 28 to March 5, was grossly violated by the Turkish and Azeri organizers of the genocide of Armenian population in Shushi, because that basic right was not provided with sufficient force.

Instead of evacuating the people of Shushi to the villages so that they could wait there for the military expeditionary unit of the Republic of Armenia coming to the rescue from Zangezur or the Red Army preparing for the military campaign in the direction of Baku, the ratio of which to the Musavat forces was comparable, imitating a war meant leaving the defenseless city under the attack of a well-prepared enemy who waits for an opportunity. The term "revolt", which has long been used in Armenian historiography, raises objections, taking into account the small number of Armenian fighters in Askeran and Khankend and the unexpectedness of the armed rising for the Armenian population of Shushi.

Keywords: *Shushi on March 23-26, 1920, Mountainous Karabakh, Artsakh, 8th congress of the Karabakh Armenians, self-defense, revolt, historiography.*

ԼՈՒՍԻՆԵ ԳԱՉԱՅԻ ՂԱՐԱԽԱՆՅԱՆ,
հ.գ.թ., դոցենտ
Հոդվածը ներկայացվել է 10.04.2021,
գրախոսվել է 10.04.2021,
ընդունվել է տպագրության 20.04.2021

ԹՈՒՐՔԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ԱՐՏԱՀԱՅՏՎԱԾ ԲԱՑԱՍԱԿԱՆ ՍՏԵՐԵՈՏԻՊԵՐԸ ՕՍԻՊ ՄԱՆԴԵԼՇՏԱՄԻ «ԿԱՌԱՊԱՆԸ» ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԵՎ ՆԱԴԵԺԴԱ ՄԱՆԴԵԼՇՏԱՄԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ

Գեղարվեստական գրականության մեջ ամփոփված են ինչպես ավտո, այնպես էլ հետերոստերեոտիպերը, որոնցից հնարավոր է դառնում կռահել ոչ միայն տվյալ էթնոսի բնավորության ու խառնվածքի, այլև այլ էթնոսների ու ժողովուրդների մասին պատկերացումները: Հոգեբանության մեջ կա կոնտենտ վերլուծության մեթոդ, որով մենք քանակական և որակական ցուցիչների համադրման արդյունքում ստանում ենք, օրինակ դրդապատճառների, մղումների, նախահարձակ լինելու և մեր խնդրո առարկայի մասին համապատասխան պատկեր: Այս առումով հետաքրքիր վերլուծության նյութ են պարունակում գեղարվեստական գրականության այն նյութերը, որոնցում արտահայտված են բացասական ստերեոտիպեր:

Ժամանակակից հոգեբանական գրականության մեջ «ստերեոտիպ» հասկացությունն ունի տարաբնույթ սահմանումներ, որոնց ընդհանրացված ձևակերպումն ունի հետևյալ նկարագիրը. ստերեոտիպը, այդ թվում և էթնիկական ստերեոտիպը, մարդկանց ու խմբերի մասին ընդհանրացված ու կայուն. պատկերացումներն են, որոնք իրենց մեջ ամփոփում են ստանդարտացված խմբային փորձը՝ ավելի հաճախ աղճատելով իրականությունը: «Ստերեոտիպը» դիտվում է որպես մարդկանց ու երևույթների վերաբերյալ կանխակալ կարծիք, որը հետևանք է կոնկրետ երևույթի ոչ թե անմիջական գնահատականի՝ հիմնված թարմ տպավորությունների և վերլուծությունների վրա, այլ ստացված է ստանդարտացված դատողություններից ու սպասելիքներից, իսկ «Էթնիկական ստերեոտիպերը որոշակի պատկերացումներ ու դիրքորոշումներ են, համոզմունքներ սեփական կամ այլ էթնոսի մասին: Դրանց մեջ ևս կան և՛ զգացմունքներ, և՛ վարքի ծրագրեր, որոնք գործի են դրվում էթնոսների ներկայացուցիչների հանդիպումների ընթացքում» [1, 209]: Համաշխարհային ու հայ գրականության մեջ բավականին մեծ թիվ են կազմում թուրքերի, թուրքական էթնոսի նկատմամբ արտահայտված ստերեոտիպերը: Թուրքերի, մասնավորապես ադրբեջանցի

թուրքերի հանդեպ որպես ստերեոտիպերի արտահայտման օրինակ հոդվածի շրջանակներում ներկայացված է միայն Օսիպ Մանդելշտամի «Կառապանը» ստեղծագործությունը, որը, ըստ էության, հրկիզված Շուշիից (1920 թվական) ստացած տպավորությունների արտացոլումն է: Խոհականությամբ ու աներևակայելի զսպվածությամբ է արտահայտված Օ. Մանդելշտամի ժամանակի և իրականության զգացողությունը:

Հրկիզված Շուշին նրա պոեզիայում դառնում է քաղաքական թեմա, որտեղ արտահայտված են թուրքերի նկատմամբ բացասական հետերոկարծրատիպեր: Գեղագիտական ու հոգեբանական, հուզական ու զգացմունքային ճշգրիտ մեկնություններով է ներկայացվում բարբարոսների հրկիզած Շուշին, որը ժամանակի իրողությունները համապարփակ պատկերով փոխանցում է ընթերցողին.

«Քառասուն հազար մեռած պատուհան
Պտտվում էր չորս բոլորը,
Եվ աշխատանքի անհոգ բոժոժը
Թաղված էր բարձունքում:
Եվ անամոթ շիկնում են
Մերկ տները հրկիզված,
Նրանց վրա մուգ երկինքը
Միգամած էր հանց ժանտախտ» [3, 184]:

Էթնիկական ստերեոտիպերը ենթագիտակցական են,- գրում է Ալբերտ Նալչաջյանը,- բայց նույնիսկ այդպիսին լինելով դրանք՝ իրենց կրողի համար աննկատելիորեն, ազդում են նրա իմացական գործընթացների վրա: Այդ ազդեցության նշաններից մեկը մարդու միջէթնիկական ընկալումների ընտրականությունն է. հեշտությամբ է ընկալվում այն ինֆորմացիան, որը համապատասխանում է ստերեոտիպին, հաստատում և ուժեղացնում է այն [3, 215]:

Չնայած ամուսինները Շուշիի 1920 թվականի կոտորածից տաս տարի անց են գտնվում քաղաքում, այնուհանդերձ «մերկ տները», «մեռած պատուհաններն» ու «ժանտախտի նման միգամած երկինքը» մատնում են կատարված սարսափելի իրադարձությունների մասին, և Շուշին դառնում է «գիշատչային» [6, 517]: Հրկիզված Շուշին մանդելշտամների ընկալումներում հաստատվում ու ամրապնդվում է՝ ձևավորելով բացասական հետերոստերեոտիպեր թուրքերի, դրական ավտոստերեոտիպեր հայերի նկատմամբ:

«Կառապանը» բանաստեղծության մեջ ձիակառքը քշողը թուրք է, որը գրողի և նրա կնոջ մոտ առաջացրել էր վախի և զգուշավորության զգացում. «Մենք չէինք հավատում, որ նա մեզ, իրոք, կհասցնի Ստեփանակերտ»,- գրված է նրա հուշերում: Վախը որպես բազային հույզ և զգուշավորությունը արտահայտված են բոլոր բառերի ենթատեքստերում:

Нам попался фаэтончик,
Пропеченный как изюм,
Словно дьявола погоншик,
Односложен и угрюм.
Մեզ բախտ ընկավ մի կառապան
Չորացած էր չամիչի պես,
Նա դևերի կառապանն էր,

Քչախոս էր ու մռայլ [6, 518]:

Ստերեոտիպն այստեղ արտահայտված է «դևերի» բառի մեջ, որը բանաստեղծի իմացական, հուզական ու զգացմունքային բլոկն է: Այդ բանաստեղծությունը ամբողջապես էթնիկական բացասական հետերոստերեոտիպի դրսևորում է: Նույն բացասական ընկալումներ են արտահայտված նաև հետևյալ քառատողում.

Բարձր լեռնանցքում,
Թուրքական կողմում,
Մահվան հետ խնջույք-
Ասես՝ երազում [6, 518]:

«Մահվան հետ խնջույք» պատկերավոր արտահայտության մեջ ևս ամբողջանում է թուրքին վերագրվող վարքային մոդելը: Եվ մահ սփռելն ու ավերածությունները դառնում են թուրքական /ադրբեջանական/ էթնիկական հանրույթի ինքնության, մշակույթի և առհասարակ ինքնահաստատման մեխանիզմներ:

Բացասական ստերեոտիպը հենց ինքը «սոսկանք դիմագծով» կառապանն է, որին Մանդելշտամը ընկալում է որպես վախի ու վտանգի օբյեկտ՝ բնութագրելով որպես «ժանտախտի նախագահ»:

Հրկիզված Շուշին տեսնելու պահից ամբողջանում են Օսիպ և Նադեժդա Մանդելշտամների դիրքորոշումները թուրքերի նկատմամբ: Նադեժդա Մանդելշտամի՝ Օսիպ Մանդելշտամի կնոջ վերհուշ արձակում ևս բավականին շատ են բացասական ստերեոտիպերը: Այսպես. «Օսիպ Մանդելշտամի տպավորությունն այն էր, որ շուկայի մուսուլմանները այն մարդասպանների մնացուկներն են, որոնք տասը տարի առաջ ավերել են քաղաքը, միայն թե դա նրանց օգուտ չտվեց. ամենուր նույն արևելյան աղքատությունը, հրեշավոր ցնցոտիները, դեմքերին թարախոտ պալարներ: Բռերով վաճառում էին եգիպտացորենի ալյուր, նաև եգիպտացորենի կողր, բլիթներ: Մենք չհամարձակվեցինք այդ ձեռքերից գնել բլիթներ, չնայած քաղցած էինք: Շուկայի մարդիկ մեզ առաջարկեցին գիշերել իրենց մոտ, բայց ես վախենում էի արևելյան թարախոտ պալարներից, իսկ Մանդելշտամը համակված էր այն մտքով, որ մեր առջև ցեղասպաններ են: Կառապանը (թուրք) նրա համար ասոցացվում է հանցագործ կերպարի հետ, և մեռած քաղաքի բովանդակ պատկերը նա ամենախիտ գույներով, հույզերի ու մտքերի գեներացիայով տեսնում է կառապանի մեջ:

Եվ Լեռնային Ղարաբաղում
Գիշատչային Շուշիում,
Վերապրեցի ես սարսափներ,
Որ ներհակ են մեր հոգուն [6, 183]:

Բանաստեղծի գրավոր խոսքի ինչպես տեքստում, այնպես էլ ենթատեքստում սարսափի, խորքային ընկճվածության, հիասթափության ու էկզիստենցիալ վակուումի դրսևորումներ են: Եվ բնավ պատահական չէ, որ հրկիզված Շուշիի տպավորությունները ամբողջանում են «դժբախտ», ապա «մահվան քաղաք» արտահայտությունների մեջ:

Որոշեցինք մտնել Ստեփանակերտ՝ մարզային քաղաք,- գրում է Ն. Մանդելշտամը: Եվ Մանդելշտամը Ստեփանակերտ մտնելու ճանապարհին տեսնում է արոտավայրից վերադարձող նախիրը և նրա մոտ առաջանում է ազատագրված լինելու զգացողություն: Սա

հոգեբանական «պրիզմայի էֆեկտն է», որը ստացել է հետևյալ վերբալ դրսևորումը. «***Մենք այնպիսի զգացողություն ունենք, որ փրկվել ենք***»,- գրում է նա:

Հրկիզված Շուշիի մասին մեծ գրողի հուշերը և առհասարակ «Ճանապարհորդություն դեպի Հայաստան» էսսեում արտահայտված մտքերը, դիրքորոշումներն ու ստերեոտիպերը պետք է գեներացվեն: Վախը որպես բազային հույզ արտացոլվել է տողի, բառի, գրվածքի, մտքի յուրաքանչյուր անկյունում: Գուցե հենց այս՝ թուրքերի նկատմամբ արտահայտված բացասական կարծրատիպերի ֆոնին էլ ընդգծվում են հայերի նկատմամբ արտահայտված դրական կարծրատիպերը.

Ինչքան սիրելի է ինձ դժվար ապրող,
Հարյուրամյակը տարի հաշվող,
Ծնող, քնող, ճչացող,
Հոգին գամված այս ազգը:

Իսկ «Հայաստանը» շարքը արտացոլքում է, որ Մանդելշտամի համար Հայաստանը վարդ է, նույնիսկ արյան մեջ: Էթնիկական ստերեոտիպերը ժամանակի ընթացքում ենթակա են փոփոխության, իսկ եթե ստերեոտիպացումը պայմանավորող գործոնները չեն փոխվում, ապա ստերեոտիպը առավել կոշտ՝ պերսևեռատիվ երանգ է ստանում: Այսպես. «որևէ էթնոսի բնավորության գծերի մասին ավելի մեծ հավանականությամբ ճիշտ են այն ստերեոտիպերը, որոնք իրարից անկախ առաջ եկած հետերոստերեոտիպերի խմբերում նույնն են: Պարզ ասած, եթե թուրքերի մասին նույն բաներն են ասում և՛ հայերը, և՛ հույները, և՛ արաբներն ու ռուսները և այլ ազգերի ներկայացուցիչներ, ապա բավականին մեծ հավանականությամբ այդ ստերեոտիպ-պատկերացումները մոտ են ճշմարտությանը» [3, 227]: Գիտական ուսումնասիրման նյութ պետք է դառնա առանձին էթնոսների մասին նույն ստերեոտիպերի հավաքագրման թեման, որը կարող է և պետք է նպաստի էթնոսների նկատմամբ ոտնձգությունների, նվաստացումների, եղեռնագործությունների վերացմանը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Մանդելշտամ Օ., «Հայաստան», «Ճանապարհորդություն դեպի Հայաստան» բանաստեղծություններ:
2. Մանդելշտամ Օ., Բանաստեղծություն, արձակ, թրգմ. Հրաչյա Բեյլերյան, (Երևան: Նաիրի, 2012):
3. Նալչաջյան Ա., Էթնիկական հոգեբանություն, Եր., «Զանգակ-97», 2001 թ., էջ 208
4. Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան: Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր:-Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2007, էջ 307:
5. Мандельштам О. Э., Полное собрание сочинений и писем: В трех томах. Том второй. Проза / Осип Мандельштам. – М.: Прогресс-Плеяда, 2010., с. 22-26):
6. Мандельштам О. Э., Сочинение в 2 томах, том 1.
7. http://tert.nla.am/archive/NLA%20AMSAGIR/Hayarvest2002/2005/2005(3).pdf.

Ամփոփում

Թուրքերի նկատմամբ արտահայտված բացասական ստերեոտիպերը Օսիպ Մանդելշտամի «Կառապանը» բանաստեղծության մեջ և Նադեժդա Մանդելշտամի հուշերում

Լուսինե Ղարախանյան

Հոդվածում ներկայացված են XX դարի ռուսական և համաշխարհային դասական պոեզիայի կարկառուն ներկայացուցիչ Օսիպ Մանդելշտամի մի քանի բանաստեղծություններ, որոնք գրվել են 1920 թվականի ջարդերի հետևանքով այրված և ավերված Շուշիի տպավորության տակ: Մանդելշտամի պոեզիայում այրված Շուշին դառնում է քաղաքական թեմա: Բարբարոսների կողմից այրված Շուշին ներկայացված է գեղագիտական և հոգեբանական, զգայական և հուզական պատումով, որն ընթերցողին է փոխանցում այդ ժամանակի համապարփակ պատկերը:

Վախը, որպես հիմնական հույզ, արտացոլվում է յուրաքանչյուր բառի և տողի մեջ, նրա ստեղծագործության և մտքի մեջ:

Թուրքերի նկատմամբ բացասական կարծրատիպերի ֆոնի վրա էլ ավելի են ընդգծվում համակրանքը, կարեկցանքը և դրական վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ:

Հիմնաբառեր. *բացասական ստերեոտիպեր, ադրբեջանցի թուրքեր, հրկիզված Շուշի, հետերոկարծրատիպեր, Օսիպ Մանդելշտամ, էթնիկական, հոգեբանական «պրիզմայի էֆեկտ»:*

Резюме

Отрицательный стереотип, сложившийся в отношении к туркам в стихотворении «Фаэтонщик» Осипа Мандельштама и воспоминаниях Надежды Мандельштам

Лусине Караханян

В статье представлены несколько стихотворений выдающегося представителя классичкской русской и мировой поэзии XX века Осипа Мандельштама, написанные под впечатлением сгоревшего и разрушенного Шуши, в результате погромов 1920-го года. Сгоревший город Шуши, в поэзии Мандельштама, становится политической темой. Сожженный варварами Шуши, представлен эстетитечским и психологическим, чувственным и эмоциональным повествованием, которое передает читателю всеобеъмлющую картину того времени.

Страх, как базовая эмоция, отражается в каждом слове и строке, в его сочинении и мысли.

На фоне отрицательных стереотипов по отношению к туркам еще больше подчеркивается симпатия, сострадание и положительное отношение к армянам.

Ключевые слова: *негативные стереотипы, азербайджанские турки, сожженный Шуши, гетеростереотипы, Осип Мандельштам, этнический, психологический «эффект призмы».*

Abstract

Negative steerotypes expressed against turks in Osip Mandelstam's "The phaetonist" poem and in memories of Nadezhda Mandelstam

Lusine Kharaxanyan

The article presents a few poems created with the impressions of burnt Shushi by Osip Mandelstam - one of the classic figures of Russian and world poetry of the 20th century.

The burnt Shushi becomes a political topic in his poetry, where negative stereotype is expressed towards the Turks. Shushi burned by barbarians is presented with accurate aesthetic and psychological, emotional and sentimental interpretations, which convey the realities of the time to the reader in a comprehensive way. Fear as a basic emotion is reflected in every corner of the line, word, writing, thought. Against the background of the negative stereotypes expressed towards the Turks, the positive stereotypes expressed towards the Armenians are emphasized.

Keywords: *negative stereotypes, Azerbaijani Turks, burnt Shushi, heterostereotypes, Osip Mandelstam, ethnic, psychological "prism effect".*

ЮЛИЯ ЮРЬЕВНА АРУТЮНЯН
старший научный сотрудник
научного центра "Качар",
yuliaharutyunyan22@gmail.com
Статья представлена 10.04.2021,
рецензирована 10.04.2021,
принята к публикации 20.04.2021

ТЕМА ШУШИНСКОЙ РЕЗНИ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Долгие годы меня интересовала тема резни армян в русской литературе. Многолетние поиски показали, что в отличие от темы Геноцида армян, которая достаточно широко представлена в русской литературе, резня армян в Шуши еще не удостоилась художественного осмысления.

В различных публикациях, как, например, заметка в газете «Слово», издаваемой в Тбилиси[1], в выступлении Орджоникидзе[2] можно встретить оценки трагических событий, которые, однако, не считаются литературными произведениями. Серго Орджоникидзе с ужасом вспоминал картину, которую увидел в некогда красивейшем армянском городе Шуши в мае 1920 года, разрушенном и разгромленном до основания азербайджанскими и турецкими войсками.

Знаменитая русская писательница Мариэтта Шагинян имеет ценные воспоминания, изложенные довольно образными и художественными мотивами. Спустя шесть лет после погромов, посетив Шуши, писательница была ошеломлена тишиной. «Первое, что меня поразило,- тишина. Такой страшной тишины я не испытала нигде, никогда, и сразу же она кажется неестественной. Вдруг вам начинает мерещится, что тишина бормочет: камни шушукаются, шатаются, шуршат, и волосы у вас на голове встают дыбом. Здесь в течении трех дней в марте 1920 года было разрушено и сожжено 7000 домов и вырезано - цифры называют

[1] Тбилисская газета «Слово» в номере от 16 апреля 1920 года, сообщая о погромах в Шуши, писала: «В городе не осталось камня на камне». Подробности: https://regnum.ru/news/polit/2894200.html (Дата обращения: 10 апреля 2021 г.).

[2] Серго Орджоникидзе, возглавлявший с апреля 1920 г. Кавказское бюро ЦК РКП (б) и активно участвовавший в установлении советской власти в Азербайджане, отмечал в 1936 г.: «Я с ужасом вспоминаю и сегодня ту картину, которую мы увидели в Шуше в мае 1920 года. Красивейший армянский город был разрушен, разгромлен до основания, а в колодцах мы увидели трупы женщин и детей» (Орджоникидзе 1945, 422).

разные; одни говорят: 3-4 тысячи армян, другие - более 12 тысяч. Факт тот, что из 35 тыс. армян не осталось в Шуше ни одного. Кой-где в канавах еще можно увидеть пучки женских волос с запекшейся на них черной кровью. Человеку с воображением здесь трудно дышать: идешь, идешь, идешь сплошным рядом обугленных стен, точнее кусков стен, торопишься итти и боишься никогда не выйти; ждешь, чтоб тишина развалилась, наконец, на куски над твоей головой и дала тебе набрать в легкие воздуха…»[1].

Надежда Мандельштам в квартале Мегрецоц

В описании последствий кровопролития в Шуши непревзойденным считается стихотворение знаменитого русского поэта XX века Осипа Мандельштама «Фаэтонщик». Мрачные впечатления и тяжелые чувства получили свое воплощение в строках, отражающих зеркало души.

Так, в Нагорном Карабахе,
В хищном городе Шуше,
Я изведал эти страхи
Соприродные душе…[2]

Интересные образы художественного отражения трагической развязки резни армянского населения Шуши можно найти в дневниковых записях жены поэта Надежды Мандельштам, сопровождавшей его в путешествии. Вспоминая о поездке в Карабах, она описала, как они на рассвете выехали на автобусе из Гянджи в Шушу. Город начинался с бесконечного кладбища, потом крохотная базарная площадь, куда спускаются улицы разоренного города. Случалось видеть деревни, брошенные жителями, состоящие из нескольких полуразрушенных домов, но в этом городе, когда-то, очевидно, богатом и благоустроенном, картина катастрофы и резни была до ужаса наглядной.

Они прошлись по улицам, и всюду одно и то же: два ряда домов без крыш, без окон, без дверей. В вырезы окон видны пустые комнаты, изредка обрывки обоев, полуразрушенные печки, иногда остатки сломанной мебели. Дома из знаменитого розового туфа, двухэтажные. Все перегородки сломаны, и сквозь эти остовы всюду сквозит синее небо.

Говорят, что после резни все колодцы были забиты трупами. Если кто и уцелел, то бежал из этого города смерти. На всех нагорных улицах не встретили ни

[1] Шагинян 1927, 38, ср. также Мкртчян, Давтян 1997, 73.
[2] Мандельштам 1990, 183. (электр. версия: https://rvb.ru/20vek/mandelstam/dvuhtomnik/01text/vol_1/01versus/0188.htm [дата обращения: 13.04. 2021])

одного человека. Лишь внизу - на базарной площади - копошилась кучка народу, но среди них ни одного армянина, только мусульмане.

У Осипа Мандельштама создалось впечатление, будто мусульмане на рынке - это остатки тех убийц, которые с десяток лет назад разгромили город, только впрок им это не пошло: восточная нищета, чудовищные отрепья, гнойные болячки на лицах.

Торговали горстями кукурузной муки, початками, лепешками…

Они не решились купить лепешек из этих рук, хотя есть хотелось… Осип Мандельштам писал, что в Шуше то же, что у нас, только здесь нагляднее и поэтому невозможно съесть ни куска хлеба… И воды не выпьешь из этих колодцев…

В городе не было не только гостиницы, но даже комнаты для приезжающих по имени «общо», где спят вместе мужчины и женщины. Автобус на Гянджу уходил наутро. Люди на базаре предлагали им переночевать у них, но Надежда боялась восточных болячек, а Мандельштам не мог отделаться от мысли, что перед ним погромщики и убийцы.

«Решили ехать в Степанакерт, областной город. Добраться туда можно было только на извозчике. Вот и попался безносый извозчик, единственный на стоянке, с кожаной нашлепкой, закрывавшей нос и часть лица. Им не верилось, что он действительно довезет до Степанакерта…»

На высоком перевале
В мусульманской стороне
Мы со смертью пировали-
Было страшно, как во сне.[1]

Поэту было страшно, так как в «Нагорном Карабахе, в хищном городе Шуше» он увидел следы массовых убийств армян, разрушений, погромов:

Сорок тысяч мертвых окон
Там видны со всех сторон.

Осип Мандельштам никак иначе не мог назвать этот город, как хищным. Шуши в стихотворении Мандельштама – мертвый город, а в тюрках, оставшихся в Карабахе, поэт видел наследников убийц и не мог отделаться от мысли, что перед ним погромщик.

Три основных образа стиха - смерть, страх, сон. Как правильно отметил Т. Хзмалян: «Интонации стиха зыбки, и он как бы балансирует между сном и явью, сном и страхом, сном и смертью.»[2] Поэт ассоциирует погромщиков Шуши с фаэтонщиком.

Нам попался фаэтонщик,
Пропеченный, как изюм,
Словно дьявола погонщик,
Однасложен и угрюм.

---

[1] Мандельштам 1990, 183(электр. версия: https://rvb.ru/20vek/mandelstam/dvuhtomnik/01text/vol_1/01versus/0188.htm [дата обращения: 13.04. 2021]).
[2] Хзмалян 1991, 91.

«Фаэтонщик» становится для Мандельштама преступным образом, который олицетворяет варварскую сущность извозчика. И в этом тоже поэт не ошибается, так как фаэтонщик является классическим наследником сожженных в Шуше предков, которые, как клеймо, отражаются на его лице.

Я очнулся: стой, приятель!
Я припомнил - черт возьми!
Это чумный председатель
Заблудился с лошадьми[1].

Задумываясь над этими словами, Игорь Чиннов писал: «Что именно называет Мандельштам чумой? И кто такой фаэтонщик - тот, кто правит, кто держит в руках "вожжи", "бразды правления", кто направляет ход коней: Мандельштам называет его "чумный председатель"... Этот председатель правит "безносой канителью". Что же это за "безносая канитель", что значит "пошли толчки, разгоны" и что значит "чума"?»[2].

Армянам хорошо известно, что такое «чума». Об этом узнал и Мандельштам, увидев разграбленный город. После 23 марта 1920 года на территории Армении турками были уничтожены еще тысячи армян.

Свыше семи десятилетий Шуши оставался в плену у коварного врага, и лишь майское солнце 1992 года подарило древнему армянскому престольному городу новую жизнь и новое дыхание. По-новому наступали весны для Шуши, по-новому восходили зори возрождающегося города, возвещающие о торжестве созидательного гения человека над злом.

Так прошло 30 лет. Но 27 сентября 2020 года вследствие террористической войны древний армянский город Шуши, считавшийся «Кавказским Парижем», снова оккупирован азербайджано-турецкими захватчиками. Они безвозбранно оскверняют армянские памятники и церкви - это продолжение геноцидальной политики Азербайджана, выявившейся более ста лет назад. Ввиду агрессии противника десятки тысяч людей остались без крова, без нажитого годами имущества. Тысячи погибших и без вести пропавших, сотни пленных... **Все это неоспоримое доказательство кровожадности** врага. Геноцид армянского народонаселения Арцаха, продолжавшийся более века, по сей день остается безнаказанным. Нюрнберг военных террористов положил бы конец преступлениям Азербайджана и Турции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мандельштам О., 1990, Сочинения в 2-х т., т. 1, Москва, Художественная литература, 638 с. (электр. версия: https://rvb.ru/20vek/mandelstam/dvuhtomnik/01text/vol_1/01versus/0188.htm [дата обращения: 13.04. 2021]).

[1] Мандельштам 1990, 183 (электр. версия: https://rvb.ru/20vek/mandelstam/dvuhtomnik/01text/vol_1/01versus/0188.htm [дата обращения: 13.04. 2021]).
[2] Хзмалян 1991, 90.

2. Мкртчян Ш., Давтян Щ., 1997, Город трагической судьбы, Ереван, Амарас, 56 с.
3. Орджоникидзе С., 1945, Избранные статьи и речи: 1918-1937, Москва, с. 422.
4. Хзмалян Т., 1991, «Фаэтонщик» - стихотворение О. Мандельштама о Нагорном Карабахе. Вестник Ереванского Университета, № 1, с. 89-92. https://regnum.ru/news/polit/2894200.html (Дата обращения: 10 апреля 2021 г.)
5. Шагинян М., 1927, Нагорный Карабах, Москва-Ленинград, Государственное издательство, 42 с.

Резюме

ТЕМА ШУШИНСКОЙ РЕЗНИ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Юлия Арутюнян

Многолетние поиски показали, что в отличие от темы Геноцида армян, которая достаточно широко представлена в русской литературе, резня армян в Шуши еще не удостоилась художественного осмысления.

Знаменитая русская писательница Мариэтта Шагинян имеет ценные воспоминания, изложенные довольно образными и художественными мотивами.

Непревзойденным остается стихотворение выдающегося русского поэта XX века Осипа Мандельштама «Фаэтонщик». Мрачные впечатления и тяжелые чувства получили свое воплощение в строках, отражающих зеркало души автора.

Осип Мандельштам никак по-другому не мог назвать этот город, как хищным. Шуши в стихотворении Мандельштама – мертвый город, а в тюрках, оставшихся в Арцахе, поэт видел наследников убийц, не мог отделаться от мысли, что перед ним погромщики.

Интересные образы художественного отражения трагических последствий резни армянского населения города Шуши можно найти в дневниковых записях жены поэта Надежды Мандельштам.

Свыше семи десятилетий Шуши оставался в плену у коварного врага, и лишь майское солнце 1992 года подарило древнему армянскому престольному городу новую жизнь и новое дыхание. По-новому наступали весны для Шуши, по-новому восходили зори возрождающегося города, возвещающие о торжестве созидательного гения человека над злом.

Так прошло 30 лет. Но 27 сентября 2020 года вследствие террористической войны древний армянский город Шуши, считавшийся «Кавказским Парижем», снова оккупирован азербайджано-турецкими захватчиками. Они безвозбранно оскверняют армянские памятники и церкви - это продолжение геноцидальной политики Азербайджана. Ввиду агрессии противника десятки тысяч людей остались без крова, без нажитого годами имущества. Тысячи погибших и без вести пропавших, сотни пленных… Все это является доказательством кровожадности врага. Геноцид армянского народонаселения Арцаха, продолжавшийся более века, остается безнаказанным по сей день. Нюрнберг военных террористов положил бы конец преступлениям Азербайджана и Турции.

Ключевые слова: *Осип Мандельштам, Мариэтта Шагинян, Нагорный Карабах, Шуши, фаэтонщик, трагическая судьба, погромы, жертвы, резня, геноцид, страхи, чума.*

Ամփոփում

ՇՈՒՇԻԻ ԿՈՏՈՐԱԾԻ ԹԵՄԱՆ ՌՈՒՍ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Յուլիա Հարությունյան

Բազմամյա փնտրտուքը ցույց է տվել, որ ի տարբերություն Հայոց ցեղասպանության թեմայի, որը բավական լայնորեն ներկայացված է ռուս գրականության մեջ, Շուշիում հայերի կոտորածը դեռևս չի արժանացել գեղարվեստական վերաիմաստավորման:

Նշանավոր ռուս գրող Մարիետտա Շահինյանն ունի արժեքավոր հուշեր, որոնք շարադրված են բավական ազդեցիկ ու գեղարվեստական մոտիվներով:

Անգերազանցելի է մնում XX դարի ականավոր ռուս գրողներից մեկի՝ Օսիպ Մանդելշտամի «Կառապանը» բանաստեղծությունը: Նրա մռայլ տպավորությունները և ծանր ապրումները իրենց մարմնացումն են ստացել բանաստեղծական տողերում, որոնք արտացոլում էին դրանց հեղինակի հոգու հայելին:

Օսիպ Մանդելշտամը բոլորովին այլ կերպ, քան գիշատիչ, չէր կարողացել անվանել այդ քաղաքը: Շուշին Մանդելշտամի բանաստեղծության մեջ մեռած քաղաք էր, իսկ ի դեմս Արցախում մնացած թուրքերի բանաստեղծը տեսնում էր մարդասպանների ժառանգների, ուստի չէր կարողանում ազատվել այն մտքից, որ իր առջև ջարդարար է:

Շուշի քաղաքի հայ բնակչության կոտորածի ողբերգական հետևանքների գեղարվեստական արտացոլման հետաքրքիր պատկերներ կարելի է գտնել բանաստեղծին ուղեկցող կնոջ՝ Նադեժդա Մանդելշտամի օրագրություններում:

Ավելի քան յոթ տասնամյակ Շուշին մնաց նենգ թշնամու գերության մեջ, և միայն 1992-ի մայիսյան արևը նոր կյանք և նոր շունչ հաղորդեց հայոց հին գահանիստ քաղաքին: Գարունները Շուշիի համար նորովի եկան, վերակառուցող և վերակենդանացող քաղաքի արշալույսները նորովի բացվեցին, և նրանք հայտարարեցին չարի նկատմամբ մարդու ստեղծագործ հանճարի հաղթանակի մասին:

Այսպիսով՝ անցավ 30 տարի: Բայց 2020-ի սեպտեմբերի 27-ին սանձազերծված ագրեսիվ և ահաբեկչական պատերազմից հետո «Կովկասյան Փարիզ» համարվող հին հայկական Շուշին կրկին գրավվեց ադրբեջանցի և թուրք զավթիչների կողմից: Ադրբեջանցիները անպատիժ պղծում են հայկական հուշարձաններն ու եկեղեցիները. սա Ադրբեջանի ցեղասպան քաղաքականության շարունակությունն է, որը ի հայտ է եկել ավելի քան 100 տարի առաջ: Հազարավոր զոհվածներ, տասնյակ անհայտ կորածներ, հարյուրավոր ռազմագերիներ: Այս ամենը ապացույցն է այն բանի, թե որքան արյունարբու է թշնամին: Արցախի հայ բնակչության ցեղասպանությունը, որը շարունակվում է ավելի քան հարյուր տարի, մնում է անպատիժ: Ադրբեջանցի և թուրք ռազմական հանցագործների և ահաբեկիչների Նյուրնբերգը վերջապես վերջ կդնի Ադրբեջանի և Թուրքիայի ռազմական հանցագործությունների շարքին:

Հիմնաբառեր. *Օսիպ Մանդելշտամ, Մարիետտա Շահինյան, Լեռնային Ղարաբաղ, Շուշի, կառապան, ողբերգական ճակատագիր, ջարդեր, զոհեր, կոտորած, ցեղասպանություն, սարսափներ, ժանտախտ:*

Abstract

THE TOPIC OF SHUSHI MASSACRE IN RUSSIAN LITERATURE

Yulia Harutyunyan

Many years of research have shown that, unlike the topic of the Armenian Genocide, which is widely represented in Russian literature, the massacre of Armenians in Shushi has not yet deserved an artistic reinterpretation. Famous Russian writer Marietta Shahinyan has valuable memories, which are composed with quite influential and artistic motives. The poem "The Phaetonist" by one of the outstanding Russian writers of the 20th century, Osip Mandelstam, remains unsurpassed. His gloomy impressions and hard feelings received their embodiment in poetic lines, which reflected the mirror of the author's soul. Osip Mandelstam could not call the city in any other way than a «predator». Shushi was a dead city in Mandelstam's poem, and among the Turks who remained in Artsakh, the poet saw the heirs of murderers, so he could not get rid of the thought that a there was a massacre in front of him. Interesting images of the artistic reflection of tragic consequences of the massacre of Armenian population in the city of Shushi can be found in the diary entries of the poet's wife, Nadezhda Mandelstam.

For over seven decades Shushi remained in the captivity of insidious enemy, and only the May sun in 1992 gave the ancient Armenian throne city a new life and a new breath. Spring came anew for Shushi, the dawn of a rebuilding and reviving city reopened, and they proclaimed about the victory of man's creative genius over evil.

So, 30 years passed. But on September 27, 2020, after an aggressive and terrorist war, the ancient Armenian city of Shushi, which was considered to be the "Caucasian Paris", was again occupied by the Azerbaijani and Turkish invaders. Azerbaijanis profane Armenian monuments and churches with impunity - this is a continuation of the genocidal policy of Azerbaijan, which emerged more than 100 years ago. As a result of the aggression, thousands of people were left homeless, without property that they acquired over the years. Thousands of dead, dozens of missing, hundreds of prisoners of war. All this comes to prove how bloodthirsty the enemy is. The genocide of the Armenian population of Artsakh, which has been going on for more than a hundred years, remains unpunished.

Nuremberg of Azerbaijani and Turkish war criminals and terrorists will finally put an end to the series of war crimes of Azerbaijan and Turkey.

Keywords: *Osip Mandelstam, Marietta Shahinyan, Nagorno Karabakh, Shushi, phaetonist, tragic fate, massacre, victims, genocide, fears, plague.*

ԹԵՀՄԻՆԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻ ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ
բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
Գորիսի պետական համալսարանի պրոռեկտոր,
ք. Գորիս, Հայաստանի Հանրապետություն
tmarutyan@mail.ru
Հոդվածը ներկայացվել է 10.04.2021, գրախոսվել է 10.04.2021,
ընդունվել է տպագրության 20.04.2021

ՇՈՒՇԻԻ ՀԱՅԵՐԻ 1920 Թ. ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ «ՄՇԱԿ» ԹԵՐԹՈՒՄ

Շուշիի հայ ազգաբնակչության 1920 թ. ջարդերի վերաբերյալ բազմաքանակ վավերագրերի շարքում մեծ նշանակություն ունեն այդ ժամանակաշրջանում հրատարակված հայ և օտարերկրյա պարբերական մամուլի նյութերը:

XX դարասկզբին արևելահայ իրականության մեջ առավել ազդեցիկ պարբերականներից էր «Մշակ»-ը, որ, հիմնադրվելով 1872-ին Թիֆլիսում, ժամանակի ամենահայտնի մտավորականներից մեկի՝ Գրիգոր Արծրունու կողմից, գործեց մինչև 1921թ.՝ ընդհուպ մինչև Վրաստանի խորհրդայնացման առաջին օրը՝ փետրվարի 25-ը՝ ուրույն հետագիծ թողնելով հայ պարբերական մամուլի պատմության մեջ: Ուսումնասիրողները լրագրի անցած ճանապարհը բաժանում են երեք փուլի՝ 1. 1872-1883 թթ., 2. 1884-1892 թթ., 3. 1893-1921 թթ.: Երրորդ փուլը «Մշակ»-ն անցնում է առանց հիմնադիր խմբագրի: 1892 թ. դեկտեմբերի 19-ին Արծրունին կնքում է մահկանացուն՝ լրագրի հրապարակման գործը թողնելով կնոջը՝ Մարիամ Մելիք-Աղամալյան Արծրունուն, և եղբորը՝ Անդրեասին: Արծրունու մահից հետո մոտ երեք տասնամյակ «Մշակ»-ը խմբագրեցին Ալեքսանդր Քալանթարը (1895-1913 թթ.), Համբարձում Առաքելյանը (1913-1918 թթ.), Տիգրան Հախումյանը (1918-1919 թթ.), Լևոն Քալանթարը և Լեոն (Առաքել Բաբախանյան, 1920-1921 թթ.): Նրանցից յուրաքանչյուրն իր գաղափարական կնիքն է թողել «Մշակ»-ի գործունեության վրա:

1918-1920-ական թվականներին «Մշակ»-ն աչքի է ընկնում համազգային մտահոգություններով, հայության պատմաքաղաքական դրության և դրա բազմակողմ զարգացումների լայնախոհ քննարկումներով: Թերթի էջերում, առավել քան արևելահայ որևէ պարբերականում, լայնորեն լուսաբանվել են XX դարասկզբի իրադարձությունները (Առաջին աշխարհամարտը, Թուրքիայի հայահալած

քաղաքականությունը, Արևմտյան Հայաստանի հայաթափումը, Եղեռնը, հայերի նկատմամբ մեծ տերությունների քաղաքականությունը, Արևելյան Հայաստանում տեղի ունեցող պատմաքաղաքական իրադարձությունները և այլն): Լրագիրը մշտապես ուշադրության կենտրոնում է պահել Արցախի պատմական ճակատագիրը՝ անդրադառնալով XX դարասկզբին Արցախում ու Սյունիքում տեղի ունեցող դրամատիկ իրադարձություններին, այդ թվում՝ Շուշիի 1920 թ. եղեռնագործությանը: Թերթի հաղորդած տեղեկություններն ունեն սկզբնաղբյուրային նշանակություն ու ճանաչողական արժեք՝ Արցախի պատմության այդ ծանրագույն շրջանի ուսումնասիրության համար:

Թերթը, թեև ոչ կանոնավոր, 1918-1919-ից արդեն անդրադառնում է նորաթուխ Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարության՝ պատմական Հայաստանի մի շարք տարածքները, այդ թվում՝ Լեռնային Ղարաբաղը բռնազավթելու հավակնություններին, որոնց բացահայտ կերպով օգնում էին Օսմանյան Թուրքիան, որոշ ժամանակ անց՝ Անգլիան, իսկ ավելի ուշ՝ Խորհրդային Ռուսաստանը: «Ահա ձեզ Ղարաբաղի հարցը, որին կամենում է տիրանալ Ադրբեյջանը և այդ ձգտումը չի խեղդվում դաշնակիցների կողմից: Ընդհակառակը, մեզ հասած տեղեկություններին նայած, Ադրբեջանը համառում է շնորհիվ այն բարյացակամության, որ ցույց է տալիս դեպի նրա նվաճողական ձգտումները Բագուի անգլիական հրամանատարությունը: Ինչո՞ւ է անգիտացվում մեր իրավունքը Ղարաբաղի նկատմամբ: Նրա համար, որ այժմ մենք թույլ ենք: Մենք սպառեցինք մեր ույժերը Ռուսաստանի համար, որը հեղափոխությունից առաջ տմարդի ու խարդախ էր հայության նկատմամբ, իսկ հեղափոխությունից հետո՝ շատ խոստացող, բայց թույլ և ապիկար: Եվ այժմ հնձում ենք մեր սխալ քաղաքականության պտուղները: Հայաստանի կառավարությունը թող չընկրկի անիրավության հանդեպ: Կա դեռևս դիմադրության կորով հայ ժողովրդի մեջ: Ղարաբաղի հարցում մենք զիջող չենք կարող լինել: Միմիայն բռնությունը կարող է կաշկանդել մեր ձեռքերը և փակել մեր բերանը»,- գրում է «Մշակ»-ը 1919 թվականի մարտի 11-ի համարում[1]:

Այդ շրջանում թերթը «Վերջին տեղեկություն» խորագրի ներքո պարբերաբար ընթերցողին տեղեկացնում է Արցախում տիրող խառնակ իրադրության մասին՝ անդրադառնալով Ադրբեջանի կառավարության 1919 թ. հունվարի 15-ի տխրահռչակ որոշումով Արցախ-Զանգեզուրի գեներալ-նահանգապետ նշանակված հայատյաց Խոսրով բեկ Սուլթանովի դիվանագիտական ճնշումներին, սպառնալիքներին, խաղաղ բնակչության վրա զինված ուժ գործադրելու՝ պարբերաբար կրկնվող դեպքերին, որոնց նպատակը արցախահայությունից Ադրբեջանին հպատակվելու համաձայնություն կորզելն էր: «Ադրբեջանական զորքերը, թուրք ասկերները և տեղական հրոսակախմբերը թվով մի քանի հազար մարդ, թուրք օֆիցերների առաջնորդությամբ գրավելով Զաբուղի կիրճը, ձեռնարկել են արշավանքի Ջեբրայիլի (Կարեագինի) գավառի հայկական գյուղերի վրա», - հաղորդում է թերթը 1919 թ. հունվարի 28-ի համարում: Ականատեսների վկայությունների հիմքով մանրամասներ են հաղորդվում Ասկերանի գյուղերում ադրբեջանական զորքերի ոչնչացրած ջրաղացների, հացի մթերքների հափշտակության,

[1] Մշակ 1919, թիվ 54:

հայ ազգաբնակչությանը ալյուրն աղալու հնարավորությունից զրկելու և այլ ոտնձգությունների մասին, որոնց հետևել էր Ջեբրայիլի հայ ազգաբնակչությանն ուղղված «հնազանդվելու և զենքները հանձնելու» վերջնագիրը: 1919 թվականի փետրվարի 15-ի համարում անդրադառնալով Խոսրով բեկ Սուլթանովին Ղարաբաղի գերենալ-նահանգապետ նշանակելու ցավալի փաստին՝ դրանից բխող դառնաղի հետևանքներով՝ «Մշակ»-ը մեջբերում է «Ադրբեջան» թերթում նրա մի հրապարակումը, որում «ռուս վարձկան գրչակը» փորձում է ապացուցել, որ «հայերի թիվը այդ երկրում անհամեմատ պակաս է թուրքերից, որ հայերը բնիկներ չեն, այլ գաղթած Պարսկաստանից ու Թուրքիայից, որ մելիքները ծագում են առել Չինգիզ խանից» և այլն: «Սակայն բառերն ու պատրանքները կորչում են, փաստերը մնում», -հակադարձում է «Մշակ»-ի թղթակիցը, - այդ կուռ փաստը Ղարաբաղի համառ հայ գեղջուկն է, որ մերժել է Ադրբեջանը և պիտի անսասան մնա իր որոշման մեջ: Պատմական կեղծիքներն անույժ են այս կուռ փաստի առաջ»[1]: «Ղարաբաղի ընդհանուր նահանգապետ Սուլթանովը սկսել է գործել: Թվով 2000 մարդ Խանքեդիի շուրջը փորում են խրամատներ և կառուցանում են ամրություններ: Հայերը այդ համարում են նշան թուրքերի ապագայ յարձակողական գործողությունների Ղարաբաղի դեմ»[2], - կարդում ենք «Մշակ»-ի 1919 թվականի մարտի 29-ի մեկ այլ հրապարակման մեջ:

Արցախում XX դարասկզբին տիրող իրավիճակի շուրջ լրագրի 1919 թվականի օրախնդիր հրապարակումներից ուշարժան են հատկապես «Ինչու է Ադրբեջանը աչք տնկել Ղարաբաղի վրա» խորագրով վերլուծականները[3], «Հայկական Ղարաբաղը»[4], «Ղարաբաղ»[5], «Շուշում»[6], «Կյանքը Շուշում»[7], «Լուրեր Շուշուց»[8], «Բռնության դեմ»[9], «Ղարաբաղի դրության մասին»[10] վերլուծականներն ու հաղորդագրությունները:

«Մշակ»-ը պարբերաբար հրապարակում է նաև Շուշիից ստացվող «Նոր կյանք» շաբաթաթերթի նյութերը: Թեմայի ուսումնասիրության ծիրում հատկապես հետաքրքրական են «Ղարաբաղ. ուղևորի դիտողությունները» շարքը, որը ստորագրել է թերթի թղթակից Դ. Անանունը՝ Թիֆլիսից Արցախ իր ուղևորության տպավորությունների փոխանցմամբ՝ որպես ականատեսի վկայություններ, որոնք հատկանշվում են ինքնատիպ դիտարկումներով և ունեն ճանաչողական զգալի արժեք: Թերթում տեղեկություններ կան նաև Արցախի հայության 2-րդ և 3-րդ համագումարների անցակցման և «տիրողի լեզու բանեցնող» թուրքերին զսպելու մի քանի կարևոր որոշումների մասին: «Ժողովներում» խորագրի ներքո մանրամասներ են հաղորդվում նաև այդ ծանր շրջանում Ղարաբաղի հայրենակցական միության ժողովների մասին՝ օրեցօր բարդացող իրավիճակի

[1] Մշակ 1919, թիվ 36:
[2] Մշակ 1919, թիվ 69:
[3] Մշակ 1919, թիվ 47:
[4] Մշակ 1919, թիվ 51:
[5] Մշակ 1919, թիվ 54:
[6] Մշակ 1919, թիվ 56:
[7] Մշակ 1919, թիվ 59:
[8] Մշակ 1919, թիվ 61:
[9] Մշակ 1919, թիվ 60:
[10] Մշակ 1919, թիվ 62:

շուրջ «Ղարաբաղի գործիչների մտքերի փոխանակության» և որոշումների քաղաքերումներով:

1920 թ. սկզբներին Արցախում իրավիճակը սրվում է: Սուլթանովը Արցախի Հայոց Ազգային խորհրդից պահանջում է վերջնականապես ենթարկվել մուսավաթական Ադրբեջանին: Միաժամանակ նա հրամայում է մուսավաթական բանակը տեղաշարժել ու կենտրոնացնել ռազմական նշանակություն ունեցող կետերում՝ Սյունիք ներխուժելու միտումով: «Մշակ»-ը տագնապով հետևում էր իրադարձությունների զարգացմանը Սյունիքում ու Արցախում և 1920 թվականի փետրվարի 10-ի համարում գրում է. «Մահմեդականների սարքած գազանային կոտորածները Ագուլիսում Ղարաբաղի հայության մեջ թողել են շատ ճնշիչ գրգռուած տրամադրություն: Շրջանի մի քանի տներում սկսվել են յուզմունքներ: Դրությունը հղի է վերջին աստիճանի բարդ հետևանքներով: Գլուխ է բարձրացնում յուզված ժողովրդի մեջ ավազակաբարոյ տարրին շրջանից ընդմիշտ արտաքսելու տրամադրություն: Յամենայն դեպս Ղարաբաղի խնդիրը մոտ է իր լուծման»[1]:

Ստեղծված իրավիճակը քննարկելու համար 1920 թ. փետրվարի 28-ից մինչև մարտի 5-ը Շոշ գյուղում հրավիրվում է արցախահայության ութերորդ համագումարը, որը մերժում է Սուլթանովի պահանջը և հավաստում, որ օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրը Ադրբեջանի կողմից պարբերաբար խախտման հետևանքով կորցրել է իր ուժը: «Մշակ»-ը, ձեռքը պահելով իրադարձությունների զարկերակին, հաղորդում է, որ «Հայաստանի արտաքին գործերի մինիստր Խատիսյանը հեռագրով բողոքել է Ադրբեջանի կառավարության այդ տմարդի գործողությունների դեմ, որոնք չեն համապատասխանում անցեալ տարվա նոյեմբերի 23-ին երկու պետությունների միջև կապուած համաձայնության, որի համաձայն տերիտորիալ հարցերը վճռվելու են խաղաղ ճանապարհով»[2]: Որևէ զսպող միջոց չէր կարող կանխել Ադրբեջանի կողմից վաղօրոք կանխամտածված հայասպան ծրագրերը: «Մշակ»-ը միանգամայն իրավացի էր Ղարաբաղի իրավիճակը նկարագրելու հարցում՝ դրա նկատմամբ Ադրբեջանի քաղաքականությունը որակելով իբրև իմպերիալիստական, որ իրականացվում էր Անգլիայի ու Թուրքիայի օգնությամբ: 1920 թվականի փետրվարի 29-ին թերթը «Ղարաբաղը նոր աղէտի առջեւ» խորագրով փոխանցում է Հայաստանի կառավարության պաշտոնական հաղորդագրությունը, ըստ որի՝ Նուրի փաշան գնացել է Շուշի՝ Արցախն ու Զանգեզուրը սրով նվաճելու համար: Հոդվածագիրը ցավով հիշեցնում է, թե ով է Կովկասում հայտնի Նուրի փաշան. «Բագուի մեջ 30000 հայ կոտորողը, ապա Անգլիացիների ձեռքով Բաթումում կալանավորված իբրև ոճրագործ, ապա Անգլիացիների աչքի առջև բանտից փախած մի Ժեոն-Թիւրք, Էնվեր փաշայի եղբայրը և այլն, և այլն: … Մինչև Բագուն վերցնելը նա մի կոչ ուղղեց Ղարաբաղի հայերին, հպատակության հրավիրեց, յանձնարարելով, հակառակ դէպքում, յիշել Ադանան, այսինքն՝ 30000 հայերի ջարդը»: «Մշակ»-ի խմբագրության համար այլևս անկասկած է դառնում, որ Ղարաբաղը մի նոր աղետի առջև է կանգնած, որը լինելու է պատմության դառը փորձին առերեսվելու ևս մեկ իրողություն. «Աղետ է սպառնում նրա քաջարի

[1] Մշակ 1920, թիվ 1:
[2] Մշակ 1920, թիվ 3:

ժողովրդին, որ ունի իր գեղեցիկ պատմությունը, որ տարիների ընթացքում միակն է եղել, որ պահպանել է ազատության և անկախության գաղափարը հայութեան մեջ, բայց որ անցյալ տարի տրագիքական դրության մեջ ընկավ ոչ թե այն պատճառով, որ թուլացել էր և անարի դարձել, այլ որովհետև այդպես կամեցան Բագվում նստած անգլիական գեներալները: Բացի դրանից, օրհասական վտանգի միջոցին հրապարակ իջավ Ղարաբաղի պատմական դժբախտությունը»[1],-գրում է թերթը՝ հիշեցնելով, որ Ղարաբաղը, դժբախտաբար, ոչ միայն Մելիք Հաթումի, Մելիք Մեժլումի, Մելիք Յովսեփի և այլ ազնվագույն մարդկանց հայրենիքն է, այլ նաև Մելիք Շահնազարի, որի շառավիղները կան ու գործում են անգամ այդ չարաղետ ժամանակներում: Հոդվածագիրը մեղադրում է նաև Հայաստանի կառավարությանը, որ ապիկար գտնվեց իր ժողովրդի ու երկրի առաջնակարգ շահերը պաշտպանելու մեջ: «Սա այնպիսի աղետ է, որի առջև պիտի նսեմանան բոլոր նախընթաց սարսափները: Պիտի վերանայ այնուհետև դրացիության ամեն մի հասկացողություն, և մշտնջենական անեծքը պիտի ծանրանա Կովկասի բոլոր ազգերի վրա»: Քանի ուշ չէ, պետք է փրկել սկզբունքները, գաղափարը, հավատն ու վստահությունը, հորդորում է թերթը, պետք է փրկել Ղարաբաղը: Պետք է նկատել, որ ադրբեջանցիների ու թուրքերի ճնշման պայմաններում Ղարաբաղի առանձնահատուկ վիճակի գնահատման հարցում «Մշակ»-ը պաշտպանում էր Հայաստանի հանրապետության կառավարությանը, հորդորում նրան հիմնավորել Ղարաբաղի չեզոքությունը: Հետաքրիր է նաև, որ Հայաստանի կառավարության և Անդրանիկի հակադրությունների պարագայում «Մշակ»-ը պաշտպանում էր Անդրանիկին, բայց և քննադատեց նրա համակերպումը անգլիացիների ցանկությանը՝ Արցախ արշավելուց ձեռնպահ մնալու հարցում:

1920 թվականի մարտի սկզբից սկսած՝ «Մշակ»-ի էջերը ողողվում են Արցախում տեղի ունեցող ահազդեցիկ իրադարձությունների մասին հաղորդագրություններով: Մարտի 7-ին թերթը, ծանուցելով արցախահայերի օրհասական դրության մասին, նկարագրում է Ղայբալիշեն գյուղի կոտորածը: «Ղարաբաղի մարդակեր նահանգապետը դեն է դրել իր դիմակը և ձեռնարկել է Ղարաբաղի նվաճման: Նորերս նա Բագուի վոկզալում խրոխտանքով ասել է իր հայ բարեկամներին, թե մինչև որ ամբողջ Ղարաբաղը չչոքեցնե իր առջև, չպիտի հանգստանայ: Սուլթանովը, այո՛, հայ բարեկամներ էլ ունի, ինչու ծածկել մեր ամոթը,- ցավով արձանագրում է «Մշակ»-ի թղթակիցը, - դրանց մեջ կա մեկը, որ անորակելի դավաճան Մելիք-Շահնազարի սերունդից է և պաշտոնեայ է Սուլթանովի մոտ: Իր նման մի քանիսների հետ նա թուղթ է շինել, իբր թե Ղարաբաղի հայութեան անունից, որով պահանջում է, որ Հայոց կառավարությունը չմիջամտէ Ղարաբաղի գործերին: Կրկնվում է Հայ մելիքությունների պատմությունը ամենայն ճշտությամբ»[2],- դառնորեն եզրակացնում է «Մշակ»-ի թղթակիցը:

Գրեթե անսխալ ու դիպուկ ներկայացվում են այն նպատակները, որոնք իր առջև դրել էր Ադրբեջանի կառավարությունը՝ ունենալով համապատասխան փորձառություն և օգտվելով իր համար նպաստավոր պայմաններից ու անպատ-

[1] Մշակ 1920, թիվ 4:
[2] Մշակ 1920, մարտի 7:

ժելիության մթնոլորտից: «Թուրքերը, ոտնատակ տալով իրանց ստորագրած պայմանները, զորքեր են կենտրոնացնում Ղարաբաղում՝ հայկական մասերը գրավելու համար,- գրում է թերթը 1920 թվականի մարտի 7-ի համարում: - Ամենից նշանավորը իր ռազմագիտական դրությամբ հանդիսանում է Ջրաբերդի գաւառը, և այդտեղից էլ թուրքերը պիտի սկսեն նվաճումը՝ ոչնչացնելով այդտեղի հայությանը: .... Միաժամանակ Ադրբեջանի կառավարությունը միլիոններ է բաց թողել Ղարաբաղի հայութեանը զինաթափ անելու համար: Հայերին խաբում են և նրանց զենքերը գնում թանկ գնով»[1]: Մարտի սկզբին «Մշակ»-ը հաղորդում է, որ «Շուշիի հայկական մասը ենթարկուած է բլոկադայի, և հաղորդակցությունը դժվարացել է»: Մարտի 21-ի համարում «Վերջին ժամ» հատկանշական խորագրով թերթը հրապարակում է Շուշիից ուղարկված մասնավոր մի նամակ՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Շատ սարսափելի և ծանր դեպքեր են գալիս մեր գլուխը: Ոչ մի ապահովություն թե կեանքի և թէ գոյքի: Օր չէ լինում, որ քաղաքից դուրս, 5-10 ճամբորդ հայերի դիակ չընդունուին այստեղ ու այնտեղ ընկած: Վերջին երկու ամսուայ ընթացքում քանի-քանի հայ ընտանիքներ մնացին որբ ու անտիրական: Դիմումներն ու գանգատները խորամանկ Սուլթանովի կողմից մնում են անհետևանք: Տաճկական հայակեր եաթաղանը ամեն մի րոպե կանգնած է մեր աչքերի առաջ: Մտնում ենք անկողին՝ յոյս չունենալով, թէ հետևեալ առաւոտը կենդանի կըմնանք թէ ոչ: Չենք իմանում մեր այս կրիտիքական դրութեան մասին սկի այդտեղ մտածող, հոգ տանող կա՞յ, թէ չէ»[2]: «Մշակ»-ը հրապարակում է նաև թիֆլիսաբնակ ու երևանաբնակ ղարաբաղցի հայերի միությունների նախագահներ Լեոի և Գ.Բալայանի հուշագիրը՝ ուղղված դաշնակից պետությունների կովկասյան ներկայացուցիչներին ու Վրաստանի կառավարությանը, որում հիշեցնում է 1919 թվականի օգոստոսյան համաձայնագրի մասին, ըստ որի՝ «Ղարաբաղը ճանաչեց պ. նահանգապետի ժամանակավոր իշխանությունը, իսկ ադրբեջանյան կառավարությունը երաշխավորեց հայերին ժողովրդի կուլտուրական ու ֆիզիկական կյանքը, ինչպես նաև քաղաքական իրավունքները ապահովող սահմանադրություն», որը, սակայն, կոպիտ կերպով խախտվեց: Հուշագրում մեջբերվում են բոլոր այն կետերը, որոնք այդ ամբողջ ընթացքում խախտվել են ադրբեջանական կառավարության կողմից՝ ողբերգական հետևանքներով հանգեցնելով ներկայի՝ «խստորեն վատթարացած դրությանը»: «Ադրբեջանը պահանջում է Ղարաբաղից անպայման ճանաչել իր իշխանությունը, զինաթափ անել ազգաբնակչությանը և զորամասեր մտցնել հայկական գյուղերը: Այդ նպատակով Խալիլ-փաշան և Սուլթանովը նորից դիմում են ջարդերի ու ահաբեկման քաղաքականության՝ յուսալով ուժասպառ անելով ու երկիւղ ներշնչելով հասնել իրանց նպատակին»[3]:

Ադրբեջանական բանակին պատրաստվում էին դիմադրել Արցախի ինքնապաշտպանական շրջանները՝ Վարանդան, Խաչենը, Ջրաբերդն ու Դիզակը: Բայց թուրք-ադրբեջանական յաթաղանի սպառնալիքի դիմաց Շուշին մնացել էր անպաշտպան, որտեղ հայության դրությունը անտանելի էր: Բոլոր քայլերը վկայում

[1] Մշակ 1920, մարտի 7:
[2] Մշակ 1920, մարտի 7:
[3] Մշակ 1920, թիվ 9:

էին, որ Շուշիի հարաբերական խաղաղությունն ապրում է իր վերջին ժամերը: 1920 թվականի ապիլի 4-ի համարում արդեն «Մշակ»-ն արձագանքում է Շուշիի մարտի 22-ի զարհուրելի կոտորածին և հետագա դեպքերին. «Խեղճ Շուշի... Դժբախտ իր խաղաղասիրութեամբ, դժբախտ՝ որ մի կտոր կեանք վայելելու համար պատրաստ էր խնդրել ամենքին, նույնիսկ և Սուլթանովին: Այսօր նա վերածուած է մի հսկայական սպանդանոցի: Այսօր նա մի լուռ գերեզմանատուն է, ուր բորենիներն են խնդում դիակների հոտից»[1]: Ներկայացվում են այն քայլերը, որոնք ստեղծված իրավիճակում ձեռնարկեց Հայաստանի կառավարությունը՝ հույս ունենալով, որ «Ադրբեջանի կառավարությունը կդադարեցնի արշավանքը և վիճելի հարցերը կլուծի Հայաստանի կառավարության հետ ոչ զենքի ուժով»: «Մշակ»-ը լայնորեն լուսաբանում է Հայաստանի Արտաքին գործերի նախարար Ալեքսանդր Խատիսյանի պաշտոնագիրը՝ ուղղված դաշնակից մեծ պետությունների կովկասյան ներկայացուցիչներին և Վրաստանի կառավարության արտաքին գործերի նախարար Եվգենի Գեգեչկորիին, որում ներկայացնում է այն դավաճանական հարձակման ու կոտորածների մասին, որոնք ձեռնարկել է Ադրբեջանի կառավարությունը անպաշտպան Արցախի հայության դեմ: Պաշտոնագրում Խատիսյանը հայտնում է, որ սրի է քաշված Շուշիի ամբողջ հայությունը, և ավելացնում, որ Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի դեմ սկսված արշավանքի նպատակն է բնաջնջել այդ երկու հայկական նահանգների հայ ազգաբնակչությունը և Նախիջևանի վրայով միանալ Թուրքիայի հետ՝ «շրջապատելով այդպիսով Հայաստանը թուրք-թաթարական թշնամի օղակով»[2]: Խատիսյանը Գեգեչկորիից խնդրում է ազդել Ադրբեջանի կառավարության վրա, որպեսզի արյունահեղությունը դադարի, և Անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների ներկայացուցիչների ծրագրած խորհրդակցությունը Թիֆլիսում կայանա: «Մշակ»-ը երկրորդում է «Ադրբեջան» թերթի մարտի 31-ի մի հաղորդումը, ըստ որի՝ «հայերի հարձակումները Շուշու, Խանքենդի վրայ յետ են մղուած»[3]: «Ադրբեջանի կառավարության արտաքին գործերի մինիստր Խան-Խոյսկին Ղարաբաղի դեպքերին տալիս է բոլորովին այլ լուսաբանություն, մատնանշելով, թե իբր նախահարձակ հայերն են եղել»[4]: 1920 թվականի ապրիլի 11-ին «Մշակ»-ը «Վերջին ժամ» խորագրի ներքո դարձյալ անդրադառնում է Շուշիի կոտորածին. «Շուշուց Թիֆլիս եկած մի թուրք վաճառական հաղորդեց մեզ, թե Շուշում ցավոք սրտի տեղի է ունեցել հայկական կոտորած թուրք գազանացած խուժանի և զորքերի ձեռքով Ասկերանը գրավելուց յետոյ: Կոտորածին ենթարկվել են գլխավորապես անպաշտպան հայ կանայք, երեխաներ և ծերունիներ: Հրդեհուած են մի քանի հայ տներ: Ներկայումս Շուշում համարեա հայ չկայ»:

1920 թվականի ապրիլ-մայիս ամիսներին թերթը շարունակում է լուսաբանել ու սուր քննադատության ենթարկել մուսավաթականների անսանձ կամայականությունները Լեռնային Ղարաբաղում՝ իրավիճակը դիտելով տարբեր կողմերից: Ներկայացվում են այդ իրադարձություններին առնչվող մի շարք հուշա-

[1] Մշակ 1920, թիվ 9:
[2] Մշակ 1920, թիվ 9:
[3] Մշակ 1920, թիվ 9:
[4] Մշակ 1920, թիվ 9:

գրեր, հեռագրեր, պաշտոնագրեր: Շուշիի եղեռնագործության մասին ուշագրավ հրապարակումներ են հատկապես ականատեսների վկայությունները: Մեջբերենք հատվածներ 1920 թվականի ապրիլի 5-ին Հադրութից «Մշակ»-ին հասցեագրված մի նամակից. «.... Մի երկու ժամվայ ընթացքում քաղաքը այրվում էր կազարմի մոտ, Կանաչ ժամի մոտ և ներքևի հանգստարանում: ... Սրբազանին ու քահանային թուրքերը գլխատում են և տունը իսկույն այրում: Աթաբեգյանների ամբողջ ընտանիքին, Խալոնց Ալխենքի բոլոր ընտանիքներին թիքա-թիքա են անում և տան մեջ այրում: Մենք Սաքոյի (բժ. Համբարձումյան) խորհրդով այն տնից, որի մեջ ապաստանել էինք, անմիջապես երեխաների հետ դուրս եկանք, անկարող լինելով վերցնել նույնիսկ մի թաշկինակ: ... Շուշու հայ բնակիչների կեսը ոչնչացավ ամբողջ ընտանիքներով: Երեք ժանվա ընթացքում Շուշին կործանվեց: Ամբողջ քաղաքը այրված ու կողոպտված է, բացառությամբ թուրքական թաղամասի և Գեավուր-Ղալայի: ... Շատերին կենդանի այրել են, մոտ 12000 հոգի հրաշքով ազատվեցին և գտնվում են գավառում առանց դրամի ու շորի. 2500 հոգի գերի ընկան, նրանց վիճակը հայտնի չէ»[1]:

Թերթում տեղեկություններ կան նաև Շուշիի դեպքերից հետո Թիֆլիսում անցկացված բազմամարդ միտինգների մասին, որ կազմակերպել է ղարաբաղցիների հայրենակցական միությունը և օրախնդիր բանաձևեր ընդունել՝ «Անմիջապես դադարեցնել յանցավոր և անմիտ արիւնահեղությունը երկու դարավոր հարևան ժողովուրդների միջև», «Բոլոր վիճելի հարցերը լուծել խաղաղ ճանապարհով»[2], որոնք այդպես էլ ազատության դուռ չբացեցին Արցախի համար: Թերթում առանձին ուշագրավ նյութեր կան գաղթականների հետագա ճակատագրի մասին:

Այսպիսով՝ ամփոփելով արձանագրենք, որ Արցախում, մասնավորապես Շուշիում 1918-1920 թվականներին տեղի ունեցած ռազմաքաղաքական իրադարձությունները լայնորեն արտացոլված են «Մշակ»-ի էջերում: Սկզբնաղբյուրային արժեք ունեցող այդ հրապարակումներն առատ նյութ են տալիս Արցախի պատմության այդ ծանրագույն շրջանի ուսումնասիրության համար:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Մշակ(Թիֆլիս), 1919, մարտի 11, թիվ 54:
2. Մշակ 1919, թիվ 36:
3. Մշակ 1919, թիվ 69:
4. Մշակ 1919, թիվ 47:
5. Մշակ 1919, թիվ 51:
6. Մշակ 1919, թիվ 54:
7. Մշակ 1919, թիվ 56:
8. Մշակ 1919, թիվ 59:
9. Մշակ 1919, թիվ 61:
10. Մշակ 1919, թիվ 60:
11. Մշակ 1919, թիվ 62:

[1] Մշակ 1920, թիվ 13:
[2] «Մշակ», 1920, թիվ 10:

12. Դրությունը Ղարաբաղում, Մշակ 1920, թիվ 1:
13. Մշակ 1920, թիվ 3:
14. Մշակ 1920, թիվ 4, էջ 3:
15. Մշակ 1920, մարտի 7, թիվ 5:
16. Մշակ 1920, թիվ 9:
17. Մշակ 1920, թիվ 13:
18. Մշակ 1920, թիվ 10:

Ամփոփում

Շուշիի հայերի 1920 թ. կոտորածների անդրադարձը «Մշակ» թերթում

Թեհմինա Մարության

Հոդվածի ուսումնասիրության առարկան Շուշիի հայ բնակչության 1920 թ. կոտորածներին «Մշակ» լրագրի անդրադարձի լուսաբանումն է: Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել թերթի 1918-1920 թթ. այն հրապարակումները, որոնք շոշափում են Արցախի պատմական ճակատագիրը՝ ներկայացնելով XX դարասկզբին Արցախում ու Սյունիքում տեղի ունեցած դրամատիկ իրադարձությունները, այդ թվում՝ Շուշիի 1920 թ. եղեռնագործությունը: Մեր խնդիրն է՝ ի մի բերել ու վերլուծել Շուշիի պատմության այդ չարաղետ անկյունադարձի վերաբերյալ թերթի հաղորդած տեղեկությունները, որոնք սկզբնաղբյուրային նշանակություն ու ճանաչողական արժեք ունեն Արցախի պատմության այդ ծանրագույն շրջանի ուսումնասիրության համար: Վերոնշյալով էլ պայմանավորված է հոդվածի արդիականությունը՝ պատմության դառը փորձին առերեսվելու իրողությամբ:

Հոդվածում կիրառել ենք լրագրության ուսումնասիրության արդի մեթոդներ, պատմական, համադրման մեթոդներ, բովանդակային վերլուծություն, ընդհանրացում:

Հիմնահարցեր. *Լեռնային Ղարաբաղ, Սյունիք, Շուշի, «Մշակ», լրագիր, հրապարակախոսություն, կոտորած, ցեղասպանություն:*

Резюме

Отражение резни армян Шуши 1920 года в газете «Мшак»

Техмина Марутян

Предметом изучения статьи является освещение в газете «Мшак» погромов армянского населения Шуши в 1920 году. Целью статьи является изучение публикаций газеты 1918-1920 годов, затрагивающие историческую судьбу Арцаха, рассказывающие о драматических событиях, произошедших в Арцахе и Сюнике в начале XX века, в том числе и геноцид армян в Шуши 1920-ом году. Наша задача - обобщить и проанализировать предоставленную

газетой информацию об этом зловещем поворотном моменте в истории Шуши, имеющем первостепенное значение и познавательную ценность для изучения этого сложнейшего периода в истории Арцаха. Вышесказанное объясняется актуальностью статьи, отражающей горький опыт истории.

В статье мы использовали современные методы изучения журналистики, исторический, сравнительный методы, контент-анализ, обобщение.

Ключевые слова: *Нагорный Карабах, Сюник, Шуши, «Мшак», газета, гласность, резня, геноцид.*

Abstract

A reference to Shushi Armenian Massacres of 1920 in "Mshak" Newspaper

Tehmina Marutyan

The subject of the article is the coverage of "Mshak" newspaper's reference to the massacres of the Armenian population of Shushi in 1920. The purpose of the article is to study the newspaper's publications in 1918-1920, touching upon the historical fate of Artsakh, telling about the dramatic events that took place in Artsakh and Syunik at the beginning of the XX century, including the Armenian genocide in Shushi in 1920. Our task is to summarize and analyze the information provided by the newspaper about this ominous turning point in the history of Shushi, which is of primary importance and cognitive value for the study of this most difficult period in the history of Artsakh.

The above mentioned explains the relevance of the article, facing the bitter experience of history.

In the article we used modern methods of studying journalism, historical, comparative methods, content analysis and generalization.

Keywords: *Nagorno-Karabakh, Syunik, Shushi, "Mshak", newspaper, oration, massacre, genocide.*

ՄՀԵՐ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
պ. գ. թ., դոցենտ,
Արցախի ժուռնալիստների միության
վարչության անդամ
«Կաճառ» գիտական կենտրոնի տնօրեն
Շուշիի տեխնոլոգիական համալսարանի
հումանիտար ամբիոնի վարիչ
Արցախի Հանրապետություն, Շուշի, Մուրացան 2
Էլ. հասցե՝ kachar.gk.shushi@mail.ru
ՆԱՆԵ ՄՀԵՐԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
ԱրՊՀ լրագրության բաժնի ուսանողուհի
Էլ. հասցե՝ naneharutyunyan04@gmail.com
Հոդվածը ներկայացվել է 10.12.2020, գրախոսվել է 08.02.2021,
ընդունվել է տպագրության 10.04.2021

ՇՈՒՇԻԻ ԿՈՐԾԱՆՄԱՆ ԹԵՄԱՆ ԱՅՆՕՐՅԱ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԷՋԵՐՈՒՄ

Թեմայի արդիականությունը պայմանավորված է հարյուր տարի առաջ տեղի ունեցած դեպքերի և այնօրյա պարբերական մամուլում դրանց անդրադարձների ու հայեցակարգային մոտեցումների վերաիմաստավորման պահանջով, անցյալի լույսի տակ 2020 թ. աշնանը մեր պետականությանը պատուհասած աղետի պատճառահետևանքային կապը ճիշտ գնահատելու և հասկանալու անհրաժեշտությամբ:

1920 թ. դեպքերին անդրադարձած պատմաբաններն ու այլ հեղինակները թեև օգտագործել և ընդարձակ մեջբերումներ են կատարել Շուշիի կոտորածների վերաբերյալ ժամանակի պարբերական մամուլի հրապարակումներից, բայց, ինչպես ցույց են տվել մեր ուսումնասիրությունները, նրանց տեսադաշտից դուրս են մնացել ինչպես հղված պարբերականների առանձին համարներ, այնպես էլ այն ժամանակվա այլ հրատարակություններ: Մյուս կողմից՝ վերոհիշյալ մեջբերումները հիմնականում բանաքաղաքական ու գեղատեսիլ բնույթ են կրում, ընդամենն ընտրովի փաստերի արձանագրումներ են և վերլուծության կամ համադրման չեն ենթարկվել, մինչդեռ առանձին հրապարակումներ լույս են

սփռում այնպիսի հիմնահարցերի վրա, որոնք հայ պատմագրությունն ինչ-ինչ պատճառներով չի պարզաբանել կամ շրջանցել է: Մեր խնդիրն է վերլուծության ենթարկել և գիտական շրջանառության մեջ դնել 1920 թ. Շուշիի ողբերգության մասին այն ժամանակվա պարբերական հրատարակությունների՝ նախորդ ուսումնասիրողների ուշադրությունից վրիպած այն տեղեկությունները, որոնք կարող են բացահայտել հայ պատմագրության առաջ ծառացած մի շարք հիմնահարցեր և ամբողջացնել մասնավորապես Շուշիի կործանման իրական պատճառների, անցյալի ողբերգությունից բխող անհրաժեշտ դասերի մասին մեր պատկերացումները:

Այն ժամանակվա հայ պարբերական հրատարակությունների հրապարակումները տարբեր ծավալով ու հաճախադեպությամբ օգտագործել են ինչպես ականատես-հուշագրողներ Արսեն Միքայելյանը[1], Հարություն Թումյանը[2], Գրիգոր Հովհաննիսյանը[3], այնպես էլ Բագրատ Ուլուբաբյանը[4], Համլետ Հարությունյանը[5], Հրաչիկ Սիմոնյանը[6], Հրանտ Աբրահամյանը[7] և ուրիշ պատմաբաններ[8], որոնք, սակայն, սահմանափակվել են ոչ միայն արդեն իսկ շրջանառված նույն հրապարակումներով, այլև դրանց տեղեկությունների վրա խարսխված գրեթե նույնանման մեկնաբանություններով:

Արցախի 1918-1920 թվականների դեպքերին այն ժամանակվա պարբերական մամուլի նյութերի հիման վրա անդրադարձած հեղինակներից հատկանշելի է Արցախի պարբերական մամուլի հմուտ ուսումնասիրող, բանասիրական գիտությունների դոկտոր Սմբատ Ավագյանը[9]:

Շուրջ երեք տասնյակ[10] պարբերական հրատարակություններ ունեցած Շուշի քաղաքի կործանումը, որի ընթացքում հրկիզվեցին ու ավերվեցին նաև հինգ տպարանները, մինչև այդ մեծ աղետը գոյատևած պարբերականների խմբագրությունները (ըստ երևույթին, սպանվեցին կամ մազապուրծ փախան նաև դրանց աշխատակիցներից շատերը), ընդհատեց նաև քաղաքի հրատարակչական գործը, հրդեհի ճարակ դարձան մեր ժողովրդի մտավոր ժառանգության անգին գոհարները, ուստի մեզ չեն հասել տեղի պարբերական մամուլի 1920 թ. մարտով թվագրված նմուշներ: Մնում է մեզ հետաքրքրող տեղեկույթը որոնել Հայաստանի առաջին հանրապետությունում և Վրաստանում (հատկապես մայրաքաղաք Թիֆլիսում) խնդրո առարկա ժամանակամիջոցում լույս տեսած պարբերական հրատարակություններում*: Երևանում լույս տեսնող «Յառաջ», «Ռազմիկ» և Թիֆլիսում հրատարակվող «Աշխատավոր», «Նոր աշխատավոր», «Մշակ», «Արձագանք» և այլ թերթերից հնարավորինս քաղել ենք ուշագրավ տեղեկություններ

[1] Հայրենիք 1923, №№ 7-9, 11-12:
[2] Թումյան 2008:
[3] Հովհաննիսյան 1971:
[4] Ուլուբաբյան 1994:
[5] Հարությունյան 1996:
[6] Սիմոնյան 1996:
[7] Աբրահամյան 1996, Աբրահամյան 2003:
[8] Տեր-Գասպարյան 1993, Սևյան 1991, Կարապետյան 2000, Գևորգյան 2014, Բալայան 2017:
[9] Երեկոյան Երևան 1989, 4 դեկտեմբերի, № 278, Ավագյան 1991:
[10] Հարությունյան 2010, 42-53:
* «Մշակ» թերթին չենք անդրադարձել, քանի որ դրան նվիրված առանձին զեկուցում արդեն ներկայացվել է:

Շուշիի մարտյան ոճրագործությունների, ինչպես նաև դրանց պատճառների վերհանման համար հետաքրքրություն ներկայացնող նախընթաց ու հաջորդած դեպքերի վերաբերյալ: Առաջադրված գիտական խնդրից դուրս ենք համարել հետագա տարիների և Սփյուռքի հրապարակումների դիտարկումը, որովհետև Շուշիի ողբերգական դեպքերին անմիջական անդրադարձները, մեր կարծիքով, ավելի իրատեսորեն են արտացոլում ու արտահայտում տվյալ ժամանակը, մարդկանց հոգեբանությունը և իրադարձությունների պատճառահետևանքային կապն ու իրավիճակային զարգացումների տրամաբանությունը:

Նպատակահարմար ենք գտել բանաքաղված նյութերը համակարգել ըստ այն հիմնախնդիրների լուսաբանման թեմատիկ ուղղությունների, որոնք տվյալ պահին արդիական հնչեղություն ունեն և կարող են ամբողջացնել մեր պատկերացումները Շուշիում արմենոցիդի քաղաքականության իրագործման արտաքաղաքական ու ներքաղաքական հանգամանքների, ինչպես նաև ադրբեջանական կեղծարարությունների և հիմնազուրկ պնդումների մասին և, իհարկե, նյութ տալ հետագա ուսումնասիրությունների համար:

ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ ՎԿԱՅՈՂ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԸ

Այս բառեզրով կարելի է բնութագրել Շուշի քաղաքում և հայաբնակ գրեթե բոլոր շրջաններում Ադրբեջանի իրականացրած ցեղասպանության ու էթնիկական զտումների քաղաքականությանը զուգահեռ լայնորեն կիրառած ապատեղեկատվական քարոզչությունը, որի նպատակն էր միջազգային հանրության՝ ի դեմս արտասահմանյան երկրների դիվանագիտական ներկայացուցիչների և զինվորական առաքելությունների, ինչպես նաև Այսրկովկասի տարածաշրջանի քաղաքականապես ակտիվ հասարակության ուշադրությունը շեղել հայ ազգաբնակչության ցեղասպանության հանցագործություններից և Հայաստանի առաջին հանրապետության, մասնավորապես՝ Զանգեզուրի և Արցախի դեմ նախաձեռնած ագրեսիայից:

Ադրբեջանը կիրառում էր նաև «տեղեկատվական շրջափակում»՝ նպատակ ունենալով թաքցնել հայ ազգաբնակչության, մեծ իմաստով նաև մարդկության դեմ մուսավաթական կառավարության գործադրած հանցագործությունները: Կարծում ենք, որ նպատակահարմար է հենց այստեղից էլ սկսել կոնկրետ օրինակների ներկայացումը, որոնք քաղված են հենց այն ժամանակվա պարբերական հրատարակություններից: Բավական հարուստ նյութ կա ՀՅԴ Վրաստանի կենտրոնական և Թիֆլիսի տեղական կոմիտեների տպագիր մարմին «Նոր աշխատավոր» բանվորական և գյուղացիական օրաթերթում, որի համարներից մեկը[1] մեզ հետաքրքրող թեմաների շուրջ բավական ուշագրավ տեղեկություններ է պարունակում: Ադրբեջանում «Նոր աշխատավոր» թերթի թղթակցի հաղորդմամբ՝ «Ղարաբաղի դեպքերի հետ միաժամանակ արգելված է Թիֆլիսի թերթերի վաճառումը»: Խոսքը, մասնավորապես, «Слово» և «Մշակ» թերթերի մասին է, որոնց վերջին

[1] Նոր աշխատավոր 1920, 8 ապրիլի թ., № 6:

համարները, ինչպես տեղեկացնում էր սեփական թղթակիցը, «ստացվել են անցյալ կիրակի օրը»: Կարծում ենք, որ սա շատ կարևոր տեղեկույթ է, ինչը վկայում է, որ Ադրբեջանն է կազմակերպել Շուշիում և Արցախի այլ բնակավայրերում խաղաղ հայ բնակչության կոտորածները և զինված ինքնապաշտպանության փորձերը «ապստամբություն» եզրաբառով նենգափոխումը: Մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունները նենգափոխելով ստահոդ ու մտացածին տեղեկություններով և քաղաքական դեմագոգիայով հագեցած ճամարտակություններով՝ Ադրբեջանը փորձում էր խլացնել տեղեկատվության մյուս միջոցների ձայնը: «Ադրբէջանեան վերջին լուրեր» խորագրի տակ նույն նյութի շարունակությունը բացահայտում էր տեղեկատվությունը սահմանափակելու մեկ այլ եղանակ՝ «լրագրական սպեկուլյացիան»: 1920 թ. ապրիլի 7-ին «Слово» թերթի մեկ օրինակը վաճառվում էր 50-60 ռուբլով, իսկ «Աշխատավորը» «նույնիսկ կոնտրոբանտ չկա վաճառքում»: Այս տեղեկույթը համադրելով այլ փաստերի հետ՝ կարող ենք եզրակացնել, որ Ադրբեջանն իր ոճրագործությունների մասին արտահոսքը հնարավորինս կանխելու նպատակ էր հետապնդում, ինչի մասին վկայում են հենց այն ժամանակվա պարբերական հրատարակությունների նյութերը: Այսպես, օրինակ՝ նույն համարում «Ղարաբաղի գոյամարտը» թղթակցությունում ծանուցվում էր, որ Բաքվում «գործ է դրւում բոլոր միջոցները ճշմարտութիւնը Ղարաբաղի անցքերի մասին թագցնելու համար»:

Դրանից բացի, ադրբեջանական քարոզչամեքենան ապատեղեկատվություն ու «հերքումներ» էր տարածում՝ փորձելով խեղաթյուրել հանցագործություններով ու արյունահեղություններով առլեցուն իրականությունը: Այսպես՝ «Ադրբէջանի տեղեկատու բաժնի «հերքումը»» հրապարակումից հայտնի է դառնում, որ Վրաց կառավարությանը կից ադրբեջանական առաքելության տեղեկատվական բաժինը բազմաբառ մի հաղորդագրությամբ «կտրուկ կերպով» հերքել է Բաքվում, Գանձակում և այլուր կատարվող բռնությունների մասին եղած բոլոր լուրերը և պնդել, որ ամեն տեղ հանգստություն է տիրում: «Նոր աշխատավոր» թերթի խմբագրությունն իր հերթին հրապարակայնորեն հայտարարել է, որ այդ հաղորդագրությունը «ամբողջովին մտացածին է և չի համապատասխանում իրականութեան»: Միաժամանակ խմբագրությունը անհերքելի փաստերի հիման վրա պնդել է, որ «բոլոր տեղեկութիւնները, որոնք տպագրւած են եղել «Ոճրապատում», «Ադրբէջան», «Վերջին լուրեր» «Ադրբէջանեան Նամակներ» բաժիններում և ապացուցում են հարիւրաւոր հայերի անհետացումներն ու մասսայական կոտորածները Նուխու, Արէշի (Ճալէթ, Վարդաշէն) և Գանձակի գաւառներում՝ հիմնւած են անվիճելի տւեալների վրայ»:

Ադրբեջանական հաղորդագրության հիմնական փաստարկը «շնորհակալական հեռագիրներն» են, որոնք թխվում էին ոճրալից իրականությունը քողարկելու և թիրախային լսարանին մոլորեցնելու նպատակով: Այդ կապակցությամբ ուշագրավ են ոչ միայն «Նոր աշխատավոր» թերթի խմբագրության այն դիտարկումը, որ ««շնորհակալական հեռագիրները», որոնց մասին խօսում է տեղեկատու բաժինը, արդիւնք են այնպիսի «բարի կամեցողութեան», ինչպիսին գործադրւում է Նուխում, հայերի գոյքերը բռնագրաւելիս», այնպես էլ նույն համարում «Ոճրապատում»

խորագրի տակ տպագրված «Նորից Նուխի-Արէշի զոհերը» թղթակցության տեղեկությունները:

Թերթի նույն համարում առանձին արտատպված է նաև խնդրո առարկա հաղորդագրության տեքստի հայերեն թարգմանությունը: Այդտեղ աչքի է զարնում բառերի շահարկումը, որ բնորոշ է թուրք-ադրբեջանական կեղծապատիր քարոզչությանը: «Բագւում, ինչպէս և Գանձակում ու Ադրբէջանի միւս քաղաքներում կատարեալ հանգստութիւն է տիրում» ոչ պատահական շեշտադրումներով պնդումը աղաղակող կեղծիքը և սուտը մեկ ճիշտ տեղեկությամբ փաթեթավորված մատուցելու պարզագույն հնար է, որի մասին խոսելու հիմք է տալիս նույն թերթի հետևյալ դիտարկումը. «Ճիշտ է միայն այն, որ մասսայական կոտորածներ տեղի չեն ունեցել Բագւում՝ շնորհիւ Ուսուբբէկովի ուլտիմատումի և դաշնակիցների պահանջի, իսկ Գանձակում՝ շնորհիւ գեն. Մակաևի»[1]:

Շարունակելով խնդրո առարկա հաղորդագրության քննարկումը՝ չենք կարող չնկատել ադրբեջանական քաղաքական դեմագոգիայի աղաղակող արտահայտությունները, որոնք, մեր կարծիքով, անմիջապես մատնում են իրականությունը խեղաթյուրելու Վրաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչության բուն նպատակը: «Տեղական իշխանութիւններն ու Ադրբէջանի կառավարութիւնը ձեռք են առել և ձեռք են առնում ամենակտրուկ միջոցներ կարգը պահպանելու և, առանց ազգի խտրութեան, հանրապետութեան բոլոր քաղաքացիների կեանքն ու գոյքն ապահովելու»,-լսարանին մոլորեցնում են հաղորդագրության հեղինակները: Այս համապատկերում ներկայացվել է նաև Ղարաբաղում տեղի ունեցող դեպքերի ադրբեջանական մեկնաբանությունը: «Ղարաբաղի մահմեդական խաղաղ ազգաբնակչութեան և Ասկեարանում, Շուշում, Խանքենդում և այլ կէտերում բացառապէս կարգը պահպանելու համար դրուած ադրբէջանեան փոքրաթիւ ու բաժան-բաժան զորամասերի վրայ հայ ապստամբների կատարած դաւաճանական յարձակումից և զորքերին զինաթափելուց և մասամբ կոտորելուց, մասամբ էլ գերի վերցնելուց յետոյ Ադրբէջանի կառաւարութիւնը այնտեղ զորքեր ուղարկեց ապստամբութիւնը ճնշելու, մեղաւորներին պատժելու և կարգը վերականգնելու համար»[2]:

Ներկայացնելով 1920 թ. ապրիլի սկզբներին Արցախի դեմ ագրեսիայի հետևանքով բացված ռազմաճակատում տիրող իրավիճակը՝ հաղորդագրության մեջ նշվել է. «Ներկայումս Ասկեարանի բարձունքները գտնւում են Ադրբէջանի զորքերի ձեռքին»: Հաղորդագրությունից տպավորություն է ստեղծվում, թե Ադրբեջանն օրինաչափ գործողություններ է իրականացնում «խախտված կարգը վերականգնելու» համար և չի թաքցնում անգամ հետագա գործողությունները, բայց իրականում հանրությանը և, մանավանդ, հայկական կողմին դնում էր կատարված փաստի առաջ: «Ասկեարանում մնացած զորամասից բացի, բոլոր մնացած զորամասերը գնում են Խանքենդի և Շուշու վրայ՝ իրագործելու կառաւարութեան կողմից իրենց վրայ դրուած պարտականութիւնը»: Այս մեջբերումն ուշագրավ է նաև մեկ այլ տեսանկյունից: Փաստորեն, պաշտոնապես ընդունվում

[1] Հմմտ.՝ Նոր աշխատավոր, 1920, № 6:
[2] Հմմտ.՝ Աշխատավոր 1920, 24 մարտի, № 67:

է Ադրբեջանի կառավարության և կանոնավոր զորքերի մեղսակցությունը Արցախի դեմ ագրեսիային ու խաղաղ բնակչության ցեղասպանության հանցագործություններին: Ապահովագրելով իրենց կառավարությանը պատասխանատվության ենթարկելուց՝ հաղորդագրության հեղինակները փորձել են հերթական կեղծիքը փաթաթել ընթերցողի վզին. «Սրան պէտք է աւելացնել, որ խաղաղ ազգաբնակչութեան դէմ, որոնք չեն մասնակցել ապստամբների դաւաճանական արարքին, որևէ ռեպրեսիա ձեռք չի առնված»: Մեջբերված հատվածներում ակնհայտ կեղծիքն ու սուտը պարզ են Արցախի 1918-1920 թթ. պատմությանը շատ թե քիչ ծանոթ յուրաքանչյուր ողջամիտ մարդու համար, իսկ նրանք, ովքեր նոր են ծանոթանում այդ ամենին, ասվածի մասին կարող են օբյեկտիվ կարծիք կազմել հետևյալ օրինակներից: Հայտնի փաստ է, որ 1920 թ. ապրիլի 3-ին Ադրբեջանի գրեթե ամբողջ զորքերի ներգրավմամբ Ասկերանը գրավելուց հետո ագրեսորները ներխուժեցին նաև Շուշի և սրախողխող արեցին բանտարկված հարյուրավոր խաղաղ բնակիչների՝ կանանց, երեխաների ու ծերերի[1]: Ադրբեջանի կանոնավոր զորքերի՝ Շուշի ներխուժելուց հետո դաժան հաշվեհարդարի զոհ դարձան նույնիսկ այն քաղաքացիները, որոնք ոչ միայն որևէ առնչություն չեն ունեցել զինված ինքնապաշտպանության հետ, այլև բարիդրացիություն, այլազգիների հանդեպ հանդուրժողականություն են քարոզել: Այդ գործիչների թերևս ամենակարկառուն ներկայացուցիչները Ալեքսանդր Ծատուրյանն ու Արցախի թեմի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոս Տեր-Գրիգորյանն էին, որոնց գազանաբար սպանել էին: Իսկ եպիսկոպոսին գլխատել և գլուխը ցից հանած շրջել էին ավերված քաղաքի մահմեդական թաղամասերում: Սրանք եզակի օրինակներ չեն, այդպիսի ոճրագործությունների մասին բազմաթիվ տեղեկությունների կարելի է հանդիպել այն ժամանակվա պարբերական մամուլի էջերում[2]:

Եվ զանգվածային կոտորածների ու ռազմական հանցագործությունների արյունալի համապատկերում ավելի ցայտուն է երևակվում ադրբեջանական անսահման ցինիզմը. «Ադրբէջանի կառավարութիւնը, Ղարաբաղ զորամասեր ուղարկելով, ղեկավարուել է մի նպատակով՝ վերջ տալ անիշխանութեանը, որ առաջացել է հայ ապստամբների դաւաճանական վարքով»: Ակներև է ադրբեջանական դիվանագետների քարոզչական հնարքը՝ ամեն ինչ բարդել հայերի, տվյալ դեպքում՝ «ապստամբների» վրա և ըստ ամենայնի արդարացնել Ադրբեջանի կառավարության 1918 թ. ի վեր գործադրվող ցեղասպանական քաղաքականությունը ու կանոնավոր զորքերի ռազմական հանցագործությունները: Ճանապարհներին հայ ուղևորների սպանությունները, խաղաղ բնակավայրերի վրա ավազակային հարձակումները, հանրային ու մասնավոր ունեցվածքի կողոպուտի կամ դիտավորյալ ոչնչացման բազմաթիվ դեպքերը, տնտեսական շրջափակումը և այն ժամանակվա պարբերական մամուլում արձանագրված՝ ադրբեջանցիների այլ հանցագործությունների քրոնիկոնը անվիճելի կերպով փաստում է, որ անիշխանությունը, գույքի ու անձնական կյանքի անպաշտպանվածությունը, քրեածին իրավիճակը ստեղծվել են հենց Ադրբեջանի կառավարության նվաճողական, ահաբեկչական

[1] ՀՅԴ ԿԱ, թղ. 1469, գ. 1, թ. 35:
[2] Նոր աշխատավոր, 1920, № 8, № 10, № 11, № 13 և այլն:

ու էթնիկ զտումների քաղաքականության պատճառով, որի միակ նպատակը պատմական Հայաստանի տարածքների՝ Արցախի, Զանգեզուրի, Նախիջևանի բռնազավթումն էր և Արևելյան Այսրկովկասի մյուս հայաբնակ շրջանների ժողովրդագրական կազմի փոփոխումը հօգուտ մահմեդական բնակչության:

ՆԱԽԱՀԱՐՁԱԿ ԿՈՂՄԻ ՄԱՍԻՆ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԸ

Հայ պարբերականները պատեհաժամորեն լուսաբանել են ադրբեջանական կողմի ագրեսիվ, իրենց բնույթով ցեղասպանական գործողությունները, որոնց հավաստիությունը հետագայում հաստատվել են ժամանակակիցների, այդ թվում՝ ըստ էության տեղի ունեցած դեպքերում շահագրգռվածություն չունեցած հեղինակների բազմաթիվ վկայություններում, նորահայտ արխիվային փաստաթղթերում և արժանահավատ այլ նյութերում պահպանված համապատասխան տեղեկություններով: Ադրբեջանական կողմն իր ոճրագործությունները քողարկելու նպատակով դրանք վերագրել է հայկական կողմին և զրպարտել ցեղասպանական գործողություններից իրականում տուժած հայ բնակչությանը: Դեռևս Թուրքիայում լայնորեն կիրառվող քարոզչական այս ցինիկ մեթոդի ընդօրինակումը Ադրբեջանում ազդեցություն է գործել որոշակի շրջանակների, այդ թվում նաև, դժբախտաբար, հայերի վրա, որոնք, մի պահ հավատալով ոճրագործների կեղծիքներին, միամտաբար կասկածել են հայկական կողմի բողոքների հավաստիությանը: Այդ սովորությունը հասել է մինչև մեր օրերը, և հազվադեպ չեն այն հայերը, որոնք տարակուսում են, թե իրենք (ադրբեջանցիները) նույնն են ասում մեր մասին, ինչ-որ մենք՝ նրանց մասին: Եվ այդպիսի մարդիկ նեղություն չեն տալիս իրենց խորամուխ լինելու, թե որ կողմն է կապկում մյուս կողմին, ով է ոճրագործը, և ով՝ անմեղ զոհը: Անիրազեկ մեր հայրենակիցների հետ պետք է հետևողական աշխատանք տանել, բացել նրանց աչքերը և օգնել զանազանելու ճշմարտությունը կեղծիքից, իրականությունը՝ պատրանքներից, դահճին՝ զոհից:

Այս տեսակետից մենք կրկին անդրադառնում ենք «ապստամբությունից» զինված ինքնապաշտպանությունը տարբերակելու խնդրին: Զինված ինքնապաշտպանությունը բոլոր ազգերի անկապտելի իրավունքն է, որից օգտվել է նաև հայ ժողովուրդը ամենուր, այդ թվում նաև՝ Արցախում: Սակայն դա նախահարձակ Ադրբեջանը նենգափոխել է «ապստամբություն» եզրույթով՝ իր ցեղասպանական քաղաքականությունը քողարկելու, պատասխանատվությունից խուսափելու և արյունահեղության մեղավորների խարանը հայերի գլխին բարդելու համար: Հենց այս առումով ադրբեջանցի ոճրագործների կեղծիքի տարածմանն են ակամա նպաստում նրանք, ովքեր համառորեն դեռ խոսում են «ապստամբության» մասին, նույնիսկ կառչում շահագործվող ժողովուրդների «ապստամբության» միջազգային իրավունքից՝ չհասկանալով, որ դա մեր պարագայում միայն ադրբեջանցի կեղծարարների հերթական ստահոդ քարոզչության շահերին է ծառայում:

Այս խոսույթի համատեքստում ուշագրավ հրապարակումներ կարելի է գտնել այնօրյա պարբերական մամուլում: Այսպես, օրինակ՝ Հայ ժողովրդական կուսակցութեան օրգան «Ժողովուրդ» քաղաքական, հասարակական և գրական օրա-

թերթում այսպես են լուսաբանվել 1920 թ. մարտյան դեպքերը. «Ղարաբաղում սկսվել են արյունահեղ կռիվներ Ադրբեջանի զորքերի և հայ ազգաբնակության միջև: Կռիվները սկսվել են մարտի 20-ից և շարունակվում են մինչև այսօր: Զոհերի թիվը չափազանց մեծ է: Այս արյունահեղությունների պատճառը եղել է Ղարաբաղի գեներալ-նահանգապետ Սուլթանովի հրամանը, որով նա պահանջել է հայերից զինաթափ լինել և հանձնել բոլոր զենքերը: Ադրբեջանի զորքերը հրաման են ստացել զինաթափ անել հայերին ուժով: Այդ առիթ է տվել ուժեղ ընդհարումների, որոնք տեղի են ունենում ամբողջ Ղարաբաղում: Զանգեզուրի հայկական զինական ուժերը ուղևորվել են օգնության Ղարաբաղի հայության»[1]:

«Հառաջ» հասարակական, քաղաքական, տնտեսական, գրական օրաթերթը ծանուցել է այն մասին, որ «Զանգեզուրցիներն ու ղարաբաղցիները միացած են», որի մասին ավետող հեռագիրը մեծ խանդավառությամբ կարդացվեց 1920 թ. ապրիլի 3-ին պառլամենտի նիստում: Այն բավական հետաքրքիր է ժամանակաշրջանի հիմնական միտումները հասկանալու համար, ուստի մեջբերում ենք ամբողջովին.

«Հեռագիր Գորիսից՝ տրված մարտի 31-ին

Խորին հրճվանքով շտապում ենք ուրախացնել ձեզ, որ Զանգեզուրի և Ղարաբաղի բոլոր ճակատներում ունեցել ենք փառավոր հաղթություններ:

Ղարաբաղի և Զանգեզուրի փառապանծ զավակները հրաշքներ են գործում: Թշնամու բոլոր հարձակումները հետ են շպրտված, ընդհակառակը, մերոնք, հարձակման դիմելով, ջարդել են ադրբեջանական զորքը, վերցրել են գերիներ և քշել թշնամուն մինչև Հաքյարի գետը:

Զանգեզուրի և Ղարաբաղի մեջ ընկած երկրամասը մաքրված է թշնամուց: Մենք գրավել ենք Դամիրչիլարը, Կաբարին, Դոնդարանը, Խաչալասանը, Զանգիլանը մինչև Բարտազ: Այս րոպեին գրավեցինք հռչակավոր Մարկիզն ու Ավդալլարը:

Շուշու խճուղին մեր ձեռքին է: Բոլոր ճակատներում կռիվը շարունակվում է: Ասկերանը Ղարաբաղի գյուղացիության ձեռքին է: Թշնամու բոլոր հարձակումները փշրվեցին Ասկերանի ամրությունների առաջ: Ղարաբաղի գյուղացիությունը շրջապատել է Մալիբեյլուն, Խանքենդին և Շուշին: Քաջարի զանգեզուրցիներն այսօր առավոտյան վաղ, Խծաբերդի ուղղությամբ հարձակման դիմեցին և միացան ղարաբաղցիներին և ընդհակառակը՝ կալատարասցիները (բերդձորցիները.- Մ.Հ., Ն.Հ.) Ղարաբաղից անցան Զանգեզուր:

Համառ կռիվները շարունակվում են, հետևանքների մասին կհաղորդենք: Օրդուբադի մոտ գտնվող շրջանը գրավված է մեր կողմից:

Զանգեզուրը պատրաստ է մեռնել Հայաստանի փառքի և պատվի համար:

Զանգեզուրի Ազգային խորհուրդ[2]»

Ադրբեջանի նախահարձակ լինելու և Արցախի բոլոր ճակատներով մարտեր սկսելու մասին է վկայում նաև հետևյալ հրապարակումը. *«Մոտ օրերի ընթացքում Թիֆլիսում անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների ընդհանուր համաձայ-*

---

[1] Ժողովուրդ 1920, № 48:
[2] Յառաջ 1920, № 72:

նությամբ պետք է կայանա կոնֆերանս, որը նպատակ ունի հիշված հանրապետությունների միջև ծագած բոլոր վիճելի հարցերը լուծելու, իմիջիայլոց, նաև հողային (տերիտորիալ) խնդիրները: Հակառակ սրան՝ Ադրբեջանի կառավարությունը, խախտելով անցյալ տարվա օգոստոս 22-ին Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհրդի հետ կնքած համաձայնությունը, որոշել է զենքի ուժով խլել հայկական Ղարաբաղը և Զանգեզուրը: Մարտ ամսի 20-ին Ադրբեջանի կառավարությունն իր կանոնավոր զորքը և զինված բանդաները կենտրոնացնելուց հետո, Ղարաբաղի հայ ազգաբնակության ներկայացրեց վերջնագիր զինաթափման մասին: Ազգաբնակությունը նման վերջնագիրը համարելով օգոստոս 22-ի համաձայնության բացահայտ խախտումն և այդ խախտումը համարելով նախասկիզբ նախորոշված ջարդի՝ մերժեց այդ ապօրինի պահանջը: Ադրբեջանը ստանալով մերժումն՝ բռնի ուժով սկսեց հայ ազգաբնակության զինաթափումը և սկսեց ընդհանուր առաջխաղացումն Ղարաբաղի և Զանգեզուրի դեմ: Ստացված վերջին տեղեկությունների համաձայն՝ Ադրբեջանի կանոնավոր զորքը և մահմեդականների զինված բանդաները առաջ խաղալով Զանգեզուրի և Ղարաբաղի վրա՝ ամբողջ ճակատով ոչնչացնում են գյուղերը և ջարդում են խաղաղ հայ ազգաբնակությունը: Շուշում ջարդված է ամբողջ ազգաբնակությունը: Այս առաջխաղացման նպատակն է նախապես գծված ծրագրով՝ կատարելապես հնազանդեցնել հայկական Ղարաբաղը և Զանգեզուրը՝ հակառակ ազգաբնակության, խաղաղարար կոնֆերանսի և Լորդ Քըրզոնի վերջին հեռագրի տրամադրության:

Ադրբեջանի կառավարությունը, օգտվելով Հայաստանի կառավարության խաղաղասիրությունից, որի ցանկությունները և ձգտումները միշտ ուղղված են եղել անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների միջև եղած վիճելի հարցերը խաղաղությամբ լուծելու կողմը, Ադրբեջանի կառավարությունը նորից հրդեհ է նետում Անդրկովկասում, որը կարող է չափազանց աղետաբեր լինել իր հետևանքներով: Իմ կառավարության անունից նպատակ ունենալով կանխել ամբողջ Անդրկովկասին սպառնացող աղետը, խնդրում եմ Ձեզ, Ձեր կողմից ցույց տալ հնարավոր աջակցությունը Ադրբեջանի կառավարության ցույց տալու համար Ղարաբաղի և Զանգեզուրի վրա հետագա առաջխաղացման անմիջապես դադարեցնելու անհրաժեշտությունը՝ հրաժարվելով Ղարաբաղի խնդիրը զենքի ուժով լուծելու փորձից:

Արտ. Գործ. Նախ. Ա. Խատիսյան[1]»

Թուրքական (տաճկական) բանակի հրամանատարական կազմի բազմաթիվ բարձրաստիճան, միջին ու կրտսեր սպաներ ծառայության էին ընդունվել Ադրբեջանի զինված ուժերում և, փաստորեն, գլխավորում էին հայերի ցեղասպանության թուրքական քաղաքականությունը նաև Արցախում: Ադրբեջանի զինված ուժերում թուրքական բանակի բարձրաստիճան սպաների ընդգրկման (անձնակազմին ուսուցանելու և հայկական խաղաղ բնակավայրերի վրա զինված հարձակումները գլխավորելու նպատակով) մասին վկայում են իրազեկ ժամանակակիցները: Այսպես, օրինակ՝ Թիֆլիսում ադրբեջանական պատվիրակության հետ ոչ պաշտոնական հանդիպման մասնակից, Թիֆլիսում Հայաստանի դիվա-

[1] Յառաջ 1920, 2 ապրիլի, № 69:

նագիտական ներկայացուցիչ Լևոն Եվանգուլյանը գրել է. «Իսկ մենք, մեր կողմից անվանեցինք Նուրի և Խալիլ փաշաներին և Խալիլ բեյին, և ուրիշներին, որոնք լինելով տաճիկ կառավարության սպաներ, իրոք հանդիսանում են իբրև դրսի ագիտատոր, որոնք գրգռում են տեղական ժողովրդին Ղարաբաղում և Շարուր-Նախիջեւանում Հայաստանի կառավարության դեմ և պահանջեցինք դրանց հեռացումը հիշյալ վայրերից»: Այս վկայության հատկապես հետևյալ հատվածը հաստատում է Ադրբեջանի զինված ուժերում թուրքական բանակի ռազմական հանցագործներին ծառայության ընդունելու հաստատ ոչ եզակի փաստերը: «Նրանք փորձեցին պաշտպանել այդ անձանց,-շարունակել է Լևոն Եվանգուլյանը,- առարկելով, որ նրանք ներկայումս այլևս կապ չունեն թուրք կառավարության հետ և լոկ իբրև զինվորականներ մտել են Ադրբեջանական ծառայության մեջ»[1]:

Թիֆլիսի «Մշակ» և «Աշխատավոր» թերթերը ներկայացրել են Ադրբեջանի հեռագրական գործակալության հաղորդագրությունն այն մասին, որ «…մարտի 20-ին Աղդամում, Շուշում և Խանքենդում ձերբակալուել են շատ հայեր և թուրքեր (մահմեդականներ), որոնք պղտորում են հայերի մտքերը Ղարաբաղում: Այդ անձինք յանձնուելու են զինուորական դատարանին՝ երկու ազգերի խաղաղ բնակիչներին կոտորել տալու համար»[2]:

Սա ապատեղեկատվության դասական օրինակ է, որը տարածվում էր հանրությանը մոլորեցնելու և ցեղասպանական գործողությունները քողարկելու նպատակով:

Երբ մենք պնդում ենք հայերի «ապստամբության» առասպելի մասին, հիմք ենք ընդունում այն ժամանակվա պարբերական մամուլի օպերատիվ հրապարակումները: Այսպես՝ «Մշակ» թերթը գրել է. «Ադրբէջանի կառավարութեան արտաքին գործերի մինիստր Խան-Խոյսկին Ղարաբաղի դէպքերին տալիս է բոլորովին այլ լուսաբանութիւն, մատնանշելով, թէ իբր նախայարձակ հայերն են եղել»[3]:

Հայերի ապստամբության մասին առասպելը սկսել է ուռճացվել ու տարածվել 1920 թ. մարտ ամսից էլ շատ առաջ, ինչը վկայում է, որ Ադրբեջանի ծայրահեղական տրամադրված կառավարությունը Սուլթանովի միջոցով նախապատրաստում էր հայ ազգաբնակչության զանգվածային կոտորածներ նրանց «ապստամբությունը» ճնշելու և կարգը պահպանելու պատրվակի տակ: Այդ մասին են վկայում ոչ միայն ժամանակի պարբերական մամուլի նյութերը, այլ նաև ադրբեջանցիների հրապարակած վավերագրերը:

Մամուլի հրապարակումները վկայում են, որ Ղարաբաղում «ապստամբության» մասին Սուլթանովի տեղեկատվական-հոգեբանական գրոհն սկսվել էր տակավին 1920 թ. հունվարից, եթե ոչ ավելի վաղ[4]:

Երևանից Լեռնային Ղարաբաղի գյուղեր են ժամանել առաջապահ ուժեր, որոնք տեղի հայերին ապստամբության կոչ են անում (В селения Нагорного Карабаха прибыли эшелоны из Эривани, призывавшие местных армян к восстанию,

---

[1] ՀԱԱ, ֆ. 275, g. 5, գ. 212, թ. 42 (հմմտ.՝ Յալանուզյան Մ., Ադրբեջանը պատրաստ է գրոհել, https://republic.mediamax.am/story/98/[ներբեռնումը՝ 21.02.2020 թ.]):

[2] Մշակ 1920, 28 մարտի, № 8, Աշխատավոր1920, 24 մարտի, № 67:

[3] Մշակ 1920, 4 ապրիլի, № 9:

[4] Նոր աշխատաւոր 1920, № 14:

(телеграфное сообщение Карабахского Генерал-Губернатора от 8 января, № 8). [259 - 260])[1]:

Հայ պատմաբանների և ուսումնասիրողների ուշադրությունից վրիպել են բազմաթիվ հետաքրքիր և, ամենակարևորը, դեռևս չշրջանառված տեղեկություններ տվող նյութեր, որոնք հրապարակվել են «Բանբեր» գրական, գեղարվեստական և հասարակական ամսագրի, «Ռազմիկ» զորական թերթի, «Աշխատավորի ձայն» բանվորական և գյուղացիական օրաթերթի, «Երիտասարդ բանվոր» բանվոր և գյուղացի երիտասարդական կոմունիստական միության կովկասյան շրջանային և Բաքվի կոմիտեների օրգանի, «Էջմիածին» շաբաթաթերթի, «Հայաստանի կոօպերացիա» կոոպերատիվ երկշաբաթաթերթի և այլ պարբերականների էջերում:

Ավելի քան հրատապ են ոչ միայն պարբերականների արժեքավոր տեղեկությունները գիտական շրջանառության մեջ դնելը, այլև դրանք նորովի մեկնաբանելը և անցյալի իրադարձությունները նորահայտ փաստերի լույսի ներքո քննելը: Իհարկե, այս ուղղությամբ աշխատանքները դեռ շարունակվում են, որոնք ոչ թե եզակի, այլ համընդհանուր ու նպատակասլաց բնույթ պետք է կրեն:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀԱԱ, ֆ. 275, g. 5, գ. 212, թ. 42 (հմմտ.՝ Յալանուզյան Մ., Ադրբեջանը պատրաստ է գրոհել, https://republic.mediamax.am/story/98/[ներբեռնումը՝ 21.02.2020 թ.]):
2. ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ. 1 (Բալաեան Գ., Յոլեան Զ., Ղարաբաղի դէպքերի վերաբերյալ սկսած 1918 թ. յունիս ամսից մինչև 1920 թ. մայիսի 26-ը), թթ. 1-41:

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ

1. Ղարաբաղում, Աշխատավոր 1920, 24 մարտի, № 67, էջ 2 (հմմտ.՝ Նոր աշխատավոր):
2. Ավագյան Ս., Ղարաբաղ. փաստերի տրամաբանությունը (պարբերական մամուլի նյութերով), Երեկոյան Երևան 1989, 4 դեկտեմբերի, № 278, էջ 3:
3. Նոր արիւնահեղութիւններ Ղարաբաղում, Ժողովուրդ 1920, 27 մարտի, № 48, էջ 3:
4. Հայրենիք 1923, №№ 7-9, 11-12, Միքայէլեան Ա., Ղարաբաղի վերջին դէպքերը, Հայրենիք (Բոսթոն), մայիս, № 7, էջ 156-167, յունիս, № 8, էջ 110-123, յուլիս, № 9, էջ 117-121, սեպտեմբեր, № 11, էջ 110-119, հոկտեմբեր, № 12, էջ 118-127:
5. Մշակ 1920, 28 մարտի, № 8:
6. Մշակ 1920, 4 ապրիլի, № 9:
7. Խմբագրական. Ղարաբաղի դէպքերը, Յառաջ 1920, 1 ապրիլի, № 68, էջ 1:
8. Անցքերը Ղարաբաղում. Ալ. Խատիսեանի հեռագիրը դաշնակից պետութիւնների ներկայացուցիչներին, Յառաջ 1920, 2 ապրիլի, № 69, էջ 2:
9. Անցքերը Ղարաբաղում. Զանգեզուրցիներն ու ղարաբաղցիները միացած, Յառաջ 1920, 6 ապրիլի, № 72:
10. Գեն. Մակաեւը Գանձակում, Նոր աշխատաւոր 1920, 8 ապրիլի, № 6, էջ 2:

[1] Буниятов 1990 (ред.), История Азербайджана по документам и публикациям, Баку: Элм, с. 260:

11. Ոճրապատում. Հայկական ջարդերը Ադրբեջանում. Կոտորածը Շուշում, Նոր աշխատաւոր 1920, 14 ապրիլի, № 8, էջ 2:
12. Ոճրապատում. Թէ ինչպես սկսւեց Շուշու կոտորածը, Նոր աշխատաւոր 1920, 16 ապրիլի թ., № 10, էջ 1-2:
13. Ադրբէջանեան նամակներ, Նոր աշխատաւոր 1920, 17 ապրիլի, № 11, էջ 2:
14. Շուշու դէպքերը (թիւրքական ինֆորմացիա), Նոր աշխատաւոր 1920, 20 ապրիլի, № 13, էջ 2:
15. Ադրբէջանեան նամակներ, Նոր աշխատաւոր 1920, 21 ապրիլի, № 14, էջ 4:
16. Աբրահամյան 1996, Արցախահայության ազատագրական պայքարը 1917-1923 թթ., Երևան:
17. Աբրահամյան Հ. 2003, Մարտնչող Արցախը, Գիրք Ա, 1917-1923 /Խմբ.՝ Ա.Ի. Շահնազարյան; ՀՀ ԳԱԱ Պատմ. ին-տ., Երևան, Զանգակ-97, 340 էջ:
18. Ավագյան Ս. 1991, Ինչու չի ասվում ճշմարտությունը, Երևան, Եր. համալս. հրատ., 96 էջ:
19. Բալայան Վ. 2017, Շուշի. տեղն ու դերը հայոց քաղաքակրթական համակարգում, Երևան, 560 էջ:
20. Գևորգյան Հ. 2014, Դրո, Երևան, ԵՊՀ, 920 էջ:
21. Թումյան Հ. 2008, Դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում 1917-1920 թթ. (պատմական ակնարկ), Երևան, Անտարես, 336 էջ:
22. Կարապետյան Բ. 2000, Շուշի բերդաքաղաքը (պատմությունը մինչև 1920 թ.), Երևանի համալս. հրատ., Երևան, 2000, 350 էջ:
23. Հարությունյան Հ. 1996, Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1921 թթ., Երևան, Գիտություն, 299 էջ:
24. Հարությունյան 2010, Արցախի պարբերական մամուլի պատմությունից: Արցախի պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1874-2009 թթ.): Պատմաքննական ներածությամբ, ծանոթագրություններով և մեկնաբանություններով, Ստեփանակերտ, Դիզակ պլյուս, 240 էջ:
25. Հովհաննիսյան Գ. 1971, Սովետական իշխանության հաստատումը Լեռնային Ղարաբաղում, Երևան, Եր. համալս. հրատ., 296 էջ:
26. Սիմոնյան Հ. 1996, Անդրանիկի ժամանակը: 2 գ., Գիրք 2, Երևան, Կաիսա, 830 էջ:
27. Սևյան Վ. 1991, Շուշի (Պատմական ակնարկ), Երևան, Հայաստան, 128 էջ:
28. Տեր-Գասպարյան Ռ. 1993, Շուշի քաղաքը (Շուշիի հիմնադրման պատմությունը), Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատ., 125 էջ:
29. Ուլուբաբյան Բ. 1994, Արցախյան գոյապայքարը, հ Ա,Երևան, Գիր գրոց, 300 էջ:
30. Буниятов 1990 (ред.), История Азербайджана по документам и публикациям, Баку: Элм, 260 с.:

Ամփոփում

Շուշիի կործանման թեման այսօրյա հայկական պարբերական հրատարակությունների էջերում

Միեր Հարությունյան, Նանե Հարությունյան

Շուշի քաղաքում և հայաբնակ գրեթե բոլոր շրջաններում Ադրբեջանի իրականացրած ցեղասպանության ու էթնիկական զտումների քաղաքականությանը զուգահեռ՝ լայնորեն կիրառվում էր ապատեղեկատվական քարոզչությունը, որի նպատակն էր միջազգային հանրության՝ ի դեմս արտասահմանյան երկրների դիվանագիտական ներկայացուցիչների և զինվորական առաքելությունների, ինչպես նաև Այսրկովկասի տարածաշրջանի քաղաքականապես ակտիվ հասարակության ուշադրությունը շեղել հայ ազգաբնակչության ցեղասպանության հանցագործություններից և Հայաստանի հանրապետության, մասնավորապես, Զանգեզուրի և Արցախի դեմ նախաձեռնած ագրեսիայից:

Ադրբեջանը կիրառում էր նաև «տեղեկատվական շրջափակում»՝ նպատակ ունենալով թաքցնել հայ ազգաբնակչության, մեծ իմաստով նաև մարդկության դեմ մուսավաթական կառավարության գործադրած հանցագործությունները: Մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունները նենգափոխելով ստահոդ ու մտացածին տեղեկություններով և քաղաքական դեմագոգիայով հագեցած ճամարտակություններով՝ Ադրբեջանը փորձում էր խլացնել տեղեկատվության մյուս միջոցների ձայնը: Ադրբեջանն իր ոճրագործությունների մասին արտահոսքը հնարավորինս կանխելու նպատակ էր հետապնդում, ինչի մասին վկայում են հենց այն ժամանակվա պարբերական հրատարակությունների նյութերը:

Դրանից բացի՝ ադրբեջանական քարոզչամեքենան ապատեղեկատվություն ու «հերքումներ» էր տարածում՝ փորձելով քողարկել Ադրբեջանի հանցագործություններով ու արյունահեղություններով առլեցուն իրականությունը:

Ադրբեջանական խեղաթյուրումների հիմնական փաստարկը «շնորհակալական հեռագիրներն» էին, որոնք թխվում էին ոճրալից իրականությունը քողարկելու և թիրախային լսարանին մոլորեցնելու նպատակով:

Հիմնաբառեր. *Շուշի, պարբերական մամուլ, ցեղասպանություն, Ադրբեջան, ապատեղեկատվություն, մուսավաթական կառավարություն, ոճրագործություններ, տեղեկույթի արտահոսք, ոճրալից իրականություն*

Резюме

Тема разрушения Шуши на страницах тогдашних армянских периодических изданий

Мгер Арутюнян, Нане Арутюнян

Параллельно с проводимой Азербайджаном политикой геноцида и этнической чистки в Шуши почти во всех армянонаселенных районах широко использовалась дезинформационная пропаганда, чтобы отвлечь внимание международного сообщества в лице иностранных дипломатов, военных миссий и политически активных обществ в Закавказском регионе от геноцидных преступлений против армянского народонаселения, от агрессии против Республики Армения, в частности, Зангезура и Арцаха, инициированных Азербайджаном.

Азербайджан применял «информационную блокаду» для того, чтобы скрыть преступления, совершенные правительством «Мусават» против армянского населения, в широком смысле, против человечества.Фальсифицируя преступления против человечества с помощью ложной и надуманной информации и политической демагогии, Азербайджан пытался заставить замолчать другие средства массовой информации. Азербайджан стремился максимально предотвратить утечку информации о своих преступлениях, о чем свидетельствуют материалы периодических изданий того времени.

Кроме того, азербайджанская пропагандистская машина распространяла дезинформацию и «опровержения», пытаясь замаскировать действительность Азербайджана, которая полна преступлений и кровопролития.

Основным аргументом в пользу азербайджанских искажений стали «благодарственные письма», которые были составлены, чтобы прикрыть криминальную реальность и ввести в заблуждение целевую аудиторию.

Ключевые слова: *Шуши, периодика, геноцид, Азербайджан, дезинформация, правительство Мусават, преступления, утечка информации, криминальная реальность*

Abstract

The topic of the destruction of Shushi on the pages of the Armenian periodic publications existing at that time

Mher Harutyunyan, Nane Harutyunyan

In parallel with Azerbaijan's policy of genocide and ethnic cleansing in Shushi and in almost all Armenian-populated regions, disinformation propaganda was widely used, the aim of which was to divert the attention of the international community in the face of the military missions of foreign diplomats, as well as the politically active society in the Transcaucasian region, from

the crimes of genocide of the Armenian population and the aggression against the Republic of Armenia, particularly against Zangezur and Artsakh. Azerbaijan used an "information blockade" to hide the crimes committed by the Musavat government against the Armenian population, in a broad sense, against humanity. By falsifying crimes against humanity with the help of false and imaginative information and political demagoguery, Azerbaijan tried to drown out the voice of the other means of information.

Azerbaijan tried to prevent the leakage of information about its crimes as much as possible, as evidenced by the materials of the periodicals of that time. Azerbaijan aimed to prevent the leak of its crimes as much as possible, as evidenced by the materials of periodicals of that time. Besides, the Azerii propaganda machine was spreading disinformation and "disproofs" in an attempt to hide the reality of Azerbaijan, which is full of crime and bloodshed.

The main argument for the Azerbaijani distortions was the "letters of appreciation", which were compiled to cover up the criminal reality and mislead the target audience.

Keywords: *Shushi, periodicals, genocide, Azerbaijan, disinformation, the Musavat government, crimes, leakage of information, criminal reality*

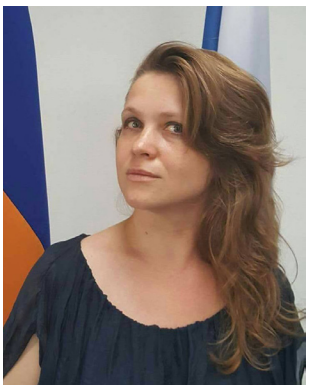

ВАЛЕРИЯ АНАТОЛЬЕВНА ОЛЮНИНА,
Ведущий научный сотрудник
Института политических и социальных исследований
Черноморско-Каспийского региона им. В.Б. Арцруни
Статья представлена 10.04.2021,
рецензирована 10.04.2021,
принята к публикации 20.04.2021

ТРАГИЧЕСКИЕ СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ ШУШИНСКОГО УЕЗДА ПОСЛЕ ПЕРВОЙ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1905 ГОДА. ПО МАТЕРИАЛАМ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ (ГА РФ)

1905 год во многом стал роковой отметкой, началом конца Российской империи. В книге «Как я их помню»[1] Галина фон Мекк, дочь крупнейшего российского промышленника, пишет:

«Несмотря на то, что после волнений 1904-1905 и депрессии, в экономике России произошел большой подъём, повлиявший и на Московско-Казанскую железную дорогу отца и на все его дела. В 1905 году в Москве, Петербурге и во многих городах России проходили рабочие забастовки. Карательная экспедиция Семёновского полка провела показательные расстрелы невинных». На станции Голутвино жертв похоронили в братской могиле.

Империя бурлила не только в центрах, но и на национальных окраинах. Полные трагизма свидетельства о резне армянского населения Шушинского уезда Елизаветпольской губернии хранятся в ГА РФ в личном архиве князя Давида Иосифовича Бебутова (1859-1916?).

В публикации «Архив армянского князя»[2] журналист Ева Казарян пишет о личности самого князя и его легендарном архиве, изначально насчитывающем

[1] Мекк Г.Н. Как я их помню. Д.А фон Мекк, 2019. Оформление АО «Издательство ИКАР». М, 2019 стр. 120-123
[2] Казазян Е. Архив армянского князя (Давида Осиповича Бебутова) // Сайт газеты «Новое время» от 4.09.2010. /URL: https://www.nv.am/arhiv-armyanskogo-knyazya

2281 единицу хранения. Но он был рассеян, часть попала в университетский пригород Парижа Нантер, в библиотеку международных источников по современной истории (B.D.I.C.). Другие части находятся в Гарварде и Амстердаме. Родословная Бебутовых восходит к градоначальнику Тифлиса Ашхар-Беку, а самым известным представителем этого рода был князь Василий Осипович Бебутов - знаменитый генерал, герой Кавказских походов и Крымской войны. В отличие от своего знаменитого родственника князь Давид Бебутов славой на полях сражений себя не покрывал и сферу деятельности выбрал совершенно иного рода. Он был одним из первых учредителей масонских лож в России. Позже примкнул к кадетам. О нём, в частности, упоминает писательница Нина Берберова в своей известной книге-исследовании "Люди и ложи. Русские масоны XX столетия". Бебутов был не столько идейным, сколько финансовым рупором российского масонства. Его московская квартира и петербургский особняк стали местом тайных собраний масонской ложи. Князь был известен своей особой, "личной", неприязнью к царю Николаю II. За границей он издал по-русски толстый иллюстрированный сборник "Последний самодержец", полный памфлетов и карикатур на царя. При каждом удобном случае Бебутов резко критиковал Николая, а стены квартиры князя были оклеены шаржами на него. Для стороннего наблюдателя подобная политическая дерзость Бебутова граничила с фанфаронством, и многие не воспринимали князя всерьёз. Но, как оказалось, совершенно напрасно.

В своих "Воспоминаниях" Давид Бебутов признаётся, что дал Азефу 12000 рублей для убийства Николая. Там же он попытается объяснить причину краха масонства в России, которую он видел в том, что натура русского человека не проникается ритуалом и обрядностью, жёсткой дисциплиной. В 1914 году Бебутов выехал в Германию. Туда он вывез собранную им огромную коллекцию книг и документов по истории общественного движения в России и на Западе. В течение Первой мировой войны коллекция невероятно разрослась. Впоследствии все материалы Бебутов передал во временное распоряжение германских социал-демократов, с тем чтобы после свержения самодержавия она перешла в собственность РСДРП, но при непременном условии: большевики должны помириться с меньшевиками.

Некоторые документы архива хранятся в ГА РФ. В папках с экслибрисом с изображением черепа. Это ценные свидетельства – о погромах со стороны татарского (мусульманского) населения и карательного («летучего») отряда под командованием полковника (в некоторых документах подполковника) Веверна.

В одном деле хранятся два прошения Наместнику Кавказа: первое - жителей 18 сёл Шушинского уезда, второе – сельских обществ Елизаветпольского уезда на уездного начальника Авалиани как главного виновника татарско-армянской резни.

Начнем по порядку.

Среди сёл, попавших под так называемое «усмирение» Веверна, попали Аветараноц, Саргсашен, Зарданашен, Тагаварт, Таг, Тог, Драхтик, Азох, Шехер, Сос, Керд, Машадишен, Кюзей-Чертар, Кюней-Чертар, Мохренес, Гиши, Мушкапат, Агорти. Летучим отрядом казаков командовал не только подполковник Веверн,

но и его помощники – Мировой Посредник Ермолаев, Уездный Начальник Фрейлих, казачьи офицеры Бирюлькин и Гаджиев.

Приводим текст жалобы (с сокращениями) на Веверна и его команды[1].

«Прошение

Ваше Сиятельство,

Помогите и будьте справедливы; вот тот крик, который невольно выходит из глубины души измученного, исстрадавшегося и обездоленного крестьянства… Разрешите, Ваше Сиятельство, вопрос: где нам искать спасения или по меньшей мере спокойствия? Мы находимся между огнем и водою. С одной стороны нас разоряют, убивают и режут окружающие нас татары, с другой стороны нас грабят, насилуют, оскорбляют, унижают и обесчещивают казаки, как бы дополняя дикие действия татар…

Ищем причины – не находим, а если и находим – им не верят, не придают значения, а положение наше из дня в день становится все более и более ужасным и нестерпимым.

Если татары благодаря своему невежеству, азиатской необузданности и распущенности совершают такие дерзкие нападения на армян, как это имело место в Баку, Эривани, Нахичевани, Елисаветполе, Шуши и даже в Тифлисе, если они врываются в армянские села и дают простор своим разбойничьим наклонностям, грабя сельчан, поджигая их дома, зарубая садовые деревья, предавая огню скирды сена, ячменя и пшеницы; если они, неизвестно во имя каких целей уничтожают продукты культуры, разрушая и поджигая нефтяные промысла, фабрики и заводы; если они, не обладая понятием чести и нравственности, насилуют и обесчещивают женщин; если они вообще на пути своем все предают опустошению и уничтожают, сохранив без изменения монгольские привычки, то все нами понятно, понятно потому, что они стоят на самой низкой ступени развития и культуры и легко становятся в руках провокаторов орудием…

Но мы не можем понять, каким образом может быть допустим в христианском государстве под эгидой христианского царя и самими христианами такой произвол, такие бесчинства и безобразия, которые к лицу разве что татарскому населению, но не казакам, да и не казакам, а начальникам их, людям более или менее интеллигентным, образованным и именующим себя христианами, на которых и падает вся ответственность зверской расправы казаков, так как последние лишь исполняют свой долг. Мы этого понять не можем и потому что казаки, по их собственному заявлению, бесчинства эти творят не потому что это им нравится, а потому что они такими безобразиями хотят вызвать протест общества, дабы их вернули обратно на родину».

На требования начальников сдать оружие заявители пишут, что несправедливо лишать человека средств защиты, коли обезоруживают одну часть населения,

---

[1] Прошение наместнику Кавказа от жителей 18 сел Шушинского уезда, разоренных летучим отрядом полковника Веверна, от сельских обществ Елизаветпольского уезда с жалобой на уездного начальника Авалиани как главного виновника азербайджано-армянского столкновения. 1906. ГАРФ ед хранения №17171 13

то надо то же самое сделать и с другой частью.

В конце прошения армяне просят вернуть отобранное оружие, так как таковое имеется у мусульман в изобилии и никто не отнимает и не думает отнимать; при невозможности выдать им обратно взятое у них оружие сделать надлежащее распоряжение о немедленном и поголовном разоружении мусульман, так как при существующих острых отношениях армяне очутятся в положении жертв; предписать начальникам казачьих отрядов о прекращении дикой расправы казаков с неповинным ни в чем крестьянским населением; предать суду виновников бесчинств - подполковника Веверна, Мирового Посредника Ермолаева, Уездного начальника Фрейлиха, казачьих офицеров Бирюлькина и Гаджиева и других; возвратить нам взятую с нас сумму в виде непонятного и ничем не вызванного штрафа; покрыть убытки наши, понесенные за время пребывания казаков в указанных селах.

Что же послужило причиной такого «пристрастия» к армянам, к желанию их «усмирить» и наказать? Ведь зверства эти, конечно, по степени своей жестокости отличаются от тех, что учиняли над армянами в Османской империи, но все же выглядят кощунственно. За десять лет, когда император Николай II стал спасителем сотен тысяч армян от турецкого геноцида, он прошел свой путь от врага армян до их благодетеля. История, похожая на то, как царь Трдат, убивший первых христианок Армении, стал христианином.

СПРАВКА

«Николай II (Романов Николай Александрович) (1868-1918г.), последний российский император (1894-1917г.). Во внешней политике России в период царствования Николая II Армянский вопрос занимал значительное место. В 1896г. Николай II принял участие в Бальморальских переговорах с Англией, в ходе которых был затронут вопрос о положении армян в Турции. Николай II, как и правящие круги Англии, не проявил беспокойства в связи с резнёй армянского населения Османской империи в 1894-96 гг., считал нецелесообразным занятие Западной Армении русскими войсками, так как это «слишком дорогое предприятие, которое не принесет возмещения России...». В 1908 г. Николай II принял в Петербурге католикоса всех армян Матевоса II Костанднуполсеци и армянского общественного деятеля М. Чераза, которые пытались заручиться поддержкой России для возобновления Армянского вопроса. Николай II уклонился от каких-либо конкретных обещаний, ограничившись общими рассуждениями о симпатиях России к христианам-армянам. Более активную позицию заняло царское Правительство в канун Первой Мировой войны, когда Армянский вопрос вновь стал предметом обсуждения в дипломатических кругах европейских держав (см. Армянские реформы 1912-14гг.). С началом Первой Мировой войны 1914-18гг. царские власти в Закавказье с ведома Николая II поощрительно отнеслись к созданию армянских добровольческих отрядов в составе русской армии на Кавказском фронте, однако в дальнейшем царское правительство

стало проявлять недоверие к армянским добровольческим формированиям и распустило их. Политика царского правительства в областях Западной Армении, занятых в ходе войны русскими войсками, свидетельствовала о том, что царизм не помышлял об удовлетворении чаяний армянского народа, не был намерен предоставить Армении автономию или какую-либо иную форму государственности. Внутренняя политика царского правительства в период правления Николая II отличалась реакционностью, разгулом великодержавного шовинизма. В 1903 г. Николай II подписал указ о конфискации армянского церковного имущества, который был направлен на подрыв материальной самостоятельности армянской церкви, угрожал развитию армянской национальной школы, содержавшейся преимущественно на средства церкви. Этот антиармянский акт вызвал бурю возмущения армянского народа, массовые антицаристские выступления трудящихся-армян во многих городах и местностях Закавказья. В условиях начавшейся первой русской революции Николай II был вынужден отступить: 1 августа 1905г. он подписал указ о возвращении армянского церковного имущества: одновременно разрешалось вновь открывать армянские школы»[1].

Впрочем, Николай II не в первый раз попадал в запутанные отношения с армянами, за которыми всегда стояла политика. Так, резонансным, бывшим на контроле не только у министра внутренних дел Ивана Горемыкина, но и у самого царя стало так называемое Дело о тайном кружке турецко-подданных армян, именующееся «Армения»[2].

Не будет ошибкой считать, что хоть царь и отменил свой антиармянский закон, спустя время именно эти импульсы докатились до закавказских окраин. Разумеется, здесь сошлось много факторов – и поляризация российского общества, часть которого была обнадежена Манифестом, который Николай II подписал 17 октября 1905 года, другая часть была недовольна слишком мягким и непоследовательным управлением и в открытую шла к национализму и шовинизму. В это время убивали не только армян, но и евреев. После кровавого января Николай восстанавливает Кавказское наместничество Высочайшим указом Правительствующему Сенату 26 февраля 1905 года. В его состав включено шесть губерний, пять областей и два самостоятельных округа, в губернскую шестерку попадает и Елисаветпольская, где и происходят описываемые события.

Наместником Его Величества на Кавказе стал граф Илларион Иванович Воронцов-Дашков (1837-1916) с самыми широкими полномочиями.

В чрезвычайных обстоятельствах он мог отменять постановления губернских и областных лиц Кавказского края. При Наместнике находился совещательный орган - Совет, состоящий из двух специально назначенных Императором лиц, представителей министерства финансов и внутренних дел, Главного управления землеустройства и земледелия, старшего председателя Тифлисской судебной па-

[1] http://www.genocide.ru/enc/nikolay-ii.htm

[2] Олюнина В. А. Дело о тайном кружке турецко-подданных армян, именующемся «Армения».Сайт электронной газеты «Еркрамас» от 25.11.2018. /URL: https://www.yerkramas.org/article/146834/delo-o-tajnom-kruzhke-tureckopoddannyx-armyan-imenuyushhemsya-armeniya

латы и директора канцелярии наместника.

Высочайшим Указом от 22 мая 1905 года была также учреждена должность Заведующего полицией на Кавказе, на правах помощника Наместника по полицейской части.

И, тем не менее, результатом слабого управления последним Романовым стал раскол в армии. В эти годы на Кавказе создается альтернативная Наместничеству таинственная организация «Военный Союз».

Именно патриотическая пресса того времени, а не личная инициатива Наместника сделала тему погромов в Шушинском уезде резонансной на всю Россию. Армяне стали разменной монетой не только как жертвы распада империи, но и интриг в военных кругах. Когда Наместнику под давлением общественного мнения пришлось направить в Шушинский уезд Комиссию под председательством Вейденбаума, в обществе мало кто слышал о неком «Военном Союзе» на Кавказе. Появляются публикации в газете «Русь», «XX век», где автор Ф. Купчинский[1] вступает в полемику с генералом Мантейфелем, который отрицает существование «Военного Союза», считая, что это «домыслы автора», так как якобы создан был не Союз, а «Совет офицеров и классных чиновников тифлисского гарнизона», который разбирал самые мирные вопросы: о полковых читальнях, о мерах сближения офицеров с нижними чинами, об основании императорского собрания.

Однако полемика разгорается, и в нее вступает начальник полиции, генерал Ширинкин, который после появления письма Мантейфеля публикует в № 117 «XX века» выдержки из своего доклада Наместнику, где он прямо утверждает:

1. «Военный Союз» существует;
2. Он был организован генералом Грязновым (начальником штаба);
3. Центром этого союза служил главный штаб Кавказского округа;
4. Этот союз руководил всей политической жизнью, практически упразднив гражданские власти Кавказа;
5. Возник Союз в противовес общей гуманной политике Наместника;
6. Причины возникновения союза – недовольство местного офицерства Наместником;
7. Тифлисское патриотическое общество всячески этот союз поддерживало.

СПРАВКА

Генерал Грязнов Федор Федорович (1855-1906)

Русский военачальник, генерал-майор Генерального штаба, исследователь Закавказья.

Родился 13 мая 1855 года.

Окончив курс в Нижегородской военной гимназии и во 2-м военном Константиновском училище, был произведён в 1873 году в прапорщики 22-й артиллерийской бригады. В 1880 году Грязнов окончил Николаевскую академию генераль-

[1] Вырезки из газеты «Русь» к вопросу о кавказском военном союзе и рукопись о деятеле отряда полковнике Веверне. (б/д) ГАРФ ед. хранения 1771 14

ного штаба и поступил в Офицерскую кавалерийскую школу. Окончив её в 1886 г., Грязнов нёс службу по генеральному штабу, командовал эскадроном, а в 1889 году был произведён в надворные советники и назначен вице-консулом в Армению в город Ван. Выполняя функции военного агента, он занимался военно-географическим изучением районов Северного Курдистана, прилегающих к российскому Закавказью.

Пробыв на этой должности около 6 лет, Грязнов был произведён в 1895 году в полковники генерального штаба и в 1897 году назначен командиром 45-го драгунского Северского полка; в 1899 г. он получил в командование лейб-гвардии Гродненский гусарский полк, 6 декабря того же года произведён в генерал-майоры, 1 декабря 1903 г. назначен начальником Николаевского кавалерийского училища.

Преданный кавалерийскому делу, он изучил его практически и научно и в 1902-1903 гг. читал в Николаевской академии генерального штаба курс тактики кавалерии, изданный затем особой книгой под названием «Конница».

В 1905 году был назначен начальником штаба Кавказского военного округа. Руководил подавлением антиправительственных выступлений.

16 января 1906 года Грязнов был смертельно ранен в Тифлисе бомбой, брошенной революционером, когда карета генерала проезжала у Александровского сада напротив дворца наместника. Непосредственным исполнителем убийства был рабочий железнодорожных мастерских Арсен Джорджиашвили.

В 1921 году киносекцией Наркомпроса Грузии был снят пропагандистский кинофильм «Убийство Генерала Грязнова» (другое название «Арсен Джорджиашвили»).

В публикации «Кавказская «военная диктатура» и погромные дела её. Карательные походы полковника Веверна» Ф. Купчинский пишет, что под давлением «Военного Союза» был командирован полковник Веверн с довольно значительным отрядом. «Официальная посылка отряда была мотивирована необходимостью отобрания оружия, причем исключительно в армянских деревнях».

СПРАВКА

Филипп Петрович Купчинский (?-1919?) - российский поэт и литератор, военный корреспондент газеты «Русь» в осаждённом Порт-Артуре.

В 1904-1905 годах ещё студентом Санкт-Петербургского университета был военным корреспондентом газеты «Русь» на Дальнем Востоке. Был награждён георгиевским крестом; попал в плен к японцам и вернулся в Россию только после окончания русско-японской войны. А. М. Стессель вспоминал о сообщении Б. Тагеева:

«…когда он с Купчинским выехал на китайской шаланде из Артура в Инкоу, на пути им на горизонте встретился японский миноносец, который мог их не заметить. Тагеев и бывший с ним унтер-офицер хотел пройти мимо незамеченными, но Куп-

чинский вдруг вскочил и стал махать белым платком миноносцу, после чего последний и взял всех троих в плен. По донесению Тагеева, Купчинский начал немедленно рассказывать японцам все, что знал о Порт-Артуре, несмотря на то, что его никто и не расспрашивал об этом. Тот же Купчинский, когда был в Японии в плену, вращаясь в кругу пленных офицеров, которые его еще не знали, был посвящен несколькими нашими офицерами в план бегства, которое они хотели устроить.

Купчинский выдал заговорщиков японцам. Все офицеры были арестованы, <…> а Купчинский, едва ли не в знак признательности к нему японцев, был отпущен из плена».

В 1909 году был арестован охранным отделением по обвинению в разглашении государственной тайны и провёл несколько месяцев в тюрьме.

Был сотрудником газеты А. А. Суворина «Новь». А. Боровой писал:

«Писатель» он был своеобразный. Умственно ограниченный, малообразованный, притом находившийся всецело под влиянием Суворина, нахватавшийся теософских воззрений и сливший их с идеей необходимости всесторонней и систематической физической культуры, он выработал сумбурнейшую мешанину, которую и преподносил на страницах газеты как философию «нового человека». <…> Пресная жвачка! И, тем не менее, я должен констатировать: он имел успех. Никто из нас не получал такой огромной читательской корреспонденции. Его благоглупости утверждались, развивались, оспаривались. Сотни, может быть, тысячи мещан явно жили этой мутно-самодовольной кашицей.

После закрытия газеты Купчинский уехал на фронт начавшейся Первой мировой войны.

В ночь с 10 на 11 марта 1917 года Купчинский организовал уничтожение тела Г. Распутина[1].

Купчинский приводит слова Наместника с оттенком «святой простоты»:

«У татар оружие хранится для грабежей, так как татары занимаются разбоем, и тут нет ничего политического, а у армян, занимающихся мирным трудом, оружия не должно быть; если оно есть, значит, держится в противоправных целях и должно быть отобрано». Следовательно, для армян Шушинского уезда не принципиально, чья рука направила карателей. Обе противоборствующие стороны – и Наместничество, и Военный Союз Кавказа – их злейшие враги.

Комиссией Вейдербаума было собрано 63 показания, и это лишь часть, так как не все женщины подавали жалобы на изнасилования. Казаки бесчинствовали, не жалея ни почти детей 12 лет, вырывая их из рук стариков, ни увечных, ни парализованных, ни пожилых 70-летних армянок. Начинались погромы по сигналу, так же и прекращались.

Проводим несколько свидетельств:

Мариам Крикорьянц, 35-38 лет: «Ворвались к нам в дом пять казаков. Это было в среду Страстной недели. Ограбили дом, начали меня тащить, я не отда-

[1] Электронная энциклопедия «Peoplelife.ru», статья «Купчинский Филипп Петрович». /URL: https://www.peoplelife.ru/155247

валась, изорвали предъявляемое платье и изнасиловали. У меня похитили много серебра».

Нубара Баласанянц, 14 лет, круглая сирота: «Я бежала с теткой Азизой в горы от казаков. Два казака схватили меня и три тетку в горах и изнасиловали нас. Казаки лишили меня девственности».

Нахшуна Каспарянц, 40 лет: «Я была дома, со мной был сын 21-22 лет. Сына моего казаки избили, а меня на его глазах изнасиловали, а затем ограбили дом. Дочь моя убежала».

Мариагюль Оганджанянц, 17 лет: «В нашем доме был только отец старик. Ворвались 6-7 человек, побили отца и выгнали его из дому, а из казаков трое изнасиловали меня. Я вышла замуж на масленице. Были следы насилия, но прошли».

В протоколах дознания Комиссии[1] хранится свидетельство Тер-Акопа Багдасаряна, приходского священника села Сос от 4 апреля 1906 года (печатается в сокращении).

Наше селение с августа месяца по настоящее время испытывало бедствия, одни ужаснее других. До нас доходили сведения о столкновениях между татарами и армянами то в Баку, то в Эривани, то в Нахичевани, но к счастью, и в Шуши, и в нашем Варандинском ущелье отношения между армянами и татарами продолжали оставаться по прежнему хорошими, и мы были уверены, что эти отношения не будут нарушены и в будущем. Так продолжалось до второй половины августа.

В августе вдруг расположившиеся недалеко от нашего селения кочевники, числом в несколько тысяч человек, быстро направились вниз со своим скотом и имуществом. Татарское селении Диланалу, что в двух-трех верстах от нас, также неожиданно опустело. Это обстоятельство озадачило нас, мы не знали причины, но это внушало нам что-то недоброе. Ниже селения Диланалу, на местности Амарас, где находится старинный армянский монастырь того же названия, расположены сады наших односельчан; там же и проживало около 10-15 дымов. Эти односельцы наши, боясь, как бы не случилось с ними чего-либо неприятного, решили переселиться к нам.

Не успели они переселиться к нам, как мы получили сведение, что в Шуши идёт резня между татарами и армянами. Жители Амараса, узнав о резне, сейчас же начали запрягать арбы, чтобы со своими семействами приехать в наше селение.

В это время татары из кочевников трех деревень окружили амарасцев, отпрягли быков, буйволов и угнали. Интересно то, что между этими татарами были и такие лица, которые перед тем были караульными и служителями у тех же армян.

Татары между прочим отпрягли быков и нашего Каспара Багдасарянца. Последний, зная грабителей, спустился в среду кочевников, чтобы через влиятельных знакомых татар получить обратно своих быков. Но татары кочевники зарезали несчастного Багдасарянца и кожу с лица, с ушами, носом сняли. Через несколько дней нам, с опасностью для нашей жизни, удалось взять трупы и похоронить.

---

[1] Протоколы дознания комиссии под председательством Вейденбаума, назначенного для ревизии по действиям полковника Веверна. ГАРФ ед. хранения 1771 15

Мы вернулись и послали телеграмму генерал-губернатору с просьбой временно прислать войско для охраны нашего селения. Охраны не получили. Прошло некоторое время, мы узнали, что появился особый отряд казачий, под началом полковника Веверна, что отряд этот объезжает селения и внушает и татарам, и армянам спокойно жить, грозя нарушителям строгим наказанием. Мы очень обрадовались этому, когда узнали, что отряд приближается к нашему селению, мы сейчас же приступили к заготовлению для отряда хлеба, мяса, фуража, приготовили также помещение.

22 марта около 2 часов издали показался отряд. Я собрал почетных лиц, надел ризу, взял крест, Евангелие, хлеб-соль и вышел за селом встречать отряд. Впереди шли армяне из разных селений, ведя лошадей с вьюками казаков. Эти армяне, заметив в нашем селении женщин, удивились и сказали: «Что это такое: с ума сошли что ли, что женщин оставили в селении? Ведь казаки везде оскорбляют женщин».

Какова же была реакция предводителей отряда? Ермолаев сказал: «Ваш хлеб-соль не может быть принят, с вами будет иная расправа». Далее священник пишет, что погром начался по сигналу трубы. Власти слышали вопли несчастных, видели и знали, какие безобразия творят, но не препятствовали. Краденые вещи за бесценок они передавали молоканам в деревню Скобелевку.

Вражду Ермолаева к армянам Тер-Акоп Багдасарян объясняет тем, что она делается в угоду татарам. Речь идет о подкупе. У Ермолаева, который говорит по-татарски, хорошие связи с беями.

Так, из Соса забрали 12014 ружей, 300 рублей сверх грабежей. Требовали 50 ружей и 500 рублей штрафа, считая по 5 рублей с дыма.

Позже в Сосе слышали, как Ермолаев хвалился перед сослуживцами: «Я достиг своей цели, я рад, что армяне так наказаны. Им и этого мало».

Подобные слова приводит и публицист Купчинский в упомянутом очерке «Кавказская «военная диктатура» и погромные дела её. Карательные походы полковника Веверна». Описывает, что начальники не реагировали на происходящее, «преспокойно сидели в комнате одного из домов. Они наглухо заперли окна и двери, но все-таки все слышали и видели. Несмотря на мольбы сельчан прекратить этот ад, они или молчали, или говорили хладнокровно: «Этого ещё мало вам!»

Также Купчинский приводит рассказ свидетеля Амбарцума Бабаева-Тушеяза, которого Веверн вызвал к себе и просил притащить еще два мешка ячменя. Армянин отвечает, что нет возможности выйти на улицу, солдаты страшно избивают сельчан. На что Веверн ответил: «Так вам и надо! – этого еще мало, что казаки вас бьют, - они ещё должны резать!»

«Какие же еще нужны данные для привлечения к суду этих интеллигентов-офицеров, таким несмываемым позором покрывшим свои имена? А эти господа продолжают «служить»! Принадлежность к «военному союзу», который они назвали «правовым», оставляет их всегда правыми, чтобы они ни совершили!

На деле телеграфируют из Шуши, что там вновь началась армяно-татарская резня…что действуют войска…Мы уже знаем, как они действуют. Неужели нет сил

прекратить эти вопиющие разбои и зверства среди бела дня под видом усмирения?

К суду подполковника Веверна и его помощников Гаджиева, Бирюлькина и Ермолаева!

Порядочные товарищи должны требовать их удаления, и русское офицерство должно настаивать на суде над ними!»

Единственный эпизод в пользу армян был описан все теми же священником Соса. Случилось это 17 августа, когда татары числом в несколько тысяч человек, из которых до 700 были из персидско-подданых под начальством одного хана, окружили Сос. Татары ворвались в селение, начались грабежи, армяне, пользуясь туманом, успели скрыться через единственно свободный проход. Потом селение подожгли. В это время прибывшая из ближайшего армянского села помощь с одной стороны и прискакавший казачий отряд в 50 человек – с другой открыли огонь по татарам, началось отчаянное сражение, татары были отрезаны, оставив на поле сражения много трупов.

Как описывает Тер-Акоп Багдасарян, положение армян оставалось опасным, но они не решились бросить пепелище. В октябре, числа 19, было совершено на Сос новое и более сильное нападение. Правда, и это было отражено, но жители решили бросить это селение и разместиться по разным армянским селам. Причем, в некоторых комнатах поместилось по 20-30 душ: теснота, плохая пища и другие неудобства жизни развили болезни, среди детей началась оспа. Население уменьшилось на 60%. Так они жили 4 месяца.

В феврале в бытность генерала Такайшвили в Шуши армянам было предложено возвратиться обратно, их уверяли, что опасности не будет. Генерал Такайшвили говорил, что он знает виновников, что ими являются помощник пристава Ибрагимов, а затем Аскерханов, что он их удалил и предал суду. Армяне поверили, вернулись в с. Сос. Через несколько дней произошло столкновение в селе Каджар.

Вернемся к последнему документу из архива Давида Иосифовича Бебутова, хранящегося в ГА РФ, - это **Прошение сельских обществ Елизаветпольского уезда на уездного начальника Авалиани как главного виновника татарско-армянской резни[1].** На имя Наместника пишут представители Геташенского (Чайкендского), Баянского, Хачисарского (Чардахлинского) и Загликского сельских обществ. Речь идет о том, что Авалиани проявляет безграничную ненависть к армянам, ежедневно открыто сталкивается с ними, оскорбляет даже в присутственных местах, называя «собаками», угрожает довести их до плачевного состояния. Хуже всего не то, что он арестовывает армян по малейшей жалобе татар, но и считает, что их нужно убивать на месте.

Авалиани выдал мусульманам свыше 120 свидетельств на право приобретения и ношения оружия, якобы для охраны их скота. В их свидетельствах не обозна-

[1] Прошение наместнику Кавказа от жителей 18 сел Шушинского уезда, разоренных летучим отрядом полковника Веверна, от сельских обществ Елизаветпольского уезда с жалобой на уездного начальника Авалиани как главного виновника азербайджано-армянского столкновения. 1906. ГАРФ

чаются номера ружей, на эти документы их приобретают в неограниченном количестве. Только в апреле 1906 года под огнем артиллерии обезоружены жители армянских селений Геташен (Чайкенд), Баян, Хачисар (Чардахлы), Каракешиш, Барсум, Джагир. Выдано около 600 ружей. Были все основания полагать, что они отобраны у армян и выданы мусульманам, так как ни один армянин от Авалиани ружья не получил. Далее начинаются убийства, грабежи, население лишается возможности заниматься полевыми работами. Близ урочища Аджикенд убит аробщик Хойлар Абрам Петрос и тяжело ранен мальчик, житель Елисаветполя Карегин Семенов. Этих свидетельств в описи слишком много, чтобы здесь их все приводить.

Также в Прошении пишется, что в Елисаветпольском уезде предводителями шаек становятся беглые каторжане. Это Амир Кули оглы, Алекпер Вели оглы, Нагий, Дали-Али. Они перенесли свою деятельность на нагорную часть уезда, где почти исключительно проживает армянское население. Авалиани не только не задерживает их, но и косвенно поддерживает. В это время происходит показательный случай. Для того, чтобы натравить Авалиани на армян, в первой половине апреля 1906 года татары устраивают провокацию в отношении жителей села Каракешиш. Днем открывают усиленную пальбу на таком месте, чтобы все было слышно в колонии Елендорф, где квартируется казачья сотня Лабинского полка, несколько сот баранов доводят до границы земель каракешинцев. Затем берут их обратно и скрывают в мусульманской части г. Багманлар и в отдаленных зимовниках жителей сел Топал-Гасанлы, сами скачут к Авалиани, после чего, по указанию провокаторов, полиция доводит следы баранов до села Каракешиш. Этим мусульмане доказывают факт якобы вооруженного нападения каракешинцев на них и обвиняют в угоне. Армян наказывают через избиение казаками. Они проводят свое расследование, требуют, чтобы провокаторы были наказаны, но это не на руку Авалиани.

Что же делает Наместник, получив эти страшные свидетельства преступления своих подчиненных? Кладет под сукно.

Из всего этого исследования выпадает одно важное звено – личность самого Веверна или хотя бы его имя. Представителя славной династии артиллеристов и инженеров. Александр Савенко в очерке «Династия артиллеристов и инженеров Вевернов» пишет[1]:

«Традиционно представители семьи Вевернов были верными стражами русского самодержавия. Им не раз приходилось вставать на его защиту. В любой ситуации Веверны руководствовались соображениями чести и благородства, не переходили границы общечеловеческой морали. Но в семье, как говорится, не без урода. Известен случай, когда один из Вевернов участвовал в усмирении жителей Кавказа в ходе начавшихся в годы Первой русской революции межэтнических столкновений между армянами и мусульманами, проявив при этом неопи-

[1] Савенко А. Династия артиллеристов и инженеров Вевернов от 2.01.2011 Сайт «Проза.ру». /URL: https://www. proza.ru/2011/02/01/1786

суемые зверства и жестокости.

Один из вождей Советской власти Лев Троцкий в книге «Наша первая революция» (1927 год) писал, что во 2-й половине июля и 1-й половине августа 1906 года близ Шуши Елизаветопольской губернии шли столкновения татар с карательным отрядом подполковника Веверна. 2-3 Августа 1906 года карательному отряду Веверна в Джеванширском уезде (Закавказье) снова было оказано сопротивление мусульманским населением. На двадцать девятом (закрытом) заседании Государственной Думы 17 апреля 1907 года депутат Горбунов (Терская область) рассказал о том, что в Шушинском уезде утром 19 марта подполковник Веверн в сопровождении мирового посредника 2-го района Ермолаева и некоторых офицеров вступил в одно из селений с 320 казаками и 4 пушками. «Он потребовал от сельского старшины немедленно представить ему 40 ружей системы «Мосинемаузеровской» и 60 берданок. Затем, огласив список «агитаторов» и агента партии «дашканцутюн», потребовал их выдачи. Народ ответил, что нет у них ружей и из людей никого не могут выдать, так как часть перешла в город, а часть рассеялась неизвестно куда. Селение немедленно подверглось бомбардировке и штрафу в 2210 р. Казаки получили свободу действий и начали душу терзающие зверства». «...Нельзя разсказать того, что вытерпела бумага оффиціальнаго отчета по следствію о злоупотребленіяхъ казаковъ-усмирителей, произведенному г. Вейденбаумомъ въ Шушинскомъ уезде. Если бы эти вещи не были засвидетельствованы оффиціальнымъ дознаніемъ, всегда склоннымъ смягчать происшествія, непріятныя для правительственной репутаціи, до минимумовъ действительности, эти строки можно было бы принять за отрывокъ изъ романа ... маркиза де-Садъ. Отчетъ г. Вейденбаума заключаетъ въ себе такія грязныя подробности, что прочитать ихъ вслухъ съ эстрады или съ кафедры не поворотится самый смелый языкъ. «Командированная кавказскимъ наместникомъ следственная комиссія, подъ председателъствомъ Г. Д. Вейденбаума, объехала пострадавшія армянскія селенія, свыше пятнадцати. Удостоверены факты грабежа и насилій; изнасилована родильница. Г. Вейденбаумъ лично посетилъ эту несчастную женщину. Въ Гюнэ и въ Чертазе констатированы многочисленные факты физическаго насилія, грабежи и поджоги. Въ Сусе обнаруженъ большой грабежъ и фактъ поголовнаго избіенія крестьянъ, изнасилованія одиннадцати женщинъ и растленія параличемъ разбитой двенадцатилетней девочки, которую изверги вырвали изъ объятій старика-деда. Разследованіе фактовъ произвело на комиссію невыносимо тяжелое впечатленіе. Сообщенія епископа Ашота объ ужасахъ не только подтверждаются, но бледнеютъ предъ действительностью. Нетъ селенія, где бы не были сожжены дома со всемъ имуществомъ. Въ Туге сожженъ двухъэтажный домъ Муселянца, съ хлебнымъ амбаромъ и складомъ мануфактурныхъ товаровъ. Везде казакамъ давалась полная свобода. Въ некоторыхъ селеніяхъ несколько дней грабили, избивали, истязали, изнасиловали женщинъ и девицъ, вырывая ихъ подъ часъ изъ рукъ отцовъ, братьевъ и мужей, ловя ихъ въ горахъ, въ садахъ и въ лесахъ, Редко кто избавился отъ побоевъ, истязаній, ограбленія, а изъ женщинъ спаслась

отъ позора лишь часть убежавшихъ или скрывшихся въ секретныхъ местахъ домовъ. Въ селенiи Сосъ умеръ отъ побоевъ Аванесъ Аирапетянцъ. Товарищу прокурора было заявлено объ этомъ, но следствiя и вскрытiя произведено не было до сихъ поръ. Мать Аванеса, семидесятилетняя старуха, изнасилована пятью казаками. Въ селенiи Азохе казаки требовали отъ Хосрова Карапетянца отдать жену. Получивъ отказъ, они повалили ее и изнасиловали. Одна азохская женщина изнасилована на глазахъ детей, затемъ ее заставили целовать половые органы. Уничтожено казаками многое, чего не могли они взять. Награбленныя же вещи, навьючивъ ими лошадей, они отвезли въ переселенческое селенiе Скобелевку, частью же продавали дорогой. Пострадали преимущественно те селенiя, которыя подвергались раньше нападенiю татаръ. Въ селенiи Чертазе саблей казака раненъ священникъ, у другого священника ограбленъ сосудъ со Св. Тайнами. Есть при смерти избитые, неизлечимые, изувеченные, преждеврменные роды, выкидыши, случаи смерти новорожденныхъ. Въ горахъ многiя женщины сделались истеричными. Паника настолько сильна, что, когда комиссiя подъезжала къ селенiямъ, женщины, несмотря на предупрежденiя быть спокойными, бежали въ горы и въ сады. Названныя селенiя окончательно разорены и опустошены на глазахъ местныхъ военныхъ и административныхъ властей. Отрядъ былъ подъ начальствомъ полковника Веверна, офицеровъ Бирюлкина, Гаджiева, въ сопровожденiи уезднаго начальника Фрейлиха, мирового посредника Ермолаева, пристава Фота. Ермолаевъ по свидетельству многихъ, поощрялъ казаковъ, а некоторые дома самъ обливалъ керосиномъ и поджигалъ».

Так описывал зверства карателей под командованием Веверна известный публицист начала XX века А. Амфитеатров в своей книге «Женское нестроенiе», изданной в 1907 году. Этот очерк создавался с целью увековечения памяти одной из заслуженных старинных офицерских династий, и о таких «подвигах» одного из представителей этой семьи можно было бы скромно умолчать, но, как писал Николай Костомаров, «истинная любовь историка к своему отечеству может проявляться только в строгом уважении к правде». Будем считать это исключением, которое только подтверждает правило: главная традиция фамилии Веверн – это беззаветное служение Отчизне».

ЛИТЕРАТУРА

1. Мекк Г. Н. Как я их помню. Д. А фон Мекк, 2019, Оформление АО «Издательство ИКАР»
2. Казазян Е. Архив армянского князя (Давида Осиповича Бебутова) // Сайт газеты «Новое время» от 4.09.2010.
3. Прошение наместнику Кавказа от жителей 18 сел Шушинского уезда, разоренных летучим отрядом полковника Веверна, от сельских обществ Елизаветпольского уезда с жалобой на уездного начальника Авалиани как главного виновника азербайджано-армянского столкновения. 1906. ГАРФ ед. хранения №17171 1 3
4. Протоколы дознания комиссии под председательством Вейденбаума, назначенного для

ревизии по действиям полковника Веверна. ГАРФ ед. хранения 1771 1 5
5. Вырезки из газеты «Русь» к вопросу о кавказском военном союзе и рукопись о деятеле отряда полковнике Веверне. (б/д) ГАРФ ед. хранения 1771 14
6. Материалы сайта «Геноцид.ру», статья «Николай II Романов»
7. Олюнина В. А. Дело о тайном кружке турецко-подданных армян, именующемся «Армения». Сайт электронной газеты «Еркрамас» от 25.11.2018.
8. Савенко А. Династия артиллеристов и инженеров Вевернов от 2.01.2011 Сайт «Проза.ру
9. Электронная энциклопедия «Peoplelife.ru», статья «Купчинский Филипп Петрович»

Резюме

Трагические страницы истории Шушинского уезда после первой русской революции 1905 года. По материалам государственного архива Российской федерации (ГА РФ)

Валерия Олюнина

Первая русская буржуазно-демократическая революция, как в историографии часто называют события 1905-07 гг., внесла изменения в социально-политическую систему Российской империи. В 1905 году в Москве, Петербурге и во многих городах России проходили забастовки рабочих. Пронеслись по империи и национальные погромы. И если по отношению к евреям эти шовинистические акции хорошо известны, то армянские погромы в Закавказье – тема, если не запрещенная, то мало изученная. Среди ее причин – не только возникновение альтернативной организации в противовес Кавказскому Наместничеству – Военный Союз, который по акциям устрашения может считаться хунтой, но и армянофобия в среде российского военного и государственного аппарата. В статье рассматривается резонансный погром армян Шушинского уезда силами казачества под руководством подполковника Веверна. Исследование опирается на ряд ценнейших документов из архива князя Давида Иосифовича Бебутова, которые сегодня хранятся в Государственном архиве Российской Федерации (ГА РФ).

Ключевые слова: *революция, погромы, Шушинский уезд, Закавказье, Кавказский Наместник, армянофобия*

Ամփոփում

Շուշիի գավառի պատմության ողբերգական էջերը 1905 թվականի Ռուսաստանի առաջին հեղափոխությունից հետո. Ըստ Ռուսաստանի Դաշնության պետական արխիվի (ՌԴ ՊԱ) նյութերի

Վալերիա Օլյունինա

Առաջին ռուսական բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունը, ինչպես որ պատմագրության մեջ հաճախ անվանում են 1905-07 թվականների իրադարձությունները, փոփոխություններ մտցրեց Ռուսական կայսրության հասարակական-քաղաքական համակարգում: 1905-ին բանվորական գործադուլներ տեղի ունեցան Մոսկվայում, Սանկտ Պետերբուրգում և Ռուսաստանի շատ քաղաքներում: Ազգային ջարդերը նույնպես տարածվեցին ամբողջ կայսրության մեջ: Եվ եթե հրեաների հետ կապված այս շովինիստական գործողությունները լավ հայտնի են, ապա Անդրկովկասում հայկական ջարդերի թեման, եթե ոչ արգելված, ապա քիչ ուսումնասիրված է: Դրա պատճառներից են ոչ միայն Կովկասյան փոխարքայությանը ի հակակշիռ այլընտրանքային կազմակերպության՝ Ռազմական միության ստեղծումը, որը ահաբեկչական գործողությունների տեսանկյունից կարող է համարվել վարչախումբ, այլ նաև հայատյացության դրսևորումները Ռուսաստանի ռազմական և պետական ապարատի շրջանում: Հոդվածում ուսումնասիրվում է Շուշիի շրջանի հայերի ռեզոնանսային ջարդը կազակների զինված ուժերի կողմից փոխգնդապետ Վեվերնի ղեկավարությամբ: Հետազոտությունը հիմնված է իշխան Դավիթ Հովսեփի Բեբութովի արխիվի մի շարք արժեքավոր փաստաթղթերի վրա, որոնք այժմ պահվում են Ռուսաստանի Դաշնության պետական արխիվում (ՌԴ ՊԱ):

Հիմնաբառեր. *Հեղափոխություն, ջարդեր, Շուշիի շրջան, Անդրկովկաս, Կովկասի փոխարքա, հայատյացություն*

Abstract

Tragic pages of the history of Shushi province after the First Russian Revolution of 1905 according to the materials of the State Archive of the Russian Federation (SARF)

Valeria Olyunina

The first Russian bourgeois-democratic revolution, as the events of 1905-1907 are often called in historiography, brought changes to the social and political system of the Russian Empire. In 1905, workers' strikes took place in Moscow, St. Petersburg and in many other Russian cities. National massacres have also been spread throughout the Empire. And if these chauvinistic actions associated with Jews are well known, then the Armenian massacres in Transcaucasia is a topic that if not forbidden, then it is little studied. One of the reasons for that is not only the creation of a Military Alliance as an alternative organization against the Caucasus viceroyalty, which in terms of terrorist acts can be considered a regime, but also manifestations

of anti-Armenianism in the military and state apparatus of Russia. The article explores the resonant massacre of Armenians in the region of Shushi by the Cossack armed forces led by Lieutenant Colonel Vevern.

The research is based on a number of valuable documents from the archive of Prince David Iosifovich Bebutov, which are now kept in the State archive of the Russian Federation (SARF).

Keywords: *revolution, massacres, the region of Shoushi, Transcaucasus, Caucasian viceroy, anti-Armenianism.*

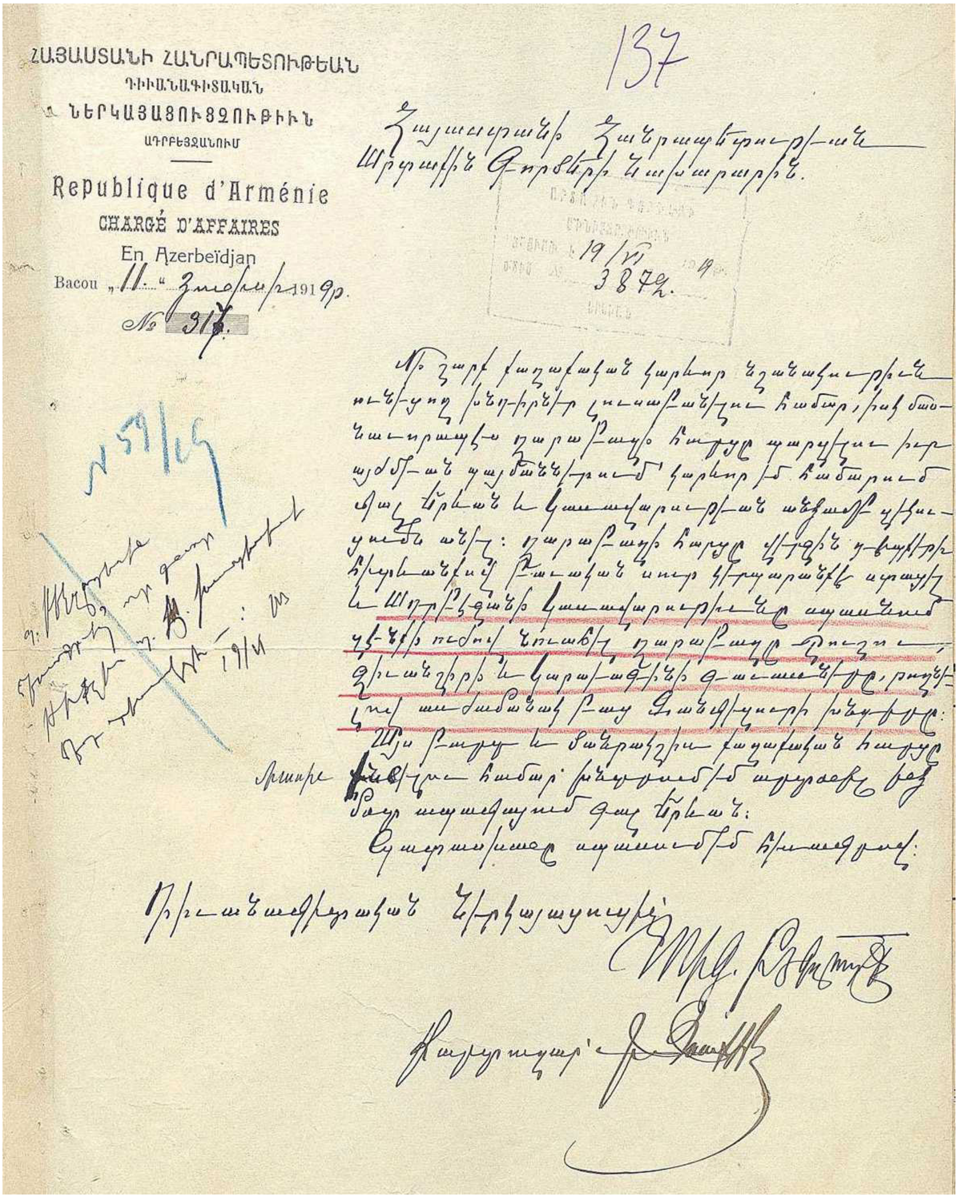

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ԴԻՒԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉՈՒԹԻՒՆ
ԱԴՐԲԵՋԱՆՈՒՄ

Republique d'Arménie
CHARGÉ D'AFFAIRES
En Azerbeïdjan
Bacou „11." Յունիսի 1919 թ.
№ 317.

137

Հայաստանի Հանրապետութեան
Արտաքին Գործերի Նախարարին.

Աղրբեջանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բեկզադյանի գրությունը ՀՀ արտաքին գործերի նախարարին՝ Արցախի հարցի շուրջ քննարկում ունենալու համար Երևան գալու թույլտվություն խնդրելու մասին, 11 հունիսի 1919 թ.(ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, թ. 137):

Записка дипломатического представителя РА в Азербайджане Т. Бекзадяна министру иностранных дел РА с просьбой о разрешении приехать в Ереван для ведения обсуждений вокруг Арцахского вопроса, 11 июня 1919 г. (НАА, ф. 200, п. 1, д. 309, л.137).

RA Diplomatic Representative in Azerbaijan T. Bekzadyan's letter to the RA Minister of Foreign Affairs asking for permission to come to Yerevan to discuss the Artsakh issue, June 11, 1919 (NAA, f. 200, l. 1, w. 309, p. 137).

ԳԼՈՒԽ Զ

ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԵՎ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՏԱՊԱՐՏՄԱՆ ԵՎ ԿԱՆԽԱՐԳԵԼՄԱՆ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

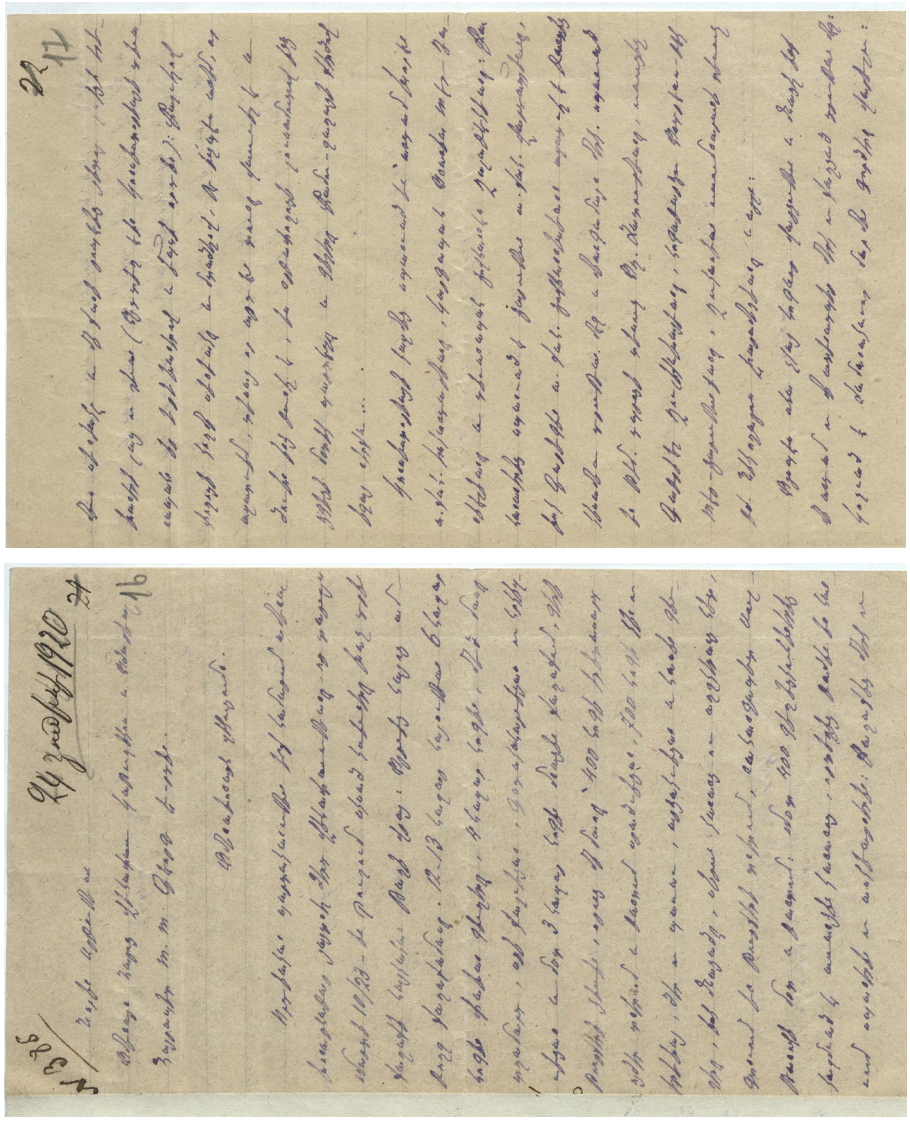

Արցախի հայոց կոնսիստորիայի անդամների գրությունը հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ին՝ Շուշիում մարտի 23-ին թուրքերի կազմակերպած՝ հայերի կոտորածների նկարագրության մասին, 15 մայիսի 1920 թ.(ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 46, թ. 16-17):

Записка членов армянской консистории Арцаха Католикосу всех армян Геворгу V с описанием армянской резни, организованной турками 23 марта в Шуши, 15 мая 1920 г. (НАА, ф. 57, п. 5, д. 46, л.16-17).

The letter of the members of the Armenian Consistory of Artsakh to the Armenian Catholicos Gevorg V about the description of the massacres of Armenians organized by the Turks in Shushi on March 23, May 15, 1920 (NAA, f. 57, l. 5, w. 46, pp. 16-17).

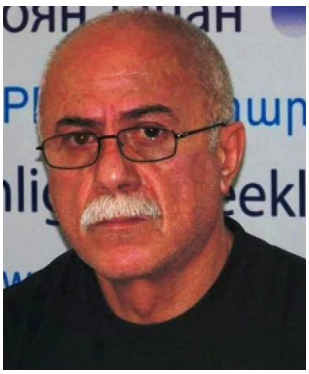

ՏԻԳՐԱՆ ՄԻՀՐԱՆԻ ՓԱՇԱԲԵԶՅԱՆ,
«Լուսավոր Ավետիս»
էլ. կայքի խորհրդի անդամ
Հոդվածը ներկայացվել է 10.04.2021,
գրախոսվել է 10.04.2021,
ընդունվել է տպագրության 20.04.2021

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՉՄԱՆ, ԴԱՏԱՊԱՐՏՄԱՆ ԵՎ ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հայերի ցեղասպանության ճանաչման, դատապարտման և հատուցման խնդիրներում Արևմտյան Հայաստանի Հանրապետության ռազմավարությունը կառուցված է հետևյալ հարցադրումներին տրված ճշգրիտ պատասխանների վրա.

Ե՞րբ է ձևավորվել պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը:

Հայերի ցեղասպանությունը դատապարտվել է 1896, 1909, 1915, 1919 թթ., որտե՞ղից ծագեց Հայերի ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը և Հայերի ցեղասպանությունը մեկ անգամ ևս կրկին դատապարտելու խնդիրը:

Ե՞րբ է իրականացվել Հայերի ցեղասպանությունը, ո՞ր տարիներին, ո՞ւմ կողմից և ո՞րն է Հայերի ցեղասպանության ժամանակագրությունը, 1915-1923, թե՞ 1894-1923 թթ.:

Ո՞րն է Հայերի ցեղասպանության հետևանքով հայությանն ու Հայաստանին հասցված վնասը, և իրականացվել է, արդյո՞ք, այդ վնասի գնահատումը, հաշվարկը, այլ կերպ ասած՝ գոյություն ունի, արդյո՞ք, վնասի հատուցման հաշվարկի ամբողջական փաթեթը:

1. Պանթուրքիզմի գաղափարախոսության ձևավորումը՝ 1873-1923 թթ.

- Արմինիուս Վամպերի, «Բուխարա», 1873 թ., «Կենտրոնական Ասիա», 1874 թ., Լոնդոն: Գրքում գովերգվում են թուրք ցեղի գերակայությունն ու.... հին փառքը:

- Ֆրանց Ֆոն Վերներ, «Թուրքերը. էսքիզներ», 1877 թ., Լայպցիկ: Գրքում ուրվագծվում է պանթուրանիզմի քաղաքական մեծ ծրագիրը:
- Կոնստանտին Բոռժեցկի, «Հին և արդի թուրքերը», 1889 թ., Փարիզ: Գրքում ցույց է տրվում առասպելական Թուրքիայի անծայրածիր կայսրությունը վերականգնելու ճամփան:
- Լեոն Կահուն, «Ասիայի պատմության ներածություն. թուրքերն ու մոնղոլները իրենց ծագումից մինչև 1405», 1896 թ., Փարիզ: Հետապնդում է Օսմանյան թուրքերի մոտ ռասայական զգացումներ արթնացնելու և դեպի Կենտրոնական Ասիա, ընդհուպ մինչև Չինաստան ծավալապաշտական ախորժակներ գրգռելու նպատակ…
- Ալբերտ Կոհեն, գերմաներեն և թուրքերեն հրապարակված ծրագրային գրքերի ամբողջ մի շարք է, դրանցից հիշատակենք երեքը.
- «Թուրքականություն և համաթուրքականություն», 1915 թ., Վայմար, պանթուրքիզմի տեսական հիմնավորումն է,
- «Մտորումներ Մեծ Թուրքիայի բնույթի և ծրագրի շուրջ», աշխարհակալական այս ծրագիրը բնութագրում է և զատորոշում պանթուրանիզմը պանթուրքիզմից:
- «Պատերազմից դեպի խաղաղություն անցման տնտեսության մասին», թուրքերեն ուսումնասիրություն, որի հեռակա նպատակն է Առաջին աշխարհամարտից հետո Օսմանյան Թուրքիայի տնտեսությունը դնել «Իթթիհադ վե Թերաքքի» կուսակցության ենթակայության տակ:
- Խալիդե Էդիբ, «Նոր Թուրան», 1916թ., Վայմար:
- Զիա Գյոքալփ, «Թուրքականության հիմունքները», 1923թ., Անկարա:

Նկատելի է, որ 1873 թ. մինչև 1923 թ. ներկայացվել ու շրջանառության մեջ են դրվել պանթուրքիզմի հիմունքները, քաղաքական ծրագրերը: Նկատելի է նաև, որ պանթուրքիզմի գաղափարախության տարածմանը զուգահեռ սկսվում է Հայերի ցեղասպանության առաջին մեծ շրջափուլը՝ 1894-96 թթ. ու շարունակվում մինչև 1923 թ., շարունակվում մինչև այսօր:

2. Հայերի ցեղասպանության դատապարտման ժամանակը

Միջազգային ընկերակցությունը Լոզանի կոնֆերանսից հետո՝ 1923-1965 թթ., Հայերի ցեղասպանության խնդիրը վարպետորեն շրջանցեց և մոռացության մատնեց:

Մոռացության պատը հնարավոր եղավ քանդել 1965 թ. Մեծ եղեռնի 50-ամյա տարելիցի օրերին Խորհրդային Հայաստանում բռնկված պահանջատիրության ցույցերով, շարժումով և, մանավանդ, 1973-1975 թթ. Հայկական սփյուռքում ձևավորված ազգային-ազատագրական պայքարի՝ Գուրգեն Յանիկյանի, Գևորգ Աճեմյանի, Սիմոն Սիմոնյանի, Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակի, Հայերի ցեղասպանության արդարության մարտիկների և այլ կազմակերպությունների ու անհատների մեծ ջանքերի ու զոհողությունների գնով:

1965-1985 թվականները Հայերի ցեղասպանության ճանաչման տարիներն են:

Այդ ժամանակ էր, որ հայ ազատագրական պայքարի ծավալմանը զուգընթաց՝ համաշխարհային լրատվամիջոցները բառացիորեն ողողվեցին հայության և Հայաստանի, ինչպես նաև Հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ տեղեկություններով, հարցազրույցներով, հոդվածներով, գրքերով, հաղորդաշարերով ու ֆիլմերով…

1985-ը Գորբաչովյան «պերեստրոյկայի» և 1987-ը՝ Եվրոպական պառլամենտի «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին» բանաձևի ընդունման տարեթվերն են, որոնց անմիջապես հաջորդել են Սումգայիթում, Բաքվում, Գանձակում և այլ վայրերում բնակվող ազգությամբ հայ քաղաքացիների հալածանքները, կոտորածը, բռնագաղթը և ԼՂՀ-ի ու ՀՀ-ի դեմ Ադրբեջանի Հանրապետության սանձազերծած ագրեսիան:

Նոր ժամանակների հայ ազգային-ազատագրական պայքարի նոր փուլը Արցախյան ազատամարտն է՝ 1988-1994 թթ., որի հաղթական ավարտից հետո, իսկապես, պետք է գար Հայերի ցեղասպանության դատապարտման և հատուցման ժամանակը՝ մանավանդ որ ազգովին դիմակայել էինք հայերի նոր ցեղասպանություն կազմակերպելու դավադրությանը:

Ու թեև թանկարժեք ժամանակը կորսված է, սակայն ամեն ինչ չէ, որ կորած է:

Պարզապես պետք է ընդունել, որ Հայերի ցեղասպանության ճանաչման պարտադրված գործընթացն ավարտված է, և պետք է անցում կատարել Հայերի ցեղասպանության միջազգային դատապարտման և հատուցման գործընթացին:

3. Հայերի ցեղասպանության իրականացման ժամանակաշրջանը և ցեղասպանության դատապարտումները

Հայերի ցեղասպանությունը իրականացվել է 1894-1923 թթ. ընթացքում Թուրքիայի իրար հաջորդող կառավարությունների կողմից՝ սուլթանական, երիտթուրքական, քեմալական, հետագայում՝ հանրապետական: Իրականացվել է Օսմանյան կայսրության տարածքում, Արևմտյան Հայաստանում, Կիլիկյան Հայաստանում, Արևելյան Հայաստանում, Բաքվում, Շուշիում…

Եվ 1918-2016 թթ. ընթացքում՝ Ադրբեջանի երեք հանրապետությունների իրար հաջորդող կառավարությունների կողմից՝ Ադրբեջանում, Արցախում, Նախիջևանում և հայկական այլ տարածքներում:

Հայերի ցեղասպանության, հայատյացության, հալածանքների, հայկական մշակութային ու քաղաքակրթական արժեքների ոչնչացման, ինչպես նաև հայ մշակույթի կեղծարարության և մշակութային արժեքների յուրացման քաղաքականությունն ու գործելակերպը Թուրքիայի և Ադրբեջանի կառավարությունների կողմից շարունակվում է մինչև այսօր:

Ավելին՝ պետական ահաբեկչության այդ նույն քաղաքականությունն իրականացվում է նաև Մեծ Մերձավոր Արևելքի այլ հին ժողովուրդների նկատմամբ՝ հույների, ասորիների, թալիշների և այլն:

Հայերի ցեղասպանությունը դատապարտվել է 1896, 1909, 1915, 1919 թթ.:

1894-1896 թթ. Սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդի կազմակերպած կոտորածներին զոհ են գնացել 300 հազար, բռնի կրոնափոխության ենթարկվել՝ 200 հազար,

տարագրվել՝ 100 հազար հայ: Հայկական կոտորածներն իրականացրել են թուրքական կանոնավոր զորամասերը, «Համիդիե» գնդերը, ոստիկանությունը և ազգայնամոլ ամբոխը:

Համիդյան կոտորածների ընթացքում տեղի է ունեցել հայերի բռնի կրոնափոխությունը, ինչը հիմք է հանդիսացել իսլամացման ու թուրքացման քաղաքականության սկզբնավորման և էլ ավելի բիրտ եղանակներով դրա շարունակության համար:

1894-1896 թթ. համիդյան կոտորածները դատապարտել են ժամանակի առաջադեմ գործիչներ Ժան Ժորեսը, Վիկտոր Բերարը, Անատոլ Ֆրանսը, Յոհաննես Լեփսիուսը, Լինչը և ուրիշներ:

1909 թ. Ադանայի կոտորածների ձեռագիրը նույնն է, այն կազմակերպել է թուրքական իշխանությունը, իրականացրել ազգայնամոլ ամբոխը, մասնակցել թուրքական բանակը: Ադանայի կոտորածներին զոհ է գնացել շուրջ 30 հազար հայ: Ցեղասպանության փաստի առնչությամբ, թեև ձևական, բայց և այնպես դատավարություն է կազմակերպվել: Կազմակերպված հրդեհի միջոցով դատավարության նյութերը փորձել են կրակի մատնել ու ոչնչացնել, թեև շատ նյութեր փրկվել են և պահպանվում են առ այսօր:

1915 թ. ապրիլի 24-ին Կոստանդնուպոլսի հայ մտավորականների ձերբակալությամբ սկսվել է Հայերի ցեղասպանության ամենամեծ ալիքը, որը շարունակվել է մինչև 1923 թ. և, ըստ էության, շարունակվում է մինչև այսօր: Հայերի ցեղասպանության հետևանքով զոհվել է ավելի քան մեկ ու կես միլիոն հայ, և կես միլիոն հայ բռնագաղթվել է, դարձել փախստական ու տարագիր:

1915 թ. մայիսի 24-ին Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը հանդես են եկել երիտթուրքական կառավարության սանձազերծած՝ հայերի կոտորածներն ու ցեղասպանությունը դատապարտող հատուկ հայտարարությամբ, որտեղ 1915 թ. ապրիլյան կոտորածները որակել են որպես «Թուրքիայի նոր ոճիրը մարդկության և քաղաքակրթության դեմ»: Տեքստում մասնավորապես ասված էր. «Հաշվի առնելով մարդկության և քաղաքակրթության դեմ Թուրքիայի նոր հանցագործությունները՝ Դաշնակից պետությունների կառավարությունները հրապարակայնորեն հայտարարում են Բարձր դռանը այս հանցագործությունների համար Օսմանյան կառավարության բոլոր անդամների անձնական պատասխանատվության մասին, ինչպես նաև տեղական այն պաշտոնյաների, որոնք մասնակից կդառնան այդ կոտորածներին»:

Օսմանյան կայսրությունը, որն իրականացրել է Հայերի ցեղասպանությունը, ինքն է առաջիններից մեկը ճանաչել ու դատապարտել այն: Կոստանդնուպոլսի ռազմական հատուկ ատյանը 1919 – 1920 թթ. իրականացրել է երիտթուրք պարագլուխների դատավարությունը՝ նրանց ներկայացնելով երկու մեղադրանք. Օսմանյան կայսրությունը պատերազմի մեջ ներքաշելու և կայսրության հպատակ հայ քաղաքացիների կոտորածները, ցեղասպանությունն ու բռնագաղթը իրականացնելու համար, ինչի հիման վրա երիտթուրք պարագլուխներից Թալեաթը, Էնվերը, Ջեմալը, Նազիմը, Քեմալ բեյը, Ջեմալ Ազմին, Նայիմը, Բեհաեդդին Շաքիրը հեռակա կարգով դատապարտվել են մահվան, որը հետագայում ի կատար են

ածել «Նեմեսիս գործողության» հայ վրիժառուները:

Հայերի ցեղասպանությունը ճանաչել և դատապարտել են ՄԱԿ-ի անդամ 39 պետություններ, ՄԱԿ-ի մի քանի հանձնաժողովներ (1985), Եվրոպայի խորհուրդը (1998, 2001), Եվրախորհրդարանը (1987, 2000, 2002, 2015), Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդը (1983), Ժողովուրդների մշտական դատական ատյանը (1984), ԱՄՆ 50 նահանգներից 49-ը և այլն:

1919 թ. կատարվել է Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Հայաստանին հասցված նյութական վնասի գնահատումը:

1920 թ. ստորագրվել է Սևրի պայմանագիրը, որի 88-93-րդ հոդվածները վերաբերում էին Հայաստանին, և 1920 թ. նոյեմբերի 22-ին ԱՄՆ 28-րդ նախագահ Վուդրո Վիլսոնը ընդունել է Իրավարար վճիռ Թուրքիայի և Հայաստանի սահմանի վերաբերյալ:

Վերոնշյալ փաստերը ցույց են տալիս, որ հայ ժողովրդին ու Հայաստանին հասցված վնասի հատուցումը, որն իրականացվելու էր Սևրի դաշնագրի և Վիլսոնի Իրավարար վճռի դրույթների գործադրմամբ, ինչպես նաև պատճառված նյութական վնասի հատուցմամբ՝ որոշվել է, ստորագրվել, վավերացվել, սակայն չի իրականացվել:

Ավելին՝ 1923 թ. կայացած Լոզանի կոնֆերանսից հետո այդ ամենը միտումնավոր կերպով մոռացության է մատնվել:

4. Հայերի ցեղասպանության ժամանակագրության հարցը՝ 1915-1923 թթ., թե՞ 1894-1923 թթ.

Իրավական դիրքորոշման տեսակետից կարևոր է, թե ինչ ժամանակահատվածում և ում կողմից է իրականացվել Հայերի ցեղասպանությունը: Այդ իմաստով մերժելի է 1915-1923 թթ. ձևակերպումը: Ճիշտ է և պատմականորեն փաստարկված՝ 1894-1923 թթ. ձևակերպումն ու ժամանակագրությունը, որովհետև երեք և ավելի իրար հաջորդող թուրքական կառավարություններ՝ օսմանյան, երիտթուրքական, քեմալական, նույնատիպ բնաջնջման գործողություններ են իրականացրել հայության նկատմամբ:

Անպայման պետք է հիշատակել նաև 1894-96 թթ. Աբդուլ Համիդ 2-ի կազմակերպած Համիդյան կոտորածները, 1909 թ. երիտթուրքերի կազմակերպած՝ Ադանայի հայության կոտորածը, որոնք նույնպես Հայերի ցեղասպանության դրվագներից են: Մենք ոչ իրավական, ոչ քաղաքական, և ոչ էլ բարոյական իրավունք ունենք դրանք անտեսելու և մոռացության մատնելու, առավել ևս, որ դրանք Հայերի պահանջատիրության ապագա քայլերի իմաստով խիստ կարևոր նշանակություն ունեն ընդհանուր շղթայի մեջ:

5. Հայ ժողովրդի, մարդկության և քաղաքակրթության դեմ Թուրքիայի իրար հաջորդող կառավարությունների իրականացրած հանցագործություններն առնվազն վերջին 100 տարիների ընթացքում

Որպեսզի պատկերացում կազմենք Հայերի ցեղասպանության հետևանքով հայերին հասցված ամբողջական վնասի վերաբերյալ, հարկավոր է պարզապես հիշել թուրքական իրար հաջորդող՝ սուլթանական, երիտթուրքական, քեմալական կառավարությունների կողմից իրականացված բոլոր հանցագործությունները մարդկության և հայության նկատմամբ:

Պարզապես թվարկենք դրանք:

Այլատյացության, հայատյացության, ազգային գերազանցության ու սնապարծության, ռասիզմի գաղափարախոսության՝ պանթուրքիզմի ձևավորում, տարածում և քարոզչություն:

Հայերի տեղահանության և ցեղասպանության ծրագրերի ու գաղափարների մշակում, տարածում, քարոզչություն:

1894-1896, 1909, 1915-1918, 1919-1923 թթ. ընթացքում հայ ժողովրդի բնօրրանում՝ Հայկական լեռնաշխարհում, և Օսմանյան կայսրության տարածքում Հայերի ցեղասպանության ու բռնագաղթի իրականացում, հայ ժողովրդի ունեցվածքի հափշտակում և յուրացում:

1915-ին և դրան հաջորդող տարիներին՝ հույների, ասորիների, արաբների (հետագայում՝ 1920-ական թթ. կեսերից սկսած, նաև քրդերի) կոտորածների ու ցեղասպանության իրականացում, նրանց ունեցվածքի հափշտակում և յուրացում:

1918 թ., ագրեսիայի ձեռնարկում Արևելյան Հայաստանի հայության նկատմամբ, Բաթումի ապօրինի պայմանագրի (4 հունիս 1918 թ.) պարտադրում նորաստեղծ Հայաստանի հանրապետությանը:

1918 թ., Բաքվի հայերի կոտորած, ցեղասպանություն, հայերի ունեցվածքի կողոպուտ:

1920 թ., Շուշիի հայերի կոտորած, քաղաքի հրդեհում, հայերի ունեցվածքի կողոպուտ:

1920 թ., ագրեսիայի ձեռնարկում անկախ և ինքնիշխան պետության՝ Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ, այնուհետև անօրինական և ապօրինի պայմանագրերի (2 դեկտեմբեր 1920 թ., Ալեքսանդրապոլ և 13 հոկտեմբեր 1921 թ., Կարս) պարտադրում ագրեսիայի ենթարկված կողմին՝ Հայաստանի հանրապետությանը (և Խորհրդային Հայաստանին):

Հայ ժողովրդի իրավունքների հաշվին 3 մարտ 1918-ին մի կողմից՝ Ռուսաստանի ֆեդերատիվ սոցիալիստական հանրապետության և մյուս կողմից՝ Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի և Օսմանյան կայսերական կառավարության միջև ստորագրվեց Բրեստի լրացուցիչ պայմանագիրը: Այդ պայմանագրով Ռուսաստանը Թուրքիային հանձնեց Արևմտյան Հայաստանը և Արևելյան Հայաստանի մի զգալի մասը: Պայմանագրով ստանձնած հանձնառության համաձայն՝ Ռուսաստանը զորացրեց հայկական կամավորական գնդերը և զորքերը դուրս բերեց Հայաստանից: 16 մարտ 1921-ին ստորագրված, այսպես

կոչված, Մոսկվայի անօրինական պայմանագիրը՝ Ռուսաստանի սոցիալիստական ֆեդերատիվ սովետական հանրապետության կառավարության և Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի միջև, ըստ էության, Բրեստի լրացուցիչ պայմանագրի շարունակությունն էր և դրա «վավերացումը»:

Վերոհիշյալ պայմանագրերը փաստորեն կոպտորեն խախտել են միջազգային իրավունքի հիմնարար դրույթները, քանի որ կնքվել են ագրեսիայի ու պարտադրանքի արդյունքում:

1937 թ., Դերսիմի հայերի ու ալևիների կոտորածների ու ցեղասպանության իրականացում:

1955 թ., սեպտեմբեր, Կոստանդնուպոլսի հույների ու հայերի կոտորածներ, ցեղասպանություն, հույների ու հայերի ունեցվածքի թալան, հափշտակում: Ըստ պաշտոնական տվյալների՝ սեպտեմբերի 6-7-ին մահացել է 11 մարդ, մինչդեռ հայկական ու հունական համայնքների մոտ եղած տեղեկություններն այլ են. 37 սպանված, 300-ից ավելի բռնաբարված կին, ավերված 71 եկեղեցի, 3 թերթի խմբագրություն, 4.500 արհեստանոց ու խանութ, 26 դպրոց, 2.100 տուն ու բնակարան:

1974 թ., Կիպրոսի Հանրապետության հյուսիսային տարածքների բռնազավթում, տեղի հույն և հայ բնակչության կոտորածներ, ցեղասպանություն, բռնագաղթ, ունեցվածքի հափշտակում:

1894-1923 թթ., 1923-ից մինչև այսօր հայոց քաղաքակրթական արժեքների, այդ թվում՝ պատմաճարտարապետական հուշարձանների և եկեղեցիների ու խաչքարերի ոչնչացում ու ավերում: Համաձայն 1914 թ. տվյալների՝ հայկական եկեղեցիների ու եկեղեցական համալիրների ընդհանուր թիվն Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության մեջ կազմել է 2549 (այդ թվում՝ IV-V դդ. վաղ քրիստոնեական հուշարձանները): Դրանց մեծ մասը թալանվել, հրկիզվել և ավերվել է ցեղասպանության ժամանակ: ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 1974 թ. տվյալների համաձայն՝ 1923-ից հետո պահպանված 913 պատմաճարտարապետական հուշարձաններից 464-ը հիմնահատակ ոչնչացվել են, 252-ը ավերակ վիճակում է, 197-ը հիմնական վերանորոգման կարիք ունի: Այսօր արդեն գրեթե ոչինչ չի մնացել վերականգնելու, Թուրքիայի Հանրապետության կառավարությունները դրանք բոլորը ծրագրավորված կերպով ոչնչացրել են:

Հայերի և տարածաշրջանի այլ ժողովուրդների պատմության, մշակույթի և քաղաքակրթական այլ արժեքների կեղծարարություն, յուրացում:

Հայերի ցեղասպանության ժխտողականություն: Այս հարցով ժամանակ շահելու և հատուցումը հետաձգելու ակնկալիքներով՝ պատմաբանների հանձնաժողովի ստեղծման առաջարկներ:

ԱՄՆ 28-րդ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի 1920թ. նոյեմբերի 22-ի Իրավարար վճռով Հայաստանին պատկանող տարածքի բռնազավթում:

1993-ից Հայաստանի Հանրապետության շրջափակում:

Ադրբեջանի երեք հանրապետությունների իրար հաջորդող կառավարությունների իրականացրած հանցագործությունները Հայաստանի, հայերի, տարածաշրջանի այլ ժողովուրդների և մարդկության նկատմամբ Թուրքիայի իշխանու-

թյունների ձեռագրի ու ծրագրի կրկնությունն են, որի ամբողջական պատկերը կներկայացնենք հաջորդ պարագրաֆում՝ ստորև:

6. Հայ ժողովրդի, մարդկության և քաղաքակրթության դեմ Ադրբեջանի երեք հանրապետությունների իրար հաջորդող կառավարությունների հանցագործություններն առնվազն վերջին 100 տարիների ընթացքում, որոնք Թուրքիայի իրար հաջորդող կառավարությունների ցեղասպանական ծրագրերի մասն են կազմում և այդ ծրագրերի ուղղակի պատճենահանումն ու կրկնօրինակումներն են: Ավելի մեծ ժամանակային ծավալ ընդգրկել չենք կարող, քանի որ Ադրբեջան անվանումով արհեստական պետությունը ստեղծվել է 1918-ին:

1905-1906 թթ., մասնակցություն Կովկասում հայերի դեմ հրահրված խժդժություններին, հայերի հալածանքներ ու սպանություններ, նրանց ունեցվածքի հափշտակում:

1918 թ., մասնակցություն թուրքական զորքերի իրականացրած՝ Բաքվի հայերի կոտորածներին, նրանց ունեցվածքի հափշտակում:

1918-1921 թթ., զինված հարձակումներ ու բռնություններ Ղարաբաղի, Նախիջևանի, Զանգեզուրի հայ բնակչության նկատմամբ, ագրեսիա Հայաստանի հանրապետության նկատմամբ, տարածքային անհիմն պահանջների ներկայացում, անկայունության հրահրում տարածաշրջանում:

1920 թ., Շուշի քաղաքի հայ բնակչության կոտորած, քաղաքի հրդեհում, քաղաքի հայերի ունեցվածքի հափշտակում:

Արցախը Ադրբեջանին բռնակցելու անօրինական որոշման ընդունում: 1921 թ. հուլիսի 5-ին Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության կովկասյան բյուրոյի նիստը, արհամարհելով Ազգերի լիգայի համապատասխան որոշումը և Արցախի ժողովրդի կարծիքը՝ որպես Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի միջև սահմանների որոշման ժողովրդավարական գործիք, ի հակադրություն միացման բանաձևի, արարողակարգային խախտումներով անօրինական որոշում ընդունեց Խորհրդային Հայաստանից Արցախի բռնի անջատման մասին՝ Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում լայն իրավասություններով ազգային ինքնավարություն կազմավորելու պայմանով: Այսպիսով պատմական հայկական ու հայաբնակ տարածքների մեծ մասը հանձնվեց Խորհրդային Ադրբեջանին:

1921 թ., Մոսկվայի ապօրինի պայմանագրի ստորագրում, Նախիջևանի երկրամասի բռնակցում Ադրբեջանին՝ խնամակալության անվան ներքո: Նախջևանի երկրամասի բռնազավթում և շահագործում, հանցագործություններ և հալածանքներ Նախիջևանի բնիկ հայերի նկատմամբ, ի վերջո՝ Նախիջևանի երկրամասի հայաթափում:

1921-1988 թթ., Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության բռնազավթում և շահագործում, հանցագործություններ Արցախի բնիկ հայության նկատմամբ:

1930-ական թթ. մինչև մեր օրերը Ադրբեջանում, Նախիջևանում և Արցախում

ապրող ժողովուրդների՝ հայերի, ուդիների, թալիշների, թաթերի, ավարների, լեզգիների բռնի ձուլում, նրանցից շատերի նկատմամբ ցեղասպանական գործողությունների իրականացում:

1960-ական թթ. մինչև մեր օրերը, տարածաշրջանի ժողովուրդների, այդ թվում, մասնավորապես, հայերի պատմության և մշակույթի կեղծարարություն, քաղաքակրթական և պատմական, ճարտարապետական արժեքների ոչնչացում կամ յուրացում:

1988 թ., Արցախի հայության՝ ապրելու, զարգանալու և ապագա ունենալու կամքի և իրավունքի արտահայտության ճնշում բռնամիջոցներով, հայերի զանգվածային սպանություններով, հալածանքներով, ահաբեկումներով, բանտարկություններով:

1988 թ., Սպիտակի երկրաշարժի վերականգնողական աշխատանքների համար նախատեսված շինանյութի, ինչպես նաև աղետի գոտու համար ժողովված մարդասիրական օգնության ամոթալի կողոպուտ ու թալան:

1988-1990 թթ., Ադրբեջանի Հանրապետության քաղաքացի հայ բնակչության ցեղասպանության և բռնագաղթի իրականացում, ունեցվածքի հափշտակում:

1991-1994 թթ., լայնածավալ ագրեսիա ԼՂՀ-ի, ինչպես նաև ՀՀ-ի սահմանամերձ շրջանների նկատմամբ:

Ադրբեջանի Հանրապետությունը պետություն է, որի կառավարությունը ավերել է և շարունակում է ոչնչացնել բազմաթիվ հին հայկական հուշարձաններ, եկեղեցիներ, հայ ժողովրդի մշակութային ժառանգությունը: Այս ամենի խոսուն վկայություն է Ադրբեջանի Հանրապետության, Արցախի և Նախիջևանի հայկական տարածքներում գտնվող 89 միջնադարյան հայկական եկեղեցիների, 5480 խաչքարերի և 22.700 գերեզմանների ոչնչացումը, այդ թվում՝ Ագուլիսում 400 խաչքարերի և 2005 թ. Նախիջևանում Ջուղայի հազարավոր միջնադարյան բնօրինակ և հնագույն խաչքարերի ոչնչացումը:

2016 թ., ապրիլ, ապրիլյան քառօրյա պատերազմի ու ագրեսիայի սանձազերծում Արցախի Հանրապետության և Արցախի հայության նկատմամբ, պատերազմական նոր հանցագործությունների իրականացում:

1988-2019 թթ., ԼՂՀ-ի, ՀՀ-ի շրջափակում, ազատ զարգանալու հնարավորության իրավունքի խոչընդոտում, արգելափակում:

1988-2019 թթ., միջազգային ընտանիքի կողմից թույլ իրականացվող վերահսկողության պայմաններում, Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից սպառազինությունների թույլատրելիության բոլոր նորմերի ու սահմանումների խախտում, տարածաշրջանային անկայունության հրահրում: Ադրբեջանի Հանրապետության իշխանությունների կողմից, հատկապես նոր սերնդի մոտ, հայատյացության, այլատյացության, ռասիզմի սերմանում, ազգամիջյան կույր ատելության բորբոքում ու հրահրում, նոր պատերազմների ու ցեղասպանության քարոզչություն և նախապատրաստություն:

7. Ամփոփիչ խոսք

Սա է ոչ ամբողջական ցանկը մարդկության և հայության դեմ՝ Թուրքիայի և Ադրբեջանի իրար հաջորդող կառավարությունների իրականացրած հանցագործությունների, առնվազն վերջին 100 տարիների ընթացքում:

Այս ամենին հավելենք, որ մինչև այսօր չեն կատարվել հայ ժողովրդին հասցված ողջ վնասի գնահատումն ու հաշվարկը, ինչպես նաև 1923-ից հետո ընկած ժամանակահատվածում այլ հանցագործությունների միջոցով հայությանն ու Հայաստանին հասցված ամբողջ վնասի չափի գնահատումն ու հաշվարկը:

Սակայն այստեղ թվարկված հանցագործություններն ուղիղ մատնանշում են այն վնասները, որոնք կարելի է և պետք է հաշվարկել ու այդպես պատրաստել Հայերի ցեղասպանության հետևանքով հայությանն ու Հայաստանին հասցված ամբողջ վնասի իրական չափը, վնասների հատուցման ամբողջական փաթեթը:

Մեկ կարևոր նկատառում ևս՝ որպես եզրափակիչ խոսք:

Հայերի նկատմամբ 1894 - 1923 թթ. ընթացքում իրականացված կոտորածն ու բռնագաղթը հանդիսանում են ցեղասպանություն, համաձայն՝ ՄԱԿ-ի «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա պատժի մասին» կոնվենցիայի (9 դեկտեմբեր 1948 թ.): Հայերի ցեղասպանությունը ենթակա է դատապարտման՝ համաձայն ՄԱԿ-ի «Պատերազմի հանցագործությունների և մարդկության դեմ հանցագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետ չկիրառելու մասին» կոնվենցիայի (26 նոյեմբեր 1968 թ.):

Կարող ենք փաստել, որ Հայերի ցեղասպանությունը մինչև այսօր շարունակվում է և շարունակվելու է, քանի դեռ չեն իրականացվել հանցագործության դատապարտումը և պատճառված վնասի ամբողջական հատուցումը: Եվ քանի դեռ հայությունը չի վերագտել ապրելու, զարգանալու և առաջընթացի իրավական - քաղաքական, ազգային - պետական ամուր և անսասան հիմքերը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ջոն Կիրակոսյան, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գիրք I, Երևան, 1982:
2. Ջոն Կիրակոսյան, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գիրք II, Երևան, 1983:
3. ՄԱԿ-ը հարցապնդում է յղել Թուրքիայի Հանրապետութեանը՝ 1915-1923-ին տեղահանուած հայերի մասին - http://asbarez.com/arm/348948/%d5%84%d4%b1%d4%bf%d5%a8-%d5%80%d5%a1%d6%80%d6%81%d5%a1%d5%ba%d5%b6%d5%a4%d5%b8%d6%82%d5%b4-%d4%b7-%d5%85%d5%b2%d5%a5%d5%ac-%d4%b9%d5%b8%d6%82%d6%80%d6%84%d5%ab%d5%a1%d5%b5%d5%ab%d5%b6%d5%9d-1915-1923/?fbclid=IwAR2kKpb7I_daQVHQc2_S6tPe5HZhWTQXb4KJm6QCuEI9zIrCB7HGE129YxM
4. «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և դրա համար պատժի մասին» ՄԱԿ-ի կոնվենցիա, 9 դեկտեմբերի 1948 թ., https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=75835
5. «Պատերազմի հանցագործությունների և մարդկության դեմ հանցագործությունների

նկատմամբ վաղեմության ժամկետ չկիրառելու մասին» ՄԱԿ-ի կոնվենցիա, 26-ը նոյեմբերի 1968 թ., http://lousavor-avedis.org/?p=8581
6. Ռուսաստանի Դաշնության Պետական դումայի հայտարարությունը 1915-1922 թթ. հայ ժողովրդի ցեղասպանության դատապարտման մասին, http://www.genocide-museum.am/arm/Russia_Duma_Resolution.php
7. Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ԱՄՆ Սենատի բանաձևի ամբողջական տեքստը, http://gov-wa.info/?p=4202&lang=hy

Ամփոփում

Հայերի ցեղասպանության ճանաչման, դատապարտման և հատուցման հարցերի ռազմավարության մասին

Տիգրան Փաշաբեզյան

Հայերի ցեղասպանության ճանաչման, դատապարտման և հատուցման խնդիրներում Արևմտյան Հայաստանի Հանրապետության ռազմավարությունը կառուցված է հետևյալ հարցադրումներին տրված ճշգրիտ պատասխանների վրա.

- Ե՞րբ է ձևավորվել պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը:
- Հայերի ցեղասպանությունը դատապարտվել է 1896, 1909, 1915, 1919 թթ., որտե՞ղից ծագեց Հայերի ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը և Հայերի ցեղասպանությունը մեկ անգամ ևս կրկին դատապարտելու խնդիրը:
- Ե՞րբ է իրականացվել Հայերի ցեղասպանությունը, ո՞ր տարիներին, ո՞ւմ կողմից, և ո՞րն է Հայերի ցեղասպանության ժամանակագրությունը, 1915-1923, թե՞ 1894-1923 թթ.:
- Ո՞րն է Հայերի ցեղասպանության հետևանքով հայությանն ու Հայաստանին հասցված վնասը, և իրականացվել են արդյո՞ք այդ վնասի գնահատումը, հաշվարկը, այլ կերպ ասած՝ գոյություն ունի, արդյո՞ք, վնասի հատուցման հաշվարկի ամբողջական փաթեթը:

Հայերի նկատմամբ 1894 - 1923 թթ. ընթացքում իրականացված կոտորածն ու բռնագաղթը հանդիսանում են ցեղասպանություն՝ համաձայն ՄԱԿ-ի «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա պատժի մասին» 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայի: Հայերի ցեղասպանությունը ենթակա է դատապարտման՝ համաձայն ՄԱԿ-ի «Պատերազմի հանցագործությունների և մարդկության դեմ հանցագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետ չկիրառելու մասին» 1968 թ. նոյեմբերի 26-ի կոնվենցիայի:

Կարող ենք փաստել, որ Հայերի ցեղասպանությունը մինչև այսօր շարունակվում է և շարունակվելու է, քանի դեռ չի իրականացվել հանցագործության դատապարտումը և պատճառված վնասի ամբողջական հատուցումը: Եվ քանի դեռ հայությունը չի վերագտել ապրելու, զարգանալու և առաջընթացի իրավական - քաղաքական, ազգային - պետական ամուր և անսասան հիմքերը:

Հիմնաբառեր. *հայերի ցեղասպանություն, ՄԱԿ, Հայաստանի Հանրապետություն,*

կոնվենցիա, պատերազմական հանցագործություններ, կոտորած, բռնագաղթ, դատապարտում

Резюме

О стратегии признания, осуждения и наказания геноцида армян

Тигран Пашабезян

Стратегия Республики Западная Армения в вопросах признания, осуждения и возмещения ущерба за Геноцид армян основана на правильных ответах на следующие вопросы:

- Когда сформировалась идеология пантюркизма?
- Геноцид армян был осужден в 1896, 1909, 1915, 1919 годах, где в очередной раз возник вопрос о признании Геноцида армян и вопрос об осуждении Геноцида армян?
- Когда был совершен Геноцид армян, в какие годы, кем и какова хронология Геноцида армян, 1915-1923 или 1894-1923?
- Какой ущерб нанесен армянам и Армении в результате Геноцида армян, и был ли он нанесен? Существует ли оценка и расчет этого ущерба, другими словами, существует ли полный пакет компенсации?

Резня и депортация армянского населения, произошедшие в 1894-1923 годах, являются геноцидом в соответствии с Конвенцией ООН о предупреждении преступления геноцида и наказании за него от 9 декабря 1948 года. Геноцид армян подлежит осуждению в соответствии с Конвенцией ООН против военных преступлений и преступлений против человечности от 26 ноября 1968 года. Можно констатировать, что Геноцид армян продолжается по сей день и будет продолжаться до осуждения преступления и полной компенсации причиненного ущерба. И до тех пор, пока армяне заново не откроют для себя прочную и непоколебимую политико-правовую, национально-государственную основу для жизни, развития и прогресса.

Ключевые слова: *Геноцид армян, ООН, Республика Армения, Конвенция, военные преступления, резня, депортация, осуждение*

Abstract

ON THE STRATEGY OF RECOGNITION, CONDEMNATION AND COMPENSATION OF THE ARMENIAN GENOCIDE

Tigran Pashabezyan

The strategy of Western Armenia in the issues of recognition, condemnation and compensation for damage for the Armenian Genocide is based on correct answers to the

following questions:

- When was the ideology of Pan-Turkism formed?
- The Armenian Genocide was condemned in 1896, 1909, 1915, 1919. Where did the question of recognizing the Armenian Genocide and the question of condemning the Armenian Genocide arise from?
- When was the Armenian Genocide committed, in which year, by whom and what is the chronology of the Armenian Genocide, 1915-1923 or 1894-1923?
- What is the damage caused to the Armenians and Armenia as a result of the Armenian Genocide and has the damage been estimated and calculated, in other words, is there a complete package of compensation for the damage calculation?

The massacre and deportation of the Armenians population that took place in 1894-1923 is a genocide in accordance with the "UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide" which was adopted on 9 December 1948. The Armenian Genocide is subject to condemnation in accordance with the "UN Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes against Humanity" which was adopted on November 26, 1968.

It can be stated that the Armenian Genocide continues to this day and will continue until the crime is condemned and the damage caused is fully compensated. And it will continue until the Armenians find the strong and unshakable legal-political, national-state bases for living, developing and progressing.

Keywords: *Armenian Genocide, UN, Republic of Armenia, Convention, war crimes, massacre, deportation, condemnation*

ВАГАН РАФАЭЛОВИЧ БАБАХАНЯН
Редактор веб порталов «Armenian Genocide in Azerbaijan», «Миабан», председатель общественной организации социологических и политологических инициатив «Хачмерук», член Координационного совета российско-армянских организаций Санкт-Петербург
bvagan@mail.ru
Статья представлена 10.04.2021, рецензирована 10.04.2021, принята к публикации 20.04.2021

ПРАКТИЧЕСКИЕ МЕРЫ ПО МЕЖДУНАРОДНОМУ ОСУЖДЕНИЮ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ГЕНОЦИДА СО СТОРОНЫ АЗЕРБАЙДЖАНА И ИХ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЮ

Полноценная политико-правовая оценка преступлений Азербайджана, разоблачение их корней и целей является важнейшей темой: в образе этого государства, в понимании и в представлении миру, в восприятии миром связанных с ним проблем, в т.ч. в разрешении т.н. Карабахского конфликта. Однако все эти вопросы так и не получили комплексного рассмотрения: ни теоретического структурированного и информационного описания, ни должного прикладного применения на практике. По сути все компоненты Армянского ашхара (мира) – Республика (Восточная) Армения, Республика Арцах, внешний Спюрк, армянская диаспора в России и республиках бывшего СССР, Республика Западная Армения – не сделали необходимых шагов по этой теме.

Настоящая работа является попыткой в очередной раз привлечь внимание экспертов разных специальностей, государственные и общественные структуры к неотложным мерам по комплексному подходу к проблеме: историков, политологов, госслужащих, дипломатов, социологов, культурологов, юристов, политиков, общественных деятелей, деятелей сферы культуры и образования - внутри и вне Армении. Ни в коей мере не умаляя вклада многих экспертов и организаций, мы чаще упоминаем статьи и мероприятия общественной организации «Хачмерук», поскольку её миссия в консолидации, и она приглашает к сотрудничеству всех,

кому небезразлична указанная тема.

Текущее положение

Перечислим некоторые наши оценки текущего положения:

- нет комплексного подхода, объединяющего воедино разные аспекты проблемы с привлечением экспертов различных специальностей,

- оценка масштаба преступлений занижена, нет адекватных правовых документов по комплексной политико-правовой оценке,

- нет увязки со стратегией ООН по предупреждению геноцида и ответственности по защите,

- нет общепринятой концепции по корням преступлений, по связи с пантюркизмом,

- не сформулированы идеология, стратегия, внятная позиция с учётом уроков прошлого,

- учёт потерянного наследия, оценка ущерба имеют фрагментарный характер,

- борьба с фальсификациями, контрпропаганда осуществляются не системно, разрозненно, вне общей стратегии, в отсутствие панорамной картины и отчетности,

- беженские группы, организации слабы финансово и ресурсно, дезинтегрированы, их обращения к властям остаются без обратной связи. В Спюрке и странах СНГ, где 75% армян и 75% всех армян беженцев, таких организаций просто нет,

- тема почти не представлена в общественных структурах, её нет в повестке дня Спюрка, общин, офиса по работе с диаспорой,

- практически нет отражения в художественных формах, в искусстве, театре,

- тема представлена очень эпизодично в СМИ, соцсетях, веб ресурсах,

- сотрудничество по этой теме с блоком дружественных стран, народов, организаций и деятелей – на низком уровне.

Главная причина в том, что отсутствует государственная политика в этой теме общенациональной значимости. К сожалению, как государственный Музей-институт Геноцида армян, так и ведущая организация Спюрка NAASR также игнорируют эту проблему. Как результат, отсутствует структурированный единый политико-правовой пакет документов, а движение за признание, осуждение, возмещение и предупреждение продолжается без широкой солидарности и продуктивности. Отсутствует независимый аудит, что создаёт иллюзию нормального положения.

Корневым вопросом является триада:

- признание именно Геноцида армян в Азербайджане (далее ГАА), причем - с 1918 года,

- признание пантюркистской сущности Азербайджана и непрерывной при всех властях Азербайджана геноцидной политики против армянского народа и Армении в разных формах,

- признание геноцидного по содержанию образа Азербайджана и неизбежности геноцидного рецидива - генерирования геноцидной машиной Азербайджана новых и новых преступлений.

Причины текущего положения

Необходимость переосмысления термина геноцид и его «оболочки».

По-прежнему используется старая узкая, «статичная» формулировка, хоть и признанная официальной в 1948 году.

Э. Маркарян ещё в 2005 г. подчёркивал: «требуются специальные многоплановые геноцидологические исследования имевших в 1988-1990 гг. событий в Азербайджане. Помимо описаний требуется их научный анализ с широкими обобщениями и выводами… Очень существенным пробелом является отсутствие обобщающих научных исследований, которые, в частности, могли бы дать объяснение тому, как стали возможными подобные злодеяния в этой стране»[1]. «Я бы предложил перейти от простой констатации самого факта её проявления к постановке вопроса о том, какими способами и путями возможно изжить менталитет и систему ценностей, порождающих в мире подобные варварские и дикие этнические стереотипы деятельности»[2]. «Субстанция, которая несёт в себе данный ключ, носит социокультурный характер. Именно в ней заключены самые сокровенные тайны и этнокультурного мира»[3]. Э. Маркарян также акцентирует важнейшее понятие геноцидогенность. Оно редко использовалось до недавнего времени экспертами в мире. Но в последние годы – всё чаще[4].

Критически анализируя трактовку терминов, А. Манасян справедливо отмечал: «тезис о том, что распространенная и задающая рамки общественного восприятия формула «Геноцид армян в Османской империи в 1915–1923 гг.» и её обоснование не соответствует фактическому и политическому содержанию преступления»[5]. Помимо самого геноцида необходимо говорить и о его генезисе, о глубоком содержании, об «оболочке»: о «геноцидальной природе политической культуры», о соответствующем «культурном коде», о «неизменном геноцидальном нраве», о «геноцидном поведении» и т.д. «Геноцид армян имеет особенность, которую следует понятийно выделить, и это то, что народ был истреблен на своей же исторической родине. Эта особенность Геноцида армян отражена в понятии Егерн, что и означает истребление народа на своей Родине. Настало время ввести данное понятие в широкий оборот и закрепить в международных документах»[6]. А. Манасян предлагает дискуссию по пяти новым тезисам в своей работе, опубликованной в марте 2020 г.[7] Отметим, что он неоднократно призывал уйти от узкого, локального, ограниченного, статичного использования термина геноцид и использовать панорамный, динамический подход, раскрывающий причинно-след-

---

[1] *Маркарян* Э. С. 2005, *Глобальные аспекты геноцида армян. Опыт* культурологического *анализа,* Ереван: Музей-институт *геноцида армян* НАН РА, стр.80 https://aga-tribunal.info/markaryan_2/, 22.8.2020

[2] Там же, стр. 84

[3] Там же, стр. 86

[4] Бабаханян В. 2020, Термин «геноцидогенность» https://aga-tribunal.info/term-1/, 22.8.2020

[5] Манасян А.С. 2015, Геноцид армян. Попытка политического переосмысления век спустя, Вестник Арменоведения, № 3. pp. 7-24. ISSN 1829-4073 http://crossroadorg.info/manasyan_2015/, 22.8.2020

[6] Манасян А.С. 2015, Геноцид армян. Попытка политического переосмысления век спустя, Вестник Арменоведения, № 3. pp. 7-24. ISSN 1829-4073 http://crossroadorg.info/manasyan_2015/, 22.8.2020

[7] Манасян А.С. 2020, Азербайджан: история болезни или внешние факторы в формировании геноцидной политической культуры закавказских турок https://aga-tribunal.info/manasyan_20-3-2020/, 22.8.2020

ственные связи и глубинные корни, а именно – говорить об образе и субъекта геноцида[1], и образе последствий (конфликтов)[2].

О реинтерпретации геноцида и связанных понятий говорилось и в нашем выступлении на Конференции к 100-летию Севрского мирного договора[3].

Влияние России

При олигархическом режиме в Армении отношение Москвы по рассматриваемой проблеме прямо транслировалось на Ереван. Во-первых, в Москве традиционно сдержанно относятся к слову геноцид. Даже многие преступления фашистов в Великой Отечественной войне редко когда именуются геноцидом. Символично, что только спустя 75 лет после окончания ВОВ в России Следственным комитетом начаты несколько «дел по геноциду фашистов»[4]. Во-вторых, есть прямая ответственность М. Горбачёва за то, что имело место в Сумгаите, Баку, Кировабаде и всем Азербайджане. Не говоря уже о резне армян в 1905-1906 годах в Баку и роли царской политики, описанных в книге бывшего губернатора Баку В. Новикова[5]. В-третьих, Москва исходя из приоритета сиюминутной конъюнктуры, продолжает политику симметричности в отношении Армении и Азербайджана, политику «и нашим, и вашим». Эта циничная политика, наблюдаемая также и со стороны ряда зарубежных стран и организаций, осуждалась Э. Маркаряном в вышеупомянутой работе: «Важно, например, решительно отказаться от явно присущего им (международным организациям – В.Б.) стереотипа использования во всех ситуациях паритетного подхода к Азербайджану и Армении: если что-либо делается по отношению к одной из них, то нечто подобное нужно сделать и по отношению к другой. Пора, наконец, осознать, что народы этих стран являются носителями качественно отличных друг от друга локальных типов культур, традиций. Как в той, так и в другой стране они могут быть источниками нарушений прав человека, норм демократии и иных противоправных действий. Тем не менее, исключительно важно перестать использовать по отношению к данным народам стереотипные подходы»[6]. В-четвертых, подвешенный десятилетиями вопрос якобы неразрешаемого «Карабахского конфликта» выгоден определённым силам в Москве, поэтому продолжается извращение сути и образа конфликта и формирование далёких от правды представлений в общественном сознании россиян через СМИ и пропаганду.

---

[1] Манасян А.С. 2019, Армения не смогла создать соответствующий образ Азербайджана, проводящего антиармянскую политику http://crossroadorg.info/manasyan_18-1-2019/, 22.8.2020

[2] Манасян А.С. 2019, Неверные формулировки искажают образ 100-летнего конфликта из-за Азербайджана http://crossroadorg.info/manasyan_7-5-2019/, 22.8.2020

[3] Бабаханян В. 2020, Некоторые аспекты переосмысления темы Геноцида армян https://aga-tribunal.info/sevr-10-8-2020/, 22.8.2020

[4] Дела по преступлениям геноцида в годы ВОВ https://miaban.ru/info/russia/dela-1/,22.8.2020

[5] Новиков А.И. 2015, Резня в Баку. 1905 г. / отв. ред. Арутюнов В.А.. - ИАПС «Антитопор». - Таганрог: Изд-во «Веда», 120 с.

[6] Маркарян Э. С. 2005, Глобальные аспекты геноцида армян. Опыт культурологического анализа, Ереван : Музей-институт геноцида армян НАН РА, стр.87 https://aga-tribunal.info/markaryan_2/, 22.8.2020

Влияние Запада

Мы согласны с негативной оценкой А. Манасяном роли Запада: «мы имеем дело со своего рода аномальным случаем в истории геноцидных актов XX века - в том смысле, что вопреки кричащей очевидности геноцидного поведения всех трех указанных образований (Азербайджана – В.Б.), факт остается вне списка подобных преступных деяний века и незамеченным политической элитой современной мировой системы… Ответственность за предупреждение такой перспективы мирового развития в первую очередь лежит на сильных мира сего, и их статус в Совете Безопасности ООН прямо указывает на эту их миссию»[1].

Внешний Спюрк

Стержнем деятельности Спюрка после Геноцида армян в Турции было его международное признание, и поневоле считалось, что тема Геноцида армян в Азербайджане будет отвлекать от главной задачи. Потомки выходцев из Турции не имели достаточной информации о ГАА, ранг которого был определён словами «погромы, резня».

В июле 2019 года на международном медиа-форуме представителей информационных ресурсов армянских диаспор в Бейруте нами был поднят этот вопрос: «Мы должны квалифицировать преступления против армянского народа со стороны Азербайджана именно как преступления Геноцида. Это не «погромы», не «резня», а именно геноцидные акты. Я не видел никаких официальных подобных заявлений в наших газетах, сайтах, СМИ никакой партии, как и со стороны властей Армении…»[2] Примечательно, что эта позиция не нашла понимания у участников. Спюрку предстоит реинтерпретация отношения к Геноциду армян со стороны Турции и Азербайджана как единого процесса.

Армянская диаспора в России

Наблюдаемая индифферентность к этой теме есть следствие общей аполитичности армянских общин в России.

Власти Армении

Начиная с первого президента Армении установилась политика извращения и непризнания ГАА, принижения и замалчивания проблемы властями. Лишь несколько публицистов и общественных деятелей высказывались по теме, причем, как правило, в канун памятных дат.

Наши неоднократные письма бывшим и нынешним властям[3] остались без

[1] Манасян А.С. 2020, Азербайджан: история болезни или внешние факторы в формировании геноцидной политической культуры закавказских турок https://aga-tribunal.info/manasyan_20-3-2020/, 22.8.2020

[2] Выступление В. Бабаханяна на медиафоруме в Бейрут, июль 2019 г. http://crossroadorg.info/beirut_1/, 22.8.2020

[3] Одно из обращений В.Бабаханяна к властям Армении, 17.1.2017 https://miaban.ru/themes/gen-in-azer/obrash_17_1_2017/, 22.8.2020

ответа, как и многие Обращения, в т.ч. беженских организаций[1]. Мы выступили на форуме Армения-Спюрк 18 сентября 2017 г., во время форума также задали прямой вопрос замминистра МИДа Шаваршу Кочаряну. Было послано письмо и в МИД Армении. Адекватных ответов не последовало. Слушания в Национальном собрании Армении в феврале 2018 г. закончились принятием позорной Резолюции[2]. В феврале 2019 г. в Открытом письме депутатам парламента мы повторили призыв, высказанный в письме Н. Пашиняну в июне 2018 г., посетить хачкары в Цицернакаберде в Дни памяти[3].

Отметим, что с начала 2020 г. всё-таки появились признаки прогресса в отношении памяти жертв ГАА. Только в 2020 г. премьер прислушался к призыву и впервые за долгие годы совершил ритуал дани памяти у хачкаров в Цицернакаберде. Но и при этом ни он, ни президент пока не назвали вещи своими именами, они не произносят слова геноцид. Позитивные изменения заметны и в формулировках новой Резолюции Совместного заседания в январе 2020 г. депутатов двух парламентов Армении и Арцаха[4] Однако указанные подвижки медленны и фрагментарны. Вопрос чёткой полноценной официальной политико-правовой оценки ГАА с 1918 года по сей день остаётся по-прежнему открытым.

Беженцы из Азербайджана

Три беженские организации в Армении и Арцахе периодически заявляют о необходимости признания ГАА наряду с правами беженцев. Но эти голоса пока слабы. Эти организации не имеют веб сайтов и достаточных ресурсов. Спустя 30 лет после Баку и 32 года после Сумгаита в Армении осталось не более 20% беженцев из-за несправедливого отношения властей и соответствующей политики. А те из беженцев, кто ещё остался в живых, уже не верят в справедливость. К тому же, в России и во внешнем Спюрке так и не создана ни одна организация беженцев.

Отсутствие общенациональной идеологии

Десятилетиями об этом говорит и пишет Г. Улубабян, первым опубликовавший книгу о ГАА[5]. На упомянутом медиа форуме мы заявили: «Очень важно, что Геноцид со стороны Азербайджана есть продолжение Геноцида в Турции – это единый процесс, это единый геноцидный тандем двух пантюркистских стран. Мы много говорим о разном, но одного не говорим. Против нас идёт «танк» под именем пантюркизм. Это суть их идеологии, это не партийная, а их государственная идеология, которая выражается в разных формах. У нас же нет ни государствен-

[1] Видео выступления М. Авакян и О. Аванесова,6.4.2020 https://aga-tribunal.info/nt_6-4-2020/, 22.8.2020
[2] В.Бабаханян о Резолюции Национального собрания Армении 28 февраля 2018 г. https://aga-tribunal.info/arifmetika/, 22.8.2020
[3] Открытое письмо депутатам парламента 12 февраля 2019 г. https://aga-tribunal.info/12-2-2019/, 22.8.2020
[4] https://aga-tribunal.info/parliament_18-1-2020/, 22.8.2020
[5] Улубабян Г., Золян С., Аршакян А. «Сумгаит… Геноцид… Гласность», Ереван, Общество «Знание» Армянской ССР, 1989

ной идеологии, ни стратегии, ни концепции»[1].

Пути изменения положения

Сложившееся положение, которое оставалось практически неизменным в течение 30 лет независимости Армении, невозможно трансформировать без определённой стратегии и плана, без государственного участия, финансовой и иной поддержки. Путь изменения лежит через консолидацию усилий на базе развития имеющегося научного наследия. В этом наследии значима роль выдающихся учёных: Юрий Георгиевич Барсегов (1925-2008), доктор юридических наук, профессор, иностранный член АН Армении; Эдуард Саргисович Маркарян (1929-2011), доктор философских наук, профессор, автор 20 научных трудов, более 100 статей и многих научных концепций, являющих собой несомненную веху в истории гуманистической мысли; Алвард Саруханoвна Газиян (1930-2017), кандидат искусствоведения, этнограф, архивист; Сергей Лазаревич Тер-Габриэлянц (1936-2016), доктор военных наук, профессор, автор книги «Некоторые аспекты Геноцида армян»; Левон Грантович Мелик-Шахназарян (1958-2015), основатель аналитического центра «Восканапат», автор свыше 500 публикаций, в разные годы преподаватель кафедры политологии Ереванского университета международных отношений имени А. Ширакаци, член Президиума Верховного Совета НКР. Их труды могут служить фундаментом для продолжения исследований как в теоретико-методологическом, так и в прикладном аспектах.

Сложность, указанная в начале настоящей работы, в том, что тема находится на стыке большого числа разных наук и требует одновременного вовлечения экспертов высокого уровня с независимым и творческим подходом: историков, политологов, госслужащих, дипломатов, социологов, культурологов, юристов, политиков, общественных деятелей, деятелей сферы культуры и образования. Эта тема также требует участия всех ветвей власти, включая четвёртую ветвь, всех компонентов Армянского ашхара (мира). Без такого объединения, без совместной работы невозможно добиться успеха. Потому так важна институционализация и создание действенного государственно-общественного органа по этой проблеме.

Динамика движения по комплексному политико-правовому признанию ГАА

Нам представляется процесс развития темы и её ключевого вопроса – признания ГАА – в виде следующих этапов. Важно зафиксировать узловые события и видеть процесс в динамике. Первое изложение было дано в главе «Инициативы по правовому признанию ГАА» в книге, изданной нами в сентябре 2017 г.[2] Спустя три года в нашей статье приведены дополнительные данные на середину 2020

[1] Выступление В. Бабаханяна на медиафоруме в Бейрут, июль 2019 г. http://crossroadorg.info/beirut_1/, 22.8.2020
[2] Бабаханян В., 2017 «Геноцидная политика и акты Геноцида армян в Азербайджане и Турции - единый процесс. 100 лет без правового признания» https://aga-tribunal.info/aga-0/, 22.8.2020

года с анализом. Хронология событий после 2016 года даёт картину развития Движения по комплексному политико-правовому признанию ГАА[1]. Продолжая определённую логику этого развития, предлагаем ряд конкретных шагов для дальнейшего развития.

Четыре структурных предложения

Ниже приводим четыре блока необходимых практических шагов:

- формирование рабочей комиссии
- проведение новых парламентских Слушаний
- формирование Общественного Трибунала
- единый пакет материалов.

Сформировать в Арцахе государственно-общественную рабочую комиссию по политико-правовому признанию ГАА

Рассматриваемую тему не может вести один институт или одно министерство. Тема ГАА многоаспектная, геополитическая – на стыке многих ведомств и организаций. Без структурирования темы и комплексного подхода успешного результата не будет. Понимая это, в июне 2020 г. власти Турции создали новое ведомство по пропаганде турецкой точки зрения против признания Геноцида армян[2].

Ранее мы отмечали, что наблюдаемый прогресс отношения властей Армении к теме ГАА недостаточен. Поэтому, сопоставляя реальное восприятие проблематики ГАА на государственном и общественном уровнях, считаем целесообразным, чтобы на данном этапе эта тема была под патронажем Республики Арцах. В пользу этого вывода говорит и гораздо большее количество и частота заявлений государственных структур Арцаха по преступлениям Азербайджана. В Республике Арцах преступления в Сумгаите и Баку именуются геноцидом. Список двух десятков официальных Заявлений с 2013 года[3].

Для функционирования предлагаемой комиссии есть определённый задел. Часть общественных организаций и экспертов уже объединилась и регулярно работает. Создан новый информационный веб ресурс, специализированный только по теме ГАА – на трёх языках, содержит более 500 материалов. Проведены десятки обсуждений, мероприятий, акций, публичные Обращения. Тема активно представлена в Координационном совете российско-армянских организаций – по сути, единственной структуре такого уровня в России.

На данном этапе развития темы приоритетная задача – подключить заинтересованные государственные организации к совместной системной работе. Цель государственно-общественной комиссии: объединяя заинтересованные организации и экспертов, друзей армянского народа в разных странах, формировать проекты, вырабатывать экспертные рекомендации по направлениям и наиболее актуальным проектам и совместными усилиями способствовать их реализации. Должна быть Комплексная программа и дорожная карта, план. Эпизодическими

[1] Бабаханян В., 2020 Этапы Движения по комплексному политико-правовому признанию Геноцида армян в Азербайджане https://aga-tribunal.info/stages-1/, 22.8.2020

[2] https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/8794551

[3] https://aga-tribunal.info/artsakh-appeals/, 22.8.2020

и разрозненными публикациями или конференциями мы продолжим проигрывать и тему, и информационную войну. Считаем, что в основе позиции по вопросам, связанным с Азербайджаном, должен быть его образ – образ геноцидогенного государства.

Из общественного сектора инициативу «Хачмерук» поддерживают, в частности, Международный независимый Экспертно-правовой Центр репараций и реституций, Русско-армянская ассоциация юристов АРМРОСС, Координационный совет российско-армянских организаций, Ассамблея азербайджанских беженцев, а также организации в Арцахе: Арцахский Научный центр, Молодёжный центр общественных исследований и другие.

Организовать в Национальном собрании Республики Арцах Слушания с полноценным обсуждением темы ГАА

Как было отмечено выше, два раза в последние годы прошли Слушания в Национальном собрании Армении по теме преступлений Азербайджана, однако результаты по-прежнему недостаточны. После принятия Национальным собранием полноценного акта о политико-правовой оценке ГАА вторым этапом следует рекомендовать властям Армении сделать аналогичный акт. Пора заканчивать слишком затянувшийся период, когда законодательная и исполнительная власти Армении не дают полноценной политико-правовой оценки преступлениям Азербайджана с 1918 года. Раньше властям мешали сиюминутная конъюнктура и внешнее влияние. Сегодня мешает недостаточная информированность у принимающих решения по теме. Мы призываем международное сообщество признать именно ГАА с 1918 г. и осудить. Но при этом сами на уровне парламентов пока этого не сделали (сделанные в прежние годы Заявления Парламента и МИДа Арцаха - только о Сумгаите и Баку).

Продолжение политики бывших властей Армении по замалчиванию под разными предлогами факта именно геноцидных преступлений со стороны Азербайджана против армянского народа в течение века не имеет никакого малейшего оправдания.

Формирование Общественного Трибунала

23 марта 2020 г. мы выступили[1] с инициативой формирования Общественного Трибунала[2]. Эта идея была заложена ещё в июне 2018 г. в названии сайта AGA-Tribunal.info при его создании, AGA аббревиатура Armenian Genocide in Azerbaijan. 25 марта 2020 г. было послано письмо в ООН с подписью: Общественный Трибунал и 12 организаций и 3 экспертов[3]. Вопрос формирования Трибунала неоднократно обсуждался в ходе онлайн дискуссий, организуемых «Хачмеруком»[4],

[1] https://aga-tribunal.info/program_22-3-2020/, 22.8.2020
[2] https://aga-tribunal.info/tribunal_about/, 22.8.2020
[3] https://aga-tribunal.info/tribunal_25-3-2020/, 22.8.2020
[4] http://crossroadorg.info/club/, 22.8.2020

а также на Международной научно-практической онлайн конференции, посвящённой 100-летию Геноцида армянского населения Шуши[1].

Формирование Единого пакета документов по теме ГАА

Консолидация, о которой многократно говорилось в этой работе, предполагает также и консолидацию наиболее важных материалов и их структурирование.

Нашим заделом являются:

- трёхъязычный сайт с более чем 500 статей по ГАА,
- хронология важных событий за последние годы,
- изданный в 2017 г. первый сборник материалов по ГАА,
- библиография, список 50 авторов с индивидуальными страницами, со ссылками на их публикации по ГАА,
- перечень документов и заявлений государственных и общественных структур,
- перечень преступлений Азербайджана[2] и т.д.

Заключение

Л. Мелик-Шахназарян писал: «Геноцид армян в Азербайджане явился продолжением Геноцида армян в Османской Турции, и об этом мы просто обязаны помнить. Не является логичным и тот факт, что на скорбных Картах Геноцида армян указываются лишь города и районы на территории современной Турции. Это был единый геноцидальный акт, и деление этого преступления против человечества на отдельные составляющие является стратегической ошибкой. Оба турецких образования повинны в равной степени, оба должны понести равное наказание, в том числе и в виде территориальной компенсации. Иное развитие событий является насмешкой над логикой, истиной и историей. Собственно говоря, это происходит уже сегодня»[3]. Мы сегодня видим, что и спустя семь лет после этих слов насмешка над логикой, истиной и историей продолжается.

Историки, Институт истории говорят о факте ГАА. Архивисты, Национальный архив тоже. Три беженские организации тоже. Видные общественные деятели сделали сотни выступлений и публикаций. Две международные конференции также констатировали факт ГАА. Большинство выступивших в двух Слушаниях парламента Армении – за признание ГАА. Прошло 102 года с первого преступления геноцида Азербайджана - резни армян в ряде деревень на пути марша генерала Нури паша с регулярной армией Турции на Баку, в котором в сентябре 1918 г. было убито около 30 тысяч мирных армян. Те, кто родились с врождённым и пожизненным постгеноцидным синдромом от чудом уцелевших на спасительном пароме изгнанников из геноцидного Азербайджана в 1990 г., скоро сами станут дедушками представителей второго поколения после Сумгаита. Кого и чего мы ждём и сколько ещё надо ждать в деле признания правды? Что ещё надо сделать,

[1] https://aga-tribunal.info/conf-15-7-2020/, 22.8.2020
[2] https://aga-tribunal.info/crimes/, 22.8.2020
[3] https://voskanapat.info/?p=1691, 22.8.2020

чтобы властями Армении была дана полноценная политико-правовая оценка преступлений Азербайджана? Помимо мер, указанных в статье, общественная организация социологических и политологических инициатив «Хачмерук» ведёт мониторинг и Реестр отношения разных чиновников и публичных деятелей к теме ГАА[1]. Время идеологического и информационного саботажа прошло, период длиной в целый век предательства правды в угоду сиюминутной конъюнктуре и интересам неких скрытых сил прошёл, время прикрытия замалчивания и бездействия фиговым листком полуправды, недоправды и прочей демагогии прошло. Наступил момент истины. Для всех и для каждого.

Резюме

Практические меры по международному осуждению преступлений геноцида со стороны Азербайджана и их предупреждению

Ваган Бабаханян

Полноценная политико-правовая оценка преступлений Азербайджана, разоблачение их корней и целей является важнейшей темой: в образе этого государства, в понимании и в представлении миру, в восприятии миром связанных с ним проблем, в том числе в разрешении так называемого Карабахского конфликта. В статье приводятся основные факторы, характеризующие низкую оценку состояния этой темы, и причины, способствующие этому. На основе работ и концепций видных учёных автор в течение ряда лет провёл множество встреч, круглых столов, написал десятки публикаций. Им представлена ретроспективная картина развития этой темы за последние годы с условным разделением на этапы по степени консолидации акторов и усилий. Автором предложены четыре приоритетных структурных шага для реализации, в которых общественная организация социологических и политологических инициатив «Хачмерук» и её партнёры готовы участвовать. Оптимизм автора основан на том, что избранный путь консолидации продолжается, поскольку он является главным ключом в продвижении темы полноценной международной политико-правовой оценки Геноцида армян в Азербайджане.

Ключевые слова: *Геноцид, Азербайджан, признание, Арцах, конфликт, парламент, стратегия.*

[1] https://aga-tribunal.info/reestr-2/, 22.8.2020

Ամփոփում

Գործնական միջոցներ Ադրբեջանի կողմից հայերի ցեղասպանության հանցագործությունների միջազգային դատապարտման ու դրանց կանխարգելման համար

Վահան Բաբախանյան

Ադրբեջանի հանցագործությունների լիարժեք քաղաքական և իրավական գնահատումը, դրանց արմատների և նպատակների բացահայտումը ամենակարևոր թեմաներն են այս պետության պատկերում, աշխարհին հասկացնելու և ներկայացնելու, դրա հետ կապված խնդիրները, այդ թվում, այսպես կոչված, ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը աշխարհի կողմից ընկալելու մեջ: Հոդվածում ներկայացված են այս թեմայի դրվածքի ցածր գնահատումը բնութագրող հիմնական գործոնները և դրան նպաստող պատճառները: Ականավոր գիտնականների աշխատանքների և առանցքագաղափարների հիման վրա հեղինակը տարիների ընթացքում անցկացրել է բազմաթիվ հանդիպումներ, կլոր սեղաններ, գրել տասնյակ հրատարակություններ: Նա ներկայացրել է վերջին տարիների՝ այս թեմայի զարգացման հետահայաց պատկերը՝ պայմանականորեն բաժանելով փուլերի՝ ըստ դերակատարների համախմբման աստիճանի և ջանքերի: Իրականացման համար հեղինակը առաջարկում է չորս գերակա կառուցվածքային քայլեր, որոնց պատրաստ են մասնակցելու «Խաչմերուկ» սոցիոլոգիական և քաղաքագիտական նախաձեռնությունների հասարակական կազմակերպությունը և նրա գործընկերները: Հեղինակի լավատեսությունը հիմնված է այն փաստի վրա, որ համախմբման ընտրված ուղին շարունակվում է, քանի որ այն հանդիսանում է Ադրբեջանում հայ ազգաբնակչության ցեղասպանության լիարժեք միջազգային քաղաքական և իրավական գնահատման թեման խթանելու հիմնական բանալին:

Հիմնաբառեր. *Ցեղասպանություն, Ադրբեջան, ճանաչում, Արցախ, հակամարտություն, խորհրդարան, ռազմավարություն:*

Abstract

Practical Measures for the International Condemnation and Prevention of the Armenian Genocide and Other Crimes by Azerbaijan

Vahan Babakhanyan

The full political and legal assessment of the crimes committed by Azerbaijan, revealing their roots and goals are the most important topics in the image of this state, in understanding, presenting to the world the problems related to it, including the world perception of the so-called settlement of the Karabakh conflict.

The article presents the main factors characterizing the low rating of the position of this topic, and the reasons that contribute to this. Based on the works and key ideas of prominent scientists, the author wrote dozens of publications, has held many meetings, round tables over the years. He presented a retrospective picture of the development of this topic in recent years, conventionally dividing it into stages according to the degree of consolidation of actors and efforts.

The author proposes four priority structural steps for implementation, in which the public organization of sociological and political science initiatives "Khachmeruk" (Crossroad) and its partners are ready to participate.

The author's optimism is based on the fact that the chosen path of consolidation continues, since it is the main key in promoting the issue of a full-fledged international, political and legal assessment of the Armenian Genocide in Azerbaijan.

Keywords: *Genocide, Azerbaijan, recognition, Artsakh, conflict, parliament, strategy.*

ԲԱՆԱՁԵՎ

ՇՈՒՇԻԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ 100-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ «ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐՔԸ. ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (ԻՐԱՎԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՏԱՐԱՆ)» ԹԵՄԱՅՈՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌՑԱՆՑ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ (ՇՈՒՇԻ, 2020 Թ. ՀՈՒԼԻՍԻ 15-16)

Ադրբեջանի պետական ահաբեկչության ու էթնիկական զտումների քաղաքականությունը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան շրջաններում առայսօր միջազգայնորեն չի դատապարտվել, իսկ արյան ու ավերածությունների միջոցով ստեղծված այդ պետությունը պատասխանատվության չի ենթարկվել: Անպատժելիության զգացումը Ադրբեջանի ղեկավարության ոճրագործ ձեռքերին ազատություն է տվել՝ նորից նախճիրներ նյութելու բնիկ ժողովուրդների դեմ, բարբարոսաբար ոչնչացնելու նրանց ստեղծած քաղաքակրթային արժեքները:

Այսպես կոչված՝ Ադրբեջանի դեմոկրատական հանրապետության կարճատև գոյությունն անհամեմատելիորեն հարուստ է պատերազմների սանձազերծումով, բռնություններով, ավազակային հարձակումներով ու կողոպուտներով, էթնիկական զտումներով և բնիկներին պատկանող պատմաճարտարապետական կոթողների զանգվածային ոչնչացումով: Թուրքական սվինների օգնությամբ ստեղծված այդ խամաճիկային պետությունն ինքնահռչակման օրից՝ 1918 թ. մայիսի 27-ից ի վեր Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան շրջաններում իրականացնում է պետական ահաբեկչության քաղաքականություն՝ դառնալով ցեղասպանության թուրքական քաղաքականության կույր գործիքը: Այդ քաղաքականության սահմռկեցուցիչ դրսևորումները Այսրկովկասի ողջ տարածաշրջանի պատմության մռայլ էջերն են կազմում: Դրանցից հատկանշելի են Բաքվի 1918 թ. և Շուշիի 1920 թ. եղեռնագործությունները: Իր պատմական հայրենիքից հայ ազգաբնակչության բռնի տեղահանության քաղաքականության ավելի քան 70-ամյա անպատիժ գործադրումն այսօր հայրենազրկել է Ադրբեջանում հնուց ի վեր ապրող կես միլիոնից ավելի հայերի, մարդկային ու մշակութային վիթխարի և անդառնալի կորուստների պատճառ դարձել: Բայց այդ ամենին քաղաքական գնահատական

չտալը, չդատապարտելը և հանցագործ Ադրբեջանին պատասխանատվության չենթարկելը հանգեցրել են նրան, որ այդ պետությունն այսօր դարձել է տարածաշրջանի ամենաագրեսիվ, սպառազինությունների մրցավազքով և նոր պատերազմ սանձազերծելու մոլուցքով տառապող մի անկանխատեսելի ու վտանգավոր կազմավորում, պատերազմի մշտական օջախ, որը սպառնում է այսրկովկասյան տարածաշրջանի անվտանգությանը, միջազգային կառույցների տնտեսական, քաղաքական և տարածաշրջանային այլ ծրագրերի իրականացմանը: Այդ սպառնալիքը հատկապես ակնհայտ է հայկական կողմի համար, քանզի տասնամյակների փորձը վերջինիս օգնում է ավելի լավ ճանաչել եկվոր հարևանների խարդախությունները, կանխատեսել նրանցից եկող վտանգը: Միաժամանակ, դա Արցախի հայ ազգաբնակչությանն իրավունք է տալիս դիմելու զինված ինքնապաշտպանության, ինչպես արդեն դա արել է XX դարի 90-ականների սկզբներին և 2016 թ. ապրիլին Ադրբեջանի նախահարձակմանը դիմագրավելու ժամանակ կամ էլ կանխարգելիչ հակահարված հասցնելու սահմանագծում հակառակորդի դիպուկահարների ու դիվերսիոն-հետախուզական խմբերի չդադարող սադրանքների ու ոտնձգությունների զսպման նպատակով: Իսկ համաշխարհային ուժային կենտրոնները, կաշկանդված իրենց հակասական շահերից և կուրացած ադրբեջանական քարոզչամեքենայի կեղծիքների խաբուսիկ ցոլքից, դեռևս հապաղում են բռնել պանթուրքական զառանցանքներով տառապող ոճրագործի ձեռքը, դատապարտել պատերազմի սպառնալիքներով ու հրադադարի ռեժիմը խախտելով, զանազան սադրանքներով իրավիճակը ապակայունացնելու և խաղաղարար գործընթացը տապալելու Ադրբեջանի քաղաքականությունը: Առաջընթացի հասնելու համար հայկական կողմի անելիքները ևս շատ են, մանավանդ որ ճշմարտությունը տեղ հասցնելու համար պահանջվում է երկարատև ու անդադար պայքար: Այս տեսակետից կարելի է հատկանշել նաև հասարակության ակտիվության գործոնը:

Ցեղասպանություն վերապրած մեր հայրենակիցների սերունդների նպատակը ոչ միայն Ադրբեջանի պետական ահաբեկչության ու էթնիկական զտումների քաղաքականության դատապարտումն է, այլև միջազգային հանրությունից, նախ և առաջ Ադրբեջան-ԼՂՀ հակամարտության կարգավորման գործընթացում ներգրավված պետություններից նույնն ակնկալելն ու պահանջելն է:

Այսպես կոչված՝ Ադրբեջանի դեմոկրատական հանրապետության կողմից ծրագրված ու կազմակերպված՝ Բաքու և Շուշի քաղաքների հայ բնակչության ջարդերը և Արցախի երբեմնի ծաղկուն մայրաքաղաքի հրկիզումը էթնիկական զտման ադրբեջանական քաղաքականության հերթական դրսևորումներն էին, ոչ միայն արմենոցիդի թուրքական քաղաքականության շարունակությունը, այլ նաև ոտնձգություն ամբողջ մարդկության ու ժողովրդավարության դեմ: Երկու օր շարունակված միջազգային առցանց գիտաժողովի մասնակիցները դատապարտում են Ադրբեջանի ոճրագործությունները և վստահություն են հայտնում, որ միջազգային հանրության կողմից այդ երկրի պետական ահաբեկչության ու

էթնիկական զտումների շարունակվող քաղաքականության դատապարտումը կամ դրան համարժեք քաղաքական, իրավական գնահատական տալը կարող է դառնալ նման հակամարդկային դրսևորումների կանխարգելման ամենաարդյունավետ միջոցը:

Ներկայիս Ադրբեջանը, լինելով այսպես կոչված Ադրբեջանի դեմոկրատական հանրապետության իրավահաջորդը և օգտվելով անպատժելիությունից, որդեգրել է իր նախորդի ոճրագործ քաղաքականությունը: Դրա վկայությունն են հանդիսանում Ադրբեջանի հայ ազգաբնակչության 1987-1991 թվականների ջարդերը և բռնատեղահանությունները, ագրեսիայի նախաձեռնումը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության դեմ, իսկ ներկայում, սահմաններ փակելով, հրադադարի ռեժիմը պարբերաբար խախտելով, խաղաղարար գործընթացին խոչընդոտելով, պատերազմի ու սպառազինությունների մրցավազքի մշտական հրահրումը:

Թուրքիայի ու Ադրբեջանի ցեղասպանական քաղաքականությունը վերապրածների սերունդները դատապարտում և անընդունելի են համարում քաղաքական հիմնախնդիրները բիրտ ուժի միջոցով լուծելու՝ այդ երկու կազմավորումների քաղաքական գիծը: Թեև մեր ժողովուրդը միշտ էլ կարծել է, թե միայն քաղաքակիրթ ճանապարհով կարելի է լուծել պետությունների միջև վիճահարույց հիմնախնդիրները, սակայն պատմությունը սովորեցնում է, որ ծառացած խնդիրները պետք է լուծել՝ ապավինելով սեփական ուժերին, մեր ազգի բազկի ու մտքի հավաքական զորությանը: Ուստի Շուշիի հայերի հանդեպ եղեռնագործության 100-րդ և Արևմտյան Հայաստանի ու Թուրքայի տարածքում հայ ազգաբնակչության ցեղասպանության 105-րդ տարելիցներին հայ ժողովուրդը միջազգային հանրությունից ընդամենն ակնկալում է դատապարտել Ադրբեջանի՝ տասնամյակներ շարունակվող հակահայկական գործողությունները ու բոլոր հնարավոր միջոցներով ու ազդեցության լծակներով այդ երկրի ավտորիտար իշխանություններին հետ պահել Այսրկովկասի անվտանգությանը մշտապես սպառնալու անմիտ մարտավարությունից: Կամ գոնե համակողմանիորեն աջակցել Ադրբեջանի ագրեսիվությունը զսպելու կարևոր առաքելությունն արդեն գրեթե երեք տասնամյակ իրականացնող Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետությանը և նրա փառապանծ պաշտպանության բանակին:

Անթույլատրելի է աչք փակել նաև ամենաբարձր մակարդակով Նախիջևանում իրականացվող հայկական մշակութային արժեքների յուրացման և ոչնչացման վրա: Երբ ծայրահեղական ահաբեկիչները Մերձավոր Արևելքում գազանաբար ոչնչացնում են մշակութային համամարդկային արժեքները, իսկ պատմական Կոստանդնուպոլսում մզկիթի է վերածվում Սուրբ Սոֆիայի տաճարը, առավել քան զգացվում է Նախիջևանում ադրբեջանցիների կողմից հայկական բացառիկ խաչքարերի ջարդուփշուր անելու նախադեպը և վանդալիզմի այլ գործողությունները դատապարտելու, ինչպես նաև Ադրբեջանին պատասխանատվության ենթարկելու անհրաժեշտությունը:

Նախիջևանյան թեման շարունակությունն է Ադրբեջանի պետական ահաբեկ-

չության ու էթնիկական զտումների քաղաքականության մերկացման և Արցախի հետ սերտորեն առնչվում է ինչպես Ադրբեջանի հետ հակամարտության համատեքստում, այնպես էլ այն առումով, որ հենց Նախիջևանի ողբերգական ճակատագիրը մղեց Արցախի հայ ազգաբնակչությանը պարզելու պայքարի դրոշը՝ Ադրբեջանի ոճրագործ քաղաքականությունից ինքնապաշտպանվելու նպատակով: 1920 թ. մարտյան ողբերգությանը զոհ գնացին նաև ժամանակին Ագուլիսից Շուշի տեղափոխված մեր հայրենակիցները, ուստի Արցախի ոստանի ու Նախիջևանի կապը ոչ միայն պատմականորեն է, այլ նաև Ադրբեջանի նույն ոճրագործ քաղաքականությանը ենթարկվելու դժբախտությունն ունենալու տեսանկյունից:

Շուշիի մարտյան ողբերգության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջազգային առցանց գիտաժողովում ներկայացված զեկուցումները նպատակ ունեն ևս մեկ անգամ բարձրաձայնելու Արցախի երբեմնի ոստանում Ադրբեջանի կազմակերպած՝ հայերի կոտորածների մասին, միջազգային հանրության ուշադրությունը սևեռելու հիմնահարցի վրա և իրավասու մարմիններին ներկայացնելու սահմանված ընթացակարգով համապատասխան միջազգային ատյաններ դիմելու և Ադրբեջանին իրավական ու քաղաքական պատասխանատվության ենթարկելու անհրաժեշտությունը:

Շուշիում Ադրբեջանի կողմից կազմակերպված ոճրագործությունները հայ ազգաբնակչության նկատմամբ ցեղասպանության տասնամյակներ շարունակվող քաղաքականության հերթական դրսևորումն էին և բացահայտում են Ադրբեջանի ահաբեկչական, ագրեսիվ ու անմարդկային բնույթը:

Մեր օրերում, երբ տեղաբնիկների ցեղասպանության միջոցով ձևավորված Ադրբեջանի ղեկավարները բարձր ամբիոններից ճամարտակում են ժողովրդավարական արժեքների մասին, պետականորեն իրենց իսկ կազմակերպած ու իրագործած ոճրագործությունների, այդ թվում նաև ս. թ. հուլիսի 12-ին Տավուշի շրջանում ինքնիշխան Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականությունը խախտելու նպատակով սադրիչ նախահարձակման համար ցինիկորեն մեղադրում դրանց զոհ գնացած անմեղ հայերին, ավելի քան հրատապ է, մանավանդ ներկայում լայն թափ ստացած տեղեկատվական պատերազմի պայմաններում, անցյալի ողբերգական իրադարձությունների վերաիմաստավորումը, դրանց համարժեք գնահատական տալը և դրանով իսկ Ադրբեջանին դիմակազերծ անելը:

РЕЗОЛЮЦИЯ

МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ ОНЛАЙН КОНФЕРЕНЦИИ, ПОСВЯЩЁННОЙ 100-ЛЕТИЮ ГЕНОЦИДА АРМЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ШУШИ ПО ТЕМЕ: “ГЕНОЦИДАЛЬНОЕ ПОВЕДЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ (ОТ ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ ОЦЕНКИ К МЕЖДУНАРОДНОМУ СУДУ)” (15-16 ИЮЛЯ 2020 Г., Г. ШУШИ, РЕСПУБЛИКА АРЦАХ)

Политика Азербайджана по государственному терроризму и этнической чистке в северо-восточных районах Армянского нагорья еще не была осуждена на международном уровне, а государство, созданное в результате кровопролития и разрушения, не было привлечено к ответственности. Ощущение безнаказанности дало преступным рукам азербайджанского руководства свободу вновь совершать зверства против коренных народов, варварски разрушать созданные ими цивилизационные ценности. Недолгое существование так называемой Азербайджанской Демократической Республики несравнимо богато развязанными ею войнами, насилием, бандитскими нападениями и грабежами, этническими чистками и массовым разрушением принадлежащих коренным народам исторических и архитектурных памятников. Это марионеточное государство, созданное с помощью турецких кинжалов, со дня самопровозглашения 27 мая 1918 года и поныне проводит политику государственного терроризма в северо-восточных районах Армянского нагорья, став слепым инструментом турецкой геноцидальной политики. Ужасающие проявления этой политики стали трагическими страницами истории всего региона Южного Кавказа. Среди них выделяются преступления геноцида в Баку в 1918 г. и в Шуши в 1920 г. Сегодня более чем 70-летняя безнаказанная политика насильственного изгнания армянского населения с его исторической родины лишила родины более полумиллиона армян, долгое время проживавших в Азербайджане, что привело к огромным необратимым человеческим и культурным потерям.

Но неспособность международного сообщества дать политическую оценку всему этому, не осудить это, не привлечь к ответственности преступный Азер-

байджан привела к тому, что сегодня эта страна превратилась в регионе в самое агрессивное, непредсказуемое и опасно одержимое образование в гонке вооружений и развязывании новой войны, превратилось в постоянный источник войны, угрожающий безопасности региону Южного Кавказа в реализации экономических, политических и других региональных программ международных организаций. Эта угроза особенно очевидна для армянской стороны, поскольку многолетний опыт помогает ей лучше распознавать мошенничества пришлых соседей и прогнозировать исходящую от них опасность.

В то же время отмеченное дает армянскому населению Арцаха право прибегнуть к вооруженной самообороне, как это уже делалось в начале 1990-х годов и в апреле 2016 года, для пресечения непрекращающихся провокаций, включая снайперов и диверсионно-разведывательных групп Азербайджана, а также для превентивного отпора азербайджанскому наступлению. А мировые центры силы, скованные своими противоречивыми интересами, ослепленные обманчивым потоком фальсификаций азербайджанской пропагандистской машины, по-прежнему не хотят остановить зарвавшегося преступника, страдающего пантюркистскими иллюзиями, не хотят осудить политику Азербайджана по дестабилизации ситуации с помощью различных провокаций, угроз войны, политику нарушений режима прекращения огня и сворачивания мирного процесса.

Армянской стороне предстоит еще немало сделать для достижения прогресса, поскольку для осуществления справедливости требуется долгая и упорная борьба. С этой точки зрения, существенное значение имеет также и фактор общественной активности. Задача поколений наших соотечественников, переживших Геноцид, - не только осуждение государственного терроризма и политики этнической чистки Азербайджана, но и требование того же от международного сообщества и, в первую очередь, от государств, участвующих в урегулировании конфликта Азербайджана и НКР. Массовая резня армянского населения в городах Баку и Шуши и сожжение некогда процветающей столицы Арцаха, спланированные и осуществленные так называемой Азербайджанской Демократической Республикой, были еще одним проявлением политики этнической чистки Азербайджана, это было не только продолжением турецкой политики арменоцида, но и посягательством на все человечество и демократию.

Участники двухдневной международной онлайн-конференции осуждают зверства Азербайджана и выражают уверенность в том, что со стороны международного сообщества будет дана адекватная политико-правовая оценка с осуждением продолжающейся политики Азербайджана государственного терроризма и этнических чисток, что является наиболее эффективным способом предотвращения продолжения преступлений против человечности.

Сегодня Азербайджан, будучи правопреемником так называемой Азербайджанской Демократической Республики, пользуясь безнаказанностью, продолжает

преступную политику своего предшественника. Свидетельством этого являются массовые убийства армянского населения в Азербайджане в 1987-91 годах, депортации, начало вооруженной агрессии против Нагорно-Карабахской Республики, а в настоящее время - закрытие границ, регулярное нарушение режима прекращения огня, создание препятствий мирному процессу и разжигание войны и гонки вооружений.

Поколения армян, пережившие политику и преступления геноцида со стороны Турции и Азербайджана, осуждают и считают неприемлемым политическую линию этих двух образований на решение политических проблем с помощью грубой силы. Наш народ всегда считал, что только цивилизованным путем могут быть решены спорные проблемы между государствами, но история учит, что острые проблемы необходимо решать, полагаясь на свою собственную силу, коллективную силу воли и разума всей нации. Поэтому в 100-ую годовщину Геноцида армян в Шуши и в 105-ую годовщину апогея Геноцида армян на территории Западной Армении и Турции армянский народ ожидает, что международное сообщество осудит многолетние антиармянские преступления Азербайджана и использует все возможные средства и рычаги для сдерживания авторитарных властей этой страны от бессмысленной тактики постоянных угроз безопасности в регионе Южного Кавказа.

Мы призываем также всесторонне поддержать Нагорно-Карабахскую Республику (Арцах) и ее славную Армию обороны, которая почти три десятилетия выполняет свою миссию по сдерживанию агрессии Азербайджана. Недопустимо закрывать глаза на массовое присвоение и уничтожение армянского культурного наследия в Нахичевани. Когда радикальные террористы на Ближнем Востоке варварски уничтожают общечеловеческие культурные ценности и когда Собор Святой Софии превращается в мечеть в историческом Константинополе, особенно остро воспринимается прецедент уничтожения азербайджанцами уникальных армянских хачкаров в Нахичевани, поэтому требуется суровое осуждение этих и других актов вандализма, а также привлечение Азербайджана к ответственности.

Преступления в Нахичевани являются продолжением азербайджанской политики государственного терроризма и этнической чистки и вместе с преступлениями против Арцаха показывают, как в контексте конфликта, так и вне него, что общая трагическая судьба Нахичевани (в лице его деарменизации) подняла знамя борьбы за права армянского населения Арцаха и за защиту от преступной политики Азербайджана. В мартовской резне 1920 г. жертвами стали также и те наши соотечественники, кто некогда переехал из Агулиса в Шуши, поэтому связь между Арцахом и Нахичеваном не только историческая, но и с точки зрения несчастной судьбы быть подвергнутыми той же преступной политике Азербайджана.

Доклады, представленные на международной онлайн-конференции, посвященной 100-летию мартовской трагедии в Шуши, направлены на то, чтобы в

очередной раз поднять вопрос о массовой резне армян, организованной Азербайджаном в древней Арцахской области, привлечь внимание международного сообщества к этому вопросу, чтобы представить в установленном порядке заявлений в компетентные органы соответствующих международных инстанций для привлечения Азербайджана к правовой и политической ответственности.

Зверства, организованные Азербайджаном против мирного армянского населения в Шуши в 1920 г., стали еще одним проявлением многолетней политики геноцида против армянского народа, они ещё один раз доказали террористическую, агрессивную и бесчеловечную сущность и образ Азербайджана. В наши дни лидеры Азербайджана, взявшие власть в результате Геноцида коренных народов, лицемерно вещают с высоких трибун о своей приверженности демократическим ценностям, цинично обвиняют ни в чем не повинных армян, против которых эти власти сами совершают преступления, в т.ч. и недавние вооруженные провокации с нарушением территориальной целостности суверенной Республики Армения в Тавушской области 12 июля. В связи с этим более чем актуально, особенно в контексте нынешней широкомасштабной информационной войны, переосмыслить трагические события прошлого, дать им адекватную оценку и тем самым сорвать маски с Азербайджана.

Источник на армянском –
https://armenpress.am/arm/news/1022179.html

ANNOUNCEMENT

INTERNATIONAL ONLINE CONFERENCE DEDICATED TO THE 100TH ANNIVERSARY OF THE ARMENIAN GENOCIDE IN SHUSHI ON THE TOPIC OF "THE GENOCIDAL BEHAVIOR OF AZERBAIJAN. HISTORY AND MODERNITY (FROM LEGAL–POLITICAL ASSESSMENT TO THE INTERNATIONAL COURT)" (SHUSHI, JULY 15–16, 2020)

The Azerbaijani policy of state terrorism and ethnic cleansing in the north-eastern regions of the Armenian Highlands has not yet been condemned internationally, and the state which was created through bloodshed and destruction has not been brought to justice. The sense of impunity gave the criminal hands of the Azerbaijani leadership the freedom to once againe commit atrocities against the indigenous peoples, in order to barbarically destroy the civilized values created by them. The short existence of the so-called Democratic Republic of Azerbaijan is incomparably rich in unleashing wars, violence, banditries and robberies, ethnic cleansing and mass destruction of historical and architectural monuments of indigenous people. Created with the help of Turkish needles, this "puppet state" has been pursuing a policy of state terrorism in the north-eastern regions of the Armenian Highlands since the day of its self-proclamation on May 27, 1918, becoming a blind instrument of Turkish policy of genocide. The terrible manifestations of this policy are the dark pages of the history of the entire South Caucasus region. Among them are noteworthy the Armenian massacres of Baku in 1918 and of Shushi in 1920. Today, more than 70 years of impunity for the policy of forced deportation of the Armenian population from its historical homeland have deprived more than half a million Armenians living in Azerbaijan of their homeland, causing enormous irreversible human and cultural losses.

However, not giving a political assessment to all this, not condemning it and not bringing the criminal Azerbaijan to justice, led to the fact that today this country has become the most aggressive, unpredictable and dangerous formation in the region, suffering from the arms race and mania of unleashing a new war, a permanent hotbed of war, which threatens the security of the Caucasus region, the implementation of economic, political and other regional programs of international organizations. This threat is especially obvious for the Armenian side, as decades of experience help the latter to recognize better its newcomer neighbors' frauds, to predict the danger that

may come from them. At the same time, it gives the Armenian population of Artsakh the right to resort to armed self-defense, as it was already done in the early 90s of XX century and when resisting the Azerbaijani attack in April 2016, or take a preventive counterattack in order to suppress incessant provocations and harassment of enemy snipers and subversive-intelligence groups on the border. And the world power centers, constrained by their contradictory interests and blinded by the deceptive flash of falsifications of the Azeri propaganda machine, are still reluctant to catch the hand of a criminal suffering from Pan-Turkic delusions, to condemn Azerbaijan's policy of thwarting the peace process by threatening war and violating the ceasefire, destabilizing the situation with various provocations. There is also a lot to be done by the Armenian side to achieve progress, especially since a long and continuous struggle is required to convey the truth. From this point of view, the factor of public activity can also be noted. The goal of the generations of our compatriots who survived the genocide is not only to condemn the state terrorism and ethnic cleansing policy of Azerbaijan, but also to expect and demand the same from the international community, first of all, from the states involved in the settlement process of the Azerbaijan-NKR conflict. The massacre of the Armenian population of Baku and Shushi, planned and organized by the so-called Democratic Republic of Azerbaijan, and the burning of the once prosperous capital of Artsakh were another manifestation of the Azerbaijani policy of ethnic cleansing, not only a continuation of the Turkish policy of armenocide, but also an encroachment on all humanity and democracy.

The participants of the two-day international online conference condemn the crimes of Azerbaijan and express confidence that the international community's condemnation of the country's ongoing policy of state terrorism and ethnic cleansing, or an adequate political and legal assessment can be the most effective way to prevent such inhumane manifestations. Today's Azerbaijan, being the legal successor of the so-called Democratic Republic of Azerbaijan and taking advantage of the impunity, has adopted the criminal policy of its predecessor. This is evidenced by the massacres and forced deportations of the Armenian population in Azerbaijan in 1987-91, the initiation of aggression against the Nagorno Karabakh Republic, and nowdyas closing borders, regularly violating the ceasefire, obstructing the peace process by constantly inciting war and arms races. The generations of survivors of the genocidal policies of Turkey and Azerbaijan condemn and consider unacceptable the political line of these two formations to solve political problems by brute force. Although our people have always thought that the disputed problems between the states can be resolved only in a civilized way, history teaches us that the problems we face should be solved by relying on our own strength, the collective power of our nation's arm and mind. Therefore, on the 100th anniversary of the Armenian massacres in Shushi and on the 105th anniversary of the Armenian genocide in the territory of Western Armenia and Turkey, the Armenian people only expect from the international community to condemn

Azerbaijan's decades-long anti-Armenian actions and by all possible means and levers of influence to hold back the country's authoritarian authorities from the senseless strategy of constantly threatening the security of the South Caucasus, or at least comprehensively support the Nagorno-Karabakh Republic and its glorious Defense Army, which has been carrying out its important mission to curb Azerbaijani aggression for almost three decades. It is also impermissible to turn a blind eye to the appropriation and destruction of the Armenian cultural values which was performed at the highest level in Nakhichevan. When extremist Islamists brutally destroy cultural and universal values in the Middle East and the Hagia Sophia is turned into a mosque in historic Constantinople, the necessity to condemn the precedent of smashing the unique Armenian khachkars (crossstones) by Azeris in Nakhichevan and other acts of vandalism, as well as bringing Azerbaijan to responsibilty is felt more than ever. The Nakhichevan issue is a continuation of the revelation of Azerbaijan's policy of state terrorism and ethnic cleansing and is closely related to Artsakh, both in the context of the conflict with Azerbaijan and in the sense that It was the tragic fate of Nakhichevan that pushed the Armenian people of Artsakh to wave the flag of the struggle in order to defend itself from the criminal policy of Azerbaijan. Our compatriots who once moved from Agulis to Shushi fell victim to the March tragedy in 1920, so the connection between Artsakh and Nakhichevan is not only historical, but also in terms of having the misfortune of being subjected to the same criminal policy of Azerbaijan. The reports presented at the international online conference dedicated to the 100th anniversary of the March tragedy in Shushi aim to raise the issue of the massacres of Armenians organized by Azerbaijan in the former capital of Artsakh, to draw the international community's attention to this issue and present the competent authorities the necessity to appeal to the relevant international bodies and bring Azerbaijan to legal and political responsibility. The atrocities organized by Azerbaijan in Shushi were another manifestation of the decades-long policy of genocide against the Armenian population and reveal the terrorist, aggressive and inhuman nature of Azerbaijan. In our days, when the leaders of Azerbaijan, formed through the Genocide of indigenous peoples, are fighting for democratic values from high tribunes, cynically blaming the innocent Armenians who fell victim to the crimes they have organized and committed at the state level, including the recent armed provocations with violation of the territorial integrity of the sovereign Republic of Armenia in the Tavush region on July 12. In this regard, it is more urgent, especially in the context of the information war that is currently gaining momentum, to reconsider the tragic events of the past, giving them an adequate assessment and thereby tearing off the masks of Azerbaijan.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան 5

ԱՀ ԿԳՄ նախարարի խորհրդական
Մելանյա Բալայանի բացման խոսքը 11

Արցախի Հանրապետության նախագահ Արայիկ Հարությունյանի
ուղերձը գիտաժողովի մասնակիցներին 13

ՀՀ ԳԱԱ նախագահ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Ռադիկ Մարտիրոսյանի
ողջույնի խոսքը 15

Արցախի Հանրապետության կրթության, գիտության և մշակույթի
նախարար Լուսինե Ղարախանյանի ողջույնի խոսքը 17

ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների
բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար, ակադեմիկոս
Յուրի Սուվարյանի ողջույնի խոսքը 19

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
Աշոտ Մելքոնյանի ողջույնի խոսքը 23

Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմի առաջնորդ
Պարգև արքեպիսկոպոս Մարտիրոսյանի օրհնության խոսքը 25

ԳԼՈՒԽ Ա
ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԾ՝ ՇՈՒՇԻԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ, ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ, ՓՈՒԼԵՐԸ ԵՎ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

Վալերի Ավանեսյան
Միջազգային հարաբերությունները 1918-1920 թթ. և հայերի ողբերգությունը
Շուշի քաղաքում. դասերը և հետևանքները 29 (48)

Վիկտոր Նադեին-Ռևսկի
Հայոց ցեղասպանությունը Շուշիում և ժամանակակից
աշխարհաքաղաքականությունը 50 (57)

Արամ Սիմոնյան
Շուշիի ավերումը, նրա հայ բնակչության ջարդը. պատճառները,
հետևանքներն ու պատմական դասերը 59

Աշոտ Հարությունյան
Շուշի քաղաքի ինքնապաշտպանության ձախողման պատճառները
ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանի մեկնությամբ 81

Միեր Հարությունյան
Շուշիում 1920 թ. մարտյան հայասպանության պատճառները և արդի մարտահրավերները (պատմական, քաղաքական, իրավական ու ռազմական տեսանկյուններ) 127

Համլետ Գևորգյան
Շուշիի 1920 թ. ջարդերը և հայ բնակչության ինքնապաշտպանության փորձերը.....151

Համլետ Հարությունյան
Շուշիի հայության կոտորածները (1919 թ. հունիս և 1920 թ. մարտ)..... 197

ԳԼՈՒԽ Բ
ԱՐՑԱԽԻ 1918-1920 ԹԹ. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԵՆԳԱՓՈԽՈՒՄՆԵՐՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Վահրամ Բալայան
Ժողովրդագրական գործընթացները Շուշիում XIX դարից մինչև մեր օրերը 213

Ալիփա Դոլուխանյան
Պատմական ու գրական փաստերի նենգափոխումն Ադրբեջանի գիտնականների կողմից՝ ըստ պատմաբան Ասատուր Մնացականյանի 227

Սրեփան Դադայան
Թուրքական էթնիկ տարրի Շուշիի ամրոց ներթափանցելու հարցի շուրջ 236 (248)

Նունե Սարումյան
Շուշիի 1920 թ. մարտյան ոճրագործությունը ներքաղաքական ու արտաքաղաքական գործընթացների համատեքստում.....250

ԳԼՈՒԽ Գ
ՇՈՒՇԻԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԻՐԱԳՈՐԾԱԾ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՂԵՌՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տ. Ներսես Քահանա Ասրյան
1920 թ. Շուշիի ցեղասպանության հետևանքով Արցախի թեմի կորուստները և հետագա ողբերգական ճակատագիրը 269

Մելանյա Բալայան
1920 թվականի բռնությունները Հայ առաքելական եկեղեցու նկատմամբ Շուշիում.....279

Վրեժ Հարությունյան
Շուշիի բարեգործական կազմակերպությունների և բարերարների կրթամշակութային գործունեությունից (XIX դարի վերջ - XX դարի սկիզբ).....287

Աննա Ասատրյան
Երաժշտական կյանքը Շուշիում..... 300

Գրիգոր Օրդոյան
Շուշիի Խանդամիրյան թատրոնի վերելքն ու անկումը.....320

Մարինե Հարությունյան
Շուշիում մշակութային արժեքների ոչնչացումից փրկված՝
XVIII դարի վերջի և XIX դարի ձեռագրերը 330

ԳԼՈՒԽ Դ
ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆՈՒՄ՝
ՈՐՊԵՍ ՊԱՆԹՈՒՐՔԻԶՄԻ ԲԱՂԿԱՑՈՒՑԻՉ ՄԱՍ

Արմեն Մարուքյան
Մուսավաթական Ադրբեջանի և Օսմանյան կայսրության համագործակցությունը
Շուշիի հայ բնակչության կոտորածների կազմակերպման գործում 345

Էդիկ Մինասյան
Հայերի ցեղապանությունը Ադրբեջանում 1988-1990 թթ.....359

Ալեքսանդր Մանասյան
Ադրբեջան. հիվանդության պատմություն կամ անդրկովկասյան թուրքերի
ցեղասպանածին քաղաքական մշակույթի ձևավորման
արտաքին գործոնները..... 371 (393)

Մարիամ Ավագյան
1987-1992 թվականներին ադրբեջանական ԽՍՀ-ում հայության հանդեպ
կատարվածը 130 տարիներ ձգվող ցեղասպանության շարունակությունն է.....395

Գրիգորի Այվազյան
1988-1992 Թ. Ադրբեջանի տարածքում հայերի ցեղասպանության փաստի
Հայաստանի պաշտոնական ճանաչման գործընթացի շուրջ..... 408 (419)

ԳԼՈՒԽ Ե
ՇՈՒՇԻԻ ՀԱՅԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԹԵՄԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐՈՒՄ, ԳՐԱԿԱՆ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ

Գայանե Մախմուրյան
1920 թ. մարտի 23-26-ի Շուշի քաղաքի կործանման ու նրա
հայ բնակչության ցեղասպանության թեման հայրենական և
օտարերկրյա պատմագրության մեջ 423 (441)

Լուսինե Ղարախանյան
Թուրքերի նկատմամբ արտահայտված բացասական ստերեոտիպերը
Օսիպ Մանդելշտամի «Կառապանը» բանաստեղծության մեջ և
Նադեժդա Մանդելշտամի հուշերում.....443

Յուլիա Հարությունյան
Շուշիի կոտորածի թեման ռուս գրականության մեջ.....449 (454)

Թեհմինա Մարության
Շուշիի հայերի 1920 թ. կոտորածների անդրադարձը «Մշակ» թերթում 456

Միեր Հարությունյան, Նանե Հարությունյան
Շուշիի կործանման թեման այնօրյա հայկական պարբերական
հրատարակությունների էջերում 466

Վալերիա Օլյունինա
Շուշիի գավառի պատմության ողբերգական էջերը 1905 թվականի
Ռուսաստանի առաջին հեղափոխությունից հետո. ըստ Ռուսաստանի
դաշնության պետական արխիվի նյութերի 481 (496)

ԳԼՈՒԽ Զ
ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԵՎ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՏԱՊԱՐՏՄԱՆ ԵՎ ԿԱՆԽԱՐԳԵԼՄԱՆ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

Տիգրան Փաշաբեզյան
Հայերի ցեղասպանության ճանաչման, դատապարտման և
հատուցման հարցերի ռազմավարության մասին 501

Վահան Բաբախանյան
Գործնական միջոցներ Ադրբեջանի կողմից հայերի ցեղասպանության
հանցագործությունների միջազգային դատապարտման ու
դրանց կանխարգելման համար 514 (525)

ԲԱՆԱՁԵՎ

Շուշիի հայ բնակչության ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված
«Ադրբեջանի ցեղասպանական վարքը. պատմություն և արդիականություն
(իրավաքաղաքական գնահատականից մինչև միջազգային դատարան)»
թեմայով միջազգային առցանց գիտաժողովի (Շուշի, 2020 թ. հուլիսի 15-16) 527

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие 5 (8)

Вступительная речь советника министра образования, науки и культуры Республики Арцах Мелании Балаян 11

Приветствие президента Республики Арцах Араика Арутюняна участникам Конференции 13

Приветственное слово президента Академии наук Республики Армения Радика Мартиросяна 15

Приветственное слово министра образования, науки и культуры Республики Арцах Лусине Караханян 17

Приветственное слово академика-секретаря Отделения арменоведения и общественных наук НАН Республики Армения Юрия Суваряна 19

Приветственное слово директора Института истории НАН РА, академика НАН РА Ашота Мелконяна 23

Благословение предстоятеля Арцахской епархии Армянской Апостольской Церкви архиепископа Паргева Мартиросяна 25

ГЛАВА I

ПРИЧИНЫ, ЦЕЛИ, ЭТАПЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ВЛАСТЯМИ АЗЕРБАЙДЖАНА ГЕНОЦИДА АРМЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ШУШИ

Валерий Аванесян
Международные отношения в 1918-1920 гг. и трагедия армян в городе Шуши: уроки и последствия 29

Виктор Надеин-Раевский
Геноцид армян в Шуши и современная геополитика 50

Арам Симонян
Разрушение Шуши, погром армянского населения: причины, последствия и уроки истории 59 (79)

Ашот Арутюнян
Причины провала самообороны в городе Шуши в интерпретации представителя правительства РА Арсена Микаеляна 81 (125)

Мгер Арутюнян
Причины мартовского арменоцида 1920 г. в г. Шуши и современные вызовы (исторические, политические, правовые и военные аспекты) 127 (149)

Гамлет Геворгян
Погромы 1920 г. в Шуши и попытки самообороны армянского населения 151 (195)

Гамлет Арутюнян
Резня армян Шуши (июнь 1919 – март 1920 гг.) 197 (209)

ГЛАВА II
ФАЛЬСИФИКАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИЕЙ ИСТОРИЧЕСКИХ СОБЫТИЙ В АРЦАХЕ В 1918-1920 ГГ.

Ваграм Балаян
Демографические процессы в Шуши с XIX века до наших дней 213 (225)

Аэлита Долуханян
Фальсификация исторических и литературных фактов азербайджанскими учеными по мнению историка Асатура Мнацаканяна..... 227 (234)

Степан Дадаян
К вопросу о проникновении тюркского элемента в крепость Шуши 236

Нуне Сарумян
Мартовское преступление в Шуши 1920 года в контексте внутриполитических и внешнеполитических процессов.....250 (265)

ГЛАВА III
ПОЛИТИКА КУЛЬТУРНОГО ГЕНОЦИДА АЗЕРБАЙДЖАНА В ОТНОШЕНИИ АРМЯНСКОГО НАСЛЕДИЯ ШУШИ

Отец Нерсес Асрян
Потери Арцахской Епархии в результате геноцида в Шуши и ее дальнейшая трагическая участь..... 269 (277)

Меланя Балаян
Насилие в отношении Армянской Апостольской Церкви в Шуши в 1920 году.....279 (285)

Вреж Арутюнян
Образовательная и культурная деятельность благотворительных организаций и меценатов Шуши (вторая половина XIX - начало XX вв.) 287 (299)

Анна Асатрян
Музыкальная жизнь в Шуши 300 (318)

Григор Ордоян
Развитие и упадок театра Хандамирян города Шуши.....320 (328)

Марине Арутюнян
Рукописи конца XVIII - XIX веков, спасенные от уничтожения культурных ценностей в Шуши.....330 (340)

ГЛАВА IV
ГЕНОЦИД АРМЯН В АЗЕРБАЙДЖАНЕ КАК НЕОТЪЕМЛЕМАЯ ЧАСТЬ ПАНТЮРКИЗМА

Армен Марукян
Сотрудничество мусаватисткого Азербайджана и Османской империи в организации погромов армянского населения Шуши 345 (356)

Эдик Минасян
Геноцид армян в Азербайджане 1988-1990 гг. 359 (370)

Александр Манасян
Азедбайджан: история болезни или внешние факторы в формировании
геноцидогенной политической культуры закавказских турок 371

Мариам Авакян
Преступления, совершенные в отношении граждан армянской национальности
в Азербайджанской ССР в 1987-1992 годах, являются продолжением непрекращавшегося
130-летнего геноцида 395 (406)

Григорий Айвазян
К вопросу о процессе официального признания Арменией
геноцида армян на территории Азербайджана в 1988-1992 гг. 408

ГЛАВА V

ОТРАЖЕНИЕ ТЕМЫ РЕЗНИ АРМЯН ШУШИ В ДОКУМЕНТАХ, ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ И ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ

Гаянэ Махмурян
Тема уничтожения города Шуши и геноцида его армянского населения 23-26 марта 1920 г.
в отечественной и зарубежной историографии 423

Лусине Караханян
Отрицательный стереотип, сложившийся в отношении к туркам в стихотворении
«Фаэтонщик» Осипа Мандельштама и воспоминаниях Надежды Мандельштам 443 (447)

Юлия Арутюнян
ТЕМА ШУШИНСКОЙ РЕЗНИ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ.....449

Техмина Марутян
Отражение резни армян Шуши 1920 года в газете «Мшак» 456 (464)

Мгер Арутюнян, Нане Арутюнян
Тема разрушения Шуши на страницах тогдашних
армянских периодических изданий.....466 (479)

Валерия Олюнина
Трагические страницы истории Шушинского уезда после первой русской революции
1905 года. по материалам государственного архива Российской Федерации..... 481

ГЛАВА VI

ПРАКТИЧЕСКИЕ МЕРЫ ПО МЕЖДУНАРОДНОМУ ОСУЖДЕНИЮ И ПРЕДУПРЕЖДЕНИЮ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ГЕНОЦИДА СО СТОРОНЫ ТУРЦИИ И АЗЕРБАЙДЖАНА

Тигран Пашабезян
О стратегии признания, осуждения и наказания геноцида армян.....501 (512)

Ваган Бабаханян
Практические меры по международному осуждению преступлений геноцида со стороны Азербайджана и их предупреждению..... 514

РЕЗОЛЮЦИЯ

Международной научно-практической онлайн конференции, посвящённой 100-летию геноцида армянского населения Шуши по теме: “Геноцидальное поведение Азербайджана: история и современность (от политико-правовой оценки к международному суду)” (15-16 июля 2020 гг., Шуши, Республика Арцах)..... 531

CONTENT

Foreword 5

Opening speech by the advisor to the Minister of Education, Science and Culture of Artsakh Republic Melania Balayan 11

President of the Republic of Artsakh Arayik Harutyunyan's address to the participants of the Conference 13

Welcome speech of the President of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia Radik Martirosyan 15

Welcome speech of the Minister of Education, Science and Culture of the Republic of Artsakh Lusine Gharakhanyan 17

Welcome speech of the Secretary of the Department of Armenology and Social Sciences of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia Yuri Suvaryan 19

Welcoming speech of the Director of the History Institute of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia Ashot Melkonyan 23

The world of blessing of the Leader of the Artsakh Diocese of the Armenian Apostolic Church, Archbishop Pargev Martirosyan 25

CHAPTER I
THE GENOCIDE OF THE ARMENIAN POPULATION OF SHUSHI ORGANIZED BY THE AZERI AUTHORITIES: CAUSES, GOALS, STAGES AND CONSEQUENCES

Valery Avanesyan
International Relations in 1918-1920 and the Tragedy of Armenians in the City of Shushi: Lessons and Consequences 29 (49)

Victor Nadein-Raevskiy
Armenian Genocide in Shushi and Modern Geopolitics 50 (58)

Aram Simonyan
The destruction of Shushi, the massacre of its Armenian population: reasons, consequences and lessons from history 59 (80)

Ashot Harutyunyan
Reasons for the Failure of Self-defense in the City of Shushi Interpreted by the Representative of Armenian Government Arsen Mikayelyan 81 (125)

Mher Harutyunyan
Causes of the March Armenocide of 1920 in Shushi and Modern Challenges (historical, political, legal and military aspects) 127 (149)

Hamlet Gevorgyan
The Massacres of 1920 in Shushi and the Attempts of Self-defense of the Armenian Population 151 (196)

Hamlet Harutyunyan
Massacres of the Armenians of Shushi (June 1919 – March 1920) 197 (210)

CHAPTER II
FALSIFICATION OF ARTSAKH HISTORICAL EVENTS IN 1918-1920 BY AZERI HISTORIOGRAPHY

Vahram Balayan
Demographic Processes in Shushi from the XIX Century to the Present Day 213 (226)

Aelita Dolukhanyan
Falsification of Historical and Literary Facts by Azerbaijani Scientists According to Historian Asatur Mnatsakanyan 227 (235)

Stepan Dadayan
On the issue of penetration of the Turkish ethnic element into Shoushi fortress 236 (249)

Nune Sarumyan
March Crime in Shushi of 1920 in the Context of Internal Political and Foreign Political Processes 250 (266)

CHAPTER III
AZERBAIJAN'S CULTURAL GENOCIDE POLICY IMPLEMENTED AGAINST THE ARMENIAN HERITAGE OF SHUSHI

Father Nerses Asryan
Losses of the diocese of Artshakh as a result of Shoushi genocide of 1920 and further tragic fate 269 (278)

Melanya Balayan
Violence against the Armenian Apostolic Church in Shushi in 1920 ..... 279 (286)

Vrezh Harutyunyan
On the educational and cultural activities of Shushi charitable organizations and benefactors (the end of the XIX century – the beginning of the XX century) 287 (299)

Anna Asatryan
Music life in Shushi 300 (319)

Grigor Ordoyan
The Rise and Fall of the Khandamiryan Theater of Shushi 320 (329)

Marine Harutyunyan
Manuscripts of the late XVIII - XIX Centuries
in Shushi Saved from the Destruction of Cultural Values..... 330 (341)

CHAPTER IV
THE ARMENIAN GENOCIDE IN AZERBAIJAN AS AN INTEGRAL PART OF PAN-TURKISM

Armen Marukyan
Cooperation between Musavat Azerbaijan and the Ottoman Empire
in Organizing the Massacres of the Armenian Population in Shushi..... 345 (357)

Edik Minasyan
THE Armenian genocide in Azerbaijan in 1988-1990.....359 (370)

Alexander Manasyan
Azerbaijan: history of the disease or external factors of the
formation of genocidal political culture by transcaucasian Turks 371 (394)

Mariam Avagyan
The actions committed against the Armenians in the Azerbaijani SSR
in 1987-1992 are continuation of genocide that has lasted
for 130 years.....395 (406)

Grigori Ayvazyan
On the process of recognition of Armenian Genocide by the Armenian Parliament
on the territory of modern Azerbaijan in 1988-1992.....408 (420)

CHAPTER V
THE TOPIC OF THE MASSACRES OF ARMENIANS IN SHUSHI IN DOCUMENTS, LITERARY WORKS AND PERIODICALS

Gayane Makhmourian
The topic of the destruction of Shushi on March 23-26, 1920 and
the genocide of its Armenian population in domestic and foreign historiography 423 (442)

Lusine Kharaxanyan
Negative steerotypes expressed against turks in Osip Mandelstam's
"The phaetonist" poem and in memories of Nadezhda Mandelstam..... 443 (448)

Yulia Harutyunyan
The topic of Shushi massacre in Russian literature..... 449 (455)

Tehmina Marutyan
A reference to Shushi Armenian Massacres of 1920
in "Mshak" Newspaper 456 (465)

Mher Harutyunyan, Nane Harutyunyan
The topic of the destruction of Shushi on the pages of the Armenian periodic publications existing at that time..... 466 (479)

Valeria Olyunina
Tragic pages of the history of Shushi province after the First Russian Revolution of 1905 according to the materials of the State Archive of the Russian Federation 481 (496)

CHAPTER VI
PRACTICAL MEASURES FOR INTERNATIONAL CONDEMNATION AND PREVENTION OF GENOCIDE CRIMES BY TURKEY AND AZERBAIJAN

Tigran Pashabezyan
On the strategy of recognition, condemnation and compensation of the Armenian genocide..... 501 (512)

Vahan Babakhanyan
Practical Measures for the International Condemnation and Prevention of the Armenian Genocide and Other Crimes by Azerbaijan.....514 (526)

ANNOUNCEMENT

International online conference dedicated to the 100th anniversary of the Armenian genocide in Shushi on the topic of "The genocidal behavior of Azerbaijan. history and modernity (from legal-political assessment to the international court)" (Shushi, July 15-16, 2020).....535

Խմբագիր՝ *Հարությունյան Մ. Ա.*

Ռուսերեն տեքստերի թարգմանությունը՝ *Հարությունյան Յու. Յու.*

Ռուսերեն տեքստերի խմբագիրներ՝ *Բեգլարյան Ա. Է., Հակոբյան Ի. Հ., Անաստասյան Ժ.Ջ., Բեգլարյան Լ.Ռ., Մարգարյան Ն.Յու., Օսիպովա Զ. Յու.*

Անգլերեն տեքստերի թարգմանությունը և խմբագրումը՝ *Գաբրիելյան Դ. Հ.*

Անգլերեն տեքստերի խմբագիրներ՝ *Բաբախանյան Վ. Ռ., Վանյան Լ. Վ., Եպիսկոպոսյան Ն. Ղ., Եսայան Գ. Ս.*

Վերստուգիչ սրբագրիչ՝ *Գրիգորյան Գ. Ա.*

Համակարգչային շարվածքը՝ *Հարությունյան Յու. Յու.*

Տեխնիկական խմբագիր՝ *Փիլոյան Հ.Ռ.*

Շապիկի ձևավորումը՝ Օ*հանջանյան Ա.Վ.*

Արխիվային նյութերն ու լուսանկարները տրամադրեց՝ *Կեսոյան Գ. Է.*

Լուսանկարները՝ համացանցի բաց աղբյուրներից

Հրատարակչության տնօրեն՝ *Կարապետյան Մ. Շ.*

Редактор: *Арутюнян М. А.*

Перевод русских текстов: *Арутюнян Ю. Ю.*

Редакторы русских текстов: *Бегларян А. Э., Акопян И. Г., Анастасян Ж. Дж., Бегларян Л. Р., Маргарян Н. Ю., Осипова З. Ю.*

Перевод и редактирование английских текстов *Габриелян Д. А.*

Редакторы английских текстов: *Бабаханян В. Р., Ванян Л. В., Епископосян Н. Г., Есаян Г. С.*

Контрольный корректор: *Григорян Г. А.*

Компьютерный набор: *Арутюнян Ю. Ю.*

Технический редактор: *Пилоян Е.Р.*

Дизайн обложки *Оганджанян А.В.*

Архивные материалы и фотографии предоставил: *Кесоян Г. Э.*

Фото из открытых источников Интернета

Директор издательства: *Карапетян М. Ш.*

Editor: *M. A. Harutyunyan*

Translation of Russian texts: *Yu. Yu. Harutyunyan*

Editors of Russian texts: *A. E. Beglaryan, I. H. Akopyan, J. J. Anastasyan, L. R. Beglaryan N. Yu. Margaryan, Z. Yu. Osipova*

Translation and editing of English texts by *D. H. Gabrielyan*

Editors of English texts: *V. R. Babakhanyan, L. V. Vanyan, N. G. Yepiskoposyan, G. S. Yesayan*

Control proofreader: *G. A. Grigoryan*

Computer typesetting: *Yu. Yu. Harutyunyan*

Technical editor: *H. R. Piloyan*

Cover design: *A. V. Ohanjanyan*

Archival materials and photographs were provided by *G. E. Kesoyan*

Photographs: taken from open Internet sources

Publishing director: *M. Sh. Karapetyan*

ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ, ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ,
ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ ՍՊՈՐՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐՔԸ. ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (ԻՐԱՎԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՏԱՐԱՆ)

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌՑԱՆՑ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ՝ ՆՎԻՐՎԱԾ ՇՈՒՇԻԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ 100-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑԻՆ

(ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՇՈՒՇԻ ՔԱՂԱՔ, 2020 Թ. ՀՈՒԼԻՍԻ 15-16)

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ, НАУКИ,
КУЛЬТУРЫ И СПОРТА РЕСПУБЛИКИ АРЦАХ

ГЕНОЦИДАЛЬНОЕ ПОВЕДЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ (ОТ ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ ОЦЕНКИ К МЕЖДУНАРОДНОМУ СУДУ)

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ ОНЛАЙН КОНФЕРЕНЦИЯ,ПОСВЯЩЁННАЯ 100-ЛЕТИЮ ГЕНОЦИДА АРМЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ

(15-16 ИЮЛЯ 2020 Г., Г. ШУШИ, РЕСПУБЛИКА АРЦАХ)

MINISTRY OF EDUCATION, SCIENCE,
CULTURE AND SPORT OF THE REPUBLIC OF ARTSAKH

GENOCIDAL BEHAVIOR OF AZERBAIJAN: HISTORY AND MODERNITY (FROM THE POLITICAL AND LEGAL ASSESSMENT OF CRIMES TO THE INTERNATIONAL COURT)

INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL ONLINE CONFERENCE ON THE 100TH ANNIVERSARY OF THE MASSACRES OF ARMENIANS IN THE CITY OF SHUSHI

(JULY 15-16, CITY OF SHUSHI, REPUBLIC OF ARTSAKH)

EDIT PRINT
43 D. Malyan str., Yerevan
Tel.: (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am

ԷԴԻԹ ՊՐԻՆՏ
Երևան, Դ. Մալյան 43
հեռ.՝ (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am